

QƏZƏNFƏR KAZIMOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

Q.Ş.KAZIMOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

10 CİLDDƏ

Q.Ş.KAZIMOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

X CİLD

Son cildi kitabın nəşiri prof.N.Məmmədli hədiyyə kimi buraxmışdır. Təşəkkür edirəm.

Tərtib edəni:
Cavanşir Kazımov
hüquqşünas

Redaktoru:
Nadir Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, 10-cu cild.
Bakı, «Nurlan», 560 səh.

BİRİNCİ KİTAB

MƏQALƏLƏR RƏYLƏR

2009 – yanvar 2010

Cildin 1-ci kitabına 2009-cu ildə və 2010-cu ilin yanvarında yazılmış bir sıra məqalələr və həmin dövrə aid dissertasiyalara rəylər daxil edilmişdir. «Əlavə» şəklində bir sıra köhnə yazılar da verilmişdir.

ƏDƏBİ TƏNQİD VƏ RƏYLƏR

İSTEDAD VƏ ZƏHMƏTİN BƏHRƏSİ

F.e.n.Qurban Bayramovun «Əli İldırımoğlunun yaradıcılıq yolu: milli-mənəvi dəyərlərin bədii salnaməs» monoqrafiyası haqqında

Filologiya elmləri namizədi, görkəmli ədəbiyyatşünas alim və tənqidçi Qurban Bayramov jurnalistika tariximizdə, bədii nəsrimizdə zəngin publisistik əsərləri, bədii nəsrilərlə xüsusi yer tutan Əli İldırımoğlu haqqında yazır: «XX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə son onilliklərdə öz sələflərindən gələcəyə ötürülən estafeti bacarıqla, istedadına və yaradıcılıq fəhminə arxalanaraq qəbul edən, Azərbaycanda ən yeni, müasir ədəbi intibaha xidmət edən sənətkarlarımızdan biri də qocaman yazıçı Əli İldırımoğludur. Öz təbii axarı, təbii istedadı və təbii sözü ilə Azərbaycan nəsr tarixinə gələn və orada duruş gətirən, sabitləşən, öz məkanını tutan Əli İldırımoğlu...»

Əli İldırımoğlu 60 ilə yaxın bir müddətdə zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş, mədəniyyət tariximizdə publisistik məqalələr, oçerklər, felyetonlar, hekayə, povest və romanlar müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Uzunmüddətli zəhmətinin nəticələri 2007-ci ildə çap olunmuş «Seçilmiş əsərlər»dən ibarət on cildliyində toplanmışdır. Çoxcildliyin əsasını «Zərən jurnalist», «Aqibət», «Mənim rəncbər atam», «Qarlı gecələr», «Közərənlər», «Həmin adam» romanları, «Nazir və vəzir», «Tapılmayan dərman», «Desna sahilində» povestləri, çoxsaylı hekayələri, «Baba və nəvə» pyesi və s. əsərləri təşkil edir. Son iki cildə felyetonlarından, oçerklərindən, bədii-publisistik əsərlərindən seçmələr verilmişdir. Bunlardan hələ çox əvvəl Azərbaycan nəşriyyatlarında Əli müəllimin «Mayaklar», «Yazım – yazmayım», «Çinarlı», «Dərd», «Telepat», «Silinməz izlər» kitabları, nüfuzlu mətbuat orqanlarında çoxsaylı oçerkləri, felyeton və hekayələri çap olunmuş, Əli müəllim böyük zəhmət və istedadı sayəsində həqiqi jurnalist, görkəmli nasir kimi sənət aləminə öz möhürünü vura bilmişdir. Onun zəngin yaradıcılığı haqqında M.İbrahimov,

B.Bayramov, Q.Xəlilov, B.Nəbiyev, Q.Qasımzadə, Ə.Həşimov, G.Fəzli, T.Mütəllimov kimi görkəmli elm və sənət adamları söz söyləmiş, Q.Bayramov, S.İldırımzadə, N.Şəmsizadə, V.Yusifli, Ə.Muxtar, L.Rəşid kimi ədəbiyyatşünas alimlər, tənqidçi, şair və jurnalistlər qiymətli məqalələr yazmışlar. Təbii ki, bunlar Əli müəllimin zəngin yaradıcılığı qarşısında çox az görünür. Əli müəllim o sənət adamlarından olmuşdur ki, onlar başlarını aşağı salıb yazmış, cəmiyyətin bələlərini üzə çıxarmağa, insan övladının saflaşması üçün əlindən gələni etməyə çalışmış, özünü-təbliğə fikir verməmişdir. Odur ki yaradıcılığı hələ çox az öyrənilmişdir. Onun zəngin yaradıcılığında bu günümüz, gələcəyimiz üçün öyrənməli çox şey var. Bunları çap etmək, yaymaq, oxuculara çatdırmaq gəncliyə böyük fayda verə bilər. Ana torpağa bağlılıq, vətənin gözəlliklərini duymaq, saflıq, mənəvi təmizlik üçün, riyakarlıqdan, xəyanət və ikiüzlülükdən uzaq insanlar tərbiyə etmək üçün onun əsərlərindən bir məktəb qədər dərs almaq olar.

Ədəbiyyatımızda ilk dəfə AMEA-nın aparıcı elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi Qurban Bayramov «Əli İldırımoğlunun yaradıcılıq yolu: milli-mənəvi dəyərlərin bədii salnaməsi və yaxud müasir Azərbaycan ədəbiyyatında avtobioqrafik roman janrının təkamülü» adlı bu monoqrafiyası ilə Əli İldırımoğlunun müxtəlif istiqamətlərə şaxələnən yaradıcılıq yolunun geniş təhlilini vermiş, görkəmli ədəbin jurnalistlik fəaliyyətini, qiymətli və tutarlı felyetonları ilə Mirzə Cəlil məktəbinə necə xidmət etdiyini, bədii nəsrinin ideya-estetik keyfiyyətlərini bilavasitə tədqiqat obyektinə çevirmiş, yazıcının mühüm mətləb və ideyalarını ədəbiyyatşünaslıq elminin müasir tələb və prinsipləri baxımından ətraflı şərh etmiş və ümumiləşdirmişdir. Monoqrafiyada bədii nəsrin qiymətli nümunələrindən olan və Əli müəllimin yaradıcılığına qədər ədəbiyyatımızda nisbətən az görünən xatirə-roman janrının inkişafı sahəsində ədəbin xidmətlərinin tədqiqinə geniş yer verilmişdir. Odur ki bu monoqrafiya həm ədəbiyyatımızda avtobioqrafik roman janrının inkişafı sahəsində Əli İldırımoğlunun xidmətlərini üzə çıxarmış, həm də ədəbiyyatşünaslığımızda avtobioqrafik roman janrının ilkin və çox tutarlı təhlili nümunəsini vermişdir. Q.Bayramov Əli İldırımoğlunun bədii və bədii-publisistik yaradıcılığını dünya ədəbiyyatı kontekstində nəzərdən keçirmiş, tanıdığımız və tanımadığımız dünya klassiklərinin yaradıcılığı ilə zəngin müqayisələr aparmışdır. Bu müqayisələrdə hər an Əli müəllimin orijinallığı, milliliyi mühüm yaradıcılıq keyfiyyəti kimi üzə çıxır.

Q.Bayramov ilk növbədə bizi yazıcının fərdi şəxsiyyəti, dövrü, mühiti, ictimai mənşəyi, zəngin və mürəkkəb həyat yolu ilə tanış edir. Geniş yayılmış belə bir tezisə əsaslanır ki, hər bir yazıçı öz əsərlərində əsasən öz keçdiyi həyat yolunu, öz bioqrafiyasını qələmə alır. Monoqrafiyada bu cəhətin tədqiqi bir də ona görə çox vacib sayılır ki, Əli müəl-

limin əsərləri onun keçdiyi həyat yolu ilə faktik detallarla və daha sıx bağlıdır. Odur ki biz publisistik əsərlərinin, bədii yaradıcılığının və felyeton janrında yazdığı əsərlərin ifadə etdiyi hadisələrin hansı zəmində meydana çıxdığı ilə hələ bu başdan – bioqrafik təhlildən məlumat ala bilirik. Müəllif bu nöqtədə Əli İldırımoglu Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Cəlil, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev kimi klassik jurnalistlər nəslinin davamçısı, A.Rzayev, İ.Nəzərov, N.İmanquliyev, R.Mahmudov, N.Zeynalov, R.Nağıyev kimi istedadlı jurnalistlər nəslinin nümayəndəsi kimi səciyyələndirir. Görkəmli tənqidçi Qulu Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, «qəzetçilik onun ömrünün, demək olar ki, bütün şüurlu hissəsini təşkil etmişdir». Əli İldırımoglu birdən-birə nəsr sahəsinə gəlməmiş, illərlə davam edən jurnalistlik fəaliyyəti, zəngin təcrübəsi, toplanmış həyat materialı onun bədii yaradıcılığa olan meylini gücləndirmişdir. Xalq yazıçısı M.İbrahimov onun publisistikasını yeni bir mərhələ, bir ədəbi məktəb kimi qiymətləndirmiş, B.Bayramov onda olan yazıçılıq istedadını, yaradıcılıq meylinin gücünü xüsusi qeyd etmişdir. Q.Bayramov araşdırmalar əsasında bu qənaətə gəlmişdir ki, 60 ilə qədər bir müddətdə böyük yaradıcılıq yolu keçmiş Əli İldırımoglu daim «həyat həqiqətlərinə sadıq qalan, ancaq gördüyünü, duyduğunu, qəlbən yaşadığını, taleyinin bir parçasına çevrilən gerçəkliyi qələmə alan» bir söz sahibi olmuşdur. «Əli İldırımoglu realist, həqiqətpərəst, müasir, məhsuldar, zəhmətkeş, prinsipial, əqidəli, kökə-kökənə bağlı, istedadlı bir sənətkardır». Aşkarlanan mühüm keyfiyyətlərdən biri də budur ki, onun nəsr bütünü hallarda milli mövqedən, azərbaycançılıq mövqeyindən, xalqilik konsepsiyası müstəvisində yaranmışdır. Əli müəllimin nəsr yaradıcılığının mühüm bir cəhəti kimi, onun obrazlarının, mövzularının əksəriyyət etibarilə avtobioqrafikliyi qəbul olunur.

Beləliklə, biz ilk fəsildə Əli İldırımoglunun konkret tərcümeyi-hal faktları ilə yanaşı, onun yaradıcılığının bir sıra əsas xüsusiyyətləri ilə də tanış oluruq. Bu xüsusiyyətlər içərisində Əli İldırımoglu yaradıcılığının folklorla bağlılığı, milliliyi, milli ənənələrə sadıqlığı və onları qorumaq uğrunda mübarizə əzmi, realizmi, şəxsiyyəti ilə yaradıcılığı arasında əlaqə daha çox nəzərə çarpır.

Əli İldırımoglu ilk növbədə jurnalist kimi fəaliyyətə başlamış, publisistik məqalələr, felyetonlar, satirik hekayələr, novellalar yazmışdır. Buradan topladığı təcrübə əsasında həcmli nəsr yaradıcılığına keçmişdir. Odur ki Qurban Bayramov ilk növbədə yazıçının jurnalistlik fəaliyyətinin tədqiqindən başlamalı olmuşdur. Bir cəhət də faktdır ki, Azərbaycan jurnalistikasının ən tanınmış nümayəndələrindən olan Əli İldırımoglu «sözünün iddiası hər bir şeyə üstün gəlmiş» jurnalist olmuşdur.

Kütləvi mətbuat yazılarından olan publisistikanın janrları çox, mövzu dairəsi genişdir. Ən geniş yayılmış janrları oçerklər, felyetonlardır. Pamfletlər, qəzetlərin baş məqalələri, intibahnamələr, xülasələr, xatirələr, müsahibələr və s. də publisistika janrları sayılır. 50 illik publisistik fəaliyyəti dövründə Əli müəllim bu janrların, demək olar ki, hamısından istifadə etmişdir. Q.Bayramov yazır: «Əli İldırımoğlu Azərbaycan jurnalistikasına müəllimlikdən gəlmişdir və onun jurnalistika «təhsilini», «jurnalistika universitetini» həyatın özü təşkil etmişdir. Və bunun özündə də xüsusi bir qanunauyğunluq vardır. Çünki jurnalistika elə bir yaradıcılıq sahəsidir ki, onun bütün ruhunun, bünövrəsinin, cövhərinin əsaslarını həyatın özü təşkil edir». Bu o deməkdir ki, Əli müəllim bu sənətə bilavasitə praktikadan gəlmişdir. Elə buna görə də onun yaradıcılığı əsasında jurnalistika nəzəriyyəsini «təcrübi cəhətdən zənginləşdirməyə imkan verən nəticələr əldə edilmişdir».

Müəllif çox düzgün müəyyənləşdirmişdir ki, «xalqın göz tərəzində xüsusi çəkisini tapmış», «ictimai nüfuza malik», «həmişə xalq xadimi funksiyasını yerinə yetirmiş», «yüksək məsuliyyət hissi olan» Əli müəllim bir damla istetada 99 damla zəhmət təri qatan ziyalılarımızdandır. Əsas devizi insan sevgisi, düzlük, doğruluq, ən ümdəsi obyektivlik olmuşdur. Jurnalistin fəaliyyətində bir də ən mühüm cəhət Mirzə Cəlil cəsarətidir. Yaradıcılıq faktları sübut edir ki, o, çobanın da, raykom katibinin də, mexanizatorun da, maarif işçisinin də «dilini» öyrənmədən yazmamışdır. Günü ictimai zorakılıqlarla, bəzən cahil, mənəbpərəst redaktorlarla mübarizədə keçmişdir. «Həqiqətə, gerçəkliyə, haqqa-ədalətə xidmət etmiş, həmişə vicdanının səsinə qulaq asmış», yuxarıların haqsız tapşırıqlarından cəsarətlə imtina etmişdir. Qanunların şah deyil, xırda şahların qanun olduğu bir zamanda mübarizə meydanına girə bilmək hər adama nəsisib olmur.

Həqiqi jurnalist, işlədiyi mətbuat orqanının nüfuzunu da qorumaq qabiliyyətinə malik olmalı idi – xüsusilə mətbuatın çox az olduğu Sovet hakimiyyəti illərində olduğu kimi. Əli müəllim bütün bu tələblərə məharətlə cavab verən bir jurnalist, həqiqi xalq adamı, məzlum tərəfdarı olmuşdur və tədqiqat işində bunlar zəngin nümunələrlə, Əli müəllimin bioqrafiyasından, əsərlərindən götürülən misallarla təsbit edilmişdir.

Monoqrafiyanın mühüm keyfiyyətlərindən biri də budur ki, Q.Bayramov ayrı-ayrı janrlardan danışarkən onların təşəkkül və inkişaf tarixinə də nəzər salmış, Əli müəllimin yaradıcılığını janrın əsas tələbləri kontekstində izləmiş və müəllifin xidmətlərini üzə çıxarmışdır. Oçerçkilik sahəsində fəaliyyətini nəzərdən keçirərək yazır: «Yaradıcılığın boyu 500-dən çox oçerç qələmə almış novator jurnalist Əli İldırım-oğlu publisistika tarixində bu janrın imkanlarını sənətkarlıqla genişləndirmiş, oçerç janrında müəyyən mərhələlərdə formalaşmış, daşlaşmış

stereotipləri bacarıqla dağıtmış, yeni strukturlu, kompozisiyalı ədəbi-publisistik nümunələr yaratmış, məşhur oçerkist kimi tanınmışdır». Əli İldırımoğlu janrın həm sənədli, həm də bədii növündən istifadə etmiş və daim nəzərdə tutmuşdur ki, oçerkin qəhrəmanı müxtəlif peşə və psixologiyaya sahib olan real insanlardır. Monoqrafiya müəllifinin müşahidələrinə görə, Əli İldırımoğlunun yaradıcılığında yazıçılıq qabiliyyətindən irəli gələn bir cəhət kimi, çox vaxt sənədli oçerklə bədii oçerkin sərhədi aradan qalxır. Ədibin «Mayaklar» (1975) kitabı Əvəz Sadiq, Məmməd Əkbər, Yusif Əzimzadə, Mehdi Hüseyn, Əli Vəliyev, Nurəddin Babayev kimi görkəmli oçerkaçilərin ən layiqli ənənələrinin davamı kimi meydana çıxmış və təqdirə qarşılanmışdır. Onun oçerklərinin əsas məzmununu insan amili, şəxsiyyətin ictimai-siyasi vəzifəsi, insani münasibətlər, zəhmət adamı necə olmalıdır kimi məsələlər təşkil edir. Oçerklərində mühüm cəhətlərdən biri hekayə modelinə yaxınlıqdır - «dilə lakonikliyi, təsvirin lirikliyi və emosionallığı, zəhmətin və təbiətin qovuşuğundan, harmoniyasından yaranan saflıq, təsvirin təbiiliyi, görümlülüyü»dür. Yazıçı oçerklərində folklor motivlərindən, şeir və bayatılardan, xalqın etnoqrafik yaddaşından, xalq əfsanələrindən və rəvayətlərdən geniş istifadə etmişdir.

Dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə əlaqədar 80-ci illərin sonunda, 90-cı illərdə Əli İldırımoğlunun publisistikası mövzu etibarilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. O, bu dövrdə hadisələrin qaynar nöqtəsində olmuş və onları bütün gərginliyi ilə izləmişdir.

Əli İldırımoğlunun publisistikasında felyeton janrı xüsusi yer tutur. Felyetonlarını mərkəzi qəzetlərdə, əksərən «Kommunist» qəzetində dərc etdirmişdir. Qəzet felyetonunun əsas vəzifəsi real faktın satirik tipkləşdirilməsindən ibarətdir. «Mən heç vaxt sifarişlə, məqsədlə felyeton, oçerk yazmamışam. Mənim sifarişim vicdanım və ictimaiyyətin rəyidir» deyən Əli İldırımoğlu daim xalqın münasibətini əsas götürmüşdür. Məlumdur ki, felyeton təqdir üçün deyil, tənqid üçündür. Odur ki bu sahədə daha diqqətli olmaq tələb olunmuşdur.

Q.Bayramov felyeton janrının tarixinə də nəzər salmış, onun inkişaf yolu barədə məlumat vermiş, bu sahədə Əli İldırımoğlunun xidmətlərini ətraflı işıqlandırmışdır. Tədqiqatçılar Əli İldırımoğlu yaradıcılığında «Mirzə Cəlil ləyaqəti və dönməzliyi, sənətinə məhəbbət və sadıqlıq» kimi keyfiyyətlər (Əhəd Muxtar) görmüşlər. Onu Əvəz Sadiqdan sonrakı dövrün ən görkəmli felyetonçusu kimi qiymətləndirmişlər.

Əli İldırımoğlunun yaradıcılığında mənəvi-etik felyeton tipi üstünlük təşkil etmişdir. Yazıçı bilavasitə gördüyü, müşahidə etdiyi, təmasda olduğu bürokratların, rüşvətxorların, yuxarılara qul olan, aşağılara əzazil münasibət bəsləyən yaramaz adamların ifşası ilə məşğul olmuşdur: «Əli İldırımoğlu «Kommunist» qəzetinin səhifələrində və digər mətbuat or-

qanlarında müxtəlif mövzularda 200-ə qədər felyeton yazıb dərc etdirmişdir və bu felyetonlar istər mövzu aktuallığına, istər problematikasına, istərsə də sənətkarlığına görə oxucularının, ədəbi ictimaiyyətin rəğbətini qazanmışdır».

Müəllifin fikrincə, Əli müəllim yeganə felyetonçudur ki, dinin, din xadimlərinin ifşasına öz felyetonlarında yer verməmişdir. İkinci bir mühüm xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, yazıb çap etdirməklə işini bitmiş hesab etməmiş, axıra qədər mübarizə aparmış, haqqın öz yerini tapmasına nail olmuşdur. Faktları tam təfərrüatına qədər öyrənməyincə əlinə qələm almamışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Əli İldırımog̃lunun satirik felyetonlarında komizm mənbəyi kimi xüsusi adların, ləqəblərin, A.P.Çexovdan, L.N.Tolstoydan, Bernard Şoudan, Q.B.Zakirdən, Mirzə Cəlildən, Ə.Haqverdiyevdən, M.Ə. Sabirdən gətirilən bədii sitatların böyük rolu vardır.

Monografiyada eyni üslubda yazıcının satirik hekayələri, publisistik əsərlərdə portret yaratma ustalığı, erməni xislətinin ifşası kimi mühüm məsələlər də tədqiq edilmişdir. Bütün araşdırmalar prosesində müəllif Əli İldırımog̃lu yaradıcılığının orijinal keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa çalışmışdır.

Monografiyanın sonrakı hissəsi – son fəslə Əli İldırımog̃lunun roman yaradıcılığının təhlilinə, bədii nəsrinin süjet, kompozisiya, quruluş, mövzu, ideya məsələlərinə həsr edilmişdir. Müəllif göstərir ki, Əli İldırımog̃lunun romanları estetik məziyyətləri ilə V.Q.Belinskiyin roman janrına verdiyi tələblərə uyğun gəlir və Azərbaycan romançılığı tarixində özünəməxsus yer tutur. Romanların çox mühüm bir keyfiyyəti budur ki, Əli İldırımog̃lu Qərbin bütün sosial qurumlarını laxladan boz-bulanıq əxlaq və mənəviyyət sərbəstliyinin yaratdığı bəlalərin qarşısını almaq üçün əsrlərin sınağından çıxmış milli və islami əxlaq və dəyərlərimizə arxalanmağın təbliği ilə məşğul olmuşdur. Onun bütün əsərləri «ciddi sosial bəlalər yaradan əxlaqsızlığa və mənəviyyatsızlığa qarşı hədsiz və hüdudsuz bir bərişməzləşməyə ortaya çıxmışdır». Müəllif bu cəhətdən onun romanlarını *mənəvi, əxlaqi problemlər romanı* adlandırmaqda haqlıdır.

Romanların təhlili prosesində sosial-ictimai, mənəvi-psixoloji dəyərlərə yüksək qiymət verilmişdir: «Bizcə, müasir nəsr ən çox mənəviyyət axtarışlarına yönəlik olmalıdır. Çünki müasir mərhələdə sosial struktur sürətlə dəyişkənliyə məruz qalır, ideoloji kateklizmlər baş verir, insanlıq, bəşəri dəyərlər, humanizm sferaları zora məruz qalır, işğallar, müharibələr «humanizm və demokratiya pərdələri»nə bürünərək qlobal xaosizm yaradır. İnsanın mənəvi aləminin harmoniyası pozulur, anarxiya axarında ən çox mənəviyyət, əxlaq erroziyaya uğrayır, vətəndaş qıtlığı yaranır...» Müəllifin fikirləri elmi olmaqla yanaşı, sərrastdır və Əli İldırımog̃lunun

dırımoğlu yaradıcılığını məhz bu yöndən qiymətləndirmək düzgün olardı. Bu mövqedən yanaşdığı üçün Əl-Fərabidən gətirdiyi misallar da yerinə düşür: *əxlaqsızlıq* – ruhun xəstəliyidir, *rəzalət* – dəliliyin, divanəliyin bir formasıdır. Bütün bu cür prinsiplər əsasında romanlardan dəyərli nümunələr gətirərək Q.Bayramov sübut edir ki, Əli müəllim daim «bəşəri, bəşəri olduğu qədər də milli olan dəyərlər uğrunda mübarizə aparır, həyatda, məişətdə, işdə, adət və ənənələrdə, insani münasibətlərdə, ailə və cəmiyyətdə ancaq yüksək əxlaqi dəyərləri, mənəvi keyfiyyətləri, kişiliyi, mərdanəliyi, düzlük və halallığı müdafiə edir...» Onun obrazları milli yaddaşımızı oyadaraq, yaxın tarixi keçmişdən müasir dövrə keçiddə şüurumuzun alt qatlarında oyanış törədir. «Mənim rəncbər atam» romanında da, «Zorən jurnalist», «Közərən sətirlər», «Aqibət» romanlarında da müəllif belə keyfiyyətlər görür. Gerçəkliyi təhrif etmədən ideyaların xidmətinə cəlb etmək Əli İldırımoğlunun əsərlərinə məxsus estetik prinsiplərdəndir. Onun romanları «Azərbaycan romançılığında tamamilə yeni, orijinal bir silsilədir; yaxın keçmişin ictimai kolliziyaları – toqquşmaları içərisində çabalayan insanın mübarizə tarixidir». Yazıçı daim dünyaya bəşəri və milli-əxlaqi normalar mövqeyindən baxmışdır.

Müəllif yeri gəldikcə keçmiş ədəbiyyatımız və ona münasibət məsələlərinə də toxunmuşdur. Sovet dövrü ədəbiyyatının üstündən xətt çəkmək istəyən yarımtenqidçilərdən fərqli olaraq, Q.Bayramov sosialist ideyalarının xeyrinə işləyən bu ədəbiyyatın bəzi nöqsanlarını göstərməklə yanaşı, onun tərəfində durur, bütövlükdə onu bir tərəfə atmaq istəyənlərin mövqeyini köklü şəkildə yanlış hesab edir və düz fikirləşir: «Görünür, biz hamıdan ağıllı çıxmışıq, hətta öz ədəbi irsimizə də yad gözlə baxmağa başlamışıq. Nizamiyə, Füzuliyə, Xətaiyə, Vurğuna, Rəsul Rzaya, Süleyman Rüstəmə, Əlağa Vahidə «dahlərin divanı» adı ilə divan tuturuq». Bu cür fikirlər Əli İldırımoğlu mətnlərinin təhlili prosesində Qurban Bayramovun ədəbi aləmə dar, məhdud, qərəzkar münasibətlə baxanlardan fərqli olaraq, yüksək alim təfəkkürünə malik olduğu-na dəlalət edir.

Əli İldırımoğlu fəlsəfəsinə görə, əxlaq insanın özüdür, insanlığın təşkilədiçi amilidir, onun – insanın mənəviyyat ölçüsüdür.

Əli İldırımoğlu vətən ağrısını qəlbinin dərinliklərində yaşadan yazıçıdır. «Közərən sətirlər» romanında göstərir ki, müəllimi hörmətli tutmayan elm ocağı, dövlətin gündəlik, hərtərəfli qayğısından yarımayan xalq çətin təşəkkül, tərəqqi tapar və nadanlıq, hərəcmərclik girdabından xilas ola bilməz.

Qurban Bayramov yazıçının başqa roman, povest və hekayələri ilə yanaşı, daha çox sevdiyi, yana-yana, köhnə kişilərin tükənməsindən qovrula-qovrula yazdığı «Mənim rəncbər atam» romanını da ətraflı təhlil etmişdir. Əli müəllimin hər bir əsərinə çox müxtəlif yönlərdən yanaş-

maq, hər dəfə o əsərlərdə insanlıq naminə yeni məziyyətlər, ideyalar, yeni keyfiyyətlər müəyyənləşdirmək mümkündür. Qurban Bayramov bu qiymətli monoqrafiyası ilə Əli İldırımoğlunun əsas ideyalarını, xəlqimill keyfiyyətlərini, sənətkarlıq qabiliyyətini, avtobioqrafik roman janrı sahəsində gətirdiyi yenilikləri üzə çıxarmış, yazıçı-publisistin zəngin yaradıcılıq yolu barədə aydın və geniş təsəvvür yarada bilməmişdir.

Qurban Bayramov hələ çox gənc ikən yüksək ədəbi-estetik fikir söyləmə, poetik əsəri analiz etmə, qiymətləndirmə qabiliyyətinə, usta tənqidçi qələminə malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. 30 il bundan əvvəl çap etdirdiyi «Vurğun poeziyası» kitabı ilə o, gənc olmasına baxmayaraq, Səməd Vurğun kimi nəhəng poeziya ustasının yaradıcılığına girişmiş, şairin bədii irsinin çox böyük bir qolunu təşkil edən lirikasının uğurlu tədqiqini vermişdir. Qurban Bayramovun yaradıcılığının mühüm keyfiyyətlərindən biri onun daim aktual mövzulara müraciət etməsidir. Bilavasitə bu monoqrafiyada da aktual bir mövzunun tədqiqi ilə məşğul olmuş, xüsusilə ədəbiyyatımızda avtobioqrafik roman janrının inkişaf yolu barədə qiymətli fikirlər söyləmişdir. Bu cür tədqiqat işləri həqiqi doktor əməyinin məhsulu olan qiymətli əsərlərdir.

Əminik ki, oxucular monoqrafiyadan Əli İldırımoğlunun istedad və əməyinin, yuxusuz gecələrinin məhsulu olan əsərlərində toplanmış bəşəri istəkləri, məhəbbət və kədəri, duyğu və düşüncələri, həyatda görmək istədikləri, bəzən görə bilmədikləri, insanlara xeyirxah tövsiyələri barədə zəngin məlumat alacaq, yazıçını və monoqrafiya müəllifini xoş duyğularla xatırlayacaqlar.

07.05.09

MÜBARİZƏLƏRDƏ KEÇƏN ÖMÜR

Keçən əsrin ikinci yarısından jurnalistika aləmində «Kommunist» qəzetinin özü kimi zəhmli, kəsərli bir imza yaddaşlardadır: **Əli İLDIRIMOĞLU!** Məsələ burasındadır ki, Əli müəllimin tənqidindən qorxanlar, çəkinənlər, əliəyirilər, öz mənafeyi naminə vətən övladına, ictimai işə qərəzle yanaşanlar Əli İldırımoğlunun qələmindən həqiqətdə elə ildirimdan qorxan kimi qorxmuş və çəkinmişlər. Hər bir felyetonu, publisistik yazısı belələrinin başı üzərində şimşək kimi çaxmış, qılınc kimi parlamışdır. Amma Əli müəllim öldürmək istəməyib, yalnız həddini göstərüb, ictimai orqanları xalq mənafeyi naminə həqiqi əməli fəaliyyətə çağırıb, daim haqqın tərəfində durub, haqqı müdafiə edib. Pula, sərvətə görə insan ləyaqətini alçaltmaq yolu ilə getməyib. Qələmini insanın tərəqqisinə işlədib. Çünki hələ də aşkar görünən budur ki, insan tam kamiləşməyib. Kamil adamlar azdır. Bir sıra böyük təfəkkür sahiblərinin istedad və zəhməti sayəsində cəmiyyəti irəli aparən misilsiz texniki tərəqqi ilə müqayisədə ümumən insan təfəkkürü hələ çox geri qalır. Bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı elə yönə düşüb ki, «bacarana baş qurban» prinsipi üstələyib. Belə bir mühitdə insan kimi yaşamaq, insana sevgi ilə yaşamaq, özünü yox, başqalarını mülahizə etmək hər oğulun, hər adamın işi deyil. Bunun üçün sən uşaqlıqdan böyük tərbiyə məktəbi keçməli, işi, əməli ilə sözü bir adamlardan həqiqi tərbiyə almalısan. Xoşbəxtlik elə gətirib ki, Əli müəllimin belə bir tərbiyə məktəbi olub və bu məktəb müsbət mənada son dərəcə kəsərli məktəb olub, güzəşt nə olduğunu bilməyib. Bu, uca boylu, sağlam bədənli, zəhmət üçün yaranmış iri əlləri olan İldırım kişinin məktəbidir. Bunları bilmək üçün Əli İldırımoğlunun gah gülə-gülə, gah da ata ruhu qarşısında göz yaşları axıda-axıda qələmə aldığı, məhəbbət və ilhamla yazdığı «Mənim rəncbər atam» kitabını oxumaq lazımdır.

Klassik mənzum romanlar kimi, müəllif də bu əsərini Allaha mü-raciətlə başlayır. Lakin burada Allahın tərifı yox, başqa məqsəd güdülür - qələmə aldığı obrazın, İldırım kişinin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini hələ oxucuya çatdırmamış, zəmanəmizin ən böyük bələsindən hidz olunmaq yollarını arayır: «Deyirəm, ilahi, hidz et bu möcüzəli dünyamızı kişi qiyafəli nakişilərdən! Xilas et bizi batində millətə qənim kəsilən, zahirdə vətən, vətəndaş qayğıkeşi kimi meydana atılıb – Mənim xalqım! Mənim xalqım! – deyər külli-ələmə car çəkən fitnəkar təəssübkeşlərdən, mövqesiz yazıçılardan, məddah şairlərdən, qərəz və təmənnə mürək-kəbli qələmlərdən...»

Hə, Əli müəllim, Sizin bu sözləriniz mənim ümidlərimi artırır. Çünki mən də sağlam adam axtarıram. Tək-tək sağlam olduğunu gördüklərimin isə əlində heç bir ixtiyar yoxdur. Qurdlar vadisindəyik. Orada öldürsələr də, yenə tək-tək adamlar var. Bizdə heç sui-qəsd ediləsi belə adamlar da gözə görünmür. Hamı bir istiqamətdə – Sizin xilas olmaq istədiyiniz, lakin xilas olunması mümkünsüz yol ilə irəliləyir. Odur ki Sizin təsvir etdiyiniz İldırım kişi surəti getdikcə daha çox təəccüb doğuracaqdır. Təsəvvür edin ki, insan saflığını qoruyan o dağlar, o düzlər, o qayalar, o halal zəhmət də yoxdur. Azərbaycan əhalisinin yarıya qədərini hisli-paslı bu şəhərdədir və onların çoxunun qəlbi də bu şəhərin havası kimi qaralmışdır. Artıq vətən, vətənpərvərlik, məhəbbət, xalq anlayışları arxaik rəng almaqdadır. Bəs qiyamət nə cür yaxınlaşmalıdır? Sən deyirsən yalan danışma, ikiüzlülük eləmə, zəhmətlə dolan, namusla yaşa. Bəs nə cür irəliləsin? Başlı başını necə saxlasın? Axı bu müsəlmandır və aydın olur ki, Sovet hökuməti bunların yalnız eybini örtürmüş, heç 300 ilə də bunlardan Siz dediklərinizi gözləmək olmaz. «...qüdrətdən səngər-qalalı dağlarımızda o cür mötəbər kişilər azalır, seyrəlir, yoxlaşır. Və onlar qeybə çəkildikcə qərar tutduğumuz torpağın, daşın, başımızın üzərindəki ulu göylərin əndişəsi də artır». Bəs necə olmalıdır? O cür kişilərin axırına çıxmaq üçün o cür dağların da axırına çıxırlar. Bircə saatlığa gedə bilərsənmi həmin o Yazı düzünə, Əliquluuşağına, o dağların saf havasını udub bircə günlüyə bu riyakar mühitdən uzaqlaşmış, uşaqlaşmış, saflaşmış bilərsənmi? Mümkün deyil. Şah İsmayıl iki metr hündürlükdə heykəl qoyublar. Şah İsmayıl əlində yesir olduğumuz bir ovuc erməniyi yesir eləmişdi. Görün ondan sonrakı dövrlərdə o bir ovuc erməni nə qədər torpaqlarımızı işğal edib? Hamısı Azərbaycanda hakimiyyətdə olanların naxələfliyindən və yaramazlığındandır. Siyasi korluğundandır. Şəxsi mənafe ilə kor olmalarındandır. «Rəncbər idi – baltasına, dəhrəsinə, orağına, çəkicinə, kərəntisinə, belinə, düşərinə söykənən rəncbər». Sizin həmin bu rəncbər atanız siyasi məsələlər barəsində, müdrik bir insan kimi, çox sərrast fikirlər söyləyir, keçmişini daha düzgün analiz edə bilir.

İndi bu atanın qəbri də o dağlarla birlikdə əsirdir. Odur ki ruhu narahatdır. Amma daha çox ahıl oğlundan narahatdır. Ata şəkli önündə düşüncələr: «Ahıllığından ahıllığıma baxırdı. Hiss etdim ki, mənimlə kəlmə kəsmək istəyir». Nədir narahat edən qədim həqiqi kişilərin bu son nümayəndəsini? Zəmanənin gedişi, qədir-qiyamət bilməz insanlığın, nankorluğun ayaq açdığı yeriməsi: «...altdan-altdan, maddım-maddım bu gedişatı seyr edib, dərd yükünü ağırlaşdırırsan. Bilirəm, yuxusuz gecələrində Fərhad kimi külüng çalmısan, iynə ilə gor qazmısan, nə zillətlə qələm işlətmisən, gözlərinin qarasını mürəkkəbə çevirib ağ kağızlarda bitib-tükənməz sətirlərə çevirmisən. Dərya-dərya barından bəhrələnən-

lər indi damlaya qızırğalanırlar... Dərd götürür səni, hey düşünürsən! Ruhum duyur bunları, oğul! Torpağım yaman inciyir! Çat verir qoyduğun qranit baş daşım!»

Övladını sevməyən, ailəsini sevməyən vətəni də sevməz. Bu müqəddəs kişi, əsər müəllifinin dediyi kimi, bu «peyğəmbər ata» həqiqi insanlığın timsalı olub, heç bir qohum–əqrabanın korluq çəkməsinə imkan verməyib. Qardaşı Əmrah hələ keçən əsrin əvvəlində erməni-müsəlman davasında həlak olub. Onun övladlarını - Şiraslan və Əhliyyətlə adlı iki oğlunu, həyat yoldaşı Fatmanı himayəsinə götürüb. Öz övladlarını özünə «əmi» dedirdib ki, onlar atasız olduqlarını duymasınlar, kövrəlməsinlər. Onları şər işlər ardınca getməyə, haram tikə yeməyə qoymayıb. Ailədə ayrılıq-seçkiliyə imkan verməyib, abır-həya güclü olub: «Hamımız bir otaqda yaşayırdıq. Böyük-kiçik, gəlin-qaynana, hərə öz yerini-yurdunu, oturuşunu-duruşunu bilirdi. Arada xətir-hörmət, abır-həya var idi. Adətimizcə atamla əmim arvadı Fatma heç vaxt pərdəni pozub bir-biri ilə qabaq-qənşər kəlmə kəsb danışmazdılar. Lazım gələndə sözü bir-birinə ailədəkilər vasitəsilə çatdırırdılar... Atamız öz doğmaca xalası qızı ilə evlənmişdi ki, bizə yaxşı baxsın».

Siyasətdən uzaq, Azərbaycan dağlarının saf qoynunda yaşayan, öz namuslu əməyi ilə fərəhlənən bu insanlar, xüsusən müəllifin çox erkən yetim qalmış əmisi oğlu Şiraslan indi qaçqın həyatı keçirir, bir böyük külfətlə Sumqayıtda dəmir-beton panelli binanın səkkizinci mərtəbəsinə sığınıb: «Yüzü haqlasa da, hələ ki canı suludur. Lakin qocalıq yox, onu torpaq, yurd-yuva dərdi əyib... Şadlığı, gülüşü, sevinci torpaqlarımız kimi erməni əsirliyində qalıb». Həmin bu nisgilli qoca ömrünün xəzan yarpaqlarını amansız küləklərin sovurub apardığı bir dövrdə özünü bədbəxt sayır, öz torpaqlarında ölə bilməyəcəyindən nigərindir. Bir tərəfdə isə televizor çal-çağırdadır, rayonlarda hər gün bayramdır. Aman-sız taleyi ilə barışmağa çətinlik çəkən Şiraslan bir müdrik insan, dünya görmüş bir qoca kimi, məcburi şəkildə siyasət aləminə daxil olur, bu günün hadisələrinə münasibət bildirir, həm də əksərən düzgün mühakimə yürüdür: «Birdən əcəl aman verməz, o yerlərə dönə bilmərəm. Kitabdən-zaddan bir şey yazıb-eləsən, bu dediklərimi yadımdan çıxarma».

Nə deyir Şiraslan qoca?

Mən deyərdim ki, hadisələrin kökünü bilib öz mənafeyi naminə bildiyinin tamamilə əksinə danışan bütün icmalçılardan daha sərrast fikir yürüdür Şiraslan. Həqiqəti deyir və ümumi üslubdan bu təəssüratdayıq ki, Şiraslan Əli İldırım oğlunun əmisi oğlu kimi həqiqət olduğu dərəcədə onun bu sözləri də həqiqətdir. Bax budur ilk növbədə Şiraslanın öz təcürübəsinə inam üçün dediyi: «...Özün yaxşı bilirsən ki, bu yaşımda üç müharibə görmüşəm. Min doqquz yüz on səkkizinci il erməni-müsəlman davasında ərgən oğlan idim. Hitlerin müharibəsində də tüfəng götürən-

lərdən biri mən olmuşam. Ermənilərin törətdikləri bu axırıncı pəstah da göz qabağındadır. Əmoğlu, bu bir şeytan oyunuydu gətirdilər başımıza. Özü də bizə ermənilərdən çox, özümüzünkülər elədi».

Bax bu müdrik qocanın üzərinə xüsusi vurğu saldığı əsas fikir budur: ***bizə ermənilərdən çox, özümüzünkülər elədi!***

Oxucu, əgər qərəzli deyilsə, bu sözlərin niyəsini çox yaxşı bilir, o dəqiqə öz könlündə bu qocaya afərin deyir. Lakin bu qoca da elə qoca deyil ki, efirə havayı söz buraxa. Odur ki «Niyəsini də qoy bircə-bircə deyim» deyə sözə başlayır. «Siyasətdən başım o qədər çıxmır», «lakin qatıq görməsəm də, qatıqlı kasa çox görmüşəm» deyən Şiraslan torpaqlarımızın işğalını belə aydınlaşdırmağa başlayır: «Elə ki Sovet hökuməti çökdü, başqa respublikalar kimi biz də ayrılıb ayrıca dövlət olduq. Şükür buna! Sevindik ki, tay ağ günə çıxdıq! ***Ağımız bala batdı! Sən demə qara günlərimiz qabaqdaymış».***

Şiraslan *qara günlərin* səbəbini nədə görür? Bu məqamda o da indiki hakim tendensiyanı dəstəkləyir - əsl günahkar cəbhəçilər, «gədə bəylər» imiş: «Mən hələ də anlayıb başa düşə bilmirəm, bu gədə bəylər haradan peyda oldular?! Cəbhəçi adınan azıb-təzən, heç yerdə ad-sanı olmayan gədə-güdələr orda-burda baş qaldırıb düşdülər ortalığa, hərə dalına bir şayka bağlayıb, özü öz yanından partiya düzəltdi... Əşşi, başa düşmədilər ki, gədədən bəy olmaz, küllükdən tərəp! ...rayonun, respublikanın başında duranların da əl-ayağına dolaşıb qoymadılar işləməyə... Bir dəstə ayağını dirədi ki, bu vəzifə stolu bizim olmalıdır, o biri də dedi ki, ölərəm, vermərəm. Vəzifə üstündə çəkişmə, vuruşma ərşə qalxdı. ***Torpaq, namus, qeyrət yaddan çıxdı. Qan düşməni də ki qulağımızın dibində güdükdə idi».***

Bununla üçüncü əsərdir ki, «gədədən bəy olmaz» hökmünə rast gəlirəm. Elçinin, Cəmil Əlibəyovun əsərlərində və bir də burada. Və mən bununla heç vaxt razılaşmamışam. Düzgün və humanist fikir deyil. Bu cür fikirlə cəmiyyəti heç vaxt ədalət yoluna salmaq olmaz. Şiraslan burada düz mühakimə yürütmür. Siyasətə gəldikdə, Şiraslanın mühakiməsindəki ikinci qüsur ondan ibarətdir ki, o, həqiqətin qarısına yaxınlaşır, içəri girə bilmir – o vaxt cəbhəçilərin arxasında duranları ya təsəvvür etmir, ya da etiraf etmir. Üçüncü bir cəhət də odur ki, cəbhəçilərin, bir fakt kimi, ələmi qarışdırdığı vaxt, vəzifə iddiaları dövründə hakimiyyətdə kommunistlər idi. Əgər Şiraslan təcrübəsiz cəbhəçilərin kommunistlərdən hakimiyyəti almasına işarə edirsə, fikrində tam haqlıdır. Beləliklə, Şiraslan öz mühakiməsində yalnız gizli bir qüvvəni görə bilmir, faktik olaraq torpağın, namusun, qeyrətin unudulması və əldən getməsi səbəblərini düzgün izah edir.

Şiraslan deyir: «Ağlım kəsən odur ki, o vaxtkı rəhbərlərimiz çox başısoyuq tərpendilər. Urusun əsgərini tələm-tələsik qovub çıxartmaq

bizə baha başa gəldi. Belə ki, Ağdamda, Füzulidə, bizim Qubadlının özündə, qonşu Zəngilanda urusun saldatı dura-dura, erməni qələt eliyib ora bir güllə ata bilməzdi. Mən demirəm ey, urusun əsgəri torpağımızda həmişəlik lövbər salıb oturaydı. Yox, əsla!» Şiraslan rus əsgərlərinin tələsik çıxarılmasını o vaxtkı hakimiyyətin korluğu kimi qiymətləndirir. Əliquluuşağında tankı, topu, pulemyotu olan 10-15 nəfərlik rus əsgərinin tələm-tələsik qovulub çıxarılması tankı, topu, nizami əsgəri olmayan, müstəqil respublika yaratmaq istəyən düşüncəsiz qüvvələrin böyük səhvi idi.

Oxucu soruşur ki: Bəs qanlı yanvara nə deyirsən? Deyirəm ki, onu da həmin bu adamlar törətdilər – silahsız adamları hakimiyyəti yıxmaq və ələ almaq üçün rus tanklarının qabağına çıxaranlar! Sovet hökumətini kapitalizm əhatəsi məhv edirdi və qanlı yanvarın ona heç bir dəxli yox idi. Nəhəng bir qoca öz-özünə ölür, sən gedib girsən onun əlinin altına ki, bu ölüm ayağında mənə bir qapaz vur. Vur, vur, o da vurur. Sən də hər il bunu bayram elə. 100-ü haqlamış qoca Şiraslan bunu daha ifadəli deyir, daha elmi şəkildə izah edir: «Xaricdən Qorbaçovu küylüyüb, başdan çıxarıb onun əliynən Sovet hökumətini dağıtdılar. Sonra da «sağ ol!» deyib döşünə bir «Nobel» medalı asdılar. Bunu bütün dünya bilir. Di gəl ki bizim bu respublikada tülkünün qorxusundan gecə çölə çıxa bilməyən beş-altı gədə-güdə pəhləvan Nəzər kimi döşünə döydü ki, sovet imperiyasının belini biz qırdıq! Azərbaycan bizim sayəməzdə müstəqillik qazanıb! Bu cür uydurmaları eşidəndə adamın əti tökülür».

Bunlar nağıl deyil, hamısı gözümüzün qabağında olanlardır. Hamısının da səbəbi, qoca Şiraslanın dediyi kimi, hakimiyyət davası ilə bağlıdır və həmin qüvvələr Azərbaycanı yox, öz mənafeələrini düşünürdülər və elə Azərbaycanın bir hissəsini qurban verməklə də hakimiyyəti ələ keçirə bildilər. Qarabağdan o tərəfə olan o gözəl oğuz yurdları getdiyi kimi, Azərbaycanın ürəyini təşkil edən bu torpaqlar da getdi. Mən öz kəndimə gedə bilmirəm. Yüz il bundan sonrakı nəsillərin – o nəsillər ki, Qarabağ haqqında nağıllarda oxuyacaqlar, ora getmələrinin – əgər hələ gedə bilsələr – mənə nə dəxli var!

Bu məqamda müəllif XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətə dair Əlibəy Hüseynzadədən çox tutarlı bir misal gətirir:

Bilmirsən gədalar nə etdilər Vatana,

Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana.

Dövrün mənzərəsini ardıcıl şərh etməkdə olan Şiraslan kənd cavanlarının şücaəti, erməniləri həndəvərə qoymadıkları barədə konkret misallar gətirir: «Qoruğumuza quş da qona bilmirdi. Bir-iki dəfə kəndimizin üstünə yeridilər, burunlarına vurub geri qaytardıq. Əlimizin duzunu onlara göstərdik». Vertolyotların vurulması, ermənilərin «vırıyidi» sayılan Karenin öz dəstəsi ilə kənd cavanları tərəfindən məhv edilməsi

kimi tutarlı nümunələr. Lakin yuxarılar, radio, televiziya kənd cavanlarının əməyini də başqasına yazır, kənd camaatının vurduğu iki vertolyotu tamam başqa adamların adına çıxırlar. Bunlar heç, bunlar çox olub və fərqi yoxdur. Amma işğalın əsas səbəbini qoca və müdrik Şiraslan daha cəsarətlə, daha obyektiv izah edir: «Bakıda oturanlar daldan ətəyimizdən dartıb pəl vurdular». Bəli, bəli! Şiraslan mətləb üstünə gəlir, həqiqəti söyləməyə başlayır. Bakıda olan və Bkıda olmayan bir çox qüvvələri qələbə yox, məğlubiyyət maraqlandırır, məğlubiyyət və daha rüsvayçı məğlubiyyət olsa, hakimiyyəti daha tez ələ almaq olar.

Şiraslan bunları yana-yana danışır. Kim olsa yanar. 100 il bir torpaqda yaşayan adam da son nəfəsində qaçqın olarmı? Özü də haradan qaçqın düşüb: «Onun Əliquluşağındakı doğma evinin pəncərəsindən baxanda kəndin ayağından axan çayın nəğməsi eşidilir. Barlı-bəhrəli O tay bağları, ağca Yazının yaşıllıqları, Turşuluğun qalın meşələri, lap uzaqlarda başından duman əskik olmayan Salvartı dağlarının qarlı zirvələri görünür». Şiraslan əsirlikdə qalan o diyardan didərgin düşüb. Lənətə gəlsin xəyanətkar vəzifə hərislərini, sərvət hərislərini! İndi Şiraslan burda orderi əlində olan bir zavallının evinə qısılib. Bu da ona bir dərdidir, «Vəzifə, şan-şöhrət üçün namus-qeyrətindən keçən nakişilərin, nanəciblərin, stol dartışmalarının əzab-əziyyətini çəkir» və bu əziyyəti bir sıra zina övladlarının ucbatından bir milyon adam çəkir, alçaq və yaramaz adamların ucbatından doğma torpaqlarımıza boylanmaq imkanımız belə yoxdur.

Bir tərəfdən də, Şiraslanı «qaçqın» sözü təhqir edir. Bu sözü onun üzərinə yağdırırlar, bu sözdən qəlbi daha çox sıxılır, özünü daha çox təhqiro olunmuş bilir. Budur onun sözləri: «Əmoğlu, vur deməklə vurmaq elə yarıdır. Sən bilirsən ki, Əliquluşağı Ermənistandan Qubadlıya açılan əsas qapıdır. Kəndimiz qapıda möhkəmcə dayanıb duruş gətirmişdi. Qoymurduq torpağımıza yad ayaq dəysin. Di gəl ki Bakıda, rayonda əyləşən başsız başçılar ayrı cür hava çalırdılar. Gündə-günaşırı göstəriş göstərişin dalınca gəlirdi. Təkidlə deyirdilər: Kəndi təcili boşaltmaq lazımdır! Çalışın xocalıların gününə düşməyəsiniz! Ermənilər bu gün-sabah Horadiz yolunu kəsəcəklər! – Bax belə-belə şaiyələrlə namərdlər, nakişilər əl-qolumuzu bağladılar. Nədi-nədi, *rayonlar əldən getsin. Bakıda qarışıqlıq düşsün, adamlar çəş qalsın, hansı nakəslərlərsə vəzifə qamarlamaq niyyəti baş tutsun*».

Bunları biz demirik, Şiraslan deyir, Vətənin dünya görmüş, nəsil-lər yola salmış 100 yaşlı övladı!

Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndləri də belə boşaldıldı, Qarabağ ərazisi də. Mən bu məqamda da öz sözümlü deyə bilərdim, amma Şiraslan – bu qoca müdrik, fikirləşirəm ki, mənim deyəcəyimdən daha yaxşı deyir: «Vaxt olacaq, bu pəstahları törədən, sapı özümüzdən

olan baltalar millətin qəzəbinə tuş gələcək, onları daşqalaq eləyəcəklər! Ölsələr, torpağımız onları bağışlamayacaq, sümükləri qəbirdən çıxarı-lacaq!»

Bu sözləri oxucu romandan da oxuya bilərdi. Mənim bunları bura köçürməyimin elə bir mənası görünməyə bilər. Amma bunlar, bir tərəfdən, iki müdrik insanın – 80-100 yaşlı vətən övladlarının yangılı, kə-dərli sözləridir, digər tərəfdən, eynilə mənim düşüncələrimə uyğundur. Bu xalq o adamların qəbrini saxlasa, özü məhv olmalıdır, ya da özünün yaşaması üçün onları dağıtmalıdır.

Onu deyim ki, bu müdrik qoca Amerikaya, Avropa şurasına, Rusi-yaya, Fransaya da inamını itirib: «O üç dövlətin heç biri bu qanlı qov-ğanın qurtarmasını ürəkdən istəmir... fikri-zikri odur ki, onlardan asılı olaq, ətkələrindən ikiəlli yapışaq... Deyə bilmirik ki, ay Amerika, uşaq üzü əlləmə!» «Əzənə ənəət eləyirsən, əzilənə deyirsən haqqı, ədaləti, demokratiyanı tapdalamaq olmaz!»

Axır ki, Şiraslan kişi «Allah-taalanın qəzəbinə gəlmişik!» deyə fikrini bir növ yekunlaşdırır, lakin bu sözləri deyərkən də vətənin naxə-ləf övladlarına görə allahın qəzəbləndiyini nəzərə alır. Keçmiş dövlət-dən, sovet quruluşundan da narazıdır: «Yox! Bu yava hökumətdi. Qan töküb Nikolayı yıxsadı da, dünyanın yarısını qavayıb əlinə alsadı da, çürük Qaraş kimilərinə bel bağlayan hökumət çox uzaq getməz». Roman 2000-2002-ci illərdə yazılıb. Bu sözləri İldırım kişi də, Şiraslan da deyə bilər-di, 90-cı illərin təsiri ilə müəllif də. Onsuz da bir sıra yaşlı adamların Sovet hökumətinin yıxılacağına inamı axıra qədər qalırdı. Kəndimizdə molla nəvəsi vardı, mənim çox sevdiyim və 10 il bir sinifdə sinif yolda-şım. Evlərinin qabağında kolxozun kələsəri var idi. Biz oradan keçib məktəbə gedəndə hər dəfə deyərdi: «Sovet hökuməti yıxılan kimi bu kələsər bizim olacaq». Evdə deyilməsə, uşaq bunu haradan bilərdi?

90-ı keçmiş bu qoca Şiraslan vətən, torpaq həsrətilə çırpınır, qal-dığı yeri, özünün dediyi kimi, «qəzəmətdən» də pis hesab edir. «Qəzəmətdə yatanların gündə başının üstünü kəsdirib demirlər bura bizimdi! Rədd olun gedin xarabanıza!» Bunlar hələ əsərin qələmə alındığı illərin ümidli günlərinin ümitsiz hadisələridir.

Müəllifin məqsədi bilavasitə bunları tələq etmək deyil. Bunları hamı bilir – törədiciləri də, qurbanları da. Sadəcə olaraq əsər xatirə-ro-man janrında yazıldığı üçün müəllif gördüyü, bildiyi, tanıdığı və yaxın-dan tanış olduğu adamların, öz yaxınlarının haqqında danışarkən onların fikir və mülahizələrini, dünyaya baxışını obyektiv şəkildə əks etdirməyə çalışmışdır. Romanın əsas qayəsi birinci növbədə ata məhəbbəti, vali-deyn sevgisi, cəmiyyətin saflığı, möhkəmliyi üçün möhkəm və təmiz ai-

lə, yüz illər, min illər boyu qazanılmış gözəl ənənələrin itirilməsi qorxusu, mərdlik, kişilik, insanlıq, vətən, yurd sevgisi, zəhmət, haqqı qorumaq və nahaqqa verməmək və s. kimi cəmiyyəti yaşadan məsələlərdir.

Qubadlı rayonu ərazisində yerləşən Əliquluuşağı kəndi Azərbaycanın ən gözəl guşələrindəndir. Əlbəttə, kəndin əhalisi üçün bu yurdun misilsiz təbiəti daha əzizdir: «...Toyuq-cücələrin qənimi olan çalağanların uçuşuna, qartalların ovunun üstünə necə şığıdığına baxır, hey baxırdım. Sonra sərt yamaclardan keçən dar çığırlarla, çiyini sənəkli qız-gəlinlərin su daşdığı Yazı bulağına enirdim. Dodağımı bulağın çömçəsinə söykəyib sərin sudan doyunca içirdim. Bulaq başı tünlük olduğu üçün buradan aralanıb, özümü dərələrdəki şəlliyyə verirdim. Əyri, iri tikanları əlimi ilan kimi sancıb göynədən şirin, turşməzə böyütkəndən ovuc-ovuc yığıb ağzıma təpirdim. İsti düşəndə dərənin boğazındakı sıldırım qayadan tökülüb, yerdə çilik-çilik olan şır-şır bulağın altına girirdim. Buz kimi soyuq su bədənimə şallağın ucu kimi göynədirdi. Yorulub əldən düşəndə paltarımı geyinib nəhəng palıd ağaclarının kölgə saldığı göy otların üstündə uzanıb dincəlir, quşların səsinə, suların şırıltısını, yal-yamacda naxır otaran çoban-çoluğun gəraylısını dinləyirdim».

Bəli, belə bir yurdun sakinləri didərgin düşüb, yaxşı halda Şiralan kimi gəlib qısılib Sumqayıt binalarından birinin 8-ci mərtəbəsində özgənin adına olan iki dərşqal otağa. Namərd adamların, allahsız adamların ucbatından. Mərdliklə olsa, ölüb o yerlərdə erməni tapdığına çevrilmək bu cür yaşamaqdan min pay yaxşı olardı!

Amma bu yerlərin əhalisinin işi-gücü elə çayların, bulaqların, quşların, çoban-çoluğun səsinə qulaq asmaqdan ibarət deyil. Bu yerlərin çox ağır və zəhmli təsərrüfatı var. İldırım kişi kimi əliqabarı zəhmət adamları var. O bilir ki, yeri nə vaxt şumlamaq, toxumluq buğdanı nə vaxt torpağa tapşırmaq olar. O bilir ki, toxumluq buğdanı necə ayırmaq və dərin quyularda necə basdırıb gələcəyə saxlamaq olar. Onun işlətdiyi kərəntini hər adam işlədə bilmir: «Quzey tərəfdəki ağacdan kərənti asılmışdı. Sapının uzunluğundan, kərəntinin iriliyindən, bir də ki əl tutan yerindəki kəndir sarğıdan bildim ki, atamın kərəntisidir. O cür ağır kərəntini kənddə yalnız atam işlədirdi». Ən çətin yerlərdə ot biçini – İldırım kişinin işidir. Hər adamın bacara bilmədiyini dəhnə bağlamaq - İldırım kişinin işidir. «Otların xoş ətri atamın tərlə köynəyinə, pal-paltarına, üz-gözünə, iri qabarlı əllərinə, nəfəsinə, daraq batmayan qalın saçlarına hopurdu. Ona görə də hər dəfə atama yaxınlaşanda ondan min cür gül-çiçəyin ətri gəlirdi. Bu xoş rayihəni yalnız rəncbər atamla təmasda olanda duymuşam, vəssalam».

Yağışlar azalıb, çayın suyu çəkilib, əkin sahələri, çəltik yanır. Çayın qabağını doldurmaq, suyu qaldırmaq, tarlalara su çatdırmaq lazımdır. Bu çətin işin öhdəsindən İldırım gələ bilər. Bu çətin işi yerinə

yetirmək üçün dəhnəyə getmək, qarağac, civir, söyüd çubuqları kəsib gətirmək, adam boyu, enli iri səbətlər hörmək, həmin səbətləri cərgə ilə çayın axarına düzmək, içərisini daşla doldurmaq lazımdır ki, su qalxсын, dəhnəyə su gəlsin. İrəli getdikcə su artır, axar çayın suyu adam boyu qalxır. Hünərin var, daş gətirib doldurunca səbəti saxla. İldırım kişi bütün qüvvəsini toplamalı olur: «Hündür boyu, tökmə bədəni, bükülməz qolları olan atam coşqun suların öhdəsindən gəlməyin çəmini bilirdi və heç də asan olmayan bu işə öncəm çəkəcəyinə əmin idi».

Bunları oxuyanda kəndimizin ən tavanalı adamı Kərbəlayı Məhərrəm yadıma düşür. Sel-su dəhnəni yuyb aparıb, dəyirman arxına su getmir. Hər tərəf qardır, qışın şaxtasıdır. Kənd camaatı dəhnəyə yığışib çarə axtarır. Kərbəlayı Məhərrəm gəlib çıxır, «fikirləşməyin yeri yoxdur» - deyər, soyunub balaca ağ bədəni ilə özünü Arızın dəhnəyə baxan səmtinə vurur. Bıçaq kimi kəsən soyuq suda şax-şəvəli suyun qabağına yığmağa, dəhnəni açmağa başlayır. Bunu görəndə kənd kişiləri də ürəklənirlər.

Belə Azərbaycan kişiləri hər kənddə olub!

Həm də bu İldırım kişi nə qədər ədalətli və xeyirxahdır! Xırman və səpin vaxtlarında quşların payını da nəzərə alır. Öz heyvanını verir, qonşu kəndin azıb-təzən heyvanının kəsilməsinə razı olmur. Möhkəm ailə intizamı var. Qardaşı, bacısı uşaqlarını öz övladlarından seçmir, fərqləndirmir. Süfrəsinə haram tikə buraxmır. Yenicə iş başlayan qardaşı oğlunun yanlış hərəkətini dərhal başa salır:

«Atam təəccüblə soruşdu:

-Bu pendir, quzu əti haradandır?

-Kolxozdandır, ferma müdiri göndərib,- analığım cavab verdi.

Atamın baxışları sərtləşdi, ovqatı korlandı:

-Bilirsən, nə var, qardaş oğlu?! – dedi. –Gün çıxandan gün batana-can kirpiyimlə od götürürəm. Nə bilim, dəhnə bağla, zəmi biç, ot çal, toxum sər... Əlləş, vuruş, ayda otuz-qırx əməkünü qazanam, ya qazanmayam. Sənsə idarədə otursan, stulun üstünə də yumşaq yastıqca qo-yursan ki, yerin rahat olsun. Əl-ayağına tikan batmır, səhərdən axşamadək başına gün döymür, toz-torpağa bulanmırsan. Əyin-başın tər-təmiz, duru yerindən də hər ay altmış əməkünü alırsan. Hara da getsən, kolxozun bir yəhərli-yüyənlə atı altındadır. Bunun müqabilində hələ bir kolxozun mağduruna da göz dikirsən? Fermadan quzu əti, pendir gətirdirsən? Bilmirsən ki, elin malı ilan sümüyüdür? Bax, budur deyirəm! Qulağını aç! Yaxşı-yaxşı eşit! Bir də bu cür axmaq hərəkət eləsən, gözümə görünmə!»

Bu böyük təsərrüfat adamı da siyasi hadisələrdən müdrik bir insan kimi yaxşı baş açır. Ermənilərə münasibətdə bizim xalqın unutqanlılığını yada salır, nə qədər Azərbaycan kəndlərinin dağıldığını, ermənilərə

peşkəş verildiyini qeyd edir: «Mənim yaşımnda bizim Əliquluuşağı kəndini düz iki dəfə dağıdıb, ev-əşiyimizdən didərgin salıblar. O vaxt qardaşım Əmrah da onların gülləsinə tuş gəldi. Rayonda beş iyidin biri idi. Oğul, gözüaçıq millət deyilik. Ermənilərin yağlı dilinə inanıb tez-tez aldanırıq. Yuxarıda oturanlarımız da düz yol tutmurlar, qabağı görmürlər, korafəhmdirilər». Onun bu sözləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Korafəhmlik, qorxaqlıq və yaltaqlıq vəzifə hərisliyi ilə birləşəndə vətən əldən gedir. Əsərdə xüsusən 1918-ci il hadisələri ilə bağlı erməni sinizmini əks etdirən epizodlar daha çox və təsirlidir. Bu epizodlar göstərir ki, erməni deyilən məxluq bir düşmən kimi düşmənçilik qaydalarından da çox uzaqdır. Romanda saysız faktlar əsasında onların qocalara, qadınlara, körpələrə vəhşi münasibətini əks etdirən faktlar verilmişdir. Düşmənçiliyin mərdlik ənənələri də var: Xosrov Pərviz öz düşməni Bəhram Çubinin öldüyünü eşitdikdə yas saxlayır. 2-ci Aleksandr 25 il rus çarizminə qarşı qanlı mübarizə aparan Şeyx Şamil ilə görüşkən əsir düşmüş şeyxi qucaqlayıb öpür, bu hal Şamilə və müridlərə dərin təsir edir. Yəni düşmən də düşmən olmalı, düşmənçilik qaydalarına əməl etməlidir. Ermənilər bu keyfiyyətlərdən məhrumdur. Amma bu cür mülahizələr yürüdərkən İldırım kişi «kasıb-kusub» erməniləri də mülahizə edir.

Kəndin adamları daim öz kəsbkarlığındadır, heç kəsə sataşmadan, heç kəsin torpağına göz dikmədən əkin-biçindədir, hər yay «Misir ehramları kimi dikələn dərz tayaları» düzəldir, döyür, sovurur, dövlətin də normasını ödəyir, özləri də dolanır. Buna baxmayaraq, polad kimi möhkəm iradəyə malik olan İldırım kişinin dərdləri də çoxdur. Daim bir oğlunun tərbiyəsi, təhsili barədə fikirləşir, oxuyub bir sənət sahibi olması barədə qayğılı-qayğılı düşüncələrə dalır. Vaxtsiz erməni gülləsinə tuş gəlmiş qardaşının, nəsibi bədbəxtliklərlə dolu olan bacısının qayğıları onun qayğılarını daha da artırır.

«Bibim Tanrının bəxtikəm bəndəsi idi. O heç kəsi narahat etməmək üçün ürəyinin dərdini xəlvətcə gecənin qulağına pıçıldayırdı». Böyük oğlu - rayonda sayılan, seçilən yüksək vəzifəli övladı müharibənin qurtarmasına 14 gün qalmış həlak olmuşdu. Ata bu dərdə dözməyib özünü ülgüclə doğramış, həlak etmişdi. Qızlar ər evində xoşbəxt olmamış, bu dünyadan tez köçmüşdülər. Yalnız dəli-dolu bir oğlu qalmışdır ki, o da raykom katibi Zaur Həsənlinin gülləsinə tuş gəlir. Bütün bunlar eyni dərəcədə bu ailənin başçısına, o başçısına ki, «qəbir daşına baxanda da adam özünü yığışdırır» dedikləri İldırım kişiyyə də aiddir

Əsərin bu nöqtəsində, mənə elə gəlir ki, müəllif öz atası İldırım kişiyyə də, böyük bibisinə də bibisinin «dəli-dolu» oğlu Fəqanla bağlı kiçik bir təsəlli verə bilərdi. Bu yerlərdə «Sən öl» kəlməsinə az qala Qurandan irəli baxılır. Fəqanın, uşaqları olmadığı üçün ərindən ayrılmış Həlimə adlı dul qadınla gizli evlənməsini, övlad sarıdan əlini üzmüş bu

qadının Fəqandan hamilə olmasını, oğlu olduğunu son məqamda bibisininə də, atasına da çatdırı bilərdi. Bibisi dünyadan nakam köçməzdi, atası öz bacısının vərəsəsinə sevinərdi. İldırım kişi Həlimə və Fəqanın övladı olan baş həkimin - Xeyrəddinin xəstəxanasında müalicə olunur, həkim tanışlıq verməsə də, onu tanıyır, lakin müəllif onların arasında əlaqə yaratmır. Bəlkə tarixən də belə olub, bilmirik. Axı bunlar real xatirələrin ifadəsidir. Belədirsə də, heyf!

Əsərdə ən mühüm məsələlərdən biri ailə, övlad, kişi və qadın münasibətləri, qohuma, qonağa münasibət, kişilikdən, insanlıqdan danışib insanlığı olmayanların tənqididir. Təsvir etdiyi faktlar bizim hər gün gördüyümüz, şahidi olduğumuz nümunələrdəndir: «Sağ tərəfdə binanın ikinci mərtəbəsindəki otaqda orta yaşlı yəhudi qadın əlində kitab uşağına dərs əzbərləyirdi. Yan otağın pəncərəsindən aydın görünən alçaq boylu erməni əynində xalat, qəddini əyib, tikiş maşınında oğluna dərzilik öyrədirdi. Bir qədər irəlidə beş-altı nəfər azərbaycanlı oğlan yolun tən ortasında dayanıb, Xırdalan tərəfdə it boğuşdurmalardan həvəslə danışırdılar». Amma İldırım kişi hər an, hər dəqiqə oğlunun təhsili ilə maraqlanır, ona vurduğu yeganə şillənin səbəbi də bir dəfə dərsdən üç alması ilə bağlıdır. Fərsət düşən kimi, təhsildən, elmdən danışır: «Bir tikə çörəkdir, özüm qazanıram. Səninki məktəbdir. Dəftər-kitabınla əməlli-başlı məşğul ol. Oxuyub bir yana çıxsaydın, qayğıdan qurtarardım». Onun bu qayğısının nəticəsidir ki, 50 ilin mətbuat aləmində adı zəhmlə çəkilən Əli İldırım oğlu kimi oğul yetişdi.

Ailələr qarşılaşdırılır əsərdə. Qonaq üçün, dost üçün, qohum üçün varından keçən ailələrlə yanaşı, kişilikdən dəm vuran, lakin həyat yoldaşından bir stəkan çay tələb edə bilməyən, qışın qiyamətində «əziz» saydığı bir qonağı evində saxlaya bilməyən kişiciklər var. Bu cəhətdən əsərin sonlarına yaxın söylənilən yumurta boyda dən, bilək boyda sünbül əhvalatı son dərəcə ibrətamizdir. Yaşlı olan kiçik qardaş əldən düşmüşdür və rəvayətdə deyildiyi kimi, «o dünya ilə əlləşir» Ortancıl qardaş da əldən düşmüşdür, ancaq bir qədər «əti suludur». Lap böyük qardaş «Buxara papaqlı, bıçqı burma» bir kişidir. Bu vəziyyəti əksinə görməyə vərmiş etmiş vəzir bu əksliyin səbəbini soruşduqda böyük qardaş Xanəli belə cavab verir: «Burda mat qalmalı bir şey yoxdur. Xırda qardaşım Cənəlinin bəxtinə əsl, kökü olan arvad çıxmadı. Çox deyingən, hiyləgər, hikkəli qadındır. Qardaşımın yediyini-ıçdiyini zəhrimara döndərdi. Övladları da səfeh çıxdı. Ona görə də Cənəli tez əldən düşüb. Ortancıl qardaşım Hacəliyə gəldikdə onun gün-güzəranı yaxşıdır. Yastığına baş qoyduğu da bəd qadın deyil. Ərinin yolunu gözləyir, qayğısını çəkir. Ancaq bir bədbəxtliyi odur ki, övladları naxələf çıxıb, ona dərd olub. Mən isə, şükür allahın kəramətinə, külfətim layiqli, qanacaqlı, əməlisaleh qadın-

dır. Övladlarım da ki, üzləri ağ olsun, həmişə qulluğumda qul kimi dururlar».

Bunlar - qadın və övladın insani keyfiyyətləri onsuz da qısa olan insan ömrünün az-çox uzanması, insanın insan kimi ömür sürməsi üçün əsas şərtlərdir və hamı üçün nümunə olmalıdır. Bu cür fikirləri hamı yaddaşına köçürməlidir.

Əsərdə ən mühüm məsələlərdən biri ata – övlad münasibətidir. İldırım kişini öz oğlunun sağlamlığı, xoşbəxt gələcəyi, tərbiyəsi, təhsili nə qədər düşündürsə, oğulun da ataya məhəbbəti, mənəvi və fiziki əzablarına həssas münasibəti o qədər dərinidir. «Püxtələşmiş qələm əhli, böyük bir ailənin başçısı, beş övladın atası olmağıma, xoş gün-güzəran keçirməyimə baxmayaraq, rəncbər atam yenə də qarabaqara arxamca sürünür, özündən çox məni düşünürdü. Gecə-gündüz dərdimə qalıb, qayğımı çəkirdi». Bu oğul da atanın hər bir çətinliyini, hər bir nisgini ürək ağrıları ilə düşünür, ata məhəbbəti hər bir görüş və ayrılıq anlarında onun qəlbinə ehtizaza gətirir: «Bəzən atamdan aylarla ayrı düşməli olurdum. Vaxt tapıb onunla görüşəndə, bir də ki xudahafizləşib ayrıldıqda özümdən asılı olmayaraq kövrəlirdim. Elə indii də hərdən lal-dinməz şəkilləri ilə üzləşəndə... Həyat yoldaşım: -Bu nə adətdir?-deyir. Allaha ağır gedər. Yetmiş keçmişən, yenə köhnə xasiyyətindən əl çəkmirsən! Uşaq kimi hərəkət edirsən! Kim dünyanı tutub gedəcək?» Hər iki tərəfdə ürəklər nanə yarpağı kimi əsir. Həqiqi insan nəslə belə yaranıb. Quşlar böyüdüb qanadlandırdığı balalarını öz yuvasından birdəfəlik ayırır. Elə heyvanlar da. İnsan isə övladının lap yüz yaşı olsa da, ona öz atalıq, analıq istəyini davam etdirir. «Ata ömrün sonuna qədər atadır!»: «Mənim həsrətli baxışlarım atamın nurani sifətində, iri əllərində, zəhmət, yəhər-yüyən qoxulu üst-başında, məğrur boy-buxununda donub qalmışdı. Bir də onu hiss etdim ki, yanaqlarımdan isti, duzlu bir şey süzülüb təpimmiş dodaqlarımı isladır. Sən demə, özümdən xəbərsiz ağlayıram. Belə anlarda nə qədər çalışıram göz yaşlarımı iradəmə tabe edim, bacarmıram. Bircə atamı görəndə bu cür olurdum».

İnsanlığ məktəbi – düzlük, doğruluq, alnıaçıqlıq, halallıq, ata-ana məhəbbəti, vətən və torpaq sevgisi Əli İldırım oğlunun əsərlərinin – istər publisistik olsun, istər bədii – əsas məziyyətləri, mündərcəsi, mayasıdır. Bu səpkidən nümunə gətirdiyimiz «Mənim rəncbər atam» romanı orijinal bir üslubda yazılmışdır. Təhkiyə adətən birinci şəxsin – müəllifin dilindəndir. Əsər xatirə-roman janrında olduğu üçün hadisələr yazıçının gördüyü, müşahidə etdiyi əhvalatların təsviri üzərində qurulmuşdur. Təbii ki, bəzi hadisələrdə müəllif bilavasitə iştirak etməsə də, hə-

min hadisələri sonralar aldığı məlumat, başqalarından eşitdikləri əsasında davam etdirmişdir. Bu cəhətdən İldırım kişinin Laçının şaxtalı havasında evində gecələmək istədiyi kəndçisi Mustafa ilə arvadı Mirvarinin söhbətinə diqqət yetirək:

-Qulağın kardı?! Səhərdən darvazanı döyürəm, açan yoxdur!

-Miri, məni bağışla, evdə qonaq var, söhbət edirdim, ona görə bir az gec eşitdim.

-Nəə, qonaq?! Nə qonaq?! – Mirvari hövsələdən çıxdı.

-Bizim Əliquluuşağı kəndindəndi, İldırım kişi, o vaxt qabağa düşüb elçiliyimizi eləyən...

-Gözüm aydın, o burda na gəzir?!

-Oğlu Qarabağda oxuyur, ona yer-yemək göndərməyə gəlib. Gecəyə düşdüyündən tanış tapmayıb bizə gəlib.

-Nahaq yerə, bizim ev qəsdinisə-zaddır?!

-Yaxşı, yaxşı, ehmal danış, dağdan ağır kişidi, eşidib eləyər, ayıbdı, biabır olarıq.

-Ayıb onun özünə olsun ki, səhərdəyeməyə stolovoy, qalmağa qəsdinisə ola-ola lövbərini gəlib bura salıb, - Mirvari daha da qəzəbləndi.

Əhvalatın indiki zamanla və ya sühudi keçmişlə təsviri real təsir bağışlayır, çünki müəllif bu dialoqa keçməzdən əvvəl göstərir ki, Mustafa karıxdığından evin qapısını yaxşı örtməmişdi və onların danışığı aydın eşidilirdi.

Lakin bəzən əsərdə bu cür əlaqələndirmə zəif görünür, yazıçı görmədiyi hadisəni qəti şəkildə şahidi olduğu hadisə kimi təsvir edir. Məsələn, aşağıdakı epizoddə bu cür əsaslandırma yoxdur. Müəllif hadisədə iştirak etmədiyi və ya kiminsə məlumatına əsaslanmadığı halda yazır: «Atam evə qayıdıb bir stəkan çay içdi. Əyninin paltarını dəyişib atı yəhərlədi... Atam Kəblə Muxtarın evini soruşdu» və s

Bu cür təsvir başqa hallarda, məsələn, qatarla Naxçıvana gedən Suren Mıkırtçıyan ilə Qurban Qədirinin söhbətində də müşahidə olunur. Bunlar elə verilməlidir ki, sonradan eşidildiyi və ya müəyyən bir şəxsin müşahidəsi ilə baş verdiyi bilinsin.

İnsana insan kimi yaşamağı öyrədən, müdrik babaların insanlıq naminə yaratdıqları və qoruduqları adət-ənələri yada salan bu əsər canlı xalq dilində, canlı xalq dili ilə ədəbi dilin sintezindən ibarət emosional bir dildə qələmə alınmışdır. İndiki bir sıra nəsr nümunələri şirəsi sorulmuş mum kimidir. Bu əsərdə ifadəlilik çox güclüdür. Yazıçı istər öz təhkiyə dilində, istərsə də obrazlarının nitqində əksəriyyət etibarilə xəlqi ifadələrlə danışır. Çox zaman müəllifin öz nitqini İldırım kişinin nitqindən ifadəlilik səciyyəsinə görə ayırmaq olmur, çünki bu əsər yazılan dövrdə öz elmi inkişafı bir yana, Əli müəllim özü də artıq İldırım müdrikliyinə, İldırım dərinliyinə çoxdan yiyələnə bilmişdi:

«Həsən xan atasına nisbətən *şükürlü idi*. Tay onun kimi *qudurğanlıq eləyib ona-buna buyunuz göstərmirdi*. Ancaq *siçandan olan dağarcıq kəsər*, -deyiblər. Hər dənbir *əli sərpirdi, əyri yollara getməyi* də vardı. *Qonşunun toyuğu qapısına gəldi, qurtardı*, geri qayıtmazdı».

«*Dul arvad oğlundan kişi çıxmaz!* Həsənli olmasın, kim olursun, dünənəcən *ayaqqabılarımı cütləyirdi*, indi *tanrısına təpik atır*. *Qudurasan qurbağa!* Gör bu boyda rayonun hökuməti kimdi! Elə yaxşı deyiblər ki, *ağası gülüm olanın başına da külüm olar. Necə ki bizim başımıza olub*».

Misal verdiyimiz kiçik epizodlarda gör nə qədər xalq ifadəsi işlənmişdir! Əli müəllimin, demək olar ki, bütün yazıları belədir.

Bədii dil obrazlı dildir. Bədii dilin qüdrəti daha çox obrazlı müqayisələrlə bağlıdır. İldırım oğlunun əsərlərini sevdiren mühüm bir cəhət kədərli və ya yumorlu müqayisələrlə bağlıdır. Nəzərdən keçirdiyimiz romanda: *toy toğlusunu kimi ortalığa düşüb; dəli inək balasını ayağının altına salan kimi alar; Misir ehramları kimi dikələn dərz tayaları; bibimin balasını itirmiş arğalı kimi naləsi; quzğun kimi tüksüz və qırışmış boynu; irinli çiban kimisiniz; Fəqanın sözü Aşotu köpəyi salba tutan kimi tutdu; atam üstümdə payız yarpağı kimi əsirdi; iti məsciddən qovan kimi vəzifədən qovarlar; atamın yanında qab sındırmış pişik kimi davranırdım; döşək qız külfəti kimi bir şeydi; sürücü də at kimi onun üzünə dirəndi; meksikalıların həsir şlyapasına bənəyə bənəyə radio; vəzifə, mal-dövlət üstündə it kimi bir-birinin ətinə yeyənlər; damlarından qaynamaqda olan qazanın ağzı kimi buğ qalxırdı; bu, bir qurtum su içmək kimi bir şeydir; indi dağdan aşmış gün kimiyəm; Zauru bitli buzova döndərmişdilər; məni görəndə quzuya dönür və s. tipli müqayisələrin bədii rolu xüsusi nəzərə çarpır.*

Yaşlı adamlar əksərən məsəllərlə danışır, fikri atalar sözlərinin köməyi ilə ifadə edirlər. Bunları nəzərə aldıqda, müəllifin: «Eh, mənim rəncbər atam, onun kəlamlarının çoxu heç kitablarda da yoxdur» – sözlərinə haqq qazandırmaq olur. Romanın dilində müşahidə olunan atalar sözləri və məsəllərdən bir neçə nümunəyə diqqət yetirmək kifayətdir:

Dovşana deyirlər qaç, tazıya deyirlər tut, Məndən ötdü qardaşına dəydi, elə bil, saman çuvalına dəydi, Dünən yumurtadın çıxıb, indi mənə cik-cik öyrədir, Mənim ayağım biləni sənənin başın bilməz, Ağacı kəsərlər, səmtinə yuxılar, Elini ürəküt, axsağını tut, Zarafat yorğan altında olar, Bilmirlər ki, qazanda qaynayan nədi, qablarını uzadırlar ki, bir çömçə də bura qoy, Bircə donuzumuz çatmır, Altda qalanın canı çıxsın, Yaz əkinçiyik, qış dilənçi, Yuxarı tüpürürsən biğdi, aşağı tüpürürsən – saqqal, Elə bil, ilan ağzından qurbağa qurtardı, Burda mənəm, Bağdadda kor Xəlifə, Bir daş altdan, bir daş üstəndən, Deyir dişisən də doğ, erkəksən də doğ, Ağası gülüm olanın başına külüm olar, Quduran qırx

gün gedər, Tutulmamış oğruyam, xandan, bəydən doğruyam, Aclıq bir il gedər, töhmət min il, Yağ yeyib yaxada gəzirik, Yüyürən yıxıldığına baxmaz, Öküz əyməsə, daş qəribliyə düşməz, Dağ-dağa ras gəlməsə də, insan insana rast gələr, Tülkü tülküliyünü sübut eləyincə dərisini boğazından çıxarırlar, Hərə közü öz qabağına çəkir, İlan hər yerə əyri getsə də, öz yuvasına düz gedər, Yetənə yetir, yetməyənə bir daş atırdı, Üstümüzü unnu görüb bizi dəyirmançı hesab eləmə kimi ümumişlək məsəllərlə yanaşı, el dilində özünü göstərən, ədəbiyyatda az görünən aşağıdakı atalar sözləri və məsəllər də vardır: Qatıq görməsəm də, qatıqlı kassa çox görmüşəm, Aldığımız baha olur, satdığımız ucuz, Başın dağ olsa da, dibin qıldır, Biri var quşquntəklifi, biri var ağızucu, biri də var atəkləmə, Bir öküzlü ilə bir oğullunun ürəyində yağ olmaz, Papağını itirən oğuldansa, bir kor qız yaxşıdır, Eşitməmişəm ki, söyüdüün közü, kasıbın sözü, Öküzü durquzub altından buzov istəyir, Elə yalan danışır ki, it yesə gözü ağarar, Səksən dünya, doxsan dünya, axırı bir gün yoxsan, dünya, Diriliyimiz var, dincliyimiz yoxdur, İtin dişi – donuzun dərisi, Yatmış idim oyan-dım, al qanıma boyandım, İt gəldi örkən apardı, Daş düşdüüyü yerdə ağır olar, Ona görə də xiyar əyri bitir, Dəvəsini satan köşək ala bilmir və s.

Yaşlı adamların nitqində hikmət güclü olur, onlar çox zaman fikri mənfi və ya müsbət mənəli hikmətli sözlər, birləşmələr, cümlələrlə ifadə edirlər. Yüz illərin, min illərin təcrübəsi əsasında formalaşmış belə monolit cümlələr Əli İldırımoğlunun nəsr dilini rəvnəqləndirən əsas vasitələrdəndir: *Dil zəhərinin zəhərdən başqa heç bir faydası yoxdur, Eşitməmişiniz ki, balıq yedin, su içdin, vay sənin halına, balıq yedin, araq içdin, vay balığın halına, Dul arvad oğlundan kişi çıxmaz, Torçunun, ovçunun, oğrunun axırı yoxdur, -deyiblər, Canlıdan qada əskik deyil, Ər ki qeyrətsizləşdi, arvad iblisləşər, Arvad almaq, ev ucaltmaq asandır, kişi olmaq çətin, Verdin adındı, yedin dadındı, qaldı yadındı, Qaçarda ceyran, uçarda turac, ələ düşməz qoyun əti, Məsəl var: arvad eldəndi, oğul beldən, qardaş ələ düşməz, İşığı zülmətdən güclüdür bu məkanın, At kişi işidir, maşın şeytan əməli və s.*

Romanın dili bir növ frazeoloji vahidlər yatağıdır. Həm müəllifin təhkiyə dili, həm də obrazların dili öz emosional-estetik keyfiyyətlərinə görə frazeoloji vahidlərə daha çox borcludur. Müəllif çalışmışdır ki, hər bir fikri ümumxalq dilində işlənən canlı, emosional, təbii ifadələrlə çanlandırınsın. Xüsusən İldırım kişinin, Şiraslanın və başqa yaşlı adamların nitqi məcazi ifadələrlə zəngindir. Bu hal onların nitqinə təbii rəng verir, hiss edirsən ki, bu nitq uzunmüddətli həyat təcrübəsi əsasında formalaşmışdır. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirək: *qanının arasına girmişəm, (ortaya) pəlxəşlik salasan, (sevincdən) gözlərim ayağımın altını görmürdü, (anamdan birdəfəlik) əlimi üzdüüm, (sovet imperiyasının) belini biz qırdıq, (bizdən) kar aşmaz, (İzzət) salamat adamdır, (Ağasəf) dilinin bə-*

lasına düşmüşdü, (neçə gün ağrısı məni) ərsə çəkdi, burunlarından vurub (geri qaytardı), abırımı ətayimə büküb, qırıla-qırıla qalmışam, (gədə-güddələr) baş aparır, İtin-qurdun qulağına çatar, başımızda qoz sındırır, adı qulağına dəydiyindən, suyu bulandırmaq, (yekə) qələt qırmağına (bax), çörəyi dizinin üstündə (olan), (çox) yuxarıdan gedir, (o gündən ailənin) dəfi dönüb, (bir-birinə) pəl vura-vura, bərkinə getmirdi, (məni) cin atına mindirmə, qanın qoyub qaşığa, (onunla) daşa-tərəziyə girmək (istəmir-di), gözü (Sərdarı) yeyirdi, gözünün odunu alıb, meydan sulayırdı, buy-nuzunun dibi gicişir, başın bədəninə ağırlıq eləməsin, (ondan ötrü) boğazına çatı salırsan, (camaatı) boğaza yığıb, (təzədən onu) qaşayıb qanatma, ağız deyəni qulaq eşitmirdi, başına at təpib, qarnının sancısı (başqaydı), (birincinin) dalından dəyirlər, (birinci hələ) fil qulağındadı, (onun) dəftər-kitabı bağlanıb, (katibin) kəlmeyi-şəhadəti oxunub, çörəyi qulağının dibinə yemir, (heç kim) qulp qoya bilməsin, (heç kimin ona) əli girmir, (bunun) altını çəkərəm, (məni) məhşər ayağına çəkər, (müxbirin) qanına yeriyən, (o kişidən) ipin üzülməsin, əldən-ayaqdan gedirlər, (komasını görəndə) din-imana gəldi, (yuxusuna) haram qatırdı, ağzını boza verib, o dünya ilə əlləşir, (qorxuram qatır) əldən çıxsa, (at bir az) urvatdan düşüb... kimi ifadələr müəllifin təhkiyə dilində və obraz nitqində yüzlərcədir.

Bir var, deyəsən ki, baş idarələrə qədər şikayət edəcəyəm, bir də var, kəndlinin dili ilə emosional şəkildə «dibə qədər gedəcəyəm» deyəsən, «xətrinə dəyən söz deməmişən ki?» əvəzinə «mazoluna-zadına toxunmamısan ki?», «Məlikəhmədlinin tanınan adamı» - «Məlikəhmədlinin saytal adamı», «ərə gedib boşanmış» və ya sadəcə «gedib çıxmış», «gedib qayıtmış», «baha satdı» - «dədəsinin qiymətini qoydu üstünə», «ölüm ayağında idi» - «əcəl köhləni hazır dayanmışdı», «öldürülməlidir» - «başının gülləsi əskikdir», «filankəs acı danışıq» - «filankəs zəhər tuluğudur», «onun bütün nəslini» əvəzinə «onun bütün astanadan keçəni (belə-belə olsun)» deyəsən, «çox söz bilir» - «söz dağarcığıdır», «bazarı çox gəzdim» - «bazarı ələk-vələk elədim», «hərə öz yerində yatdı» - «hərə öz yorğanının altına çəkildi», «malı-heyvanı yox idi» - «qapısında dördayaqlıdan bir pişiyi də yox idi» deyəsən və s.

Əli İldırımoglundun əsərləri ilə tanış olan hər bir kəs görəcekdir ki, «Mənim rəncbər atam» romanı əsasında bir nümunə kimi nəzərdən keçirdiyimiz bu xüsusiyyətlər onun bütün roman, povest, hekayə, felyeton və oçerklərinə aiddir.

«Nə ağır imiş vətəndaşlığın yolu! Nə çətin imiş bu dünyada savab iş görüb, xoş əməllər sahibi olmaq!»

Həqiqi jurnalist həyatının çətinlikləri çox olur. Çətinlik o zaman meydana çıxır ki, İldırım kişi kimi kişilərin övladı olursan, onun tərbiyəsi ilə heç vaxt haqqı nahaqqa vermək istəmirsən, məzlumun, günah-

sızın haqqını müdafiə edirsən, o zaman istəklərinə mane olduğun vəzifə sahibləri ilə toqquşursan, hətta respublikanın baş prokuroru belə sənə düşmən olur, səni zəhmətlə gəlib çıxdığın bu yoldan məhrum etmək istəyir və belə hallarda Məmməd Məmmədov, İbrahim Hüseynov kimi ədalətli insanların, haq tərəfdarlarının varlığına sevinirsən. «Kommunist» qəzetinin müxbirini işdən uzaqlaşdırmaq məqsədilə yoxlamaya gəlmiş, yuxarıların tapşırıqlarının qulu olan Qurban Qədriyə Nəraşen Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi İbrahim Hüseynov deyir: «Hər bir məsələyə iki mövqedən yanaşmaq olar. Partiya və şəxsi mövqedən. Sizin müxbirinizdən şəxsən incikliyəm. Rayonumuzu bir-iki dəfə ciddi tənqid eləyib. Və həmin məqalələrə görə yuxarılar da məni bərk danlayıblar. Məsələyə partiya baxımından yanaşsaq, onun tənqidindən inciməyə haqqımız yoxdur. Çünki ədalətli yazmışdı. Etiraf etməliyəm ki, həmin tənqidi yazılar bizi xeyli ayıldı. Aqlımıza gəlməyən, görə bilmədiyimiz bir çox nöqsanları açıb ortalığa qoymuşdu. Və biz qəzetin haqlı iradlarını aradan qaldırdıq. Buna görə də raykomun katibi kimi ona minnətdar olmalıyam». Bu, bir nümunə olsa da, faktik olaraq, Əli İldırımoglundun bütün fəaliyyəti müddətində həyat devizi olmuşdur.

İnsan həyatı doğulduğu gündən mübarizələrdə keçir. Böyüdükcə mübarizələr də artır, çətinləşir, mürəkkəbləşir. Buna baxmayaraq, əgər təbiət ona müəyyən qədər istedad veribsə və o həmin istedadı alın təri ilə suvara bilirsə, mübarizə apardıqlarının da öhdəsindən gəlir, gələcək nəsillər üçün əməlli bir iz, zəngin bir irs də qoya bilər. Əli müəllim İldırım kişini yaşatmaqla özünü də yaşadacaqdır. Ancaq Əli müəllimi yaşadacaq amil təkcə bundan ibarət deyil.

27.04.09

A N A R
Xalq yazıçısı,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri

Rəhilə xanım da bu gün Dövlət dil komissiyasının üzvü kimi, dilimizin, dilçiliyimizin taleyinə cavabdeh olan alimlərdəndir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri T.Hacıyev kimi, A.Axundov kimi, N.Cəfərov kimi, professor Y.Seyidov, professor Q.Kazımov kimi.

QAZI BÜRHANƏDDİN DİLİNİN SİNTAKTİK QURULUŞUNUN TƏDQIQI

Hər halda, Şumeri yüz il, bəzən 500 il öz hakimiyyəti altında saxlayan, yırtıcı assurların axırına çıxan tayfaların elmi də, yazısı da, poeziyası da olmuşdur. Lakin tarix bunları ancaq daş kitabələrdə, həm də çox qısqançlıqla qoruyub saxlamış, dünyaya elm, dövlətçilik, hakimiyyət qaydalarını öyrədən türklər sonralar tənəzzülə uğradıqca düşmənləri, həsəd aparənləri imkan daxilində onların abidələrini də söküb dağıtmış və ya yaxşı halda bir daş bir quyuya salmışlar. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Homerlə yaşadığı, böyük Turan hökmdarı Astiaqla – Əfrasiyabla bağlı Astiaq əfsənəsi, az sonra yaranmış Tomiris əfsənəsi, bunlardan neçə min il əvvələ aid olan Avesta Ön Asiya Azərbaycan türk xalqının çox qədim yazılı tarixindən xəbər verir. Əks təqdirdə, «birdən-birə» miladın XIII əsrində Həsənoğlu qəzəlləri, «Dastani-Əhməd Hərəmi» məsnəvisi, Əlinin «Qisseyi Yusif» (1212), Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa» (1218) kimi əsərləri meydana çıxma bilməzdi. Bu son əsərlərin müəllifləri əslində XII yüzilliyin adamları, Nizaminin müasirləridir. Bunların ardınca «birdən-birə» Qazi Bürhanəddinin qələmi ilə Azərbaycan dilində divan ədəbiyyatı bu qədər yüksəlir, az sonra Nəsimi kimi cahanşümul şair yetişir. Bunlar adi, orta səviyyəli sənətkar olmayıb, zirvə sənətkarlardır və bütün tarixi təcrübə göstərir ki, belə sənətkarlar yalnız uzun yol keçmiş böyük ədəbi təcrübə əsasında meydana çıxma bilərdilər. ***Odur ki Qazinin yaradıcılığı formalaşmaqda olan bir ədəbi dilin deyil, neçə yüzillik inkişaf yolunda olan bir ədəbiyyatın nümunəsi sayılmalıdır.***

Qazi Bürhanəddin Əhməd (1344-1398) Azərbaycanın siyasi və mədəni tarixində görkəmli dövlət xadimi, cəsur sərkərdə və gözəl şair kimi yer tutur. Şairin divan yaradıcılığının üzə çıxmasında türk alimlərindən M.Erginin, Azərbaycan alimlərindən MEA-nın müxbir üzvü Ə.Səfərlinin xidmətləri böyükdür. Hələ ilk dəfə 1943-cü ildə İstanbulda şairin divanının foto-faksimilesi nəşr edilmiş, 1980-ci ildə M.Ergin «Divan»ı bütövlükdə çap etdirmişdir. Ə.Səfərli şairin əsərlərindən bəzi nümunələri 1976-cı ildə Azərbaycan oxucularına çatdırmış, 1988-ci ildə isə «Divan»ı tam şəkildə – ön söz və lüğətlə birlikdə qiymətli bir abidə kimi elm aləminə təqdim etmişdir. İngilis şərqşünası Gibb, türk alimləri F.Köprülü, Vəsfə Mahir Qacatürk, Ə.Kabaklı, S.Nüzhet, M.Ergin, H.Mazıoğlu, H.Banarlı, Ə.Alpaslan, sovet şərqşünaslarından A.Krımski,

M.Quluzadə, İ.Stebleva Qazi Bürhanəddinin «Divan»ı haqqında müxtəlif fikirlər söyləmiş, bu və ya digər şəkildə Qazi Əhmədin yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. Bunlara baxmayaraq, Azərbaycan filologiyasında hələ də Qazi Bürhanəddin yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafik bir əsərə rast gəlmirik. Müəyyən məqsədlə verilmiş bir sıra misal və nümunələri nəzərə almasaq, Qazi Bürhanəddin haqqında çox az yazılmışdır¹. Bu cəhətdən gənc dilçi alimlər A.Qədimaliyeva və İ.Quliyev faydalı iş görmüş, bilavasitə şairin sənət dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. A.Qədimaliyeva şairin dilinin leksikası, İ.Quliyev sintaktik xüsusiyyətləri mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmışlar.

Məlumdur ki, qrammatik quruluş, xüsusilə sintaktik modellər dilin ən gec dəyişən hissəsidir. Hər hansı bir mərhələdə sintaktik quruluşun tədqiqi ilə dilin inkişaf səviyyəsi bəzə də daha aydın təsəvvür qazanmaq olar. Odur ki İlkin Etibar oğlu Quliyev çətin, aktual və faydalı bir mövzunun tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. XIV əsrin bu böyük abidəsinin sintaktik quruluşunun öyrənilməsi ədəbi dilimizin inkişaf yolunu öyrənmək, qədimliyini aşkara çıxarmaq, Azərbaycan dili tarixinin tədrisi məsələlərinə kömək etməklə yanaşı, gələcəkdə türk protodilinin müəyyənləşdirilməsi baxımından da faydalı olacaqdır.

Qazi Bürhanəddinin dili üzərində tədqiqat aparmaq gənc tədqiqatçı üçün o qədər də asan olmamışdır. Əvvələn ona görə ki, şairin dilində məcazilik, omonimlik, çoxmənalılıq çox güclüdür, tədqiqatçıdan, onun gənc və ya təcrübəli olmasından asılı olmayaraq, bu mənalı ayıra bilmək bacarığı tələb olunur. Digər tərəfdən, şairin dilində arxaik elementlər, xüsusilə istifadədən qalmış bir sıra köməkçi nitq hissələri də tədqiqat prosesində dil tarixi ilə bağlı hazırlıq tələb edir. Və nəhayət, poeziya dili olduğu üçün söz sırası, cümlə üzvlərinin inversiyası da misra və beytlərin mənasını, quruluş xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün xüsusi düşünməyə vadar edir. Bunlardan da əlavə, şairin əsaslandığı mif və hadisələr, apardığı müqayisələr o dövrün və daha əvvəlki dövrlərin şəxs, əşya və hadisələri ilə, bəzən daha qədimlərlə bağlıdır. Bütün bunlar bütövlükdə şairin yaradıcılığını səciyyələndirən əlamətlərdir və tərtib işində nə qədər çətinliklər törətmişsə, tədqiqat işində də o qədər hazırlıq və ustalığa ehtiyac doğurmuşdur. Təbii ki, şairin dilində bəzilərinin qeyd etdiyi kimi, müəyyən dərəcə bir «qabalıq», rəkiklik də var. Sonralar M.Ə.Sabir

¹ Bax: Qazi Bürhanəddin.Divan.Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1988. Ə.Səfərlinin «Ön söz»ü, s. 6-8.

S.Ə.Şirvaninin satira dilindəki rəkiləyi aradan qaldırdığı kimi, Qazi Bürhanəddinin lirikasındakı rəkilik də İ.Nəsimi tərəfindən aradan qaldırılmışdır. Elə buna görə də Qazi Bürhanəddini Nəsimi və Nəvainin ustadı hesab edənlər türk alimi Vəsfə Mahir Qacatürk belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Nəsiminin nəzm dili Qazinin şeir dilinin təkamülüdür.¹

Təsəvvür üçün Qazinin şeir dilindən bəzi nümunələrə diqqət yetirək. Qeyd etdiyimiz kimi, şairin dilində omonim sözlərə, cinas qafiyələrə tez-tez rast gəlmək olur:

Yar bizim ilə gör ki, nə al eylədi,
Ta ki, yaşum qan ola, yanağın al eylədi –

misralarında **al** sözləri omonimdir. Birinci misrada «hiylə», İkincidə «qırmızı» mənasındadır; **gör ki** – ədatdır, **ta ki** bağlayıcıdır. Ədat müasir dildə **ki** ədatı olmadan işlənir, **ta ki** bağlayıcısı ədəbi dildə yox, canlı danışq dilində qalmışdır. Cümləni müasirləşdirsək: *Yar bizə gör necə hiylə elədi: yanağın qızartdı ki, göz yaşlarım qan rəngində (qırmızı) ola.* Bütövlükdə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olan bu beytin ikinci misrası məqsəd budaq cümləlidir. Füzulinin «*Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanım*» misrasını yada salır. **Yaşım, yanağın** sözləri göstərir ki, mənsubiyyət şəkilçilərinin sabit mövqeyi o qədər qədimdir ki, birləşmənin **mənim, özünün** sözlərindən ibarət ola biləcək birinci komponentlərinə ehtiyac olmamışdır. Bu hal aşağıdakı beytdə *ağ(ı)zını, dirliğüm, belini* sözlərində də aiddir:

Ağızını görəli dirliğüm oldı güman,
Belini göstərəli bəni xəyal eylədi.

Dirliğüm oldı güman – yəni maddi varlığım, diriliyim gümana çevrildi. İkinci misra da eyni fikir ifadə edir – belini göstərəndə məni xəyalə, kölgəyə, olmayan varlığa çevirdi (*məni xəyal eylədi* – «yəni xəyalə getməli oldum» variantını da düşünmək olar). Misralarda subyektlər fərqlidir: birincidə **dirliğüm**, ikincidə **o** və nisbi qarşılaşdırma var, cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə kimi qurulmuşdur.

Sonralar Nəsiminin dilində bol-bol rast gəldiyimiz omonim və ya eyniköklü sözlərin poeziya dilində estetik imkanları ilk növbədə Qazinin dilində öz işləkliyi ilə üzə çıxmışdır:

Sən yüz göz ilə dilə ki, yar dilüni dilə,

¹ «Divan»a Ə.Səfərlinin «Ön söz»ü, s.7.

Nə dilər isə qılsun, dilmi qodı bu təndə?!

Misraların mənası qarşılaşdırma əsasında əlaqələndirilmişdir. Beytdə kökü *dil* olan beş söz işlənmişdir. Birinci misranın əvvəlindəki və sonundakı *dilə*, ikinci misrada isə *dilər* sözü «istəmək», «arzu etmək» mənasındadır. Birinci misradakı *dilini*, ikinci misradakı *dilmi* sözləri «ürək» mənasındadır (birinci misrada ağızdakı dil də nəzərdə tutula bilər). Ümumi mənası: *Sən yüz göz ilə arzula ki, yar ürəyini (və ya dilini) istəyəsən, (amma o) nə istəyir-istəsin (fərqi yoxdur), zira bu bəddəndə ürək qoymayıb qala*. Bütövlükdə tabesiz mürəkkəb cümlə kimi qurulmuş bu beytin hər iki komponenti tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir: birincisi tamamlıq, ikincisi səbəb budaq cümləlidir.

Bəzən poetik inversiya o qədər güclüdür ki, nəyin baş cümlə, nəyin budaq cümlə olduğunu müəyyən etmək xüsusi diqqət tələb edir:

Hicrinə doymazam, vəslinə iriməzəm
Şol sənəmin ki, yüzi bədri hilal eylədi.

Söz sırasını düzəltmək, cümləni belə qurmaq olar: Şol sənəmin ki hicrinə doymazam, vəslinə iriməzəm, (onun) yüzi bədri hilal eylədi. Burada *ki* bağlayıcı deyil, ədatdır. Cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Birinci komponent *Şol sənəmin ki hicrinə doymazam, vəslinə iriməzəm* sözlərindən ibarətdir. Lakin ikinci misrada çətinliklər var – *yüzi bədri* sözləri birləşmədir, yoxsa ayrı-ayrı üzvlərdir? Birləşmə kimi götürüldükdə sual doğurur: *yüzi bədri* nəyi hilal eylədi? Ayrı-ayrı üzvlər kimi götürüldükdə fikir aydınlaşır: üzü (üzünün bir tərəfi) bədirlənmiş (yəni bütöv üzünü) hilal – ay parası eylədi. Demək istəyir ki, sevgilinin üzü bütöv aya bənzəyir, lakin bir tərəfdən baxdıqda üzünün bir yanı görünür və bütöv ayı yarım aya – hilala çevirmiş (bənzəmiş) olur. Odur ki nəzərdə tutulan qarşılıq bildirən söz (*onun* sözü) *yüzi bədri* sözləri ilə deyil, yalnız *yüzi* sözü ilə birləşmə əmələ gətirə bilir və baş cümlədə mübtədə (*onun yüzi*) kimi nəzərdə tutulduğundan cümlə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi dərk olunur. Misaldan aydın olur ki, şairin misralarında sözlərin yeri son dərəcə sıx olduğundan bəzən yanaşı gələn sözlərin birləşmə olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün məntiqi araşdırmaya ehtiyac olur.

Ayrıca subyektivi olan feli tərkiblər cümlənin həcmi genişləndirir – də, budaq cümləni ayırmaq üçün elə bir çətinlik törətmir:

Bin aşığı gözləri şəhid eyləməyincə
Də`visi budur dünyada ki, Gazi dəgildür –

Gözləri min aşiqi şəhid eləməyincə dünyada davası budur ki, (bu öldürdükləri hələ) Gazi deyildir – baş cümləsində müstəqil subyekti olan tərkib işlənmiş xəbər budaq cümləli mürəkkəb cümlədir.

Bəzən durğu işarələri də sintaktik quruluşun anlaşılmasında çətinlik törədir. «Divan»da «Düşər» rədifli qəzəlin ilk beyti belədir:

Hamamda nə şe`r ki, deyilə tər düşər,
Zira axar suya, sanasan ki, şəkər düşər.

Ara sözü əvvəlində və sonunda (*sanasan ki*) vergül düzgün qoyulub. Lakin birinci misrada **ki** bağlayıcı deyil, ədatdır, budaq cümlə **deyilə** sözü ilə tamamlanır və bu sözdən sonra vergül qoyula bilərdi: *Hamamda nə (hər nə) şeir deyilə (deyilsə), (o) tər (təzə) düşər, zira (çünki) axar suya sanki şəkər düşər* (suda şəkər tez həll olduğu kimi – mənasında). Səbəb budaq cümləsinin baş cümləsi mübtəda budaq cümləlidir. Tərkib hissələrindən biri sadə, digəri mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin bu cür ən tipik modelləri artıq neçə əsr əvvəl «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də sabit şəkildə mövcuddur.

Baş cümlənin qarışıq tipli olduğu hallar şairin dilində geniş inkişaf etmişdir:

Hicaza gər varur isəm təvafdan sonra,
Yəqindür ol ki, könül sə`yi həm yenə sanadır.

Təvafdan (Həcc mərasimi) *sonra Hicaza da getsəm, o yəqindir ki, könül səyi sənə tərəfdir* – qarşılaşdırma budaq cümləsinin baş cümləsi mübtəda budaq cümləlidir.

Hər iki komponenti tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr də şairin mühüm ifadə vasitələrindəndir:

Gözümün irməz əli ki, nəzər qıla yüzünə
Və gər göz ucu ilə özgəyə baxam, yanaram.

Gözlərimin əli çatmaz (yəni gözlərim baxa bilməz) ki, üzünə baxam və (eyni zamanda) göz ucu ilə özgəyə baxsam, yanaram. Zaman əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin də bu cür qarışıq tipli şairin dilində işləkdir. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin qədimliyi di-

lin qədimliyi barədə təsəvvürü daha çox genişləndirir. Aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti yenə tabelidir:

Cahanı tən dilərəm bən ki, oduna yanam,
Bu varlığ ilə yanarsam, oduna kəm yanaram.

Mən cahanı tən (bütöv) arzulayıram ki, oduna (tam) yanam, (çünki) (indiki, mövcud olan) varlığ ilə yansam, oduna kəm yanaram (tam yanmaram). Səbəb budaq cümləli bu cümlənin birinci komponenti (baş cümləsi) məqsəd, ikincisi şərt budaq cümləlidir.

Sözlərin arxaikləşmiş olduğunu və ya arxaik mənalarını nəzərə aldıqda misra və beytlərin mənası da asan dərk olunur, quruluşu da:

Şol büt əgər bizüm ola, sanki olur cahan bizüm,
Gər ana olmaya fəda, bəs nəmüz ola can bizüm?!

Birinci misrada *şol – o, büt – gözəl, bizüm – bizim, ola - olsa*, ikinci misrada *gər – əgər, ana – ona, nəmüz – nəyimiz* qarşılaşdırmaları olmasa, yəni həmin sözlərin mənası qarşı tərəfdə verilən şəkildə dərk olunmazsa, tələsik oxunuşda misra çətin qavranılır. Müasir mənə və formalarını nəzərə aldıqda sintaktik quruluş da asanlaşır: *Əgər o gözəl bizim olsa, sanki (bütün) cahan da bizimdir və əgər can ona fəda ol-mursa, bizim nəyimizə lazımdır?* Sonralar Füzulinin səlisləşdirdiyi *Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər* və ya *Canı canan diləmiş, vermə-mək olmaz, ey dil* - misralarını yada salır. Elə Qazinin özündə də ***Ca-nuna ver canı ki, tənün cansuz olmaya*** kimi misralar az deyil.

Cümlənin tərkib hissələrinin intonasiya ilə əlaqəsi də tədqiqat prosesində diqqət mərkəzində olmalıdır:

Könüli çahı zənəxdanına düşmüş gördüm,
Bunu Yusif, anı zindan dedilər, gerçəkmi?

İkinci misrada baş cümlə ***gerçəkmi*** sözlərindən ibarətdir və müb-tədə budaq cümləsi tələb etmişdir: *Gerçəkdirmi (ki), bunu Yusif, anı zin-dan dedilər?* İntonasiya ilə əlaqələndiyi üçün baş və budaq cümlə inver-siyaya uğraya bilmişdir, əks təqdirdə, ***ki*** bağlayıcısı buna imkan verməz-di. Füzuli:

Budur fərqi, könül, məhşər gününün ruzi-hicrandan
Kim, ol can döndərər cismə, bu, cismi ayırar candan –

dedikdə birinci misrada əvvəl məhşər, sonra hicran gününü sıraladığı üçün ikinci misrada *o* deyəndə hicranı, *bu* deyəndə məhşəri nəzərdə tutmuşdur. Bu cür sənətkarlıq nümunəlinin çoxunun ilkin səlis forması Qazidən başlayır. Yuxarıdakı misralarda Qazi də *bu* deyəndə *könülü*, *anı* deyəndə gözəlin zənəxdan quyusunu (əslində, misrada *çahi zənəxdan* yox, *çahi-zənəxdan* olmalı idi) xatırlatmışdır.

Qazi bağlayıcı və qarşılıq bildirən sözlərdən ədəbi dil normalarına müvafiq istifadə etmişdir:

Gözlərinün sehri hər kimə ki qıldı əsər,
Ol ənəgün çuxurın çün çahi-Babil bilə –

misraları iki tərkibdən ibarət sadə quruluşlu mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci tərkib hissə – budaq cümlə baş cümləyə *hər kimə ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən *ol* sözü var. Faktlar göstərir ki, bağlayıcı sözlü bu cür cümlələrin tarixi o qədər qədimdir və belə cümlələr o qədər inkişaf etmişdir ki, əksəriyyət etibarilə baş cümlədə qarşılıq bildirən sözə ehtiyac olmur. Gözlərin sehri ilə yanaşı, ikinci misrada əngin çuxuru - güləndə gözəlin yanağında əmələ gələn çökük də nəzərə alınmış, mübaligə ilə Babil quyusuna bənzədilmişdir.

Presuppozisional ifadə tərzini, yəni deyilməyənləri nəzərə almadan fikri dəqiq müəyyən etmək çətindir:

Yüzün görüb ağlar isə bülbül gülə qarşu,
Sən bülbülə bülbül deməgil, gül gülə qarşu.

Şair demək istəyir ki, bülbül gül ilə müqayisədə sənin gözəlliyini görüb ağlayırsa, sən bülbülü danlama, gülün sənənlə müqayisədə eybəcərliyinə gül. Lakin beytdə sevgilinin üzünün gül ilə müqayisədə daha artıq gözəl olduğu deyilməmişdir və gözəllik yalnız nəzərdə tutulmuşdur. Şair beytin tərtibində alliterasiyadan ustalıqla istifadə etmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Qazi Bürhanəddin öz dövrünün böyük oğlu və sənətkarı olmaqla, ana dilinə yüksək məhəbbətlə yanaşmış, xalq dilini, onun semantik imkanlarını, quruluş xüsusiyyətlərini gözəl bilmiş və özündən neçə yüz illər əvvəl yaranmış ədəbi dilimizin mövcud vəziyyətini – o vəziyyətini ki, onun vasitəsilə IX-XV əsrlər arası ədəbi dilimizin bütün quruluş modellərini öyrənmək mümkündür, - özündə cəmləşdirmiş olan zəngin bir ədəbi abidə yaratmışdır.

* * *

Verdiyimiz bu bir neçə nümunədən aydın olur ki, bir tərəfdən, sintaktik tədqiqatın özü çətin və mürəkkəbdirsə, o biri tərəfdən də, Qazi Bühranəddinin dilini öyrənmək üçün xüsusi hazırlığa malik olmaq lazımdır. *İlkin Etibar oğlu Quliyev* əməksevər və istedadlı bir gənc olduğundan Qazi Bühranəddin dilinin sintaksisi mövzusunda monoqrafik işin öhdəsindən bacarıqla gəlmiş, qiymətli bir monoqrafiya hazırlaya bilmişdir. Giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyatın siyahısından ibarət olan bu əsər sintaksisin bütün əsas məsələlərini əhatə edir. Tədqiqat nəticəsində müəllif maraqlı elmi nəticələrə gəlmişdir. Ən mühüm nəticə bundan ibarətdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində olduğu kimi, sintaksisin müasir ədəbi dilimizə məxsus bütün işlək modelləri Qazi Bühranəddinin lirik əsərlərinin dilində də mövcuddur və yalnız keçən müddət ərzində sintaktik modellərdə səlisləşmə, zənginləşmə istiqamətində inkişaf olmuşdur. Digər tərəfdən, arxaik elementlərinə baxmayaraq, şairin obrazlı-bədii dili daha çox canlı xalq danışığı dilinə söykənmiş, şair yüksək təbəqənin dilində işlədilən ağır və anlaşılmaz kəlmə və tərkiblərlə öz ifadə tərzini ağırlaşdırmağa səy etməmiş, ilhamını xalq dilindən almışdır.

Söz birləşmələrinin və sintaktik əlaqələrin tədqiqi göstərir ki, bir sıra hal müvazilikləri istisna olmaqla, sintaktik əlaqələrdə, «Dədə Qorqud»un dilində olduğu kimi, müasir dil ilə müqayisədə əsaslı fərq olmamış, söz birləşmələrinin quruluş modelləri fərqlənməmişdir. Yanaşma əlaqəli birləşmələrdə asılı tərəfin çoxluq bildirməsi ilə əlaqədar əsas tərəfin cəmlənməsi hadisəsi (*bin canlar*) o dövrün başqa abidələrinin («Dastani-Əhməd Hərəmi», «Mehri və Vəfa» və s.) dilində də müşahidə olunur. Bu hal indi də (əsas tərəfin mənasında növ müxtəlifliyi olduqda – *min cür hadisələr*) canlı danışığı dilində müşahidə olunur. Yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrdə asılı tərəfin əksərən mənsubiyyət şəkilçili olması (*sacı küfrü*) sonralar ədəbi dilimizdə məhdudlaşmış olsa da, *ömrü uzunu* tipli birləşmələrdə qalmaqdadır.

Məqsəd və intonasiyaya görə bütün cümlə modellərinin mövcudluğu təbiidir. Lakin hiss olunur ki, «Divan»ın dili intonasiya ilə qurulan sual cümlələrini az əhatə edə bilmişdir.

Cümlə üzvlərinin ifadəsində dövrün tələbləri baxımından izafət tərkibləri də nəzəri cəlb edir. Mübtəda və tamamlığın izafətlə ifadəsi halları daha çox nəzərə çarpır.

«Divan»ın dilində cümlə üzvlərinin inversiyası iki cəhətlə – poetik tələblərlə və fikrin aktuallaşdırılması ilə şərtlənir. Lakin şairin dilində cümlə üzvlərinin ədəbi normalara müvafiq sırası aparıcıdır. Üzvlənməyən cümlə növlərini şeir dili əhatə edə bilməsə də, sadə cümlənin

cüttərkiibli və təkərkiibli, bütöv və yarımçıq olmaqla fərqlənən bütün növləri Qazi dövrü ədəbi dilində işlək olmuşdur və monoqrafiya müəllifinin fikrincə, təkərkiibli cümlələri intensiv işlənmə imkanlarına görə qeyri-müəyyən şəxsi, şəxssiz, ümumi şəxsi və adlıq cümlələr şəklində sıralamaq olar. Müəllif yazır: «Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin intonasiya ilə bağlanan tipi, tabeli mürəkkəb cümlənin isə tərkib hissələrinin tabelilik bağlayıcıları vasitəsilə bağlanan tipi Qazi Bürhanəddinin dilində daha işləkdir». Burada müəllif «tabelilik bağlayıcıları» dedikdə, yəqin ki, bağlayıcı sözləri də nəzərdə tutmuşdur. Çünki bağlayıcı sözlərlə baş cümləyə bağlanan budaq cümlələrin tarixi qədim olmaqla yanaşı, «Kitabi-Dədə Qorqud»dan bu tərəfə daim öz intensiv işlənmə imkanları ilə seçilmişdir. Bölüşdürmə və aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə «Divan»ın dilində az, birləşdirmə və qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə çox təsadüf edilməsi kimi kəmiyyət fərqlərinə baxmayaraq, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələri Qazi Bürhanəddinin dilində və deməli, XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilində tam norma şəklində mövcuddur və zənginləşmə yolu ilə inkişaf etmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, qoşulma budaq cümləsi istisna olmaqla, bütün başqa budaq cümlə növləri Qazi Bürhanəddinin lirik əsərlərinin dilində müasir işləklilik nisbətindədir. Lakin bağlayıcı vasitələrdə fərq vardır. Bağlayıcı sözlər hələ tam sabitləşmədiyindən bəzən eyni bir vasitə müxtəlif budaq cümlələrə xidmət edir: məsələn, *ta, ta ki* bağlayıcıları məqsəd və zaman budaq cümlələrini, *çü/çün/çünki* bağlayıcı sözləri şərt və səbəb budaq cümlələrini, *əgər/əgərçi* bağlayıcı sözləri şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamışdır.

Tədqiqat işində zəngin elmi ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

Monoqrafiyadan aldığımız təəssürat əsasında qeyd edə bilərik ki, oxucuları ilə belə bir faydalı əsərlə ilk görüşə gələn İlkin Etibar oğlu Quliyev yaradıcılıq işini davam etdirərsə, gələcəkdə daha böyük uğurlar qazana bilər.

31.04.09

Prof. Dr. ƏHMƏD BƏY ƏRCİLASUNA
AÇIQ MƏKTUB

Hörmətli ƏHMƏD BƏY!

Dostumuz görkəmli türkoş RAMİZ ƏSGƏRİN doktorluq müdafiəsində görüşdük, evə gəlib, kitabların arasında Sizin «Türk dili tarixi» kitabınızı tapdım. Bu kitabı mən Türk Dil Qurumunun V qurultayında olarkən (Ankara) 20 milyon manata almışdım. Vərəqləsəm, tanış olsam da, etiraf edirəm ki, tam diqqətlə oxuya bilməmişdim. Sizinlə görüşdən sonra söhbətlərinizdən aldığım yaxşı təəssürat əsasında bu günlərdə onu diqqətlə oxumalı oldum.

Bu başdan deyim ki, çox böyük zəhmət çəkmişiniz. Özünüzün deyiniz kimi, bu əsər Türkiyə türkcəsinin dil tarixi deyildir. Türkünstan, Anadolu, Azərbaycan və bütün Avroasiya ölkələrində yaşayan türk xalqlarının işlətdikləri dillərin tarixindən ibarətdir. Əsər bütün türklərin dillərinin tarixini əhatə etdiyindən Siz Avropada, Rusiyada və bütün türkoşiyaya ələmində mövcud olan araşdırmaları nəzərdən keçirməli, say-sız türk mətnlərini incələməli olmuşunuz. İngiliscədən rus dilinə, çin dilinə, Yapon dilinə qədər çox müxtəlif dillərdə olan əsərlərə baxmalı olmuşunuz. Və ümumiləşmiş şəkildə demək olar ki, vaxtilə Əhməd Cəfəroğlunun ilk addım atdığı böyük bir sahəyə cəsarətlə qoşula bilmisiniz. Bir sıra tədqiqatçılardan fərqli olaraq, çox doğru deyirsiniz ki, «Tarixsiz, Türk dili tarixi düşünüləmez». Bu, həqiqətən də belədir. Tarixi öyrənmədən heç bir xalqın dil tarixi haqqında dürüst mühakimə yürütmək olmaz. Bu prinsiplə yanaşdıqda oxucu görməlidir ki, tarixi öyrənmək üçün nə qədər zəhmət çəkməli və araşdırma obyektinə olan bütün türk xalqlarının (böyüklü-küçüklü) tarixini nəzərdən keçirməli olmuşunuz. Özü də hələ hər cür tarixi yox, «daha çox karanlıq dövəmləri və kökenləri aydınlaşdırmaq». O da məlumdur ki, bütün türk xalqlarının da tarixi aydın deyildir və hələ də keçmiş Sovet İttifaqındakı türk xalqlarının tarixi olduğu kimi deyil, təhrif edilmiş şəkildə qalmaqdadır. Bu sahədə hər bir türk xalqının daxilindəki bir sıra «öz» tədqiqatçıların da mənfəi rolu az deyil. Həm də yaxşı ələmisiniz ki, türk xalqları dillərinin uyğun və ortaqlı cəhətlərinə deyil, fərqli cəhətlərinə daha çox fikir vermişiniz. Çünki türk xalqlarının tarixini inkar edənlər, onların çox yaxın zamanlarda yarandığını, yalnız ləhcələrdən ibarət olduğunu iddia edənlər də var.

Onu çox doğru qeyd edirsiniz ki, XIII yüzillikdən əvvəlki dövrlərin dil mənzərəsinin tədqiqi ilə çox az məşğul olmuşlar. Elə buna görə də bir çoxları ələ bilir ki, əksər türk xalqlarının dilləri birdən-birə bu

yüzzillikdən sonra yaranmışdır. Odur ki Sizin bu əsrdən əvvəlki dövrlərə diqqət yetirməyiniz tam təqdirə layıqdır. Sizdə bu sahədə Köprülü iş görmüşsə, bizdə prof. Y.Yusifov, doktor Q.Qeybullayev daha dərinlərə gedərək çox zəngin faktlar ortaya çıxarmış və tarixi (həm xalqın, həm də dilin tarixi ilə bağlı) təsəvvürləri xeyli dərinləşdirmişlər.

Bu kitab elmi əsaslar üzərində qurulmuş çox zəngin bir kitabdır. Heç bir mübaliğəyə yol vermədən deyə bilərəm ki, yalnız Türkiyə türkləri deyil, bütün türk xalqları bu kitabdən dərs kitabı kimi istifadə edə və faydalana bilərlər.

Əhməd bəy! Təvazökarlıqla qeyd edirsiniz ki, «Bu kitabı esas itibariyle bir müracaat eseri olaraq hazırlamaqla bərabər bəzi sorunları tartışmayı və kendi görüşlərimi ortaya koymayı da gerekli bildim... Eger bəzi görüş və yaklaşımlarım tartışmalara yol açabilirse bunun, bilim da-lımıza bir kazanç getireceğini düşünüyorum».

Xalqın və dilin tarixini yazan insanda vətənpərvərlik, öz xalqının tarixinə məhəbbət duyğuları olmalıdır. Çox yaxşı deyirsiniz: «En fazla objektif olunması gereken alanda da duyğular daima işə qarışabilir». Qarışmalıdır da. Öz xalqının tarixinə düşmən münasibətlə baxmaqdan, o tarixi, bəzən təhrifə yol versən də, məhəbbətlə araşdırmaq daha gözəldir və mən Sizdə ümumtürk tarixinə belə bir məhəbbəti görürəm.

Yuxarıdakı sözlərinizi də nəzərə alaraq, Sizinlə «tartışmaq» yox (*tartışmaq* – bizim dildə bir qədər kobud mənaya malikdir), fikir mübadiləsi etmək istəyirəm.

Amma hələ əvvəlcə istəyirəm ki, Sizin əsərinizin məzmunu barədə Azərbaycan oxucularına məlumat verəm, bilsinlər ki, Siz nə qədər geniş, ağır və əhatəli bir əsər yazmışınız.

Böyük formatda 488 səhifəlik bu kitab on beş bölümdən (fəsil-dən) ibarət olub, «Bilgeye... Gün işığı niyetinə...» gözəl epigrafi ilə açılır. Kitaba səmimi bir «Söz başı» yazmışınız. 32 səhifəlik «Giriş» «Türk dilinin dünya dilləri arasındakı yeri» məsələsinə həsr olunmuşdur. Burada Altay dilləri nəzəriyyəsi, nostratik nəzəriyyə, Avroasiya nəzəriyyəsi, türk dillərinin təsnifi məsələləri əhatə olunmuşdur. Dırnaq arasında verdiyimiz başlıqda «türk dili» ifadəsi həm mübahisə doğura bilər, həm də doğurmaya bilər. Yəqin, oxucu başa düşər ki, bu məqamda «türk dili» dedikdə türk dillərinin hamısını bir dil hesab etməkdən yox, türk dilləri ailəsindən söhbət gedir, yəni «türk dili» adı altında «türk dilləri ailəsi» nəzərdə tutulur. Burada Siz Altay nəzəriyyəsinin – türk, monqol, tunqus, Koreya və Yapon dillərinin bir kökdən olduğu, qohumluğu barədə, sonralar bu nəzəriyyənin Ural – Altay nəzəriyyəsi şəklində genişləndirilməsi, meydana çıxma tarixi və bu sahədə İohan Tabbert Stralenberqin, Rasmusk Raskın, A. Müllerin, V.Şottun, Con Ramsdeditin, A.Kastrenin, Nikolas Poppenin, Vladimirtsovun və başqalarının

fikirilərini xülasə etmişiniz. Türkiyədə altayşünaslıqla məşğul olan Əhməd Temir, Tələt Təkin, Osman Nədim Tuna, Tuncər Gülənsoy kimi alimlərin xeyli iş gördüklərini söyləyirsiniz. Fikrinizcə, bu sahədə son araşdırmalar Sergey Starostin, Anna Dıbo və Oleq Mudrak kimi alimlərə məxsusdur. Bu hissədə Stralenberqin, Vladimirtsovun, Poppenin, Millerin «Ana altayca» nəzəriyyəsini sxemləşdirmişsiniz. Bu sxemlər içəri-sində yalnız Striitin sxemi «Ana quzey Asya dili» adlanmaqla fərqlənir.

Stralenberq ana altaycanı «moğol – türk» şəklində iki qrupa ayıraraq, hətta «türk – moğol» da deməmiş, Balkandan Mancuriyaya qədər ekvator boyu yayılmış türkləri ikinci, monqolları ön planda vermişdir. Vladimirtsovun bölgüsü bununla eynidir. Pope ana altaycanı iki qrupa ayırmışdır: Çuvaş – türk – moğol – mançur – tunqus birliyi; Ana Koreya.

Poppenin fikrincə, birinci qrupdan çuvaş – türk qrupu yaranmış, bundan ana türk, ana türkdən isə türk ləhcələri. Belə çıxır ki, cənub-qərb qrupu türk dilləri çuvaş-türk birliyindən yaranmışdır, yəni türklər Anadoluya və Qafqaza şimaldan gəlmişlər.

Miller ana altaycanı ana batı altayca və ana doğu altayca kimi iki qrupa ayrılmış və ana batı altaycadan əski türkcə və əski bulqarca yaranmış olduğunu söyləmişdir.

Striit «Ana Kuzey Asya dili» adlandırdığı ailəni iki qrupa ayıraraq. Birinci qrup «ana altayca» adlanır. Koreya, yapon və aynu dillərini əhatə edən ikinci qrupun adı yoxdur. Ana altaycanı – ana batı altayca, ana doğu altayca kimi qruplaşdırmış, ana batı altaycadan ana türkcənin, ondan da türk ləhcələrinin yarandığını qeyd etmişdir.

Beləliklə, bu məntiqsiz bölgülərin hamısında Altay nəzəriyyəsi əsasdır. Bu isə o deməkdir ki, türklərin beşiyi Altaydır, türklər orada doğulub, artıb, çoxalıb və bütün dünyaya oradan yayılıb.

Quyuya bu daşı ilk dəfə Stralenberq salıb. Ona görə ki o ərazilərdəki yazılı balballara ilk dəfə həmin bu əsir İsveç zabiti rast gəlib, onların üzünü o köçürüb, elm aləminə o yayıb. Və bu da məlumdur ki, 19-cu yüzilliyin sonlarında Vilhelm Tomsen tərəfindən bu yazıların oxunması, az sonra V.V.Radlov tərəfindən mətnlərin açılışı türk xalqları və türk dilləri tarixi üçün çox böyük kəşf idi və türk mədəniyyətini ən azı 5-6 yüz ilə qədimə aparırdı. Orxon – Yenisey abidələri adı ilə məşhur olan bu yazılar tarixçiləri və dilçiləri, etnoqrafları, arxeoloqları bu qənaətə gətirdi ki, bu yerlər - Orxon və Yenisey vadilərindəki abidələr yerləşən ərazilər və Altay türkün beşiyi olmuşdur, türklər bir möcüzə kimi burada yaranmış və buradan Yer üzünə yayılmışlar. Daha düşünməmişlər ki, bəşəriyyətin tarixi çox qədimdir və bəşər dillərinin yaranma tarixini nəzərə aldıqda 1500 illik yol ildırım çaxması kimi bir şeydir və bu qədər böyük bir ərazidə yerləşən xalqlar birdən-birə yarana bilməzdilər.

Girişdə nostratik nəzəriyyə və onun yaranmasında Pedersen və İliç-Svitiçin rolu, dünya dillərinin təsnifi və xüsusən Merritt Ruhlenin bölgüsü barədə yığcam məlumat vermişiniz. Bunlar əsasən ilk mənbələr əsasında.

Kitabınızın «Türklərin ana yurdu və en eski komşuları» adlanan birinci bölümü bir səhifədən də az bir yer tutur. Lakin bizim üçün ən çox mübahisə doğuran məsələ də buradadır. Yazarsınız: «Türklərin ataları, M.Ö.2000-1000 illəri arasında Ural dağları ilə Sayan, Altay və Tanrı dağları arasında yaşayırdılar. Hazar dənizinin Kuzey doğusundan başlayıb Aral və Balkaş göllərini de içine alaraq Tanrı, Altay və Sayan dağlarına dek uzanan bu coğrafiya Avrasiyanın orta bölgəsi idi. Doğuda Moğol, Tunquz və Korelilərin ataları bulunuyordu. Batıda isə, Kuzey bölgələrində Fin və Macarların ataları; güney bölgələrində Ari qavimləri vardı. Avrasiyanın güneyində, doğudan batıya doğru Çinlilər ilə Hint-İran qavimlərinin ataları yaşayırdı. Moğol, Fin-Uqor, Hint-Avropa və Çin dilləri ilə Türkcədə görülən bəzi ortaklıqlar, alış verişlər işte bu uzaq keçmişdəki komşuluğun izleridir».(s.33)

Əhməd bəy! Adam gənclik illərində, orta yaşlarında və qocalanda şəkil çəkdirə bilər. Məsələn, orta yaş dövrünün şəklini götürüb demək olarmı ki, bu Adam elə gənclikdə də belə olub, qocalanda da? Bu xalqlar da belədir. Bilirsiniz ən böyük səhv nədədir? İstər tarixçi olsun, istər dilçi, bütün səhvlər oradan doğur ki, xalqların tarixi tarixin bizə məlum olan dövrləri ərzində bütöv şəkildə deyil, o tarixin bir kəsiyində götürülür – lap 1000, 2000 illik dövrü nəzərə alsa da. Türklər Sayan – Altaya hardan gedib çıxıblar, ora hardan tökülüblər? Niyə bizim Azərbaycan dilində də Çin sözü yoxdur?

Bu suallara bəşər tarixini bütövlükdə izləməklə cavab vermək olar. Siz girişdə monogenez nəzəriyyəsiindən danışmışınız. Amma təəssüf ki, öz münasibətiniz o qədər də açıq bilinmir. Mən bu nəzəriyyənin tam tərəfdarıyam və Sizə verdiyim «Azərbaycan dilinin tarixi» («Seçilmiş əsərlər», 6-cı cild) kitabında bu məsələyə bir fəsil ayırmışam. Siz oradan vaxt olsa ətraflı məlumat ala bilərsiniz. Mən bizim mətbuatda bunu çox dediyim üçün uzun danışmaq istəmirəm. Əsas fikir bundan ibarətdir ki, Yer üzərində yaranmış vahid ulu dil m.ö. 12-ci minillikdə protodillərə parçalanmış, həmin protodillərdən 12 – 6-cı minilliklər arasında dil ailələri (Hind-Avropa, Həmi-Sami, Türk dilləri və s.) yaranmışdır. Və artıq m.ö. 6-cı minillikdə qərbi və şərqə türk dilləri fərqlənməkdə idi. Bunlar bu qədər.

Burada 2-ci bir mühüm məsələ də vardır: Ulu dil harada yaranmış və harada parçalanmışdır?

Dünya elminin gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, Yer üzündə əmələ gələn həmin Ulu dil Afrikanın şimalında, Asiyanın qərbində, Av-

ropanın cənub-şərqində yarandığı kimi, elə parçalanma da bu ərazilərdə, yəni Ön Asiya və Aralıq dənizi hüduqlarında baş vermişdir. Mezolit dövründə şərqə, qərbə, şimala və cənuba ilkin mitqrasiyalar bu ərazilərdən başlamışdır. Mən Sizə imkan olsa xəritə də göndərəcəyəm, ruslar onu məktəb dərsliyi kimi öyrənirlər. O xəritədən aydın olur ki, 8 min il əvvəl (yəni m.ö.6-cı minillikdə) heç Altay ərazilərində insan yaşamır. Bu dövrdə insan Anadolunun cənubunda, İkiçayarası ərazilərdə, İran yaylası adlandırdığımız ərazilərdə və Türkmənistan çöllərində məskunlaşmışdır. O yerlər ki indi türk yurdu kimi qələmə verilir, oralarda məskunlaşma çox sonralar – 5000 il əvvəl başlamışdır. Avropa alimlərinin qeyd etdiyiniz o nəzəriyyəsinin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, onlar türkləri Sayan – Altayda yerləşdirməklə qədim Azərbaycan və Anadolu ərazilərinə türklərin gəlmə olduğunu əsaslandırırlar. Bu, tarixi bilməməkdən də irəli gələ bilər. Altay türkün beşiyi deyil. Türkün beşiyi Anadolunun cənub hissəsi, Azərbaycan və ilk növbədə İkiçayarası ərazilərdir. Bizdə artıq sübut olunmuşdur ki, Altayın *Altay* adının özünü də türklər Azərbaycandan aparmışlar – m.ö. Azərbaycan Aratta dövlətinin adından (bu ad m.ö. 1-ci minillikdə Azərbaycan ərazisində artıq *Alatey* kimi işlənməkdə idi).

Elə buna görə də Sizin göstərdiyiniz bölgüyə əsasən m.ö. 2000 il əvvəl nə Anadoluda, nə də Azərbaycan ərazisində türk var. Bəs m.ö. 6-cı minilliyin ortalarında Azərbaycan ərazilərindən İkiçayarasına enən şumerlər kimdir? Elamların, hurrilərin iltisacı dilli olduğunu qeyd edirsiniz. Bəs onlar kimdir? Keçmiş SSRİ-də qədim Şərqi gözəl bilən üç alimdən (İ.M.Dyakonov, V.A.Belyavski, Y.B.Yusifov) biri sayılan Yusif Yusifov m.ö.28-ci yüzillikdə Aratta dövlətini yaradanların türklərdən ibarət olduğunu sübut etmişdir. Qədim Azərbaycan tayfaları kutilər, lulular, turukilər, sular, kassitlər türk tayfaları idilər. Troya müharibəsinin (m.ö. 1250-ci illər) qəhrəmanları – Priamin nəslə, Hektor, Eney kim idi? O müharibə ellin – türk müharibəsi idi. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Homerin poemaları ilə müqayisəsi göstərir ki, bu əsər (Dədə Qorqud) yunanların qonşuluğundakı türklər tərəfindən yaradılıb. Əks təqdirdə Sayan-Altay ərazisindəki türklərin dastanını Homerin poemaları ilə necə müqayisə etmək olar? (bax: «Seçilmiş əsərləri», 1-ci cild, s.321-362) Həmin o Priamin qardaşı oğlu Eney və onun dəstəsi Troyanın süqutundan sonra dəniz yolu ilə İtaliya ərazisinə keçərək Latın dövlətinin, sonralar Romanın əsasını qoymuşlar. O ərazilərdəki etrusqların – tursakaların türk olduğunu sizin Adile xanım Ayda uzunmüddətli tədqiqat əsasında çox gözəl əsaslandırılıb. Hind-Avropalıların «İrana ulaşması» 1500 yox, m.ö. uzağı 800 il qəbul olunur – m.ö.8-ci əsrə aid edilir. E.A.Qrantovski onu nə qədər cəhd etsə də, hətta 9-cu əsrə də çəkə bilmədi.

Bunlar göstərir ki, türk tarixinə yenidən baxmaq lazımdır. Orxon-Yenisey əraziləri bir qəbiristanlıqdır. Bu yerlərdə türklər yaşayıb, artıb, çoxalıblar. Amma orada doğulmayıblar. Ora qərbdən gəliblər. Bu cəhətdən Azərbaycanla Anadolunun taleyində çox ciddi fərqlər var. Cavad Heyət kimi tarixə bələd olmayanları demirəm, hələ bizim özümüzün də bir çox dilçi və tarixçilərimiz bu fikirdədir ki, 11-ci yüzillikdə Səlcuqlar gəlib Azərbaycan və Anadolu ərazilərini türkləşdiriblər. Bu cür fikir savadsızlıq əlamətidir. Urmiya gölü ətrafı ərazilər, şimalı-cənublu Azərbaycan (İraqda Kərkük-Ərbil əraziləri də) qədim türk yurdudur və heç vaxt, heç bir tarixi hadisə bu yerlərdən türkləri aralaya bilməmişlər. Bu gün necədirsə, beş min il əvvəl də o cür olub (kiçik dəyişikliklər, köçürmələrlə). Lakin Anadolu ərazilərində vəziyyət, tarixi tale başqa cürdür. Anadolu da qədim türk yurdudur. Lakin zaman-zaman bizanslar orada üstünlük təşkil etmişlər. Anadolu həqiqətdə Səlcuqlar dövründə, xüsusən Ərtural oğlu Osmanın dövründə türk yurduna yenidən çevrilib. Sizin «Quruluş» filminiz var – 18 seriyalı. Ona mən 1991-ci ildə sanatoriyada baxmışam. Osman padşah ölüm ayağında olarkən oğlu yanına gəlir və onun arzusunu dinləmək istəyir. Osman padşah deyir ki, mənə Bursada dəfn etməyinizi istəyirəm. Döyüş başlayır və az sonra oğlu gəlib bildirir ki, Bursanı aldıq, səni orada dəfn edəcəyik. Bax, Anadolu bu şəkildə addım-addım alınmış və tarixi türk yurdu bərpa olunmuşdur. Azərbaycan isə ən qədimdən türk yurdu olaraq qalmışdır. Odur ki bizim ustad Ə.Dəmirçizadə dəfələrlə yazmışdır ki, Azərbaycanda oğuzları Səlcuq oğuzları deyil və dəfələrlə yazmışdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» Səlcuq oğuzlarının dastanı deyil, yerli qədim Azərbaycan oğuzlarının əsəridir. Onu da əlavə etmişdir ki, Azərbaycan dili hələ Səlcuqların dili normalaşmadığı 14-cü yüzilliyə qədər onlara da xidmət etmişdir. Bizim bir sıra alimlər isə çalışır sübut eləsin ki, heç 18-ci əsrə qədər Azərbaycan və türk dilləri olmayıb və fərqlənməyib.

Əhməd bəy, görürsən nə qədər işlər var?

Kitabınızın ikinci bölümü «Şumerce-türkce ilişgisi» adlanır. Osman Nedim Tunaya əsaslanaraq xeyli miqdarda şumer və türk dillərinə məxsus ortaq söz-nümunə vermişsiniz. Tuna, dediyiniz kimi, türk dillərinə məxsus 168 söz müəyyən etmişdir. O məlum fikirdir ki, bu cür ortaq sözlərin olması ya kök birliyindən irəli gəlir, yaxud da kontakt əsasında – bir dildən o birinə alınmaqla. Tunanın fikrinə görə, şumer dilində olan bu cür sözlər alınmadır. Oljas Süleymanov da bu sahənin ilk tədqiqatçısı kimi, bu cür fikir söyləmişdir, bizim dilçilər də. Burada müvəffəqiyyət ondan ibarətdir ki, şumer dilində türk sözləri varsa, deməli, şumerlərlə paralel yaşayan türklər də olmuşdur və bu cəhətdən sevinirik ki, türklərin tarixi azı 5500 il əvvələ gedir. Görürsünüz, bunun özü sübut edir ki, Sayan – Altay ərazisinə türklər Ön Asiyadan getmişlər. Bu, heç,

bu, aydındır. Amma mən kontaktın da əleyhinəyəm. Mən yalnız leksikanı deyil, şumer fonetikasını, morfoloqiyasını, şumer sintaksisini də mümkün materiallar əsasında nəzərdən keçirmişəm. İ.M.Dyakonov şumer dilində prefikslər olduğunu qeyd etmişdir. Mən o prefiksləri araşdırmışam. Onların heç biri prefiks deyil. Hal şəkilçiləri və bağlayıcılarıdır. Məsələn, Dyakonov göstərir ki, feldən əvvəl *nə* prefiksi işlənir və inkarlıq bildirir. Bu, bizim indi də işlətdiyimiz *nə* bağlayıcısıdır: *Nə görür, nə eşidir*. Bunun nəyi prefiks oldu? Lap ola bilər prefiks də olsun. Axı dillər kök dildən ayrılarda kök dilin bütün xüsusiyyətlərini itirmir. Bizim tipoloji cəhətdən fərqli dillər hesab etdiyimiz dil ailələrində o qədər ortaq cəhətlər var ki. Məsələn, bizim dildə təyin təyinləndən əvvəl işlənər, fars dilində əksinə: *zülfi-pərişan – pərişan zülf*. Deyə bilərikmi ki, bizdə təyinedici sözün təyinləndən sonra işləndiyi hallar yoxdur: *Şah İsmayıl – İsmayıl şah, Xanım Əminə – Əminə xanım, doktor Həmid – Həmid doktor*. Nə qədər istəyirsən, misal var. O prefiksləri Hind-Avropalılar şumer dilinin türk dili olmadığını əsaslandırmaq üçün uydurmuşlar. 5 min ildən artıq tarixi var, amma bütün hal şəkilçiləri kiçik fonetik fərqlərlə müasir türk dillərində olduğu kimidir. *Qim* qoşması – heç qoşmanı da almaq olarmı? Özü də bunun lap aşkar *qimi* variantı da var. Bu xalq kiminsə əcdadı olmalıdır. Hind-Avropalılar özləri təsdiq edir ki, onların əcdadı deyil. Bu qədər şumer-türk uyğunluğu var (bax: bizim 6-cı cild, s.54-150). Özləri etiraf edirlər ki, şumerlər m.ö. 6-cı minilliyin ortalarında İkiçayarasına Azərbaycandan – Zaqroş zonasından enmişlər və sonralar akkadlarla toqquşma zamanı bir çoxları yenə öz əvvəlki yurdlarına dönmüşlər. Bu yaxınlarda bizdə dissertasiya müdafiə edən Cənublu Rəhman Purəkbər Xeyavi Cənubi Azərbaycan ərazisində şumerlərə dair saysız əlamətlər olduğunu qeyd etmişdir.

Avropa tədqiqatçıları bunu başa düşmək istəmərlər ki, türklər dünyanın ilk və ən qədim xalqlarından olmasa idilər, Yer kürəsinin ekvator boyu ən gözəl əraziləri onlara məxsus olmazdı. Etruskların da türk olduğunu görmək istəmərlər. Monqolların, yaponların, koreyalıların türklərdən təcrid olunduğunu etiraf etmək istəmərlər. Düşünmərlər ki, Cənubi Amerika hinduları da onlardan ayrılıb o əraziyə keçənlərdir.

«Eski kultürlər və türklər» bölməsində qədim şərq mədəniyyətlərinin yaranmasında türklərin rolu araşdırılmışdır. «Bozkır kultürü» üzərində xüsusi dayanmış, heyvanların, xüsusən atların ilkin əhliləşdirilməsində bozkır türklərin (tərəkəmələrin) rolunu ətraflı nəzərdən keçirmisiniz. Qərb araşdırıcılarından O.Menginin fikirlərinə istinadən deyirsiniz: «Mənghin de «atı əhliləşirmək və ümumiyyətlə hayvan yetişdirmək gibi medeniyet tarixindeki çok mühim bir safhanın Türklerin ataları ile yakından ilgili» olduğunu belirtir. Ona görə (yəni onun fikrincə – Q.K.) «Türk kultürünün dünya tarixinde iki bakımdan kesin tesiri» olmuştur.

«Bunlardan biri, hayvan besleyiciliği geliştirmək və yaymaq suretiylə ekonomik; öteki, yüksək təşkilatçılıq yolu ilə sosialdır». Bunlar böyük sözlərdir. Deməli, qərb özü təsdiq edir ki, bəşərin həm iqtisadi, həm də sosial inkişafında türklər ən önəmli rol oynamışlar. Onlar həmişə belədir: əvvəlcə məcbur olub həqiqəti etiraf edir, sonra yavaş-yavaş cığalla- mağa başlayırlar. Elə şumerlərin də türk olduğunu ilk növbədə onlar etiraf etmişlər.

Saklar haqqında verdiyiniz məlumat (dördüncü bölüm) tarixi həqiqətə uyğundur. Saklar yeddi müxtəlif tərcüməçi ilə danışmışlar, müxtəlif tayfalardan ibarət olmuşlar. Bir qismi, xüsusilə çar skifləri adlananlar, Azərbaycan ərazisində çarlıq quranlar türklərdən ibarət olmuşdur. Burada ən ciddi məsələ «Firdovsi «Şahnamə»də «Med və Perslərlə Sakaların mücadilələrini İranlılarla Turanlıların mücadilesi olaraq anlatır» sözləridir. Bu sözlərdən belə anlaşılır ki, medlərlə (midiyalılarla) perslər bir olmuşlar və bəlkə də bir xalqdır. Midiya dövləti haqqında asur mənbələrində 834-cü ildə məlumat verilir. Farslar isə İran yaylasına 8-ci yüzilliyin ortalarından gəlmişlər. Midiya başlanğıcda fars dövləti ola bilməzdi. Bizim dilçilik və tarixşünaslıqda midiyalıların türk olduğu fikri əsasdır. Farslar Midiyada hakimiyyəti xəyanət yolu ilə (sərkərdə Harpağın xəyanəti ilə) 650-ci ildə ələ almışlar. Məşhur Astiaq əfsanəsi də bununla bağlıdır. O doğrudur ki, sak böaşçıları aldadılaraq Astiaq tərəfindən öldürülmüşdür. Lakin bu sakların ayrı, midiyalıların ayrı dildə danışdıqları demək deyildi və onlar güclənərək Azərbaycanda midiya-sak dövləti yaratmışdılar, qohum tayfalar idilər. Odur ki bu prosesdə Turan dedikdə Midiya – sak hakimiyyəti birlikdə nəzərdə tutulur, Turan İrana qarşıdır.

Bir mühüm cəhət də bundan ibarətdir ki, saklar Cənubi Qafqaza və Anadoluya tam gəlmə də deyillər. Onların bir qolunun kimmerləri qova-qova bu yerlərə gəldiyi Herodot tərəfindən söylənməkdədir. Lakin saklar Ön Asiyanın və Azərbaycanın ən qədim tayfalarıdır. Onların, siz dediyiniz ifadə ilə desək, ataları kaslar olmuşlar ki, Azərbaycanda kass mədəniyyətinin 10 minillik tarixi müəyyən edilmişdir. Saklar kasların sonrakı nəsilləridir və *kas* sözü ilə *sak* sözü yalnız metateza ilə fərqlənir. Sizin ərazidəki Troyanın qarşısından keçən böyük çayın iki adı var: dənizə tökülən hissəsi *Ksanf*, başlanğıc hissəsi *Skamandr* adlanıb. Bu sözlərdə *KAS (KSanf)* və *SAK (SKamandır)* sözləri var, Homerin poemasında *Skamandr çölü*, *Skamandır vadisi*, *Skamandr kahini* kimi ifadələr saklara aiddir. Homer deyir ki:

Hefestlə də düşmən oldu gur dalğalı dərin bir çay
Ki, allahlar *Ksanf* deyir ona, insan – *Skamandr*.(300)

Bu o deməkdir ki, m.ö.1250-ci il hadisələrini təsvir edərkən Homer çox qədim olduğu üçün Ksanf sözünün mənasını bilmir və onu al-lahlara aid edir, lakin Skamandır onun müasiri olan sakaların adı ilə bağlı olduğu üçün onu insanlara aid edir. (Bizim «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» məqələmizə baxmaq olar, 1-ci cild, s.321-352). Bu həm də onu göstərir ki, saka forması Yaka (kıyı, kenar) sözünün İran dilində aldığı forma deyil. Farslar sözü olduğu kimi də işlədə bilərdilər.

Bu hissədə massagetlərin Xəzərin şərqində axtarılması da (tarix kitablarında bu var) doğru deyil. Massagetlər – baş saqlar və onların lideri Tomiris Azərbaycan saklarındanır. Sizin fikrinizcə, Alp Ər Tonqa saka hökmdarı Madyesdir. Bizim filologiyamızda Alp Ər Tonqanın son Midiya kralı Astiaq olması barədə əsaslı fikir vardır (H.İsrafilov. Alp Ər Tonqa (Astiaq, Əfrasiyab...) tarixdə və bədii ədəbiyyatda, Bakı, 2007). Alp Ər Tonqanın şərafinə ağılar 11-ci yüzillikdə qələmə alınsa da, ondan 16-17 yüz il əvvəlində ədəbi materialdır.

Hunların tarixinə əsərinizdə geniş yer vermişiniz. M.ö.1700-cü ildən məlum olan hunların tarixini maraqlı faktlarla ardıcıl izləmişiniz. Hunlarla çinlilərin uzun mücadilələri kitabda öz əksini yaxşı tapıb. Hunların mənşəyi barədə üç fikir söyləyirsiniz: əksəriyyət onları türk hesab edir, alimlərin az bir qismi türk-moңqol, bir neçə nəfər isə nə türk, nə də moңqol. Bu sonuncu mənasız fikirdir. Alimlərin əksəriyyəti onların türklərdən ibarət olduğunu söyləsə də, A.Qabən kimi, biz də onların türk və moңqollardan ibarət olduğunu güman edirik. Bu bölümdə Asiya türklərinin yadigarı kimi, Oğuz xaqan dastanı və Motunun (Mao Tunun) dövlətçilik siyasəti haqqında verdiyiniz məlumat da maraqla oxunur.

Sonrakı fəsillərdə Türkünistan, Əfqanıstan və Hindistan ərazilərinə türklərin yayılması, Avropa hunları, Attilanın fəaliyyəti barədə danışılır.

Burada Ögelə əsaslanaraq Boz qurd əfsanəsi haqqında məlumat verirsiniz (6-cı bölüm). İli çayı vadisində və İssık gölü tərəflərdə ət yeyib, qırmız içən, çadırlarda yaşayan və Usunlar adlanan bir türk xalqı yaşamış, Oğuz xaqan dastanı, Motunun «toprak devletin temelidir» prinsipi əsasında torpaq və vətən duyğuları. Türkünistan, Əfqanıstan və Hindistan ərazilərinə türklərin yayılması barədə geniş məlumat almaq olur. Motunun ömrünün son günlərində ağır məğlubiyyətə uğradıb Kansudan çıxarılan Yüecilər (çinlilər) İli çayı tərəfə gəlib Usanları məğlub edir, hakimlərini öldürür, Usun hökmdarının körpə oğlunu bataqlığa atırlar. Dişi bir qurd uşağı əməzdirir. Bunu görən hunlar bu uşağın tanrı tərəfindən «kutsandığını» düşünərək onu böyüdürlər. Böyüyüb dağılmış olan xalqın başına keçir. Hun yabğusundan icazə alaraq m.ö. 130-cu ildə Yüecilərin üzərinə yeriyərək onları İssık ətrafından qovur.

Bu əfsanə Xaqanlığı yaradan Göy türklərlə bağlanmışdır. Lakin qeyd edirsiniz ki, əfsanə Göy türklərlə əlaqələndirilsə də, onlardan çox əvvələ aiddir.

Kitabınızın çox böyük bir fəslini (s.79-197) Göy türk Xaqanlığının tarixi və dili haqqında araşdırmalar təşkil edir. Türklərin bu möhtəşəm tarixi haqqında çox gözəl, elə əslində möhtəşəm də məlumat verirsiniz. Xaqanlar, abidələr, onların dili barəsində ayrıca bir dərslik qədər bilik almaq mümkündür bu kitabdən. Mən bunları çözləyəm, gərək kitabın böyük bir hissəsini bura köçürəm. Lakin bu hissədə məni maraqlandıran çox mühüm bir məsələ var ki, onu çözmək və o sahədə Sizinlə bölüşmək istərdim.

Bizdə bu dövr türk tarixi barədə Lev Qumilyovun «Qədim türklər» kitabı məşhurdur. Lev Qumilyov Xaqanlıq dövrünün tarixini mərhələlər üzrə geniş şəkildə araşdırmışdır. Onun əsərində dil məsələlərinə, mətnlərin izahına Sizin kitabdakı kimi diqqət yetirilməmişdir, əsas tarix – ictimai tarixdir. O. Çin mənbələrinə əsasən, Dişi qurd əfsanəsini Aşinalılarla bağlı izah etmişdir. Siz də qeyd edirsiniz ki, bu əfsanənin tarixi miladdan əvvələ getsə də, bəzi tarixçilər onu 500 eavlıq Aşına ailəsi ilə bağlamışlar.

Sizin də qeyd etdiyiniz kimi, Çinin quzeyindəki Şensi vilayətinin qərbindəki Xesidə yerləşmiş Aşına ailəsi tobaların (çinlilərin) işğalı zamanı onların təbəəliyini qəbul etməmiş, Altaya köçərək orada jujanların vassalı olaraq yaşamış, onlara «dəmir döyməklə» məşğul olmuşlar. Sonrası aydındır ki, tədricən güclənmiş, Bumının, İstəminin dövründə jujanların hakimiyyətini məhv etmiş və tədricən böyük imperatorluq yaratmışlar. Bunlar məlumdur. Çox qəribədir ki, onların Altaya köçərkən yaşadıkları ərazi «Suysu»da (Çin mənbəyi) «mağara» adlandırılır.

Mənim əsas iddiam Sizin aşağıdakı sözlərinizlə bağlıdır: «Kök-türk anıtlarında **Bumın** olaraq keçən kurucu kağanın adı Çin kayraklarında **Tumen** şəklindədir. Bu, böyük bir ihtimalle Türkce **Tuman** (duman) kelimesidir. Tuman Kağanın oğlu **Mukan/Muhan** ise Türkce **Buka+n** (boğa) olmalıdır» (fərqləndirmələr müəllifindir – Q.K.). (80) Məni maraqlandıran **Mukan** sözünün **Bukan** (boğa) kimi izahıdır. Özü də siz bu nu yüksək dil duyumu ilə «böyük bir ihtimalle» şəklində izah edirsiniz.

Biz bu sözü – **MukanMuhan** (Qumilyovda **Muğan**) sözünü elə belə adi bir söz, təsadüfi bir ad yox, çox ciddi və mühüm bir tarixi hadisənin izi kimi nəzərdə tuturuq. «Aşına və Azərbaycan» məqaləsində (1-ci cild, s.295-313) bu məsələni bir qədər ətraflı araşdırmışıq. Araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəldik ki, 500 evlik Aşına ailəsinin aid olduğu tayfa vaxtilə (m.ö.1-ci minilliyin sonlarında və ya m.s. ilk yüzilliklərdə) Azərbaycandan köçüb getmişlər. Bunlar Xesidə də, Altayda da «qaçqın», «köçkün» kimi yaşayırlar. Altayda «Türk dənizində bir dam-

la» hesab olunan bu tayfa tədricən çoxalmış, ətraf aləmi özünə birləşdirmiş və güclənmişdir. Bunlar da aydındır. Lakin onların Xəzərin qərbindən – Azərbaycan ərazilərindən köçüb getdiklərini sübut edən bir sıra dəlillər var. Onları qısa şəkildə sadalayıram (yuxarıda adını çəkdiyim məqalədə geniş izah etmişəm).

Sizin də qeyd etdiyiniz kimi (s.77) m.s. 48-ci ildə Asiya hunları Qərbi və Şərqi hunlar olmaqla iki yerə bölünmüşdülər. Qumilyov göstərir ki, iki əfsanənin heç birində Aşına ailəsinin Xesidən köçməsinə aid bir işarə yoxdur. O, güman edir ki, bunu bəlkə də aşinalılar Altaya köçdükdən sonra yaratmışlar. Lakin bu da düz ola bilməz, çünki bu əfsanə daha qədim tarixi andırır. Birinci əfsanənin ilk cümlələrindən birində onların haradan gəldiyi barədə aydın fikir var: Onlar «*qərb ölkəsindən qərbdə yerləşən hunlar evinin nəsl*» kimi səciyyələndirilir. Qərb ölkəsi dedikdə qərbi hunlar nəzərdə tutulursa, qərb ölkəsinin qərbi dedikdə arıq Xəzərdən qərbə tərəf olan ərazilər əhatə olunur.

Çinlilərin gücü ilə aşinalıların tərک edib getdiyi həmin o Xesinin hun hakimi *Muğan xan* adlanırdı. Qumilyov qeyd edir ki, «Aşına Hun knyazı Muğana tabe idi». Aşınanın da daxil olduğu bu knyazlığın hakimləri Muğan titulu daşıyırlar. Bu knyazlıqdan ayrıldıqdan sonra Aşına hakimləri də həmin titulu daşıyırlar. Deməli, knyaz Muğana tabe olan tayfalar qohum tayfalardır. Əgər Aşına tayfası Muğanın knyazlığında bir sıra tayfalarla təsadüfi birləşmiş olsa idi, Aşına hakimləri Muğan titulu daşımaya bilərdilər.

Aşinalılar bu titulu ardıcıl davam etdirmişlər. 552-ci ildə Bumın xaqan öldükdə yerinə oğlu Qara İssık xan keçir. O da tez ölür və hakimiyyətə Qara İssık xanın qardaşı (Bumının kiçik oğlu) Kuşu çıxır. Kuşu dərhal Muğan xan titulunu qəbul edir. Qumilyov yazır: «Bu xanın Aşağıdakı adları vardı: vəhşi heyvan adı – Tszuşu (yəni Kuşu – Quş), nəsil adı - Sıqin (yəni nəvə, qardaş oğlu), ləqəbi – Yandı (yəni qalib), titulu Muyuy, yəni Muğan. Biz elmi ədəbiyyatda daha çox işlədilən sonuncu addan istifadə edirik».(Qumilyov, 38)

Aşinalıların əvvəlcə tabe olduğu knyazlıq da, Aşına hakimləri də bu titulu daşıyır. *Muğan* sözü necə və harada əmələ gəlmişdir?

Qumilyov *yandı* sözünü «qalib» mənasında izah etmişdir. Elə deyil. Bu sözün Ön Asiyada böyük tarixi var. Bu söz m.ö. 3-cü minillikdə şumerlərin işlətdiyi ensi (kahin-hökmdar) və bu sözün fonetik forması kimi mannalıların işlətdiyi *yanzi* sözü ilə bir kökdəndir. Mannanın bir vilayət hakiminin adı *Yanzi-Burias idi*.(M.ö.843) *Z~d* keçidi ilə bu söz aşinalılarda *yandı* şəklində saxlanmışdır, hakim, hökmdar deməkdir.

Aşına hakimlərinin adlarında *Baqa* sözünə rast gəlirik: *İliqyuylu Şe Moxe Şabolo-İl Külüq-şad Baqa İşbara* adını Qumilyov belə izah etmişdir: Ölkənin şərəfli şadı, ilahi qüdrətli xan.

Baq – qədim Azərbaycan tayfalarının dilində çoxışlənən allah adıdır. Qumilyov **ilahi qüdrətli** deyəndə düz düşünüb – bu, **baqa** sözüne aiddir. Midiyanın qərbindəki Musasir hakimlərindən **Baqmaştu**, **Baqbartu** adlarını yada salmaq olar. Azərbaycanda **Bağastan** adlı qədim vilayət olmuş və Makedoniyalı İskəndərin ora getdiyi də məlumdur.

Aşinalılar **irken** sözü işlədirdilər. Bu söz «kişilər yığıncağı» mənasında qədim ali şuranın adıdır və şumerdəki eyni mənalı **uqken** sözüdür (**uqu/uq** – nəsil, ailə mənasındadır, **ken** – **gen** – gənəşmək sözü ilə bağlıdır).

Orxon kitabələrində səma kultu – **Tenqri** əsasdır. Tenqri adı Ön Asiyada azı 4 min il əvvəldən məlumdur. E.ə.1700-cü ilə aid iki şumer elegiyasında **dinqir** bir neçə dəfə işlənmişdir: 98.dinqir-kur-ke, sud (= KA X SU) – de mu-ra [ah (?)- (7)] – **Боги** **загробного** **мира** **будет** [**произносить** (7)] **молитвы** **за** **тебя**.(3, 446)

Qumilyov yerli türklərlə sonra gələnləri – aşinalıları geyiminə görə də fərqləndirmişdir. Müəllif qəbirüstü abidələri – balbalları nəzərdən keçirərək yazır: «Burada mühüm etnoqrafik əlamət - baş geyimi həkk olunmuşdur. Çöldə yaşayanlar **şişuclu**, altaylılar isə **yastı**, **girdə** papaq qoyurlar». (Qumm. 307) Çöldə yaşayanlar aşinalılar – köçərilərdir. Müəllif dəqiq hesablamalar da aparmışdır: «...bizim öyrəndiyimiz 486 balbaldan 329-u şişuclu, 157-si yastıbaşlıdır». M.ö. 1-ci minilliyin əvvəlində (8-ci yüzillik) Azərbaycan ərazisindəki köçəri sakların bir qismi şişpapaq saklar adlanırdı. «Mingəçevirdə aşkara çıxarılmış üzük-möhürlərin üzərindəki təsvirlər də sübut edir ki, torpaq qəbirlərdə dəfn edilmiş fərdlər sak-skiflərdir. Üzük-möhürlərdən birinin üzərində başında şişpapaq və əynində səciyyəvi sak geyimi olan sak-tiqrahauda (**tiqrah** – dikrək, şiş olan – Q.K.) təsvir edilmişdir». (12, 213-214) Bu fakt onu da təsdiq edir ki, köçərilər Orta Asiyaya ən azı m.ö. 1-ci minilliyin sonlarında getmişlər.

Bu faktlar əsasında biz o nəticəyə gəldik ki, aşinalılar Ön Asiya miqrantlarıdır. Bu, eyni zamanda, Orta və Mərkəzi Asiyadakı bütün türklərin Ön Asiya miqrantları olduğunu da bir fakt kimi təsdiq edir. Lakin aşinalıların Muğan titulu onların hansı ərazidən köçüb getdiklərini də dəqiqləşdirməyə imkan verir. **Muğan** – cənublu-şimalı Azərbaycan əraziləridir və bu yerin miqrantları yeni yurdda öz yurdlarını unutmamışlar. Odur ki bu sözü Boğa şəklində yozmaq ağılabatan deyil. Bunu təsdiq edən başqa çox mühüm bir cəhət də Azərbaycan ərazisində ilk dəfə m.ö. 24-cü yüzillikdə Asur mənbələrində adı çəkilən güclü **Turukki** tayfa adıdır. Turukkilər (Qoşa k səslərindən biri asur elementi sayılır) çox cəsur bir tayfa olmuş və hətta uzun müddət yırtıcı Assur dövlətini qorxu altında saxlamışlar. Bu söz şumer-akkad yazılarında dəfələrlə xatırlanmışdır. Tarixçilər **turukki** sözündə **türk** sözünün ilkin formasını görürlər.

Bütün türk xalqlarından fərqli olaraq, yalnız Azərbaycan əhalisi keçən minilliklər ərzində öz «türk» adını qoruyub saxlamış, dilimiz «türk dili» kimi məşhur olmuşdur. Hətta aydın olur ki, Orta və Mərkəzi Asiyaya köçüb böyük dövlət yaradan, o dövləti türk adı ilə şöhrətləndirən xalqlar da bu adı saxlaya bilməmiş, lakin Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin əvvəllərinə – böyük Atatürk Türk respublikası yaradıb, Osmanlı dilini türk dili elan edənə qədər yaşatmışdır.

Göytürklər, Şərqi göytürklərin 52 (630-682), qərbi göytürklərin 31 il (659-690) asılılıqda qalmaları, müstəqillik və ikinci hakimiyyət dövrü (tarix, abidələr, mətnlər və dil məsələləri), göytürklərin ikinci dönməindən qalan abidələri, uyğur yazıları, Yenisey yazıları, Monqolustandakı yazılar, Qırğızıstan, Dağlıq Altay, Türkünstan, Şimali Qafqaz, Krım, Balkan və Macarıstandakı yazılar, Göytürk yazılarının tapılması, oxunması, tədqiqi tarixi, Göytürk yazısı və əlifbasının mənşəyi, Göytürkcənin xüsusiyyətləri – fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər, sözdüzəldici şəkildilər, nitq hissələri və onlara məxsus kateqoriyalar (hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, şəxs, zaman və s.), lüğət tərkibindəki sözlər və onların mənə qrupları... nə qədər səbirlə və təmkinli olasan ki, illərlə bu qədər materialı əhatə edə biləsən. Çox ağır zəhmətdir.

Oğur və bulqar türkləri, onların dil özəllikləri barədə çox maraqlı məlumat vermişsiniz. Bu barədə bizim dilçilikdə məlumat yox dərəcəsinədir. Tuna (Don) və İdil (Volqa) türklərindən qalan mətnlər haqqında kitabınızdan yaxşı məlumat aldım. Əsərinizin mühüm bir bölümünü «Uyğur türkləri» (217-287) təşkil edir. Uyğur türklərinin tarixi, Orxon-Uyğur xaqanlığı, Qansu uyğur dövləti, uyğur mətnləri (maniçi mətnlər, buddist mətnlər, xristian mətnləri, müsəlman mətnləri), onların dil özəllikləri, «Fəlnamə», buddist nəzm və nəsr əsərləri, uyğur mətnlərinin tapılması və tədqiqi tarixi, uyğur türkcəsinin dil özəllikləri – səs quruluşu, söz yaradıcılığı, leksikası... - bu, ayrıca bir kitabdır. Qaraxanilər dövrü, «Kutadğü bilig», «Divanü lüğət-it-türk», «Ətabətül-haqəik», Quranın tərcümələri, «Divani-hikmət», Qaraxanilər dövrü ədəbiyyatın tapılması və nəşri tarixi, Qaraxanilər türkcəsinin səs, söz, morfoloji özəllik və xüsusiyyətləri barədə yazdığınız da (289-358) bir kitabdır. Bunlar 11 və 12-ci bölümlərdir. Şimal-şərqi və qərbi türkcələrini hazırlayan tarixi zəminə xüsusi bölmə ayırmısınız.

Kitabın 14-cü bölməsində şimal-şərq, yəni xarəzm-qıbcəq türkcəsi və Xarəzm türkcəsinə aid əsərlər haqqında danışılır. Burada «Müqəddimətül-ədəb» haqqında məlumat bizi daha çox maraqlandırdı. Zəmahşəriyə aid edilən bu əsər ərəb dilini öyrənmək üçün yazılmış bir kitabdır. Əsər Xarəzmşahlardan Atsız sultana (1127-1156) həsr olunmuşdur və 1128-1144 arası yazıldığı bildirilir. Yazırsınız: «Mukəddimətül-Edeb əslində Arapcağı ögretmək üzere yazılmış kəlimə və kəsə cüm-

lelerden ibaret bir eserdir. Arapca kelime ve ibarelerin altına Harezm Türkcesi, Farsca, Harezmce (bir İran dili), Moğolca, Cağatayca, Osmanlıca gibi dillerde anlamları yazılmıştır». (s.373) Xarəzmçə, farsca, moğolca, yenə bir İran ləhcəsi ilə, cığatayca ağılabatandır. 12-ci əsrin birinci yarısında Osmanlıca qərribə səslənir və bundan əlavə, osmanlıca ilə xarəzm dili arasında bu böyüklükdə Azərbaycan yoxdur. Ən pis cəhət budur ki, bizim tədqiqatçılar bu əsərlə məşğul olmayıblar. Azərbaycan dili 14-cü yüzilliyin ortalarına qədər bütün ətraf aləmə də xidmət etdiyi halda, Zəmahşəri Azərbaycanın başı üzərindən keçib ərəb sözlərinin osmanlıca qarşılığını verir?

Əsərdən «Kodeks kumanikus» başda olmaqla 20-yə qədər mənbə haqqında məlumat almaq olur. Sonra həmin mənbələrin dil özəllikləri barədə məlumat verirsiniz. Cığatay türkcəsinin dil xüsusiyyətlərinin izahı əsərdə daha geniş yer tutur.

Kitabın son – 15-ci bölməsini batı türkcəsinə həsr etmişsiniz. İlk cümləsində oxuyuruq: «Batı Türkcesi, 11. yüzil ilə 21. yüzil arasında Kuzey ve Güney Azərbaycan, Kuzey İrak ve Kuzey Suriye, Anadolu, Kıbrıs, Ege adaları, Balkanlar, Kırım Hanlığı ve Kuzey Afrikada kullanılan dildir». (s.433) Yenə yazırsınız: «Önceleri konuşma dili olarak kullanılan Oğuz ağı 13. yüzilyda Azərbaycan ve Anadoluda yazı dili halinə gəlmişdir. Batı Türkcesi yazı dili, 13.yüzilydan 15. yüzily sonlarına dek Azərbaycan, Anadolu, İrak, Suriye ve Balkanlarda tek yazı dili olarak kullanıldı. Bu döneme araştırmacılar çeşitli adlar vermektedirler... Biz... **Eski Oğuz Türkcesi** terimini teklif ediyoruz. Oğuz Türkcesinin yazı dili olmadan önceki dönemine de **Ana Oğuz Türkcesi** demek yerinde olacaktır». (s.433) «Eski Oğuz Türkcesi, Azərbaycan ve Anadolunun (14. yüzilyın ortalarından aynı zamanda Balkanların) ortak yazı dili idi. Ancak 13, 14 ve nispeten 15. yüzilylardaki Batı Türk yazı dili, oturmuş bir yazı dili değildi... Eski Oğuz Türkcesini Azərbaycan yazı diliyle Osmanlı yazı dilinin ortak atası kabul ediyoruz» (s.434) «Eski Oğuz Türkcesi 16. yüzily başında Safevi Devletinin kuruluşuyla Azərbaycan ve Osmanlı yazı dillerine ayrıldı. Batı Türkcesi, aralarındaki çox küçük farklılıklarla 16. yüzilydan bugüne iki yazı dili halinde ulaştı». (s.434)

Beləliklə, deyirsiniz ki, Qərb türkcəsi 11–21-ci yüzilliklər arasında Azərbaycanda (cənublu-şimalı), İrakda, Suriyada, Anadoluda, Kıbrısdə, Egey adalarında, Balkanlarda, Kırında və Şimali Afrikada işlənən dildir. Və bu ərazilərin heç birinə fərq qoymursunuz. Deməli, bunların hamısında türkün meydana çıxması 11-ci yüzilliklə – Səlcuqların bu yerlərə hərəkəti ilə bağlıdır. Bundan – bu dövrdən əvvəl bu ərazilərdə türk təsəvvürü yoxdur. Bizim bir sıra bədbəxt alimlər də bu cür düşünmüşlər. Və deyirsiniz ki, 15-ci yüzilliyin sonlarına qədər bunlar hamısı əsasən eyni dildə danışmışlar və onların hamısının dilini ümumiləşmiş şəkildə

Əski Oğuz Türkcəsi adlandırmaq olar. Əski Oğuz Türkcəsindən əvvəlki dövrü Ana Oğuz türkcəsi dövrüdür. Bu sonuncuya indi nəzərdə tutulan Qərb ərazisində rast gəlmək olmaz, o, yəqin ki, Orta Asiyada olacaqdır. Bir qədər də bu ərazidə 11-12-ci yüzilliklərə aid ola bilər. Çünki, fikrincə, Əski Oğuz Türkcəsi 13-15-ci yüzillikləri əhatə edir. Osmanlı və Azərbaycan dillərinin fərqi isə Səfəvilər dövründən başlamışdır. Amma etiraf edirsiniz ki, hələ 14-cü yüzillikdə Qazi Bürhanəddinin dili ilə ərzumlu Daririn dilində Azərbaycan və Osmanlı dilinin başlanğıcına aid elementlər var idi. Və nəhayət, Əski Oğuz dilini «Azərbaycan yazı dili ilə Osmanlı yazı dilinin ortaq atası» hesab edirsiniz.

Əhməd bəy! Bizim tarixçi və dilçilərin də böyük bir qismi daim bu cür düşünmüş və beləcə də yazmışlar. Amma indi bu cür fikirlər bizdə artıq anaxronizmə çevrilmişdir. Azərbaycan türkcəsi ilə Anadolu türkcəsinin tarixi taleyi tam fərqlidir. Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, Azərbaycan çox qədimdən türk öokəsidir. Anadolu da çox qədim zamanlarda türk yurdu olub. Amma Azərbaycanda olduğu kimi, türkləri axıra qədər saxlaya bilməyib. Həqiqətdə də Anadolu Səlcuqlar tərəfindən türkləşdirilib. Azərbaycanda isə Səlcuqların elə bir rolu olmayıb. Lap istəyirsiniz, tarixçilərdən bir-iki misal deyim: «5-ci yüzilliyin sonları, 6-cı yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın, demək olar ki, hər yerində dilləri bizim Azərbaycan dilinin kökündə dayanan soylar yaşayırdılar... Gətirdiyimiz külli miqdar materiallar və mülahizələr göstərir ki, ilk orta yüzilliklərdə islam dininin bu ərazidə yayılmasından qabaq, ola bilsin ki, daha çox qabaq Azərbaycan ərazisi əhalisinin böyük əksəriyyəti artıq türkdilli idi». (Mahmud İsmayıl, 95-96). Budur, başqa bir tədqiqatçı yazır: «Oğuzların mənbələrdə qeyd edilmiş 24 tayfasından bəzilərinin (Əfşar, Bayandur, Bəydili, Qayı, Bayat, Eymur, Çəpni, Xələc və b.) adlarını əks etdirən toponimlər Azərbaycanın hər iki hissəsində vardır. Lakin onlar gəldikdə Azərbaycan xalqı və onun türk dili vardı. Səlcuq oğuzları Azərbaycan xalqının etnogenezində həlledici rol oynamamışdır. Bu rol onlardan qabaqkı yerli türk etnoslarına məxsusdur». (1, 205)

İndi bizdə Səlcuqların Azərbaycanı türkləşdirməsi barədə fikir artıq öz əhəmiyyətini tam itirmişdir. Bizdə mübahisə m.ö. Azərbaycanda türk və şumer-türk eyniliyi ilə əlaqədar qalmaqda və davam etməkdədir. Rusların Qədim Şərqi tarixinin ən yaxşı üç bilicisindən biri hesab etdiyi elam mütəxəssisi Yusif Yusifov m.ö. 28-ci yüzilliyin Aratta Azərbaycan dövlətinin və Manna qurucularının türk tayfalarına məxsus olduğunu ortaya çıxarmaqla artıq yuxarıdakı məsələyə də nöqtə qoymuş, yalnız şumer – türk eyniliyi mübahisəli olaraq qalmışdır. Siz yazırsınız ki, «Batı Türkcəsi yazı dili, 13.yüzyıldan 15. yüzyıl sonlarına dek Azərbaycan, Anadolu, İrak, Suriye və Balkanlarda tek yazı dili olaraq istifadə edildi». Bu, Batı Türk dili deyil, bu, Azərbaycan dilidir və Osmanlı dili qaydaya dü-

şənə qədər ona da xidmət etmişdir. Çünki Səlcuqlar gələndə bu dil, dediyimiz kimi, artıq çoxdan mövcud idi. «Dədə Qorqud» Azərbaycan dilinin 6-8-ci yüzilliklərə aid şifahi nümunəsi sayılır. Yeri gəlmişkən, Siz hərdən «Dədə Qorqud»un da dilini sonrakı yüzilliklərə aid edirsiniz. Bizim bir sıra alimlər - T.Hacıyev, Ş.Cəməşidov bir-birindən xəbərsiz, «Dədə Qorqud»un 16-cı əsr əlyazmasının 11-ci əsr əlyazmasından köçürüldüyünü sübut etmişlər. Bizim ömrünü dil tarixinə həsr etmiş böyük müəllimimiz Ə.Dəmirçizadə yazmışdır: «Vahid ümumxalq Azərbaycan dili bu tayfa dillərindən bir neçəsinin, xüsusən oğuz, qıpçaq tayfa dillərinin əsasında təqribən VII-X əsrlər arasında formalaşmış bir dildir». (14,15) Yenə yazır: «Türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna mənsub dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin əsas mənəbləri isə eramızdan əvvəl və eramızın birinci min ili dövründə Xəzər dənizinin şərqində, şimalında, qərbində, cənubunda, ümumən Qafqazda məskən salmış sak – skif, qas – qasit – qaspi – Xəzər, sabır – suvar, hun – qunn, türk – törək, ğuz – oğuz, qıpçaq – qıfçaq adları ilə tanınan qəbilə və tayfaların dilləri olmuşdur». (14,48) Yenə: «Azərbaycan tarixi sahəsində son zamanlar aparılmış tədqiqatlar əsasında aydın olmuşdur ki, eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisində Midiya qəbilələri - Bus, Paratak, Struxat, Arizant, Budi, Mağ və Azərbaycanın şimal hissəsində Alban, yaxud Ağvan ərazisində 26 müxtəlif dilli qəbilələrlə birlikdə Qas, Qassit, Xəzər, Sak, Skif adlı qəbilələr yaşamışlar. Eramızın əvvəllərində isə bu ərazidə Hun, Sabır – Suvar, Oğuz, Qıpçaq adlı qəbilələr məskən salıb yaşamışlar ki, bunların hamısı artıq elm aləmində dəqiqləşdiriləndiyi kimi, türkdilli qəbilələr olmuşlar». (14, 49) Professor yenə çox gözəl deyir: «...Qafqaza və İrana oğuz, qıpçaq tayfalarının kütləvi surətdə gəlmələri və bu ərazidə əsrlər boyu yaşayan türk dilli tayfalarla qaynayıb-qarışmaları türk dillərinə mənsub vahid ümumxalq dili halında Azərbaycan dilinin hələ V-VI əsrlərdən formalaşması prosesini, demək olar ki, daha da sürətləndirdi və tamamlamış oldu». Dəm. 49-50 XI-XII əsrləri nəzərdə tutaraq yazır: «Bu dövrdə hətta Dərbənd – Tehran - Bağdad və Şərqi Anadolu dairəsində ümumiləşmiş halda işlənən dil, demək olar ki, vahid türk – Azərbaycandili idi». (14,73) «Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu yazılı qolundan əvvəl, təqribən VIII – X əsrlərdə formalaşmışdı». (14,75) Həsənoğlunun məşhur qəzəlini təhlil edərək professor yazır: «...belə səlis, əlaqəli və ahəngdar bir şeir dilini ilk ədəbi dil nümunəsi saymaq nəinki doğru deyil, hətta mümkün deyil». (14,.88) «Azərbaycan yazılı ədəbi dili tam halda təşəkkül tapmamış olsa idi, ətrafa sürətlə nüfuz edə bilməzdi. Həsənoğlunun şeirinə nəzirə də yazmazdılar. Həsənoğlunun təsiri bütün Azərbaycana, Anadolu və Misirə qədər yayılmış olmazdı. Halbuki Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonlarında və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir

dili kimi işlənilmiş və bu dildə yazılan şeirlər osmanlı türk yazılı ədəbi dili üçün, demək olar ki, ilkin örnək olmuşdur». (14,88-89) Köprülüzadə «əsasən səlcuqi osmanlı ləhcəsinin əski və ibtidai şəkli ilə Azərbaycan ləhcəsi arasında həmin heç bir fərq yoxdur» deməklə də bu cəhəti əsaslandırılmalı olmuşdur. «Diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, həmin dil o zaman Anadoluda işlədilən və türki adı ilə tanınan Azərbaycan dilidir». (14,89) Bütün bunları, yenə deyirəm, bizim bədbəxtlərə də başa salmaq olmur və deyirlər ki, Azərbaycan dili ilə Osmanlı dili dünən fərqlənməyə başlayıb. Amma deyə bilmirlər ki, məsələn, XIII əsrin şairləri Həsenoğluya niyə Osmanlı, Yunus Əmrəyə niyə Azərbaycan şairi demirik.

Bu qeydlər əsasında deməyə ehtiyac qalmadı ki, nə Azərbaycan ədəbi dilinin yaradıcıları səlcuq oğuzlarıdır, nə də «Kitabi-Dədə Qorqud»u. Bunlar Azərbaycanın yerli qədim oğuzlarına məxsusdur və ona görə də Azərbaycan dili ilə Osmanlı dili XVI yüzillikdən deyil, başlanğıcdan fərqli, amma qohum dillərdir. Odur ki Sizin nəzərdə tutduğunuz – «Eski Oğuz Türkcesinin kullandığı coğrafi alan sadəcə Anadolu dögildir. Kuzey ve Güney Azerbaycan ile İrak ve Suriye de Eski Oğuz Türkcesinin kullarıldığı alanlardır» - fikri bizim dilin tarixini təhrif edir. Dilimizin obyektiv tarixi min illərlə geri atılır. Bir milli ədəbi dil üçün Nəsiminin dilindən yüksək ədəbi dil təsəvvür etmək çətindir. Nəsiminin dili xalis Azərbaycan milli ədəbi dilidir.

Hə, Əhməd bəy, vəziyyət belədir. Siz əlinizdə olan faktlar əsasında çox böyük bir kitab yazmışınız. Türkologiya aləmində həqiqətən çox qiymətli bir əsərdir. Amma Azərbaycan – Türkiyə əlaqələrinin uzun müddət qapalı və ya zəif olması nəticəsində Sizə Azərbaycan dilinin tarixi haqqında həqiqəti əks etdirən əsərlər çatmayıb. O çatanlar isə Azərbaycan xalqının və dilinin tarixi haqqında zərərli və mühafizəkar konsepsiyanın yazılarıdır. Xalqın həqiqi vətənpərvər ziyalıları onları daim pisləmişlər. Həmin konsepsiya bizdə artıq tam şəkildə hörmətdən və qiymətdən düşüb. Heç kəs öz xalqının halal tarixini bəsitləşdirmək, min illərlə geri salmaq istəməz. Bütün qədim dövrün (miladdan öncənin və sonrakı minilliyin) yadigarı olan toponim, etnonim və antroponimlər Azərbaycan ərazisində çox qədim dövrlərdən türkün üstün varlığının sübutudur. Təkcə bunu nəzərə almaq kifayətdir ki, bütün Orta və Mərkəzi Asiyada bizim 1-ci minillikdə görünən türk etnonimlərinin m.ö.3-1-ci minilliklərdə Azərbaycanda varlığı Q.Qeybullayev və Y.Yusifov tərəfindən əsaslı şəkildə müəyyən edilmişdir.

Mən bu fikirləri bir qədər geniş şərh etdim ki, bunlar Sizin dilçi və tarixçilərlə yanaşı, bizim öz alimlərimiz də birdəfəlik bir nəticəyə gəlsinlər. Həmişə qeyd etdiyim bir fikri yenə təkrar edirəm: çoxları elə bilir ki, tarix də, dövlət də, ədəbiyyat da, dil də elə bizim dövrümüzdə və ya bir qədər əvvəl yaranıb. Amma belə deyil. Böyük imperiyalar

yaradan xalqın tarixi də, dili də, ədəbiyyatı da və dövləti də olub. Bunların düzgün öyrənilməsi heç kəsin zərərinə deyil.

İstərdim ki, bunları Sizin mətbuatda da çap etdirəsiniz.

Hörmətlə: Qəzənfər KAZIMOV
Filologiya elmləri doktoru, professor
10 iyun 2009

ƏDƏBİYYAT

- 1.Q.A.Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994.
- 2.Azərbaycan tarixi, 1-ci cild (Z.M.Bünyadov və Y.B.Ysifovun redaktəsi ilə). Ali məktəblər üçün dərslik, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994.
- 3.Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2003.
- 4.Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VI cild, Bakı, «Nurlan», 2009.
- 5.Заур Гасанов. Царские скифы, Либерту, New York? 2002.
- 6.Homer. «İliada», «Odisseya» (Tərcümə edənlər: Mikayıl Rzaquluzadə, Ələkbər Ziyatay), Bakı, «Yazıçı», 1986.
- 7.Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, «Nurlan», 2008.
- 8.H.İsrafilov. Alp Ər Tonqa (Astiaq, Əfrasiyab...) tarixdə və bədi ədəbiyyatda, Bakı, 2007.
- 9.E.Əlibəyzadə. Azərbaycan dilinin tarixi. 1-ci cild, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı, 2007.
- 10.L.Qumilyov. Qədim türklər, Bakı, Gənclik, 1993.
- 11.Y.B.Yusifov. Qədim Şərqi tarixi, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993.
- 12.Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, Bakı, «Elm», 1998.
- 13.Mahmud İsmayıl. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1997.
- 14.Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, «Maarif», 1979.

PROF.DR. AHMET BİCAN ERCİLASUN'A AÇIK MEKTUP

Saygıdeğer Ahmet bey!

Sizlerle arkadaşımız, değerli türkolog Ramiz Asker'in doktora tezi savunmasında görüşmüştük. Görüşmemizden sonra eve geldiğimde, kitaplarımın arasında sizin "Türk dili tarihi" kitabınızı aradım. Bu kitabı Türk Dil Kurumunun 5. kongresi nedeniyle Ankara'da bulunurken almıştım. Zaman zaman kitabın sayfalarını bir kaç kez çevirsem de, bir türlü vakit bulup da tam okuma fırsatı bulamamıştım. Fakat görüşmemizden sonra hoş sohbetlerinizden etkilenerek bu kitabı dikkatle, yeni baştan okumaya karar verdim.

İlk olarak onu söylemeliyim ki, kitaba çok büyük emek ve gayret harcanmış. Kendinizin de söylediğiniz gibi, bu eser yalnız Türkiye Türkçesinin dil tarihi değil, aynı zamanda Türkistan, Anadolu, Azerbaycan ve tüm Avrasya ülkelerinde yaşayan Türk halklarının dillerinin tarihidir. Çoşsaylı Türk halklarının dil tarihini kapsayan böyle bir çalışma için büyük gayretle Avrupa, Rusya ve tüm Türkoloji alanında mevcut araştırmaları, sayısız Türk metinleri okumuş, incelemiş bulunuyorsunuz. Rusça'dan Çin ve Japon dillerine kadar çok çeşitli dillerdeki bilimsel kaynaklardan yararlandığınız görülmektedir. Bununla da, zamanında A.Caferoğlu'nun cesaretle ilk adım attığı bir alana sizde girmiş, bu bilim dalını daha da zenginleştirmiş, sırayı genişletmiş bulunuyorsunuz.

Birçok araştırmacıdan farklı olarak oldukça doğru bir fikir söylüyorsunuz ki, "tarihsiz Türk dili tarihi düşünülemez." Bu gerçekten de öyle. Tarihi öğrenmeden hiçbir halkın dil tarihi konusunda doğru, gerçek fikir söylemek imkansız. Bu açıdan baktığımızda, tarihi, özellikle, araştırma konusu olan tüm Türk halklarının (ister büyük, ister küçük) tarihini öğrenmekte ne kadar gayret sarf ettiğinizi her okur anlayabilir. Hem de öyle böyle tarihi değil, "daha çok karanlık dönemleri ve kökenleri aydınlatmayı gerektiren tarihi. Dahası Türk halkları tarihinin hâlâ tam gün yüzüne çıkmadığı da her kese belli. Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halklarının tarihi ise günümüze kadar doğru şekilde değil de,

saptırılarak öğrenilmektedir. Bu konuda Türk halklarının içlerindeki bir sıra “kendi” arařtırmacılarının da negatif etkisi ve rolü de az deęildir.

Türk dillerinin ortak ve benzerlięini deęil de, farklılıęını yansıtan özelliklerinin arařtırılmasına daha çok önem vermeniz de takdire deęer. Çünkü, günümüzde hala Türk halklarının tarihini inkar edenler, onların ve dillerinin çok yakın zamanlarda geliřtięini ve dillerinin yalnız lehçe ve ağızlardan ibaret olduęunu iddia edenler de mevcut.

Çok haklı olarak XIII yüzyıldan önceki zamanın dil manzarası ile ilgili arařtırmaların oldukça az olduęunu vurgulamaktasınız. Zaten bu yüzden de çokları Türk halklarının büyük bir kısmının dillerinin aniden bu yüzyıldan sonra meydana çıktıęını düşünmekte. Bu yüzden sizin daha ileri zamana, önceki tarihlere yer vermeniz çok güzel. Doğru, sizde bu bakımdan Köprülü’nün de emeęi az deęil. Ama onun Türkiye’de yaptıęını Azerbaycan’da Prof. Dr. Y.Yusifov, Prof. Dr. T.Hacıyev, Prof. Dr. G.Geybullayev gerçekleřtirmişler. Onlar da daha derinlere giderek çok deęerli bilgi ve belgelere ulaşmış, böylece ister halk, isterse de dil tarihi ile ilgili belli düşünceleri oldukça zenginleřtirmişler.

Kitabınız bilimsel esaslara dayanan çok deęerli bir eser. Hiçbir abartıya yol vermeden yalnız sözkonusu eserin Türkiye’de deęil, dięer Türk halklarında da bu eğitim ve öğrenimde en yararlı öğretim kitaplarından biri olacaęını söyleye biliriz.

Ahmet bey, halkın ve dilin tarihini yazan insanda vatanseverlik, kendi halkının tarihine sevgi gibi duygular olmalı. Fakat “en fazla objektif olunması gereken alanda da duygular daima işe karışabilir.”- dedięinizde de çok haklısınız. Bizce karışmalıdır da. Kendi halkının tarihine düşmanca bakmaktansa, o tarihi tahriflere yol versek bile sevgi ile arařtırmak daha güzel. Ben sizde genel Türk tarihine böyle sevgiyi gördüm.

Mütevazı bir tavırla, “bu kitabı esas itibariyle bir müracaat eseri olarak hazırlamakla beraber bazı sorunları tartışmayı ve kendi görüşlerimi ortaya koymayı da gerek bildim... Eğer bazı görüş ve yaklaşımlarım tartışmalara yol açabilirse bunun, bilim dalımıza bir kazanç getireceęini düşünüyorum.” - diye samimi itirafta bulunuyorsunuz.

Bu sözlerinizi esas alarak, sizinle “tartışmak” deęil de, (tartışmag-bizim dilde bir az kaba bir tâbir) düşünce munazarası yapmak, bir fikir alış verişinde bulunmak istiyorum.

Ama önce sizin yazması ne kadar zor olduęunu bildiğim geniş ve kapsamlı eseriniz konusunda Azerbaycan okurlarını bilgilendirmek isterim.

488 sayfalık bu kitap (**Prof.Dr. A.B. Ercilasun. Türk dili tarihi. Başlangıçtan XX yüzyıla. Akçaę. Ankara 2004.**) on beş bölümden olu-

şan, “Bilgeye... Gün ışığı niyetine...” gibi güzel sözlerle başlayan değerli bir eser. Kitaba yazılan “Söz başı”nın da oldukça samimi duygularla kaleme alındığı belli. 32 sayfalık “Giriş”de “Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri” konusu genişçe işlenmiş. Altay dil teorisi, Nostratik teori ve Avrasyatik teorisine yer ayırdığınız bu bölüm Türk dillerinin sınıflandırılması konusunu da içermektedir. Tırnakta verdiğimiz konu ismindeki “Türk dili” kelimesi tartışmaya açık bir mesele. Bu yerde “Türk dili” denildiğinde, Türk dillerinin hepsini bir dil gibi kabul edilmemesi gerektiğini, genel olarak Türk dilleri ailesinden bahs edildiğini her okur anlayabilir. Yani, bizce, burada “Türk dili” adı altında esasında “Türk dilleri ailesi” göz önünde bulunmaktadır. Burada Altay teorisi - Türk, Moğol, Tungus, Kore, Japon dillerinin aynı bir kökenden olması ve bu dillerin akrabalılığı konusunda verdiğiniz bilgiler oldukça değerli. Girişte aynı zamanda teorinin sonralar Ural-Altay teorisi gibi genişlemesi, onun bir teori olarak meydana çıkması, gelişimi, Johann Philipp Tabbert fon Strahlenberg, Rasmus Rask, A.Miller, W.Schott, Gustaf John Ramstedt, Aleksanteri Castrén, Nicolas Poppe, B.Vladimirtsov ve diğerlerinin bu süreçteki rolü ve onların bu konudaki fikirleri de güzel bir şekilde özetlenmiş. Dahası Türkiye’de Altayistik üzerine kapsamlı ve başarılı çalışmalar yaptığımı söylediğiniz Ahmet Temir, Talat Tekin, Osman Nedim Tuna, Tuncer Gülensoy gibi bilim adamlarının isimlerini saymış, Sergei Starostin, Anna Dybo ve Oleg Mudrak’ın ise bu dalda en son araştırmaları yaptığını hatırlatmışsınız. Sözkonusu bölümde Strahlenberg, Vladimirtsov, Poppe, Miller gibi araştırmacıların “Ana Altayca” teorilerini şema halinde sunmanız da konu ile ilgili hassasiyetinizi yansıtmaktadır. Bu şemalar içinde yalnız Street’in şeması “Ana kuzey Asya dili” ismini taşımasıyla farklılık ifade etmektedir.

Strahlenberg Ana Altayca’nı “Moğol-Türk” şeklinde iki gruba ayırmış. Hatta, “Türk-Moğol” dememiş, Balkanlardan Mancur topraklarına kadar yayılan Türkleri ikinci, Moğollarıysa ön planda vermiş. Vladimirtsov’un şeması da Strahlenberg ile aynı. Poppe de ana Altayca’nı 2 grup halinde sınıflandırmaktadır: Çuvaş – Türk – Moğol – Mancur – Tungus birliği ve Ana Kore.

Poppe’ye göre birinci daldan Çuvaş –Türk grubu gelişmiş, ondan ise Ana Türkçe, Ana Türkçeden ise Türk lehçeleri ayrılmış. Buradan elde ettiğimiz sonuca göre, güney-batı grubu Türk dilleri Çuvaş-Türk birliğinden yaranmış, dahası Türkler Anadolu’ya ve Kafkasya’ya Kuzeyden gelmişler.

Ana Altayca'yı Ana Batı Altayca ve Ana Doğu Altayca'ya ayıran Miller ise Ana Batı Altayca'dan eski Türkçe ve eski Bulgarca'nın yaran-
dığı kanaatinde dir.

Street'in sınıflandırmasıysa biraz farklı. "Ana Kuzey Asya dili" is-
mini koyduğu aileni 2 gruba ayıran Street birinci grubu "Ana Altayca"
gibi vermiş. Kore, Japon ve Aynu dillerini içeren ikinci grubun ise ismi
yoktur. Ana Altayca'nı Miller gibi Ana Batı Altayca ve Ana doğu Altay-
ca gibi gruplara bölen Street'in fikrinde, ana Batı Altayca'dan ana Türk-
çe, ondan da Türk lehçeleri gelişmiş.

Böylece, tüm bu mantıksız bölgelerin hepsinin esası Altay teori-
sine dayanmaktadır. Bu o demek ki, Türklerin ilk beşiği Altay'dır. Türk-
ler orada doğmuş, çoğalmış ve o topraklardan tüm dünyaya yayılmışlar.

Bu konuda nasıl derler, kuyuya ilk taş atan Strahlenberg olmuş.
Ünlü yazarlarımızdan olan A.Hakverdiyev'in diliyle söylesek, "o yerler-
de avare dolaşan" bu İsveç asıllı esir subay ilk kez o topraklardaki yazılı
balballara- taş yazıtlara rastlamış, onları kağıta aktarmış, sonra da bilim
dünyasında yeni bir başlangıcın esasını koymuş. XIX yüzyılın sonlarında
V.Tomsen tarafından bu yazıtların okunması Türk halkları ve Türk dilleri
tarihi için çok büyük bir buluştu. Daha sonra da V.V. Radlov'un metin-
leri çözmesi Türk kültürü tarihini en azından 5-6 yüzyıl eskiye götürdü.
Orhun-Yenisey yazıtları gibi bilinen bu anıtlar tarihçi, dilbilimci, etno-
grafi ve arkeoloji uzmanlarının Orhun-Yenisey nehirleri kıyısında bulu-
nan söz konusu toprakların ve genel olarak Altayların Türk'ün beşiği ol-
duğu kanaatine varmasına neden oldu. Bu kez de uzmanlar Türklerin bir
mucize gibi bu yerlerde yaranmış olduğunu ve dünyaya buradan yayıldı-
ğını ileri sürdü. Fakat, insanlık tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Dünya
dillerinin oluşum tarihini de dikkate alırsak, 1500 yıllık yolun bir şimşek
çakmasından farksız olduğunu, dahası bu kadar büyük bir arazide yaşa-
mış halkların aniden oluşmasının da imkansız olduğunu düşünememişler.

Girişde, nostratik teori ve onun oluşumunda Pedersen ve İlliç-Svi-
tiç'in rolü konusunda detaylı bilgi bulabiliriz. Dünya dillerinin sınıflan-
dırılmasını, özellikle, Merritt Ruhlen'in ilgili şemasını ince ayrıntılarıyla
özetlemeniz çok güzel. Bu yerde en kayda değer an ise bu bilgilerde ço-
ğunlukla ilk kaynaktan yararlanmanızdır.

Kitapta "Türklerin ana yurdu ve en eski komşuları"
adlandırdığımız birinci bölümü bir sayfadan da az. Fakat bizi ilgilendiren
en önemli konu da burada açıklanmıştı. Yazıyorsunuz ki, "Türklerin
ataları, m.ö. 2000-1000 yılları arasında Ural dağları ile Sayan, Altay ve
Tanrı dağları arasında yaşıyorlardı. Hazar denizinin kuzey doğusundan
başlayıp Aral ve Balkaş göllerini de içine alarak Tanrı, Altay ve Sayan

dağlarına dek uzanan bu coğrafya Avrasya'nın orta bölgesi idi. Doğu'da Moğol, Tungus ve Korelilerin ataları bulunuyordu. Batı'da ise Kuzey bölgelerinde Fin ve Macarların ataları; güney bölgelerinde Ari kavimler vardı. Avrasya'nın güneyinde, doğudan batıya doğru Çinliler ile Hint-İran kavimlerinin ataları yaşıyordu. Moğol, Fin-Ugor, Hint-Avrupa ve Çin dilleriyle Türkçede görülen bazı ortaklıklar, alış verişler işte bu uzak geçmişteki komşuluğun izleridir.”(s.33)

Ahmet bey, biliyorsunuz mu, en büyük hata nedir? İster tarihçi, ister dilbilimci olsun, uzmanlar tarafından halkların tarihi, tarihin bize belli devirlerinde bile bir bütün halinde değil, kareler, parçalar şeklinde öğrenilmektedir. 1000-2000 yıllık tarih söz konusu olsa bile. İşte tüm yanlışlar buradan kaynaklanmaktadır. Peki, ama, Türkler Sayan ve Altay'a nereden gitmişler, nasıl orada toplanmışlar?

Bu soruya yalnız insanlık tarihini bir bütün olarak ele alırsak cevap bulabiliriz. Girişte siz de monogenez teorisinden söz açmışsınız. Ama, maalesef sizin bu konuyla ilgili fikriniz o kadar açık şekilde anlaşılıyor. Ben ise bu teorinin taraftarlarındanım. Size vermiş olduğum “Azerbaycan dilinin tarihi” isimli kitabımda da bu konuya bir bölüm ayırmıştım. Basında da tek ulu dil konusunda çok yazdığım için fazla ayrıntıya girmek istemiyorum. Ana fikir o ki, Yer yüzünde varolmuş ulu dil m.ö.12. binyılda protodillere parçalanmış, 12-6.binyıllarda ise bu protodillerden dil aileleri (Hint-Avrupa, Hami- Sami, Türk dilleri ve s.) oluşmuştur. Sonuç olarak artık m.ö. 6. binyılda Batı ve Doğu Türk dilleri ayrı ayrılıkta farklılık kazanmaktaydı.

Burada ikinci bir önemli konu daha var: Bu ulu dil nerede oluşmuş, gelişmiş ve parçalanmıştır?

Dünya biliminin bu konudaki kanaati ise böyle değerlendirilebilir: Yer yüzündeki Ulu dil Afrika'nın kuzeyi, Asya'nın batısı, Avrupa'nın güney doğusunu içine alan bir arazide yaranmıştır. Dilin bölünmesi de bu topraklarda, yani Ön Asya ve Akdeniz sınırları içerisinde gerçekleşmiştir. Orta taş çağında (Mezolitik devir.X-VIII binyıllar) doğuya, batıya, kuzeye, güneye doğru olan ilk göçler bu topraklardan başlamıştır. M.ö.3-1. binyılların dil verilerinin- yer, insan ve kavim adlarının araştırılması köklü ve ana kavimlerin daima doğdukları topraklarda kaldığını, yeni doğulanların, toprakları az olanların taşınmaya mecbur olduğunu açığa çıkarmıştır.(bak:1) Ben mümkün olursa, size bir harita yollayacağım. Ruslar onu okulda tarih dersi sırasında kullanmaktadırlar. Haritadan görünen o ki, 8000 yıl önce (yani, m.ö. 6. binyılda) Altay'da hiçbir insan- noğlu yaşamamıştır. Bu çağda insanın yaşadığı yerler olarak Anadolu'nun güneyi, Mezopotomya toprakları, İran yaylası adlandırdığımız top-

raklar ve Türkmenistan bozkırlarının batısı gösterilmektedir. Bugün Türk yurdu gibi sunulan yerlerdeyse yerleşim çok sonralar- 5000 yıl önce başlamıştır. Avrupa bilimadamlarının sözkonusu teorisinde Türklerin yerleşim yeri olarak Sayan-Altay'ın gösterilmesi kasıtlıdır ve eski Azerbaycan ve Anadolu topraklarına Türklerin sonradan gelme olduğunu kanıtlamak amacını taşımaktadır. Bu tarihi doğru bilmemekten doğan bir konu. Altay Türk'ün beşiği değil. Türk'ün beşiği Anadolu'nun güneyi, Azerbaycan ve özellikle, Mezopotomya topraklarıdır. Bizde artık Altay'ın isminin Türkler tarafından Azerbaycan'dan götürüldüğü, m.ö. Azerbaycan Aratta devletinin isminden doğduğu kanıtlanmıştır. Y.B.Yusifov Azerbaycan Aratta devletinden (m.ö.28.yüzyıl) bahs ederken bu kelimenin nasıl *Alatey* şeklini aldığını açıklamıştır: “*Alatey*’i Türk dillerinde kullanılan Alatay, Altay, Alatey ve Alatau “dağ, sıra dağlar” bildiren kelimelerin ilk şekli gibi kabul edebiliriz. Bu kelimelerin ProtoTürk (Erken Türk) diline ait olması şüphesizdir.(2,78,115;3,167)

Sizin verdiğiniz sınıflandırmaya göre milattan 2000 yıl önce ne Anadolu’da , ne de Azerbaycan topraklarında Türk gözükmemektedir. Geçmiş SSCB’de Doğu’yu güzel bilen üç bilimadamından (İ.M.Dyakonov, V.A.Belyavski, Y.B.Yusifov) biri olan Y.Yusifov m.ö.28. yüzyılda Azerbaycan Aratta devletini kuranların Türkler olduğunu kanıtlamıştır. Bilimadamı üniversiteler için ders kitabı olarak yazdığı bu eserde birkaç delil ve olgular sunduktan sonra şöyle bir yorum yapıyor: “ Bu kanıtlar m.ö. III-II binyıllarda Azerbaycan topraklarında Türk etnosları (halkları) yaşadığını ve o çağın politik olaylarında katılımcı olduklarını göstermektedir. Böylelikle, ProtoTürkler Azerbaycan’ın en eski sahiplerinden biri olmuş ve onlar daha birbirinden sesbilimsel bakımından farklılık kazanmamış genel Türk dilinde konuşmuşlar. Fakat artık bu çağda batı ve doğu Türk dillerini nitelendiren bir sıra sesbilimsel değişimler oluşmuştu. Diye biliriz ki, ProtoTürkler bu çağda yalnız Azerbaycan’da değil, aynı zamanda Anadolu yarımadası ve Orta Asya’da yaşamış ve tedricen kuzeye doğru hareket etmişler. (2,78) (Bu kitap iyi bir kitap, onunla tanışmanızı isterim.) Eski Azerbaycan kavimleri Gutiler, Lulular, Kassitler, Turukkiler, Sular Türk kavimleriydi.(Yine orada s.77-86) Daha m.ö. 6. binyılın ortalarında Azerbaycan topraklarından Mezopotomya’ya inen Sümerleri, tipolojik bakımdan eklemeli dilli Elamları, Hurrileri söylemedim. Onların da tartışmalı olduğunu söylerler.

Zamanında “Kitabı Dede-Korkut”u Homeros’un meşhur “İlyada” ve “Odysseia” destanları ile karşılaştırmalı şeklinde araştırmıştık. Bu zaman elde ettiğimiz sonuç oldukça ilginçtir: Bu eser (“Korkut ata destanları”) Yunanların komşusu olan Türkler tarafından yaratılmış ve tarihi

bakımdan oldukça eskilere dayanmaktadır.- azından Homerosla, onun anlattığı devirle yaşıttır. Her iki eser arasında sayısız ortak özelliklere, benzer olgulara rastlanmaktadır. Sayan-Altay topraklarındaki Türkler böyle bir destan yazamazlardı. Bu destan Selçuk Türklerine de ait değil. Destanın tarihi 1500 değil, en azından 3500 yıla dayanıyor. Onun sonraki gelişim evrelerini söylemiyoruz daha.(bak:7,321-362)

Truva savaşının (m.ö.1250 yılı) kahramanları-Priamos'un nesli, Hector, Alneas kimlerdi? O savaş Helen-Türk savaşıydı. İşte o Priamos'un yeğeni Aeneas ve adamları Truva düştükten sonra denize açılarak İtalya topraklarına gelmiş, önce Latin devleti, sonralarsa Roma'yı kurmuşlar. O topraklardaki Etrüsklerin-Tursakaların Türk olduğunu sizlerden Adile Ayda uzunsürelili araştırmalar sonucunda güzel bir şekilde kanıtlamıştı. Hint- Avrupalıların "İran'a ulaşması" 1500 değil, m.ö. 800 yıl olarak kabul edilmektedir.- m.ö. 8. yüzyıla ait edilen bu tarihi E.A.Granovski her ne kadar çalışsa da, m.ö. 9. yüzyıla bağlayamadı.

Tüm bunlar Türk tarihine yeniden bakılması gerektiğini göstermektedir. Orhon-Yenisey toprakları bir mezarlıktır. Bu yerlerde Türkler yaşamış, artmış, büyümüş, vefat etmişler. Fakat orada doğmamışlar. Oraya Batı'dan gelmişler.

Azerbaycanla Anadolu'nun kaderinde büyük farklılıklar mevcuttur. Bir çok tarihi bilmeyenler bir yana, kendi dilbilim ve tarih uzmanlarımızın bazıları da XI yüzyılda Selçukların gelmesiyle Azerbaycan ve Anadolu topraklarının Türkleştiği kanaatinde idirler. Böyle bir fikir bilgisizlik ve cahillik örneğidir. Urmiya gölü havzası topraklar, kuzeyli-güneyli Azerbaycan (Irak'ta Kerkük-Erbil toprakları da) eski Türk yurdu. Hiçbir zaman, hiçbir tarihi olay bu yerlerden Türkleri uzak tutamaz. Bugün nasılsa beş bin yıl öncede aynı şekilde olmuştur. (küçük değişimler ve göçler fonunda) Fakat, Anadolu topraklarında ise durum ve tarihi "kader" başka türüdür. Anadolu da eski Türk yurdu. Fakat zaman zaman Bizanslar çoğunluk oluşturmaktadır. Anadolu Selçuklular zamanında, özellikle, Ertuğrul oğlu Osman'ın zamanında yeniden asıl Türk yurduna dönüştü. Sizde bir "Kuruluş" dizisi var-18 bölümlük. Ben onu 1991 yılında sanatoryumda olarken seyretmiştim. Padişah Osman ölüm yatağında, oğlu yanına gelir ve onun dileğini sorar. Padişah Osman Bursa'da toprağa verilmesini ister. Bir süre sonra savaş başlar ve oğlu Bursa'nın alındığı haberi ile geri döner. İşte, Anadolu böyle adım adım alındı ve tarihi Türk yurdu yeniden kuruldu. Bunun için de ustamız A.Demirçizade Azerbaycan Oğuzlarının Selçuk Oğuzları olmadığını, "Kitabi-Dede-Korkut"un da Selçuk Oğuzlarının değil de, yerli eski Azerbaycan Oğuzlarının eseri olduğunu defalarca hatırlatır dururdu. Dahası, o, Azer-

baycan dilinin Selçukların dili norm halini almadığı XIV yüzyıla kadar onlara hizmet ettiğini de eklerdi. Bizim bazı bilimadamlarıysa XVIII yüzyıla kadar Azerbaycan ve genellikle, Türk dillerinin olmadığını ve dil gibi farklılık kazanmadığını ispat etmeğe çalışıyorlar.

Ahmet bey, görüyor musunuz işimiz ne kadar zor ?

Kitabınızın ikinci bölümü “Sümerce-Türkçe ilişkisi” adını taşımaktadır. Osman Nedim Tuna’ya dayanarak Sümer ve Türk dillerine ait çok sayıda ortak kelimeleri örnek olarak sıralamışsınız. Verdiğiniz bilgiye göre, Tuna Sümer yazıtlarında Türk dillerine ait 168 kelimeyi tespit etmiş. Bizde de bu konu ile ilgili böyle yazılar yazılmaktadır. O da bilinen bir fikir ki, böyle kelimelerin olması ya köken bağlılığından, ya da ilişki sonucunda bir dilin diğerinden kelime almasından doğan bir olaydır. Sizin yazınızdan da anlaşılan o ki, Tuna Sümer dilindeki böyle kelimeleri yabancı-alınma gibi kabul ediyor. Bu alanın ilk araştırmacısı gibi Oljas Süleymenov da, bizim dilbilimciler de aynı fikri paylaşmaktadırlar. Zaten araştırmamanın başarısı da Sümer dilinde Türk sözlerinin varlığının ispat edilmesindedir. Söz konusu deliller de Sümerlerle aynı zamanda bir Türk halkının varlığını gösteren en iyi örnek. Böylece Türklerin tarihi en azından 550 yıl daha eskilere varmaktadır. Bu bile kendi kendiliğinde Türklerin Sayan-Altay topraklarına Ön Asya’dan geldiğini göstermektedir. Fakat ben bu ilişkiye de karşıyım.

Ben de Sümer dilinin yalnız sözcüğünü değil, aynı zamanda sesbilimini, biçimbilimini ve sözdizimini de belgeler, olgular esasında incelemiş bulunuyorum. Bu konu ile ilgili araştırma yapanlardan biri olan İ.M.Dyakonov Sümer dilinde önek olduğunu belirtir. Ben de söz konusu ekleri inceledim. Aslında onların hiçbiri önek değil, birer çekim eki ve ya bağlaçtır. Örneğin, Dyakonov fiilden önce “*ne*” önekinin kullanıldığını ve olumsuzluk bildirdiğini yazar. Bu bizim dilimizde şimdi de kullandığımız “*ne*” bağlacıdır: *Ne görür, ne duyar.*(bak: 3,112-126) Bunun nesi önek? İsterseniz, önek olduğunu da farzedelim. Ama diller kök dilden ayrıldığında kök dilin tüm özelliklerini hemen ani olarak kaybetmez. Bizim tipoloji bakımından farklı diller gibi bildiyimiz dil ailelerinde de o kadar ortak özelliklere rastlayabiliriz. Örneğin, bizim dilimizde tamlayan tamlanandan önce kullanıldığı halde, Fars dilinde tam tersi yapılır: *perişan zülf - zülfî-perişan*. Ama bizde tamlayanın tamlanandan sonra kullanıldığını iddia edemeyiz. Şah İsmayıl- İsmayıl şah, Hanım Emine-Emine hanım, Doktor Hamit-Hamit doktor. Bu örnekleri istediğimiz kadar artırabiliriz. O örnekleri Hint-Avrupalılar Sümer dilinin Türk dili olmadığını kanıtlamak için uydurmuşlar. 5000 yıldan artık bir zaman geçti. Fakat, Sümer dilindeki tüm çekim ekleri küçük sesbilimsel farklılık-

larla modern Türk dillerinde kalmış bulunmaktadır. “*Gim*” (kimi/gibi) sontakısı- hiç sontakıyı da başka bir dilden almak mümkün mü? Onun günümüzde kullanılan “*Gimi*” şekli de her şeyi açıklar. Fakat bu halk kimlerince ataları olmalı. Günümüzde kimlerse o halkın evlatları olmalı. Hint-Avrupalılar onların kendilerinin ataları olmadığını itiraf ediyorlar. Bizlerse bu kadar Sümer –Türk benzerliği, yakınlığı olmasına rağmen gerçekleri kabullenmekten korkuyoruz. Kendileri Sümerlerin m.ö.6. bin-yılın ortalarında Azerbaycan’dan-Zagros topraklarından Mezopotomya’ya indiklerini yazıyor. Sonralar da Akkadlarla karşı karşıya geldikleri için bir çoğu yeniden kendi yurtlarına dönmüş. Yakın zamanlarda bizde bu konuda doktora tez hazırlayan Rahman Purekber Hayavi de tezinde güney Azerbaycan arazisinde Sümerlere ait çok sayıda anıtlar, özellikler olduğunu kanıtlar.

Avrupalı bilginler anlamak istemiyorlar ki, Türkler dünyanın ilk ve eski halklarından olmasaydılar Yer yüzünün ekvator boyu en güzel topraklarına sahip olamazlardı. Etrüsklerin de Türk olduğunu görmek istemezler. Zaten Moğolların, Japonların, Korelilerin Türklerden tecrit edildiğini de tartışmalı şekilde itiraf ediyorlar.

Kitabınızın “Eski kültürler ve Türkler” bölümünde eski Doğu medeniyetlerinin oluşumunda Türklerin rolünü araştırmışsınız. “Bozkır kültürü” konusunda, dahası, hayvanların, özellikle atların ilk defa ehlileştirilmesinde, demirin işlenmesinde bozkır Türklerinin (Terekemelerin) rolünü geniş incelemiş bulunmanız dikkat çekici. O.Menghin’in fikirlerine dayanarak yazıyorsunuz: “Menghin de “atı ehlileştirilmesi ve umumiyetle hayvan yetiştirmek gibi medeniyet tarihindeki çok mühim bir safhanın Türklerin ataları ile yakından ilgili” olduğunu belirtir. Ona göre “Türk kültürünün daünya tarihinde iki bakımdan kesin tesiri olmuştur. Bunlardan biri, hayvan besleyiciliği geliştirmek ve yaymak suretiyle ekonomik; öteki, yüksek teşkilâtçılık yolu ile sosyaldır.”

Bunlar değerli sözler. Demek ki, Batı’nın kendisi de insanlığın hem ekonomik, hem de sosyal gelişiminde en önemli rolü Türklerin üstlenmiş olduğunu onaylıyor. Onlar zaten her zaman böyle: önce mecburen hakikati, gerçeği itiraf eder, sonra da oyunbazlık yapmaya başlarlar. Zaten Sümerlerin de Türk olduğunu ilk önce onlar itiraf etmişler.

Sakalarla ilgili verdiğiniz bilgi de (IV bölüm) tarihi gerçeklere uygun 7 çeşitli çevirmenle konuşan Sakalar çeşitli kavimlerden oluşmuş. Bazıları, özellikle çar İskitleri (Bak:5) ismini taşıyanlar, Azerbaycan topraklarında çarlık kuran (m.ö.653-625) Türklerden oluşmuş. Burada en dikkat çeken ise “Firdevsi “Şahname”sinde “Med ve Perslerle Sakaların mücadelelerini İranlılarla Turanlıların mücadelesi olarak anlatılır” keli-

meleridir. Buradan anlaşılan o ki, Medlerle (Midiyalılar) Persler birleşmiş (ve ya belki de bir halk olmuş) ve Sakalara karşı mücadele etmişler. Midiya (Medeya/Medya) devleti ile ilgili Asur kaynaklarında m.ö.834 yılında bilgi verilmektedir. Farslar ise İran yaylasına 8. yüzyılın ortalarında gelmişler. Medeya/Medya aslında ilk kurulduğunda bir Fars devleti değildi. Bizim dilbilim ve tarih uzmanları Medeya/Medyalıların Türk olmaları konusunda hemfikir. (akademik “Tarih” birer istisna) Farslar 550 yılında ihanet yolu ile Medeya’da hakimiyeti (Harpak’ın ihaneti) ele geçirmişler. Meşhur “Astiages efsanesi” de bununla ilgilidir. Doğru, Saka liderleri Kiaksar tarafından aldatılarak öldürtülmüş. Fakat, Bu Sakaların ve Medeyalıların ayrı dillerde konuştuğu anlamına gelmez. Nasıl olsa, onlar akraba kavimlerdi ve birlikte güç kazanarak Azerbaycan’da Medeya-Saka devleti kurmuşlar. Onun için de bu süreçte Turan adı altında Medeya-Saka hakimiyeti bir bütün gibi kabul edilmektedir. M.ö.550 yılında Medeya düşer ve Fars Ahamenişler devletine birleşir. (2, 122)

Sakalar aslında güney Kafkasya ve Anadolu’da tam olarak sonradan gelme sayılmazlar. Herodot onların bir kısmının Kimmerleri kovalama sırasında bu yerlere geldiğini yazmaktadır. Fakat, Sakalar Ön Asya’nın, Azerbaycan’ın ve Batı Anadolu’nun en eski kavimleridir. Sizin tâbirinizle desek, onların ataları Kassitler olmuşlar. Azerbaycanda Kassit medeniyetinin çok eskilere dayanan (bazılarına göre, hatta 10000 yıllık) tarihi vardır. Sakalar Kassitlerin (Kasların) sonraki nesilleridir. **Kas** ve **Sak** kelimeleri de yalnız ses yer değişimi ile seçilmektedir. Sizin topraklardaki Truva’nın karşısından geçen büyük nehrin zamanında 2 ismi olmuştur: denize kavuşan yerde **Ksanf**, başladığı yerde **Skamandr**.

Bu kelimelerde **Kas** (**KSanf**) ve **Sak** (**Skamandır**) kelimelerini bulmak mümkün Homeros’un destanında **Skamandr bozkırı**, **Skamandr vadisi**, **Skamandr kahini** gibi ifadeler Sakalara ait. Homeros yazıyor:

Hefestle de düşman oldu bol dalgalı derin bir nehir.

Ki, Tanrılar **Ksanf** diyor ona, insan-**Skamandr**(6,300)

Bu Homeros’un m.ö.1250 yılı olaylarını anlatırken çok eskilere dayanan **Ksanf** kelimesinin anlamını bilmediğini gösteriyor. İşte bu nedenle onu Tanrılara, **Skamandr**’ı ise onunla aynı çağda yaşayan Sakaların ismile bağlı olduğu için insanlara bağlıyor. (Konu ile ilgili Homeros’un destanları ve “Kitabı-Dede-Korkut” makalemize bakabilirsiniz. 7, 321-352) Bu aynı zamanda **Saka**’nın **Yaka** (kıyı, kenar) kelimesinin İran dillerinden alınan şekli olmadığını göstermektedir. Farslar kelimeyi olduğu gibi de kullanabilirlerdi.

Bu yerde Massagetlerin Hazar`ın doğusunda aranması (tarih kitaplarında böyle fikirler mevcut) doğru değil. Massagetler-baş Sakalar ve onların lideri Tomiris Azerbaycan Sakalarındandır. Size göre ise Alp er Tunga Saka hükümdarı Midias`dır.

Bizim kaynaklarımızda ise Alp er Tunga`nın son Medya kralı As-tiages olması ile ilgili önemli fikir hakim. (Bak: 8) Alp er Tunga`nın şerefine ağıtlar XI yüzyılda yazıya alınsa da, aslında 1500-2000 yıl daha önce söylendiği, eski dil olguları olduğu kabul edilmektedir.(9, 172)

Hunların tarihine de eserinizde geniş yer ayırmışsınız. M.ö.1700 yılından belli olan Hunların tarihini ilginç belge ve delillerle izlemiştir. Hunlarla Çinlilerin uzun süreli mücadeleleri de kitapta güzelce yansıtılmış. Hunların kökeni konusunda üç fikre yer vermiş bulunmanız eserin geniş araştırmaların sonucu olduğunu göstermektedir. Çoğu uzmanlar onları Türk-Moğol kökenli sayıyor, bazıları ise daha ileri giderek onların ne Türk, ne de Moğol kökenli olduklarını iddia ediyorlar. Sonuncu oldukça anlamsız bir fikir bizce. Çoğunluk onların Türk olmasını iddia etse de, biz A.Gaben gibi Hunların Türk ve Moğollardan ibaret olduğu kanaatindeyiz. Bu arada sözkonusu bölümde Asya Türklerinin yadigarı Oğuz Kağan destanı ve Mete`nin (Mao Tu`nun) devlet politikası konusunda yazdıklarınız da ilgi ile okunmaktadır.

Sonraki bölümlerde Türklerin Türküstan, Afganistan ve Hindistan topraklarına yayılması, Avrupa Hunları ve Atilla`nın faaliyeti konusu ele alınmış.

Kitabınızın büyük bir bölümünü (s.79-197) Göktürk Kağanlığı-nın/Hakanlığının tarihi ve dili konusuna ayırmışsınız. Türklerin bu büyük tarihi konusunda çok güzel ve kapsamlı bilgi vermeniz de dikkat çekici. Kağanlar, anıtlar ve onların dili konusunda bir kitap kadar bilgi almak mümkün. Ben de tüm bunları açıklamaya, incelemeye kalkışsam kitabın büyük bir bölümünü buraya yazmam gerekecek. Fakat bu yerde beni ilgilendiren önemli bir konuyu sizinle paylaşmak isterim.

Bizlerde bu devrin Türk tarihi konusunda Lev Gumilev`in “Eski Türkler” kitabı oldukça meşhur. Lev Gumilev Kağanlık devrinin tarihini ayrı ayrı evrelerle genişçe incelemişti. Fakat eserinde dil konuları, metin incelemesi ve açıklamasına sizin kitabınızdaki gibi geniş yer vermiş, tarihi-toplumsal tarihi araştırmıştı. L.Gumilev Çin kaynaklarını da kullanmış, dışı kurt efsanesini Aşinalılarla ilişkilendirmişti.

Siz de bu efsanenin tarihinin milattan önceye gittiğini, fakat bazı tarihçilerinin 500 evlik Aşına ailesine bağlandığını söylüyorsunuz.

Çin`in kuzeyinde yerleşen Şensi vilayetinin batısındaki Hesi`de yerleşen Aşına ailesi Taba`ların (Çinlilerin) işgalleri sırasında onların

idaresi altına girmemiş, Altaylara göç etmişler. Orada ise Juan-juanlar`a sığınmış ve demir üretimi ile uğraşmışlar. Siz de böyle yazıyorsunuz, biz de böyle biliyoruz. Çünkü, bunlar tarihi gerçeklerin ta kendisi. Sonrası da zaten belli: Aşına yeniden kuvvetlenmiş, Bumin ve İstemi devrinde Juan-juanların hakimiyetine son koymuştur. Zaman geçtikçe de büyüyerek imparatorluk şeklini aldılar. Bunlar herkese belli.

Beni en çok ilgilendiren sizin kelimelere verdiğiniz açıklamalar oldu: “Göktürk anıtlarında **Bumin** olarak geçen kurucu kağanın adı Çin kaynaklarında **Tumen** şeklindedir. Bu büyük ihtimalle Türkçe **Tuman** (duman) kelimesidir. Tuman Kağan`ın oğlu **Mukan/Muhan** ise Türkçe **Buka+n** (Boğa) olmalıdır.(8) Burada benim dikkatimi çeken **Mukan** kelimesinin **Bukan** (Boğa) gibi açıklanmasıdır.

Biz bu kelimeyi - **Mukan/Muhan** (Gumilev`de **Muğan**) kelimesini sıradan bir kelime-isim gibi değil de, çok önemli ve gerekli bir tarihi olayın izi gibi kabul ediyoruz. “Aşına ve Azerbaycan” adlı makalemizde (7;295-313) bu konuyu daha da geniş bir şekilde incelemiş bulunuyoruz. Araştırmalar sonunda 500 evlik Aşına ailesinin bağlı olduğu kavimin zamanında (m.ö.birinci binyılın sonlarında, ya da m.s. ilk yüzyıllarda) Azerbaycan`dan Hesi`ye gittiği anlaşılıyor. Bunlar Hesi`de de, Altay`da da “mülteci”, “göçebe” gibi yaşamışlar. Altay`da “Türk denizinde bir damla” sayılan bu kavim gittikçe artmış ve güç toplamıştır. Bunlar da herkese açık. Onların Hazar`ın batısından-Azerbaycan topraklarından göçtüğünü kanıtlayan bir çok ciddi kanıtlar var. Bu kanıtları kısaca anlatmak isterim. (şözkonusu makalede geniş açıklama verilmişti)

Sizin de söylediğiniz gibi (s.770 m.s. 48 yılında Asya Hunları Batı ve Doğu Hunlar olmakla 2 gruba bölünmüşler. Gumilev ise 2 efsanede de Aşına ailesinin Hesi`den göçmesi ile ilgili hiçbir işaret olmadığını söylüyor. Bunun için de bunun Aşinalılar tarafından Altay`a muhaceret ettikten sonra yarandığını ihtimal ediyor. Fakat bu oldukça esassız bir fikir. Çünkü bu efsane daha eski tarihleri andırmaktadır. (Siz de daha eski olduğunu not etmişsiniz.) Zaten birinci efsanenin ilk cümlelerinden birine de onların (Aşinalıların) köken itibarile nereli oldukları konusunda oldukça açık bir fikir sezilmektedir. Efsanede onlar “**Batı ülkesinden batıda yerleşmiş Hunlar evinin nesli**” gibi nitelendirilmiş. Buradaki “Batı ülkesi” ifadesi Batı Hunları anlamını taşımaktadır. “Batı ülkesinin batısı” ise Hazar`dan batıya doğru olan toprakları kapsar. Demek ki, köken Azerbaycan topraklarına dayanıyor.(1)

Çinlilerin gücü ile Aşinalıların bırakıp gittiği Hesi`nin o Hun hakimi **Muğan han** ismini taşıyor. Gumilev de “Aşına Hun knyazı Muğan`ın hakimiyetine bağlı idi.”- diye yazıyor. Aşına`yı da kapsayan bu knyazlı-

ğın hakimleri “Muğan” unvanı taşırlardı. Bu knyazlıktan ayrıldıktan sonra da Aşına hakimleri de aynı unvanı almışlar. Demek ki, knyaz Muğan'ın hakimiyeti altında birleşen kavimler akraba kavimlerdir. Eğer Aşına kavimi sözkonusu knyazlıkta diğer kavimlerle raslantı sonucunda birleşmişse, Aşına hakimleri Muğan/Mukan unvanını taşıyamazdı. Ya da tam tersi Hesi'nin Hun hakiminin bu unvanı almaması gerekirdi.

Aşinalılar bu unvanı aralıksız olarak kabul etmişler. 552 yılında Bumın Kağan öldükten sonra yerine oğlu **Kara Issık han/ Kara Kağan** geçti. O da çabuk vefat etti. Tahta **Kara Kağan**'ın kardeşi (Bumın'ın küçük oğlu) Guşu çıktı. Guşu Mukan han unvanını kabul etti. Gumilev eserinde bu hükümdardan bahs ederken, “Bu hanın aşağıdaki isimleri bellidir: yabani (vahşi) hayvan ismi-**Tszuşu** (yani, **Guşu/Kuşu-Guş**), nesil ismi - **Sıgın** (yani, torun, kardeş oğlu/ yeğen), lâkabı-**Yandı** (yani, galip), ünvanı- **Muyuy**, yani **Mukan/Muğan**. Biz bilimsel kaynaklarda daha çok kullanılan sonuncu ismi tercih ediyoruz.”(10, 38)- diye açıklama vermektedir.

Aşinalıların eskiden bağlı oldukları knyazlık hakimleri de, Aşına hükümdarları da bu unvanı taşımışlar. Muğan/Mukan kelimesi nasıl ve nerede meydana çıkmış? Bu konuda da düşünmek gerek.(2)

Yukarıdaki yazıda L.Gumilev **yandı** kelimesinin anlamını “galip” gibi vermiş. Doğru değil. Bu kelimenin Ön Asya'da büyük tarihi vardır. Bu kelime m.ö. III binyılda Sumerlerin kullandığı **ensi** (kahin-hükümdar) ve bu kelimenin bir sesbilimsel şekli gibi Mannalıların kullandığı **yanzi** ile aynı kökdendir.(11,72-76;2,61) Örneğin, Manna'daki bir il hakiminin ismi de **Yanzi-Burias** olmuş. (m.ö.843) **Z-d** geçiti ile Aşinalılarda bu kelime **yandı** şeklini almış ve hakim, hükümdar anlamını taşımaktadır.

Aşına hükümdarlarının isimlerinde **Baga** kelimesine de rastlıyoruz: **İligyuylu Şe Mokhe Şabolo-İl Külüg-şad Baga İşbara** ismini Gumilev “Ülkenin şerefli şadı, ilahi küdretli hanı” şeklinde açıklamıştı.

Bag - eski Azerbaycan kavimlerinin dilinde çok kullanılan Tanrı ismidir. Gumilev de “ilahi kudretli” derken anlamı doğru kavramış. Çünkü sözkonusu ifade **Baga** kelimesinin açıklamasıdır. Mada'nın –Medeya'nın batısında olan Musasir hakimlerinden **Bagmaştu, Bagbartu** isimlerini hatırlayalım.(3, 266) Azerbaycan'da **Bağastan** isimli tarihi vilayet olmuştur ve Makedonyalı İskender'in de oraya gittiği malumdur.(4)

Aşinalılar **irken** kelimesini kullanmışlar. Bu kelime “erkeklerin toplantısı” anlamını taşıyan eski **ali şuranın** ismidir. Sümerce'deki aynı anlama gelen **ugken** kelimesindedir. (**ugu/ug-** nesil, aile anlamındadır, **ken-gen** ise genişmek (bir konu hakkında birinin düşüncesini öğrenmek için onunla konuşmak) kelimesi ile ilgilidir.) (5)

Orhun yazıtlarında sema inancı-Tengri esasdır. Tengri ismi Ön Asya`da en az m.ö.2000 yıl önceden biliniyor. M.ö. 1700 yılına ait 2 Sümer elegiyasında **dingir** kelimesi bir kaç defa kullanılmış: **98.dingir-kur-ke, sud(=KAXSU)-de mu-ra [ah(?)-(7)]-Bogi zagrobnogo mira budet[proiznosit(7)] molitvi za tebe [Kramer 18,G.Kaz.Dil.t.446]** (6)

Gumilev yerli Türklerle sonradan gelenleri –Aşinalıları giyimine göre de ayırmıştı. Yazar mezarüstü anıtları - balbalları inceleyerek aşağıdaki sonuca varmış: “Burada en önemli etnografik nitelik- baş giyimi yansıtılmıştı. Bozkırlarda yaşayanlar **sivri uçlu**, Altaylılar ise **yassı, yuvarlak** başlık kullanıyor.”(10;307). Bozkırlarda yaşayan Aşinalılar-göçebelere. Tarihçi dürüstçe yaptığı incelemeler sonucunda bulmuş ki, “bizim öğrendiğimiz 486 balbaldan 329`u sivri uçlu, 157`i yassıbaşlı.” M.ö.I binyılın başlangıcında (VII Yüzyıl) Azerbaycan topraklarındaki göçebe Sakaların bir kısmı **sivri uçlu Sakalar** diye biliniyor: Mingeçevir`de bulunan yüzük mühürlerin üzerindeki tasvirler de toprak mezarlarda uyuyanların Saka-İskit olduğunu kanıtıyor. Yüzük-mühürlerin birinde sivri uçlu başlık giyen ve üzerinde geleneksel Saka giyimi olan Saka-Tigrahauda (**tigrah**-dik, sivri olan-G.K.) tasvir edilmişti.”(12,213-214.) Bu delil de göçebelerin Orta Asya`ya en azından m.ö. I binyılın sonlarında gittiğini onaylıyor.(7)

Kısaca anlattığımız bu faktörlere dayanarak Aşinalıların Ön Asya migrantları olduğunu söyleyebiliriz. Bu aynı zamanda Orta Asya`daki tüm Türklerin Ön Asya migrantları olduğunu da göstermektedir. Aşinalıların **Muğan/Mukan** unvanı da onların hangi topraklardan göçüp gittiklerini açıklayan bir kanıt. **Muğan** - güneyli-kuzeyli Azerbaycan`nın büyük bir parçasıdır. Bu yerin migrantları da yeni topraklarda kendi yurtlarını unutmamış, ismini korumuşlar. Bunun için de bu kelimeyi **Boğ** şeklinde açıklamaya gerek yok. Muğan/Mukan Azerbaycan`ın en eski ve en kudretli kavmi olan Mağların yurdudur. Aşinalıların Muğan-/Mukan unvanı tesadüf değil.

Burada bu konu ile ilgili çok önemli bir diğer delil daha: **Turukki** kelimesi.

Azerbaycan Topraklarında ismi ilk defa m.ö. 24. yüzyılda Asur kaynaklarında geçen güçlü **Turukki** kavmi yaşamıştır. Turukkiler (çift k seslerinden biri Asur elementi sayılmaktadır.) çok cesur bir kavim olmuşlar. Hatta uzun süre Asur devletini bile korku altında bırakmışlar. Bu kelime Sumer-Akkad yazılarında da defalarca hatırlanmış. Tarihçiler Turukki kelimesinde Türk kelimesinin ilk şeklini görüyorlar: “Turukki adı “Türk” isminin ilk şekli olmuş.” Ve ya “Bununla ilgili (Altay kelimesinin açıklaması ile-G.K.) Turukku, yahut Turuk isminin kökeni belli olu-

yor. Sözkonusu isim “Türk” kavim isminin ilk şekli olmuştur. Genelde “Türk” isminin eski şeklini “Turuk, Turuku” gibi kabullenmiş bulunmaktadır. İlk Orta çağ yabancı dilli kaynaklarında “Türk” ismi ile beraber “Turukka” (Hint kaynakları), “Ttruki”(Hoten metinleri), drug/drugu (Tibet kaynakları) varyantları kullanılmış. M.ö. 2.binyılda Akkad çivi yazılarında sözkonusu halk isminin ilk “Turukki/Turuki şekli korunmuştu.”(2,78,115) Demek ki, “göçebeler” Hesi`ye, sonra da Altay`a Türk ismini Azerbaycan`dan götürmüşler.(8)

Tüm diğer Türk halklarından farklı olarak yalnız Azerbaycan insanı geçen binyıllar sürecinde “Türk” ismini korumayı başarmış, Azerbaycan dili “Türk dili” gibi bilinmiştir. Hatta, Orta Asya`ya göç eden, orada büyük devlet kurarak onu “Türk” adı ile tanıtan halklar da bu adı koruyamamış. Fakat, Azerbaycan insanı XX yüzyılın başlangıcında Atatürk`ün Türk Cumhuriyeti kurarak Osmanlı dilini Türk dili ilan edene kadar “Türk” ismini yaşatmayı becermiş.

Göktürklerin hakimiyeti, Doğu Göktürklerde 52 (630-682), Batı Göktürklerde 31 yıllık (659-690) tutsaklık (fetret) zamanı, bağımsızlık yılları, II hakimiyet dönemi (tarih, yazıtlar, anıtlar ve dil konuları) ve onlardan kalan anıtlar - Uygur, Yenisey yazıtları, Moğolistan, Kırgızistan, Dağlık Altay, Türküstan, Kuzey Kafkasya, Kırım, Balkan, Macaristan`da bulunan yazıtlar... Tüm bunları incelemek için o kadar büyük sabır sahibi olmak gerekir ki... Göktürk yazıtlarının bulunması, çözülmesi, okunması, araştırılması tarihi gibi geniş kapsamlı kaynakların bulunduğu alanda çalışmak da oldukça zor. Göktürk yazısı ve alfabesinin kökeni, Göktürkçe`nin sesbilimsel, grammatikal özellikleri, yapım ekleri, kelime öbekleri ve onlarla ilgili kategoriler (çekim, nitelik, iyelik, zaman ve s.) dahası, söz varlığını oluşturan kelimeler ve onların anlamları gibi dilbilimsel nitelikli bilgileri genişçe araştırmak yıllarca yorulmak ve sabır sarfetmek isteyen bir şey. Bu oldukça zahmetli bir iş, Ahmet bey! Ama tüm bunlar kitabı sizin ömür kitabınıza dönüştürmüş.

Ogur ve Bulgar Türkleri ve onların dil özellikleri konusunda da çok ilgi çeken bilgilere yer vermişsiniz. Bu konuda bizim kaynaklarda bilgiler yok denecek kadar az. Tuna (Don), ve İdil (Volga) Türklerinden kalan metinler hakkında da kitabımızdan iyi bilgi alabildim.

Eserinizin önemli bir bölümündeyseniz “Uygur Türkleri” konusuna değinmişsiniz. Uygur Türklerinin tarihi Orhun-Uygur Hakanlığı (Kağanlığı), Kansu Uygur devleti, Uygur metinleri (Maniheyist, Budist, Hristiyan ve Müslüman metinleri) ve onların dil özellikleri, ”Falname”(fal kitabı), Budist nazım ve mensur eserleri, Uygur metinlerinin bulunması ve incelenmesi tarihi, Uygur Türkçesinin dil özellikleri- ses yapısı, kelime

üretimi, söz varlığı... tek kelimeyle Uygurlarla ilgili her şeyi merccek altına almanız dikkate değer. Karahanlılar devri “Kutadgu bilig”, “Divanül-luğat-it-Türk”, “Atabetül-hakaik”, Kuran`ın çevirileri, “Divani-hikmet”, Karahanlı devri edebiyatının bulunması ve basım tarihi, Karahanlı Türkçesinin ses, kelime, biçimbilimsel özellikleri konusunda yazdıklarınız da (s.289-358) bir ömrün meyvasıdır. Bunları içeren 11. ve 12. bölümler ve “Kuzey-doğu ve Batı Türkçelerini hazırlayan tarihi zemin”ile ilgili ayırdığınız özel bölüm de çok değerli bilgi kaynağıdır.

Kitabın 14. bölümünde Kuzey-doğu, yani, Harezmi-Kıpçak Türkçesini ve bu Türkçeye ait eserleri incelemiştir. Burada “Mukaddimetü'l-Edeb” konusunda yazdığınız bilgiler bende büyük merak uyandırdı. Zemaşari`ye ait edilen bu eser bilindiği gibi Arapçayı öğrenmek için yazılmış bir kitaptır. Eserin Harezmişahlardan Sultan Atsız'a ithaf edildiğini ve 1128-1144 yılları arasında yazıldığını hatırlatarak yazıyorsunuz ki, “Mukaddimetü'l- edeb” aslında Arapçayı öğretmek üzere yazılmış kelime ve kısa cümlelerden ibaret bir eserdir. Arapça kelime ve ifadelerin altında Harezmi Türkçesi, Farsça, Harezmi (bir İran dili), Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi dillerde anlamları yazılmıştır.”(s.373). Harezmi, Farsça, Moğolca, yine bir İran lehçesi ile Çağatayca'yı anladık. XII yüzyılın I yarısında Osmanlıca anlam meselesi garip biraz. Bir de, Osmanlıca ile Harezmi dilleri arasındaki bu kadar büyük Azerbaycan gözükmüyor. En kötüsüye, bizim bilim araştırmacılarımız bu eseri incelememişler. Azerbaycan dili XIV yüzyılın ortalarına kadar etraf bölgelerde hakim olmasına rağmen, Zemaşari`nin Azerbaycan`dan geçip de Arap kelimelerinin Osmanlıca karşılığını vermesi benim için karanlık kaldı. Bu eser dikkatle öğrenilmeli.

Eserinizin bu yerinde “Codex Cumanicus” da dahil olmakla yirmiye yakın kaynak ve o kaynakların dil özellikleri konusunda bilgi almak mümkün. Çağatayca`nın dil özelliklerinin açıklanması eserinizde geniş yer almaktadır.

Kitabınızın son-15. bölümünde Batı Türkçesine yer ayırmışsınız. Bölümün ilk cümlesinde yazıyorsunuz: “Batı Türkçesi 11. yüzyıl ile 21. yüzyıl arasında kuzey ve güney Azerbaycan, kuzey Irak ve kuzey Suriye, Anadolu, Kıbrıs, Ege adaları, Balkanlar, Kırım Hanlığı ve kuzey Afrika`da kullanılan dildir.(s.433) Devamında ise “Önceleri konuşma dili olarak kullanılan Oğuz ağzı XIII yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu`da yazı dili haline gelmiştir. Batı Türkçesi yazı dili 13. yüzyıldan 15.yüzyıl sonlarına kadar Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkanlarda tek yazı dili olarak kullanıldı. Bu döneme araştırmacılar çeşitli adlar vermektedirler... Biz... Eski Oğuz Türkçesi terimini teklif ediyoruz. Oğuz Türkçe-

sinin yazı dili olmadan önceki dönemine de Ana Oğuz Türkçesi demek yerinde olacaktır.”(s.433),- diye anlatıyorsunuz. “Eski Oğuz Türkçesi, Azerbaycan ve Anadolu`nun (14.yüzyılın ortalarından aynı zamanda Balkanların) ortak yazı dili idi. Ancak 13, 14 ve nispeten 15. yüzyıllardaki Batı Türk yazı dili oturmuş bir yazı dili değildi...Eski Oğuz Türkçesini Azerbaycan yazı diliyle Osmanlı yazı dilinin ortak ortak atası kabul ediyoruz.”(s.434) “Eski Oğuz Türkçesi 16. yüzyıl başında Safevi Devletinin kuruluşuyla Azerbaycan ve Osmanlı yazı dilleri ayrıldı. Batı Türkçesi, aralarındaki çok küçük farklılıklarla 16. yüzyıldan bugüne iki yazı dili hâlinde ulaştı.”(s.434)

Böylelikle, sonuç olarak söylüyorsunuz ki, Batı Türkçesi 11-12. yüzyıllar arasında Azerbaycan`da (güneyli-kuzeyli), Irak`ta, Suriye`de, Anadolu`da, Kıbrıs`ta, Kırım`da Balkanlar`da, Ege adalarında ve Kuzey Afrika`da kullanılan dildir. (bir az sonra da listeye doğru olarak Gagavuzları da eklemiştir.) Bu arazilerin hiçbirini bir birinden ayırmıyorsunuz. Demek ki, bunların hepsinde Türk`ün meydana çıkması XI yüzyılda Selçukların bu yerlere doğru hareket etmesiyle bağlıdır. Bundan- bu devirden önce bu topraklarda Türk anlamı yokmuş. Bazı bilginler de böyle düşünmüş. Diyorsunuz ki, XV yüzyılın sonlarına kadar bunların hepsi neredeyse aynı dilde konuşmuşlar. Hepsinin dilini de genel olarak Eski Oğuz Türkçesi adlandırmak mümkün,- diye devam ediyorsunuz. Eski Oğuz Türkçesinden önceki devri Ana Oğuz Türkçesi devri (11-12. yüzyıllar) gibi kabul ediyorsunuz. Osmanlı ve Azerbaycan dilleri arasındaki fark ise Sefeviler devrinden başlamıştır. Ama 14. yüzyıldaki Gazi Burhaneddin dili ile Erzurumlu Dariri`nin dilinde Azerbaycan ve Osmanlı dilinin başlangıcına ait elementler olduğunu itiraf ediyorsunuz. Ve nihayet Eski Oğuz dilini “Azerbaycan yazı dili ile Osmanlı yazı dilinin ortak atası” sayıyorsunuz.

Ahmet bey! Bizim tarihçi ve dilbilimcilerimizin büyük bir kısmı da daima böyle düşünmüş ve böyle yazmışlar. Fakat şimdi bu gibi fikirler artık bizde eskilmiş, tarihe karışmış bulunuyor. Önceden söylediğim gibi Azerbaycan Türkçesi ile Anadolu Türkçesinin tarihi kaderi tamamiyle farklı. Azerbaycan çok eskiden Türk ülkesidir. Anadolu da çok eski zamanlarda Türk yurdu olmuş. Fakat Azerbaycan`da olduğu gibi Türkleri sonuna kadar koruyup sahiplenememiş. Gerçekten de, Anadolu Selçuklar tarafından Türkleştirilmiş. Azerbaycan`da ise Selçukların öyle bir önemli rolü olmamıştır. İstiyorsanız, bizim asıl tarihçilerimizden bir-iki örnek vereyim. Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisinin aday üyesi Mahmut İsmayılov yazıyor: “V yüzyılın sonları ,VI yüzyılın başlangıcında Azerbaycan`ın neredeyse her yerinde dilleri bizim Azerbaycan di-

linin köküne dayanan soylar yaşıyorlardı... Verdiğimiz çoksaylı belge ve fikirler ilk Orta Çağ`da İslam dininin bu yerlerde yaygınlaşmasından önce, dahası, belki de çok daha önceler Azerbaycan arazisi nüfusunun büyük çoğunluğunun Türk dilli olduğunu gösteriyor.”(13,95-96) Diğer araştırmacı – eski Sümer –Türk adlarını büyük bir hazine gibi işleyen ve gün yüzüne çıkaran tarihçi, Prof. Dr. G.Geybullayev de aynı fikri paylaşmaktadır.: “Oğuzların kaynaklarda verilen 24 kavminden bazılarının (Avşar/Afşar, Bayandur, Beydili/Begdili, Kayı, Bayat, Eymur, Çepni, Halaç ve b.) adlarını yansıtan yer adlarına Azerbaycan`ın her iki tarafında da rastlayabiliriz. Fakat onlar (Selçuk Oğuzları - G.K.) geldiğinde Azerbaycan halkı ve onun Türk dili zaten mevcuttu. Selçuk Oğuzları Azerbaycan halkının etnokökeninde önemli rol oynamamışlar. Bu rol onlardan önceki yerel Türk halklarına(etnos) ait.” (1,205)

Selçukların Azerbaycan`ı Türkleştirmesi fikri bizde artık kendi önemini tamamen kaybetmiş bulunuyor. Fakat Sümer-Türk paralelliği ile ilgili tartışma hâlâ devam etmektedir. Y.B.Yusifov m.ö.28. yüzyılın Aratta Azerbaycan devletinin ve Manna kurucularının Türk olduğunu ortaya koymasıyla m.ö. Azerbaycan nüfusunun Türk kavimlerinden oluştuğu konusundaki tartışmalara son verildi. Fakat, demin söylediğim gibi, Sümer-Türk paralelliği tartışmalı olarak kalmaktadır. Yazıyorsunuz ki, “Batı Türkçesi yazı dili 13. yüzyıldan 15. yüzyıl sonlarına dek Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkanlarda tek yazı dili olarak kullanıldı.” (s.433) Bu, Batı Türk dili değil, Azerbaycan dilidir ve Osmanlı dili tam oluşana kadar onlara da hizmet etmiştir. Çünkü, Selçuklar geldiğinde Azerbaycan Türk dili artık mevcuttu. “Dede Korkut” Azerbaycan dilinin 6.-8. yüzyıllara ait sözlü edebiyat örneği sayılmaktadır. Bu yerde sizin de bazen “Dede Korkut”un dilini sonraki yüzyıllara bağladığınızı hatırlatmak isterim. Fakat artık bizim bazı bilimadamlarımız - T.Hacıyev, Ş.Cemşidov birbirilerinden habersiz “Dede Korkut”un 16. yüzyıl nüshasının 11. yüzyıl elyazmasından yazıldığını kanıtlamışlar. Ömrünü dil tarihine adanmış Büyük hocamız A.Demirçizade de bu konu ile ilgili yorum yapmış bulunuyor: “Vahit Azerbaycan dili bu kavim dillerinin bir kaçının, özellikle, Oğuz, Kıpçak kavim dillerinin temelinde yaklaşık VII-X yüzyıllarda oluşmuş bir dildir.”14,15) Devamında bilgin açıklıyor ki, “Türk dilleri ailesinin temel kaynakları ise m.ö. ve miladın ilk bin yıllık döneminde Hazar denizinin doğusunda, kuzeyinde, batısında, güneyinde, genellikle, Kafkasya`da yurt salmış Sak-Skif (Saka-İskit), Gas- Gassit-Gaspi-Hazar, Sabir-Suvar, Hun-Gunn, Türk-Törek, Guz-Oğuz, Gıpçag-Gıfçag (Kıpçak) adları ile bilinen kavim ve kabile dilleri olmuştur.” (14,48) “Azerbaycan tarihinde son zamanlar yapılan araştırmalar sonu-

cunda m.ö. Azerbaycan arazisinde Medeya kavimleri- **Bus, Paratak, Strukhat, Arizant, Budi, Mağ** ve Azerbaycan`ın kuzeyinde Alban ve ya Ağvan arazisinde 26 çeşitli dilde konuşan kavimlerle beraber **Gas, Gassit, Hazar, Sak (Saka), Skif (İskit)** isimli kavimlerin yaşadığı belli olmuştur. Miladın başlangıcında ise Hun, Sabir-Suvar, Oğuz, Gıpçag adlı kavimler bu arazilerde yerleşmişler. Bunların hepsi de bilim dünyasında bilindiği gibi, Türkdilli kavimlerdir.”(14,49) A.Demirçizade devam ederek “Oğuz, Gıpçag kavimlerinin Kafkaslara ve İran`a toplu şekilde gelmeleri ve bu topraklarda yüzyıllar boyunca yaşayan Türkdilli kavimlerle kaynayıp karışmaları V-VI yüzyıllarda vahit Azerbaycan dilinin gelişimini hızlandırdı ve dahası süreci tamamlamış oldu.”(14,49-50)- diye olayı özetliyor. XI-XII yüzyılları göz önünde bulunduran müellif yazıyor: “Bu çağda hatta Derbent-Tehran-Bağdat ve Doğu Anadolu daire-sinde genel olarak kullanılan dil, neredeyse vahit Azerbaycan dili idi.” (14,73) “Böylece, Azerbaycan yazı dilinin sözlü-konuşma kolu yazılı dil-den önce, yaklaşık VIII-X yüzyıllarda gelişmişti.”(14,75) Profesör, Hasanoğlu`nun (XIII yüzyıl) meşhur gazelini inceleyerek, “... böyle akıcı, irtibatlı ve uyumlu bir şiir dilini ilk yazı dili örneği saymak doğru değil, dahası imkansız”(14,88) olduğu sonucuna varıyor. “Azerbaycan yazı dilinin (edebi dil) yazılı kolu bir bütün halinde tam gelişmemiş olsaydı, çevreye böyle hızla nüfuz edemez, Hasanoğlu`nun şiirine de nazire yazılamazdı. Dahası tüm Azerbaycan`a, Anadolu ve Mısır`a kadar topraklarda Hasanoğlu şiiri böyle geniş etki gücüne sahip olmazdı. Fakat Azerbaycan yazı dili XIII yüzyılın sonlarında ve XIV yüzyılda Doğu Anadolu`da yaşamış bir çok şair tarafından şiir dili gibi kullanılmış bulunuyor. Dahası bu dilde yazıya alınan sözkonusu şiirler Osmanlı Türk yazı dili için ilk örnekleri teşkil etmektedir.(14, 88-89) Köprülüzade de “aslında Selçuk-Osmanlı lehçesinin eski ve ilk şekli ile Azerbaycan lehçesi arasında hiçbir fark yok.” - diyerek, bu fikri destekler. “Dikkatle incelendiğinde bu dilin sözkonusu zamanda Anadolu`da kullanılan ve Türk ismi ile bilinen Azerbaycan dili olduğu apaçık görünmektedir.”(14,89)

Fakat tüm bunları bazı insanlara anlatmak kolay değil. Kör tuttuğunu bırakmadığı gibi, onlar da Azerbaycan ve Osmanlı dilinin daha dün ayrılmaya, farklılık kazanmaya başladığını iddia ediyorlar. Fakat neden XIII yüzyıl şairlerinden Hasanoğlu`ya Osmanlı şairi, Yunus Emre`ye Azerbaycan şairi diyemediğimizi açıklayamıyorlar.

Tüm bu anlatılanlardan sonra Azerbaycan yazı dilinin kurucularının Selçuk Oğuzları olmadığını ve “Kitabı-Dede-Korkut”u Selçukluların getirmediğini yeniden söylemeye gerek duymuyoruz. Bunlar Azerbaycan`ın yerli Oğuzlarına aittir ve bu Azerbaycan dili ile Osmanlı dili

XVI yüzyıldan değil, ta başından farklı dillerdir. Bu bakımdan sizin söylediğiniz “Eski Oğuz Türkçesinin kullanıldığı coğrafi alan sadece Anadolu değildir. Kuzey ve Güney Azerbaycan ile Irak ve Suriye de eski Oğuz Türkçesinin kullanıldığı alanlardır” - fikri bizim dilin tarihini tahrif etmektedir. Böyle düşünüldüğünde dilimizin objektif tarihi 1000 yıllarla geri atılmış bulunuyor. Bu ulusal yazı dili için Nesimi dilinden de yüce yazı dili düşünülemez.

Evet, değerli Ahmet bey, işte durum böyle. Siz elinizdeki delillere, bilgi ve belgelere dayanarak çok büyük bir kitap yazmışsınız. Bu eser gerçekten de Türkoloji için büyük ve çok değerli bir eser. Fakat Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin uzun süre kapalı ve zayıf olması nedeniyle Azerbaycan dilinin tarihi konusunda gerçekleri yansıtan eserlere ulaşamadığımız belli. Bulabildikleriniz ise Azerbaycan halkının ve dilinin tarihi konusunda zararlı ve muhafazakar fikir sahiplerinin yazılarıdır. Bizde artık bu tez tamamen iflas etmiş durumdadır. Hiç kimse kendi halkının gerçek tarihini basitleştirmek, 1000 yıl geriye götürmek istemez. Eski çağın (m.ö. ve m.s. binyıllın) yadigârı (mirası) olan yer ve şahıs adları, etnonimler Azerbaycan topraklarında çok eski zamanlardan Türk`ün üstün varlığının açık kanıtıdır. Yalnız onu göz önünde bulundurmamak yeter ki, Orta Asya`da m.s. I binyıldan izlenilen Türk etnonimlerinin, halk, kavim adlarının hepsi m.ö. 3.-1. binyıllarda Azerbaycan`da mevcut olmuştur. Bu bilgiler G.Geybullayev ve Y.Yusifov tarafından esaslı şekilde araştırılmış ve gün yüzüne çıkarılmış bulunuyor.

Ben de anlatılan konuları biraz geniş yorumlamaya çalıştım. İtiraf etmek isterim ki, tüm bu inceleme zamanı sizin dil ve tarih uzmanlarınızla beraber, kendi bilimadamlarımızın da halkımızın geçmişini yeniden hatırlamalarının gerekli olduğuna bir daha inandım. Büyük imparatorluklar kuran halkın tarihi de, dili de, edebiyatı da, devleti de eski ve büyük olur her zaman. Bunların doğru öğrenilmesinin, dürüstçe araştırılmasının hiç kimseye zararı yok.

Saygılarımla: **Prof.Dr. Gazanfer Kazımov**
Türk diline çevireni: **Hasanlı Şebnem Rasim kızı**

ƏDƏBİYYAT

Q.A.Qeybullayev. Azərbaýcan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaýcan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994.

2.Azərbaýcan tarixi, 1-ci cild (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə). Ali məktəblər üçün dərslik, Azərbaýcan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994.

3.Q.Kazımov. Azərbaýcan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2003.

4.Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VI cild, Bakı, «Nurlan», 2009.

5.Заур Гасанов. Царские скифы, Либерты, New York? 2002.

6.Homer. «İliada», «Odiseya» (Tərcümə edənlər: Mikayıl Rzaquluzadə, Ələkbər Ziyatay), Bakı, «Yazıçı», 1986.

7.Q.Kazimov. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, «Nurlan», 2008.

8.H.İsrafilov. Alp Ər Tonqa (Astiaq, Əfrasiyab...) tarixdə və bədii ədəbiyyatda, Bakı, 2007.

9.E.Əlibəyazadə. Azərbaycan dilinin tarixi. 1-ci cild, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı, 2007.

10.L.Qumilyov. Qədim türklər, Bakı, Gənclik, 1993.

11.Y.B.Yusifov. Qədim Şərqi tarixi, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993.

12.Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, Bakı, «Elm», 1998.

13.Mahmud İsmayıl. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1997.

14.Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, «Maarif», 1979.

MÜASİR ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAQM PROBLEMI

Azərbaycan dilçiliyində sintaqm məsələsi, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Doğrudur, Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında az hallarda olsa da, bu termindən istifadə olunur, lakin həqiqətdə sintaqm dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğu mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Bu sahədə Ə.Dəmirçizadə, Y.Seyidov, N.Məmmədov, F.Ağayeva, A.Axundov və başqaları müəyyən fikir söyləmişlər. Dissertasiyadan aydın olur ki, F.Veysəlli mövcud problemlə daha əsaslı məşğul olmuşdur. Lakin F.Aslanov onu da alman dili tədqiqatçısı kimi, germanistlər sırasında vermiş, Azərbaycan dilçilərindən ayırmışdır. Bu söz (*sintaqm* sözünə) rast gələrkən və ya onu bir münasibətlə işlədərkən daim düşünmüşük ki, bir dilçilik problemi kimi, sintaqm anlayışının ətraflı aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu gün belə bir əsərin* meydana çıxması həqiqətən faydalıdır, mövzu tam aktualdır. Bu başdan qeyd edirəm ki, dissertasiya böyük və səmərəli zəhmətin nəticəsidir.

Əsər giriş, beş fəsil, nəticə, ədəbiyyat və əlavələrdən ibarətdir.

Müəllifin əsərə yazdığı giriş ənənəvi girişlərlə müqayisədə fərqlidir, daha əhatəli və əsaslıdır. Burada müəllif mövzunun aktuallığını, tədqiqatın obyektini, qarşıya qoyduğu məsələləri, işin yeniliklərini, aprobeasiya məsələlərini daha geniş planda izah etmişdir.

Təbii ki, müəllif mövzunun tədqiqi tarixindən başlamalı idi. Bu məsələ bu əsərdə daha vacibdir, ona görə ki Avropa və rus dilçiliyində irəli sürülmüş, başlanğıcının F.de Sössürlə, Boduen de Kurtene ilə qoyulduğu güman edilən sintaqm problemi haqqında fikir və mülahizələri öyrənmədən tədqiqatı irəlilətmək olmazdı.

* Fikrət Ələvsət oğlu Aslanovun «Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiqi» əsərindən söhbət gədir.

Fikir və mülahizələr isə çoxdur. Əksəriyyəti də fərqli. Müəllif elə girişdə bir çox məsələləri aydınlaşdırmalı olmuşdur. Şübhəsiz, sintaqm problemi şifahi nitq ilə, intonasiya ilə bağlı məsələdir. Sintaqmın müəyyən edilməsində semantik və qrammatik cəhətlər də əsas götürülür. Hər bir sintaqm nisbi bitmiş fikir ifadə edir. Bəzən məna məsələsi dərinləşdirilir. *Cavan atlı qocaya yaxınlaşdı* - cümləsi iki cür sintaqma ayrılıqla bilir: *Cavan atlı/ qocaya yaxınlaşdı-Cavan/ atlı qocaya yaxınlaşdı*.

Burada sintaqm bölgüləri cümlənin mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Belə misallar var. Məsələn: *İt / tək yaşamaqdan təngə gəlmişdi – İt tək yaşamaqdan / təngə gəlmişdi*. Şübhəsiz, bu hal hər cür sintaqmatik bölgü üçün xarakterik deyildir, çünki bir çox hallarda cümlə daxilində sintaqmlar məna dəyişikliyinə səbəb olmadan bu və ya digər sözün, ifadənin, birləşmənin mənasını nəzərə çarpdırmaq məqsədi güdür.

Müəllif bir sıra rus, Avropa və Azərbaycan alimlərinin (L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, S.A.Karsevski, A.Beliç, R.Yakobson, F.Yadigar və b.) fikirlərini diqqətlə nəzərdən keçirmiş, akad. L.V.Şerbanın nəzəriyyəsi üzərində xüsusi dayanmışdır. O bunların hər birinin sintaqm anlayışını necə, hansı yöndən izah etdiyini, tədricən necə zənginləşdirdiyini, irəlilətdiyini səliqə və diqqətlə izləmişdir. Tarixi araşdırmalar prosesində cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi ilə aktual və qrammatik üzvlənməsi məsələləri ortaya çıxmış, müəllif bunların oxşar və fərqli cəhətlərini izah etməli olmuşdur. Sintaqmın sözlə, birləşmə və cümlə ilə əlaqəsi, uyğun və fərqli cəhətləri öyrənilmişdir. Bu məqamda Kurteneinin «Sintaqmlar cümlənin, morfemlər sintaqmların, fonemlər isə morfemin ayrılmaz tərkib hissəsidir» fikri yerinə düşür. Sintaqmın fonetikanın və ya sintaksisin obyektı olması məsələsi də müəllifi düşündürür. Sintaqmın yaranmasında intonasiya yeganə vasitə olduğundan onun yalnız sintaksisin tədqiq obyektı sayılması ilə (V.V.Vinoqradov) bir çox dilçilər razılaşmır. Bir mühüm məsələ də sintaqmın dil vahidləri ilə fərqi - dil vahidlərinin forması, modelləri olduğu halda, sintaqmlar danışq aktı ilə bağlıdır və konkret modellərə malik deyil.

Sintaqm probleminin tədqiq tarixinin araşdırılması göstərir ki, dilçilər sintaqmları daxili və xarici olmaqla iki yerə bölmüşlər. Bu fikrə əsasən cümlə və birləşmə şəklində olan sintaqmlar xarici, düzəltmə və mürəkkəb söz şəklində olanlar daxili sintaqmlardır, çünki hər bir sintaqmda təyin edən və təyinlənən komponent olur və bu cəhətdən, məsələn, *evcik* sözündə *-cik* morfemi təyinedici olmaqla daxili sintaqmın hissəsi sayılır. Tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə bu hesabla təyinedici hesab olunur (xarici sintaqm).

Sintaqmlardan danışarkən bir çoxları cümlənin bir nəfəsvermə ilə ayrılan hissəsini «nəfəs qrupu» kimi ayırmışlar. Lakin tədqiqatçı sübut

etməyə çalışmışdır ki, bir nəfəsvermə ilə iki sintaqm da ifadə oluna bilər – tonun dəyişməsi ilə.

Nəhayət, müəllif ümumi dilçilikdə, alman və Azərbaycan dilçiliyində mövzunun tədqiqi məsələlərini nəzərdən keçirərək fikirləri ümumiləşdirmiş, L.V.Şerbanın fikirləri üzərində daha çox dayanmışdır. V.V. Vinqradovun sözlərindən aydın olur ki, F.de Sössür ilə L.V.Şerbanın sintaqm nəzəriyyəsi arasında əlaqə yoxdur. Şerbada sintaqm anlayışı öz həllini tam tapmasa da, o danışıq aktının sintaqmlar şəklində parçalanmasını semantik, sintaktik və fonetik faktorlarla bağlı izah etmişdir.

İkinci fəsil danışıq aktının üzvlənməsi və sintaqmın müəyyənləşdirilməsi meyarlarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif burada yenə vurğulayır ki, canlı danışıq məhsulu olan sintaqmlar müxtəlif nitq hissələrinin üç cəhətdən – sintaktik, semantik və fonetik cəhətdən birləşməsi ilə əmələ gəlir. Alman və Azərbaycan dilləri tipoloji cəhətdən fərqli olduğundan eyni məzmunu malik olan cümlə bu dillərdə müxtəlif şəkildə sintaqmlara ayrıla bilər. Sintaqmatik üzvlənmədə sözlər yanaşı işlənməli, birlikdə nisbi bitkinliyə malik olmalı və intonasiya baxımından bölünməz bütövə çevrilməlidir. Cümlələrin sintaqmlara bölünməsi üçün cümlədaxili fasilənin, nisbi bitmiş fikir ifadəsinin, sintaqm vurğusu daşıyan sözün olması (cümlədə neçə sintaqm olarsa, o qədər də sintaqm vurğulu söz olur), intonasiya və cümlə vurğusunun böyük rolu vardır. Bu da maraqlıdır ki, sintaqm dil sisteminin fəaliyyəti ilə gerçəkləşən, lakin dil sisteminə mövcud olmayan, nitq prosesində yaranan vahiddir. Beləliklə, sintaqm fonetik, semantik və sintaktik hadisələrin məcmusu kimi şərh olunur.

Müəllif bu fəsildə sintaqmın növlərinə xüsusi yer vermişdir. Sintaqmlar müxtəlif baxımdan növlərə ayrılmışdır. Danışıq aktı sözlərin ritmik qruplar daxilində, ritmik qrupların sintaqmlar, sintaqmların isə cümlə daxilində birləşməsi şəklində baş verir.

Ümumi fikrin ifadəsində roluna görə sintaqmlar natamam (proqrediyent) və bitmiş (terminal) olmaqla iki növə ayrılır. Cümlə bir sintaqmdan ibarətdirsə, bitmiş sintaqmdır, bir neçə sintaqmdan ibarətdirsə, sonuncusu bitmiş, əvvəlkilər natamam sintaqmlardır. Çünki əsas fikir sonda tamamlanır.

Mövqeyindən asılı olaraq, sintaqmlar ön, ara və son sintaqmlara ayrılır. Cümlədə bir sintaqm olduqda o son mövqedə işlənmiş olur, ikisi olduqda ön və son sintaqmlar, üçü olduqda ara sintaqm da mövcud olur. Əsas fikir son sintaqmda olduqda ön sintaqm temaya, son sintaqm remaya uyğun gəlir.

Bunlardan əlavə, sintaqmlar bəsit və geniş olmaqla da fərqləndirilir. (E.V.Kroteviç) Bir sözdən ibarət olanlar bəsit hesab olunur.

Sintaqlar predikativ, yarım predikativ və qeyri-predikativ olmaqla da fərqlənir. Fəli tərkiblər yarım predikativ sintaqlar yaradır. Sintaqlar müstəqil və qeyri-müstəqil olmaqla da iki növə ayrılır. Üzvlənməyən cümlələrlə ifadə olunanlar (*bəli, xeyr* və s.) müstəqil hesab olunur.

Müəllif bu fəsildə dəqiq nəticələrə gəlmək üçün bir çox faktları intonoqram və osilloqramların analizi əsasında ümumiləşdirmişdir.

Üçüncü fəsil «Sintaqların semantik, sintaktik və fonetik bütöv kimi xüsusiyyətləri» adlanır. Müəllif araşdırmalar əsasında belə bir qənaətə gəlmişdir ki, sintaqlar müəyyən məna ifadə edən, tərkib hissələri arasında semantik və sintaktik əlaqələr olan, fonetik cəhətdən bölünməz bütövü təmsil edən nitq-danışıq vahididir. Sintaqlar daxilində sözlər məna və sintaktik cəhətdən əlaqələndiyi kimi, bir cümlə daxilindəki sintaqlar özləri də eyni şəkildə əlaqəli olur. Müəllifin fikrincə, sintaqların sintaktik strukturu başqa sintaktik vahidlərin strukturundan fərqlənir.

Bu fəsildə müəllif sintaqların sintaktik strukturunu araşdıraraq, onların bir söz və ya bir üzvdən, subyekt və predikatdan, subyekt, obyekt və predikatdan, atributiv söz və subyektədən, relyativ söz və predikatdan ibarət müxtəlif formaları haqqında məlumat vermişdir. Sintaqlar daxilində sözlər yalnız dil qanunları əsasında əlaqələndirilir. Aralarında bilavasitə əlaqə olmayan sözlər sintaqlar yarada bilmir.

Məlumdur ki, dilin məna strukturunda ən kiçik vahid *sem* hesab olunur (H.Pents). Semlərin məcmusu *semem* adlanır. Deməli, sintaqlar sememlərin sintaktik təzahürüdür. Leksik isə sememlərin leksik təzahürüdür. Sintaqlar hadisələri adlandırmaq vasitəsidir. Sintaqlar birləşərək müəyyən bir fikrin ifadəsinə xidmət edir. Lakin hər bir sintaqlar özü də nisbi bitmiş fikir ifadə edir.

Sintaqlar danışıq vahidi hesab olunur və onun təşəkkülündə intonasiyanın mühüm rolu var: «Sintaqlar danışıq prosesində özündən kiçik hissələrə (sintaqlara) bölünməyən intonasiya vahididir». (133) Sintaqların əmələ gəlməsində intonasiyanın müxtəlif komponentləri – cümlə vurğusu, fasilə, melodiya, temp iştirak edir. Sintaqların intonasiya konturu cümlənin intonasiyasının tərkib hissəsinə daxil olduğundan cümlə intonasiyasından fərqlənir. Lakin birsintaqlı cümlələrdə bu cür fərq olmur. Sintaqların nüvəsini təşkil edən söz sintaqlar vurğusu ilə sintaqların tərkib hissəsini təşkil edən digər sözlərdən fərqlənir. Nitq prosesində nitqin sintaqlara parçalanmasında sintaktik əlaqələr pozula bilər. Sintaqlar vurğusu daşıyan söz informativlik baxımından remanın daşıyıcısı olur.

Dissertasiyanın dördüncü fəslə çox geniş olub, alman və Azərbaycan dillərində sintaqların eksperimental-fonetik təhlilindən ibarətdir. Sin-

taqm danışq vahidi olduğundan onun strukturunu, sərhədlərini, fonetik və sintaktik xüsusiyyətlərini yalnız eşitmə ilə müəyyənələşdirmək çətin-dir. Ona görə də müəllif geniş eksperimental tədqiqat aparmalı olmuşdur. Sintaqmın eksperimental tədqiqi üçün alman və Azərbaycan dillərinə aid yüzdən artıq cümlə üzərində iş aparılmışdır. Nümunələr seçilərkən sintaqmların leksik tərkibinin müxtəlifliyinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Materiala bir, iki, üç və daha artıq sintaqmları olan cümlələr daxil edilmişdir. Alman dili materialları Münxen şəhərində yerləşən Ludvig Maksimileans Universitetinin Fonetika və Dil Ünsiyyəti mütəxəssisləri ilə (prof.H.Tillmann, prof.Hartmurt, R.Stevan) müzakirə edilib bəyənilmişdir. Materiallar maqnitofon lentinə yazılarkən dörd alman, iki azərbaycanlı diktordan istifadə edilmişdir. Sonra lentlərin osilloqramları alınmışdır. Osilloqramların bir qismi Sankit Peterburq Universitetinin, bir qismi isə Münxen universitetinin eksperimental-fonetika laboratoriyasında alınmışdır.

«...sintaqmın akustik xüsusiyyətləri, onların danışq prosesində bölünməz bir bütöv kimi qəbul olunması, sintaqmın nüvəsini təşkil edən sözün sintaqmdakı digər sözlərə münasibəti, sintaqmın aksent və intonasiya xüsusiyyətləri və s. yalnız eksperimental təhlilin sayəsində mümkün olur».(s.142) Ona görə də müəllif danışq prosesinin məhsulu olan sintaqmın fonetik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün ilk növbədə bu və ya digər sintaqmın tələffüzü zamanı əsas tonun tezliyinin, intensivliyin və sərf olunan zamanın hansı dəyişikliklərə məruz qaldığının araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Sintaqmın fonetik təbiətinə təsir göstərən əsas amillər onun leksik tərkibi və cümlədəki mövqeyidir. Sintaqmın fonetik strukturunu onun ön, orta və ya son mövqedə işlənməsindən asılı olaraq dəyişir.

Müəllif alman və Azərbaycan dillərində sintaqmın fonetik xüsusiyyətlərinin eksperimental tədqiqinə xüsusi yer vermiş, hər iki dildə sintaqmın intonasiya və aksent xüsusiyyətlərini xüsusi araşdırmışdır. Bu qənaətə gəlmişdir ki, alman və Azərbaycan dillərində sintaqm vurğusunun yeri axırıncı və ya axırıncıdan əvvəlki heca olmaqla tam stabil deyil.

Son – beşincə fəsildə müəllif alman və Azərbaycan dillərində sintaqmın fonetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili ilə məşğul olmuş, bu dillərdə sintaqmın oxşar-uyğun və fərqli cəhətlərini ətraflı izah etmişdir. Hər iki dildə son – terminal sintaqm eyni zamanda remanı təşkil edir. Fərqlər dillərin tipoloji cəhətdən fərqli olması ilə daha çox bağlıdır. Azərbaycan dilində vurğunun ikinci və ya son hecada, alman dilində ilk hecada olması, Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin sonunda, alman dilində ikinci yerdə işlənməsi və s. sintaqmlarda fərqlər yaradır. Azərbaycan dilində vurğu təbiətinə görə melodik-dinamik, alman dilində di-

namik-melodik hesab olunur. Azərbaycan dilində vurğu oksiton, alman dilində baritonudur.

Əsərdə mübahisə doğuran bir sıra məsələlər də var.

1. Dissertasiyada böyük zəhmətin nəticəsi kimi saysız qrafiklər, cədvəllər, osilloqram görüntüləri verilmişdir. Bunların ümumi strukturu eksperimentlə məşğul olan şəxs üçün aydındır. Lakin eksperimentlə məşğul olmayan üçün onları tam oxumaq və nəticə çıxarmaq çətindir. Odur ki xüsusilə dördüncü fəslin əvvəlində metodiki izah lazım idi. Bundan əlavə, bir sıra osilloqram yazılarını göstərən qrafiklərin içi boşdur: səh. 138, 146, 154, 164, 166 və s.

2. Adətən, dissertantda öz mövzusunə bir aludəlik, onu şişirtmə halları olur. Bu əsərdə də var. Müəllif yazır: «Cümlənin tərkib hissəsi olan sintaqmaların linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırmadan bütövlükdə cümlənin linqvistik xüsusiyyətləri üzrə fikir söyləmək mümkün deyil». (s.20) F. de Sössür və Boduen de Kurtene bizə yaxın dövrlərin adamlarıdır. Amma cümlə haqqında üç min ildir fikir söylənir və əksəriyyət etibarilə əsaslı fikirdir.

3. Çox yerdə qeyd olunur ki, bir nəfəsvermə ilə bir yox, bir neçə sintaqm ifadə oluna bilər. Bu hal tonun dəyişməsi ilə izah olunur. Amma sintaqmın əsas əlamətlərindən biri onun bir nəfəsvermə ilə bir bütöv kimi tələffüzüdür.

4. Müəllif yazır: «Osilloqramların təhlilindən aydın olur ki, birsintaqmlı cümlələrdə üfqi xətt boyunca düzülmiş səslər, hecalar və sözlər heç bir fasilə olmadan bir-birini əvəz edir və nəticədə müəyyən fikir ifadə etməyə qadir olan vahid yaranır». (s.91) Fasilənin həcmi var. Sözlər arasında demirik, hətta səslər arasında da fasilə olur.

5. «Tədqiq etdiyimiz alman və Azərbaycan dillərinin lügət fondunda sözlərin hər birinin yaranma mənşəyini müəyyən tədqiqatlar aparmaqla nisbətən müəyyənləşdirmək mümkün olduğu halda, bunu sintaqma şamil etmək qeyri-mümkündür». (s.112) Burada **mənşə** sözü yerinə düşür. Sintaqmı təşkil edən sözlər də elə o sözlərdir. Müəllif qarışdırır: mənşə əmələ gəlmə deyil.

6. Müəllifin fikrincə, bizim dildə «isim + sifət» quruluşu, alman dilində «sifət+isim» quruluşu sintaqmlar xarakterikdir. (s.118) Ağılabatan deyil.

7. Üslub səhvləri, texniki qüsurlar. «*H.Klinghardın fikrincə, maraqlı cəhətlərdən biri* də odur ki, danışq taktı *onun tərəfindən* iki hissəyə ayrılır» (s.52). «Alman və Azərbaycan dillərində sintaqm *nə* intonasiya, *nə də* fasilə ilə özündən kiçik hissələrə *ayrılır*». (s.90) İntonasiyanı *sintaksis struktursuz* təsvir etmək... (199) İsim və felin yanaşı işlənməsi ilə düzələn sintaqma misal: ***Adam var ki, adamların naxışdır.*** Burda fel yoxdur.

F. Aslanov çox ağır bir işin öhdəsindən gəlmişdir. Bu əsər keçmiş həqiqi dissertasiyaları yada salır. Ümumi dilçilik ədəbiyyatının geniş və zəhmətli ümumiləşdirilməsi ilə yanaşı, çoxsaylı eksperimentlər aparmış, nəzəri şəkildə dediklərini dəqiq hesablamalarla təsdiq etmişdir. Əsər həm mühüm nəzəri problemin öyrənilməsi baxımından, həm də zəngin təcrübə-eksperimental nəticələri ilə faydalıdır. Müəllif dərslük, monoqra-

fiyalar və kifayət qədər məqalə çap etdirmişdir. Avtoreferatla birlikdə bunlar əsərin məzmununu tam şəkildə əhatə edir.

Yekun olaraq qeyd edə bilirik ki, Fikrət Ələvsət oğlu Aslanovun «Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiqi» əsəri AAK-nın doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə müvafiqdir.

13.09.09

TƏSVİRİ SƏNƏT TERMINLƏRİ

Müstəqillik illərində dilimizin çox müxtəlif sahələrini (elmi, incəsənəti, təsərrüfatı, hərbi işi, inzibati sahələri və s.) əhatə edən terminoloji laylarda az vaxt ərzində əhəmiyyətli dərəcədə milliləşmə baş vermişdir. Bunu müxtəlif sahə terminlərinə dair son vaxtlar meydana çıxan bir sıra tədqiqat əsərləri də təsdiq edir. Belə əsərlərdən biri də Q.S.İdrisovun haqqında bir neçə kəlmə söz demək istədiyimiz «Azərbaycan dilində təsviri sənət terminləri» monoqrafiyasıdır.

Q.S.İdrisov qarşısına incəsənətin bütün sahələrinə dair terminləri araşdırmaq məqsədini qoymamışdır. Əsərin adından görüldüyü kimi, müəllifi maraqlandıran sahə incəsənətin bir qolu olan təsviri sənət terminləridir. Qələmşah İdrisov incəsənət təhsili gördüyündən təsviri sənət aləminə yaxşı bələddir, ona görə də ilk növbədə təsviri sənətin daxili növlərinə - heykəltaraşlıq, rəssamlıq, rəngkarlıq, boyakarlıq, qrafika, dekorativ-tətbiqi sənət, memarlıq və inşaat işlərinə aid terminləri ön plana çəkmiş, beləliklə, incəsənət terminləri içərisində təsviri sənət terminlərinin yerini müəyyənləşdirərək tədqiqatını davam etdirmişdir.

Tədqiqatın əsas obyektini təsviri sənət terminlərinin müasir vəziyyəti olsa da, müəllif dilimizin lüğət tərkibində xüsusi bir lay kimi seçilən, xalqımızın qədim mədəniyyətini əks etdirən və çox qədim tarixi olan təsviri sənət terminlərinin təşəkkül və inkişaf tarixinə də nəzər salmış, ilkin orta əsrlərdən XX əsrin əvvəlinə qədərki dövrdə və sovet dövründə təsviri sənət terminlərinin inkişafını yığcam şəkildə izləmişdir. Azərbaycanda təsviri sənətin nə qədər qədim və zəngin olduğunu təsəvvür etmək üçün əsərdəki araşdırmalar maraqlı material verir.

Q.İdrisov təsviri sənət terminlərinin toplanması, tədqiqi və nəşri məsələlərinə də diqqət yetirmiş, bu sahədə alimlərimizin xidmətlərini üzə çıxarmaqla yanaşı, təsviri sənət terminlərinin mükəmməl lüğətinin yaradılmasına böyük ehtiyac olduğunu da göstərmişdir. Əslində, bu onun özünün gələcək yaradıcılıq işi olmalıdır.

Monoqrafiyanın təsviri sənət terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş ikinci fəslə məzmunca daha geniş olub,

müxtəlif məsələləri əhatə edir. Müəllif ilk növbədə təsviri sənət terminlərinin mənbələrini tədqiq edib aydınlaşdırmış və düzgün olaraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, təsviri sənət yaranış etibarilə çox qədimlərdən el sənəti olduğu üçün həmin sənət növü ilə bağlı ilkin terminlər də ümumişlək sözlərdən yaranmışdır və bu proses bu gün də davam etməkdədir. Aydın olur ki, terminoloji layın böyük bir qismi ümumişlək sözlər əsasında təşəkkül tapmışdır. Eyni zamanda dialekt və şivələrimizin də bu sahədə rolu böyükdür və təsviri sənət terminləri şivə leksikası əsasında ardıcıl olaraq zənginləşməkdədir. Müəllif transterminləşmə, reterminləşmə kimi sahələrə də nəzər salmalı olmuşdur.

Terminoloji layın – müxtəlif sahə terminlərinin mənşə mənzərəsi daim tədqiqatçıları özünə çəkir. Bu baxımdan Q.İdrisovun təsviri sənət terminlərinin mənşəyi ilə bağlı araşdırmaları da maraqlıdır. Müəllif ilk növbədə türk mənşəli terminləri tədqiq edib öyrənmişdir. Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, təsviri sənət terminlərinin böyük bir qismi, xüsusən qədim layı türk mənşəlidir. Ümumişlək kontekstində yaranmış bir sıra təsviri sənət nümunələri ilə bağlı terminlər ərəb və fars dillərindən alınmışdır. Lakin bunların alınma tarixi qədim olduğundan əksəriyyət etibarilə bu cür terminlər ümumişlək xarakterdədir. Rus dilindən, rus dili vasitəsilə Avropa xalqının (yunan, fransız, ingilis, alman, italyan və s.) dillərindən alınmış təsviri sənət terminləri də çoxdur. Bunlar əksəriyyət etibarilə son iki yüz ilin sənət terminologiyasına aiddir. Müəllif müşahidə etmişdir ki, alınmalar içərisində fransız dilindən alınmalar üstünlük təşkil edir. Bu sahə ilə bağlı müəllifin əsas qənaəti bir də budur ki, alınmaların milli dildə qarşılığının tapılmasına az diqqət yetirilmişdir. Lakin bu cəhət bir sıra beynəlmillət terminlərə aid deyildir.

Təsviri sənət terminlərinin quruluş xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Müəllif sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət terminlərlə yanaşı, söz birləşməsi şəklində olanları da nəzərdən keçirmiş, birləşmə-terminlərin quruluş modellərini müəyyənləşdirmişdir.

Təsviri sənət terminlərinin semantik tədqiqi göstərir ki, omonimliklə yanaşı, terminlərdə çoxmənalılıq halları da müşahidə olunur. Bunlardan əlavə, dilimizdə termin müvazilikləri də geniş yayılmışdır. Xüsusən ana dilinin özünə məxsus terminlərlə yanaşı, alınma, gətirilmə terminlərə geniş yer verilir. Təbii ki, bu hal tədricən nizamlanmalı, müvaziliklər xalq dilinin xeyrinə aradan qaldırılmalıdır. Terminlərin kütləviləşməsinə, daha geniş işləklilik qazanmasına səbəb olan mətbuatda, tədqiqat əsərlərində, lüğətlərdə bu cəhətə diqqət yetirilməlidir.

Əsərin sonunda təsviri sənət terminlərinin yığcam lüğəti verilmişdir. Lüğət təsviri sənətə aid bütün terminləri əhatə etməsə də, terminoloji layın mühüm hissəsi barədə aydın təsvir yaradır.

Qələmşah Seyidəhməd oğlu İdrisov Xaçmazın Qıraqlı kəndində doğulmuşdur. (1964) V.İ.Lenin adına API-nin bədii qrafika fakültəsini bitirmişdir.(1989) Filologiya elmləri namizədidir. Quba Müəllimlər İnstitutunda pedaqoji fakültənin dekanıdır. «Azərbaycan dilində təsviri sənət terminləri» onun üçüncü kitabıdır. «Ürəyimi açırım» kitabında Qələmşahın şeirləri toplanmışdır. Qələmşah incəsənət adamı və filoloq kimi, həm də poeziya istedadına malikdir. Bu sahədə onun Güllüstan xanım kimi ilham mənbəyi vardır.

DİDƏRGİN ÖMÜRLÜ ŞAİR **(Yenidən işlənmiş)**

Oqtay İsgəndər oğlu Ələkbərov (Oqtay Zəngilanlı) 1939-cu ildə Zəngilan rayonunda anadan olub. 1962-ci ildə BDU-nun geologiya-coğrafiya fakültəsini bitirib. Uzun müddət doğma rayonunun Mincivan qəsbəsinəndəki 36 nömrəli dəmiryol orta məktəbində müəllim işləyib.

Bu sözlər 70 yaşını haqlamış bir insanın qısa tərcümeyi-halıdır. Biz bunları bir neçə sətərə yerləşdirdik. Lakin Oqtayın Vətən duyğularını, köçkünlük əzablarını, ulu yerlərin həsrəti ilə çırpınan qəlbinin döyüntülərini cild-cild kitablara sığışdırmaq olmazdı. Oqtayın Bakıda evi də var, yaşayış şəraiti də pis deyil. Gözəl övladları – oğul-uşaqları, nəvələri də yanındadır. Lakin könül açılmır, ürək gülmür. Vətən nisgili, doğma torpaqların ətri, axar çaylar, dərin dərələr, hər gün gözlərini zillədiyi uca dağlar, o yerlərin çölü, çəməni, ətirli yasəməni, hətta kənd yollarının tozu-torpağı belə yaddan çıxmır, o yerlər gözəgörünməz bir rişə ilə ürək tellərini özünə çəkir, ürək misilsiz bir itkinin təsiri ilə daim nəyisə axtarır, nədənsə narahatdır – qurtarmır bu ağır bələdan, qurtara da bilməz o doğma yerlərə ayaqlarımız dəyməyincə, o kolları, o ağacları, o daşları, o torpağı qucaqlayıb öpməyincə, ürək boşalmaz, təmizlənməz, özündə rahatlıq və yüngüllük tapmaz o torpaqlara sərilib hönkür-hönkür ağlamayınca, intiqam neştəri düşməni ürəyini dağlamayınca-deşməyincə:

Kədər dənizində üzən gəmiyəm,
Yanıqlı bir udun zili, bəmiyəm.
Yurdu viran qalan elin qəmiyəm,
Bir vətən həsrəti göz itirmişəm.

Oqtayın Vətən həsrəti ifadə edən şeirlərində bir Kərəm yangısı, Qərrib yangısı, Qurbani yangısı var:

Tor qurdular, tərkiyələdim obamı,
Qoyub gəldim balta, dəhrə, yabamı.

Sübh yuxumda sönmüş gördüm sobamı,
Baba ocağında köz itirmişəm.

Xainlərin, satqınların, alçaqların, yaramazların, vəzifə və hakimiyyət qullarının ucbatından doğma yurdunu, ata məzarını itirən, məşəqqətli günlər keçirən, ata-baba məzarına yad ölkədən həsrətlə boylanan insanların dərdir süzülüb gəlir Oqtayın qələmindən:

İrandan hey baxdım ata qəbrinə,
Dedim kaş girəydim onun yerinə,
Kədər kəndirimdə endim dərinə,
Ağlaya-ağlaya çaldım qəm tarını,
Qoruya bilmədim ata məzarını.

Qaçqın və köçkün həyatı, çadır şəhərciklər, xaricilərin göndərdiyi, yerli namərdlərin daha çox öz aralarında bölüşdürdüyü pay insanı təhqir edir, əyir, alçaldır, insan qəlbi bu dərdlərə tablamır, üsyan edir:

Tapdalanır abır, həya,
Yardım almaq istəmirəm.
Lənət sənə, belə dünya,
Qaçqın qalmaq istəmirəm.

Qəlbə dəyir gündə biri,
Udmaq olmur hər təhqiri.
Ruhum ölür diri-diri,
Qaçqın qalmaq istəmirəm.

Oqtay yaxşı bilir ki, bu xalq yenilməzdir. Lakin araya nifaq salanlar, xalqı birləşməyə, ümumi düşməyə qarşı birgə mübarizəyə imkan verməyən tayfabazlar, öz vicdanını pula satanlar, Vətən torpağı ilə alver edənlər var. Namus yükünü çəkən insanlar belələrinin qurbanlarıdır:

Yaltaqlıq göstərib rütbə alanı,
Xalqın dərd-qəmindən uzaq qalanı,
Xalqın birliyinə nifaq salanı
Bir qul bazarında sata bilmirəm.

Lakin Oqtay qəm örtüyünə bürünüb göz yaşları tökməklə Vətənə qovuşmağın mümkünsüzlüyünü də yaxşı dərk edir. Vətənə qovuşmaq üçün, düşməni dişilə, dırnağı ilə didib yaralı torpaqları düşməni tapda-

ğından xilas etmək üçün bütün Azərbaycan ayağa qalxmalıdır:

Gəzməyəcəm yetim-yetim,
Var minlərlə nər igidim.
Edib yadı didim-didim
Yurd-yuvama qayıdacam.

Sülh ilə olmasa, cənglə,
Yaraqlanıb top, tufənglə,
Vuruşub zalım fələklə
Yurd-yuvama qayıdacam.

Torpağın özü kimi, onun həqiqi övladları da pakdır, təmizdir, qeyrətlidir, insaflıdır. Bizim xalq heç vaxt özgə payına, özgə torpaqlarına göz dikməyib. Zor işlədən, qoluzorluya söykərib başqalarını əzməyə çalışan yoxsul mənəviyyatlı cibidolu insanlarla yanaşı, «arxalı» xalqlar da var. Daxili satqınlar bu arxalı köpəklərlə tez birləşə bilirlər:

Arxalı köpəyin qoy çıxsın canı,
Düşmən içəcəkdir tökdüyü qanı.
Tanrım, düz yola çək özün dünyanı,
Özgədən biz torpaq ummuruq, vallah,
Qələbə sevinci ver bizə, Allah!

Sirli-soraqlı bu dünyadan baş açmaq, tanrının işləklərini başa düşmək, bu dünyanın məntiqini duymaq və qavramaq olduqca çətindir. İnsan bəzən bu dünyaya nə üçün gəlib-gətdiyini da anlaya bilmir. Cəmiyyətin işıqlı bir ideali olmadıqda, keçiləcək yol insan üçün qaranlıq olduqda açılmaz, sirri bilinməz oyunlar içərisində çabalayan insan təngnəfəs olur, sanki çəkisizlik şəraitinə düşür:

Dünya hakim, köləsi mən,
Hardan sirrini biləsi mən?
Doğulan mən, öləsi mən,
Biləmmirəm dünya nədir.

Və ya:

Tərsinə dövr edir bu çərxi-fələk,
Haqsızlar haqlıya tuşlayır tufəng,
Zaman dünyamızı didir pələng tək,
Ağlayır uşaq tək yüzündə dünya.

Didərginlik dərdi böyük dərddir, didərgin həyatı üzüntülü və təhqirlərlə doludur. Bu oyunların başında duranlar var. Kimdir, bilmək olmur. Oqtay da bu hissələri keçirir, belə dəhşətli oyunların qurbanı olduğu üçün fəryad qoparır:

Günahkar kimdir ki, aranı qatdı,
Xain, yaylağımı, aranı satdı.
Köksümə didərgin tikanı batdı,
Bir fəryad qoparır sözüüm «didərgin».
Mən canlı şəhidəm, duymazsan bunu,
Düşmüşəm bəlaya, bilinmir sonu,
Geyinib əyninə bir mələk donu
Məni az qovala, ay dəli əcəl.

Oqtayın vətən həsrəti ifadə edən şeirləri içərisində cəsur və igid döyüşçülərimizin, qəhrəman vətən övladlarının, şəhidlərimizin, şəhidlik zirvəsinin təsvirinə həsr edilmiş şeirləri də maraqlı və təsirlidir. Bu cəhətdən «Şəhidlər ölməzlərdir – ölməzi ağlamazlar» şeri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Vətənin bayrağını uca tutan, ölümün gözüne dik baxan, cəlladlar önündə qorxmaz dayanan, ölümün üzünə sillə vuran şəhidlər:

Şəhidlər qeyrət çəkən
yurdun vətəndaşdır,
Şəhidlər azadlığın
uca heykəl daşdır.
Şəhidlər qələbənin
sevincdən göz yaşdır.
Şəhidlər şimşək kimi -
buludlar saxlamazlar,
Şəhidlər ölməzlərdir –
ölməzi ağlamazlar.

General Məhəmməd Əsədovun xatirəsinə həsr olunmuş «Ağlayır ana Zəngilan», Milli qəhrəman Əsədin xatirəsinə həsr olunmuş «Ölümünə inanmıram», igid döyüşçü Firdovsinin xatirəsinə həsr olunmuş «Ölüm yaraşmayır sənə, Firdovsi», «Hərbi xidmətlərə görə» medalı ilə təltif edilmiş Nadir Bahadur oğluna həsr olunmuş «Qrad Nadir» və bunlardan əlavə, «Ölüm qorxusunu atdı Etibar», «Üç oğul dəfn edir bu gün Mincivan», «Ay qoçaq Nəbi», «Qaldı ürəklərdə», «Qəddini bükmə, Dağbəyi» şeirləri vətən igidlərinin canlı sücaətindən bəhs edir. Qəhrəman şəhidlərin bir çoxu daxili xəyanətin qurbanlarıdır:

Yaman gündü, qalx, Məhəmməd!
Hanı dostlar – Tofiq, İsmət?
Bu nə tale, necə qismət –
Ağlayır ana Zəngilan.

Tofiq Abdinin bir yazısında deyildiyi kimi, «Oqtay Zəngilanlı bir dörd şairi olaraq diqqəti çəkməkdədir. Oqtayın şeirlərində ağrı tarixi Qarabağ savaşı ilə doğulmuşdur». (Türkiyədə çap olunan «Yeni Asiya» qəzeti, 5 may 1995-ci il, Ankara.)

«Sevincli məhəbbət, qəmli məhəbbət» rubrikasından göründüyü kimi, hətta məhəbbət məqamında da şairin bir gözü güləndə, bir gözü ağlayır. «Qəmli baxma gözlərimə», «Mən bir məhəbbət acıyam», «Dözə bilmirəm», «Niyə yatıb bəxtim mənim», «Əllərinin hərərəti» və başqa şeirləri saf və təmiz bir qəlbin çırpıntılarıdır. Gənclik eşqi ilə yazılmış bu şeirlərdə hüzn, kədər, qəmlə yanaşı, aşıqın dözümü də öz ifadəsini tapmışdır:

Hər möhnətə dözəcəyəm,
Külək olub əsəcəyəm,
İlk sevgimi gəzəcəyəm,
Mən bir məhəbbət acıyam.
Gözlərinde yad baxışam,
Həsərətindən saralmışam.
Yazı ötüb, qarlı qışam,
İndi mənə sözün nədi?

«Sənsiz məni zülmət boğar, Baharıma qarlar yağar», «Gül-çiçəyi solmuş yazam», «Şirinliyi itmiş diləm», «Qara dönüb qara saçım», «Saçlarımda darağımdır əllərinin hərərəti» və s. kimi səmimi misralar orijinal deyim tərzli, şair duyğularının təbii ifadə vasitələri kimi diqqəti cəlb edir. «Varsa məhəbbətin tacı, dürdanəsi Füzulidir», «Əlacı yoxsa eşqin, bil, çarəsi Füzulidir» və s. düşündürücü misraları Oqtayı sevdirdir. Onun şeirlərini oxuyan hər kəs Zəngilanın gözəl dağları, meşələri, bulaqları, əkin-biçin sahələri ilə görüşə gəlir. Şübhəsiz, bunlar qaçqın yerli əhali üçün, az da olsa, təskinlik mənbəyidir. Ab Seyid dərəsi, Bartaz yaylağı, Qotur su, İsmayıl bulaqları, Süsən meşəsi, Çinar meşəsi «Ölsəm, Zəngilandır dərdimə dərman» deyən şairin ürək çırpıntıları ilə təsvir etdiyi meşələr, dağlar, bulaqlar, yaylaqlardır. «Könüllər oxşayan Çinar meşəsi», «Qıvrıla-qıvrıla axan Bəsit çay», «Babəkdən iz qalan Şəhri-Şərifan» kimi misralar şairin ürək şərarələridir.

Oqtay sözdən ustalıqla istifadə etməyi bacarır və sözün qiymətini yaxşı bilir. Sözdən riyakarlıqla istifadə edənləri sevmir. «Söz» şerində deyir:

Layiq olmayan kəs təriflənən an
Söz özü utanır, qızarır, inan.

Oqtay sadə bir adamdır, söhbətçil və mehriban bir insandır. Sızlayan kaman kimi, ürək dərdlərini səmimi şeirləri ilə ifadə edir. «Şeir yazmaq istəmirəm» desə də, ağrılar, acılar, ürək dərdləri göz yaşlarına qarışaraq misralara çevrilir. Maraqlı nəğmələri, uşaq şeirləri və qəzəlləri var. Bütün bunlar bir el şairi mənziləsində olan Oqtayın dərdlərini, sevincli və kədərli günlərini gələcəyə, gələcək nəslə aparmaq üçün ən yaxşı vasitələrdir.

Oqtayın bu kitabına* «Bir tənhalıq axtarıram» kitabından seçmələrlə yanaşı, son on ilin ərzində yazdığı şeirlər də daxil edilmişdir. Şeirlər qruplaşdırılmış, «Azadlıq nəğməsi, Vətən sevgisi», «Söz - tanrı pıçılıtlarıdır», «Dünya hakim, köləsi mən», «Məhəbbət nəğmələri» kimi bir sıra başlıqlar altında toplanmışdır.

Oqtay bu müddət – bu son 10 il ərzində püxtələşmiş, dərd yükü onu daha çox dindirmiş, qələmini daha yüksək səviyyədə cilalamışdır. Türkiyə – Azərbaycan əlaqələrinə, Yer kürəsinin bir sıra qlobal hadisələrinə həsr olunmuş tutarlı şeirlər yazmışdır. «Türkün bayrağı» şeirinə musiqi bəstələnmiş, əsər Türkiyədə və Azərbaycanda səsləndirilmiş, böyük rəğbət qazanmışdır.

Ahıl və ağsaqqal bir insan kimi, bu dövrdə Oqtayı ata, ana, müdriklik mövzuları daha çox maraqlandırmışdır. Onun bu mövzularda əsərləri bir sıra məclislərin bəzəyidir. Müəllim haqqında, ana dilimiz haqqında gözəl əsərlər yaratmışdır. Lakin Oqtayın canından didərginlik ağrısı heç vaxt çıxmamışdır. Çünki özünün dediyi kimi, «Vətənin dərd-sərini birinci duyan» ilk növbədə şairdir. Öz taleyini düşünərək yazmışdır:

Vətənin dərdinə yanan, əriyən,
İçində ağlayan, üzde kiriyən,
Ölümün üstünə özü yeriyən
Didərgin ömürlü bir şair gördüm.

Oqtay bəzən daha çox kədərlənir, az qala ümidlərini itirmək dərəsinə gəlir, daxili düşmənlərlə yanaşı, az qala yaradını da narazılıqla xatırlayır:

* Oqtay Zəngilanlı.Çəkir öz dərini özündə dünya, Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2009.

Xəyanət edildi, verildi yurdum,
Xainlər tor qurdu, uduzdu ordum.
Yalvardım sənə də, etmədin yardım,
Dualar qılmışam min kərə sənə,
Allah, nə cəzadır verirsen mənə?

Hamı kimi, şair qəlbi də aşkar şəkildə görür ki, bu dünyanın işləri pul və tərəfgirlik üzərində qurulub, insan təbiəti hələ insani keyfiyyətlərlə dolğunlaşmayıb, insan əksəriyyət etibarilə bu kompyuter əsrində də ulu yırtıcıların yolu ilə gedir:

Olumu, ölümü qoşa,
Oyundur, açıdır başa.
Bacarsan, bacarıb yaşa,
Bu dünya düzələn deyil.

Amma insan insandırsa, bu dünyanın bir qanunu – haqq-ədalət qanunu olmalıdır. Belə bir qanun olmadığı üçün elə əksəriyyət Oqtay kimi fikirləşir, fikirləşməli olur ki:

Torpağı yaddan almamış,
Qələbə himni çalmamış,
Yurduma sahib olmamış,
Ölümüm qonaq çağırır.

«Xoş gəldin» deyəcək Musa,
Öpəcək üzümdən İsa,
Peyğəmbər gələcək yasa,
Ölümüm qonaq çağırır.

Bu son bənddən aydın olur ki, bizim böyük peyğəmbərlərimiz də artıq Yer işlərinə qarışmır və onlar şəhid qarşılamaqdan xoşlanırlar. Oqtay son dərəcə realistdir.

Oqtar neyləsin? Bir canıdır, onu da hər an fəda etməyə hazırdır:

Nadan şeri duymayanda,
Xəsis puldan doymayanda,
İt yiyəsin saymayanda,
Şairdir ağlayan, susan,
Şair olmaq deyil asan.

Gün o gün olsun ki, Zəngilanın – ana Zəngilanın suyu, torpağı, havası, meşəsi, dağları, çəmənləri, bulaqları, qəhrəman oğul və qızları ilə yanaşı, Şuşanı, Laçını, Kəlbəcəri, Qubadlı, Cəbrayılı, Füzulini bir an belə unutmayan Oqtayı o torpaqlarda təbrik edək, onun təbəssüm və sevinc yaşlarına bürünmüş üzündən öpək, öpək...

26 noyabr 1998 –10 noyabr 2009

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SOMATİK FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN TƏDQIQI

Dil inkişaf etdikcə onun frazeoloji qatı zənginləşir, qalınlaşır, leksik vasitələr alt qatda qalır, obrazlı, milli və emosional ifadələr qaymaq kimi üzə toplanır. Bu prosesin tarixi qədimdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin frazeoloji yatağı çox zəngindir və hətta müasir obrazlı nitq üçün də tam təminedicidir. Frazeoloji tədqiqata tarixən bir qədər ötəri yer verilsə də, artıq o mərhələyə çatılmışdır ki, indi onun özünü müxtəlif sahələr, müxtəlif şəxələr üzrə öyrənmək mümkündür. Bu baxımdan Əzizə Hüseyn qızı Hacıyevanın bədən üzvləri adlarının iştirakı ilə qurulan frazeoloji vahidləri - konkret bir sahəni öyrənməsi bunun tipik nümunəsidir*. Bədən üzvlərinin adları insanın doğuluşu ilə yaranan ən qədim sözlər olduğu üçün uzun tarixi prosesdə daha çox obrazlı ifadələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bəzən bizi yeni yaranan dissertasiyalar təmin etmir, daxili bir narazılıq duyuruq, amma bu əsər oxucuda xoş hisslər doğurur, müəllifin ağır zəhməti heç bir nisgilə yer qoymur. Müəllif böyük məsuliyyət hissi ilə tədqiqat aparmış, Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında mövzunu lazımı səviyyədə araşdırmış, sanballı bir əsər ortaya çıxarmışdır. Nəzəri-elmi ədəbiyyatı diqqətlə araşdırmış, xarici dillərdə mövzu ilə bağlı adını bilmədiyimiz çoxsaylı müəllif və mülahizələr aşkara çıxarmışdır. 40-a qədər somatik sözün ifadə yaradıcılığı sahəsində məhsuldar rol dillərin daxili zənginliyinə az qala təəccüb doğurur. Müəllif yaxşı mövzu seçmiş, səliqə və uğurla işləmişdir.

Əsər giriş, 5 fəsil, nəticə, şərti ixtisarlər və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

«Somatik frazeoloji birləşmələrin ümumi dilçilikdə tədqiqi» adlandırılan birinci fəsildə müəllif əvvəlcə dil sisteminə somatik birləşmələrin – bədən üzvləri adları ilə yaranan frazeoloji vahidlərin yeri,

* Məqalə Ə.H.Hacıyevanın «Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr» adlı doktorluq dissertasiyası (2009) və «İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları» («Nurlan», 2008) monoqrafiyası əsasında yazılmışdır.

mövqeyi məsələsini araşdırmışdır. Müəyyənləşdirmişdir ki, frazeoloji vahidlərin, o cümlədən somatik frazeoloji vahidlərin komponentləri bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan dörd dil səviyyəsinin – semantik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrin vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Odur ki frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı münasibətlərin təhlili həm də bu səviyyələrin qovuşuğunda – leksik-semantik, leksik-morfoloji, morfoloji-semantik səviyyələrdə aparılmalıdır.

Fəslin 2-ci bəndində müəllif Ş.Ballidən başlayaraq, İ.İ.Sereznyovski, Boduen de Kurtene, F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov, L.V.Şerba, Y.D.Polivanov, V.V.Vinoqradov, S.İ.Ojeqov, A.V.Kunin kimi çox görkəmli alimlərin və bir sıra Azərbaycan dilçilərinin fikirlərini nəzərdən keçirərək, onları frazeoloji vahid anlayışının əhatə dairəsinə münasibətinə görə iki qrupa ayırmışdır: dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeoloji vahid hesab edənlər; dildə hazır şəkildə olan sabit birləşmələrin dil vahidlərinə ekvivalent olub, tərəfləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeoloji vahid hesab edənlər. Müəllif birinci qrupun mövqeyində durur.

L.V.Şerba dil hadisələrinin üç aspektini müəyyən etmişdir: 1. Dənışıq (nitq fəaliyyəti) və dərkətmə; 2. Lüğət tərkibi və qrammatikanın daxil olduğu «dil sistemi»; 3. Bütün deyilənlər və dərk edilənlərin məcmusu kimi təzahür edən «dil materialı». Əslində, bunlar əksinə sıralanmalı idi: maddi reallıqdan mücərrəd təfəkkürə, oradan praktikaya.

Müəllifin fikrincə, frazeologiyayı dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi ilk dəfə Y.D.Polivanov əsaslandırmışdır.

Ə.Hacıyeva V.V.Vinoqradovun tədqiqatı üzərində xüsusi dayanmış, onun frazeoloji qovuşmalar, birikmə və birləşmələr haqqında təlimini ətraflı izah etmiş, bu sahədəki tədqiqatın nöqsanlarını üzə çıxarmağa çalışmışdır. Bu sahədə müəllifə «İngilis dili frazeologiyasının əsasları» kitabının müəllifi N.N.Amosovanın tədqiq və araşdırmaları daha çox kömək etmişdir. Təbii ki, V.AV.Vinoqradovun xidmətləri böyükdür və biz əsasən ondan öyrənmişik. Onun frazeoloji vahidləri səciyyələndirən əsas əlamətlər kimi göstərdiyi məcazilik, obrazlılıq; emosionallıq-ekspressivlik; komponentlərinin əvəz edilə bilməməsi və bütövlükdə bir sözlə, ifadə ilə əvəz edilə bilməsi kimi əlamətlər inkaredilməzdir.

Müəllif termin müxtəlifliyi məsələlərini qeyd edərək, **frazeoloji vahid** və ya **frazeoloji birləşmə** terminləri üzərində dayanmağı məsləhət bilməmiş, frazeologiya anlayışını geniş mənada, bütün sabit birləşmələri əhatə edən bir dil vahidi kimi deyil, məhdud mənada («dil strukturunun tərkib hissəsi kimi işlənənləri») götürməyi düzgün hesab etmişdir.

Tədqiqatçıların qeydlərindən aydın olur ki, ingilis və amerikan dilçilərinin işlərində nə tədqiqat predmetinin hüdudlarını, nə də obyektiv təhlil metodikasını görmək mümkündür. Odur ki müəllif ye-

kun olaraq Ş.Ballinin nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmək sahəsində V.V.Vinogradovun xüdmətlərini xüsusi qiymətləndirmişdir.

Beləliklə, müəllif bu ümumi və vacib məsələlərdən sonra konkret mövzu üzərinə – Azərbaycan və ingilis dili frazeologiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən bədən üzvləri adlarının iştirakı ilə düzələn və somatik frazeoloji vahidlər adlandırılan frazeoloji vahidlərin tədqiqi vəziyyətini araşdırmışdır. Məsələni düz qoyur: linqvistik müqayisənin əsas məqsədi oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdir. Tipoloji cəhətdən fərqlənən dillər üçün bu cür müqayisə daha maraqlıdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə ümumi cəhətlər özünü fraza yaratma üsullarında, semantik mexanizmdə, fraza komponentlərinin tematik mənsubiyyətində, əsas sintaktik strukturlarda göstərir. Genetik cəhətdən qohum olan dillərdə oxşar cəhətlər daha çox olur. Qohum dillərdə oxşarlıq frazeoloji vahidlərin qrammatik modellərində, leksik tərkibində, struktur sinonimliyində, variantlarında müşahidə olunur. İngilis və alman dillərində somatik frazeoloji vahidlər ümumi frazeologiyanın üçdə iki faizini təşkil edir ki, bu hal bədən üzvləri adlarının fraza yaratmaqda fəallığını göstərir və bu xüsusiyyət əksər dillərə aiddir. Eyni zamanda bunların yaranması psixi vəziyyət, hisslər, emosiyalar, insanın əxlaqi keyfiyyətləri, şəxsi qabiliyyətləri, dünyagörüşü və düşüncə tərzini və s. ilə bağlıdır. Ona görə də eyni sistemli dillərin frazeoloji tərkibində köklü oxşarlıqlar olur. Fərqli cəhətlər isə daha çox kəmiyyət baxımından üzə çıxır. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, konkret bir komponentin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlər alman dilində rus dilindən daha çoxdur.

Müxtəlif sistemli dillər bir-birindən nə qədər uzaq olsa da, onların frazayaratma modelində ümumi bir qanunauyğunluq özünü göstərir. Ən mühüm cəhət komponentlərin obrazlılığı, məcaziliyidir. Bu nisbətə araşdırma aparən müəllif bu qənaətə gəlir ki, german və slavyan dillərində *əl, ayaq, çiyin, boğaz, barmaq* sözləri, türk dillərində isə *göz, ürək, böyür, can, baş* sözləri frazayaratma işində daha fəaldır. Bu cür fərqlər qrammatik quruluşda da var. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin bir çoxu analitik yolla, Azərbaycan dilində sintetik yolla düzəlir.

Beləliklə, aydın olur ki, somatik frazeoloji vahidlər dilin frazeoloji siseminin mühüm bir layını təşkil edir. Bədən üzvlərinin funksiyası bütün dillərdə eyni olduğu halda, müxtəlif xalqlarda frazeoloji vahid tərkibində onlardan müxtəlif şəkildə istifadə olunur.

Müəllif bu məqamda somatik frazeoloji vahidlərin əsas əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir: somatik frazeoloji vahid ümumi bir mənə ifadə edir; tərəfləri məcazi mənada işlədilir; dildə hazır şəkildə olur; milli səciyyəlidir; obrazlı, emosional və ifadəli olur. Bunlar ümumən frazeoloji vahidlərin əlamətləridir.

Əsərin 2-ci fəslı «İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeoloji birləşmələrin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri» adlanır. Müəllif ilk növbədə somatik frazeoloji vahidlərin struktur xüsusiyyətlərini araşdırmış və müəyyən etmişdir ki, quruluşuna görə somatik frazeoloji vahidlərin bir qismi söz birləşməsi, bir qismi cümlə şəklində işlənir, bir qismi dəyişikliyə uğramadan işlədilir, bir qismi nitqdə müəyyən dəyişikliyə uğrayır: «Somatik frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələrindən və cümlələr əsasında yarandığı üçün onların strukturu söz birləşmələrinin və cümlələrin strukturundan fərqlənir» (63) Somatik frazeoloji vahidlərdə müəyyən struktur dəyişikliyi ola bilər: birləşməyə söz əlavə oluna bilər; komponentlərin yeri dəyişə bilər, ikikomponentli, üçkomponentli, çoxkomponentli ola bilər.

Somatik frazeoloji vahidlərdə komponentlərdən biri qrammatik cəhətdən aparıcı olur və frazeoloji vahidin ismi və ya feli olması həmin komponentə görə müəyyən edilir. Müəllif burada ismi və feli frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşu ilə bağlı xüsusiyyətləri ətraflı izah etmişdir. Quruluşda fərqlər var: ingilis dilində feli komponent, Azərbaycan dilində ismi komponent əvvəl işlənir.

Müəllif bunu da müəyyən etmişdir ki, feli inkar forması ilə düzələn bəzi frazeoloji vahidlərin (*Dil boğaza qoymamaq, qaşın üstə gözün var deməmək*) təsdiq forması olmur. Nəticə etibarilə müəllif somatik frazeoloji vahidləri üç qrupa bölməli olur: həm təsdiq, həm də inkarda işlənənlər; əsasən təsdiqdə işlənənlər; əsasən inkarda işlənənlər.

Somatik frazeoloji vahidlər ismin hal və fellərdə növ, zaman kateqoriya əlamətlərini necə daşıdıqları baxımından da araşdırılmışdır.

Fəslin sonunda müəllif somatik frazeoloji birləşmələrlə somatik sərbəst birləşmələrin oxşar və fərqli cəhətləri barədə geniş məlumat vermişdir.

«İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeoloji birləşmələrin işlənmə dairəsinə və mənbələrinə görə təsnifi» adlı 3-cü fəsildə ilk növbədə atalar sözləri və zərb-məsəllər əsasında yaranan somatik frazeoloji birləşmələr nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif müəyyən etmişdir ki, somatik frazeoloji vahidlərin bir qismi atalar sözləri və məsəllərin ixtisarı əsasında yaranmışdır və ingilis dilindəki bu cür 200-dən artıq atalar sözü və məsəlin Azərbaycan dilində ekvivalenti var. Müəllifin fikrincə, atalar sözü ilə frazeoloji vahidin əsas fərqi atalar sözlərinin bir mülahizə, frazeoloji vahidlərin bir məfhum bildirməsi ilə bağlıdır. Və yenə müəllifin fikrincə, frazeoloji vahidlər atalar sözlərindən əmələ gəlmiş kimi, bir sıra frazeoloji vahidlər də atalar sözləri üçün mənbə ola bilər.

Somatik frazeoloji vahidlər məcazi mənalı somatik atalar sözlərindən yaranır.

Müəllif atalar sözləri və məsəllərin başqa dillərdən alma bildiyini də qeyd edir və göstərir ki, ingilis dilinin frazeoloji sisteminə alman, fransız, yunan dillərindən somatik frazeoloji vahidlər keçdiyi kimi, Azərbaycan dilinə də ərəb, fars, rus dillərindən keçmişdir.

Dissertasiyada somatik frazeoloji vahidləri zənginləşdirən mənbə kimi, atalar sözləri və məsəllərlə yanaşı, hər iki dildə rəvayətlərə də diqqət yetirilmişdir. Bu cür ifadələr içərisində ingilis dilində «Bibliya»-dan, qədim mifologiyadan alınmalar, şəksprizmlər, dilin daxili imkanları hesabına frazeoloji tərkibin zənginləşməsi məsələlərinə dair qeydlər də maraqlıdır.

Müəllif ingilis dilində işlənən somatik frazeoloji vahidlərlə alman, italyan, fransız, ispan, çin və eyni zamanda «Avesta» dilində xeyli ekvivalent müəyyən etmişdir. Başqa dillərdən alınmaların daha çox tərcümə və kalka yolu ilə keçdiyi də əsaslı şəkildə qeyd edilmişdir.

Dissertasiyanın ən böyük fəslə **«İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri»** adlandırılmış 4-cü fəsildir. A.Hacıyeva etiraf edir ki, frazeoloji vahidlərin semantikasını məsələsində daha çox İ.V.Arnold və N.N.Amosovanın fikirlərinə əsaslanmışdır. Müəllif burada ingilis və Azərbaycan dillərində bədən üzvləri adlarının iştirakı ilə yaranmış frazeoloji vahidlərin dəqiq sayını vermişdir. Məsələn, aydın olur ki, ingilis dilində *eye* - *göz* sözü ilə 215, *head* – *baş* sözü ilə 221, *hand* – *əl* sözü ilə 368 frazeoloji vahid işlənir. Frazeoloji vahidlər ən çox *əl*, *ayaq*, *ağız*, *göz qulaq*, *barmaq*, *baş*, *ürək* sözlərinin iştirakı ilə yaranmışdır. Azərbaycan dilində *əl* sözü 379, *baş* sözü 237 frazeoloji vahidin tərkibində işlənir və nisbət ingilis dilinə uyğundur. Lakin məna cəhətində uyğun və fərqli cəhətlər var.

Əsərdə xüsusi qeyd edilir ki, somatik frazeoloji vahidlərdə məcazilik, obrazlılıq, ekspressivlik güclü olur.

Fəslin ən mühüm bölmələrindən biri somatik frazeoloji vahidlərin tematik qruplarından bəhs olunan hissədir. Bu hissədə müəllif ingilis və Azərbaycan dillərində *ağız*, *ayaq*, *baş*, *əl*, *göz* sözlərinin işləndiyi frazeoloji vahidlərin tematik qruplarını araşdırmışdır. Bu sözlərin hər birinin onlarca tematik qruplara ayrıldığını müəyyən etmişdir. Dissertasiyada somatik frazeoloji vahidlərin qeyd edilən dillərdə ekvivalentliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş, frazeoloji vahidlər bu cəhətdən üç qrupa ayrılmışdır:

Tam somatik frazeoloji ekvivalentlər; natamam somatik frazeoloji ekvivalentlər; frazeoloji analoqlar.

Ekvivalentlik somatik frazeoloji vahidlərin müxtəlif dillərdə eyniliyini göstərir.

Bu fəsildə frazeoloji vahidlərin variant və variasiya məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Frazeoloji variantların əsas əlamətlərini ortaq komponentlərin olması, frazeoloji vahidin eyni mənaya malik olması,

bütün üslublarda mənaya xələl gətirmədən bir-birini əvəz edə bilməsi ilə əlaqələndirmişdir. Bunlarda obrazlılıq da eyni olur.

Fəslin son hissəsi sinonim, antonim, çoxmənalı və omonim frazeoloji vahidlərin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Frazeoloji çoxmənalılıq və omonimlik haqqında araşdırma aparmaq daha çətindir, lakin müəllif bunların şərhində düzgün elmi istiqamət ala bilmişdir. Sonda frazeoloji paronimlik haqqında da məlumat verilmişdir. Bunlar frazeoloji vahidlər üçün elə də xarakterik deyildir.

Əsərin son fəslə «**İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeoloji birləşmələrin funksional-üslubi xüsusiyyətləri**» adlanır.

A.Hacıyeva somatik frazeoloji vahidlərin funksionallığını onların obrazlılığı, nitqə yığcamlaşdırması, ekspressiv və emosionallığı, nitqdə ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verməsi və s.-lə əlaqələndirmişdir. Müəllifin fikrincə, ingilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti obrazlılığına görə eyniyyət təşkil edir. Bu cəhətdən somatik frazeoloji vahidlər hərəkət və keyfiyyət bildirən sözlərdən yaranmış frazeoloji vahidlərdən sonra üçüncü yeri tutur.

Əsərdə eksklamator frazeoloji vahidlərdən də danışılmış, onların hiss, həyəcan bildirdiyi, lakin adlandıra bilmədiyi, cümlə üzvü olmadığı göstərilmişdir. Verilən misallar o qədər də uyğun gəlmir: *Allah səni qorusun! Gözlərin çixsın! Və s.*

Fəslin sonunda somatik frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları tədqiq edilmişdir.

Təbii ki, əsərdə mübahisə doğuran cəhətlər də vardır:

1.Müəllif yazır: Somatik frazeoloji qovuşmaların əsas əlaməti semantik cəhətdən bölünməzliyi, monolit birliyi. Bunun ardınca yenə yazır: «**Komponentlərinin birinin lüğəvi mənasının zəif olması nəticəsində yaranan birləşmələr frazeoloji qovuşma**, komponentləri semantik cəhətdən bölünməz olan SFB-lər isə frazeoloji birlik, yaxud SF birliyi adlanır». (56-57) Bir tərəfdən, frazeoloji qovuşmaların tərəflərinin tam məcaziliyi, mənaca qovuşmasından danışılır, bir tərəfdən də tərəflərdən birinin məna zəifliyindən.

2.«Digər FB-lər kimi, somatik ifadələrin də ümumi mənası onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə müəyyənləşir, yəni burada birləşmənin ümumi mənası onu təşkil edən *ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənalardan asılı olaraq meydana çıxır*». (58)

Fikir özlüyündə ziddiyyətlidir. Bundan sonrakı abzasda deyilir: ...somatizmlərin mənalı onları ayrılıqda ifadə etdiyi mənalardan uzaqlaşmışdır. (59) Bu o deməkdir ki, komponentlərin ilkin mənası olur, lakin tədricən frazeoloji məna ondan uzaqlaşır.

Bu məsələ mühüm məsələdir. Bir sıra alimlər frazeoloji vahidlərin sərbəst birləşmə qarşılığı olmadan yarandığını iddia edirlər. Bu, ağlabatan deyil. Doğrudur, çox qədim dövrlərdən yarandığı üçün bir sıra frazeoloji vahidlərin

sərbəst qarşılığını təsəvvür etmək çətindir, lakin axtarıqda tapılır. Məsələn, *qulaq asmaq, baş üstə, qəmiş qoymaq* ifadələri kimi.

3.«Somatik frazeologizmlərin tərkibində söz... sintaktik əlaqəni saxlayır» fikri ilə tam razılaşmaq olmaz. (105) Sintaktik əlaqə formal cəhətdən görünür. Tərpədən kimi, frazeoloji məna itir. Məs.: *baş aparmaq, bel bağlamaq* kimi ifadələrə baxmalı.

4.Müəllifin fikrincə, somatik məsəllər somatik atalar sözlərinə nisbətən, frazeoloji birləşmələrə daha yaxındır, çünki o, müəyyən hədəfi nəzərdə tutur. (109) Bu fikirlə mübahisə etmək olar. Müəllifin gətirdiyi «Zərb-məsəl çiçəkdir, atalar sözü onun meyvəsi» fikri də həmin fikri təsdiq etmir. Bu cəhətdən M.A. Rıbnikovadan gətirilən fikri də düz saymaq olmaz: «Atalar sözləri cümlədə ifadə olunan kəlam, bitmiş fikir, zərb-məsəllər isə hökmün obrazlı, öz forması etibarilə obrazlı elementidir». (111)

5.Müəllif somatik frazeoloji variantlarla somatik frazeoloji sinonimləri fərqləndirməyə çalışsa da, bir çox hallarda bunlar qarışır. Məsələn, *qulaq asmaq – qulaq vermək, qol çəkmək – qol qoymaq* həm frazeoloji variant, həm də sinonim sayılır. (172)

Əsərin elmi dəyəri böyükdür. İngilis və Azərbaycan dilləri tipoloji cəhətdən fərqli dillər olsa da, ifadələrin yaxınlığı, ekvivalentliyi dünya dillərinin vahid kökdən olduğunu sübut edən dəlillərdəndir. Bədən üzvləri adlarının iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi, həm də iki dilin materialı əsasında tədqiqi özü böyük nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Elmi iş dillərin öyrənilməsi və tərcümə sənətinə kömək baxı-mından mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir.

Ə.Hacıyeva mövzu ilə bağlı 39 adda əsər çap etdirmişdir. Bunların içərisində 3 lüğət, 4 monoqrafiya vardır. Məqalələr Moskvada, ABŞ-da, Saratovda çap olunmuşdur.

Əsər elmi-nəzəri səviyyəsi ilə doktorluq işi kimi AAK-nın tələblərinə tam cavab verir.

13.12.09

BUDAQ BUDAQOV **Akademik**

Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» məqaləsi uzunmüddətli elmi axtarışın, dərin elmi təfəkkürün və ciddi məntiqin bəhrəsidir.

Buradaca deyim ki, Qəzənfər müəllimin tədqiqatı məni çox sevindirir.

«Kredo» qəzeti,

11 fevral 2006

OBRAZLILIQ PROBLEMİNƏ DAİR

Bədiilik – incəsənət əsərinin spesifik keyfiyyətidir, incəsənətdə gözəllik formasıdır, estetikizmin yüksək tərzidir. Geniş mənada bədiilik sənətsünaslıq kateqoriyası olub, ictimai şüurun başqa növlərindən fərqli olaraq, həyatın obrazlı, bədii əks etdirilməsindən ibarətdir. Bədiilik sadəcə olaraq əsərin məzmun və forma vəhdətindən ibarət olmayıb, bu və ya digər məzmundan, ideyadan irəli gələn bütün əsas vasitələrin daxili təşkilindən ibarət olur. Bədiilikdən kənarında sənət əsəri yoxdur. (Словарь литературоведческих терминов, Москва, Просвещение, 1974, s.453-454.)

Bədiilik və obrazlılıq problemini estetikanın, sənətsünaslığın, ədəbiyyatşünaslığın və dilçiliyin müştərək problemlərindəndir. Lakin bizim bu gün müzakirəsinə yığıldığımız əsər – Kamil Səfərxan oğlu Hüseynovun «Obrazlılığın linqvistik əsasları (Azərbaycan dili materialları əsasında)» adlı namizədlik dissertasiyası obrazlılığın linqvistik baxımdan tədqiqinə həsr olunmuş, bədiilik, obrazlılıq problemləri dil materialı əsasında izah edilmişdir.

Əsər «İşin ümumi səciyyəsi», «Giriş», üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Əsərin əvvəlində qayda üzrə mövzunun aktuallığı, işin yenilikləri, məqsəd və vəzifələri, aprobasiya məsələləri aydınlaşdırılmışdır.

Müəllif girişdə işi hansı istiqamətdə işləyəcəyi barədə məlumat verməklə yanaşı, belə bir sual da ortaya qoymuşdur: bədiilik obrazlılığın tərkib hissəsidir, yoxsa obrazlılıq bədiiliyin tərkibinə daxildir?

Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün müəllif bədii dilin spesifikasiyası ilə bağlı xeyli araşdırma aparmışdır. Bu barədə M.İbrahimov yaradıcılığında obrazlı ifadə vasitələrindən məqalə yazmış M.H.Kazımovdan sitat verərək onunla razılaşmışdır: «Obrazlılıq dedikdə, sözün nominativ mənasından başqa mənada – qeyri-müstəqil mənada işlənməsini nəzərdə tuturuq. Deməli, məcazlılıq bədii dilin obrazlılığı üçün əsas meyardır. Məcəzlar sistemi – müqayisələr, metaforalar, metonimiyalar, mübaligələr, epitetlər, evfemizmlər və tabu sözlər obrazlı ifadə vasitələri olub, yazıçının qələmini rəvənəqləndirən güdrətli dil faktlarıdır». (12)

K.Hüseynov girişdə poetiklik haqqında da məlumat vermiş, onun obrazlılıqdan fərqi izah etməyə çalışmışdır: ...obrazlılıq səviyyəsinə yüksəlmək üçün bədii dil elementi ilk növbədə semantik dəyişikliyə uğ-

ramalıdır, başqa sözlə desək, məcazi mənada çıxış etmək imknına malik olmalıdır».(17)

Dissertasiyanın 1-ci fəslı «**Obrazlılıqda fonetik vasitələrin iştirakı**» adlanır. Burada müəllif alliterasiya, vurğu, intonasiya və intonasiyanın tərkib hissələri olan melodiya, tembr, temp, fasilə və durğunun obrazlılıq yaratma imkanlarından danışıraq göstərir ki, «Mətn daxilində səslərin həmahəng sıralanması, onların ritmik-melodik imkanları, fonetik hadisələrin, emfatik, məntiqi və heca vurğusunun poetik əhəmiyyəti əsasən bədiiliyə xidmət etsə də, bəzən obrazlılıq da yaratmış olur».(20) «Şeirlərdə, o cümlədən nəsr dilində səs təkrarları ritmiklik, ahəngdarlıq yaradan bir vasitə kimi çıxış edir, ancaq obrazlı ifadə səviyyəsinə yüksələ bilmir». (22) «...alliterasiyanı, səs təkrarını obrazlılığın yaradıcısı kimi təqdim etmək elmi və nəzəri əsasdan məhrum olan bir müddəə təsiri bağışlayır». (22)

Bu fikirlərlə yanaşı, müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, alliterasiya obrazlılıq yaratmaqda tam gücsüz də deyil, «alliterasiya fonetik göstərici kimi, obrazlılığı gücləndirir». (25)

Dissertant vurğudan danışarkən də onun bilavasitə obrazlılıq vasitəsi olmadığını qeyd edir və göstərir ki, heca vurğusu Azərbaycan şerinin bütün vəznlərində ritmə xidmət edir, ritmə xidmət isə hələ obrazlılıq deyil. Bu cəhətdən məntiqi və emfatik vurğunu nisbətən obrazlılığa xidmət edə bilən vasitələr kimi ayırır. Məntiqi vurğunun obrazlılığa xidməti **-mi** sual ədatı, emfatik vurğunun xidməti isə daha çox nidaların iştirak etdiyi cümlələrlə əlaqələndirilir.

İntonasiyanın obrazlılığa xidmətindən danışarkən bu məsələnin müəyyən qədər sual doğurduğunu qeyd edən müəllif melodiya, tembr, temp, fasilə haqqında xeyli məlumat vermişdir.

K.Hüseynov elmi ədəbiyyatdan (A.Axundov) istifadə edərək göstərir ki, intonasiyanın cümlədə bir neçə vəzifəsi vardır ki, bunlardan biri də onun emosional mənə çaları yaratmasıdır və bu halda o, obrazlılığa da xidmət edə bilər. Bu qənaətə gəlir ki, «İntonasiyanın obrazlılığın birbaşa ifadəsi olmasına qəti hökm vermək mümkün olmasa da, bədii dil üçün onun əhəmiyyətli bir poetik vasitə olmasını danmaq olmaz». (51)

Beləliklə, aydın olur ki, 1-ci fəsildə haqqında danışılan vasitələr – alliterasiya, vurğu, intonasiya, temp, tembr, fasilə, intensivlik və s. obrazlılığın bilavasitə ifadə vasitələri deyil və bunlar obrazlılığa daha çox dolayı yolla xidmət edir. Bu cəhətdən fəslin adını düzgün saymaq olardı: «Obrazlılıqda fonetik vasitələrin iştirakı». Yəni bunlar əsas vasitə olmasalar da, obrazlı nitq yaratmaqda iştirak edirlər. Lakin sonrakı fəsillərdə də bu «iştirak» sözündən istifadə edildiği üçün («Obrazlılıqda leksik vasitələrin iştirakı», «Obrazlılıqda sintaktik vasitələrin iştirakı») belə çıxır

ki, obrazlılığın özünün ifadə vasitələri yoxdur və ya sonrakı fəsillərin adları düz deyil.

«**Obrazlılıqda leksik vasitələrin iştirakı**» fəslində (2-ci fəsil) sözün obrazlılığı, çoxmənalı, omonim və sinonim sözlərin, antonim və antitezaların, məcazlar sisteminin (metafora, metonimiya, epitetlərin), onomastik vahidlərin, onomastik frazeoloji vahidlərin və evfemizmlərin obrazlılıq yaratma imkanlarından danışılmışdır. Ədəbiyyatımızın müxtəlif qollarından – şeir, dram və nəsr dilindən misallar gətirərək qeyd edilən söz qruplarının obrazlılığa xidməti barədə məlumat verilmişdir. Müəllifin fikrincə, «Obrazlılığın ən bitkin formalarını leksik vasitələr yerinə yetirir». (52) Doğru qeyd edir ki, «Müqayisə obrazlılığın başlıca qəlibidir, poetikliyin əsas ifadə üsuludur, məcazi mənalılığa gedən yoldur». (52)

Məcazlar sistemindən danışarkən müəllif epitetlərin obrazlılıq vasitəsi kimi roluna geniş yer vermiş, bədii təyinlərlə qrammatik təyinləri düzgün fərqləndirmişdir.

Metafor, metonimiya, bənzətmə (müqayisə) məsələlərinə nisbətən az yer verilmişdir. Halbuki bədii dildə obrazlılıq vasitəsi kimi, müqayisələr çox böyük yer tutur.

Fəslin sonunda antroponim və toponimlərin, onomastik frazeoloji vahidlərin və evfemizmlərin obrazlılıq yaratmaqda rolu barədə nisbətən ətraflı məlumat verilmişdir.

«**Obrazlılıqda sintaktik vasitələrin iştirakı**» adlandırılan 3-cü fəslə xitabların, ritorik sualların, təkrirlərin, sintaktik paralelizm və ellipsis obrazlılıq yaratmaqda rolu araşdırılmışdır. Müəllif bu fəslə xitablara geniş yer vermiş (15-16 səh.), onları müraciət növlərinə (insanlara, başqa canlı və cansız varlıqlara müraciətlə işlənənlər), quruluş xüsusiyyətlərinə, cümlədə işlənmə yerlərinə, emosional-ekspressiv çalarlarına görə geniş şəkildə qruplaşdırmışdır. Lakin daha çox bədii xitablardan danışmış, yalnız son səhifədə «Nitq situasiyalarını mənalı ifadə edən xitablar gərginlik şəraitində obrazlılığı daha da qüvvətləndirir» deyilir. (107) Ritorik suallarda isə intonasiyanın rolu daha geniş araşdırılmışdır.

Müəllif misallarla izah edir ki, «səs, söz, söz birləşməsi və cümlə modelli təkrarlar» da obrazlılıq yaradan, obrazlılığı şərtləndirən vasitələrdəndir.

Paralelizmin obrazlılığa xidmətindən danışarkən onları dil-nitq paralelizmi, cümlədaxili və mətdəxili paralelizm, tam və yarımçıq paralelizm, ortaq sözlü və ortaq sözsüz paralelizm, düz-əks paralelizm kimi beş növə ayırmış və hər birini nümunələrlə izah etmişdir.

Dissertasiyada ellipsis və elliptik cümlələr, nida cümləsi haqqında da məlumat verilmişdir.

Dissertasiyada mübahisə doğuran məsələlər də vardır:

1. Müəllif yazır: «Ehtiva dairəsi baxımından bədiiliyin araşdırılma imkanları həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik üçün daha genişdir, obrazlılıq isə ədəbiyyatşünaslıqda bədii ifadə və bədii təsvir vasitələri kimi tədqiq edilmək imkanına malikdir». (s.10)

Yenə yazır: «...obrazlılığa xidmət edən bütün vasitələr eyni zamanda bədiiliyi də öz üzərinə götürür. Lakin bədiiliyə xidmət edən bütün dil vahidləri və vasitələri obrazlılıq yaratmaq imkanına malik deyil». (11)

«Alliterasiya, sintaktik paralelizm, felin zaman şəkilçilərinin üslubi məqsədləri, sinonimlik, söz sırası, vurğu, sözün hecalara parçalanması, fonetik hadisə və qanunlar və s. hər zaman mütləq şəkildə obrazlılıq yaratmaq imkanına malik deyil, sadəcə hər hansı bir əsərin bədiiliyinə, gözəl səslənməsinə, ekspressivliyinə xidmət etmiş olur və **beləliklə obrazlılığın bədiiliyin tərkib hissəsi olması fikrini söyləməyə əsas verir**». (11) Yenə: «...bədii olan dil vahidinin həm də obrazlı olması mütləq deyil». (11)

Bütün bu cür məntiqi fikirlərin sonunda müəllif qeyri-məntiqi nəticə çıxaraq yazır: «...obrazlılığın bədiiliyin deyil, bədiiliyin obrazlılığın tərkib hissəsi olması bir faktdır» Hələ bir deyir də: «Belə ki, bədii dilin potensial vasitələri olmasa, obrazlılıq da mövcud ola bilmir». (17)

2. Müəllif özü dəfələrlə qeyd edir ki, obrazlılıq daha çox məcaziliklə, trop növləri ilə bağlıdır. Lakin onlardan yalnız epitetlərə nisbətən geniş yer vermiş, metonim, metafora, xüsusən müqayisələr barədə çox səthi danışmış, bunların hər birinə bir-iki misal vermiş, onları da bəzən qarışdırmışdır. Məsələn,

Od düşdü bağına, **mələdi bulud**,
Gözünün yaşını ələdi bulud –

kimi misralarda metaforanı metonim kimi vermişdir.

3. Xəstə Qasım deyər: **ləbi ballı qız**,
Bir **şirin göftarlı**, üzü xalı qız –

misralarında «epitetlərin substantivləşərək, müraciət, tərif məqamlarında işləndiyini» qeyd edir. (101) Əslində isə, epitetlər substantivləşməyib, qayda üzrə substantiv sözlə işlənib.

4. Diqqətsizlik halları, bəzi yanlış hökmələr var.

Təhrif edilmiş misallar:

Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim,

Bir **rübabəm** ki, həvadən *dolu* pırəhənim. (13)

Rübabəm yox, *hübabəm*, *dolu* yox, *doludur* – olmalıdır.

«Ənənəvi olaraq əksər dillərdə ən azı **nəqli, sual, nida** intonasiyalarının istifadə edilir». (34)

Cümlənin üç əsas intonasiyası nəqli, sual, nida deyil, nəqli, sual, əmr intonasiyalarıdır.

«**Qeyd edək ki, cinas yaratmaqda çoxmənalı sözlər semantik əhəmiyyətə malik ola bilmir, yalnız obrazlılıq yarada bilir**». (59)

Bu fikri hər cinas haqqında yox, zəif cinaslar haqqında söyləmək olar.
«Dərin bir *yaradır*, Bir izzirab *yaradır*» misralarında *yaradır* sözləri
«omonim və onun növləri» kimi verilir.(62)

Adam var, dəstinə verəsən güllər,

Adam var, gözünə çəkəsən millər – misraları *Sabirə* aid edilmişdir.(128)

Qara zülfü kəmənd olan,

Ləbləri dolu qənd olan,

Başdan-ayağa bənd olan

Sənəti, sərvəti neylər? –

bəndi *Qurbanıya* aid edilir. Qurbanidə mən belə bənd görməmişəm.

Bu qeydləri müəllif islah edə bilər.

K.Hüseynov xeyli axtarışlar aparmış, fikirlərini folklardan, klassik və müasir ədəbiyyatdan seçib götürdüyü zəngin nümunələr əsasında izah etmişdir.

Elmi ədəbiyyat da qənaətbəxşdir. Bu sahədə ilk dəfə müşahidə etdiyim bir yaxşı cəhət ondan ibarətdir ki, özündən əvvəl müdafiə etmiş və demək olar ki, az fərqlə öz nəslinin nümayəndələri hesab oluna bilən gənc alimlərin - A.M.Bəylərova, T.İ.Hacıyeva, M.İ.İslamzadə, Ş.Ə.Orucova və b.-nin əsərlərindən istifadə etmişdir.

Obrazlılıq probleminin zəngin nümunələr əsasında nəzəri tədqiqi ilə yanaşı, əsərin praktik əhəmiyyəti də vardır. Əsərdən bədii dilə həsr olunmuş bir sıra ümumi və xüsusi kurslarda istifadə oluna bilər.

01.01.2010

BƏKİR NƏBİYEV

Akademik

«Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi» - deyib ulular.
Köhnə dostum, həm dil, həm də ədəbiyyat və ümumən türkologiya sahəsində yaşadığımız günlərin ən mötəbər alimi, prof. Qəzənfər Kazımova bu mütəvaze beşcildliyimi yadigar verməklə çox xoşbəxtəm.

Böyük səadət arzularımla!

Bəkir NƏBİYEV

21.12.2009

ƏDƏBİYYATA VERİLMİŞ ÖMÜR

Bəkir Nəbiyev. «Seçilmiş əsərləri» - 5 cildə

Bəkir Nəbiyev! Akademik, filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı... Başqa titullarını saymıram. Allah adamı olduğu üçün Allah bütün istədiklərini verib. Biz də Allah adamıyıq, amma, görünür, asi olduğumuz hallar var.

Bəkir müəllimdən söz düşəndə ilk növbədə onun sarı yağıdan tük çəkən kimi ətraf aləmə sirayət edən təsirli, emosional nitqi yada düşür. Təəccübə səbəb olan odur ki, bu adam danışarkən gücənmir, söz axtarmır, bir neçə saniyə «əəə» eləyib söz tapmaq üsulundan uzaqdır. Əziyyət çəkib təfəkkürdən söz qoparmağa çalışan deyil. Bir var, korun-korun axan bulaq, bir də var, yeraltı yolları açıq olan, qaynayan bulaq. Sanki Bəkir müəllimin sözləri ipə-sapa düzülüb öz-özünə qaynayır, Bəkir müəllim isə yalnız nitq aparatını işə salmaqla onları sadəcə ifadə edir. Bir dəfə də demişəm ki, böyük Şəhriyar «Söz ağzında ərirdi yağlar kimi» deyəndə sanki Bəkir müəllimi nəzərdə tutub.

Hər bir adamda qibtə doğuracaq xüsusiyyətdir.

Söhbət burdadır ki, bu şirin dil, bu şirin təhkiyə onun yazılı monoloqlarına da aiddir. Hər hansı bir yazısını oxuduqda ilk cümlələrindən Bəkir müəllimin xoş nəfəsi, təbii və səmimi ifadə tərzini, elmi obyektivliyi, tədqiq obyektini əhatə etmək bacarığı, oxucunu çəkib öz ardınca aparmaq qabiliyyəti duyulur. Onun hər hansı bir məqaləsini oxumaqla o mövzu haqqında kifayət qədər məlumat almaq, o məlumatla bir ömür yaşamaq, başqaları ilə o barədə danışmaq, mübahisələr aparmaq mümkündür. Baxmayaraq ki, hər bir mövzunun, hər bir obyektin dərinlikləri, girintili-çıxıntılı məqamları, ucundan tutub dərinlərə yönəlməli çuxurları var. Baxmayaraq ki, Nizami demişkən, O şey ki bizlərə çox aşikardır, Orda da gizli bir xəzinə vardır. Xəzinənin əsas məqamları haqqında onun yazıları kifayət qədər məlumat vermə imkanına malikdir.

Görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, şair, publisist, tərcüməçi Firidun bəy Köçərli haqqında monoqrafiyasını oxuduqdan sonra sənə elə gəlir ki, Firidun bəylə bir dövrdə yaşamısın, onunla daim ünsiyyətdə olmusan. Şair Almas İldırım haqqında monoqrafiyasını oxuya-oxuya, sanki, sən də şairlə birlikdə Dağıstandan, Türkmənistan, İran və Türkiyə ərazilərindən min bir əzabla keçib sığınacaq axtarırsan. Adicə balaca «İCANAS – 38» məqaləsini oxuduqda az qala güman edirsən ki, sən də bir həftə Bəkir müəllimlə birlikdə Ankarada Beynəlxalq Asiya və Şimali Afrika araşdırmaları konqresində fəal iştirak etmişən. Hər bir yazısından – hər bir monoqrafiya, məqalə, çıxış və müsahibəsindən bu və ya digər şəkildə müəyyən bir təəssürat almaq mümkündür.

Bütün bunlar göstərir ki, cildlərdə toplanmış əsərlər gərəklidir, gələcək nəsillərin bizim dövr haqqında, keçmişimiz haqqında, gələcək

arzularımız haqqında məlumat almaları, arzu və istəklərimizin insanlara çatdırılması üçün bunların bir yerə toplanması, «Seçilmiş əsərlər» adı ilə çapı böyük ehtiyac və zərurətin nəzərə alınmasından doğmuşdur. Bu əsərlər ədəbiyyatımızın inkişaf yolu barədə, 30-cu illər, müharibə dövrü, sonrakı dövrlər və hazırkı ədəbiyyatımız barədə, qədim dövrlər haqqında doğru və müfəssəl məlumat verən əsərlərdir. Bunların tədris əhəmiyyəti, xalqın maariflənməsi, gəncliyin gələcəyə hazırlığı barədə elmi əhəmiyyətini də nəzərə almaq lazım gəlir. Gələcək nəsillər bu cür əsərlər vasitəsilə bizim təfəkkür və düşüncə tərzimiz barədə məlumat ala biləcəklər.

Bəkir müəllim bu barədə düşünərək «Seçilmiş əsərləri»nin beş cildliyini elmi ictimaiyyətə təqdim edib. Bu başdan qeyd edə bilərik ki, 1-ci cildin redaktoru Nikpur Cabbarlı «Bəkir Nəbiyevin işıq üzü görən beş cildliyinə onun bütün elmi yaradıcılıq ömrü toplanmışdır» (1,3) - desə də, nəfis şəkildə çap olunmuş bu kitablar Bəkir müəllimin əsərlərinin yalnız bir qismini – əsas hissəsini təşkil edir, bunlar onun külliyyatından seçib çap etdirdikləridir. Oxucu bilir ki, Bəkir müəllimin yaradıcılığı çox zəngindir, lakin çap imkanları yaradıcılığı qədər zəngin deyil.

Cildlərin hər biri Bəkir müəllimin eyni anının fotosu olan və təbessüm dolu üzünü əks etdirən rəngli şəkillə açılır.

Hər cildin özünün redaktoru və ön söz müəllifi var. Ön sözlər sıra ilə sənətşünaslıq doktoru İsrafil İsrailov, filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Arzumanlı, AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli, filologiya elmləri namizədi, dosent Nikpur Cabbarlı və filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayev tərəfindən yazılmışdır. Birinci cildin redaktoru Nikpur Cabbarlı, qalan cildlərin redaktorları ön söz müəllifləridir. Kitabların sonunda müəllif haqqında məlumat verilmişdir. Bu məlumatı oxuduqda yaradıcılıqdan əlavə, Bəkir müəllimin nə qədər ictimai vəzifə daşdığı heyrət doğurur.

Cildlərə nəzər salaq. Birinci cild Firidun bəy Köçərli haqqında monoqrafiya ilə başlanmalı idi və «Klassikləri oxuyarkən» adı altında ilk növbədə «Mənalı örün səhifələri» ümum başlığı ilə Firidun bəy haqqında monoqrafiya verilmişdir. Belə də olmalı idi, çünki Bəkir müəllimi elm aləminə daha əsaslı tanıdan ilk böyük əsər Köçərliyə həsr edilmiş monoqrafiya olmuşdur. Gözəl əsərdir, roman kimi başlanmışdır, roman kimi də oxunur. Əsərdə Firidun bəyin tənqidçi sələfləri barədə yığcam məlumat verilmiş, böyük ədəbiyyat tarixçisinin ömür və yaradıcılıq yolu mövcud materiallar əsasında tam əhatə edilmişdir. Əsərdə F.Köçərli bir maarifçi-demokrat kimi səciyyələndirilir: «Prof.K.Talibzadə haqlı olaraq belə hesab edir ki, bir maarifçi-demokrat kimi, F.Köçərlinin göstərdiyi əsas, həlledici çıxış yolu xalqı maarifləndirməkdən, mədəniləşdirmək-

dən ibarət idi». (1,117) İlk ədəbiyyat toplayıcı və tarixçisi kimi, əsərlərində 100-dən artıq ədəbi şəxsiyyət haqqında məlumat vermişdir. Bəkir müəllim bu mövzunu sevə-sevə, gənclik eşqi ilə, məhəbbətlə işləmişdir. Əsərdən epizodlar verməklə onu yaralamaq istəmirik, onu oxucu özü oxumalı, ustadı saydığı M.F.Axundovun yığıncaq salonundan asılmış şəkli önündə necə təzim edib sözə başladığı və ədəbi tənqid sahəsində ilk əsaslı sözləri necə dediyi barədə məlumatı özü almalıdır. Oxusa, bu böyük tarixi həqiqətin ardınca ilk cildə tarixin yetirdiyi böyük şəxsiyyətlər, əsərlər, məktəblər haqqında da məlumat alacaqdır: B.Nəbiyevin «Dədə Qorqud», Nizami Gəncəvi, Yunus İmrə, Nəsimi, Füzuli, N.Tusi, Hacı Rza Sərraf, Aşıq Ələsgər, «Mola Nəsrəddin» jurnalı, Birinci Türkooloji Qurultayda ədəbiyyat məsələləri və s. haqqında məqalələri də burada toplanmışdır. Bir çoxlarından fərqli olaraq, müəllifin «Dədə Qorqud» oğuzları haqqında dediyi: «Dastandakı oğuzlar *qədimdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan türklərdir*»(kursiv bizimdir – Q.K.) (1,285) sözləri bizim üçün qiymətlidir. Çox doğru təsdiq edir ki: «Çağdaş qorqudşünaslıq belə bir qənaətdə yekdildir ki, VII əsrə qədərki dil, leksikon, tarix və ovqat, etnik yaddaş və hərbi-demokratik kodeks dastanda öz geniş əksini tapıb».(1,290) Məqalələrdə hadisələr geniş miqyasda izah edilir, oxşar hadisələri bir-biri ilə əlaqələndirilir. Yunus İmrənin on yerdə məzarı olduğu barədə fikirlərdən danışılarkən Dədə Qorqudun, Koroğlunun məzarları, abidələri də xatırlanır. Nəsimi haqqında məruzə Hələbdə – Nəsiminin «nəsil şəcərəsinin təmsilçilərinin» iştirak etdiyi elmi konfransda söylənmişdir. Füzulidən danışarkən Şekspirə, Puşkinə müqayisələr aparılmışdır: «Elə dəhi söz sərrafları var ki, onların sənət xəzinəsi çox zəngin olub, həyatın bütün məqamları üçün, insan ovqatının bütün əlvanlığı üçün bədii qida verməyə qadirdir. Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli kimi, ingilis şairi Vilyam Şekspir kimi, rus şairi Aleksandr Puşkin kimi». (361) Cildin məzmununu geniş və zəngindir.

Biz Bəkir müəllimi Böyük Vətən müharibəsi dövrü ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı kimi tanıyırdıq. İkinci cildin «Kamalın təntənəsi» adlandırılması təsadüfi deyil. Bu cildin əsas hissəsi böyük zəhmətin nəticəsi kimi meydana çıxmış və yüksək qiymətləndirilmiş «Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı» monoqrafiyasını əhatə edir.

Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə iki, ikinci hissə üç fəsilədir. Birinci hissə bilavasitə müharibə dövrü – 1941-1945-ci illər ədəbiyyatını (lirika, nəsr və dramaturgiya məsələlərini) əhatə edir. İkinci hissədə («Qələbədən sonrakı Azərbaycan nəsrində Vətən müharibəsi mövzusu» - 1946-1970) «Döyüşçü surətinin təsvirində yeni mərhələ», «Xalqın müharibədə iştirakının epik təsviri», «Cəbhə xətti ürəklərdən keçirdi» kimi fəsillər vardır və bu fəsillərdə sovet adamlarının düşməne

qarşı mübarizədə əzmkarlığının bədii ədəbiyyatda necə ifadə olunduğu tənqid süzgecindən keçirilmişdir. Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, bu mövzuya həsr olunmuş əsərlərin «təkcə bibliografiyasını qalın bir kitabla yerləşdirmək çətinidir». (2,13) Çünki «Qələbədən sonrakı poeziyamızda Böyük Vətən müharibəsi mövzusunda yazılıb xalqın kütləvi qəhrəmanlıqlarını, iradə qüvvəsini canlandıran, bütün dünyada sülhü, xalqlar dostluğunu tərənnüm edən, müharibə qızıqsındırcılarına, onların yeni qırğınlar törətmək cəhdlərinə nifrət oyadan, bütün bunları təbii olaraq keçən müharibənin tarixi ibrət dərsləri ilə üzvi əlaqədə verən əsərlərin, necə deyərlər, sayı-hesabı yoxdur». (2,14) Əsərin yazılma prosesində bədii əsərlər, tənqidi məqalə və publisistik çıxışlar, elmi tədqiqatlar, cəbhə qəzetləri, əsgər məktubları, xatirələr, arxiv sənədləri, əlyazmalar, cəbhə iştirakçıları ilə şəxsi görüşlər müəllifə kömək etmişdir.

Bəkir müəllimin bu sözləri bizim də ürəyimizdəndir: «Müharibə illərində Azərbaycan ədəbiyyatı sosialist realizmi yolu ilə müvəffəqiyyətlə gedərək, bu yaradıcılıq metodunun prinsiplərinə, xəlqilik, ideyalılıq və humanizm qayələrinə sədaqətini bir daha nümayiş etdirdi. Xalqla möhkəm bağlılıq, onun böyük və çətin işinə kömək etmək hissi ədəbiyyatın qabaqcıl ideya mövqelərində səbatlı dayanmasını şərtləndirmiş, mündəricəsini zənginləşdirmiş, forma və ifadə vasitələrinə müstəsna aydınlıq və sadəlik keyfiyyətləri aşılamışdır». (2,456-457)

Ədəbiyyatla birlikdə 482 səhifəlik bu monoqrafiyadan sonra kitabda Bəkir müəllimin ustadlıq gördüyü akademik Məmməd Arif Dadaşzadə, professor Cəfər Xəndan Hacıyev, yazıçı-alim Şıxəli Qurbanov, professor Əli Sultanlı, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov, akademik Ziya Bünyadov haqqında səmimi ürək sözləri - xatirə yazıları verilmişdir.

«İstiqlal şairi» adlanan 3-cü cild Xəlil Rza Ulutürkə həsr olunmuş monoqrafiya ilə açılır. 400 səhifəlik bu monoqrafiya Xəlil Rzaya münasib yüksək ilhamla yazılmışdır. İlhamın mühüm bir səbəbi də odur ki, Bəkir müəllimlə Xəlil tələbəlik illərindən dost və yaxın olmuş, Bəkir müəllim Xəlili yaradıcılığa başladığı gündən son günədək sevə-sevə izləmiş, yaradıcılığına yalnız bir ədəbiyyatşünas alim, bir tənqidçi kimi deyil, bir dost kimi də dərindən bələd olmuşdur. AMEA-nın müxbir üzvü T.Kərimlinin dediyi kimi, «Çağdaş Azərbaycan poeziyasının ən böyük nümayəndələrindən biri olan Xəlil Rza Ulutürkün həyat və yaradıcılığı... Bəkir Nəbiyevin «ana südü kimi halal» mövzularındandır». «Akademik üslublu bir monoqrafiyadan daha çox, gözəl bir roman təsiri» bağışlayan bu əsər «bir böyük şəxsiyyət haqqında bir böyük şəxsiyyətin bir mövzu ətrafında qələmə aldığı əsər kimi yadda qalır». (3,6) T.Kərimli bunu da doğru söyləyir ki, «son dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının hər hansı çağdaş nümayəndəsinin həyat və yaradıcılığına bu

cür sistemli yanaşma kontekstində bu sanbalda və elmi ciddilikdə hər hansı bir monoqrafiyanın həsr edildiyi yadıma gəlmir». (3,11)

Xəlil Rzanın bütün həyatı mübarizələrdə keçib. «5 qəpik cərimə» əhvalatından həqiqi üsyankarlığa qədər böyük yüksəliş yolu keçib və monoqrafiyada bunlar yüksək şəkildə öz ifadəsini tapıb. Xəlil Rza ilə 60-cı illərdən yaxın olduğum üçün Bəkir müəllimin dedikləri şairi bir daha olduğu kimi mənim gözlərim önündə canlandırdı. B.Nəbiyev Xəlilin xidmətlərini çox gözəl ümumiləşdirmişdir: «Şair Xəlil Rzanın yeri Azərbaycan ədəbiyyatında, tərcüməçi X.Rzanın yeri qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimizdə, alim X.Rzanın yeri elmimizdə, təkrarsız gündəliklər, məqalə və müsahibələr müəllifi X.Rzanın yeri publisistikamızda, alovlu və tənəpərvər, cəfəkeş və tənədaş X.Rzanın yeri isə yeni dövrün Azərbaycan tarixində əbədidir». (3,21) Kitabın müqəddiməsində Bəkir müəllimin Bəxtiyar Vahabzadədən gətirdiyi sitat da bu məqamda yerinə düşür: «Əgər məndən soruşsalar «Xəlil Rza Ulutürk sənin üçün kimdir?», mən bir-cü cümlə ilə deyərəm: «Millətimizin istiqlal mücahididir». (3,23) Yaşar Qarayev də gözəl deyib: «Xəlil Rzanın ölçü hissini itirən, yaxud başqa cəhətdən qüsurlu olan şerinə rast gəlmək mümkündür. Lakin onun misralarında odsuz, atəşsiz sözə rast gəlmək mümkün deyil». Monoqrafiya Xəlil Rzanın istiqlal uğrunda şeirlə mübarizəsini və fiziki döyüş gücünü yüksək şəkildə əks etdirməklə, işıqlı gələcək uğrunda mübarizələrdə keçən bir insan ömrünün parlaq nümunəsini əks etdirməkdədir.

Əsərdə Xəlil Rza haqqında mövcud araşdırmalar, şairin təlatümlü tərcümeyi-halı – bioqrafiyası, Lefortovo zindan həyatı, oğul – Təbriz faciəsi, ilk yaradıcılıq nümunələri, poeziyasının ana xəttini təşkil edən yüksək ideallar, poemaları, sənətkarlıq məsələləri, ədəbi prosesə münasibəti, tərcümə yaradıcılığı küll halında əhatə edilmişdir.

Cildin sonunda – 200 səhifəlik bir hissədə Bəkir müəllimin İranda, Yaponiyada, Yunanıstanda, Çində, Amerikada, Hələbdə gördükləri və bu yerlərə səyahət zamanı aldığı təəssürat əhatə olunmuşdur. «Bizdən uzaq ellərdə» başlıqlı bu yazıların hər biri şirin bir roman kimi oxunur, Bəkir müəllimlə birlikdə bizi də o yerlərdə gəzdirir. Bunlar göstərir ki, xaricə səyahət günlərində də Bəkir müəllim istirahət nə olduğunu bilməmiş, T.Kərimlinin dediyi kimi, «papağı günə yandırmamış», yazmış, gətirmişdir.

5 cildliyin 4-cü cildi Heydər Əliyev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Almas İldırım, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Əlağa Vahid, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, İsmayıl Şıxlı, Ənvər Əlibəyli, Əliağa Kürçaylı, Qabil, Fikrət Qoca, Məmməd Araz, Xanımana Əlibəyli kimi Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərinin, nəsr və poeziya ustalarının həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiya və oçerklərdən ibarətdir. Qeyd etdiyimiz böyük şəxsiyyət-

lərə həsr olunmuş əsərlərin hər biri geniş və əhatəlidir. Lakin bunların içərisində ikisi – «Heydər Əliyev haqqında etüdlər» və Almas ildırımın həyat və yaradıcılığından bəhs edən «Didərgin şair» əsərləri 100, 150 səhifəlik monoqrafiyalardır.

Kitabın redaktoru və ön sözün müəllifi Nikpur Cabbarlının yazdığı kimi, «Bəkir müəllim bir tərəfdən ulu öndərin Azərbaycan ədəbiyyatına dair fikir və mülahizələrini təhlil edir, digər tərəfdən, onun bu yöndəki siyasətindən, həmin siyasətin icraçısı olmuş bir elm təşkilatçısının xidmətlərindən bəhs edir». (4,7)

Biz də bilirik ki, Bəkir müəllim dəfələrlə Heydər Əliyevlə görüşmüş, onun tədbirlərində bilavasitə iştirak etmişdir. Bunu müəllifin özü də fərhəhlə qeyd edir: «Moskvada çalışarkən onunla görüşmüş, Naxçıvanda Ali Məclisin sədri olanda AMEA-nın həqiqi üzvü Ağamusa Axundov və professor Nizami Xudiyevlə birlikdə onu ziyarət etmişəm. Özünün başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində, onun təyyarəsi ilə müxtəlif səfərlərdə iştirak etmişəm, onunla birlikdə müqəddəs Məkkəni ziyarət etmişəm». (4,11) Bunlar hər adama nəsib olan xoşbəxtlik deyil ki, Bəkir müəllimə nəsib olub. Bəkir müəllim Heydər Əliyev şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: «Az qala 80 illik ömrümdə mən Azərbaycanda və xaricdə dəfələrlə böyük alimlər, məşhur ədiblər, mədəniyyət xadimləri, dövlət adamları, bəzi ölkələrin başçıları ilə görüşüb həmsöhbət olmuşam. Amma bu gün bütün varlığım ilə məmnun-məmnun etiraf edirəm ki, həyatın ən müxtəlif sahələrinə dair biliyinin zənginliyi, maraq dairəsinin vüsəti, yaddaşının itiliyi, tizfəhmliyi, Ana dilimizdə və rusca nitqlərinin rəvanlığı baxımından Heydər Əliyevə bərabər olan ikinci bir şəxsiyyəti mən təsəvvürümə gətirə bilmirəm». (4,11)

Bəkir müəllim Heydər Əliyevin gənclik, ilk təhsil illərini öyrənmiş, atası Əlirza kişi, anası İzzət xanım haqqında ətraflı məlumat vermiş, «...bu böyük ictimai-siyasi xadimin, dövlət başçısının, nəhayət, ömrünü gülə-gülə xalqın tərəqqisi yolunda əridən dahi azərbaycanlının məlum və çox ibrətamiz tərcümeyi-halını» öz kitabının tələbləri baxımından vərəqləməyə ehtiyac duyduğunu qeyd etmiş və lazımı qədər vərəqləmişdir də. (4,15)

Bunlar Bəkir müəllimin öz sözləri, öz etiraflarıdır. Təəssüf ki, hər isti sözü kiçik bir məqaləyə köçürmək olmur. Başqa görkəmli dövlət xadimləri və sənət adamları barədə də Bəkir müəllim bu cür hərarətlə danışmışdır.

«Bayraq enmədi» məqaləsindən aydın olur ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaradıcılığı, demək olar ki, bütün Avropaya səpələnmişdir: «Onun mühacirət dövrü fəaliyyətinin qiymətli nümunələri arasında «Azərbaycan Cümhuriyyəti» (İstanbul, 1922), «Əsrimizin Səyavuşu»

(İstanbul, 1928), «Azərbaycan və istiqlaliyyəti» (Paris, 1930), «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (Berlin, 1936), «Azərbaycan hüriyyət savaşı» (Varşava, 1939), Azərbaycan şairi Nizami» (Ankara, 1951) və s. əsərləri vardır». (4,101)

Doğrudur, Almas İldırım haqqında əvvəllər də az-çox məlumatımız var idi və Almasın həyat yolu ilə oxucuları tanış etməkdə Maarif Teymurun xidmətləri xüsusi qeyd olunmağa layiqdir. Bəkir müəllim bu xidməti qeyd etmişdir də: «Almas İldırımın dağınıq irsini toplamaq, həyat və yaradıcılığının əsas məqamlarını müəyyən etmək üçün Maarif Teymur köhnə kitab, qəzet və jurnalları, bəzi arxiv materiallarını topla-yıb təqdim etmiş, bunların əsasında şairin yeni kitabını nəşrə hazırlamışdır». (4,177) Bununla bərabər, «Əhməd Cavad ədəbi məktəbinin istedadlı nümayəndələrindən sayılan» (Əli Saləddin) Almas İldırım haqqında müfəssəl məlumatı Bəkir müəllimin kitabından alırıq. Şairin «İgidlərə səsləniş» (Ankara, 1990) kitabı Türkiyədə və Azərbaycanda çap olunmuş kitabları arasında ən tutumlusu və mükəmməli hesab olunur. M.Teymurun Bakıda çap etdirdiyi «Qara dastan» (1994) kitabı da mükəmməl və nəfis kitab hesab olunur. B.Nəbiyev Almas İldırımın tədricən «qara siyahıya» necə düşdüyünü, bunun səbəbinin Türkiyədə çap olunan bir neçə şeri olduğunu göstərərək yazır: «...İstanbulun «Həyat» dərgisində buraxılmış şeirlərinə görə Almas İldırımın adı artıq Siyasi İdarənin qara siyahısına düşmüşdü. Gənc şairin hər bir addımı izlənilir, vüqarlı başı üstündə sosializmin qara buludları getdikcə daha da sıxlaşırdı» (4,204) (Ay bədbəxt, qədri bilinməyən sosializm! Bir rübdən də az əvvəl həmişə sosializm göylərini günəşli görərdik). Müəllif davam edərək deyir: «İttihamçılar arasında ən çox fəallıq göstərən isə Süleyman Rüstəm idi. O, Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin plenumunda çıxış edərkən Almas İldırımın 1925-ci ildə (7 il əvvəl!) yazdığı «Sevdiyim» adlı şeirə əsaslanaraq, onu «sinfi düşmən şairi» adlandırır». (4,209)

Bunların əksinə olaraq (yəni Almas İldırımın sosializm əleyhinə olması faktlarının), Bəkir müəllim çox maraqlı bir fakta da toxunmuş, Türkmənistandan İrana keçən (1933, may) Almas İldırımın bir şeri haqqında (1932-ci ildə qələmə alınmışdır) yazmışdır: «Yaxşı ki, İranın jandarm ajanları A.İldırımın «Saraylar yıxılarkən» («Zəhmət» qəzeti, 11 mart 1932-ci il) şerindən xəbərsizmişlər. Əsərləri İranda qadağan olunmuş Ə.Lahutiyə həsr edilən bu şeirdə Rusiyada cütbaşlı qartalın əzilməsindən, «qanlı sarayların» yıxılmasından danışan şair vəcdə gələrək, İranda da belə yıxılmalı saraylar olduğunu göstərir və bu cəhətdən İranın da növbəsinin çatdığını iddia edirdi. Bu isə ölkədə şürevi üsul-idarəsinin təbliğ etmək, oxucuları kommunist inqilabına çağırmaq kimi çox ağır cinayət hesab olunurdu». (4,216)

Deməli, bütün mütərəqqi insanlar kimi, Almas İldırım da cəmiyyətin inqilabi inkişaf yolunu təqdir edirmiş. Lakin, görünür, tərəddüdləri də var imiş. Kommunist inqilabına çağırışları mən «ağır cinayət» hesab etmirəm. Bu cür dəyişiklik və yüksəlişi cinayət saymaq o deməkdir ki, qoy 100 illərlə, 1000 illərlə bir qrup adam səni köləyə döndərsin, əzsin, istismar etsin, qanını sorsun, sən də əl qaldır göyə, allahına şükür elə, köləliyə döz. Mən bu cür düşüncənin əleyhinəyəm. İnsan haqsızlığa dözməməlidir. Bu cür fikirlərin ucbatından biz böyük filosofları itirmişik, dəryada yelkənsiz qayıq kimi gic-gic avaralanmaqdayıq. Bu cür ideyasız yaşayış insanla heyvan arasında fərqi azaldır.

Nəhayət, Türkmənistanı, İrani dolaşaraq Türkiyəyə gəlib çıxan A.İldırım tədrisən özünə burada sığınacaq tapır. Müəllif yazır: «Bəli, A.İldırım Türkiyənin timsalında özünə ikinci vətən, türklərin timsalında isə qardaş və bacılarını tapmışdı».(4,217)

V.Q.Belinski «Rus ədəbiyyatı mənim varlığımıdır» deyirdi. Bu sözləri bizim Bəkir müəllimə də aid etmək olar. O da Azərbaycan ədəbiyyatını öz varlığı kimi sevərək araşdırmış və bu işini sevə-sevə daim davam etdirmişdir. «Seçilmiş əsərlər»in 5-ci cildi «Məqalələr», «Rəylər», «Cənubdan səslər», «Dilimiz-mənəviyyatımız», «Səhnəmiz və biz», «Məruzə və çıxışlar» bölmələrindən ibarətdir. Bu cildə «Nəsrimiz bu gün», «Yenidənqurma və poeziyamız», «Nadir istedad» (Mir Cəlal – 100), «Bədii tərcümənin bəzi problemləri» kimi iri – monoqrafik, ümumiləşdirici yazılar vardır. «Nəsrimiz bu gün» əsərində Azərbaycan yazıçılarının 70-80-ci illərdə nəşr olunmuş romanlarının ilkin geniş təhlili verilmiş, roman janrının uğurları ilə yanaşı, qüsurları da konkret nümunələr əsasında şərh edilmişdir. Yenidənqurma dövrünün poeziya nümunələri («Ulduz», «Azərbaycan» jurnalları, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti materialları əsasında), ədəbiyyatşünaslıq elmi sahəsində görülmüş işlər («Ədəbiyyat elmi: uğurlar, problemlər, perspektivlər»), eyni zamanda mühacirətdə ədəbiyyat elmimiz, çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, ölkəmizdə ədəbiyyatın fəlsəfəsinin tədqiq problemləri (prof. S.Xəlilovun əsərləri əsasında), ədəbiyyatımızın Anar fenomeni, İ.Əfəndiyevin üçcildliyi, Ənvər Məmmədخانlının ikicildliyi, Elçinin «Ölüm hökmü» romanı, Çingəz Əlioğlunun «Atlantlar», H.Kürdoğlunun «Min bir bayatı», Zəlimxan Yaqubun «Biz bir eşqin butasıyıq» kitabları, Şahin Fazilin divan və təzkirə yaradıcılığı, Şəhriyar, Əlirza Oqtay, Hüseynbala Mirələmov yaradıcılığı, ədəbi dilimizdə alınmalar problemi, nəhayət, terminologiya, lüğətçilik məsələləri barədə məqalələr, teatr tamaşaları haqqında resenziyalar Bəkir müəllimin cari tədqiq və araşdırmalarının mühüm bir qismini təşkil edir.

Bəkir Nəbiyevin yaradıcılıq diapazonunu təsəvvür etmək üçün (onsuz da bu məlumdur) qeyd etdiklərimiz də kifayət edə bilər.

Sözümü yekunlaşdırmamış, bir-iki məsələyə də münasibətimi bildirmək istəyirəm.

Bəkir müəllim birinci cildə oxuculara «Möhtərəm oxucu!» başlıqlı müraciət yazmışdır. Müraciətdən aydın olur ki, o, keçmişdə yazdıqlarının üzərində ciddi əməliyyat aparmamış, onları, demək olar ki, olduğu kimi nəşr etdirmişdir. Bu, yaxşı haldır, hər bir əsər yazıldığı dövrün təfəkkürünü əks etdirməlidir.

Lakin Bəkir müəllimin dövrə münasibətində dəyişiklik var. Dəyişiklik olmalı idi, lakin güman etməzdik ki, 180 dərəcə ola bilər. Bəkir müəllimin keçmiş quruluşa münasibəti çox kəskin və qərəzlidir. Yazır: «Sosializm əjdahası milli ənənələrindən, dilindən, ölkəsinin geosiyasi mövqeyindən asılı olmayaraq, onlarca xalqın və milli qrupun taleyinə qarşı çox amansız idi. Bolşeviklər tarixin təkərini başqa istiqamətə çevirdiklərini təkəbbürlə etiraf edir, tarixi yenidən yazmağı tələb edirdilər. Bundan ən çox zərər çəkənlərdən biri isə ədəbiyyatşünaslıq elmi və onun dövləşdirmə prinsipləri olmuşdu. İctimai və humanitar fikrin bütün sahələrinə mexaniki surətdə tətbiq edilən həmin prinsip Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə şamil olunduqda belə bir mənzərə alınmışdı: qədim ədəbiyyat, orta əsrlər ədəbiyyatı, XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatı, XIX əsr ədəbiyyatı, XX əsr ədəbiyyatı (1917-ci ilədək) və nəhayət, sovet ədəbiyyatı... Beləliklə, orta əsrlərin dörd yüz illik bir dövrü ilə yanaşı, sovet hakimiyyətinin 20 ili də bu bölgüdə ədəbiyyat tariximizin «bərabər hüquqlu» mərhələləri kimi götürülürdü». (1,17)

Mənim fikrimcə, Bəkir müəllim bunları yazmasaydı, daha düz olardı. Hələ bir əlavə olaraq yazır da ki, «...tənqidçilik fəaliyyətimlə əlaqədar təqiblər də görmüş, bəzən mətbuatda çox amansız, ədalətsiz hücumlara da məruz qalmışam». (1,20)

Bəkir müəllimin bu sözləri məni hədsiz təəccübləndirdi. Odur ki Bəkir müəllimin özünə müraciət etməli oluram: heç Sovet dövründən əvvəl ədəbiyyat tarixi var idi ki? Yaxşı, bu, Sovet hökumətinin pisliliyi idi ki, indiyə qədər olmayan ədəbiyyat tarixini dövləşdirib və imkan verib ki, işləyin, xalqın ədəbiyyat tarixini yaradınsın? O dövləşdirmənin nöqsanı nədir və indi hansı dövləşdirmə ortaya qoyulub, ondan fərqli nə yaradılıb? 20 il Sizə az görünür, axı Sovet hökuməti davam edirdi, yeni nəsillər yaranırdı. Bəs nə üçün biz 2 illik müstəqillik dövrü (1918-1920-ci illər) ədəbiyyatını öyrənirik? Və bu son müstəqillik dövrümüz heç 20 il olmayıb, bütün sahələrdə (dil, ədəbiyyat, iqtisadiyyat, mədəniyyət və s.) onu biz ayrıca öyrənirik. Deyirsiniz, tarixi yenidən yazmağı tələb edirdi. Heç tarix var idi ki, onu yenidən də yazmağa idilər? Tarix birinci dəfə Sovet dövründə yaranmadı? Tarixi yazmağı tələb edirdi, amma bizim satqın tarixçilərimiz tarixi saxtalaşdırırdılar. Düzdür, rus şovinizmi

də tariximizi dərinləşdirməyə, tarixi həqiqətləri genişləndirməyə müəyyən dərəcə imkan vermirdi, amma nağd faktlara heç kəs etiraz edə bilmirdi. Sonra da kim Sizi mətbuatda izləyib təhqir edirdi? Bir dəfə bir qocaman yazıçını tənqid etmisiniz, o da çox çətinliklə Sizə cavab verib. Çətinlik ona görə ki, o dövrdə münaqişəli yazılara icazə verilmirdi. Dediğiniz vəziyyət indi gündəlik işə çevrilib tüğyan edir. İndiki dövrdə yaramaz yazılar baş alıb gedir və nəticədə mətbuatın ləkələmədiyi bir adam, bir müqəddəs şəxs qalmayıb.

İctimai quruluşla müstəqilliyi qarışdırmaq düz deyil. İctimai quruluş ayrı şeydir, ölkənin müstəqilliyi ayrı. Hamı ölkəsinin müstəqil olmasını istəyər və bu cəhətdən Rusiyanın 28 aprelə Azərbaycanı işğalını deyər bilərsiniz, hətta lənətləyə də bilərsiniz. Amma o quruluş quruluş idi və Siz onu bu kəskinlikdə ittiham etməkdə haqlı deyilsiniz. Marksizm böyük elmdir, bəşəriyyətin işıqlı gələcəyi kommunizmdir. 50 il, 100 il sonra olsa da, o yaranmalıdır və o dövrün insanlarına, V.Q.Belinski demiş, indidən qibtə etmək olar. Keçmiş Sovet quruluşu olmasa, mən güman etmirəm ki, siz indi akademik idiniz və mən də indi, allah bilir, haralarda adi bir çoban idim, heç baş çoban da deyildim. O akademiyanı da, o təhsili də o quruluş yaratdı. Mən bir bədii əsərin təhlili zamanı da demişəm, yenə deyirəm: bu cür çıxışlar ona bənzəyir ki, sən uzun müddət bir kostyumu sevə-sevə geyəsən, toya, bayrama geyəsən, onunla öyünəsən, sonda (sıradan çıxanda, köhnələndə) qəzəblə deyəsən ki, bu kostyum elə əvvəldən yararsız və eybəcər idi, ləyaqətsiz və alçaq bir parçadan tikilmişdi. O quruluşu yaramaz hesab edənlər həmin adamları istismar edən və kölə şəklinə salan fırıldaqçıların, oğruların küyünə gədirilər – özləri də başa düşmədən. Amma ikinci bir hal da ola bilər. Bəlkə Siz Sovet hakimiyyəti dövründə yaşadığımız bütün illərdə qəlbən o quruluşa nifrət etmişsiniz, qəlbən o quruluşa qarşı üsyankar olmusunuz? Bəlkə belədir?

Sovet dövründə – 1978-ci ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüş, 1983-cü ildə EA-ın müxbir üzvü, 1989-cü ildə akademik seçilmiş, 1990-cı ildə Əməkdar elm xadimi olmuşsunuz. Əgər Sizin qəlbinizdə o quruluşa qarşı daim nifrət olubsa, onda Siz həqiqətən böyük adamsınız.

Bir nəzərə alın ki, indi içərisində yaşadığımız quruluş quruluş deyil. Qoy gələcək nəsillər özləri mühakimə etsinlər. Mən ancaq bu gün üçün yaşamağın əleyhinəyəm. Heç kim ac qalmır.

Bəkir müəllim son cildə yazır: «Azərbaycanlıların xilafətə qarşı müharibələrinə iyirmi il ağıl, qeyrət, dəmir iradə və ardıcılıqla rəhbərlik edən Babəkin istiqlalıyyət uğrunda mübarizədə yadelli işğalçıların üstünə siyirdiyi və sonuna qədər qımına qoyulmayan qılıncı bir azadlıq

rəmzi kimi əsərdə (C.Bərgüşad. «Siyrilmiş qılınc») yaxşı mənalandırılmışdır». (5,43)

Yenə yazır: «Şah İsmayılın hakimiyyəti illərini Böyük Pyotrun hakimiyyət illəri ilə müqayisə etmək olar. Azərbaycan onun hakimiyyəti illərində vahid, mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşmiş, onun sərhədləri xeyli genişləndirilmişdi. Həm də bu dövlət qonşu Şərq və əsas Avropa dövlətləri tərəfindən sözün diplomatik mənasında tanınmışdı. Ana dilimiz ilk dəfə bu zaman dövlət dili elan edilmiş, Azərbaycan poeziyasının, təsviri sənətinin, kitab mədəniyyətinin, miniatürçülüüyün inkişafı, üzərindən beş yüz il keçməsinə baxmayaraq, bu gün də öz mənə və əhəmiyyətini itirməyən qiymətli nailiyyətlərlə əlamətdar olmuşdur». (5,44)

Bunlar da 5-ci cildəndir. Bu sitatları biz mühüm bir məqsədlə veririk. Odur ki oxuculara üz tuturam.

Bilirik ki, gənclik var, gələcək nəsillər var, onlar vətən tarixini, onun mədəniyyət tarixini, istiqlal mübarizəsi tarixini öyrənməlidirlər. Mən daim belə düşünmüş və əksər yazılarımı bu gün üçün deyil, gələcək nəsillər, xüsusən gənclik üçün yazmışam.. Amma, deyəsən, o gənclik olmayacaq. Siz bir neçə gün əvvəl televiziya da təkrarən verilən bir verilişə baxdınız mı? Bir neçə gənc və «xüsusi istedad sahibləri» yığılıb nələr danışdı, eşitdiniz mi? Onlar çox aydın və bir qədər də qəzəblə Azərbaycan xalqının tarixini inkar edirdilər. Sualları belə idi: -Nədir türk tarixi? Kimin nəyinə lazımdır Azərbaycanın türk tarixi? Manna nədir? Midiya nədir? Bu nə boş cəfəngiyyatdır? Şah İsmayıl kimdir? Babək kimdir? Onlar Azərbaycan xalqına ancaq düşmənçilik ediblər, bu xalqa ancaq zərər vurublar. Azərbaycanın heç Cavanşir adlı dövlət xadimi olmayıb, uydurmadı! Orta Asiya kimdir? Qazax kimdir? Qırğız kimdir? Türk, türkmən kimdir? Onlar bizim nəyimzə lazımdır? Biz üzümüzü Avropaya tutmalıyıq. Tariximizi keçən əsrin 30-cu illərindən başlamalıyıq və bu cəfəngiyyatlara son qoymalıyıq.

Gördünüz mü, Bəkir müəllim? Di indi yazdıqlarınızın və Vətənin tarixi taleyini düşünün. Gəncliyi necə görürsünüz?

Amma dediyimə baxmayın. Siz tək canınızla bir dağ qaldır mısınız. O cür danışılara fikir vermək lazım deyil. Daha doğrusu, onlara Tarix İnstitutu, Ədəbiyyat İnstitutu, Dilçilik İnstitutu fikir və cavab verməlidir. Xalqın tarixi əleyhinə təbliğata nə üçün icazə verildiyi, bunu kimlərin maliyələşdirdiyi üzə çıxarılmalı, dövlət bu işlə ciddi məşğul olmalıdır. Nağd torpaqlar düşmən əlində olduğu bir vaxtda xalqın tarixini də inkar etmək elə Azərbaycanı birdəfəlik məhv etmək məqsədi güdmür mü? Daha nə qalır? Ərazin yox, tarixin yox, mədəniyyətin yox, bəs nəyin var? Aydınlaşdırılmalıdır ki, bu cür meyillər haradan gəlir və bu cür adamların Azərbaycan çörəyini yeyə-yeyə, düşməinə xidməti nə

ilə bağlıdır. Düşmən içərimizdədir. Bu cür danışıqlar sərbəst fikir söyləmək deyil, xalqın tarixinə balta çalmağ məqsədi güdür, şüurlu xarakter daşıyır.

Amma bilməlidirlər ki, neçə imperiyalar gəlib-gedib, Azərbaycan türk xalqını məhv edə bilməyib. Əziliblər, ölüblər, qırılıblar, amma yenə artıb çoxalıblar, yaşayıblar. Şübhəsiz, məqsədlərinə nail olla bilməyəcəklər. Bu ərazidə Azərbaycan türkünün hələ bizə məlum olan beş min illik tarixi var. Onun etnik tərkibini heç kim dəyişə bilməz, heç kim onu yox edə bilməz.

Son cildin redaktoru və ön sözün müəllifi Qəzənfər Paşayev Nos-tradamus görücülüüyü ilə sanki yuxarıda söylədiyimiz bəlaları görmüş və yazmışdır: «Təkcə onu demək kifayətdir ki, qloballaşmanın bütün fəsadları ilə mədəniyyətimizə, hətta mənəviyyatımıza nüfuz etdiyi, keçmişimizə xor baxanların, başqalarının dəyirmanına su tökən, «sapı özümüz-dən olan baltaların», özünü və sözünü bilməyənlərin mətbuatda meydan suladığı keşməkeşli zəmanəmizdə akad.Bəkir Nəbiyevin «Seçilmiş əsərləri» kimi kitablara böyük ehtiyac duyulur. Ən azından ona görə ki, yaxın keçmişdə görülmüş möhtəşəm işləri göz önünə gətirək, qiymətləndirək, bir daha kimliyimiz, mədəniyyətimiz və mənəviyyatımız haqqında düşünək».(5,20)

Yaxşı sözlərdir. Nə fərqi var, mən Qəzənfər dedim, ya Paşayev Qəzənfər dedi!

04.01.2010

Ə.M.DƏMİRÇİZADƏ **EA-nın müxbir üzvü**

Təqribən 8 ç.v. həcmində olan bu namizədlik dissertasiyasını oxuyarkən dissertantın səlis dilə malik olduğu, öz işinə məsuliyyətlə və diqqətlə yanaşdığı, elmi ədəbiyyatdan, mənbələrdən düzgün istifadə edə bildiyi diqqəti cəlb edir.

28.10.65

TƏKTƏRKİBLİ NOMİNATİV CÜMLƏLƏRİN SİNTAKTİK-SEMANTİK STRUKTURU

Pərviz Yasinəli oğlu Ağayevin «Təktərkipli nominativ cümlələrin sintaktik-semantik təhlili problemləri (ingilis və Azərbaycan dilləri materialı əsasında)» adlı əsəri sintaksisin çətin və mürəkkəb məsələlərinə bəhs edir və yüksək elmi-nəzəri səviyyədə yazılmışdır. Elmi səviyyəni şərtləndirən mühüm bir cəhət də ondan ibarətdir ki, müəllif öz ideya və fikirlərini daha çox xarici dilçiliyin – ingilisdilli elmi ədəbiyyatın, rus dilçiliyinin təhlili yolu ilə əsaslandırmışdır. Bir qədər əvvəl mənim nəzərdən keçirdiyim bir dissertasiyadan aydın olurdu ki, Amerikan və ingilis dilçiliyində sintaksisin tədqiqi məsələləri çox zəifdir. Lakin bu əsərdən aydın olur ki, ingilisdilli elmi ədəbiyyatda çox incə və mürəkkəb məsələlər barəsində kifayət qədər fikir söylənmişdir və onların tədqiqi çox aktualdır.

Dissertasiyanın baş mövzunu nominativ (felsiz) təktərkipli cümlələr təşkil edir. Əsərdə xarici ədəbiyyatdan gələn termin rəngarəngliyi vardır. Bizim adətən *cüttərkipli*, *təktərkipli* adlandırdığımız sadə cümlə növləri qeyd etdiyimiz terminlərlə yanaşı, əksərən şərh prosesində *cütnüvəli*, *təknüvəli cümlələr* kimi də müvafiq şəkildə ifadə olunmuşdur. Bizim *ismi xəbərlə cümlə* dediklərimiz əsərdə daha çox *nominativ cümlələr* adlandırılır və əslində, bunlar daha müvafiq terminlərdir: əgər cümlənin xəbəri fel deyilsə, adlardan ibarətdirsə, bəzən heç yoxdursa, belə cümlələrin nominativ cümlələr adlandırılması təbiidir.

Dissertasiyadakı "именные предложения" termini çox geniş mənədadır. Bu termin rus dilindəki "назывные предложения", "номинативные предложения", bizim dilimizdəki "adlıq cümlələr" terminlərinə uyğun olmayıb, çox müxtəlif dil vahidlərini əhatə edir. Bu termin altında bizim dilçilikdə təktərkipli cümlənin bir növü kimi nəzərdə tutulan adlıq cümlələrlə yanaşı, qoşulma konstruksiyalar, elliptik cümlələr, vokativ cümlələr, söz-cümlə, hətta ismi xəbərlə müstəqil cümlələr də nəzərdən keçirilmişdir. Təhlil edilən cümlələr içərisində elələri də var ki, onlarda yalnız xəbərlilik şəkilçisinin ellipsisi müşahidə olunur.

Əsər giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Girişdə qayda üzrə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, işin elmi yenilikləri, təqdim edilən əsas nəzəri müddəalar, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodu, aprobasiya məsələləri və dissertasiyanın quruluşu geniş şəkildə şərh edilmişdir.

1-ci fəsildə ("**Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində nominativ cümlələrin səciyyəvi sintaksem xüsusiyyətləri**") müəllif "nominativ

nativ cümlə" kimi ayırdığı dil vahidlərinin komponentləri arasında əlaqələri nəzərdən keçirmiş və tərkib hissələr - nüvə komponentlə digər komponentlər arasında *subordinativ* (tabelilik), *introduktiv* (birləşdirici), *koordinativ*, *appozitiv* əlaqələrin olduğunu müəyyənləşdirmiş, bu əlaqələrin hər birini ayrıca bir bölmədə ingilis və Azərbaycan dillərindən verdiyi zəngin nümunələr əsasında ətraflı izah etmişdir. Müəllif tədqiqat prosesində Boduen-de Kurtene, R.O.Yakobson, Praqa dilçilik məktəbi nümayəndələrindən Z.Blumfeld, E.Sepir, Ş.Balli və başqa görkəmli alimlərin fikirlərinə əsaslanmışdır.

Pərviz Ağayev E.A.Sedelnikova, N.Y.Şvedova, L.S.Barxudarov, V.V.Babaysev və başqalarından nümunələr gətirərək və onlara əsaslanaraq qeyd edir ki, nominativ cümlələrin bir sıra növlərində fel iştirak etməsə də, felin sıfır mənalı «sintaktik yeri» mövcud olur. Cümlə *sıfır xəbəri olan* cümlələr kimi (*Zima.*), deməli, mübtədə – xəbər əlaqəli cümlələr kimi düşünülür. Sıfır xəbər anlayışı ilk dəfə A.B.Peşkovski tərəfindən söylənmişdir. Burada mühüm problem buraxılmış üzvlərlə (yarımçıq cümlələrlə) sıfır üzvlü cümlələri fərqləndirmək məsələsi ilə bağlıdır. Beləliklə, təküzlü nominativ cümlələr *yarımçıq, təktərkibli* və *sıfır üzvlü* olmaqla fərqlənir.

Nominativ cümlələrin tərkibində ədatlar, zərflər, modal sözlər ola bilər. Əsərin birinci fəslinin ikinci bölməsində həmin sözlərin nüvə komponentlə əlaqəsi nəzərdən keçirilmişdir.

Nominativ cümlələrdə mühüm əlaqələrdən biri də koordinativ əlaqədir. Bu əlaqə həmcins üzvlərə aiddir və bərabərhüquqlu əlaqədir. Belə cümlələr təknüvəli, həmcins üzvlü sadə cümlələrdir.

Müəllif yazır: «Nominativ cümlələrdə nüvəli komponentlər arasında koordinativ əlaqənin təyini xüsusi əhəmiyyətə malikdir: bu əlaqə nüvəli komponentləri həmcins edir, bütün cümlə isə təknüvəli komponentli sadə cümlə kimi qəbul edilir». Bu o deməkdir ki, həmcins xəbərlili təktərkibli cümlələr sadə cümlə hesab olunur. Müəllif onu da qeyd edir ki, hər bir nüvəli komponent potensiala cümlə gücünə malik olur.

P.Ağayev 1-ci fəslin sonunda appozitiv əlaqə adlandırdığı bir əlaqə haqqında da məlumat vermişdir. Bu əlaqə həm subordinativ-tabelilik əlaqəsinə, həm də koordinativ əlaqəyə oxşayır, eyni zamanda onlardan fərqlənir. Belə ki, nüvə komponent bir neçə olduqda, onlardan birini saxlayıb, digərlərini ixtisar etmək olur və bu hal cümlənin mənasına təsir etmir. Halbuki başqa hallarda nüvə komponenti ixtisar etmək olmaz. Məsələn: *Ancaq bir qara qoyun özünü suya vurur, doyuca içir – Ancaq bir qara qoyun özünü suya vurur. Ancaq bir qpra qoyun doyunca içir.*

Bu, əslində, cümlədə artıq sözün ixtisarıdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslində «**Nominativ cümlələrin nüvəli komponenti mövqeyində sintaksemlər**» adlanır. Burada nominativ cümlə-

lərin semantikasına diqqət yetirilmiş və zəngin misallar əsasında çoxsaylı məna qrupları izah edilmişdir. Qeyd olunur ki, nominativ cümlələr semantik cəhətdən müxtəlif olur. Nominativ cümlələrin semantikasi obyektin həm leksik, həm qrammatik, həm də məntiqi cəhətlərini əhatə edir. Belə cümlələrin sintaktik semantikasi onların ümumi zaman, məkan, mövcud olma, səbəb və s. kimi mənalərini üzə çıxarır.

Dissertasiyanın 3-cü fəslı «**Müasir ingilis və Azərbaycan danışıq dillərində təknüvəli felsiz cümlələr**» adlanır. Başlıqdan üç cəhət aydın olur: müəllif təknüvəli-təktərkipli cümlədən danışır, felsiz, yəni ismi cümlədən danışır və daha çox şifahi nitqə aid olan cümlələrdən danışır. Odur ki müəllif ilk növbədə xüsusi funksional nitq sahəsi kimi danışıq dili məsələsini aydınlaşdırmış, onun daha çox gündəlik həyatla, məişətlə, əmək şəraiti ilə bağlı olduğunu, çox zaman hazırlıqsız icra edildiyini, şifahi nitqin ən ümumi, zəruri forması olduğunu göstərmişdir.

Bu hissədə müəllif dil və nitq məsələsinə də diqqət yetirmiş, Sössürün nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, dilin ictimai, nitqin fərdi hadisə olduğunu, dilin struktur-sintaktik xüsusiyyətlərinin danışıq nitqində daha təbii ifadə olunduğunu qeyd etmişdir.

«Təknüvəli felsiz cümlələr»dən danışarkən müəllif felin əmr şəklinə və əmr intonasiyasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bunlar bizim elliptik cümlə kimi izah etdiyimiz cümlələrdir. Müəllif özü də qeyd edir ki, «Ənənəvi normativ qrammatika felsiz əmr cümlələrini ellipsis kimi qəbul edir. İkitərkipli cümlələrə uyğun gəlməyən bütün digər cümlələr elliptik, yaxud yarımçıq cümlələr kimi təsnif edilir». Bu cür təsnifat A.Beyn və S.Meysonun tədqiq və araşdırmalarına əsaslanır. Bu fikirlər doğrudur. Lakin bir cəhəti dəqiqləşdirmək olar ki, bu hal yalnız «ikitərkipli cümlələrə (yəni cüttərkipli cümlələrə) uyğun gəlməyən» cümlələrə deyil, elə cüttərkipli cümlələrə də aiddir. A.Beyn «Subyekt + predikat (mübtəda + xəbər)» strukturundan hər cür kənarçıxmanı ellipsislə bağlasa da, bu cəhət «subyekt + predikat» quruluşuna da aiddir. Amma belə fikir də var ki, bu cür cümlələri buraxılmış və ya elliptik olan üzvləri bərpa etməklə təhlil etmək olar. Məsələn: **Forvard!** – **İrəli!**, **Silence!** – **Sakit!** – cümlələrində nəzərdə tutulan «siz» sözünü və elliptik «hərəkət edin!», «olun» sözlərini bərpa etdikdə cüttərkipli cümlələr alınır. Müəllif doğru deyir ki, bunlar nəzərə alınmadıqda elliptik felsiz cümlələr zərf kimi başa düşülə bilər və elə birinci cümlə (İrəli!), əslində, zərfdən ibarətdir. Təbii ki, bu cür cümlələrə **Əllər yuxarı!** **Silaha!** **Səngərə!** **Zəhmət olmasa, adınız?**, **Uğurlar!** - tipli cümlələr də daxil edilir.

Dissertasiyadan aydın olur ki, ümumi dilçilikdə bu cür cümlələri «sıxışdırılmış cümlələr», «qısaldılmış cümlələr», «ixtisarlaşmış cümlələr» adlandıranlar da vardır. (H.Svit, C.O.Körm, Kruzinqa)

Holland alimi E.A.Kruzinganın «*Yes!*», «*No!*» cümlələrini (*Bəli!* *Xeyr!*) söz-cümlə adlandırması, üzvlənməyən cümlə hesab etməsi bizim dilçiliyin görüşlərinə tam uyğundur.

Bu fəsildə müəllif Amerikan strukturalistlərinin tədqiqat işlərində felsiz təknüvəli cümlələrin tədqiqi məsələsini də araşdırmışdır. Onların tədqiqatında məzmun tərəfinin təhlil prosesində təcrid olunması əsas yer tutur. Bu cəhətdən Amerikan strukturalistlərindən U.Frensisin fikri maraqlıdır. Onun fikrinə görə, ingilis dilinin qrammatik quruluşu çox ziddiyyətli şəkildə araşdırılmışdır və bu sahədə yekdil fikir yoxdur.

Strukturalistlərin bir qisminin fikrincə, ikinüvəli cümlələrdən kənar cümlə növləri törəmə və ya transform (yəni qeyri-əsas cümlə formaları) cümlələrdir

P.Ağayev təknüvəli felsiz cümlələrin rus ingilissünasları tərəfindən tədqiqi məsələsinə də diqqət yetirmişdir. Rus dilçiləri felsiz əmr cümlələrini fəlli normal əmr cümlələrindən fərqləndirirlər və müəllif onları bu sahədə daha ardıcıl hesab edir. Məsələn, müəllifin fikrincə, A.İ.Smirmitski ilk dəfə arzu, niyyət bildirən felsiz təktərkipli cümlələri təktərkipli cümlələrin xüsusi bir növü kimi vermişdir. Smirmitski belə cümlələrdə felin işlənməməsini felin düşməsi kimi deyil, sintaktik norma hesab edir.

Bütün bu cür qeydləri nəzərdən keçirdikdən sonra müəllif bu qənaətə gəlir ki, «bu və ya digər buraxılmış fellərin «bərpası» nəinki lazım deyil, hətta mümkün deyil, çünki bu, belə cümlələrin quruluşunda və üslubi çalarında dəyişikliyə gətirib çıxarır. Quruluş etibarilə onlar da tam cümlə hesab edilir, ona görə ki belə cümlələrin quruluşu onların səciyyəvi cəhətidir və sintaktik formalarda qaydanı pozmadan dəyişiklik aparmaq mümkün deyil».

Dissertasiyanın dördüncü fəslini müəllif «**Dilin morfoloji və sintaktik səviyyələrində vahidlərin hüdudu aspektində sintaksem təhlil**» adlandırmışdır.

Bu fəsildə əsas məqsəd felsiz təknüvəli (nominativ) cümlələrin yeganə baş üzvünün ifadə vasitələrini nəzərdən keçirməkdir.

Müəllif ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlmişdir ki, felsiz təknüvəli cümlələrin baş üzvü aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1.Substantiv əmr cümlələri ilə;

2.Adverbial əmr cümlələri ilə;

3.Adyektiv əmr cümlələri ilə.

4.Söz-cümlə – baş üzvü «*please*» - *zəhmət olmasa, could you - mümkünsə* sözləri ilə, həm də *Yes, No – Bəli, Hə, Yox, Xeyr* sözləri ilə ifadə olunan cümlələr. (225)

Substantiv əmr cümlələrində nüvənin əsasını isimlər təşkil edir. Belə cümlələr çoxişlənən və tipik cümlələr sayılır. İsim əsas element ol-

maqla cümlənin nüvəsini təşkil edir. Belə cümlələrin əsasında hər cür isimlər dura bilər: *Köhnə qurd, qılıncımı! Əsgər bəy, hələlik piti və boz-baş! Ana, mənim paltarlarımı çamadana!* Və s.

Bu cür cümlələrdə baş üzv müxtəlif ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə genişləndirilə bilər: *Təcili çay! Təcili çay və bir az brendi!* Belə cümlələr inkarda da ola bilər: *Qəhvə əsla! Əgər sən bunu içsən yata bil-məyəcəksən.*

Bəzən substantiv əmr cümlələrinin (felsiz) əsas nüvə üzvü mücərrəd isimlərdən ibarət olur: *Kapitan. Diqqət! Ayağınla yuxarı vur. Kleopatrapatra. Sakit!* Müəllif burada substantiv əmr cümlələri ilə adlıq cümlələri fərqləndirməyə xüsusi diqqət yetirmişdir.

İngilis dilində önlüklə işlənən belə cümlələrin tədqiqinə əsərdə geniş yer verilmişdir. Cümlənin önlüklü əsas sözü daha çox istiqamət bildirir: *And now for lunch! I m starting. – İndi isə yeməyə! Mən başladım.* Bu qəbildən vulqar ifadələr: *Cəhənnəmə! Cəhənnəmə ki...*

2.Canlı danışıq dilində təktərkibli adverbial cümlələr də geniş işlənir. Bu cür cümlələrin əsas sözü yer zərflərindən, kəmiyyət zərfləri və s.-dən ibarət olur: *Up!* - said Dinni. – *Yuxarı!* Dinni dedi. Ş a h. *Sakit*, məlun! Mənim hüzurumda öz məşuqundan danışmağa cəsarət edirsən? (C.C)

Belə cümlələr də müxtəsər və geniş ola bilər.

3.İngilis və Azərbaycan dillərində felsiz nominativ cümlələrin əsas sözünün adyektiv sözlərlə ifadəsi də geniş yayılmışdır: Belə cümlələrin əsas sözü sifətlərlə ifadə olunur: *Siz ikiniz də ağılnızı itirmisiniz. Nəzakətli!* – CİN dedi. Bu cür misallar göstərir ki, əsas sözü sifətlə ifadə olunan əmr cümlələrinin (təktərkibli) olmadığı barədə V.A.Belousovanın fikri ilə razılaşmamaqda müəllif haqlıdır.

P.Ağayev sonda bu nəticəyə gəlir ki, feli cümlələrlə yanaşı, əsas elementi isim, zərf və sifətlərdən ibarət təktərkibli nominativ cümlələr də müstəqil şəkildə mövcuddur. Nəticə olaraq yazır: «Müxtəlif sistemli dillərdə təknüvəli nominativ cümlələrin struktur-morfoloji növlərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər bir dildə təktərkibli cümlələrin təşkilinin səciyyəvi yolları, əsas üzvün ifadə vasitələri, əsas üzvün genişlənməsi qabiliyyəti üzrə tipoloji cəhətdən oxşar əlamətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri də mövcuddur».

Dissertasiyada mübahisə doğura bilən cəhətlər də vardır:

1.Müəllif elmi ədəbiyyat siyahısında müvafiq Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatını qeyd etmişdir. Lakin tədqiqat və mübahisələr prosesində Azərbaycan dilçilik fikrindən az istifadə edilmişdir. Halbuki yarımçıq cümlələr, təktərkibli cümlələr, söz-cümlələr, elliptik cümlələr haqqında dilçiliyimizdə maraqlı fikirlər vardır.

2.Müəllif əsər boyu haqqında danışdığı bütün cümlə növlərini – felsiz nominativ cümlələri təktərkibli – təknüvəli cümlələr kimi izah etmişdir. Bun-

ların içərisindən söz-cümlələri, vokativ cümlələri fərqləndirmək, üzvlənməyən cümlələr kimi təqdim etmək düzgün olardı.

3. Dissertasiyada mübtədasi 1 və 2-ci şəxslərin tək və cəmində olub, buraxılmış olan, işlənməyən «Yaxşıyam», «Yaxşıyıq», «Yaxşısan», «Yaxşısınız» tipli cümlələr də təknüvəli cümlələr sırasında verilmişdir. Bunlar bizim dilçiliukdə cütterkibli cümlələrin bir növü hesab olunur. Bəzən belə cümlələrdə mübtədadanın olmamasını müəllif ellipsislə əlaqələndirmişdir. Halbuki ellipsis xəbərlə bağlı məsələdir.

4. Dissertasiyanın anlaşılmasında çətinlik törədən mühüm bir cəhət təhlil prosesində nəzərdə tutulan faktların işarələnməməsidir. Hətta bir sıra səhifələrdə (s.84, 120 və s.) müəllif özü "выделенные слова" desə də, heç nə fərqləndirilmir. Nəzərdə tutulan dil faktlarını kursivlə işarə etmək, fərqləndirmək yaxşı olardı.

Dissertasiyanın əhatə dairəsi, yəni əhatə etdiyi problemlər çox geniş və zəngindir. Şəxsən mənə Moskva dilçilik məktəbi nümayəndələrinin əsərlərini xatırlatdı. Ən mühüm elmi mənbələr əsasında yazılmış, fikirlər ingilis və Azərbaycan canlı danışığı dilinə məxsus zəngin nümunələr əsasında şərh olunmuşdur. Bu əsər əsasında dilimizin sintaktik quruluşunun tədqiqi işini dərinləşdirmək olar. Qoyulan məsələlər oxucuda yeni fikirlər doğurur. Təbii ki, müəllif çoxlu yeni terminlər işlətməli olmuş və ilkin işlənmə yerində onların mənasını izah etmişdir. Əsərdən dərs vəsaiti kimit istifadə etməklə yanaşı, tərcümə işində də istifadə oluna bilər. Müəllifin mövzu ilə bağlı monoqrafiyası və 31 adda məqaləsi vardır. Məqalələrin bir qismi Moskva və Tbilisidə çap olunmuşdur. Avtoreferat və xülasələr iki dildə – rus və Azərbaycan dillərindədir. İngilis dilində də xülasə verilmişdir. Çap olunmuş əsərlər və avtoreferat əsərin əsas məzmununu əhatə edir.

Bu cəhətləri nəzərə alaraq qeyd edirik ki, Pərviz Yasinəli oğlu Ağayevin «Təktərəkibli nominativ cümlələrin sintaktik-semantik təhlili problemləri (ingilis və Azərbaycan dilləri materialı əsasında)» adlı əsəri AAK-nın tələblərinə müvafiq elmi səviyyədə hazırlanmışdır.

08.01.10

«DOĞMA VƏ YAXIN ADAMLAR» SİLSİLƏSİNDƏN

MƏN ARIFLƏ FƏXR EDİRDİM

Biz bir nəsildənək. Ulu babamız Bayramalının beş oğlundan böyüyünün adı Həsən, ikincisinin adı Allahverdi olub. Arifin babası Məhəmməd kişi Həsənin, mənim babam Kazım kişi Allahverdinin oğludur. Məhəmmədin oğlu Həsən, Kazımın oğlu Şirindir. Arif Həsən Həsənovun, mən Şirin Allahverdiyevin oğluyam. Bu cür qohumluğumuz bir yana, aramızda böyük dostluq və məhəbbət var idi. Mən Ariflə fəxr edirdim: səmimi, zəkalı, istedadlı bir şəxsiyyət idi. Atası, görkəmli dövlət xadimi Həsən Həsənov kimi, Arif də müdrik və xeyirxah idi. Şəhərdə doğulub-böyüməsinə baxmayaraq, heç kəs deyə bilməzdi ki, Arifdə bəzi şəhər adamlarına məxsus bir yekəxanalıq var. İstər şəhər adamı olsun, istər kənd – Arif eyni səmimiyyətlə, eyni sadəlik və hörmətlə qarşılayardı. Xeyirxahlığı bir də onda özünü göstərirdi ki, xırda və ya böyük olsun, biri bir xahişə gəldikdə, nə istədiyini deyib qurtarmamış, onun niyyətini başa düşüb telefonu qaldırardı. Bu xasiyyət eynilə atasında var idi. Tez-tez kəndə dəyər, kəndin xeyir və şərində iştirak edərdi. Erməni işğalından sonra da bu adətini davam etdirməkdə idi, imkan olan kimi kənd camaatı ilə görüşürdü.

Arif hələ kiçik yaşlarından ətraf aləmdə zəka işığını nümayiş etdirər bilmişdi. Professor Allahverdi Verdizadə dəfələrlə deyərdi ki, hələ uşaq vaxtı – orta məktəbdə oxuduğu illərdə onun suallarına çox zaman cavab vermək çətin olurdu. Ana dili bu ailənin tərbiyəsində daim birinci olub. Eyni zamanda Arif rus dilini də gözəl bilirdi. Yüksək təhsil almış, M.V.lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin geologiya fakültəsini, Kiyev informasiya işçiləri institutunun qiyabi şöbəsini bitirmişdi. Mənim üçün o da maraqlı idi ki, biz eyni illərdə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdik (1967, 1988). Öz yorulmaz əməyi, qəlbinin odu və qolunun qüvvəsi ilə Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü seçilmişdi. «Azərbaycan SSR-nin Neft və qaz sənayesinin əməkdar işçisi» fəxri adına layiq görülmüşdü.

Həsən Həsənov kimi müdrik bir şəxsiyyətin tərbiyəsini görmüşdü. Evlərinin qonağı Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov kimi yüksək şəxsiyyətlər olmuşdur. Hələ ibtidai siniflərdə oxuyarkən əziz qonaqları Səməd Vurğunun qarşısında şeir söyləmiş, öz istedadı ilə şairi maraqlandırmışdır. Mirzə İbrahimov Arifi çox sevirdi. Arifin də ona böyük rəğ-

bət və məhəbbəti var idi. Daim ona «Mirzə əmi» deyərək müraciət edirdi. O zamanlar hələ çox gənc vaxtlarımda Arifgildə Mirzə müəllimlə yanaşı oturub söhbət edəndə, sual-cavablarından Arifə çox böyük məhəbbətinin şahidi olmuşdum. Mən xalq şairi Rəsul Rzani da ilk dəfə bu evdə görmüşəm.

Arif xüsusi istedad sahibi olmaqla yanaşı, həm də böyük zəhmət adamı, təşkilatçı idi, zəhmətdən və əməyinin bəhrəsindən ləzzət alırdı. Həm də cəsarətli bir şəxsiyyət idi. 2000-ci ildə Bakıda baş verən dəhşətli zəlzələ zamanı prezidentin «Niyə vaxtında xəbər verməmişən?» sualına çox sərbəst və təmkinlə: «Mən vaxtında xəbər vermişəm, sizinkilər çatdırmayıb» cavabı hamının yadındadır və o zaman prezidentin fəxsa baxıb sakitləşdiyi də yaddaşlardadır. Çünki Arif həm məşğul olduğu seysmologiya məsələlərini gözəl bilirdi, həm də işdə son dərəcə məsuliyyətli idi. Atasını Həsən Həsənovdan gələn başqa bir keyfiyyəti də vardı: vəzifə hərisi deyildi və bilirdi ki, heç bir vəzifə daimi deyil. Odur ki vəzifə, vəzifədən getmək qorxusu da yox idi, vicdanla işləyirdi. Tabeliyində olan işçilərə hörmətlə yanaşar, qayğılarına qalardı. Onun işə başladığı dövrdə idarə çox pis gündə idi (o vaxtlar ora tez-tez gedirdim). Az sonra Arif oranı da, Akademiya şəhərciyindəki binanı da təmir etdirib səliqəyə salmışdı. Bir gün binaların daxili quruluşu ilə məni ətraflı tanış etdiyi də yadımdadır, seysmoloji hadisələri qeydə alan aparatlar haqqında verdiyi məlumatlar da.

Qəlbində böyük övlad sevgisi vardı. Şirin yumoru, qəlbinin dərinliklərindən gələn təmiz gülüşü adama ləzzət verirdi. Lətifələr söyləyib dəfələrlə güldürdüyüm yadımdadır. Seysmologiya sahəsində ciddi elmi tədqiqatları, çoxsaylı elmi monoqrafiya və məqalələri ilə yanaşı, yaxşı publisist qələmi də vardı. Həsən Həsənov haqqında gözəl xatirələr kitabı buraxdı, onun İran gündəliklərini rus dilində hazırlayıb çap etdirdi, İranda demokratik hərəkətlə bağlı monoqrafiyasını çap etdirdi. Arif bunları, demək olar ki, son nəfəsində yerinə yetirdi və mən inanmıram ki, Arif bunları hazırlayıb çap etdirməsə idi, onların – o qiymətli əsərlərin çapı üçün çalışsan olacaqdı. Atasının yüzilliyini ləyaqətlə keçirdi.

Arif neft geologiyası, seysmologiya və zəlzələlərin proqnozu sahələrində görkəmli mütəxəssis idi və bu sahələr üzrə ən tanınmış alimlərdən sayılırdı. Azərbaycan seysmoloji xidmətinin yaradıcısı olub, 30 ilə qədər bu sahəyə rəhbərlik etmişdir. Yaradıcılığı neft geologiyası və seysmologiya kimi çox mühüm iki sahəni birləşdirirdi. Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif ərazilərində zəlzələ ocaqları barədə dərin nəzəri və praktik biliyi vardı. Zəlzələ törədən layların qalınlığı və onların Yer qabığı ilə nisbəti, Xəzər hövzəsində neftlik-qazlılıq üçün əlverişli şəraitin 10-12 km dərinliyə qədər saxlandığı barədə söhbətləri bilmədiyim

bu sahəyə dair məndə Yerin quruluşu haqqında qəribə hisslər doğururdu.

O mənhus xəstəlik qəfil meydana çıxdı, Arif onunla xeyli nikbin mübarizə apardı. Qəfil ölümü məni sarsıtdı. Yoxluğuna inana bilmirəm.

03.05.09

KAMRAN MƏMMƏDOV
Filologiya elmləri doktoru

Yoldaş Qəzənfər Kazımovun necə bir müəllim olduğunu demək mənim üçün çətindir. Lakin bu gün müdafiəyə təqdim etdiyi işi onun ciddi, səbirli, mövzusunə vicdanla yanaşan bir alim olduğunu söyləməyə tam səlahiyyət verir. Müəllif mövzusu ətrafında özündən əvvəl söylənmiş fikirlərlə, yazıcının arxivi ilə yaxşı tanışdır, onlardan tənqidi şəkildə istifadə etməyi bacırır.

09.02.1967

ƏSƏD MÜƏLLİM –
PROFESSOR ƏSƏD YƏQUBİ

Görünür, həqiqətən də ürəkdən-ürəyə yol var, amma bu sirləri açma bilmirik. Evdə oturduğum yerdə birdən-birə Əsəd müəllim yadıma düşdü. Durub rəfdən onun neçə il əvvəl mənə bağışladığı «Fars dili» dərsliyini götürüb vərəqlədim, avtoqrafını oxudum. İstər-istəməz

keçmişə qayıtmalı oldum, keçmiş günlər gəlib gözlərimin önündən keçdi. Bəli, əvvəllər yaxın ünsiyyətdə olduğum adamlar arasında bir Əsəd müəllim də var idi – Əsəd Yəqubi! Heç kimə bənzəməzdi. Çoxlarından fərqli və hədsiz dərəcədə böyük etika, mədəniyyət sahibi! Bir dəfə ucadan danışmaz, bir dəfə dərs intizamını, ümumi etik normaları pozmaz. Tələbələrə son dərəcə qayğılı. Dediği dərs - fars dili bir qədər praktik olsa da, özü Şərqi ədəbiyyatına, Şərqi fəlsəfəsinə dərinlən bələd olan bir şəxs. Həqiqətən, nəcib və xeyirxah, zəhmətkeş bir insan. Bütün fakültədə, universitetdə öz səliqə-sahmanı, ləyaqəti, mədəniyyəti, davranışı, hadisələrə obyektiv, qərəzsiz münasibəti ilə seçilən nəcib bir yoldaş. Bizdən bir-iki onillik böyük, amma dadı-duzu, şirin söhbət və zarafatları, zarafatlarımıza dözümlü ilə görünən, seçilən bir əməkdaş, prinsipial, öz dediyinin üstündə duran, doğrunu, həqiqəti axıra qədər müdafiə edən bir alim!

Gətirdi ki, bu dərsləri sən redaktə et. Etdim, elə bir şey də düzəltmədim, amma dəfələrlə minnətdarlığını qəbul etməli oldum.

O da yadıma düşdü ki, yalnız bir dəfə «naəlac» qaldığının şahidi olmuşam: 80-ci illərin əvvəlləri idi, hələ o zaman qadınlar da təmiz geyinirdi. Dekanlıqda başımı qaldırdım ki, bir qədər dolu, bir qədər də qəşəng bir qız, qolu-qılçı tamamilə açıq, artıq dərəcə mini geyimdə, türk filmi «Muro»da deyildiyi kimi bir növ «çılın-çılpaq», ayaq üstə Əsəd müəllimə guya imtahan verir, amma heç nə danışa bilmədiyini üçün Əsəd müəllim ələcsiz qalıb bir növ acıya-acıya soruşur:

- Heç nə öyrənməmişən. Axı indi mən sənə hansı cəhətinə görə sənə qiymət yazım?

Qız lal-dinməz dururdu. Dedim:

-Yaxşı baxsan, qiymət yazmalı cəhətləri var.

Dərhal Əsəd müəllim qızı süzüb dedi:

-Hə, doğru deyir, qiymət yazdım, get.

Keçmiş zamanla danışmağım oxucunu nigaran etməsin. Pedaqoji Universitetə gedib-gəlməsəm də, tələbələrimlə, az-çox sağ qalan keçmiş həqiqi yoldaşlarla arıbir görüşürəm. Ya onlar gəlib məni tapır, ya da təsadüfən müəyyən yığıncaqlarda görüşürük. Ürəyim istəyən adamları soruşuram. Əsəd müəllim ilə də həmişə maraqlanmışam. Bilirəm ki, bizim kimi o da hələ bu mənasız dünyanın əngəlləri ilə çarpışa-çarpışa, döyüşə-döyüşə yaşayır, işləyir. Amma 10 il əvvəl gördüyüm Əsəd müəllim ola bilməz, bir az da yaşlanmış olar.

Mən Əsəd müəllimi 60-cı illərin əvvəllərindən tanıyıram. Çox qərİbədir ki, elə onda da saçları ağ idi və mən onun qara saçı olduğu vaxtları xatırlaya bilmirəm. Özünə, öz boyuna, mədəniyyətinə yaraşan, həqiqətən xanım olan bir xanımı vardı, qoşa gəzərdilər. O zamanlar Əsəd müəllim də bizimlə birlikdə tələbə yataqxanasında yaşayırdı.

Əslində, belə götürəndə, biz, elə bil, heç 70-80-ci illəri yaşamamışıq. Birdən-birə 60-cı illərdən gəlib 90-cı illərə düşmüşük. Mən bunu Əsəd müəllimə şamil edəndə də lap düz gəlir: o zaman da onun saçları ağ, təbəssüm dolu gözəl sifəti, yaraşılıq qaməti vardı, elə mən fakültənin dekanı olduğum 90-cı illərdə də. Nə dəyişmişdi ki? Yalnız məzmun zənginləşmişdi. Amma bu keçən son onilliklər bizi həqiqətən çökdürdü. Belə bir zamanda Əsəd müəllimi yaşadan onun təkini, iradəsi, təmiz və küdurətsiz ürəyidir. Amma nə qədər küdurətsiz, təmiz olsa da, yaşamaq haqqı olsa da, mühit öz neşələrini yeridir, ürək istər-istəməz sökülür, didilir, parçalanır...

Söhbətin üstünə gəlirəm və «ürəkdən-ürəyə yol var» sözlərimi xatırladım. Mən bu cür fikirlər içərisində dolaşdığım bu 22 may günündə - Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi şurasında fikirli-fikirli oturduğum bir zamanda qucağıma bir bağlama qoydular. Kim qoydu, heç onu da anaşdıra bilmədim. Baxdım ki, poçtla göndərilib, üzərində «Xəbərnəmli» (Avis de reception) sözləri yazılmış bağlama-məktubdur. Son vaxtlar belə məktublar almamışdım, əvvəllər Moskva ilə məktublaşmış, «kitab-poçt ilə» bağlamaları alardım. Ona görə də tələsik açdım: Əsəd müəllimin səliqə ilə ayrıca bir zərfə qoyduğu məktubu və yenice çap etdiriyi «Həyatı düşünərkən» kitabı! Düzü, çox sevindim. Əsəd müəllim heç kimə qarışmaz. Bəlkə də bir başqası göndərmiş olsa idi, fikirləşərdim ki, nə olar, sağ olsun, göndərib-göndərib. Amma bu mənim həmişə daxilən böyük hörmət etdiyim, fərqli bir şəxsiyyət olan, çox keşməkeşli həyat yolu keçmiş Əsəd müəllim idi! Sevindirdi məni. Bütün olub-keçənləri bir daha yadıma saldı. Əsəd müəllimlə bağlı anlarımda kədər yoxdur, hamısını xoş təəssüratla xatırladım. Çünki işıqlı adamdır, xoş duyğular yaradan adamdır. Əsəd müəllimdən bir adamın zərər çəkdiyini xatırlamaq mümkün deyil.

Bu günlərdə, bu məktubu almazdan bir neçə gün əvvəl «Ədəbiyyat qəzeti»ndə Fikrət Qocanın bir şerini oxumuşdum. Bir-iki dəfə oxuyub əzbər deyəndə yoldaşım soruşdu ki, nə tez əzbərlədin? Dedim ki, bu şeir Fikrətə nə qədər aiddirsə, bir o qədər də mənə aiddir:

Heç bilmirsən,
(...) hardan, nə zaman gəlir.
Görürsən telefon zəngləri seyrəlik,
Qapı zənginə
yanını basa-basa, deyinə-deyinə gedirsən.
Bir də duyub düşürsən ki,
Toydan çox yasa gedirsən.
Gözəlliyə, ya da bir gözələ
baxa-baxa mürgüləyirsən.

Hərdən yol gözləyə-gözləyə,
Lap ürəyin darıxa-darıxa mürgüləyirsən.
Hərdən ağrıya-ağrıya,
İçində ürəyin ağrıya-ağrıya
ərinirsən danışmağa.
Adam yox anlaşmağa...
Nə gərək var lüzumsuz söhbəti açmağa.
Ruha iynə vurmurlar,
həb içirmirlər.
Ürəyə, gözə eşq köçürmürlər.
Bir də dönən deyil
ağzının əvvəlki dadı.
Həkimə getmə,
Qocalıqdı bu xəstəliyin adı.

(İkinci misrada – mötərizədə «qocalıq» sözü var. Fikrət müəllim onu verməyə də bilərdi, çünki şeir elə usta detallar üzərində qurulub ki, nəyə işarə edildiyi dərhal bilinir).

Bu şeirdə təsvir olunanlar bizim nəsildə, bizdən yaşlı nəsildə görünən və təcridən zəifləyən həyatı əlamətlərdir (amma mən bircə hələ gözələ baxanda mürgüləyə bilmirəm!). Bunlar təbiətin işidir, yəni real dünyanın gərəkdir. Gərək o yerə yetə ki, tam təslim olasan.

Belə çıxmasın ki, mətləbdən uzaqlaşırım. Xeyr, bu şeirdəki fikirlərlə Əsəd müəllimin mənə yazdığı məktubda üst-üztə düşünlər var. Assosiasiyanın səbəbi budur. Əsəd müəllim yazır, özü də elə-belə yox, həqiqi ürək yangısı ilə yazır:

Hörmətli sabiq rəisim, professor Qəzənfər Kazımov!

«Kredo» qəzetinin redaksiya heyətinin tərkibində soyadınızı oxudum. Həyat fəlsəfəsindən yaxşı agah olan gərəkli dilçi alim olduğun haqqında doğru təsəvvürüm təzədən canlandı. Lətifəvari atmacaların, təmkinli danışığın və ağayana yerişin yadıma düşdü. Deyirəm, nə yaxşı ki, hafizə var, xatirə var!

Qoca vaxtımda taleyin sərt hökmünə tuş gəldim. 88-ə yaxınlaşırım. Kaş nə tənhalıq, nə də ayrılıq olaydı. Köməkçim iradədir. Dözüürəm bütün sarsıntılı cəfalara. Təki gözümdə qalmış 10-15 faiz nur nəfəs kəsilənə qədər sönməz olaydı.

Qəribədir! Son nəfəsə qədər yaşamaqla əlbəyaxa olursan. Heç bilmirəm nə üçün? Axı məqsəd nədir? Məna nədir? Füsunkar varlıq cazibələrinə məftunluqmu? Yaradıcılıq, eşq-məhəbbət nəşəsimi? Bəs baş verən amansızlıqlara nə deyəsən?

Sözçülüyə nə hacət? Axı ritorika ruhi həyəcanlara əlac edə bilərmi?

Nə deyim? Keşməkeşli dünya! Müsibətli dünya! Yalan dünya!

Görəsən, İsrafilin şeypurunun səmindən Yer kürəsində ölümlər diriləcəkmi? Dəhşətli qiyamət günü! Müdhiş məhşər ayağı! Bəs sonra? Əbədiyyətmə? Lap mat qalmışam. Görəsən, kosmos teleskoplarının axtarış və kəşflərini ruhaniyyət həzm edə bilirmi?

Dəğdəğəli həyat! Əndişəli əhval! Təfəkkür faciəsi! Məchulluq!

Əsiri olduğum tənhalıq və həyat dolanbacında çıxış yolu axtardım. Bütün ağırlı çətinliklərə üstün gəlib yenə də yazıya üz tütüdü. İstədim bu zavallı ömür sahibinin varlığından bir iz qalsın. «Həyatı düşünərkən» adlı bir kitab yazdım. Kitabda yazılmayanları yazdım, unutulmuş qatlarında dəfn olunmuş deyilən həqiqətləri də dilə gətirdim, haray çəkib insanları insan olmağa, bir-birlərinə qəmşar olmağa çağırdım.

Haraylarıma haray verən olacaqmı?

Kitabın bir nüsxəsini sənə göndərdim. İstədim məni bir yad edəsən.

Deyirlər dərdli deyingən olar, qəmli yatağan. Mənim gözlərimdə yuxu yox, söylənməyə müsahib tapmıram. Xəyal aləmində səni tapdım və sevindim.

Nə yaxşı ki, ümid və təsəlli - belə mənəvi sığınacaq dərgahları var! Müdrik insanla, qiyabi olsa belə, müsahib olmaq – bunun özü də ilahi dərgahın pənahına sığınmaq kimi təskinlik verəndir.

Özünə sağlıq, ailənə sevinc, işlərində uğur arzulayıram.

YƏQUBİ Ə.R.

20.04.2009.

Məktubun məni silkələdi, Əsəd müəllim!

Haqsızlıq dünyasında yaşadığımızı hamımız bilirik. Belə bir zamanda taleyin sərt hökmləri ilə bir dəfə yox, hər an qarşılaşmaq olar. Verdiyiniz suallar çətin suallardır. Həyatın özü belə qurulub. Bir də ki, insan heyvandan əmələ gəlib, bir qismi kompüter kimi möcüzələrin kəşfi ilə məşğuldur, amma böyük bir qismi heyvanlıqdan uzaqlaşmayıb və uzaqlaşmaq da istəmir. Əşi, məhşər əhvalatı nağıldır. Bilmirsən ki, biz elə daim məhşər içərisində yaşayırıq? Haqq öz yerində deyilsə, elə qiyamətdir, məhşərdir də. Neçə ki insan bu ağılın sahibidir, elə məhşərdədir və məhşərdə də olacaq. Yaxşılar da onların oduna yanır. Hər şey mühitdən asılıdır. Mühit, ətraf aləm yaxşı olsa, adamlar özünü cənnətdə hiss edər, mühit pis olanda dünya cəhənnəmə dönür. Siz yaşda olan, sizin gördüyünüz işləri görənləri cəmiyyət gərək ovcunun içində saxlaya, hər gün sizin qayğılarınızla məşğul olalar. Sizin bu günə qədərki xidmətlərinizə görə xüsusi şəraitiniz olmalıdır, sizə qulluq edilməlidir. Bu

cəmiyyət limonu yeyib, qabığını çölə atan kimi, ziyalını işlədib sonra çölə atır.

Amma insanda iradə, insan daxilində bir işıq olur. Sizin iradəniz var. Işıqlı adamsınız. İnsan olanın yeganə yolu bir parça qara çörəyə qənaət eləyib, o işıqla, o güclə dolanmaqdır. Axırda hamısı bir çıxır...

Kitabı vərəqləməyə başladım.

Əvvəl düşünürdüm ki, bu, avtobioqrafik bir kitab olar. Sonra gördüm ki, avtobioqrafikliyin başqa bir növündən istifadə edilib. Yəni Əsəd müəllim keçən bu 88 illik ömründə gördüklərinin hamısını tarixi ardıcılıqla qələmə almayıb, insan üçün, cəmiyyət üçün ən vacib və xeyirli olanları, Azərbaycanın və Şərqi keçən minilliklərdə yaşamış böyük mütəfəkkirlərinin, böyük şəriət xadimlərinin insan üçün faydalı olan ən müdrik fikirlərini, təfsir və kəlamlarını bu kitaba toplayıb. Kitab başdan-başa ailə, əxlaq, övlad tərbiyəsi məsələlərinə, kişi və qadın münasibətlərinə həsr olunub. Kitabda böyük adamların fikirlərinə söykənən müəllif düşüncələri, müəllif tövsiyələri, peyğəmbər və imam kəlamları cəmləşdirilib. Elə yazılar da var ki, verməmək də olardı: əslində, bunlar cəmiyyətdə özünü göstərsə də, tabu şəklində saxlanan heyvani vərdişlərdir. Müəllifin məqsədi hər bir halda insanı düz yola çəkmək, istiqamətləndirməkdir. Bu kitabı təhlil etmək yox, oxumaq lazımdır, gənclik üçün, hətta yaşlı adamlar üçün ibrət götürməli yazılardan ibarətdir bu kitab. Bunları nəzərdən keçirərkən həm təəccüb elədim, həm də mümkün saydım. Ona təəccüb etdim ki, Əsəd müəllimin üslubunda bu cür yazılar görməmişdim, professor görkəmli pedaqoq alimdir, məktəb tarixi, təhsil tarixi bərdə yaxşı elmi-praktik əsərlərin müəllifidir – bunları bilirəm. Amma həm də qəbul elədim, mümkün saydım ona görə ki, Əsəd müəllim hər adama nəsihət olmayan xeyli ömür yolu keçib, çox kitab oxuyub, çox insanlar görüb, çox üzlərlə üzləşib, tarixlər vərəqləyib, lap Tusi kimi, «Qabusnamə» müəllifi kimi müdrik həyat yolu keçib. Bu təcrübəni, bu biliyi insanlara çatdırmalı idi, insanların dövlət məəcəllələrindəkindən daha çox rastlaşdığı bir sıra əxlaqi-mənəvi məsələlərə münasibətini qələmə almalı idi və təfərrüata varmadan, sadə, yığcam, səlis bir dil ilə qələmə almışdır da (Kitab gözəl miniatürlərlə bəzənmiş, «Oskar» nəşriyyatında 2009-cu ildə nəfis şəkildə çap olunmuşdur. Redaktoru Seyid Ələsgər Behbudludur).

Kitab haqqında təəssüratımı yığcam qeyd edib, bu qısa yazımda yenə Əsəd müəllimə üz tutmalı oldum.

- İndi neyləyək, Əsəd müəllim? Bu dünyaya gəldik, bir ömür yaşadığ, yaxşısını da gördük, pisini də. Hərçənd çox zaman yaxşısı pisindən də pis idi. Amma əliboş getmirik ki! Biz də bir insan kimi nə bacarı

rırdıq elədik. Siz 70 ildən artıq bir müddətdə 60-70 nəslin müəllimi olmusunuz. Gör bu xalqa nə qədər fayda vermişiniz! Neçə onilliklər müddətində nəsilələr sizin dərsliklərinizi oxuyub. Nə qədər elmi əsərin müəllifisiniz. Biz bundan artıq nə eləyə bilərdik ki? Od olsaq, ancaq özümüzü yandırardıq. İndi cəmiyyət bunları nə cür qəbul edir, necə qiymətləndirir, bunlar onun öz səviyyəsi ilə bağlıdır. Siz layiq olmayanların layiq olduğu bir çox şeylərə nail olmaq üçün donunuzu dəyişə bilməzsiniz. Özünüzü darıxdırmayın. Boş olanda, ağrımayanada hərdən qələminizi işlədin. Şəhriyar demiş, biz də, vallah, unutmırıq sizləri!

Kitaba görə də, məktuba görə də minnətdarlığımı qəbul edin!

Cəmiyyətə böyüdücü şüshə altında baxın. Çoxlu həşarat görəcəksiniz. Görəcəksiniz ki, siçan dağarcıq dəlidir, amma siz cəmiyyətin xırdaqlıqlarına fikir verməyin. Dəlidir, cəhənnəmə dəlsin, onun da işi-gücü odur.

Bu «qiyabi» görüş mənim üçün çox xoş oldu.

Sağlıqla qalın! Təbiət sizi, sizi istəyənləri və sizin istədiklərinizi qorusun!

Hörmətlə:
Qəzənfər KAZIMOV,
professor
22.05.09

Ə L A V Ə L Ə R

BİR ŞİVƏNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Azərbaycan dilçiliyinin mühüm problemlərindən biri dialekt və şivələrin öyrənilməsi, xalq danışığı dilinə məxsus məhəlli xüsusiyyətlərin müasir vəziyyətinin tədqiqidir. Bunun üçün birinci növbədə dialektografik işlər aparılmalı, dialekt və şivələr, ləhcələr - onların miqdarı və yayılma arealı aydınlaşdırılmalıdır. Dialektografik işlərin aparılması üçün dialekt və şivələrin bölgüsü lazımdır. Prof. M.Ş.Şirəliyev tərəfindən bir neçə dəfə aparılmış təqribi bölgünün son təkmilləşmiş və tamamlanmış formasına əsasən Azərbaycan şivələri 4 qrupa bölünmüşdür:

I - Şərqi qrupu (Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan və Lənkəran).

II - Qərb qrupu (Qazax, Borçalı, Ayrım, Gəncə, Qarabağ).

III - Şimal qrupu (Nuxa, Zaqatala, Vartaşen və Qutqaşen).

IV - Cənub qrupu (Naxçıvan, Ordubad və Təbriz).

Məlumdur ki, yalnız bu qruplar arasında deyil, hətta bu qruplardan birinə daxil olan müxtəlif şivələr arasında da ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli dialekt xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, qərb qrupuna daxil olan Qazax dialektində xəbər formasının indiki zaman şəkilçisinin -or, -ör, -er (aler, duror, görör və s) (1,10) forması onu (Qazax dialektini) həmin qrupa daxil olan Qarabağ dialektindən fərqləndirir. Eləcə də Cəbrayıl rayonu şivələrindən Sirik kənd şivəsinə məxsus k > ç, k > c (çəhriz, cətdi, cəmi, çölcə və s) həmin şivəni ətraf şivələrdən fərqləndirdiyi kimi, Qarabağ dialektinə məxsus olmayan xüsusiyyət kimi də təzahür edir.

Bu cəhətdən diqqət yetirdikdə, Soltanlı* kənd şivəsində elə xarakterik xüsusiyyətlərə rast gəlirik ki, bu xüsusiyyətlər həmin şivəni qərb qrupu şivələrinə bağlayır. Məsələn:

a) ön sıra saitlərin arxa sıra saitlərinə keçməsi;

ü > u qusur (qüsür);

ə > a; qabır, xancal, zayıf, xalça;

b) söz sonunda samitlərin karlaşması; yazıf, qaçıf, satıf, dərt, kürt, turaş, qarağaş;

v) c səsinin iki sait arasında j səsinə çevrilməsi: alajam, gələjəm, yazılajam, gəlmə:jəm.

Bunlarla yanaşı, Soltanlı şivəsi üçün səciyyəvi olan bir sıra xüsusiyyətlər cənub qrupu şivələri üçün də xarakterikdir. Məsələn:

a) e səsinin ə səsinə çevrilməsi (e > ə): əv, əvcix`, əvlənməx`, səvgi;

b) velyar n (n,) samiti əvəzinə uzanan burun səslərinin işlənməsi: ata:, qağa:, dəda:, əvı:zı, bəbəyı:.

* Cəbrayıl rayonu ərazisində, Araz çayının yaxınlığında yerləşir.

Coğrafi bölgünün artıq öz "xüsusi çəkisini" itirməyə başladığı (1,107) bir dövrdə belə faktların üstündən addamaq, Soltanlı şivəsinin qərb və ya cənub qrupuna aid olduğunu iddia etmək, bizcə, doğru olmaz. Faktlar Soltanlı şivəsinin qərb və cənub qrupu dialekt və şivələri arasında keçid mövqeyində durduğunu göstərir.

S A İ T L Ə R

Soltanlı kənd şivəsində də, ədəbi dildə olduğu kimi, 9 sait vardır. Lakin ədəbi dildən fərqli olaraq, saithlərin müxtəlif variantları müşahidə olunur. Bu şivədə sözün tələffüzündən asılı olaraq, bəzi saithlər uzanır, bəzi saithlər isə qısalır, bəziləri də iki səsin qovuşuğu kimi tələffüz olunur.

Soltanlı şivəsində bütün saithlərin uzanan variantına təsadüf olunur. Bu xüsusiyyət (saithlərin uzanan variantının olması) sözün mənasına təsir edə bilən etimoloji cəhətlə deyil, Azərbaycan dilinin başqa dialektlərində olduğu kimi, fonetik-mövqeli uzanma ilə əlaqədardır. "Uzanan sait səslər şivələrimizdə söz tərkibindəki samithlərin düşməsi ilə əlaqədar surətdə qonşu hecaların qarışub uyuşması (birikməsi) nəticəsində yaranır. Söz tərkibindən əksərən ğ, v, n, y, h kimi samithlər bəzi şivələrdə zəifləyər, müəyyən fonetik şəraitdə düşür, beləliklə, sait səslərin davamlı variantının yaranmasına səbəb olur".(1,20-21)

Soltanlı şivəsində saithlərin uzanmasına dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

a: Uzanan a səsi. Sözün ortasında h və ğ səslərindən biri özündən sonrakı saithlə birlikdə düşərkən ondan əvvəl gələn a səsi uzanır. Məsələn: şa:t, ça:r, qa: (şahad, çahar, qağa);

ı: Uzanan ı səsi. Sözün ortasında ğ səsi özündən sonrakı saithlə birlikdə düşür, ı səsi uzanır. Məsələn: sı:rçın, çı:rmax, qı:rdax;

o: Uzanan o səsi. Təkcə nö:bə sözündə müşahidə edilmişdir, söz kökündən v səsinin düşməsi ilə əlaqədardır;

u: Uzanan u səsi. Kökə bitişdirilən şəkilçidəki samithin və ya hecanın düşməsi ilə u səsi uzanır. Məsələn: oğlu:z, çulu:z, pulu:z, yolu:z;

e: Uzanan e səsi. Sözün ortasında y səsi düşür, e səsi uzanır. Məsələn: he:liyə, He:ran, Le:li, xe:li;

ə: Uzanan ə səsi. Sözün ortasında h, n, y səslərindən birinin özündən sonrakı saithlə birlikdə düşməsi nəticəsində həmin səsdən əvvəl gələn ə səsi uzanır. Məsələn: cə:ng, sə:ng, ilan-çə:n, kəsə:n, tə:x', bə:mməməx`;

i: Uzanan i səsi. Sözüün ortasında y səsnin, yaxud y səsi ilə birlikdə bir saitin düşməsi nəticəsində i səsi uzanır. Məsələn: çit, idə, inə;*

Bəzən də sözüün tərkibindəki y samiti qarşısında gələn açıq ə səsi əvvəlcə qapalı i səsinə çevrilir, sonra y samiti müvafiq saitlə birlikdə düşür, i səsi uzanır. Məsələn: kizdi:r, əzizdi:r, işdi:r, təmizdi:r;

ö: Uzanan ö səsi. Sözüün ortasında r və y səsləri özündən sonrakı saitlə birlikdə düşür, uzun ö yaranır. Məsələn: sö:rux (söyürük), bö:rür, bö:x`, hö:rux` (hörürük);

"Bu gün", "o gün" sözləri qovuşarkən **k** səsi **y** səsinə keçir və özündən sonrakı sait ilə birlikdə düşür, nəticədə uzun ö yaranır: bö:n , öyün// ö::n.

ü: Uzanan ü səsi. Söz ortasında y səsinin müvafiq sait ilə birlikdə düşməsi nəticəsində ondan əvvəlki ü səsi uzanır. Məsələn: göylü:r , törü:r, gözdü:r, çürü:r, çözdü:r.**

Soltanlı kənd şivəsində yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, bir də a:, ə: səsləri vardır ki, bunlar bir qayda olaraq "ayın" hərfi əvəzinə işlənilir. Məsələn: **a:ləm, cama:t, a:lim, mə:llim.**

Bu şivədə bəzi saitlərin qısa tələffüz olunan variantları da vardır:

1. Qısa **ı** səsi: **pıçax, xına, bira, mina;**

i. Qısa **i** səsi: **kışı, pişik, şikil, şikəst.**

Bu sözlərin birinci hecasındakı **ı, i** səsləri, demək olar ki, deyilmir.

Şivədə saitlərin burun variantları geniş yayılmışdır. Qalın saitlərin (**a, ı, o, u.**) burun variantları vardır Bunlar həm adi vəziyyətdə, həm də uzanaraq burunda tələffüz olunur.

a// a: Uzanaraq burunda deyilən **a** səsi: **mā:, sā:, nənā:, yanā:, qapā:;**

ı:Uzanaraq burunda deyilən **ı** səsi: **əlī:, dilī:, belī:, atī:, sī:yır, kī:yır** (əlini, dilini, belini, atını, sınıyır, keyiyir);

o:Uzanaraq burunda deyilən **o** səsi: **yō:l, qō:r, dō:z** (yüngül, qonur, donuz);

u: Uzanaraq burunda deyilən **u** səsi: **gözū:n, sözū:n, özū:n.**

* Bu cəhətdən **iy** (qoxu) sözü maraqlı şəkil almışdır: "y" səsi düşmüş, **i>ı** hadisəsi nəticəsində uzanan və burunda deyilən söz-forma yaranmışdır:Pis İ:sı əlir.

** İpək qurdu yatmaq ərəfəsində az yeyir, göylü:r sözü (yəni az yeyir, göy yarpaq çox qalır) bu məqamda işlənilir.

*** Fikrimizcə, sürüşkən samitlərin hamısı əslində protetik səslərdir ki, əlverişli məqamda yenə düşməli olurlar. Məsələn, cənub şivələrində *törəyir-törüyür* əvəzinə *törü:r* deyilməsi də bununla bağlı olmalıdır.

Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər bir sıra başqa şivələrdə də özünü göstərir. Bunlar şivələri ədəbi dildən fərqləndirən xüsusiyyətlərdir. "...Azərbaycan ədəbi dilində əsas 9 sait səs vardır; burun saiti, uzun, qısa saithlər və beləcə də diftonqlar əsasən şivələrdə mövcuddur, hətta ədəbi tələffüzdə bunların bəzilərindən istifadə olunsa da, bunları əsas fonem deyil, fonem variantları kimi qəbul etmək lazım gəlir"(2,44)

Sait səslərin uyğunluğu.* Bütün başqa dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Soltanlı şivəsində də sait səslərin uyğunluğu faktlarına rast gəlirik. Bu uyğunluq ədəbi dil ilə müqayisə əsasında müəyyən edilir. Haqqında danışdığımız şivədə sait səslərin uyğunluğu faktları aşağıdakı şəkildədir:

a > o - boyatı, boğarsıx, boyat və s.

"O-laşma prosesi Bakı dialektinin ən canlı xüsusiyyətlərindəndir. "...a>o hadisəsi türk dillərindən ən çox özbək dilində yayılmışdır". (3,17)

Əksinə uyğunluq: **qavırqa, yafşan, çarşaf, daşan, qaşav, cilav, davqa** və s. tipli sözlərdə **o > a** uyğunluğu Soltanlı şivəsi üçün daha səciyyəvidir. Bu hadisə dilimizin əvvəlki dövrləri üçün də (Xətai, Vaqif, Nəbati və başqalarında) xarakterik olmuşdur.

e>ə: əv, əvcix`, əvlənməx`, dəyil və s. sözlərdə **e>ə** uyğunluğu Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün də xarakterikdir.(4,12)

Əksinə hal: **pencərə, serçə.**

a > ı: sıvay, yıxa;

a >ə: Ədil, Fəmil, qəvliyət;

Əksinə hal: **qabır, qaylan.**

ə > i: incir, şikil, zincir;

i > ı: layıx, Elmıra.

o>u: Azərbaycan dilinin Quba dialekti üçün xarakterik olan bu hadisəyə Soltanlı şivəsində yalnız bir tayfanın (Haxnazarrılar) danışığında təsadüf edilir: **unuçun (onun üçün), unu (onu);**

ö > ə; kösəv, biləv, kəvşən, bitəv və s. Bu hadisə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün də xarakterikdir.(4,10)

u>ı: bı, bıra, bıcax, namıs, vırajıyıx və s.

Soltanlı şivəsi üçün səciyyəvi fonetik hadisələrdən olan **u>ı** uyğunluğu Naxçıvan (4,10) və Muğan (5,35) qrupu şivələri üçün də səciyyəvi hadisədir, lakin işlənmə yerinə görə Muğan qrupu şivələrinə deyil, Naxçıvan qrupu şivələrinə uyğun gəlir.

* Səs əvəzlənmələri" ifadəsinin yanlış olduğunu göstərən fikri (bax: A.Hüseynov,göstərilən əsər,səh.24) doğru hesab edirik.

ü > i: Zilfiqar, Əvdiləli, firsət və s.

Diftonqlar. Prof. Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, "Müasir ədəbi dilimizdə, canlı danışıqımızda bir sıra diftonqlara təsadüf etmək mümkündür". (6,12)

Diftonq iki saat səsin bir saat kəmiyyətində təzahürüdürsə, prof. M.Ş.Şirəliyev **ov, oy, ev, ey** tərkiblərini diftonq hesab edərkən (3,41-42) həqiqətən yanılır.

Lakin, yuxarıda deyildiyi kimi, dialekt və şivələrimizdə diftonq tipli səslər yaranmışdır ki, bu da əsasən **v** və **y** səslərinin zəifləməsi və düşməsi nəticəsi kimi izah olunur.

Bu cəhətdən Soltanlı şivəsində diftonqlaşma yaradan səslər aşağıdakı şəkildə müşahidə olunmuşdur:

öə: göənmək, söən, göərçin, döən və s.

əi: gəirdi, bəirdi, səirdi və s.

iə: yiə, yiən və s.

öu: tōux, söux və s.

ua: çual, sual və s.

Bu misallarda birinci saitlər yarım sait kimi və beləliklə. **öə, əi, iə, öü, ua** səsləri 1,5 sait kəmiyyətində tələffüz olunur.

SAMİTLƏR

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Soltanlı şivəsində də 23 samit vardır. Bu samitlərin çoxu tələffüzünə görə ədəbi dildəki samitlərdən heç bir xüsusiyyətinə görə fərqlənmir. Yalnız bir neçə samitin tələffüzü cə müxtəlif variantı vardır.

x`. Şivələrimizin qərb, şimal, bəzən də cənub qruplarında olduğu kimi, bu səs Soltanlı şivəsində də sözün ortasında və sonunda ön sıra saitlərdən sonra daha yumşaq tələffüz edilir. Məsələn: **yüx`səx`lix`, kəsix`, güləx`, də:jiyix` (dəyəcəyik), kəx`lix`** və s.

Bu səsin hərtərəfli fonoloji təsvirini ilk dəfə SSRİ EA-nın müxbir üzvü, prof. N.İ.Aşmarin vermişdir. O özünün "**Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи**" əsərində yazmışdır: "x` səsi rus tələffüzündə "xiter" sözündə x səsinə və almanca "ich" sözündə "ch" səsinə uyğun gəlir, lakin daha ön artikulyasiyaya malikdir. Ümumiyyətlə, bu səsə ön sıra saitli sözlərin axırında təsadüf edilir. Başqa vəziyyətdə isə əhəmiyyətini itirmiş və yerini yumşalmış yeni h səsinə vermişdir". (7,21)

Bu şivədə maraqlı hadisələrdən biri də **b** səsinin **b>p>f** istiqamətində qarlaşmasıdır: **ahf, gəlif, yazıf, ölüf** və s.

n, (velyar **n**) səsi qonşu Dağ Tumas kəndində çox işlənsə də, Soltanlı kənd şivəsində asanlıqla öz yerini uzanan burun səslərinə verir: dəftərī:, çayī:, paltarā:, yıxā: və s.

Samit səslərin uyğunluğu. Soltanlı şivəsində söz kökündə və əsasında samit səslərin uyğunluğu faktları özünün maraqlı cəhətləri ilə təzahür edir. Samit səslərin uyğunluğu saitlərin uyğunluğunda olduğu kimi, ədəbi dil ilə müqayisə əsasında aşkara çıxır.

Şivədə aşağıdakı səs uyğunluqları müşahidə edilmişdir:

c>j: **aj, alajam, bajı, saj, üj** və s. Soltanlı şivəsini qərb qrupu dialekt və şivələri ilə bağlayan bu hadisə özünü söz kökündə iki sait arasında göstərir. Misallardan görüldüyü kimi, təkhecalı sözlərin sonunda da **c>j** hadisəsi baş verə bilər.

q>x: **yaylıx, qalax, saçax, çırax, otax, papax** və s. Şivə üçün səciyyəvi olan bu hadisə özünü ən çox sözlərin sonunda göstərir. **q >x** hadisəsi şimal, qərb, cənub qrupu dialekt və şivələri üçün də xarakterikdir.(4,15)*

y > v: bu hadisəyə şivədə ancaq aşağıdakı sözlərdə təsadüf edilmişdir: **çəvirkkə, həvkə, ağcaqavın.**

h>x: bu hadisəyə qonşu Horovlu şivəsində çox təsadüf edilsə də, Soltanlı şivəsində yalnız sabax sözündə rast gəlirik.

b>p: Naxçıvan dialekti üçün səciyyəvi olan bu hadisəyə Soltanlı şivəsində bir neçə sözün əvvəlində təsadüf olunur: **piçax, pirqədir.**

c > y: «bacısı» mənasında **bayıssı** - sözündə təsadüf edilmişdir.

FONETİK HADİSƏ VƏ QANUNLAR

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müxtəlif fonetik hadisələr müşahidə olunur. Buraya uyuşma, səs fərqləşməsi, yerdəyişmə, səsartımı, səsdüşümü və s. hadisələri daxil etmək olar. Başqa dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Soltanlı şivəsində də həmin fonetik hadisələr geniş yayılmışdır.

1.Uyuşma (assimilyasiya). Uyuşma hadisəsi iki cür olur; irəli (progressiv) və geri (regressiv). Soltanlı şivəsində uyuşmanın istiqamətinə görə fərqlənən hər iki tipi mövcuddur.

*Sonralar bu hadisənin yanlış izah edildiyini aydınlaşdırmışam (bax:”Sirkə” hekayəsi və imlamız.”Gənc müəllim”,17 fevral 1967; “Sənət düşüncələri”, Bakı,1967,s.23-39) Həm də bu, əslində, ədəbi dil faktıdır.

a) iradi uyuşma

Sözdəki səslərdən biri özündən əvvəlki səslərdən birinin təsiri ilə dəyişilir və onun məxrəcinə uyğun tələffüz edilir, beləliklə, irəli uyuşma yaranır.

md>mn: atamnan, qızımnan, əlimnən, əvimnən və s.

nl>nn: çavannıx, donnux, yavannıx, çannıx, zehinni və s.

nd>nn: mənnən, həsənnən, yalannan, kivrənnən və s.

dl>dd: savaddı, daddı, şaddıx, arvaddı və s.

rl>rr: varrı, heyvandarrıx, karrı, azarrı və s.

tl>td: atdı, ehtiyatdı, ləzətdi, dövlətdi və s.

sl>sd: bəsdəmək, tərsdəşməx` və s.

şl>şd: quşdar, qamışdıx, başdı və s.

pm>pb: tapbax, tappaça, tapbaz və s.

2, 3, 4, 5-ci maddələrdəki uyuşma tam, qalanları isə yarımçıq progressiv uyuşmadır.

b) geri uyuşma

Sözdəki hər hansı bir səs özündən sonrakı səsin təsiri ilə dəyişir, beləliklə, geri (repressiv) uyuşma yaranmış odur:

rl<ll: gəzillər, də:llər (deyərlər), vıralılar və s.

ts<ss: gəssə, yassa, eşissə və s.

zs<ss: gəlməssən, sössüz, almassan və s.

ds<ss: dassız, savassız, qavıssız və s.

nm<mm: örgəmməx`, qammaz, dimməz, inammaz və s.

şc- çc: yavaça, baççı və s.

Sonuncusu müstəsna olmaqla, göstərilən faktlar tam geri (repressiv) uyuşmaya aiddir.

2. Səs fərqləşməsi (dissimilyasiya). Fonetik hadisələr içərisində səs fərqləşməsi (dissimilyasiya) çox da geniş yayılmamışdır. Səs fərqləşməsi hadisəsi sonor səslərə aid olub, eyni məxrəcdə tələffüz olunan iki səsdən birinin tələffüz çətinliyi nəticəsində başqa məxrəcdə tələffüzü ilə əlaqədar yaranır. Səs fərqləşməsi hadisəsi uyuşmanın (assimilyasiyanın) tam əksinədir.

Şivədə aşağıdakı hallarda səs fərqləşməsi müşahidə olunur:

rr>rl: qaral (qərar); *Qaralım illaf kəsilib.*

zərəl - Öza: zərəldi, bala.

rr>nr: mındar, Yaman mındar adamdı.

Bəzi dilçilər ağacdar, gücdü, bijdix`, seşdi sözlərindəki fonetik hadisəni də "yarımçıq dissimilyasiya" hesab edirlər, lakin bu misallar təriflə uyğun gəlmir.

3.Yerdəyişmə (metateza).Söz daxilində samitlərin, bəzən də samitlərlə birlikdə saitlərin yerdəyişməsi hadisəsi baş verir. Yerdəyişmə (metateza) adlanan bu fonetik hadisə Soltanlı şivəsində aşağıdakı hallarda müşahidə edilmişdir:

l - n: nəlbəki //lənbəki// ləmbəki;

d - y: madyan // maydan;

k(y) - s: diskiməx` // diysinməx` : öskürməx`// öysürməx`-
(burada k - y hadisəsi də vardır).;

r - h: Fərhad // Fəhrat;

l - f: külfət // küflət;

y - r: qeyrət // qıryət;

r - v: gırvənkə // gıvrənkə.

4.Səsartımı (proteza). Səs artımı (proteza) hadisəsi alınma sözlərdə özünü göstərir. Başqa dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Soltanlı kənd şivəsində də protetik səslər özünü əsasən iki şəkildə göstərir:

1.Alınma sözlərdə söz başında **st, sk, sp, şk** samitləri ilə başlayan heca olduqda; məsələn: **ustol, işqaf, istansiya, isqılat, istikan, ibişka, isbort, işkif** və s.

2.Söz **r** səsi ilə başladıqda; məsələn: **İrəşid, İrəhim, İrayon, Urqiya, İrza, Ürbaba, iradiyo, irizin** və s.

Xalis Azərbaycan sözlərində söz əvvəlində, ədəbi dildən fərqli olaraq, **y** səsinin işlənməsi halına təsadüf edilir. Məsələn: **yeniş, yendirməx`** və s. Dilimizin tarixinə aid yazılı abidələrə və qohum dillərə mü-raciət etdikdə Qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi hesab edilən bu xüsusiyyətin daha qədim hadisə olduğu aydınlaşır.

Soltanlı şivəsində sözlərin sonuna da samitlərin artırıldığı hallar vardır. Məsələn: **qaçırkın, yazırkın, görürkün, üçünkün, iraskın, uruçcan, ərəfçən** və s. Lakin bu cür səs artımını protetik hadisə kimi deyil, qapalılaşma hadisəsinin izləri kimi izah etmək düzgün olar.

5.Epenteza. Soltanlı şivəsində epenteza (sözlərin ortasına səs artırılması) hadisəsinə aşağıdakı iki halda rast gəlmək olur:

1.Dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlərin tərkibində iki sait yanaşı işləndikdə saitlər arasına **y** və **h** səslərindən biri artırılır. Məsələn: **xayın, fayız, nayif (naib) əyriplən, sahat, camahat** və s.

2.Eləcə də dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlərin tərkibində iki samit olduqda samitlər arasına bir sait artırılır. Məsələn: **qəbiz, hərif, əsil, əmir, dekabir, noyabir** və s.

6.Səsdüşümü (eliziya). Maraqlı fonetik hadisələrdən biri də səs düşümü (eliziya) hadisəsidir. Səs düşümü, başlıca olaraq, iki sözün bir-

ləşməsi nəticəsi kimi özünü göstərir. Şivədə səs düşümlü hadisəsinə aşağıdakı hallarda rast gəlmək olur:

1. Saitlə qurtaran və saitle başlayan iki söz birləşdikdə birinci sözün son saiti düşür: **No:lsun? Neynirsən? No:lar? Ne:lədin?** Və s.

2. Felin bacarıq formasının komponentləri çox vaxt birləşdirilir, **bilmək** felinin birinci iki səsi düşür. Məsələn: **yazə:ləssən, qaçə:ləjəm, görə:ləjəm** və s.

3. İndiki zaman şəkilçisinin tərkibindəki və bəzi başqa sözlərdəki **r** səsi düşür. Məsələn: **Yatısan? Gedisən? Görüsən? Otumax, qaldım ax** və s. Bu sözləri başqa hadisə ilə əlaqədar da izah etmək olardı.

7. Ahəng qanunu. Dilimiz üçün daxili qüvvə olan ahəng qanununu möhkəm saxlayan Soltanlı şivəsində ahəngin pozulması hallarına da rast gəlirik. Bu şivədə II şəxs tək və cəmin mənsubiyyət şəkilçiləri və II şəxs cəmin xəbərlik şəkilçisi ön sıra saitle sözlərin ahənginə tabe olmayaraq, arxa sıra saitlərlə ifadə olunur. Məsələn: belī:, belā:, əvī:z, gōzū:z, getdī:z, sürdū:z, əzdī:z, yazdī:z, eşdī:z və s.

Fellər xəbər formasının zamanları üzrə dəyişərkən incə saitle sözlərdə II şəxs cəmdə ahəng pozulur:

təsdıq

Tək

I ş. düzəjəm

II ş. düzəssən

III ş. düzəjəx`

Cəm

düzəji:x`

düzəss:ız

düzəjəx`lər

nkar

I ş. Gülme:jəm

II ş. gülmiyəssən

III ş. Gülme:jəx`

gülme:jiyix`

gülmiyəssı:z

gülme:jəx`lər

8. Vurğu. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində vurğu əsasən sözün son hecasına düşür. Bu cəhətdən Soltanlı şivəsi ədəbi dilimizdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu şivədə vurğu əksərən sözün ilk hecasında özünü göstərir. Məsələn: **gō`ndər, ü`çün, öt`rün, gö`rə, baş`qa, ki`no, dü`nən, Mas`qova** və s. Bu vəziyyət özünü xitablarda da saxlayır: **də`də!, nə`nə!, ə`mi! ə`zizim!** və s.

1962

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azər Hüseynov. Azərbaycan dialektologiyası. V.İ.Lenin adına API-nin nəşri. Bakı, 1958.

2. Prof. Ə. M. Dəmirçizadə, Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. V. İ. Lenin adına API-nin nəşri, Bakı, 1960.
3. M. Ş. Şirəliyev, Bakı dialekti, Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1957.
4. M. Ş. Şirəliyev. Şahbuz şivələrinin fonetikasi. Azərb. SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII cild, Bakı, 1957.
5. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1955.
6. Azərbaycan dilinin qrammatikasi, I hissə, Azərb. SSR EA nəşri, 1951.
7. Н. И. Ашмарин, Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи, Баку, 1926.

XIX ƏSRDƏ VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YAŞAMIS AZƏRBAYCAN YAZIÇILARININ DİLİNİN TƏDQIQI TARİXİNƏ DAİR

(Tezislər)

I. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra yeni üslublar yaranır, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, ədəbi dil təkcə poeziya dili olaraq qalmır, onun sahəsi genişlənir: komediya, nəsr, satira və təmsil üslubları yaranır. Milli dil əsasında vahid ədəbi dil yaratmaq uğrunda mübarizə sürətlənir.

Ədəbi dilin başqa üslubları kimi, bədii əsərlərin dilinin tədqiqi də "inqilab meyvəsi" olan sovet dilçiliyinə aiddir. Sovet dövrü Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə xeyli iş görülmüşdür. Lakin hələ də ədəbi dil problemləri sahəsində, xüsusilə bədii əsərlərin dilinin tədqiqi ilə bağlı çatışmazlıqlar çoxdur. Bakıxanov və Zakir kimi sənətkarların bədii əsərlərinin dili haqqında həcmli elmi əsərlər yazılmayıb.

II. Bununla belə, Bakıxanov və Zakirin dilinin tədqiqinə həsr edilmiş müəyyən əsərlər vardır. Ə. Dəmirçizadə hələ 1938-ci ildə yazmış

olduğu "Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri" kitabında göstərdi ki, şeir dilinin bir əsr əvvəl xalq dilinə yaxınlaşması və XIX əsrin ictimai-mədəni tələbləri köhnə nəsr dilinin "Xalq dilinə yaxın bir şəkli düşməsinə və köhnə nəsr dili çərçivəsindən çıxmasına səbəb olacaqdı". Ə. Dəmirçizadə yazır ki, bu zərurəti ilk dəfə duyan Bakıxanov oldu və o, özünün "Nəsihətlər" kitabı ilə köhnə nəsr dilinə əks olan yeni nəsr dilini yaratdı.

Ə.Dəmirçizadə "Birinci Azərbaycan dilçisi" (1944) məqaləsində Bakıxanovun dil sahəsindəki xidmətlərini üç sahədə qruplaşdırmış, onun qrammatik görüşlərini, sözlərin etimologiyası haqqında mülahizələrini ayrı-ayrılıqda araşdırmış, Azərbaycan nəsr dili sahəsindəki fikirlərini və əməli işini bir az da geniş şəkildə izah etmişdir.

Zakirin dili haqqında yazılmış yeganə məqalədə (Ə.Dəmirçizadə. Zakirin dili haqqında."Ədəbiyyat qəzeti", 1935, 2) isə göstərilir ki, Zakirin dilində Füzuli dilinə məxsus qalıqlar olsa da, o öz realist şeirləri ilə leksik, qrammatik və üslubi cəhətdən xalq dilinə çox yaxınlaşmış, satirik əsərləri ilə satira üslubunun bünövrəsini qoymuşdur. Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri" kitabında da Zakirin dilindən bəhs etmişdir.

III.Milli dil əsasında vahid ədəbi dilin qurulması, inkişafı və sabitləşməsi dövrünün ən görkəmli nümayəndələrindən biri M.F.Axundovdur.

Prof. B.Çobanzadə "Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi" (1928) məqaləsində yazır ki, M.F.Axundovun dili bütün türk-tatar dilləri üçün yeni bir hadisədir, Volqaboyu tatarları istisna olmaqla, qalan türk dilli xalqlar belə bir dilə yalnız 1905-ci il inqilabından sonra nail olmuşlar.

M.F.Axundovun tədqiqi daha çox 1938-ci ildən - Dəmirçizadənin M.F.Axundovun dilinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərinin nəşrindən sonra başlayır. Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri" (1938) kitabında M.F.Axundova ayrıca yer vermiş, "M.F.Axundovun dramaturgiya dili" (1938), "M.F.Axundov pyeslərinin dili" (1938) məqalələrində və 1941-ci ildə nəşr olunmuş "M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili" kitabında böyük dramaturqun ədəbi dil sahəsindəki xidmətlərini ilk dəfə ətraflı şəkildə konkret misallarla açıb göstərmişdir.

Ə.Dəmirçizadənin M.F.Axundovun dili haqqında əsərlərindən sonra N.Məmmədov "M.F.Axundovun dili" (1946), H.Mirzəzadə "XIX əsrin nəsr dili" (1947) mövzusunda namizədlik dissertasiyaları yazmışlar ki, bu əsərlər, heç şübhəsiz, M.F.Axundovun ədəbi-bədii əsərlərinin dilini öyrənmək üçün aparılmış mühüm tədqiqat işləridir.

Nəhayət, son dövrlərdə yazılmış bir sıra əsərlər - S.Murtuzayevin "M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası" (1958), M.Cahangirovun "M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir" (1962) kitabları, E.Əlibəyzadə və T.Hacıyevin bu sahəyə dair məqalələri M.F.Axundovun bədii əsərlərinin dili ilə əlaqədar olan tədqiqatı zənginləşdirmişdir.

S.Murtuzayevin kitabı M.F.Axundovun dram əsərlərində olan frazeoloji material əsasında yazılmış, M.Cahangirov isə öz əsərini ilk təcrübə olaraq konkret bir sahənin təhlilinə - mövcud və məqbul əlyazma nüsxələri üzərində dramaturqun sonradan necə işlədiyi məsələsini araşdırmağa həsr etmişdir. Əsərin sonunda yazıçı tərəfindən edilmiş düzəliş və fərqlərin cədvəli verilmişdir.

IV.İyirminci əsrin ilk illərindən başlayaraq, mürtəcə burjuaziya siyasətdə panislamizm, pantürkizm cəbhəsinə keçdiyi kimi, ədəbi dildə ərəb, fars və osmanlı dillərinə əsaslanmağa çalışır. Xırda burjuaziya isə demokratik bir cəbhə tutur, ana dilində qəzet və jurnallar nəşr edir. Demokratik cəbhənin görkəmli nümayəndələri C.Məmmədquluzadə, Sabir, Haqverdiyev, Ordubadi, Ə.Nəzmi və başqaları "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında toplaşaraq, öz əsərlərini xalq dilinə, canlı danışiq dilinə son dərəcə yaxın bir şəkildə yazır, ana dilini qoruyub möhkəmləndirməyə çalışırlar. Demokratik cəbhə nümayəndələrinin bədii dilindən danışan dilçilərimiz haqlı olaraq bu dövrü milli dil əsasında vahid ədəbi dilin əsasən sabitləşməsi dövrü hesab edirlər.

C.Məmmədquluzadə, Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev və başqa molla-nəsrəddinçilər xalq dilini gözəl bilir, xalq ruhunda təşbih və ifadələr işlədirdilər. C.Məmmədquluzadə yazırdı ki, söz xalqın yadigarıdır, onu əziz tutmaq və elə yazmaq lazımdır ki, hamı başa düşsün, qonşu xalqların dilindən şüurlu surətdə istifadə etmək lazımdır. Bütün bu xüsusiyyətlər H.Mirzəzadənin "C.Məmmədquluzadənin dili" (1945), E.Əlibəyzadənin "Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında C.Məmmədquluzadənin rolu" (1954), A.A.Hacıyevanın "C.Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin dili haqqında" (1958) adlı məqalələrdə konkret misallarla ətraflı şəkildə şərh edilmişdir.

Ə. Dəmirçizadənin "Sabirin satira texnikası" (1946), "Şairin satira dili" (1947), H.Mirzəzadənin "Sabirin şeir dili haqqında" (1946), R.Məhərrəmovanın "Sabirin satirik şeirlərində söz və ifadə yaradıcılığı" (1960) məqalələrində Sabirin dili və əsas üslub xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

E.Əlibəyzadənin, R.Məhərrəmovanın, S.Vəliyevin dissertasiyaları C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev haqqında tədqiqatı daha da zənginləşdirmişdir.

Bu qısa xülasədən göründüyü kimi, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində yaşamış yazıçılarımızın milli ədəbi dilimizin formalaşması və inkişafında rolunu aydınlaşdırmaq sahəsində xeyli iş görülmüş və bir sıra faydalı nəticələr əldə edilmişdir, lakin bu sahədə görülmüş işlərlə hələ kifayətlənmək mümkün olmadığı üçün dilçilərimizin qarşısında daha ciddi işləmək zərurəti durur.

1963

РОЛЬ АПИ им. В.И.ЛЕНИНА В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Филологическому факультету Азербайджанского педагогического института им. В.И.Ленина принадлежит неocenимая роль в интенсивном развитии народного просвещения и культуры в Азербайджане, в создании за короткий период многочисленных национальных педагогических кадров словесников и подготовке видных ученых. Коллектив факультета сыграл значительную роль в создании и развитии ряда научных направлений в республике.

С первых дней образования института одним из трех его отделений явилось отделение обществоведения и языкознания, объединявшее гуманитарные дисциплины. К работе на этом отделении в то время были привлечены языковеды, этнографы, литераторы и педагоги - виднейшие представители интеллигенции. Среди них необходимо особо отметить А.Шаика, А.Ахвердова, У.Гаджибекова, Б.Талыблы, Х.Зейналлы, Т.Шахбази.

Важные насущные задачи стояли перед сравнительно небольшим коллективом: разработка планов и программ для впервые открывшегося в молодой советской республике педагогического вуза, подготовка с учетом современных требований пособий и материалов, чтение лекций в аудиториях на родном языке. С большим воодушевлением, вместе с другими отделениями института, приступил к осуществлению поставленных партией и правительством ответ-

ственных и почетных задач и молодой коллектив отделения обществоведения и языкознания.

По инициативе Совета Народных Комиссаров Азербайджана и Народного Комиссариата Просвещения, в первые годы существования института (1921-1924) для оказания помощи соответствующим факультетам в постановке учебной работы были приглашены видные ученые из Москвы, Ленинграда, Казани и других центров. Некоторые из них, специалисты в области востоковедения, тюркологии, такие, как В.В.Бартольд, Н.Я.Марр, И.И.Мещанинов, Н.И.Ашмарин, А.Н.Самойлович, П.К.Жузе, А.О.Маковельский, П.П.Фридолин и др., оказали огромную помощь в создании начальных курсов различных областей наук и воспитании научных и педагогических кадров.

Результатом совместных усилий коллектива факультета, его интенсивной научно-теоретической деятельности с самого начала образования института и на протяжении всех пятидесяти лет явилось зарождение и развитие азербайджанской советской филологической науки в республике.

Одной из кафедр АПИ им. В.И.Ленина, сыгравших за пятидесятилетнюю историю огромную роль в развитии науки, просвещения и культуры в Азербайджане, в воспитании национальных педагогических кадров и появлении ученых-филологов, является **кафедра азербайджанского языкознания.**

Эта кафедра была колыбелью языковедческой науки в Азербайджане, здесь создавались первые ценные труды, связанные с исследованием и изучением языка. Воспитанники кафедры работают ныне в Институте языкознания АН АССР, Азербайджанском государственном университете, Кировабадском педагогическом институте, Азербайджанском Государственном научно-исследовательском институте педагогики.

В двадцатых годах азербайджанский литературный язык был предметом горячих споров и обсуждений; язык не был освобожден от влияния других языков, языкознание не было отделено от тюркологии. Исследованием и преподаванием вопросов языкознания на кафедре в основном занимались Б.Чобанзаде, А.Шаик, И.Гасанов и др. 1921-1929 годы были как бы подготовительным периодом для развития азербайджанского языкознания как самостоятельной науки, для превращения кафедры в самостоятельный центр.

Эта подготовительная работа была продолжена и в начале тридцатых годов. Вышли из печати учебники для средних школ, среди которых можно назвать "Основы научной грамматики" Б.Чобанзаде и Г.Багирзаде, "Краткая стилистика" (1933, 1934) А.Тагизаде и Х.С. Ходжаева, книги по азербайджанскому языку для 5-6

кл. И.Гасанова, А.Шарифова, А.Бабазаде, был издан ряд ценных статей молодых исследователей. Но результаты научных исследований азербайджанского языка стал проглядываться зримее к концу тридцатых годов. В планах научно-исследовательских работ за 1938/39 учебный год мы наталкиваемся на целый список интересных тем: "Диалекты азербайджанского языка" М.Ширалиева, "История азербайджанского языка до XX века" А.Демирчизаде, "Конструкция изафета и азербайджанский язык" М.Гусейнзаде, "Глаголы азербайджанского языка" И.Эфендиева, "Фонетические влияния цахурского языка на закатальский диалект" С.Джафарова и др. Некоторые из этих работ, ставших кандидатскими и докторскими диссертациями, составили фундамент таких наук, как современный азербайджанский язык, история азербайджанского литературного языка, азербайджанская диалектология. Выход в свет в 1938 году книги А.Демирчизаде "Краткий курс истории азербайджанского литературного языка" явился значительным событием в азербайджанском языкознании. Высокую оценку этому труду дали профессора С.Е. Малов, Н.К.Дмитриев, Я.Э.Бертельс. появление книги М.Ширалиева "Азербайджанская диалектология (ч. I, 1942; ч. II, 1943), расценивающейся как образец диалектологических исследований, было результатом работы ученого на кафедре азербайджанского языкознания в те годы.

В 1932 году при институте была открыта аспирантура. Осенний прием 1933 года в эту аспирантуру следует отметить как важную веху в развитии азербайджанского языкознания. Среди двадцати двух аспирантов четверо были приняты по специальности "языкознание". Первыми аспирантами по этой специальности были М.Ширалиев, А.Демирчизаде, М.Гусейнзаде и И.Эфендиев, впоследствии ставшие ведущими лингвистами Азербайджана.

Академик М.Ширалиев с 1933 по 1946 год непосредственно был связан с кафедрой языкознания АПИ им. В.И.Ленина, заведовал этой кафедрой, был деканом факультета. В этот период он создал свои общеизвестные труды "Бакинский диалект" и "Азербайджанская диалектология".

Завоевавший славу своими глубокими исследовательскими работами в различных областях современного азербайджанского литературного языка проф.М.Гусейнзаде окончил здесь аспирантуру, работал деканом и занимался преподавательской деятельностью.

Здесь же начинал свою научно-исследовательскую деятельность доц.И.Эфендиев, сыгравший своими ценными исследованиями важную роль в зарождении научной грамматики.

Проф. А. Демирчизаде всю свою жизнь связал с кафедрой азербайджанского языкознания АПИ им. В.И.Ленина. С 1943 года он является бессменным ее руководителем. Ныне перу члена-корреспондента АН Аз.ССР проф. А. Демирчизаде принадлежит более 200 научных статей и до двадцати книг. Одной из важнейших сторон его научной деятельности явилось исследование неразработанных областей азербайджанского языкознания. Первые фундаментальные научные исследования, относящиеся к истории, стилистике, орфоэпии, этимологии и фонетике азербайджанского языка, непосредственно связаны с его именем. Его докторская диссертация "История азербайджанского языка", защищенная им в 1944 году, не только давала сведения об истории азербайджанского языка до XIII века (кстати сказать, к тому времени совершенно неисследованного периода), но и помогла в освещении некоторых страниц истории азербайджанской культуры. Академик И.И.Мещанинов писал об этом ценном труде: "Автор этого произведения пошел по совершенно непроторенной дороге, впервые дав историю азербайджанского языка с древнейших времен".

Результатом плодотворного труда А. Демирчизаде явилась его книга "Язык дастанов "Китаби-Деде Коркуд" (1958). Как отмечал член-корр. АН СССР А.Н.Кононов, этот труд знаменует новый этап в исследовании языка дастанов "Китаби-Деде Коркуд". Наряду с исследованием фонетических, лексических и грамматических особенностей дастанов, в этой исследовательской работе убедительно показана и история создания дастанов.

В своем другом труде - "Пути развития азербайджанского литературного языка" (1958) А. Демирчизаде путем научного обобщения разделил развитие литературного языка на три основных периода, охарактеризовав особенности каждого из них.

Много работы проделала кафедра в изучении истории азербайджанского языка, языка литературно-художественных произведений. Весьма ценными являются труды проф. А. Демирчизаде, посвященные вопросам истории литературного языка, языка художественных произведений и исторической грамматики, например: "М.Ф.Ахундов о языке и язык М.Ф.Ахундова" (1941), "История азербайджанского литературного языка" (1967), "Историческая грамматика азербайджанского языка" (1967), статьи о языке художественных произведений Физули, Г.Закира, М.А.Сабира, Джаббарлы, С.Вургунга и др. художников слова.

В кандидатских диссертациях "Язык и стиль пьесы С.Вургунга "Вагиф" (1962) А.Курбанова, "Язык и стиль пьесы Дж. Джаббарлы "В 1905 году" (1959) Н.Аббасовой, "Язык драматургии А.Ахвердова" (1966) Г.Ш.Кязимова впервые был исследован язык

драматургических произведений А.Ахвердова, Дж.Джаббарлы и С.Вургуна. Исследованию поэтического языка великого азербайджанского поэта-лирика М.П. Вагифа была посвящена кандидатская диссертация М.Рзаде "Лексика гошмы, теджнисов и муашире М.П.Вагифа" (1964), а диссертация Р.Г.Гасанова "Язык рассказов Ю.Чеменземенли"(1968) - языку и стилистическим особенностям прозы этого писателя.

Исследованием истории языка занимались и другие члены кафедры. Например, работы доцента А.Магеррамова "Азербайджанский литературный язык в советский период", "Что такое литературный язык" ценны и как учебные пособия.

После введения в программы высших учебных заведений предмета "Памятники древнетюркской письменности" кафедра уделила внимание исследованиям и в этой области. Появилась брошюра доц.А.Магеррамова "Памятники древнетюркской рунической письменности", была защищена Ю.Мамедовым кандидатская диссертация на тему: "Имя существительное в орхоно-енисейских памятниках в сравнении с азербайджанским языком".

Активное участие в подготовке и публикации словаря трудно понимаемых слов в языке азербайджанских писателей - классиков принял один из старейших членов кафедры Дж.Багиров. В настоящее время он занят подготовкой словаря языка стихотворений М.П.Вагифа.

В меньшей степени научный коллектив кафедры занимался и занимается исследованием проблем современного азербайджанского языка. Многие работы профессора А.Демирчизаде, например: "Имя прилагательное" (1947), "Современный азербайджанский язык"(1947), "Сложные предложения" (1947), "Фонетика современного азербайджанского языка"(1960) и др., были посвящены исследованию фонетических особенностей и грамматической структуры азербайджанского языка. Последняя из выше упомянутых монографий явилась первой работой, всесторонне охватывающей фонетические явления и законы азербайджанского языка. Со временем она превратилась в ценный учебник для студентов филологического факультета.

Кандидатская диссертация одного из первых аспирантов кафедры И.Эфендиева - "Глагол в азербайджанском языке", защищенная в 1946 году, образец первого системного исследования очень интересной и сложной области морфологии азербайджанского языка. В кандидатских диссертациях Б.Х.Рагимовой - "Дополнение в современном азербайджанском языке" (1956), Н.Абдуллаевой - "Двухсоставное простое предложение в современном азербайджанском языке" (1965), Г.Мирзоева - "Причастие в современ-

ном азербайджанском языке" (1965), Дж.Джафарова - "Способы выражения отрицания в современном азербайджанском литературном языке" (1965), А.Гаджиевой - "Осложнение именных словосочетаний в современном азербайджанском языке" (1966), А.Башировой - "Ударение в определительных словосочетаниях" были охвачены конкретные вопросы анализа фонетики и грамматического строя современного азербайджанского языка.

Ряд ценных статей в период своей деятельности на кафедре (1945-1967 г.) написал профессор З.Тагизаде. Его перу принадлежит книга "Синтаксис современного азербайджанского языка" (1960) и докторская диссертация "Сложное предложение в современном азербайджанском литературном языке" (1965). Этими работами он внес ценный вклад в исследование трудных и сложных вопросов синтаксиса современного азербайджанского языка.

Говоря о проблемах исследования современного азербайджанского языка, необходимо особо отметить значение книги "Морфология современного азербайджанского языка" (1961), написанной коллективом кафедры. Этот труд до сих пор используется как учебное пособие. Брошюра по данному предмету доцента Г.Мирзоева "Спецсеминар по морфологии современного азербайджанского языка (причастия)" (1971) является всесторонним исследованием этой области грамматики.

Шестидесятые годы были наиболее плодотворными в жизни кафедры. В эти годы большое внимание уделялось изучению лексики современного азербайджанского языка.

Важную роль сыграла кафедра азербайджанского языкознания и в области исследования диалектов и говоров азербайджанского языка. Кандидатская диссертация А.Гусейнова "Говоры Варташенского района" (1952), его книга "Азербайджанская диалектология" (1958) и некоторые научные статьи явились как бы продолжением работ академика М.Ширалиева, начатых в свое время на этой кафедре. Книга А.Гусейнова "Азербайджанская диалектология" как сжатый курс азербайджанской диалектологии по сей день пользуется заслуженным признанием у студентов. Докторская диссертация доц. А.Гусейнова "Северо-западные говоры азербайджанского языка", содержащая богатый фактический материал и глубокие научные обобщения, представлена к защите.

Среди работ, выполненных на кафедре в области диалектологии, следует отметить также ценные статьи доц.Б.Ибрагимова. На кафедре впервые были исследованы азербайджанские говоры Сицианского района Армянской ССР (Г.Багиров), кедабекские говоры азербайджанского языка (Б.Садыгов), говоры окрестностей Мингечаура (Б.Ахмедов), говоры Кахского района (С.Моллазаде).

Кандидатские диссертации Г.Багирова, Б.Садыгова, Б.Ахмедова, С.Моллазаде излагают фонетические, грамматические и лексические особенности вышеуказанных говоров.

Несмотря на многолетние дискуссии и обсуждение вопросов стилистики, до последнего времени мало кто занимался этой отраслью. Проф. А.Демирчизаде, опубликовав в 1962 году монографию "Стилистика азербайджанского языка", сделал первый значительный шаг в этой области. Особенно интересны и оригинальны главы этой книги "Стилистическая фонетика" и "Стилистическая лексика". С исследованием стилистических возможностей языка художественных произведений связаны некоторые статьи доцентов Г.Кязимова, Р.Гасанова и др.

Ряд трудов, созданных на кафедре, связан с исследованиями в области общего языкознания.

Основным объектом изучения книг "Язык и его фонетические единицы" (1965), "Словарный состав языка и его грамматическое строение" (1965) проф. А.Демирчизаде, "Как люди научились писать" (1967) проф. А.Курбанова явились вопросы словарного состава, основного словарного фонда азербайджанского языка, истории письма, азербайджанской письменности, связи грамматического строя со словарным составом и др. Монография А.Демирчизаде "Основы орфоэпии азербайджанского языка" (1969) была посвящена вопросам литературного произношения и орфоэпии. В другой его книге, "50 слов", дана этимология древнейших слов "Азербайджан", "Албан", "Арран", "Кавказ", "Хазар", "Мугань" и др.

Кафедра азербайджанского языкознания занималась не только исследованием чисто языковедческих вопросов, но и подготовкой кадров по специальности "Методика преподавания азербайджанского языка". Проф. А.Демирчизаде был руководителем кандидатской и докторской диссертаций ныне известного в республике ученого-методиста проф. А.Абдуллаева. Профессором А.Абдуллаевым в период сотрудничества на кафедре были созданы такие известные труды, как "Методика преподавания азербайджанского языка", "История преподавания азербайджанского языка". Многие из ученых, занимающихся ныне методическими исследованиями в области азербайджанского языка (проф. Б.Ахмедов, доц. Р.Асадов, доц. Я.Керимов, доц. К.Микаилов, доц. М.Гасанов и др.), были в свое время аспирантами проф. А.Демирчизаде.

Только за один учебный год (1969/70) кафедра подготовила и опубликовала более десяти программ по разным отраслям языкознания.

Кафедра азербайджанского языкознания сыграла большую роль в подготовке кадров филологов в республике. Только профес-

сором А.Демирчизаде было подготовлено более пятидесяти кандидатов и докторов наук.

Научный уровень кафедры в настоящее время очень высок. Если в 1940 году среди членов кафедры был только один кандидат наук - А.Демирчизаде, то в настоящее время из двадцати одного члена кафедры восемнадцать являются докторами и кандидатами наук.

Ныне на кафедре азербайджанского языкознания наряду со старшим поколением языковедов - членом-корреспондентом АН Аз.ССР А.Демирчизаде, проф. А.Курбановым, ст. преп. Дж.Багировым, доц. А.Гусейновым, доц. Б.Ибрагимовым - работает и творческая молодежь, которая исследует различные проблемы азербайджанского языкознания. Это - доценты Г.Мирзоев, Дж.Джафаров, Н.Намазов, Г.Кязимов, Г.Багиров, А.Шукюров, Б.Садыгов, Р.Гасанов, Ю.Мамедов, Г.Мамедов и др. "История развития вспомогательных частей речи в азербайджанском языке", "Диалектные особенности в языке прозаических произведений в начале XX века", "Языковые особенности газелей Физули, написанных на азербайджанском языке", "Процесс переходов в частях речи", "Переходные и непереходные глаголы в азербайджанском языке", "Язык сатирических произведений (1920-1940)", "Языковые и стилистические особенности азербайджанских советских поэм" (1945-1955) - вот далеко не полный перечень разносторонних и интересных с исследовательской точки зрения тем, над которыми работают научные силы кафедры.

В 1943-1944 учебном году на факультете языка и литературы АПИ им. В.И.Ленина была создана кафедра азербайджанского языка и **методики его преподавания**, которая функционирует вот уже около 30 лет.

Кафедра проделала значительную работу по развитию в нашей республике методики преподавания языка и подготовке научных кадров в этой области. Достаточно сказать, что если в момент организации кафедры в республике имелся всего один кандидат педагогических наук, доцент по методике преподавания азербайджанского языка, то в настоящее время по этой специальности имеется 33 кандидата наук и два доктора наук, профессора. Воспитанники кафедры (бывшие аспиранты и диссертанты) теперь плодотворно трудятся в АПИ им. В.И.Ленина, АГУ им.С.М.Кирова, АПИ языков им. М.Ф.Ахундова, Кировабадском пединституте им. Г.Б.Зардаби, Азербайджанской государственном научно-исследо-

вательском институте педагогики, а также в Сумгаите, Загаталах, Имишлах, Зардобе, Геокчае и других городах республики.

Следует отметить, что в основном членами этой кафедры написаны учебники и учебные пособия по методике преподавания азербайджанского языка в начальной и средней школе. На этой же кафедре составлялась часть учебников азербайджанского языка для азербайджанских и русских школ республики.

В настоящее время на кафедре работают 24 чел., из них два доктора наук и 17 кандидатов наук. Члены кафедры за последние 8-9 лет разработали и издали все программы по азербайджанскому языку и методике его преподавания для студентов очного и заочного отделений. Кроме того, они написали и издали в разные годы учебники и учебные пособия по азербайджанскому языку и методике его преподавания для студентов очного и заочного отделений и для учителей. Например, проф. А.С.Абдуллаев опубликовал книги "Методика азербайджанского языка в начальной школе", "Методика азербайджанского языка в средней школе", "Методика азербайджанского языка в русской школе", "Из истории преподавания азербайджанского языка", "Культура речи учителя", "Культура речи и ораторские способности". Им же написан ряд учебников азербайджанского языка для начальной и средней школы, а также десятки статей. А.Фараджов, недавно успешно защитивший докторскую диссертацию, издал книги и учебники: "Толковый лингвистический словарь", "Грамматическое понятие и некоторые вопросы его усвоения", "Усвоение грамматических понятий", "Азербайджанский язык" (для III класса), "Азербайджанский язык" (для V-VI классов), "Азербайджанский язык" (для VI класса русской школы). Кроме того, А.Ахмедов издал "Задания по синтаксису и методические указания по их проведению", доц. Ф.Абдурагимов - "Обучение каллиграфии в начальной школе", доц. М.Рзаде - "Материалы по истории азербайджанского литературного языка XVIII века", доц. Г.Гусейнов - "Схемы по грамматике азербайджанского языка" и "Сочинение по картинкам на уроках азербайджанского языка", доц. М.Мамедов - "Обогащение словарного запаса учащихся во II классе" и "Азербайджанский язык" (для III класса русской школы).

Доцент кафедры И.Байрамов написал диссертацию "Лингвистические основы преподавания морфологии в средней школе" на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности методика преподавания азербайджанского языка. Н.Аббасова завершила диссертацию на соискание ученой степени доктора филологических наук на тему: "Особенности языка и стиля в произведениях Дж.Джаббарлы".

А.С.Абдуллаев готовит к печати "Методику азербайджанского языка в средней школе" для студентов факультета языка и литературы, написанную с учетом изменений в системе среднего образования и на основе требований новой программы.

В последние годы кафедра уделяет особое внимание подготовке аспирантов и привлечению передовых учителей республики к написанию диссертацией. В настоящее время кафедра имеет 20 диссертантов, которые заняты исследованием актуальных проблем методики преподавания азербайджанского языка в разных классах средней школы.

Таким образом, без преувеличения можно сказать, что кафедра методики преподавания азербайджанского языка АПИ им. В.И.Ленина превратилась в научно-методический центр республики. Члены этой кафедры постоянно принимают участие в работе Учебно-методического совета Министрства Просвещения Азербайджанской ССР и конкурсах по созданию новых учебников.

Азербайджанское литературоведение как наука начало развиваться после установления Советской власти в республике. С целью изучения истории литературы и публикации материалов исследовательских работ были организованы соответствующие органы печати, научно-исследовательские учреждения. Одним из таких учреждений был Высший Педагогический Институт, где наряду с другими отраслями науки стало развиваться и литературоведение. Со временем факультет языка и литературы расширился, увеличилось число квалифицированных специалистов, работавших на нем, расширились и горизонты научно-исследовательской работы. Все это помогло поставить изучение азербайджанской филологии на более высокий научный уровень. С 1924 года для работы на факультете привлекаются проф.Б.Чобанзаде, М.К.Алекперли, А.Музаханлы, Ю.В.Чеменземенли.

В 1920-1930 годах в различных газетах, журналах и сборниках печатаются интересные статьи - результаты научных исследований преподавателей института, которые можно назвать тезисами первых монографий. Наиболее интересными из них были следующие:

А.Шаик - "Мои высказывания о М.Ф.Ахундове" (1924), "Мои высказывания об "Обманутых звездах" М.Ф.Ахундова" (1924), "О произведении "Иблис" Г.Джавида" (1925), "М.П.Вагиф" (1926), "Мирза реалист";

Г.Зейналлы - "Краткие заметки о "Шейде" Г.Джавида" (1923), "О драме "Пророк" Г.Джавида" (1926), "Некоторые замеча-

ния о драме "Шейх Санан" (1927), "Об устном творчестве" (1926), "Октябрь и наша литература" (1927), "Об эпохе М.Ф. Ахундова в Азербайджане" (1928), "Об идеологии в произведениях М.Ф.Ахундова" (1928);

У.Гаджибеков - "Взгляд на музыкальную жизнь Азербайджана" (1926), "Театр и его влияние" (1925);

Ю.В.Чемезменли - "Произведения азербайджанских авторов о нашей истории" (1926), "Зардуштские обычаи в Азербайджане" (1927), "Произведения М.Ф.Ахундова на других языках", "Гуманизм в народном творчестве" (1928);

А.Ахвердов - "Мирза Фатали и арабский алфавит" (1928), "Трагедия Мирза Фатали" (1928), "Жизнь и творчество М.Горького" (1928).

В конце 20-х годов и начале 30-х годов были опубликованы научно-критические статьи литературоведов института: М.Алекперли, А.Назима, А.Мусаханлы, М.Рафили, П.Фридолина, Б.Жузе и др.

Несмотря на некоторые недостатки и ограниченность, они сыграли немаловажную роль в развитии литературоведения. В эти годы начинают появляться книги по истории литературы. Среди них в особенности следует отметить "Материалы по истории азербайджанской литературы" (1925-1926 гг.), двухтомник Ф.Кочарли, состоящий из 4 частей. После того как был организован Институт литературы им Низами Академии Наук Азербайджанской ССР, творческие силы АПИ им. В.И.Ленина вошли в тесную научную связь с коллективом этого института и еще более расширили горизонты своих исследований.

Организатором и руководителем отделения языка и литературы в Высшем Педагогическом Институте был писатель и педагог Абдулла Шаик. Он был также ученым секретарем общеинститутского Ученого совета, руководил "образцовой школой" при институте. Эта школа являлась лабораторией для студентов института.

Академик М.А.Дадашзаде, рассказывая о деятельности А.Шаика в эти годы, пишет: "Мы не могли не удивляться большим делам этого маленького по комплекции и слабого по состоянию здоровья человека. Он был одним из организаторов курса истории азербайджанской литературы, который начали проходить одновременно в Высшем Педагогическом Институте и Государственном Университете. Время не ждало. Надо было читать лекции по истории литературы на родном языке. А.Шаик с честью справлялся с возложенными на него заданиями. Правда, у него были помощники, как А.Ахвердов, Г.Джавид. Но вся тяжесть этого труда лежала на плечах А.Шаика, так как он считался специалистом азербайджанской литературы".

Воспоминания академика М.Ариффа об этом замечательном человеке как бы дополняют и подтверждают слова самого А.Шаика: "Не смотря на свое слабое здоровье, я должен был создавать действительность из ничего. Я составлял разные программы, давал их на утверждение в Комиссариат Просвещения, составлял учебники литературы, помимо этого писал, собирал научные материалы по истории и теории литературы. Я до глубокой ночи трудился ради того, чтобы мог дать более обширные знания молодому поколению".

Над различными проблемами литературоведения серьезно трудились А.Ахвердов, У.Гаджибеков, Б.Талыблы, Г.Зейналлы и другие писатели, педагоги, работавшие на отделении языка и литературы института. В первое время создание научных трудов, составление учебников в области азербайджанской филологии так же, как и по другим предметам, было связано с большими трудностями. Поэтому преподаватели языка и литературы систематически вели научно-исследовательскую работу; заключения своих работ они в виде статей печатали в журналах "Маариф ве меданият" ("Просвещение и культура"), "Маариф ишчиси" ("Работник просвещения"), "Шарг гадыны" ("Женщина Востока") и на страницах газет. Эти статьи были ценны тем, что заложили фундамент советского литературоведения и служили материалом для студентов.

В феврале 1935 года в постановлении ЦК КП(б) Азербайджана об АПИ было выдвинуто требование: усилить и рационально организовать научно-исследовательские работы. Это постановление намного усилило научно-исследовательские работы как по филологии, так и по другим отраслям науки. Сборник "Известия АПИ" помогал публиковать наиболее интересные исследования. Первый номер "Известий АПИ" вышел в июле 1935 года (редактор Мирза Мамедов, секретарь А.Аббасов).

В передовой статье сборника редакция писала: "...После выхода периодического органа института "Известия АПИ" некоторые трудности, связанные с развитием научно-исследовательских работ, будут ликвидированы. Редакция своим основным долгом считает своевременно доводить до сведения читателей исследовательские работы". С первого же номера мы видим, что редакция с честью выполнила свои обещания. В этом номере из 5 п.л. были напечатано 7 статей. Все они представляли выводы законченных научно-исследовательских работ.

Большую научно-исследовательскую работу в эти годы вели на кафедре азербайджанской литературы Ф.Касумзаде, А.Назим, А.Мусаханлы, М.Ариф, М.Рафили. В середине 30-х годов кафедра литературы пополнилась новыми молодыми специалистами – пер-

выми аспирантами АПИ; это были М.Пашаев, Г.Араслы, Д.Х.Гаджиев. Преподаватели АПИ регулярно составляли учебники литературы для всех классов средней школы. Много работы было сделано и в области составления учебников и учебных пособий по различным периодам литературы и теории литературы для студентов филологических факультетов высших учебных заведений. В 1940 году доц. Д.Х.Гаджиев издал пособие по курсу азербайджанской советской литературы, в 1941 году М.Рафили издает пособие по древней азербайджанской литературе. Учебники, составленные воспитанником института А.Султанлы - "Хрестоматия западной литературы" (1950), "Вопросы эстетики и литературоведения в античном мире" (1946), "История римской литературы" (1959), "История античной литературы" (1958) - и сейчас очень ценные пособия для студентов.

Академик АН Азербайджанской ССР, проф. Г.Араслы, один из первых аспирантов института, к научно-педагогической деятельности, приступил в АПИ. В 1943 году он успешно защитил диссертацию на степень кандидата наук по теме: "История азербайджанской литературы XIII-XIV веков". В годы работы на факультете он пишет много научных трудов по фольклору, истории азербайджанской литературы древних и средних веков. Г.Араслы сыграл большую роль в организации научных курсов этих дисциплин и в развитии литературоведения.

Старейший преподаватель института Фейзулла Касумзаде - один из первых воспитанников института. 40 лет плодотворной научно-исследовательской работы академика АН Азербайджанской ССР, заслуженного деятеля науки, заслуженного учителя Ф.Касумзаде связано с АПИ. Его работа "История азербайджанской литературы XIX века" - очень ценная монография, посвященная исследованию одного из самых сложных и интересных периодов азербайджанской литературы.

Научные курсы по разным отраслям литературоведения были созданы именно в АПИ им. В.И.Ленина. Из них назовем фольклор (проф.Г.Араслы, проф.М.Г.Тахмасиб), азербайджанскую литературу древних и средних веков (проф.Г.Араслы, проф. М.А.Кулизаде, проф. М.Рафили), историю азербайджанской литературы XIX века (проф.Ф.Касумзаде), историю азербайджанской литературы XX века (проф. М.Д.Пашаев, проф. Д.Х.Гаджиев), азербайджанскую советскую литературу (проф. М.А.Дадашзаде, проф. Д.Х.Гаджиев), теорию литературы (проф.М.Рафили, проф.М.Д.Пашаев, Г.Эфендиев, Д.Х.Гаджиев и др.).

В последние годы кафедры литературы пополнилась многими талантливыми специалистами, которые расширил круг исследова-

ний своих предшественников. Центр исследований по устному народному творчеству и истории азербайджанской литературы XIX века попрежнему находится в нашем институте.

За последние годы на кафедре написаны многие труды, посвященные жизни и творчеству классиков, советских писателей и поэтов, проблемам литературоведения. Из них можно отметить: "Творчество Мехти Гусейна" (И.Шихлы), "Гаджибаба Назарли" (М.Хаятзаде), "Касумбек Закир" (М.Мустафаев), "История исследования азербайджанского фольклороведения" (П.Эфендиев), "Рассказы М.Д.Пашаева", "Особенности творчества Дж.Мамедкулузаде" (А.Гусейнов), "Версии эпоса "Кер-оглы" (Ф.Фархадов), "Ашуг Гусейн Джаван" (М.Акимов), "Путь развития азербайджанской драматургии" (М.Д.Сеидов), "Набати" (Р.Гамзаева), "Шукухи" (М.Мусаддик), "Комсомольская поэма" С.Вургун" (С.Шукюров), "М.В.Видада" (Т.Дунямалиева) и др.

Одну из основных ветвей литературоведения составляет проблема литературных взаимосвязей. В исследовании этой проблемы большую работу проделали специалисты нашего института. Существование в институте кафедр армянской и русской филологии, их деятельность усилили склонность к исследованию проблем литературных взаимосвязей.

В этой области большое научное значение имеют исследовательские работы проф.Ш.Курбанова, проф.Ф.Фархадова, проф. Г.Антоняна, доц.К.Таривердиевой, доц.А.Алмамедова, доц.А.Багирова и др.

В данное время сотрудники кафедры литературы продолжают работать над серьезными проблемами литературоведения. Сейчас почти готовы труды: "Ранние переводы с русского языка и их значение в развитии азербайджанской литературы", "Особенности мастерства азербайджанской ашугской поэзии". Эти труды – ценные подарки полувековому юбилею нашего института, носящего имя великого вождя человечества - В.И.Ленина.

1972

BİR SINIF ÜÇÜN ÜÇ DƏRSLİK

2004-cü ildə – bir ilin ərzində Azərbaycan məktəbinin 5-ci sinifləri üçün üç dərslik çap olunmuşdur. Müəllifləri və nəşriyyatları ilə qeyd edirik:

Əziz Əfəndizadə, Nizami Xudiyev, Ənvər Abbasov, Hüseyn Əsgərov. «Azərbaycan dili», 5-ci sinif üçün, «Təhsil» Nəşriyyatı, Bakı, 2004.

2.Nizami Xudiyev, Ənvər Abbasov, Hüseyn Əsgərov. «Azərbaycan dili», 5-ci sinif üçün, Çəşioğlu, Bakı, 2004.

3.Rauf İsmayılov, Xanım Qasımova, Faiq Şahbazlı, Qənirə Əmiranova. «Azərbaycan dili», 5-ci sinif üçün, «Yeni nəsil», Bakı, 2004.

Biz təəccüb edirik və yəqin ki, oxucu da təəccüb edir: üç dərslik və əvvəlki ikisinin müəllifləri, demək olar ki, eyni. İkinci kitabdan yalnız mərhum Əziz Əfəndizadənin adı çıxarılmışdır.

Hər üç dərslik Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Birinci kitab - 15 iyun 2003, ikinci kitab – 21 iyun 2004, üçüncü kitab – 21 aprel 2004-cü ildə.

Bu hal, fikrimizcə, bizim respublikanın dərslik nəşri tarixində yeganə hadisədir. Ona görə də bizi maraqlandırdı və hər üç dərsliyi nəzərdən keçirməli olduq.

Burada xüsusilə birinci və ikinci dərsliklərin hər ikisinin çapına icazə verilməsi maraqlıdır. Bir müəllif vəfat edib, qalan müəlliflər eynidir, dərslik iki müxtəlif mətbəədə, iki müxtəlif dərslik kimi çap olunub. Birinci kitab 22 iyun 2004-də «Təhsil» nəşriyyatında, ikincisi iki gün sonra «Çəşioğlu»da çapa imzalanıb. Bu, necə ola bilər? Bəlkə mü-

əlliflər iki cür, iki müxtəlif üslubda dərslik işləyiblər? Və hər ikisini sınaqdan keçirmək istəmişlər?

Amma həmin dərsliklərlə tanışlıq göstərir ki, xeyr, ikinci dərslikdə elə bir yenilik yoxdur. Yalnız birinci dərslik üzərində ixtisarlar aparılmış və bir çox məsələlər təhrif edilmişdir. Kim isə öz iradəsini yeritmək, vəfat etmiş müəllifi çıxarıb, hazır kitaba sahib olmaq məqsədi güdmüşdür. Bunu bir fakt da sübut edir ki, «Təhsil» nəşriyyatının buraxdığı kitabın annotasiyasından aydın olur ki, kitabın bütün əsas bölmələri («Sintaksis və durğu işarələri», «Fonetika», «Leksika», «Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı») vaxtilə mərhum Əziz Əfəndizadə tərəfindən yazılmışdır. Müəllif sağ ikən o biri yoldaşların da şərikli müəllif olmasına razı olmuşdur, amma indi bütün əsas bölmələri yazan müəllifin adını çıxarırlar və yalnız ixtisarlar edərək, heç bir sistemli yenilik etmədən dərsliyi öz adlarına çap edirlər.

Biz eyni müəllifli bu iki dərsliyi diqqətlə nəzərdən keçirərək aşağıdakıları müşahidə etdik:

1.«Çaşıoğlu»nun çap etdiyi dərslik «Təhsil» nəşriyyatının buraxdığı dərsliyin ixtisarla çap olunmuş pis bir variantıdır. Konkret faktlara keçək. «Keçilmişlərin təkrarı»ndan ibarət olan fonetikaya qədərki hissədə «Təhsil» nəşriyyatının çap etdiyi dərslikdə 146 çalışma verilmişdir. Çaşıoğlunun nəşrində isə həmin hissədəki daha ciddi çalışmalar ixtisar edilmiş, cəmi 101 çalışma saxlanmışdır. Bu 101 çalışmadan cəmi bir neçəsi «yeni» çalışmadır. Qalan bütün çalışmaların 90 faizinin şərti ilə yanaşı, mətni də olduğu kimi saxlanmışdır (bəzən bir hissəsi ixtisar edilmişdir). Çalışmaların sayı ona görə 101-ə çatdırılıb ki, «Təhsil»in nəşrindəki çalışmalara aid əlavə tapşırıqlar da bir sıra hallarda müstəqil çalışma kimi verilmişdir. Bütün dərslik bu şəkildədir və aydın olur ki, Əziz Əfəndizadənin adı saxlanmış birinci dərslik üzərində zərərli redaktə işi aparılmış, çalışmalar sistemi pisləşdirilmiş və həmin dərslik eyni müəlliflərin adına bir də Çaşıoğlu mətbəəsində çap olunmuşdur. «Təhsil» nəşriyyatının buraxdığı dərslik üzərində müəyyən əməliyyat aparmaqla onu yaxşılaşdırmamış, əksinə, eybəcərləşdirmişlər. Dərslik elmi qüsurlarla yüklənmişdir. Bu cəhət həm nəzəri məlumata, həm də çalışma mətnlərinə aiddir.

Konkret misallara diqqət yetirək:

1) «Təhsil» nəşrində mürəkkəb sözlərin bir qisminin bitişik, bir qisminin defislə yazıldığı, burada isə yalnız bitişik yazıldığı göstərilir (s.9) ki, bu, məktəbdə böyük mübahisələr doğurmaq imkanına malikdir və indii artıq, yəqin ki, doğurur da. Yalnız 108-ci səhifədə «qeyd» şəklində deyilir ki: «Nitqdə müxtəlif sözlərin yanaşı işlənməsi və ya eyni sözlərin təkrarlanması ilə yaranan və yazıda defislə yazılan ifadələr də mürəkkəb söz adlanır. Məsələn: gecə-gündüz, tez-gec... Bunlar mürək-

kəb söz deyil...» Məktəb tarixində daim müəkkəb söz kimi öyrənilmiş dil vahidlərini başqa cür təqdim edərək müəllimi, məktəbi pis vəziyyətdə qoymağın nə mənası var?

2) «Cümlələrdəki sözlər bir-birilə qrammatik cəhətdən əlaqələnin» (s.21) Bəs məna əlaqəsi? Məna əlaqəsi olmadan cümlə qurmaq olmaz ki!

3) Dərslikdə apostrofdan istifadə edilmədiyi halda, bir neçə yerdə apostrofun işlənmə qaydalarından bəhs edilmişdir, yəni əvvəlki kitabı lazımı şəkildə redaktə etmək də mümkün olmayıb. Səh. 33-də durğu işarələri sırasında apostrof da verilir. Səh.48-də: «Sözlərdə *a, e, ö* saitlərinin uzun tələffüz edildiyini göstərmək üçün çox vaxt yazıda həmin saitlərdən sonra apostrof (,) işarəsi qoyulur». Əvvələn, apostrof ləğv olunub, qoyulmur, ikincisi də «çox vaxt» nədir? Ya qoyular, ya qoyulmaz. Səh. 63-də *məsud, vüsət* kimi sözlərdə yenə apostrofdan danışılır. Əvvəldə *sürət, vüsət* kimi sözlərin apostrofla yazıldığı göstərilir. 368-ci çalışmada belə sözləri hecaya ayırmaq tapşırılır. Şagird necə eləsin? Apostrofla ayırsın, yoxsa apostrofsuz? O tipli sözlər apostrofla olanda fərqli hecalanır.

4) «Qapalı saitlərin tələffüzündə dil, həmçinin alt çənə yuxarıya doğru qallxır və ağız boşluğu daralır».(s.39) Deməli, alt çənə adi vəziyyətdən (çənələrin adi duruşundan) da əlavə yuxarı qalxır. Bu halda ancaq boğazda səs çıxı bilər. Qapalı saitlərdə alt sənə açıq saitlərə nisbətən aşağı az düşür, yuxarı qalxır.

5) Söz birləşmələrinin tərəflərindən birinin əsas, o birinin asılı olduğu göstərilir, bir kəlmə ilə əsas tərəfin hansı tərəf olduğu qeyd edilir. (s.19) Bəs şagird çalışmaları necə həll etsin?

6) Bu dərslikdə ayrı yazılmalı sözlər bitişik, bitişik yazılmalı sözlər ayrı yazılır. Səh.52-də: «özməxrəcinə»; səh.94-95-də və başqa səhi-fələrdə: *söz düzəldici* şəkilçilər, *söz dəyişdirici* şəkilçilər...

7) Söz sonunda karlaşa bilən samitlər sırasında *ğ* samiti də verilir, amma misal yoxdur. Çoxhecalı sözlərin sonunda *ğ* samiti olmaz, varsa, şivə xüsusiyyətidir. Səh.60-da: «Son səsi *x* və ya *ğ* ilə tələffüz olunan çoxhecalı sözlər *q* ilə yazılır». Şagirdə şivə xüsusiyyətini norma kimi vermək olmaz. «Papağ» – forması şivə xüsusiyyətidir.

8) Səh.59-da: «*K* hərfi iki səsi ifadə edir: 1) *ğ* samitinin qarşılığını, yəni *k* səsini». *Ğ* səsinin qarşılığı *k* yox, *x* –dir. Bunlar şagirdi yanlış yola salmaq üçün kifayətdir.

9) Səh.62-də: «Azərbaycan dilinə məxsus hecaların əvvəlində iki samitin yanaşı işlənmir» - kimi qüsurlu cümlə verilir, sonra *Rza, şkağ, stəkan* tipli sözlərin tələffüzündən danışılır. Lakin izahat doğru deyil. *Rza* əvəzinə *Riza*, *stəkan* əvəzinə *istəkan*, *şkağ* əvəzinə *işkağ* öyrədilməsi ciddi səhvdir.

10) Azərbaycan dilində vurğulu heca ilə vurğusuz hecanın üç fərqiindən biri vurğulu hecanın uzun tələffüzü sayılır. Halbuki bunun (uzanmanın) vurğuya dəxli yoxdur. *Alim* sözündə **a** uzanır, **i** vurğulu tələffüz olunur.

11) Sözlərin lüğəvi mənası düzgün öyrədilmir: *Tarla* – pambıq əkilmiş sahə.(s.69) (Belə çıxır ki, tarlada ancaq pambıq əkilər); *Leksika* – yunanca lexikos – lüğət, **Laqos** – təlim sözlərindəndir. (s.69)

12) Mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasındakı **a**, **ha**, **ba** bitişdiriciləri şəkilçi kimi verilir.(s.109) «qaçhaqaç» sözündən aydın olur ki, kar samitlə bitən sözlər arasında da **ha** bitişdiricisi nəzərdə tutulur. Belə olduqda **a** bitişdiricisinin nə zaman işləndiyi bilinmir. Halbuki belə sözlər **h**-siz işlənir - *qaçaqaç*, *kəsəkəs* şəklində. «Birdənbirə» sözünün bitişik yazılışı da təəccüb doğurur.

13) «Sadə və mürəkkəb adlar» mövzusunda adların xüsusi adlar və ümumi adlar kimi iki növə ayrılmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əksinə, tədrisi çətinləşdirər. Burda ancaq xüsusi adlardan danışmaq, onları quruluşca bölmək lazımdır. Ümumi adlara *insan*, *vətən*, *xalq*, *məktəb*, *şagird* tipli sözlər daxil edilir. Bütün isimlər ad bildirir. Bu cür bölgü ancaq məsələni qarışdırır və dolaşdırır.

14) Müəlliflərin fikrincə, *yazmayır*, *gəlməyir* formaları yazı üçün normaldır. (121) Halbuki bu forma normalılığını çoxdan itirib.

15) Səh.123-də tapşırıqlı ki, saitləri aşağıdakı qaydada dəftərə yazsınlar:

2.Dodaqların vəziyyətinə görə:

a) Açıq saitlər;

b) Qapalı saitlər.

Bu bölgünü dərslikdə «yenilik» kimi qiymətləndirmək olar. Çünki indiyə qədər heç bir dərslikdə belə bölgü verilməyib.

Bunlardan əlavə, dərslikdə çoxlu üslub, durğu işarəsi, orfoqrafik səhvlər, texniki qüsurlar və çatışmazlıqlar vardır. Bir neçəsini qeyd edirik.

Defis durğu işarələri sırasına daxil edilir.(s.33) Sözləri kök və şəkilçiyə ayırmaq tələb olunur, sözdə iki şəkilçi var: *cəm-lə-n*, *qarşı-la-ş*, *hazır-la-ş* (s. 51), izahat yoxdur. 81-ci çalışma elə verilib ki, guya xəbər «cavab verirəm» yox, «verirəm» sözüdür. Bir yerdə deyilir ki, birvariantlı şəkilçilər alınmalara aiddir, səh. 98-də öz şəkilçilərimizdə də olduğu göstərilir. «**Balıqçı** sözü *-lı* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir» (s.103) və s.

Xəbərin III iəxs cəmdə mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşmasından danışılır, üç qayda göstərilir və deyilir: «Ancaq qaydaların üçündə də istisnalar var». İstisnalar izah edilmir. Çünki tələsirlər, səbr çatmır. Amma dərslik müəllifi olmaq çox böyük səbr tələb edir. O qədər səbirsizlik

edirlər ki, zərfliyin nə olduğunu dolğun bir cümlə ilə də ümumiləşdir-mirlər: «Zərflik cümlədə hərəkətin yerini, zamanını və s. bildirir» (s.29) Bəs miqdar, tərz, səbəb, məqsəd zərflikləri?

«Təhsil» nəşrinin 4-cü çalışmasında Qarabağ uğrunda mübarizə-dən bəhs edən cümlələr verilmişdir. Çarşıoğlu nəşrində isə Qarabağ söh-bəti çıxarılaq deyilir: «Azərbaycan kəndləri yenidən dirçəlir insanlar kəndlərə qayıdır». (s. 2) Vergülsüz işlənmiş bu cümlədə hansı kəndlər-dən söhbət getdiyi, kəndlərin niyə dağıldığı və insanların hara qayıtdığı bilinmir. Sonrakı çalışmada ermənilərdən danışılır, lakin onların guya yalnız Dağlıq Qarabağda və ermənilərlə sərhəd rayonlarda qırğın törətdiyi göstərilir.

«Təhsil» nəşrində: «Eyniköklü sözləri seçib yazın». «Çarşıoğlu»-da: «*Eyni kökdə olan* sözləri müəyyənləşdirib yazın» (s. 5) *Eyni kökdə olan* – maraqlı ifadədir, elə bil, saz nəzərdə tutulur.

«Fikrini aydın misralarla danış».(s.23) Belə çıxır ki, fikri şeirlə ifadə etmək lazımdır.

«İş adamın gövhəridir» (s.23) Eşitmişik ki: «İş adamın cövhəridir» deyirlər.

Baş üzvlər bəhsində deyilir: «Mübtədə xəbərlə bağlı olub...» Bir qədər sonra: «Xəbər də mübtədə ilə bağlı olub...» (25) Bir qayda olaraq deyilməlidir ki: «Xəbər mübtədə ilə bağlı olur və onunla uzlaşır».

Azərbaycan dilinin «dünya üzərində yaşayan» 50 milyondan çox əhalinin dili olduğu göstərilir (s.34). Belə çıxır ki, bu xalq Yer üzündən başqa, kainatda da yaşayır.

Mətn verilir, sonra deyilir: *O. bu* əvəzliliklərindən sonra «vergül qoymaq lazım olduğunu göstərin». (s.26) Deyərlər, ya vergül qoyun, ya da vergül qoymaq lazım olduğunu əsaslandırın.

Texniki qüsurlar:

Buraxılmış hərflərin yerinə gah dörd, gah iki, üç nöqtə qoyulur.

Tapşırıq verilir, mətn yoxdur «Saylardan neçə? nə qədər? neçən-ci? suallarına cavab verənləri ayrılıqda qeyd edin». Hansı saylardan söhbət gedir, bilinmir, çünki mətn yoxdur.

«63.Cümlələri aşağıdakı suallar üzrə qruplaşdırın» - hansı cümlə-lərdən söhbət gedir, bilinmir..

Cümlələr verilir, əvəzlilikləri isimlə, bəzi ismləri əvəzliliklə əvəz etmək tələb olunur, birinci sinif şagirdləri kimi, dərslikdə yer də qoyu-lur. (41, 42)

Elə ilk – 5-ci səhifədə tapşırığın tək bir kəlməsi o biri səhifədə verilib. Səh.16-da da tapşırığın son sözü o biri səhifədədir.

Nümunə gətirilən müəlliflərin adlarında (məs. Ə.Məmmədخانlı) ixtisarlər yoxdur - xeyli yer tutur.

Cümlədə nümunə kimi qeyd edilən sözlər kursivlə fərqləndirilməyib.

Səh.105-də tapşırıq mətni dil materialı kimi işarələnib.

Durğu işarəsi, orfoqrafik səhvlər çoxdur.

Əməli yazılar haqqında bir cümlədə məlumat verilir, sonra deyilir: Məsələn, bir ərizə forması ilə tanış olun.

Amma ərizə forması yoxdur.

380-ci çalışmada leksik şəkilçinin altından bir, qrammatik şəkilçinin altından iki xətt çəkmək tələb olunur. Nümunənin özündə bu tələbə əməl edilməyib.

«Orijinal» çalışmaları nə qədər ibtidaidir! «Suallara cavab verin: Sənin neçə yaşın var?» (s. 33) Bunlar ikinci, üçüncü sinfə verilə bilər.

Kitabın sonunda verilən üzrxahlıq qeydləri üzrxahlıqdan çox, «üzr əz bədtər günah»a oxşayır və mətbəəni ifşa edir. Belə çıxır ki, bu mətbəə (Çaşıoğlu) heç nəyə baxmır: kitabın vərəqləri ağ çıxa bilər, vərəqləri və ya üzünü tez qopa bilər və ya cildi lap tərsinə yapışdırıla bilər, amma narahat olmaq lazım deyil.

Bu dərslərin qüsurlarını tam əhatə etmək üçün xeyli vaxt və xüsusi hövsələ lazımdır. Biz üzde olanların bir qismini qeyd etməklə kifayətləndik. Bunlar göstərir ki, bu cür kitabın çapı sadəcə olaraq spekulasyonadır və tam zərərliyə. Bu dərsləyi bir daha vəsait sərf edib çap etməyi heç cür məsləhət görmürük.

Biz üçüncü dərsləyi də (Rafiq İsmayılov, Xanım Qasımova, Faiq Şahbazlı, Qənirə Əmircanova. «Azərbaycan dili», Bakı, «Yeni nəsil», 2004) nəzərdən keçirdik. İkinci dərsləklə müqayisədə həmin dərsləyin yenilikləri çoxdur və orijinaldır. Texniki qüsurlar çox azdır. Əsas dərslədən əlavə, maraqla və əksərən tarixi aspektdə olan kiçik hekayələr verilmişdir. Bunlar maraqlıdır, lakin bəzən əsas məsələni üstələyir, dil materialını kölgədə qoyur. Bundan əlavə, dərsləyin bir sıra elmi və texniki qüsurları da vardır. Bunların bir qismini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

I.Dərsləkdəki bir sıra mətnlərdə elmi-nəzəri məlumat düzgün izah edilməmişdir.

1.«Ağ ciyərlərdən gələn hava axına səs telləri vasitəsilə səsə çevrilir». (38) Belə çıxır ki, hava axını səsə çevrilir və bir hava kimi öz əhəmiyyətini itirir. Əslində isə, tərsinə izah edilməlidir: hava axını səs tellərini ehtizaza gətirməklə səs yaranmasına səbəb olur.

2.«Qapalı saitləri deyərəkən alt çənə aşağı enmir...» (46) Alt çənə aşağı enməsə, ağız açılmaz və səs tələffüz edilməz. Həm açıq, həm də qapalı saitlərdə alt çənə hərəkət edir, lakin onların nisbəti var.

3.«Kar samitlərin tələffüzü zamanı səs telləri iştirak etmir, ona görə də səs yalnız küydən ibarət olur». (54) Səs telləri iştirak etməsə, səs

necə əmələ gələ bilər? Səs tellərinin iştirakı olmadan səs yaranmaz. Həm cingiltili, həm də kar samitlərdə səs telləri ehtizaza gəlir, titrəyir, amma fərqi var: cingiltili samitlərdə səs telləri gərginləşmiş olur, kar samitlərdə az gərginləşir.

4.Yadda saxlamalı əsas dərslərdən birində (20-ci dərs) deyilir: «Türk mənşəli sözlər üçün sözün əvvəlində **r** samitinin, eləcə də iki samitin yanaşı işlənməsi səciyyəvi deyil. Belə sözlərin tələffüzü zamanı sözün əvvəlinə çox vaxt bir sait artırılır: *istəkan, İbrahim* və s». (63)

Belə çıxır ki, bunu yadda saxlamaq və bu qaydaya ədəbi norma kimi əməl etmək lazımdır. Əslində isə, bu qaydanı unudurmaq, şagirdi ədəbi normaya alışdırmaq lazımdır. Bu hal şivələrdən danışarkən səsartımı kimi izah oluna bilər, həm də şivə xüsusiyyəti kimi.

Səh. 82-də guya öyrənilməli sözlük kimi verilmiş «ismariş» sözü də şivə sözüdür və vacib söz deyil.

5.«Söz əşyanı, hərəkəti, əlaməti, yəni istənilən anlayışı ifadə etmək üçün vasitədir» (72) - cümləsindən belə çıxır ki, əşya, hərəkət, əlamət anlayışdır. Anlayış başqa şeydir, əşya başqa.

6. Dərsləkdə oxuyuruq: «Divani-lügət-it-türk»də 26 türk dilindən nümunələr verilsə də, müəllif oğuz türkcəsinə daha geniş yer vermişdir. Müasir Azərbaycan dili məhz bu dilin əsasında inkişaf edərək formalaşmışdır» (74). Azərbaycan dili Kaşğaridən sonra inkişaf edərək formalaşmayıb. Bu dil Kaşğaridən çox-çox əvvəl mövcud idi. Həm də yalnız Oğuz türkcəsi əsasında formalaşmayıb. Oğuzlar və qırpaqlar gələndə Azərbaycan türk dili var idi, həmin tayfaların dili çox qədim yerli türk dilini müəyyən dərəcə zənginləşdirə bilib. Fikrin yuxarıdakı şəkildə qurulması bir sıra bədnam tarixçilərin yanlış fikrinin təkrarıdır.

8.Alınma sözlər 31-ci dərstdə (s.93) mənşəyinə görə iki qrupa ayrılır: «...bu sözləri mənşəyinə görə iki qrupa bölmək olar: 1) ərəb və fars mənşəli sözlər; 2) rus və Avropa mənşəli sözlər». Bu cür bölgü olmaz. Ərəb və fars dilləri tipoloji cəhətdən fərqli, qohum olmayan dillərdir. Rus dili və Avropa dilləri qohum olsa da, onların da hər biri fərqli dildir.

II.Bir sıra mövzuların şərhində bir loruluq var. İfadə tərzii səlis deyil. Dərsləyin dili elmi olmalıdır:

1.«Dodaqlarınızı bir qədər açın və dilinizi, dodaqlarınızı, çənənizi tərpətmədən *səs çıxarmağa* çalışın... *çıxardığınız səsləri* (fərqləndirmələr mənimdir – Q.K.) hərflərlə işarə edə bilərsinizmi?» (39) Bu cür ifadə tərzii («səs çıxarın») uşaqlar arasında lağlağıya səbəb olar.

2.«Bir dəfə qüdrətli İran hökmdarı Kir...» (41) - düşməne «qüdrətli» deməzlər, qüdrətli olsa idi, bir qadının əlində həlak olmazdı.

3.«Qalın saitləri tələffüz edərkən dil arxaya çəkilir və səs qalın çıxır» (46) – ifadələr çox pisdir: «dil arxaya çəkilir», «dil irəli gəlir».

Ağız boşluğu var, sərt və yumşaq damaq var. «Dil arxaya çəkilir» dedikdə adamın öz arxası da nəzərdə tutula bilər.

4.Şifahi mətnə uzun saitlərin altından xətt çəkmək tapşırılır. Şifahi nitqdə xətti necə çəkmək olar? (50)

5.Səh.72-də «leksika» sözü düz izah edilməyib. **Leksika** – lüğət tərkibini öyrənən elmin adı deyil, bir dildə olan sözlərin cəmidir.

6.Texniki qüsurlar var: bəzi sözlər düzgün yazılmır, hərf bir söz-dən o birinə keçir (s.58 – fonetikam əktub,74 – izah edən (n), s.84 və s.

7.Sözün mənasını izah etmək üçün hər dəfə ona yaxın mənalı söz tapmaq tələb olunur: **yüyürmək – qaçmaq** kimi. Vacib deyil və hər sözün də belə sinonimii olmur.

8.Omonimləri izah etmək üçün Füzulinin:

«Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər vəni,

Surəti-halım görən surət xəyal eylər məni» - beyti verilir (83).

Bunu heç yaşlı adamlar izah edə bilməzlər, 5-ci sinif necə izah etsin?

9.Ümumişlək sözə, ümumişlək olmayan sözə tərif verilir, terminə tərif verilmir – sistem yoxdur. (90-91)

10.*Təyyarə* əvəzinə «uçaq» sözü faydalı ola bilməz.

11.Tarixizmlərlə arxaizmlər fərqləndirilmir.(96)

12.«Qrammatik şəkilçilər sözün formasını dəyişdirir» (107) – Uşaqlar soruşa bilər ki, leksik şəkilçilər sözün formasını dəyişirmir? Qrammatik şəkilçilərin əsas vəzifəsi cümlədə sözlər arasında əlaqə yaratmaqdır və bir az aşağıda düzgün izah olunub.

13.Dərs çox parçalanır: Şəkilçinin leksik mənası yoxdur – bir mətn. Leksik şəkilçilər sözün mənasını dəyişdirir - ayrıca mətn. Qrammatik şəkilçilər sözün formasını dəyişdirir – başqa bir mətn. Bunlar bir yerdə olsa, şagird müqayisə edə bilər, danışanda da bir şey danışa bilər.

III.Dərslər düzgün planlaşdırılmayıb. Bəzi dərslər çox yüngül, bəziləri ağırdır. Məsələn, 29-cu dərs – «Antonimlər» cəmi 3-4 cümlədən ibarətdir və əsas mahiyyət - antonim sözlərin həyatın ziddiyyətləri ilə bağlı olduğu izah edilməyib. Amma, məsələn, onun ardınca gələn 30-cu dərsdə bir mətnə ümumişlək sözlər, terminlər, dialekt sözləri, terminlərin necə yaranması izah edilir. 13-cü dərsdə səs və onun yazıda işarəsi barədə məlumat verilir – bir abzas. 14-cü dərsdə isə «Əlifba hərflərin sıra ilə düzülüşüdür» başlığı altında o həcmdə məlumat verilir, əlifbanı əzbərləmək nəzərdə tutulur və sonra «Dillər və əlifbalar» başlığı altında söhbət açılır. 15-ci dərs saitlərin növləri, incə və qalın saitlər, dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər, açıq və qapalı saitlər məsələlərini əhatə edir – hər biri bir mətnə.

«Təhsil» nəşriyyatının çap etdiyi dərsliyin də (Əziz Əfəndizadə, Nizami Xudiyev, Ənvər Abbasov, Hüseyn Əsgərov. «Azərbaycan dili», 5-ci sinif üçün, «Təhsil» Nəşriyyatı, Bakı, 2004) müəyyən qüsurları var-

dır. Lakin həmin dərslik tam tutumlu dərslikdir. Nəzəri məlumat və çalışmaları sistemi daha təminedicidir. Aydın strukturu vardır. Dərsliyin tərtibində heç bir tələsiklik müşahidə olunmur. Çalışmaları sistemi çox zəngindir. Nəzəri məlumat səlisdir və başlıcası, dolaşq fikirlər yoxdur. Məktəb və müəllim üçün sınaqdan çıxmış kitabdır. Qüsurlarını kiçik redaktə ilə asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür.

Bütün bunları nəzərə alaraq, biz növbəti tədris ili üçün «Təhsil» nəşriyyatının çap etdiyi, üzərində Əziz Əfəndizadənin adı saxlanmış dərsliyin çapını məsləhət görürük. Əziz müəllim məktəb dərsliklərinin elmi və metodiki cəhətdən diqqətlə işlənməsi, hazırlanması sahəsində həqiqi fə dai idi və qeyd etdiyimiz dərslikdə hələ də onun nəfəsi qalmaqdadır. Odur ki bu dərsliyə yeni nəfəs vermək daha asandır.

13.04.2006

TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİ MƏSƏLƏSİ (Metodiki söhbət)

Tədrisin keyfiyyəti mühazirə və seminar məşğələlərinin səmərəli təşkilindən, müəllim-tələbə əməyindən və obyektiv şəraitdən asılıdır. Mühazirə və seminarlar yalnız hər iki tərəfin fəallığı şəraitində yüksək keyfiyyət qazana bilər. Bu prosesdə tələbə və onun iş görmə qabiliyyəti, alacağı ixtisasa münasibəti, istedad və bacarığı həlledici gücə malikdir. Tələbə ixtisasını sevdikdə, ictimai əməyə münasibəti yaxşı olduqda verilmiş tapşırıqları da yüksək səviyyədə yerinə yetirir. İş xor baxdıqda, öz işinin mahiyyətini anlamadıqda, yalnız diplom almaq üçün sınıfdə oturduqda məşğələlərin keyfiyyətindən danışmaq mənasızdır.

Bunlar, yəni hər iki hal bizim auditoriyalarda mövcud olsa da, indiki halda müəllimin üzərinə böyük tələblər qoyulur, seminar məşğələlərini mütləq yüksək keyfiyyətdə aparmaq tələb olunur.

Həqiqətdə də məşğələnin səviyyəsi, tələbə kütlüyü və məsuliyyətsizliyi nəzərə alınmazsa, professor-müəllim heyətinin işindən asılıdır.

1.Şübhəsiz, müəllimin dəqiq təqvim-tematik planı olmalı, bu plan kafedrada müzakirə edilməli və müəllim həmin plana düzgün əməl etməlidir.

2.Bir fənnə dair mühazirə və seminar məşğələlərini eyni müəllimin aparması daha çox fayda verə bilər. Müəllim mühazirə və seminarlarda əlaqəli şəkildə bütün məsələləri tam əhatə edə bilər.

3.Seminarın səviyyəsi mühazirənin keyfiyyətindən çox asılıdır. Lektorun mühazirə üçün planı və ya konspekti olsa da, fənnə həvəsi, marağı onun canlı sözü, mədəni və səviyyəli nitqi yaradır.

4.Müəllim tələbkərlə olmalıdır, lakin intiqamçı olmamalıdır. Çalışmalıdır ki, tələbələr mühazirədən qeydlər götürməklə yanaşı, zəruri ədəbiyyatı oxu-

yub-öyrənsin, mühazirə və ədəbiyyatı birləşdirərək ümumi rəyə gəlsin, seminar üçün ümumiləşmiş konseptlər hazırlasın.

Tələbə fənnə şüurlu şəkildə laqeydlik göstərdikdə ona güzəşt etmək olmaz. Təhsilin keyfiyyəti tələbənin səyindən asılıdır. Təhsil prosesində səyin nəzərə alınması çox vacibdir. Qədim məktəblər bu cəhətə son dərəcə diqqətli olmuşlar. Səy və məsuliyyət hissi tələbəni lazımı mütəxəssisə çevirə bilər, bunlar yoxdursa, o tələbədən cəmiyyət üçün yararlı adam gözləmək olmaz.

5. Müəllim seminar məşğələsi üçün hər dəfə plan və ədəbiyyat verməlidir. Tələbə ümumi mövzunun hər sualına konsept hazırlamalıdır.

6. Müəllim tələbənin seminarda necə iştirak edəcəyini, xüsusən özünü seminarlarda necə aparacağını ilk dərstdən elan etməli, tələbələri öz iş üsuluna hazırlamalıdır. Başa salmalıdır ki:

a) əsas məsələ tələbənin seminarda çıxışıdır. Müəllim tələbənin konsepti üzünə oxumasına imkan verməməlidir. Tələbə ilk vaxtlar çətinliklə olsa da, özü danışmalı, tədricən biliyini və nitqini yaxşılaşdırmalıdır;

b) dərslər prosesində müəllim ardıcılığa əməl etməlidir. Çünki mövzular bir-birindən doğru, bir-biri ilə əlaqəli olur;

c) müəllim planın hər bir bəndini ümumiləşdirməli və yekunlaşdırıb sonrakı bəndə keçməlidir. Bunu müəllim iki cür edə bilər:

- özü birdəfəlik yekunlaşdırma bilər;

- planın hər bir bəndinin özünə də tələbələrə cavab ala bilər;

ç) müəllim mövzunu yekunlaşdırarkən təmiz, aydın, amla danışmalı, çalışmalıdır ki, fikri hər bir tələbəyə çatdırmağa bilsin; bunun üçün bir daha ümumiləşdirmə prosesində tələbələrə, xüsusən gözü baxıb, fikri başqa yerdə olanlarla müsahibəyə girməlidir; planın birinci bəndinin tam aydınlığı ilə çatdığına əmin olduqda sonrakına keçmək olar;

d) seminar prosesində kitab-dəftəri stolun üzərindən tam yığıldırmaq və ya yığıldırmaq müəllimin iş üsulundan asılıdır; amma imkan daxilində tələbələrə fikrini dəftər-kitabdən, sonrakı sualı oxumaq vərdişindən ayıraraq danışmağa yönəltmək faydalıdır; tələbə çox səthi və məsuliyyətsiz danışdıqda başa salmaq lazımdır;

e) müəllim tələbələrə müəyyən dərəcə sərbəstlik verməlidir; ciddi və kəskin rejimlə, gərgin oturmaqla dərslər aparmaq cansıxıcı olur; aralar yumurla uşaqların sərbəstliyini artırmaq lazımdır. Belə olduqda tələbə hər şeyi görür, yoldaşının nitqinə tənqidi yanaşmağı bacarır;

ə) elə etmək lazımdır ki, tələbə sual verməkdən çəkinməsin, onun üçün qaranlıq nöqtənin üstündən keçməsin. Tələbənin üstünə qışqırmaq, onu danlamaq və qorxutmaqla səmimi söhbətdən çəkəndirmək yaramaz. Həm də çalışmaq lazımdır ki, müəllimin suallarından əlavə, tələbələrə suallarına da tələbələrə cavab versin, çətinləşən cavab alınmadıqda müəllim işə qarışmalıdır;

ğ) sınıfta zəruri səs-küydən qorxmaq lazım deyil. Mübahisə yaratmaq və hamının fəal iştirakını təmin etmək lazımdır. Uşaqlar dinməlidir, səsləri çıxmalıdır, nitq və fikir hərəkəti olmalıdır;

g) müəllim zəif tələbələrə başa salmalı, ayıltmalıdır. Zəif tələbələrə işləmək lazımdır. Lakin necə? Bu məsələ indiki şəraitdə çox çətinidir.

Açıq demək lazımdır ki, qruplarda zəiflər çox olur. Hər qrupda orta hesabla 5-6 nəfər çox zəif tələbə olur. Təsəvvür edək ki, hər müəllim 5 qrupda dərş deyir (məndə belədir). $5 \times 5 = 25$ edir. Geridə qalanlarla həftədə iki qoşa saatdan - 50 saatlıq məşğələ lazımdır. Müəllim bunu yerinə yetirmək üçün heç bir iş görməməli, heç evə də getməməlidir. Bunun üçün bir yol var ki, o da laborantların köməyidir. Hər laborant bir neçə müəllimə təhkim oluna bilər. Laborantın qeyd dəftəri olmalıdır. Müəllim yetirməyən tələbənin adını və mövzunu laboranta verə bilər və tələbə vaxtaşırı laborantdan məsləhət ala bilər.

"Ali məktəb" kitabında tələbələrin qrup halında və ya tək-tək kafedraya dəvət edilməsi məqbul sayılır. (səh.173). Yalnız zəruri ehtiyac olduqda bunu etmək məsləhət görülür. Bizim bu təklifimiz də ehtiyacdən doğur.

Zəif tələbələrlə iş aparıldığı kimi, yaxşı tələbələrin əməyini də qiymətləndirmək, onları fərəhləndirmək lazımdır. Tələbəni qiymətləndirərkən onun bir dəfə təsadüfən bir sualı, bir mövzunu bilməməsini əsas götürmək olmaz, onun ümumi dünyagörüşünü, bir kədr kimi necə formalaşmaqda olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Seminarların yüksək səviyyədə təşkili üçün mühüm məsələlərdən biri imkan və şərait məsələsidir.

Hər şeydən əvvəl, tələbənin dərş y ü k ü n ü nizama salmaq lazımdır. Hiss olunur ki, biz tələbələri çox yükləyirik.

"Qaydalar"da deyilir ki, bəzi ali məktəblərdə tələbələr üçün hədsiz tədris yükü müəyyənləşdirilir. Və belə halda tələbələr vəziyyətdən çıxmaq üçün "yol" axtarır, nəticədə bir çox tapşırıqlar əslində icra edilmir, tələbələr formal olaraq işi yerinə yetirmək üçün bir-birindən köçürürlər. Buna görə də auditoriya məşğələlərinin hüdudunu dəqiq nəzərə almaqla, ev tapşırıqlarını da azaltmaq, hər bir tapşırığın elmi-nəzəri şəkildə dərindən yerinə yetirilməsinə nail olmaq lazımdır (s.174).

Dərşlikdə və dərş vəsaitində artıq şeylər çox olur. Onların hamısını bir-dəfəyə tələbəyə mənimsətmək vacib deyildir.

Çətinlik törədən amillərdən biri də budur ki, tələbələr vaxt büdcəsindən düzgün istifadə etməyi bacarmırlar. Odur ki I kursda "İxtisasa giriş" fənnində onlara bu barədə kifayət qədər məlumat verilməlidir.

Mühüm bir çətinlik də məkanla - tədris korpusu ilə bağlıdır. Qaydalarda deyilir ki, tələbələr kitabxanadan, oxu zalından, kabinetlərdən, laboratoriyadan sərbəst şəkildə istifadə etmək hüququna malikdirlər. Lakin hamı bu kitabxana, oxu zalı, kabinet və laboratoriyalar?* Bizim, əslində, auditoriya şəraitindən başqa, heç bir şəraitimiz yoxdur, kabinet, oxu zalı, laboratoriya sözləri bizim üçün artıqdır, amma bunlarsız da, biz həqiqətən çox iş görürük.

İşçi programında tələb olunur ki, müəllim əsas və əlavə ədəbiyyatın kitabxanadakı miqdarını dəqiq bilməlidir. Tələbə hər an lazım olan ədəbiyyatı əldə edib oxumaq imkanına malik olmalıdır, amma vəziyyəti bilir. Bilirik ki, bu imkan yox dərəcəsinədə, müəllimin kitabxana ilə əlaqəsi zəifdir.

* Fakültənin əsas binadan kənarında yerləşdirildiyi dövürdür.

Qaydalarda deyilir ki, laborant və assistentlər dərstdən əvvəl tədris vəsait və ləvazimatını hazırlamalıdır. Əslində isə, nə tədris vəsaiti və ləvazimatı var, nə də laborant və assistentlərdə bu vardı.

Seminarlarda əyani vəsaitdən, diapozitivlərdən, şəkillərdən, cədvəl və sxemlərdən istifadə olunmalıdır, - hələlik yoxumuzdur.

Dərslik və dərs vəsaiti məsələsində də çətinlik var. Bəzi dərsliklər on illərlə çap olunmur. Seminar məşğələləri üçün, məsələn, sintaksis və morfologiya üzrə hələ də praktikum hazırlanmayıb.

Qaydalarda deyilir ki, dərs vaxtı ictimai tədbirlər qəti qadağandır. Amma bizdə tədbirlər dərs vaxtına düşür.

Tələbələr ixtisas fənninə dair məşğələlərə ardıcıl olaraq dərinləndirilməyə borcludur (s.186), lakin faiz məsələsi, qeyri-kafi yazmaq hüququnun müəllim üçün təhlükəli olması bizim "qılınc müsəlmanını" arxayınlaşdırır və oxumağa qoymur. Bunun üçün təzədən vicdan tərbiyəsindən başlamalı olursan, bu da fayda verə, ya verməyər.

Hər kəs öz iş üslubu, məsuliyyət hissi, şəxsi bacarıq, bilik və qabiliyyəti dairəsində seminar məşğələlərini aparır. Fakt budur ki, bizim səylərimiz pis nəticə vermir. Yoldaş sözü, qabaqcıl təcrübə və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması məşğələlərin keyfiyyətcə yaxşılaşmasına səbəb ola bilər.

18.11.1984

İKİNCİ KİTAB

«İkinci kitab» adlandırılan bu hissədə prof.Q.Ş.Kazımovun elmi yaradıcılığı, müəllimlik və təşkilatçılıq fəaliyyəti barədə müəllimlərinin, həmkarlarının, tələbələrinin məqalə, çıxış, rəy və məktublarından seçmələr toplanmışdır. Əvvəlcə

ümumiləşdirici yazılar və rəylər verilmiş, sonra yaradıcılıq istiqamətlərinə - dil tarixi, müasir dil, bədii dil və üslub, satira dili, folklorşünaslıq, dilin tədrisi məsələləri üzrə fəaliyyətinə dair yazılar əhatə edilmişdir. «Sənət düşüncələri» kitabının müzakirə (1998) materialları, yubiley çıxış və yazıları da (16 mart 2007) kitaba daxildir.

USTAD SÖZÜ, HƏMKAR VƏ TƏLƏBƏ DÜŞÜNCƏLƏRİ

PROF.Ə.M.DƏMİRÇİZADƏ

Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor

Q.KAZIMOVUN

«ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN
DRAMATURGIYA DİLİ» ADLI DİSSERTASIYASI HAQQINDA

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün hazırlanmış təqdim olunan bu dissertasiya həm mövzusunə, həm də quruluşuna və işlənilmə sisteminə görə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu üzrə, Haqverdiyev çox mürəkkəb bir dövrdə yaşayıb-yaratmışdır; buna görə də onun yaradıcılığından bəhs edərkən döv-

rün tələblərini və bu tələblərə görə Haqverdiyevin fəaliyyət dairəsinin necə qurulduğunu nəzərə almaq ən vacib şərtlərdən sayılır. Məhz dissertant belə zərurəti düzgün başa düşmüş olduğundan dissertasiyanın I fəslini "Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dil haqqında fikirləri və bədiî dil üzərində əməli işi" adlandırmışdır. Bu fəslə oxuduqda aydın olur ki, M.F.Axundovun ardıcıllarından biri kimi, Haqverdiyev də milli dil əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi və inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizə aparan qabaqcıl ziyalılar sırasında ədəbi dil məsələlərinə dair müzakirələrdə fəal iştirak edən, öz yaradıcılığında həmin yolu davam etdirən yazıçılardan olmuşdur. Məhz buna görə də təqribən 2,5 ç.v. həcmində olan bu fəsil dissertasiyanın üzvi bir hissəsi kimi maraqlı və qiymətlidir.

II fəsil dissertasiyanın əsas mövzunu təşkil edən "Dağılan tifaq" pyesinin leksikasına həsr edilmişdir. Burada müəllif əsərdə işlənmiş sözlərin tək-cə leksik qruplarından bəhs etməklə kifayətlənməmiş, həm də bu leksik vahidlərin üslubi məqamla əlaqədar olaraq necə işlənilməsindən, nə kimi mənə çalarlıqlarında istifadə olunmasından da ətraflı bəhs etmişdir. Elə buna görə də bu fəsil düzgün olaraq, "Leksik və üslubi-semantik xüsusiyyətlər" adlandırılmışdır.

Dram əsərlərinin dilini zənginləşdirən dil vahidləri sırasında frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur. Bu cəhəti nəzərə alan dissertant pyesdə işlənmiş frazeoloji vahidlərin təhlilinə xüsusi fəsil ayırmaqla tədqiqatın doğru və məqsədəuyğun qurulduğunu bir daha nümayiş etdirmişdir.

Nəhayət, "Üslubi-grammatik xüsusiyyətlər" adlanan IV fəslin də zəngin və maraqlı qurulduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu fəsildə grammatik vahidlərin xüsusi üslubi məqamla əlaqədar olaraq necə istifadə olunmasından bəhs edilir və beləliklə də Haqverdiyevin sənətkarlığının bəzi əlamətdar cəhətləri nümunələr əsasında aydınlaşdırılır.

Təqribən 8 ç.v. həcmində olan bu namizədlik dissertasiyasını oxuyarkən dissertantın səlis dilə malik olduğu, öz işinə məsuliyyətlə və diqqətlə yanaşdığı, elmi ədəbiyyatdan, mənbələrdən düzgün istifadə edə bilməsi də diqqəti cəlb edir.

Məhz belə əlamətdar cəhətləri nəzərə aldıqda bu dissertasiyanın tam mənası ilə məqsədə uyğun qurulduğunu və müdafiəyə layiq olduğunu tərəddüd etmədən deyə bilərik.

28.10.65

KAMRAN MƏMMƏDOV
Filologiya elmləri doktoru

Yoldaş Qəzənfər Kazımovun necə bir müəllim olduğunu demək mənim üçün çətinidir. Lakin bu gün müdafiəyə təqdim etdiyi işi onun ciddi, səbirli, mövzusunə vicdanla yanaşan bir alim olduğunu söyləməyə tam səlahiyyət verir. Müəllif mövzusu ətrafında özündən əvvəl söylənmiş fikirlərlə, yazıçının arxivi ilə yaxşı tanışdır, onlardan tənqidi şəkildə istifadə etməyi bacarır, yeri gəldikcə ayrı-ayrı tədqiqatçıları təsdiq və ya inkar edərkən müəyyən məntiqi mühakiməyə əsaslanır.

Bildiyimiz kimi, Ə.Haqqverdiyev azəri dilinin təmizliyi uğrunda təkcə bədii əsərləri ilə deyil, elmi məqalələri, məktubları, çıxışları ilə də mübarizə aparmışdır. Ədib dil sahəsində olduğu kimi, mədəniyyətin başqa sahələrində də fəaliyyət göstərmişdir. Dissertantın yaxşı cəhətidir ki, o, yazıçının yaradıcılıq təbiətinə tam bələd olduğundan sonra konkret mövzu seçmiş, öz tədqiqatını, elmi fikirlərini ədibin ümumi fəaliyyəti fonunda əsaslandırmışdır. Tədqiqat təkcə "Dağılan tifaq"la məhdudlaşmır, "Bəxtsiz cavan", "Pəri cadu", "Millət dostları", "Vaveyla" və s. pyeslərini, bir sıra hekayələri də əhatə edir.

Müəllifin gəldiyi düzgün elmi nəticələrdən biri belədir ki, Haqqverdiyevin azəri ədəbi dili sahəsindəki fəaliyyəti onun bədii yaradıcılığı ilə həmahəng olmuşdur. Başqa sözlə desək, ədib öz müasirləri Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi, dildə dediyinə öz fərdi yaradıcılığında da əməl etmişdir.

Müəllif ilk dəfə olaraq, Haqqverdiyevin dil haqqında fikirlərini, yirminci illərdə dilimizin tədqiqi ilə əlaqədar fəaliyyətini daha geniş şəkildə işləmişdir.

Frazeologiya dilçilik elmimizdə təzə sahədir. "Dağılan tifaq" pyesinin dilindəki frazeoloji materialların tədqiqi həm də azəri dilinin tədqiqinə çox kömək edəcəkdir. Gənc alimin bu sahədəki işi də diqqətə layiqdir. Dramaturqun atalar sözü və məsəllərdən mətnə necə, nə məqsədlə istifadə etdiyi konkret misallarla göstərilmişdir. Mənə dissertasiyada yaxşı təsir edən yerlərdən biri də "Əlavə" hissəsidir. İndiyə qədər yazılan tədqiqatlardan heç birində bu və ya digər əsərin tam lüğəti verilməmişdir. Rus dilçilik elminə nəzər salsaq, ayrı-ayrı klassiklərin lüğətinin dəqiq öyrənilməsinə necə fikir verildiyinin şahidi olacağıq. Yoldaş Qəzənfər Kazımov "Dağılan tifaq" pyesinin lüğətini vermiş, onun tərkibini elmi şəkildə, dəqiqliklə izah etmişdir.

"Leksik xüsusiyyətlər" bəhsi də yaxşı işlənmiş bəhslərdəndir. Tədqiqatçı pyesdəki bir sıra azəri sözlərini altay, başqırd, qazax, qaraxalpaq, qırğız, qumıq, noğay, tuvin, türk, türkmən, özbək, uйğur, xakas, çuvaş, yakut kimi türkdilli xalqların sözləri ilə müqayisə edir, pyesdəki sözlərin böyük bir qisminin müasir türk dillərində işləndiyini göstərir və belə bir doğru elmi nəticəyə gəlir ki, "həmin sözlər türk dillərinə məx-

sus ilk ana dilin əsas lüğət fondundakı sözlərdən olmuş və zəruri leksik vahidlər kimi müxtəlif türk dillərində indiyə qədər qalmışdır. Bunu pyesdən götürülmüş saqqal, saç, göz, baş, diş, ayaq sözlərinin nümunəsində görmək olar" (səh. 80, sonra 81-ci səhifədə cədvəl verir).

Dissertasiyanın daha başqa müsbət cəhətləri də vardır ki, bunlar haqda ədəbiyyatçıdan daha çox dilçi alimlərimiz danışa bilərlər...

09.02.67

QULU XƏLİLOV

Filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi

Mən 1954-cü ildən SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü kimi (bilet № 4487), Qəzənfər Şirin oğlu Kazımovu 15 ilə yaxındır ki, tanıyıram. Hələ aspirantura illərində Qəzənfər ciddiliyi, sərrast mühakimələri, bədii əsərlər, onların dili barədə mühakimələr yürütməsi ilə seçilirdi. Çox keçmədi ki, onun səsi təkcə məktəb auditoriyalarından deyil, müxtəlif qəzet və jurnallardan gəlməyə başladı. İstedadına və qabiliyyətinə heç kimin şübhə etmədiyi bu gənc 1967-ci ildə «Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi. İndi iyirmi ilə yaxındır ki, o, ali məktəbdə Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif problemlərindən maraqlı mühazirələr oxuyur və «Azərbaycan sovet satirik nəsrinin dili» mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasını hazır vəziyyətə gətirmişdir.

Q.Kazımov alimlik dərəcəsi alan kimi qələmi yerə qoyan alimlərdən deyildir. Onun tənqidi qələmi və qabiliyyəti getdikcə püxtələşməkdə, dərinləşməkdə və mövzu sahələrini genişləndirməkdədir. Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, B.Talıblı, Simürğ, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhimov və bu kimi görkəmli yazıçılarımızın, bir sıra gənc nasirlərin dil və üslub xüsusiyyətləri, ədəbi-bədii dilin müxtəlif problemləri müəllifin əsas tədqiqat obyektidir və onun bu istiqamətdə olan axtarışları həm ali məktəb, həm orta məktəb müəllimləri üçün, həm də ədəbi ictimaiyyət və ədəbiyyatşünaslıq elmimiz üçün çox faydalıdır. Müəllifin «Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər» (1973), «Yazıçı və dil» (1975), «Azərbaycan dili» (1977) adlı elmi-tədqiqat kitabları, qəzet və jurnal səhifələrində müasir ədəbiyyatımızın müxtəlif problemlərinə aid, xüsusilə ədəbi-bədii dil məsələləri barədə çoxlu məqaləsi çap olunmuşdur. Onun bütün yazılarında obyektivlik, prinsiplilik və qayğıkeşlik aşkar nəzərə çarpan keyfiyyətlərdir.

12.03.1981

BƏKİR NƏBİYEV

Akademik, Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar
elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov müasir ədəbi prosesin sənətkarlıq məsələləri ilə əlaqədar ən az işlənən bir sahəsində çalışır, bədii əsərlərin dilinin təhlili ilə məşğul olur. Uzun illərdən bəri tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımızın arasında barmaqla sayılacaq qədər az adamın diqqət mərkəzində olan bu problemə aid Ağamusa Axundov, Yusif Seyidov, Tofiq Hacıyevin və Qəzənfər Kazımovun özünün bəzi məqalə və kitablarından başqa, demək olar ki, heç bir material yoxdur.

Qəzənfər Kazımovun kitab və məqalələrinin əsas tədqiqat obyekti hər bir əsərin bədii toxumasının ilkin materialını təşkil edən dildir. Bədii dilin hər sənətkarın öz yazı manerindən doğan üslub fərdiyyəti, xarakter yaratmaq işində personajların nitqinin rolu, poeziyada qafiyə yaradıcılığı, alliterasiya, assonans, frazeologizmlərdən istifadə yolları – Q.Kazımovun əsərlərində araşdırılan sənətkarlıq problemlərinin natiqəmənamə mənzərəsi belədir.

Q.Kazımovun məqalələrində geniş erudisiya və elmi dərinliklə yanaşı, poetik incəliklərə qarşı həssaslıq keyfiyyəti də diqqəti cəlb edir. Bu cəhətdən onun «Dəli Kür»ün dili haqqında», «Üslublar və ədəbi normalar», «Nəsrimizdə komik şişirtmə» məqalələri, «Yazıçı və dil» kitabı xüsusilə əlamətdardır.

Q.Ş.Kazımov dil və üslub məsələlərinə dair namizədlik əsəri müdafiə etmiş və doktorluq dissertasiyasını yazıb bitirmişdir.

23.03.1981

İSMAYIL ŞIXLI

Xalq yazıçısı

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov 1963-cü ildən mərkəzi mətbuatda öz elmi-tənqidi və publisist məqalələri ilə çıxış edir. O, əsasən yazıçılarımızın bədii dilini araşdırmaqla məşğuldur. 1967-ci ildə «Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Qəzənfər Kazımov «C.Məmmədquluzadənin dram və nəsr əsərlərində dil məsələləri», «Ürəyim səni istəyir», «Üç povest», «Üs-

lublar və ədəbi normalar», «Nəsrimizdə komik şişirtmə», «Orfoepiyamız öyrənilir», «Dəli Kür»ün dili haqqında» və s. bu kimi məqalələrin müəllifidir. Bunlardan başqa, Q.Kazımov «Yazıçı və dil» adlı kitabını çap etdirmişdir.

Q.Kazımov öz qələmini oçerklər sahəsində də sınamışdır. «Sizə uğur arzulayıram», «İnsana qayğı naminə», «Hər kim yüz il yaşaması», «Görkəmli alim, unudulmaz müəllim» və s. kimi oçerkləri respublika qəzet və jurnallarında dərc edilmişdir.

Q.Kazımov yeri gəldikdə bədii tərcümə ilə də məşğul olur. Onun fın yazıçısı Marti Larnidən tərcümə etdiyi «Sokrat Helsinkidə» hekayəsi oxucuların xüsusi rəğbətini qazanmışdır.

Q.Kazımov «Ulduz» və «Azərbaycan» jurnallarında təşkil edilən ədəbi müzakirələrdə fəal iştirak edir.

26.03.1981

FAMİL MEHDİ

Şair, filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımovun adı geniş oxucu kütləsinə yaxşı tanışdır. O, iyirmi ilə yaxındır ki, qəzet və jurnallarda özünün orijinal və cəlbedici məqalələri ilə çıxış edir. Bu məqalələrdə ümumən Azərbaycan dili problemləri, xüsusilə də müasir ədəbi dil məsələləri yüksək elmi-nəzəri səviyyədə tədqiq və təbliğ olunur. «Ə.Haqqverdiyev və ədəbi dilimiz», «C.Məmmədquluzadənin dram və nəsr əsərlərində dil məsələləri», «Molla Nəsrəddin» jurnalının sovet dövrü felyetonlarının ictimai-siyasi leksika və frazeologiyası», «Dəli Kür»ün dili haqqında», «Üslublar və ədəbi normalar», «Nəsrimizdə komik şişirtmə» və başqaları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu cür məqalələri ədəbi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Q.Kazımov müasir ədəbi prosesə istiqamət verən dilçi-tənqidçilər arasında özünəməxsus yer tutur.

Q.Kazımovun yaradıcılığında hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən, mənə, onun dərin elmiyi ilə yanaşı, obyektivliyi və cəsarətliliyidir. O, ədəbi əsərlərə qiymət verərkən marksist-leninçi estetikanın yüksək tələblərindən çıxış edir, müasir vəzifələrə əsaslanır. Buna görə də onun məqalələri polemik söhbətlər üçün obyekt olur, geniş rəy doğurur, əks-ədə tapır. Bütün bu keyfiyyətlər onun müxtəlif vaxtlarda nəşriyyatları-

mız tərəfindən buraxılmış «Yazıçı və dil», «Komik-bədii vasitələr», «Azərbaycan dili» və s. kitablarında daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. O, «Azərbaycan sovet satirik nəsrinin dili» adlı monoqrafiyasını çapa hazırlayır.

Bu məqalə və kitablar göstərir ki, Q.Kazımov yetkin, formalaşmış bir ədəbiyyatşünas-tənqidçidir və ədəbi prosesdə fəal iştirak edir.

15.12.1982

ƏMİR ABBASOV

Jurnalist

KAMİLLİK

Qəzənfər müəllim haqqında az-çox məlumatım var idi. Onunla yaxından tanışlıq isə qəzet səhifələrində oldu. Beş il bundan əvvəl «Kolxozçu»da aşıqların ulu babası Qurbani haqqında sanballı bir yazısı dərc olunmuşdu. Məqalə, əslində, dəyərli tədqiqat əsəri adlandırılırsa, daha ədalətli olar. Axı ustad sənətkarın həyatı, işıqlı dünyaya göz açdığı yer-yurd ilk dəfə olaraq bu yazıda doğru-düzgün əks etdirilmişdi. İstedadlı alimin inadlı axtarırları nəticəsində gəldiyi qənaətin elmi şəkildə yerli mətbuatda şərh olunması təkcə ədəbiyyat həvəskarları deyil, bütün ictimaiyyət tərəfindən razılıqla qarşılandı. Yaxşı yadımdadır. O zaman yerlərdən redaksiyaya çoxlu zənglər olur, yazı müəllifi ilə maraqlanır, ona minnətdarlıq hissi ilə aşılınmış təşəkkürlərini çatdırmağımızı xahiş edirdilər.

Səbəbi indi də heç mənə aydın deyil, ya o illərdə beyinləri hö-rümçək toru tək sarıyan laqeydliyin, ətələtin gözəgörünməz tellərinin əl-qol açmağa imkan verməməsinin, ya da mühitin özünün mənə də sirayət etdiyi biganəliyin, vəcsizliyin nəticəsində Qəzənfər müəllimi oxuculara təqdim etmək məqsədilə qəlbimdə baş qaldıran istəyin əleyhinə getdik...

TƏSADÜF ZƏRURƏTDƏN DOĞUR. Kim nə deyir-desin, mən bu fikirlə şərikəm. Uzağa getməyək, yaxın günlərin əhvalatıdır. Azərbaycan televiziyası ilə «Kitab köşkü» verilişi gedirdi. Q.Kazımovun adı çəkiləndə ani olaraq qəlbimdə ildırım sürəti ilə bir fikir dolaşdı. Xəyalım yenidən o vaxtlara qanadlandı. Tutduğu işdən peşman olan adamlar kimi xəcalət çəkdim. Dərhal da özümü cəmləyib buraxdığım səhvləri düzəltmək üçün fürsət düşdüyünü tamamilə təbii hal hesab edərək verilişə diqqətlə qulaq asdım. Filologiya elmləri doktoru Xeyrulla Məmmə-

dov həmkarı haqqında hörmətlə danışır, təzə çapdan çıxmış kitabını yüksək qiymətləndirirdi:

– Zəhmətkeş alimin gərgin əməyi sayəsində yenicə işıq üzü görmüş «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» kitabı nəinki ədəbiyyatımızda uzun müddət ağ qalmış səhifələri doldurur, o, həm də filologiya el-mimizdə baş verən mühüm hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Doğrusu, hörmətli alimin söylədiyi tutarlı sözlər, verdiyi yüksək qiymət məni daha da ürəkləndirdi. Q.Kazımov barədə yazı hazırlamaq mənim üçün nə qədər çətin olsa da, belə bir məsuliyyəti öhdəmə götürməyi qətiləşdirdim. Və illərlə ürəyimdə qövr eləyən hissələrimin işığında eloğlumuzun HƏYAT KİTABINI vərəqləməli oldum. İlk səhifələrini çevirdikcə bir insan qismətinə düşən ömrün yaşanma fonunda Qəzənfər müəllimin «Mən»i aydın göründü. Sətirlərə hopmuş həyat yolu ilə yaxından tanışlıq məni heyrət doğura biləcək qeyri-adi cazibə sehrindən bir növ xilas elədi. Keçirdiyim həyəcanlı dəqiqələr, gərgin anlar əriyib yox oldu. Sən demə, yaşadığımız cəmiyyətdə hər birimiz üçün səciyyəvi olan eyni şəraitdə dünyaya gəlmişik. İntəhası, fərq orasında olub ki, o, alimlər yurdu kimi ad-san çıxaran Soltanlı kəndində böyüyüb ərsəyə çatıb. Mərhum professor, kimya elmləri doktoru Allahverdi Verdizadəni, filologiya elmləri doktoru Tofiq Hacıyevi, Azərbaycan sovet poeziyasında bir ulduz kimi tez parlayıb, tez də sönən Sərdar Əsədi... yetirən torpaqdan qanad açıb pərvazlanıb. Heyrətlənə-heyrətlənə dünyaya göz açanda ilk eşitdiyi səs mehriban ana laylası, bir də Xan Arazın gecəgündüz çağlayan həzin nəğməsi olub. Ecazkar səslərdəki poetiklik ana südü ilə onun qanına hopub, iliyinə işləyib. Çox güman ki, burada irsiyyətin də rolu az olmayıb. Axı rayonumuzda ilk maarifçilərdən sayılan mərhum atası Şirin müəllim (o, Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində həlak olub) də ədəbiyyatçı idi. Elə kiçik qardaşı Tahir Kazımovun orqanda işləməsinə baxmayaraq, yazıçı olması da (bir neçə kitabın müəlifidir) buradan irəli gəlir.

Qəzənfər müəllim erkən yaşlarından ədəbiyyata maraq göstərib. Hələ aşağı sınıflərdə oxuyarkən şeirlər yazıb. Hətta müəllimləri dərslər sovrşmazdan əvvəl mütləq ona yazdığı şeirlərdən birini oxutdurarmış.

Məsəl var, deyərlər ki, niyyətin hara, mənzilin də ora. Ədəbiyyatçı olmaq arzusu onu 1955-ci ildə V.İ.Lenin adına API-nin filologiya fakültəsinə gətirib çıxartdı. İnstitut illəri izsiz keçmədi. Onun sonrakı taleyinə güclü təkan verdi. 1960-cı ildə fərqlənmə diplomu ilə doğma rayona gəldi. Necə deyərlər, nəhəng gəmilər kiçik çaylarda üzə bilmədiyi kimi, Qəzənfər müəllimin intellektual səviyyəsi də dar çərçivəyə sığmır, daha dərin qatlara baş vurmaq üçün elmin sonsuz ənginliklərində

qanad çalmağa ehtiyac duyurdu. Bu niyyətlə də iki il sonra yenidən təhsil aldığı doğma instituta qayıdır, aspiranturaya daxil olur...

Gəncdəki iti hafizə, güclü mühakimə qabiliyyəti hələ o zaman elmi rəhbəri görkəmli dilçi alim, professor Ə.Dəmirçizadənin diqqətini cəlb edir: Səni tərəzinin bir gözünə qoyardım, qalan aspirantları da o biri gözünə, sən onlardan ağır gələrdin, – deyir.

Professor zənnində yanılmamışdı. Qəzənfər Kazımov 1967-ci ildə «Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili» mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək elmlər namizədi alimlik dərəcəsi alır.

KAMALLA YARANIR HƏR BÖYÜK ƏSƏR. Şair gözəl deyib. Qəzənfər müəllim elmin dar sahəsi ilə məhdudlaşmır. Ali məktəbdə dərs deməklə yanaşı, tələbə elmi cəmiyyətinə, alimlərin elmi məclisinə rəhbərlik edir. Eyni zamanda, proqram və dərsliklər, dərs vəsaiti üzərində işləyir, monoqrafiyalar, elmi əsərlər çap etdirir. Ağlın, təfəkkürün məhsulu olan əsərləri ürəyinin hərarətindən od alaraq dilçiliyimizin daha da inkişafı, təkmilləşdirilməsi yollarına işıq saçır. «Yazıçı və dil» (1975), «Komik-bədii vasitələr» (1983), «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» (1987) məhz belə qiymətli əsərlərdir.

Qəzənfər müəllim orta məktəblərin VII-VIII, rus məktəblərinin ikinci sinifləri üçün yazılmış «Azərbaycan dili», habelə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin birinci kurs tələbələri üçün «Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər» dərsliklərinin əsas müəlliflərindən biridir. Onun publisistikaya güclü meyli çoxşaxəli fəaliyyətinin əsas cəhətlərindəndir. Xatırlatmaq xoşdur ki, dövrü mətbuatda yüzə qədər elmi-publisistik məqaləsi dərc olunub. Bunun xeyli hissəsi görkəmli el şairi Qurbaninin həyat-yaradıcılığına həsr olunub. Aşığı rus oxucularına da Qəzənfər müəllim təqdim edib.

PİLLƏLƏR ZİRVƏYƏ APARIR. O, bu pillələrlə nə az, nə çox, düz 20 illik bir yol qət edib. Onun hər pilləsinə qalxmaq üçün ömrünün ən işıqlı çağlarını, mənalı dəqiqələrini sərf edib. Tədqiqat obyektinə isə 1920-1940-cı illərdə Azərbaycan yazıçılarının bədii dili, satira dili olub. Gərgin axtarışlar, orijinal düşüncə tərzini «Azərbaycan sovet satirik nəsrinin dili» mövzusunda doktorluq dissertasiyası ilə nəticələnib. SSRİ Ali Attestasiya Komissiyası alimin yaradıcılıq qabiliyyətini yüksək qiymətləndirərək dissertasiya işini vaxtından əvvəl təsdiq edib. Mütəxəssislərin fikrincə, türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan filologiyasında dilin komik imkanları ilk dəfə sistemli şəkildə öyrənilib.

BU DA RƏYLƏR: A.Zamanov (Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü): Qəzənfər Kazımovun komizm problemi ilə bağlı tədqiqatları – kitabları haqqında Türkiyə mətbuatı da məlumat ver-

mişdir. Bu fakt göstərir ki, alimin tədqiq etdiyi sahənin auditoriyası, nüfuz və maraq dairəsi son dərəcə genişdir.

T.Hacıyev (filologiya elmləri doktoru, professor): Komizm yarıdan xüsusiyyətlərə indiyə qədər analitik fikir verilməyib. Qəzənfər Kazımovun əsərində bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, məhz burada məsələyə həmin hərtərəfli, geniş münasibət özünü göstərir.

YETİRMƏLƏRİNİN DEDİKLƏRİNDƏN: Qəzənfər müəllimdən söz düşəndə istər-istəməz xalq şairimiz S.Vurğunun bu kəlamları yada düşür: «Arxalıya arxa olma, deyərlər ki, yamaqdır. Arxasıza arxa ol ki, qoy desinlər, dayaqdır». Qəzənfər müəllim məhz belə təbli insandır. O, istedadların parlaması, inkişafı üçün köməyini heç vaxt əsirgəmir. Onlara mənəvi dayaq olub qayğı göstərir. Onun nəcibliyi, xeyirxahlığı sayəsində neçə-neçə istedad elmi işə cəlb olunmuşdur. Filologiya elmləri namizədləri F.Əhmədov, Ə.Quliyev, Ə.Əsədov... vaxtilə onun rəhbərlik etdiyi tələbə elmi cəmiyyətinin yetirmələrindəndir.

REDAKSİYADA GÖRÜŞ. Bu da bir təsadüf nəticəsində oldu. Köhnə tanışlar kimi görüşüb söhbət etdik. Sifətindən təbəssüm əskik olmurdu. Zarafatçılığı, yumorla müşayiət edilən şirin, duzlu danışığı onun xasiyyətinə çox uyurdu. Müsahibində hiss etdiyi qəbahəti adamın iliyinə işləyən yumorun, ezop dilinin bütün çalarlarından istifadə ilə islahat çalışması aydın sezilirdi. Qəzənfər müəllim nə qədər zarafatçı olsa da, söhbətimiz ciddi gedirdi. Aramızda belə bir söhbət oldu:

-Tarixə münasibətiniz?

-Hər xalqın öz tarixi var. O ki qaldı Azərbaycan tarixinə, o, çox zəngindir, cazibədar. Hər səhifəsi bir romana bərabərdir. Əfsuslar olsun ki, elə «alim»lərimiz vardır ki, onlar xalqımızın tarixinə bir növ feodal baxışı ilə yanaşır, xalqımızın tarixini təhrif edirlər...

-Qurbani haqqında tədqiqat işlərinizi davam etdirirsinizmi və ümumiyyətlə, yaradıcılıq planlarınız barədə bilmək maraqlı olardı.

-Qurbani haqqında monoqrafiya üzərində işləyirəm. Bundan başqa, VIII-IX siniflər üçün «Azərbaycan dili» dərsliyini yenidən işləmişəm, artıq çapa hazırdır.

Geniş yaradıcılıq diapazonuna malik filoloq, folklorşünas, publisist Q.Kazımov hazırda V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında işləyir. O, kamillik çağlarını yaşayır. Ömrünün ikinci yarım əsrinə təzəcə qədəm basıb. İstər pədaqoji fəaliyyətində və istərsə də elmi yaradıcılığında daim çağlayan bir yanğı duyulmaqdadır. İnanırıq ki, professor Q.Kazımovun ürəyində alovlanan bu yanğı şiddətləndikcə işığı daha da gurlaşaraq filologiya elminin açılmamış qatlarına nur saçacaq, yeni-yeni sanballı əsərləri ilə onun zənginləşdirilməsində özünəməxsus iz qoyacaqdır.

ŞAMXƏLİL MƏMMƏDOV
Pedaqoji elmlər namizədi, jurnalist
TƏMKİNLİ TƏDQIQATÇI

...Kənddən aralı düşmüş birinci kurs tələbələri idik və hər yeni müəllim bizim üçün maraq qaynağı idi. Öz aramızda onlara qiymət verərdik. Aylar ötdükcə bu şifahi xarakteristikalar dəfələrlə dəyişirdi. Amma tək-tək mühazirə deyən, seminar aparanlar haqqında fikirlərimizin ümumi məzmunu sabit qaldı. Onlardan biri Qəzənfər Kazımovdur. Və bu gün mən onun doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi zamanı qələmə alınmış stenoqramı nəzərdən keçirərkən tələbə yoldaşım, prof. Nizami Xudiyevin çıxışındakı bir fikri cib dəftərcəmə köçürməli oldum: – Bizim tələbələr bu və ya digər məsələlərdə həmişə çətinlik çəkəndə onun yanına qaçırlar. O, həmişə səbri, həm də yaradıcı və inandırıcı cavablar verir. Qəzənfər Kazımov əsl müəllimdir, əsl yoldaşdır...

Onunla bağlı bir epizodu indi də aydınlığı ilə xatırlayıram. V.İ.Lenin adına API-nin yanında, köhnə sirk binasının qarşısında (indiki rabitə evinin) avtobus dayanacağı vardı. Binadan çıxanda şirin söhbət edə-edə dayanacağıya tərəf getdiyini gördük. Sonradan həmin şəxsin professor Allahverdi Verdizadə olduğunu öyrəndim və Cəbrayılın Soltanlı kəndindən çıxmış bu iki müxtəlif yaşlı ali məktəb müəlliminin qarşılıqlı hörmətinə – birinin böyüyə sonsuz ehtiramına, o birinin ağsaqqal qayğısına qibtə etdim. Sonralar da Qəzənfər müəllimin öz müəllimlərinə göstərdiyi hörmətin şahidi oldum və bunların biri yazılı şahiddir. Bir neçə il əvvəl «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» məcmuəsində professor Ə.Dəmirçizadə haqqında bir publisistik yazısı dərc olunmuşdu. Həmin yazı Qəzənfər müəllimin başqa bir keyfiyyətini üzə çıxardı: o, həm də publisistdir, bir həmkarının dediyi kimi, yaradıcılıqla işləyən redaktordur. İnstitutun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası əməkdaşlarının çox əsərinin elmi redaktoru Qəzənfər Kazımovdur...

Alim ömrünün qəribəlikləri çoxdur. Illər ötür, nəsillər dəyişir və alim bu dəyişmədə həm iştirakçı, həm də tədqiqatçı olur. Illər ömürdən gedir. Nə ilə yadda qalır? Nə ilə əbədləşir illər ömürdə? Hüseyn Arifin şeirlərindən yadımda qalmış bir beyt var «Alim tanıyıram qoca Qafqazın Çəsmə tək qaynayıb dibindən çıxıb...». Qəzənfər müəllimin elmi-pedaqoji fəaliyyət salnaməsini səhifələyəndə iki yığ-

cam faktla qarşılaşdım: 80-ə yaxın elmi məqaləsi çap olunmuşdur. Nəşr edilmiş əsərlərinin ümumi həcmi 76 çap vərəqindən artıqdır. Bir vətəndaş kimi ictimai fəaliyyətini, pedaqoji işini də nəzərə alsaq, illərin hədəf getmədiyi, illərə borclu qalmadığı aydınlaşar.

Səliqəli arxivi var və burada illər boyu yazılmış məqalə və rəylər, çap olunmuş kitablar haqqında məlumat toplanıb. Qəzənfər müəllim həm orta, həm də ali məktəblə bağlıdır. Təlim rus dilində olan məktəblərin II sinfi üçün dərsləyin (M.Səfərova birgə), VII – VIII siniflər üçün «Azərbaycan dili» (M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə ilə birlikdə) dərsləyinin müəlliflərindəndir.

«Komik-bədii vasitələr» – 1983-cü ildə «Yazıçı» nəşriyyatının çap etdiyi kitab belə adlanırdı. 1987-ci ildə «Maarif» nəşriyyatının ali məktəblər üçün buraxdığı dərs vəsaiti – «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» da Qəzənfər Şirin oğlunun qələminin məhsuludur.

Q.Kazımov «Komizmin dil vasitələri və komizm üsulları», «Azərbaycan dilindən təcridi məşğələlər» proqramlarının tərtibçilərindən biridir. Onlarca rəy, neçə-neçə kitaba giriş, son söz onun erudisiyasından, maraq dairəsi və dünyagörüşündən soruq verir. Qəzənfər müəllimin redaktə etdiyi əsərlərin sayı və ümumi həcmi barədə də danışmağa dəyər. Ancaq rəqəmlərlə kifayətlənək: 20-yə yaxın dərslək, dərs vəsaiti və kitabçanın redaktorudur, ümumi həcm isə 200 çap vərəqindən çoxdur.

Faktların sadalanması bəlkə də istənilən yazının statistik yükünü artırır və təbii ki, bir məqsəd daşıyır: müəllif məqaləsinin qəhrəmanının fəaliyyətinə bir növ güzgü tutur: yəni obyektə təsadüfi seçməmişəm. Qəzənfər müəllim haqqında faktları özlüyümdə götür-qoy edirdim və dosent Buta Sadıqovun bir fikri faktlardan qaçmağıma əsas oldu: – Qəzənfər xalqa, sənətə, söz-saz sənətinə bağlı dilçidir, – dedi. – Xalqa, onun bədii mədəniyyətinə bağlılıq məsələlərinə toxunmaqla kifayətlən. Bu, ən köklü faktdır.

Satira və yumor məsələləri ədəbiyyatşünaslıqda geniş araşdırılıb tədqiq edilməkdədir. Bədii mədəniyyətimizin ulu qolu – Azərbaycan ədəbiyyatı satira və yumorla bağlı qədim köklərə malikdir. Dünya ədəbiyyatının Lukian, Marsial, Servantes, Dante, Vaste, Andro, Qoqol, Şedrin kimi korifeyləri, Füzuli, Zakir, Axundov, Şirvani, Vəzirov, Məmmədquluzadə, Sabir, Haqverdiyev kimi Azərbaycan sənətkarları da yüksək ideallar uğrunda mübarizəni satiranın gücü ilə aparmışlar. Satira sənəti inqilabidir, milli və beynəlmiləl keyfiyyətləri ilə daim müasirdir. Bədii yaradıcılıqda ənənəvi gücü və mahiyyəti ilə seçilən satira sənətimiz sovet hakimiyyəti illərində Qantəmir, Sabit Rəhman, Mir Cəlal, S.Rəhimov, S.Dağlı, S.Qədirzadə,

Anar və başqalarının yaradıcılıq timsalında yeni keyfiyyət və məziyyətlər kəsb etmişdir.

Satira və yumor yaradıcılığının nəyə qadir olduğunu, insanın bəşəri ideallar uğrunda inkişaf və mübarizəsində satiranın, yumorun rolunun aydınlaşdırılması zəruridir. Bunun üçün onun sosial-ictimai, bədii-estetik keyfiyyətləri, milli özünəməxsus formaları, həmçinin komizm yaradan dil vasitələri, komizmin nitq üsulları ətraflı, köklü şəkildə araşdırılmalı idi. Qəzənfər müəllimin tədqiqatının əsasında bu dururdu. Bəllidir ki, bədii ədəbiyyatın forma, quruluş və sənətkarlıq məsələlərinin tədqiqi ən aktual problemlərdəndir və satira dilinin tədqiqinin spesifik keyfiyyətlərinin öyrənilməsi qanunauyğundur. Qəzənfər Kazimov ilkin araşdırmalarında belə bir poetik həqiqəti üzə çıxardı ki, satira ustası dilin daha dərin qatlarına nüfuz edə bilmə qüdrəti, ifadəlilik vasitələrinə komik don geydirmək qabiliyyəti ilə ümumxalq dilinin potensial imkanlarını daha geniş şəkildə üzə çıxarır, bədii dilin ifadəlilik vasitə və üsullarını genişləndirmək və zənginləşdirmək baxımından misilsiz iş görür. Satira dili sənətkarın fərdi üslubunu, tipikləşdirmə və fərdiləşdirmə ustalığını, xalq dilindən nələri seçib götürdüyünü, onlardan necə və nə məqsədlə istifadə etdiyini araşdırıb öyrənmək və ümumiləşdirmək baxımından tədqiqatçının qarşısında geniş üfüqlər açır. Komizm vasitə və üsulları ədəbiyyatşünaslıq və estetika ilə bağlı məsələ idi. Problemin sistemli monoqrafik tədqiqi həmin sahələrdə araşdırmanın genişləndirilməsi üçün kömək idi.

Araşdırmalar başlandı və V.Vinoqradov, A.Yefimov, D.Nikolayev, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Cavadov, C.Hacıyev, T.Hacıyev, R.Məhərrəmov, Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov, Ə.Hüseynov, A.Abbasov kimi dilçi, ədəbiyyatşünas və estətlərin əsərləri öyrənildi, zəngin dil faktları əsasında Azərbaycan dilçiliyində, türkologiyada ilk dəfə olaraq komizm yaradan dil vasitələri və komizmin təzahür üsulları tədqiq edildi. Komizm vasitə və üsulları aydın nəzərlə fərqləndirildi, vasitə və üsulların sistemli elmi təhlili verildi. Xalq dilində sözlərin komik potensialının zənginliyini, komik keyfiyyətdə işlənmənin üç mühüm faktorla bağlılığını araşdıran alim ilk dəfə olaraq dissertasiyada sözlərin üslubi mövqeyinin dəyişdirilməsi, adət olunmuş semantik əlaqələrin qırılması yolu ilə komik effekt yaradılması hallarını tədqiq etdi... Trop növlərinin – metonim, metafora, epitet, oksimoron, leksik alleqorizmlərin və xüsusən müqayisələrin komik effekt yaratma imkanlarının zənginliyi faktlarla göstərildi. 200-dən artıq elmi ədəbiyyatdan istifadə etməklə, çoxsaylı ədəbi-bədii faktların təhlil-tərkibi yolu ilə yazılmış dissertasiyanın mahiyyəti bu idi: komizm hə-

yatın özündən doğur, müəyyən vasitələrlə ifadə olunur, vasitələr üsulları, üsullar formaları reallaşdırır və nəticə-gülüş doğurur. Nəticə-gülüş müxtəlif qammalarda təzahür edir və buna görə də elmi ədəbiyyatda təbəssüm, şən gülüş, zəhərli gülüş, dəhşətli gülüş, göz yaşları içərisində gülüş və s. kimi ifadələr işlədilir.

Tədqiqat başa çatdı, müdafiə olundu. Professor M.Adilov, filologiya elmləri doktoru R.Məhərrəmov və professor T.Əfəndiyevanın – opponentlərin müsbət fikirlərini deməyə imkan olmasa da, professor Ə.Abdullayevin bir fikrini qeyd etmək istərdim: Qəzənfər müəllimin bu əsəri Azərbaycan dilçiliyində, ümumiyyətlə, türkologiyada yeni bir əsərdir...

«Azərbaycan sovet satirik nəsrinin dili. 1920-1940-cı illər (komizmin dil vasitə və üsulları problemi)» mövzusunda doktorluq dissertasiyasına görə ona filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verildi.

Professor Q.Kazımovun folklorşünaslığa aid araşdırmalarına rast gəlirik. «Qurbani» təxəllüsü – onun «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində dərc olunmuş məqaləsi ulu el sənətkarına, onun ədəbi irsinə yeni, həm də əsaslı ədəbi-estetik baxışdır. Ulu sənətin yolçularının – el şair və aşıqlarının bir xətt üzrə birləşdiyini qeyd edən filologiya doktoru Q.Kazımov bu böyük xətti Dədə Qorqudla – ozan sənəti ilə bağlayır.

Çingiz Aytmatov demişdir: «Xalqın ölməzliyi əsasən onun dili ilə ölçülür. Hər bir dil öz xalqı üçün böyükdür. Hər kəsin öz xalqı qarşısında bir oğulluq borcu var: öz dilinin təmizliyini qorumaq, onu daha da zənginləşdirmək». Bu mənəvi borcu ödəmək Qəzənfər müəllimə qismət olub .

04.01.1989

YAŞAR QARAYEV

Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər Kazımov son dövrlərdə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ardıcıl və fəal çıxış edən müəlliflərdəndir. İndiyə qədər onun üç monoqrafiyası və 100-dən artıq məqaləsi çap olunmuşdur. 80-ci illərin nəsriləşməsi ilə ardıcıl məşğul olur. Məqalə və kitabları faktlara bələdlik, geniş müşahidə qabiliyyəti, bədii ədəbiyyatın və ədəbiyyatşünaslığın müasir problemlərini görmək və göstərmək

baxımından diqqəti cəlb edir. Yazılarının əksəriyyəti polemikliyi ilə seçilir.

19.01.1989

İSMAYIL İMANZADƏ
şair
ÜRƏYİM HƏMİŞƏ SİZİNLƏDİR...

Hərənin həyata, bu «gəlimli-gedimli» dünyaya, insanlara öz münasibəti, öz ölçü-biçisi var. Başqalarını bilmirəm, – fərqi yoxdur, dostum, ya düşmənim olsun – ən çox xoşladığım həyatda öz zəhməti, öz inadkarlığı ilə ömrün dolaylarından ötüb-keçməyi bacaranlardır. Əslində, elm fədaisinə, sənət adamına uğur qazandıran yaradıcılıq əzabına qatlaşmaq bacarığı, aydın fikir döyüşkənliyi, inadkarlığıdır. Bütün bu dediklərimi yaxından tanıdığım, elmi yaradıcılığına qibtə etdiyim Qəzənfər müəllimin xarakterində duyub görmüşəm.

Hələ 3-4 il əvvəl onun elmi fədakarlığından, acılı-şirinli ömür yolundan söz açmaq, ürəyimdən keçənləri kağıza köçürmək istəmişəm. Ancaq hansı bir işsə ortaya çıxıb, qayğı dalınca gedəsi olmuşam. Onun elmi yaradıcılığında, həyatında son 2-3 il ərzində çoxlu yeniliklər olub. Həyat yolu daha da zənginləşib. Bu ilin əvvəllərində Qəzənfər müəllimlə saatyarımlıq söhbət edib bu müdrik alimin ömür yolunun yadda qalan anlarını yazıya köçürmüşəm...

V.Hüqo – «50 yaş cavanlığın qocalığı, qocalığın gəncliyidir» - deyib. Qəzənfər müəllim «V.Hüqo səddini» təzəcə adlayıb, ömrün yetkinlik çağlarına qovuşub. Özünün qüdrətli alim övladları ilə haqlı olaraq öyünən Soltanlı kəndində dünyaya göz açan, buradakı orta məktəbdə, sonralar isə 1955-60-cı illərdə V.İ.Lenin adına APİ-nin tarix-filologiya fakültəsində oxuyanda ürəkdən sevdiyi doğma dilimizə, ədəbiyyatımıza olan məhəbbəti ilə yaşıdlarından, yoldaşlarından seçilən Q.Kazımov bəlkə də taleyin verdiyi bir qismət sevincə sığıb Soltanlıda ata evinin işığını gur yandırmaq, dünyalarca istədiyi anasının arzularını göyərtmək fikrində idi. İnstitutu bitirib elə bu arzu ilə rayonumuza, doğma torpağa qayıtmışdı. Ürəyində el-obaya bir dünya həvəs gətirən Qəzənfər müəllimi o vaxt maarif «çinovnikləri» soyuq üzlə qarşıladılar. Ölüm-zülüm G.Veysəlli kənd məktəbinə (aradan xeyli keçmiş Soltanlı orta məktəbinə) düzələn Qəzənfər müəllimə «Əmək təlimi», «Botanika», «Darvinizm əsasları» dərslərini verdilər. Öz ixtisası üzrə dərs demək üçün inadını qalxan etsə də, laqeyd adamların boz sifətləri ilə üz-üzə, göz-gözə

dayanmalı oldu. Və bütün bunlardan sonra bir az incimiş, bir az kövrəlmiş vəziyyətdə şəhərə üz tutdu...

Qəzənfər müəllim 1962-ci ildə V.İ.Lenin adına API-nin aspiranturasına daxil olub, burada Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında Azərbaycan elminin korifeylərindən olan Ə.Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə elmi axtarışlara başladı. 1965-ci ildə aspiranturayı qurtaran 36 nəfərdən yalnız 5-nin, o cümlədən Qəzənfər Kazımovun müdafiə işi tam hazır idi. Öz keçmiş tələbəsinin elmi uğurlarını təqdir edən o vaxtkı rektor Ş.Ağayevin zəmanəti ilə Q.Kazımovu Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına müəllim götürdülər. Qəzənfər müəllim hazır elmi işini müdafiə etmək üçün il yarım bürokratik maneələri dəf etməli oldu. Və nəhayət, 1967-ci ildə «Ə.Haqqerdiyevin dramaturgiya dili» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə aldı. Bir müddətdən sonra o, işlədiyi kafedrada baş müəllim, sonra isə dosent oldu. Elmi axtarışlarını inadkarlıqla, əsl sənət yanğısı ilə davam etdirən alim 1988-ci ildə «Azərbaycan sovet satirik nəsrinin dili. 1920-40-cı illər (komizmin dil vasitə və üsulları problemi)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi. Filologiya elmləri doktoru Q.Kazımov 1989-cu ildən Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru, həmin ilin oktyabrından filologiya fakültəsinin dekanıdır.

Qəzənfər müəllimin elmi uğurları ilə tanış olanda adam onun zəhmətkeşliyinə, məhsuldar fəaliyyətinə qibtə edir. İstedadlı dilçi, ədəbiyyatşünas alim neçə-neçə dərsləyin, elmi məqalənin müəllifidir. 1983-cü ildə görkəmli dilçi alimlərimiz M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə ilə birlikdə orta məktəblərin 7-8-ci sinifləri üçün yazdığı «Azərbaycan dili» dərsliyi çap olunub. Ali məktəblər üçün işlənmiş «Azərbaycan dilindən təcrübəli məşğələlər» kitabının redaktoru və müəlliflərindən biridir. «Yazıçı və dil» kitabı 1975-ci ildə çap olunub. Kitab klassik yazıçılarımız Ə.Haqqerdiyevin və C.Məmmədquluzadənin bədii dilinin sənətkarlıq məsələlərinə həsr olunub. 1983-cü ildə «Yazıçı» nəşriyyatı alimin «Komik-bədii vasitələr» adlı monoqrafiyasını çap edib. İlk dəfə olaraq, dilçilik elmimizdə komizmin dil vasitələrinin – gülüş yaradan vasitələrin sistemli şəkildə şərhindən ibarət olan ümumittifaq səviyyəli bu sanballı elmi əsərin redaktoru görkəmli alim T.Hacıyevdir. 1987-ci ildə «Maarif» nəşriyyatı alimin «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» adlı yeni kitabını çap edib. Bundan əlavə, professor Q.Kazımov ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili», «Azərbaycan dilindən təcrübəli məşğələlər», «İxtisas kursu» proqramlarının müəlliflərindəndir. Alimin qəzet və jurnallarda 80-dən artıq elmi məqaləsi dərc olun. Kitablari haqda 30-dan çox müsbət rəy yazılıb.

Azərbaycanın görkəmli dilçi alimlərindən A.Tağızadəni, İ.Həsənovu, B.Çobanzadəni özünün mənəvi müəllimi hesab edən professor Q.Kazımov elmdə qazandığı uğurlar üçün Ə.Dəmirçizadəni həmişə minnətdarlıqla xatırlayır. Hazırda Pedaqoji Universitetin filologiya fakültəsinə rəhbərlik edən Q.Kazımov əyani şöbədə təhsil alan 600 nəfərə yaxın tələbənin yaxşı oxuması üçün qayğısını əsirgəmir. İlk dəfə olaraq, respublikamızın rus məktəblərində Azərbaycan dili müəllimi hazırlayan şöbənin fəaliyyəti də Qəzənfər müəllimin və onun dilçi dostlarının xidmətidir. Yeri gəlmişkən, rus məktəblərinin 3-cü sinifləri üçün «Azərbaycan dili» dərslisinin müəllifi də bu istedadlı alimdir. Dərslük indiyə qədər dönmə-dönmə çap olunub. Fakültənin nəzdində «Poliqlot» dərnəyi ərəb, fars, rus, ingilis, fransız, türk dillərini öyrənənlərə yaxından kömək edir. Fakültədə bir nəfər akademiyanın müxbir üzvü, 20 nəfər professor, 40-dan artıq dosent çalışır.

Qəzənfər müəllim doğma Cəbrayıldan, ata yurdu Soltanlıdan – buradakı doğmalarından, dostlarından məhəbbətlə söz açır. O, respublikamızın görkəmli qurbanişunaslarından biri kimi bu ulu aşığın irsinin öyrənilməsinə, tədqiq edilməsinə, onun əsərlərinin toplanıb nəşr olunmasına xidmətini əsirgəmir. Rəhmətlik F.Kərimzadədən dəfələrlə eşitmişəm ki, «Xudafərin körpüsü» və «Çaldıran döyüşü» romanlarını yazarkən Q.Kazımovun faydalı söhbətləri köməyinə, karına gəlib. Cəbrayılda Oğuz elinin qədimliyini yaşadan «Farmaş төpə», «Ceyran төpə», «Hacı Qaraman», «Cəbrayıl ata», «Mazan nənə», «Divlər sarayı» və digər ulu yurdların tədqiq edilməsini arzulayır. Görkəmli alimlərimizdən Tofiq Hacıyevin, Kamil Vəliyevin, İsmayıl Məmmədovun elmi axtarışlarını yüksək qiymətləndirir. Unudulmaz Sərdar Əsədin, Sabir Süleymanovun gözəl əsərlərindən söz açır. Orta məktəb şagirdləri olan bir cüt oğul balasının gələcəyinə ümid bəsləyir...

Qəzənfər müəllimlə sonuncu görüşümüzdən üç aya yaxın vaxt keçir. Ancaq hələ də onun söhbətinin şirinliyini duyuram, ömrünün yetkin çağlarına qədəm qoyan bu görkəmli alim Azərbaycan dilinin təmizliyi, saflığı üçün əsl fədakarlıq göstərir. Elimizə, torpağımıza ürəkdən bağlıdır, rayonumuzdakı dostlarından, müəllim yoldaşlarından məhəbbətlə söz açır. Və arzu edir ki, camaatımız yaxşı işləyib el-obamızı kasıbçılıqdan, ehtiyacın pəncəsindən qurtarsın. O, istər elmdə, istərsə də həyatda işləməyən adamı xoşlamıram, – dedi. Və bir də xahiş etdi ki, rayon camaatına, ağsaqqallarımıza xoş arzularını çatdıram. Axırda: – Ürəyim həmişə sizinlədir, – dedi.

04.06.1991

BƏKİR NƏBİYEV

Akademik, Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru
ÖZÜM KİMİ ALİMLƏRİN ADINDAN...

Azərbaycan alimləri arasında dostluq və yaradıcılıq əlaqələri saxladığım bir neçə görkəmli elm xadimi var. Onlardan biri də Qəzənfər müəllim Kazımovdur. Bu alimlər içərisində dilçilik elmi ilə məşğul olanlara mənim xüsusi hörmətim və məhəbbətim var. Bunun ən böyük səbəbi odur ki, dil, dilçilik elmi, bizim dilimiz millətimizin, xalqımızın diriliyi deməkdir, onun varlığı deməkdir, onun mənəviyyatının ən uca məqamı deməkdir.

Qəzənfər müəllimin yaradıcılığının iki əsas istiqaməti var. Onlardan biri Azərbaycan dilinin ümumi məsələlərinin tədqiqidir, Azərbaycan dilinin qrammatikasının, istər ali məktəb, istər orta məktəb tədrisində istifadə olunmaq üçün dərsləklərin yazılmasıdır, kitabların nəşr edilmişidir. Mən çox fəxr edirəm ki, dostum Qəzənfər müəllimin kitablarından Azərbaycanın orta məktəblərinin şagirdləri uzun on illərdir ki, istifadə edirlər, Azərbaycan dilinin qrammatikasının incəliklərini öyrənirlər. Lakin dilçilik elminin özünün də içində müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşmalar mövcuddur. Bu ixtisaslaşmanı deyərəkən mən ilk növbədə onu nəzərdə tuturam ki, dilçilik nəhəng bir elm sahəsidir, onun özünün müxtəlif sahələri var, müxtəlif cəhətləri var və bu sahələrlə əlaqədar dilçilərin özlərinin də arasında ixtisaslaşma gedir. Qəzənfər müəllimin yaradıcılığında ixtisaslaşma bilavasitə dilin məzah cəhəti ilə, onun satirik üslubu ilə bağlıdır, onun komizm ifadə vasitələri ilə bağlıdır ki, bunu biz Qəzənfər müəllimin bir neçə kitabında görmüşük, oxumuşuq və şahidi olmuşuq. On illər boyu bu sahədə apardığı tədqiqatların ümumiləşdirilmiş nəticəsi kimi, Qəzənfər müəllimin xüsusi bir kitabının adını çəkməyi vacib hesab edirəm: «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları». 1987-ci ildə bu kitabı nəşr etdirənə qədər Qəzənfər müəllim Azərbaycan ədəbiyyatının çox görkəmli satirikləri olan Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə və Sabit Rəhman kimi sənətkarların yaradıcılığının ayrı-ayrı məsələləri barəsində xüsusi məqalələr, kitabçalar nəşr etdirmişdir. Lakin çoxillik fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş nəticəsini o özünün məhz bu monoqrafiyasında – «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» kitabında ortalığa qoymuşdur.

Qəzənfər müəllimin yaradıcılığının bir istiqaməti də bilavasitə poetika məsələləri ilə bağlıdır. Poetika, yəni bu və ya digər ədibin, sənətkarın, şairin öz yaradıcılığında, öz əsərində istifadə etdiyi ədəbi-bədii sənətkarlığın incəlikləri. Öz aramızdır, bunun özünün təhlili üçün gərək

bu barədə tədqiqat aparən müəllifin özünün adını çəkdiyimiz sahədə birləşməyə bir incəliklə yiyələnməsi lazım gəlir. Bu cəhətdən də Qəzənfər müəllimi az-az alimlərlə müqayisə etmək olar. Bunu deyəndə mən xüsusilə çox nadir əsərlərdə özünün araşdırmasını tapmış Qurbaninin sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında onun ayrıca kitabını nəzərdə tuturam.

İstərdim ki, bir məsələyə də diqqəti cəlb edib söhbəti yekunlaşdırmaq. Məsələ burasındadır ki, indiyə qədər danışığımızda dönə-dönə təkrar elədiyim bu sözlər ki, incəlik, zəriflik, məzah, zarafat, komizm, satira ünsürləri və s. sənətkarlıq məsələləri ilə çox vaxt Qəzənfər müəllimin məşğul olmasının səbəbləri üzərində düşünərkən mən belə qənaətə gəldim ki, bu, bilavasitə bizim hörmətli Qəzənfər müəllimin özünün daxili aləmi ilə, onun şəxsiyyəti ilə bağlı məsələdir. Yəni neçə illərdən bəri, istər Pedaqoji Universitetdə dövlət imtahan komissiyasının sədri kimi mən onunla işlədiyim vaxtlarda, istər elmi konqreslərdə, konfranslarda Azərbaycanda və onun hüdudlarından xaricdə əməkdaşlıq etdiyimiz vaxtlarda və həyatımızın ən müxtəlif münasibətləri ilə, mən Qəzənfər müəllimlə ünsiyyətdə olduqda müşahidə etmişəm ki, o bizim yoldaşlarımız arasında özünün xasiyyətinin məhz bu tərəfi ilə nadir adamlardan biridir. O, sakit durar, çox danışmaz, lakin məclisdə hərdən bir cümlə ilə, bəzən bircə bir xırdaca atmaca ilə əhval-ruhiyyəyə elə bir tərəvət, elə bir yenilik gətirər ki, onun gülüşündən dəqiqələrlə adam özünü xilas eləyə bilməz.

Bax beləcə öz daxili aləmi ilə, öz şəxsi xarakteri ilə, xasiyyəti ilə yaradıcılığının uyuşması baxımından Qəzənfər müəllim həqiqətən də bizim alimlərimizin, müəllimlərimizin, ədəbiyyatçılarımızın içərisində nadir simalardan biridir.

Mən 60 illiyi münasibəti ilə ona uzun ömür, can sağlığı arzu edirik və özüm kimi, ondan təxminən on yaş böyük olan alimlər adından onu bir daha hərərətlə ürəkdən təbrik edirik.

1997

AĞAMUSA AXUNDOV

Akademik, Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru

GƏNCLİK EHTİRASI İLƏ

Qəzənfər müəllim bizim dilçiliyimizdə öz səsi, öz yeri, öz yolu olan dilçilərdəndir. Mənə qalsa, onu dilçidən çox, sözün geniş mənasında, filoloq hesab etmək olar və bu cəhətdən o bizim dilçilik klassikləri-

miz Bəkir Çobanzadə, Əzəl Dəmirçizadə kimi alimlərlə müqayisə edilə bilər.

Nədir onun orijinallığı, öz səsi, öz yolu nə deməkdir?

Qəzənfər müəllim dilin bizə məlum olan adı məsələləri ilə bərabər, estetik məsələlərinə ən çox fikir verən dilçilərimizdən biridir. Yəni o, dilin o məsələləri ilə məşğul olub ki, indiyə qədər bizim dilçiliyimizdə heç kəs onunla məşğul olmayıb. Məsələn, Azərbaycan dilində komizm ünsürlərinin yaranması. Bir tərəfdən baxanda, bəlkə də, bunu ədəbiyyat mövzusu hesab etmək olar. Amma bu ədəbiyyat mövzusu, bu ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid olan bir məsələni Qəzənfər müəllim bir dilçi kimi həll edir və orijinal fikirlər söyləyir, orijinal nəticələrə gəlir. Bu cəhətdən mən onun doktorluq dissertasiyasını qeyd etmək istədim ki, o, bütünlüklə bu dediyim məsələyə həsr olunub. Hər halda, bizdə bu mövzuda, bu şəkildə yazan başqa bir dilçi yoxdur, olmayıb.

Sonra, Qəzənfər müəllimin bir dilçi kimi mənim diqqətimi cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, onun dilçiliyə aid tədqiqat əsərləri öz yüksək səviyyəsi ilə fərqləndiyi kimi, onun dili də fərqlənir. Yəni bir dilçi olmaq etibarilə bizdə bütün dilçilərin hamısının dili yüksək səviyyədə deyil. Hətta, o məşhur dilçilik nəzəriyyəçilərindən Çikobava var idi, Arnold Stepanoviç məşhur alim olub, onun məşhur sözü var, onu xatırlayıram: Знание языка не делает языковеда, yəni dili bilmək adamı dilçi eləmir. Dilçini dilçi edən təkcə dili bilmək deyil. Amma buna baxmayaraq, Qəzənfər tədqiq etdiyi dili çox gözəl bilən və bu dildə üslubi cəhətdən çox gözəl yazan dilçilərimizdən biridir. Onun bütün cümlələri zəngin məzmunu ilə bərabər, ifadə xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir.

Nəhayət, Qəzənfər müəllimin orijinallığını, özünəməxsusluğunu təyin edən cəhətlərdən biri də onun dilin ictimai məsələlərində yaxından iştirak etməsidir. Dilçilikdə «sosiolinqvistikə» deyirlər, bu məsələlərdə həmişə Qəzənfər müəllimin özünün mövqeyi olub. Məsələn, onun əsərlərinin bir külliyyatı çap olunub, burda Azərbaycan dilinə, Azərbaycan ədəbiyyatına aid olan əsərlərlə bərabər, eyni zamanda, dilin bizim həyatımızdakı mövqeyi barəsində, dövlət dilimiz haqqında, dövlət dilimizin adı haqqında onun özünəməxsus, öz müstəqil, orijinal fikirləri var və bu fikirləri Azərbaycan mətbuatında, öz çıxışlarında həmişə müdafiə edib, öz ictimai mövqeyini camaata çatdırıb.

Bu günlərdə Yazıçılar Birliyində onun kitabının təqdimatı gedirdi, orada da onu çox yüksək qiymətləndirdilər. O buna tamamilə layiqdir.

Bu yaxınlarda 60 yaşı tamam olub. Mən də ona yeni-yeni nailiyyətlər arzulayıram. Baxmayaraq ki, 60 yaşı var, amma Qəzənfər müəllim bizim dilçilikdə hələ gənclik ehtirası ilə, gənclik gücü ilə fəaliyyət göstərməkdədir.

AZƏRTAC
AZƏRBAYCAN ALİMİNİN XİDMƏTLƏRİNƏ
YÜKSƏK QIYMƏT

N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Qəzənfər Kazımov elmi, ədəbi, ictimai fəaliyyətinə, son dövrlərdə nəşr etdirdiyi «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları», «Qurbani», «Qurbani və poetikası», «Sənət düşüncələri» əsərlərinə və bir sıra dərsliklərinə görə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdir. Professor Qəzənfər Kazımov Böyük Britaniya Kembric Beynəlmiləl Dühalar mərkəzinin də üzvü seçilmiş, həmin mərkəz tərəfindən 1998-1999-cu tədris ilinin «Beynəlmiləl Adamı» elan edilmiş, gümüş «Şərəf medalı»na layiq görülmüşdür.

«Azərbaycan müəllimi»,
31 dekabr 1998-ci il.

ZƏLİMXAN YAQUB
Xalq şairi

1968-ci ildə Bakıya gəldim. Tale şəhər mühitində də məni tək qoymadı. Qismətimə bir-birindən qiymətli şairlər, alimlər, ziyalılar nəslə düşdü. Süleyman Rəhimovun, Osman Sarıvəllinin, Mirvarid Dilbazinin, Hüseyn Arifin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Xəlil Rzanın, Tofiq Bayramın, Məmməd Arazın, Nəriman Həsənzadənin haqqında yazdıqları şeir və məqalələri, isti münasibətləri ömrüm boyu unuda bilmərəm. Xudu Məmmədov, Zeynal Məmmədov, Camal Mustafayev kimi xeyirxahlarımı, Yaşar Qarayev, Qulu Xəlilov, Bəkir Nəbiyev, Tofiq Hacıyev, Qəzənfər Kazımov kimi mənəvi dayaqlarımı necə unuda bilərəm!

1997

HƏSƏN MİRZƏYEV
Filologiya elmləri doktoru, professor,
ADPU-nun müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri
MÜDRİKLİK ÇAĞI

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov (1937) 1960-cı ildə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki N.Tusi adına ADPU-nun) tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir. İki il Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində müəllim işləmiş, sonrakı bütün ömrünü Pedaqoji Universitetlə bağlamışdır. 1962-1965-ci illərdə həmin institutun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının aspirantı olmuş, EA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, prof. Ə.M.Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə namizədlik dissertasiyası yazmışdır. 1967-ci ildə namizədlik, 1988-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Filologiya elmləri doktoru, professordur.

Q.Kazımov 1963-cü ildən çap olunmağa başlamış, çoxşaxəli bir yaradıcılıq yolu keçmişdir; bədii dil, ədəbi dil tarixi, müasir dil, ədəbi tənqid, dilin və ədəbiyyatın tədrisi, folklorşünaslıq, etimologiya və s. sahələrdə tədqiq və araşdırmalar aparmışdır. Ali məktəbin filologiya fakültələri üçün bir sıra proqramların ("Müasir Azərbaycan dili", "Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər", "Azərbaycan dilinin tarixi", "İxtisas kursu" və s.) və "Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər" (1973) adlı dərslər vəsaitinin, müxtəlif məqalələrin müəllifidir. Rus məktəbinin 2 və 3-cü sinifləri üçün "Azərbaycan dili" (1977-dən), Azərbaycan orta məktəblərinin 7-8-ci sinifləri üçün "Azərbaycan dili" (1983-dən) dərsləkləri Q.Kazımov tərəfindən müasir tələblərə müvafiq şəkildə yenidən işlənmiş və ilbəlil yeniləşdirilmişdir.

Q.Kazımov **dil tarixçisi** kimi daha məşhurdur. Qazı Bürhanəddin, Nəsimi, Cahən şah, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Qurbani kimi klassik sənətkarlarımızın ədəbi dilin inkişafında roluna maraqlı məqalələr həsr etmiş, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil meydanında gedən çarpışmalarda Cəlil Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev kimi böyük dühaların fəaliyyətini xüsusi tədqiq etmişdir. Füzuli, Xətai, Qurbani kimi sənətkarların dil materialı əsasında bu qənaətə gəlmişdir ki, milli dilin başlanğıcı XVI əsrə aiddir.

Q.Kazımovun etnogenez məsələləri sahəsində araşdırmaları və gəldiyi nəticələr də maraqlıdır. O da T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, Y.Yusifov və başqa görkəmli dilçi və tarixçilərlə yanaşı, türk tayfalarının çox qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisinin aborigen əhalisi olduğu qənaətindədir və alimin fikrincə: "Yer kürəsi əhalisindən türk qolu ayrılmağa başladığı gündən onlar Cənubi Qafqazda daimi məskən salmış, onların Şərqi, Qərbi, Şimali axınları bəzən mərkəzdə də kəşimələrə, çarpaz-

laşmalara səbəb olmuşdur" ("Sənət düşüncələri", 1997, s.238) Q.Kazımov magistr kursu üçün hazırladığı proqramda dilimizin tarixinin yeni dövrləşməsinə vermişdir. Bu dövrləşmənin özü də çox qədim insan məskəni olan Azərbaycanın həm də çox qədim dövrlərdən türk tayfalarının məskəni olduğuna inandırır. Müəllif heç bir yazısında Azərbaycanın bir sıra başqa etnik qrupların da tarixi məskəni olduğunu unutmamışdır.

Q.Kazımov 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, mühüm bir konsepsiyanın tərəfdarı kimi çıxış edir. Müəllif bütün **dünya dillərinin bir kökdən yarandığını**, vahid bir gövdənin budaqları olduğunu göstərir, bu sahədə A.Şleyxer, V.M.İlliç-Svitç kimi alimlərin qənaətlərini, tədqiq və araşdırmalarını təqdir edir, "Qapalı dünyanın sirri və ya etno-teleolinqvistik nəzəriyyə", "Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər" adlı məqalələrində inandırıcı zəngin fakt və nümunələr əsasında fikrinin isbatına çalışır. Dünya dillərində çox qədim dövrlərdən mövcud olan, hazırda müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif fonetik qabıqda işlənsə də, öz samit əsasını saxlayan bu cür sözlərin kontakla əlaqədar olması fikrini təkzib edən müəllif dünya dillərində əvəzliliklərin, inkarlıq vasitələrinin, bir çox morfoloji əlamətlərin, makro və mikrosintaktik quruluşun eyniliyinin bu konsepsiyanın təsdiqi üçün qiymətli faktlar olduğunu göstərir. Müəllif bu sahədəki tədqiqat və axtarışlarını monoqrafik şəkildə ümumiləşdirməkdədir. Q.Kazımov vahid dilkökü nəzəriyyəsini əsas tutaraq, ilk ana dilin – vahid kökün lüğət fondundan gələn, bütün dünya dillərinə səpələnmiş sözlərlə həqiqi kontakt nəticəsi olan alınmaları fərqləndirməyin zəruriliyini qeyd edir, bu prinsip əsasında müxtəlif dünya dillərində işlənən və min illər ərzində fonetik qabığına görə fərqlənən sözləri qədimliyinə görə hər kəsin öz dil ailəsinə aid etməsi fikrinin elmi cəhətdən yanlış olduğunu göstərir. Bütün bunlar dil əlaqələrinə, alınmalara yenidən və diqqətlə yanaşmağı tələb edir.

Dil tarixi ilə bağlı araşdırmalar prosesində Q.Kazımov *Manna, Madaq, Qafqaz, Parsua, Parfiya, Persida* kimi qədim sözlərin, bir sıra sar (padşah, çar) adlarının spesifik etimoloji təhlilini vermiş, vahid ulu dil nəzəriyyəsi ilə əlaqədar bu cür sözlərə və xüsusən alınmalara yeni nəzərlə baxmışdır.

Q.Kazımovu **bədii dil** məsələləri daha çox maraqlandırır. "Nəsrin şeiriyyəti" əsərində yüksək istedad və ilhamla yazılmış nəsr əsərlərinin həqiqi poeziya nümunəsi olduğunu göstərən müəllif nəsr dili ilə bağlı bir sıra problemlərə – yazıça təhkiyəsi ilə şərti müəllif təhkiyəsi və bunların qovuşduğu hallar, fərdi üslubun vacibliyi, alınma və arxaik sözlərə münasibət, bədii dilin, obraz nitqinin tipikləşdirilməsi, obyektiv reallığı təsvir etməyin bədiiilik prinsipləri, satirik və qeyri-satirik əsərlə-

rin dili, müəllifin nəzəri axtarışları və bədii dil üzərində əməli işi, həqiqi sənət nümunələrinin poetik imkanları və s. məsələlərə geniş yer vermiş, bədii yaradıcılığın bir sıra spesifik keyfiyyətlərini ətraflı izah etmişdir. "Gözəllik və eşq, qəm yükü və dözümlü" məqaləsində Füzuli söz sənətinin bir sıra sirləri ilə oxucunu ilk dəfə tanış edərək Füzuli eşq konsepsiyasının atributları – gözəllik, eşq, qəm yükü və dözümlü haqqında ədəbi-fəlsəfi ümumiləşdirmələr aparmış, Füzuli idealının yüksək və ilahi sənət dili ilə verilməsində şairin yaratdığı müqayisə və mübaligələrin misilsiz gücünü tutarlı nümunələrlə şərh etmişdir. XX əsrin əvvəllərində müxtəlif təmayüllərin dil mübarizəsi şəraitində ana dilinin vəziyyəti, Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir kimi qüdrətli sənətkarların dahiliklə yeganə yolun xalq dilinə əsaslanmaqda olduğunu görmələri və bunların ətraflı elmi tədqiqi Q.Kazımovun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Müəllif Mirzə Cəlilin felyeton, Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dilinə xüsusi monoqrafiyalar həsr etmiş, "Yazıçı və dil" (1975) kitabında, "Mirzə Cəlilin haq yolu" məqaləsində bu iki böyük nasir və dramaturqun milli dilə nəzəri münasibətləri və dil yaradıcılığı barədə xidmətlərini oxuculara çatdırmaq sahəsində xeyli iş görmüşdür. Bunlar bədii dil sahəsində tədqiqat aparən gənclər üçün faydalı bir nümunə olmuşdur. B.Bayramov, İ.Hüseynov, İ.Məlikzadə, T.Hüseynov, S.Əhmədov, Ə.Cəfərzadə, V.Babanlı, S.Səxavət, Ə.Əylisli, F.Kərimzadə, Anar, M.İbrahimbəyov, M.Oruc, S.Azəri, S.Süleymanov, Y.Səmədoğlu, Ş.Həsənov və b. nasirlərimizin, Hüseyn Arif, Söhrab Tahir, Zəlimxan Yaqub, M.H.Şəhriyar və b. şairlərimizin dil və sənətkarlıq məsələlərinə dair məqalələri böyük bir silsilə təşkil edir və göründüyü kimi, Q.Kazımov əsrimizin əksər söz ustalarının yaradıcılığına öz elmi-tənqidi münasibətini bildirmiş, sənət ustalarımızı sevdirən cəhətlərlə yanaşı, onların bir sıra poetik-lingvistik qüsurlarını da üzə çıxarmışdır.

60-cılar hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi, Q.Kazımovun yaradıcılığında bədii əsərin ideya-estetik keyfiyyətləri ilə dil və sənətkarlıq xüsusiyyətləri üzvi vəhdətdə götürülür və birligə təhlil olunur. Bu cəhət bir sistem şəklində onun nəsr ustalarımızın yaradıcılığına həsr etdiyi hər bir məqalədə özünü göstərir və bədii əsərin məzmun və quruluş xüsusiyyətləri barədə bütöv təsəvvür yaratdığı üçün özünü yeni keyfiyyət kimi nümayiş etdirir. Q.Kazımov tarixi mövzuda yazılmış əsərlərin müasirlik tələblərinə necə cavab verdiyinə, tarixi hadisələrin obyektiv şərhində müəllifin tutduğu mövqeyə diqqətlə yanaşır, bir sıra tənqid ustaları kimi, üzdən və dostyana tərifi yolu ilə getməyin elm üçün zərərli olduğunu göstərir.

Q.Kazımovun yaradıcılığında **xatirə-memuar janrı** xüsusi yer tutur. "Maarif və zəhmət yolçusu", "Xatirələr işığında", "Ömrün davamını

ruhlar yaşayır", "Kərbəlayı İsmayıllı ağırlığı və ya Fərman Kərimzadəni xatırlarkən", "Bu günün başlanğıcı", "Ömrün kəşişən üç ili" və başqa məqalələrində M.Rəfili, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Qurbanov, Ə.Hüseynov, F.Kərimzadə, əməkdar müəllim Ə.Əhmədov kimi unudulmaz alimlərimiz, yazıçılarımız, müəllimlərimiz haqqında ürək dolusu danışır, onların həyatından bir çox dəyərli cizgiləri, şəxsən özünün müşahidə etdiyi yüksək keyfiyyətləri yaddaşlarda möhkəmləndirir və əbədiləşdirir. "Sizə uğur arzulayıram", "Günəşli təəssüratımız", "Surəti gözlərimdədir", "Mətbuatla görüş" və b. publisistik yazıları da eyni ruhda olub keçmişimiz və keçmiş adamlarımız haqqında xatirələr oyadır. Bu yazılar arasında müəllifin müasirləri – B.Əhmədov, Y.Kərimov, Ə.Hacizadə kimi alim və yazıçılarımız haqqında eyni eşq və məhəbbətlə yazılmış məqalələr vardır. Q.Kazımov Cənub mövzusunda xüsusi fikir vermiş, onun 90-cı illərdə təşkil etdiyi ədəbi görüşlər və məclislər Cavad Heyət, Məhəmmədəli Qövsü Fərzanə kimi alimlərdən, "Muğan şairləri" adlanan gənclərdən bəhs edən bir sıra məqalələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Q.Kazımovun **müsaibələrində** 80-cı illərin sonu, 90-cı illərə aid ən mühüm ictimai-siyasi hadisələrə münasibət ifadə olunmuşdur. Bu müsahibələrdə Qarabağ hadisələri, milli ordu məsələsi, ali məktəb həyatı, müstəqillik və milli qurtuluş uğrunda mübarizə, bu günümüz və gələcəyimiz, dilimizin adı, tariximiz və qəhrəmanlarımız, ziyalı və onun maddi ehtiyacları və s. kimi problemlər vətəndaş alimin həyəcanlı ürək döyüntüləri ilə təsvir edilmişdir. Bu əsərlər 90-cı illərin ictimai-siyasi şəraitini barədə gələcək nəsillərə daha obyektiv məlumat çatdıracaqdır. Dövrün mənzərəsi bu yazılarda daha aydın və səmimi ifadə olunmuşdur.

Q.Kazımov bir **folklorşünas** alim kimi də məşhurdur. Aşıq ədəbiyyatının ozan ədəbiyyatından ayrıldığı dövrün ən görkəmli nümayəndəsi, aşıq ədəbiyyatının, müasir aşıqlarımızın babası sayılan Qurbaninin əsərlərinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində böyük əməyi var. "Qurbani" (1990) kitabında arxiv və cümlələrdən, dastan variantlarından, ustad aşıqlardan topladığı materiallar əsasında qüdrətli el sənətkarının əsərlərinin böyük bir qismini oxuculara çatdırıb bilməmişdir. Müəllifin verdiyi qeydlər, izahlar və şərhlər, hər bir şeirin mənbəyi və mümkün variantı "Qurbani" kitabını el sənətkarlarının əsərlərinin çapı sahəsində bir nümunə kimi səciyyələndirir. Q.Kazımov Qurbaniyə həsr etdiyi onlarca məqaləsində, "Qurbani və poetikası" (1996) monoqrafiyasında, ilk dəfə olaraq, şairin doğulduğu yeri, təvəllüd tarixini, təvəllüsünü dəqiqləşdirib bilməmiş, Qurbani və Şah İsmayıllı əlaqələri, el ədəbiyyatında Qurbani ənənələri barədə geniş məlumat vermiş, Qurbaninin elmi-fəlsəfi və dini əsərlərini, məhəbbət lirikasını ətraflı təhlil etmişdir. El sənətkarları ara-

sında ilk dəfə olaraq Qurbaninin əsərlərinin poetikası monoqrafik tədqiq olunmuşdur.

Müəllifin başqa zirvə-sənətkarlar, o cümlədən Aşıq Ələsgər haqqında məqaləsi də folklorun inkişaf yolunu və yazılı ədəbiyyata, milli dilin inkişafına təsirini öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Özü də yumorlu bir şəxs olan Q.Kazimov bizim filologiyamızda **komizm nəzəriyyəsinin** görkəmli tədqiqatçısı kimi tanınmaqdadır. Uzun müddət Azərbaycan satirik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin – M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Qantəmir, B.Talıblı, T.Ş.Simurğ, Mir Cəlal, S.Rəhman, S.Rəhimov, Anar, S.Dağlı, S.Qədirzadə və başqalarının satira dili üzərində müşahidə və araşdırmalar apararaq, "Komik-bədii vasitələr" (1983) və "Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları" (1987) monoqrafiyalarını ortaya çıxarmışdır. Keçmiş ittifaq alimlərinin və bir sıra Avropa tədqiqatçıların – D.Berkov, Y.Borev, U.Quralnik, M.Dmitrovski, L.F.Yerşov, E.A.Zemskaya, Y.Zundeloviç, A.N.Luk, A.V.Lunaçarski, Y.Mann, V.İ.Maştakova, A.D.Moskovski, D.Nikolayev, E.K.Ozmitel, L.Y.Paklina, A.Pavlovski, A.Slonimski, V.Frolov, İ.Eventov, Y.Elsberq, B.Dzemidok, L.M.Yanovskaya, Azərbaycan filologiyasında Ə.Dəmirçizadə, C.X.Hacıyev, Ə.Hüseynov, T.Hacıyev, Ə.Cavadov, A.Səfiyev və başqalarının əsərlərini nəzərdən keçirərək, zəngin dil materialı əsasında komizmin dil vasitə və üsullarını tədqiq etmiş, fonetik, leksik, frazeoloji, morfoloji və sintaktik vasitələrin komizm yaratmaqda rolunu göstərməklə yanaşı, komizmin: Ezop təhkiyə üsulu, əksinə söyləmə maneri, hadisə və xarakterlərin deformasiyası, gözlənilməz effektlər, komik uyğunsuzluqlar, anaxronizmlərlə ifşa, komik anlaşılmazlıq üsulları kimi yeddi üsulunu müəyyənləşdirmişdir. Müəllif bunları daha çox dilçilik aspektində izah etsə də, ədəbiyyatşünaslıq və estetika baxımından da problemin həlli uğurlu və orijinaldır.

Monoqrafiyalarda komizmin satira və yumor kimi formaları, qrotesk, fantastika, sarkazm kimi qammalar ümumiləşdirilməklə yanaşı, satira ustalarımızın fərdi keyfiyyətlərinə də diqqət yetirilmiş, hər bir satira ustasını fərdiləşdirən əlamətlər üzə çıxarılmışdır. Bu əsərlər Azərbaycan filologiya və estetikasında, keçmiş SSRİ miqyasında komizm nəzəriyyəsinə dair ən yaxşı əsərlər kimi qiymətləndirilmişdir.

1998

İSMAYIL KAZIMOV
filologiya elmləri namizədi
QƏZƏNFƏR ŞİRİN OĞLU KAZIMOV

(Anadan olmasının 60 illiyi)

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov 1937-ci il mart ayının 3-də Cəbrayıl bölgəsinin Soltanlı kəndində anadan olmuşdur. Atası Allahverdiyev Şirin Kazım oğlu Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi idi, İkinci dünya müharibəsində (1943) həlak olmuşdur.

Q.Kazımov 1955-ci ildə Soltanlı orta məktəbini bitirib. V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (hazırda N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1960-cı ildə həmin institutun tarix-filologiya fakültəsini (dil, tarix və ədəbiyyat ixtisasları üzrə) bitirmişdir. İki il – 1960-1962-ci illərdə Soltanlı kənd orta məktəbində ixtisası üzrə dil və ədəbiyyat müəllimi işləmişdir.

1962-1965-ci illərdə V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının aspirantı olmuş, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, prof. Ə.M.Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə dissertasiya üzərində işləmiş, 1967-ci ildə namizədlik («Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili»), 1988-ci ildə isə doktorluq dissertasiyası («Azərbaycan sovet satirik nəsrinin dili. 1920-1940-cı illər. Komizmin dil vasitə və üsulları problemi») müdafiə etmişdir.

1965-ci ildən Pedaqoji İnstitutda müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. 1972-ci ildən 1988-ci ilə qədər həmin institutun dosenti, 1989-cu ildən professorudur. Ümumi pedaqoji stajı 38 il, ali məktəbdə iş stajı 36 ildir.

Q.Ş.Kazımov 1989-1997-ci illərdə N.Tusi adına ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekanı olmuşdur.

Q.Kazımov 1979-cu ildən Təhsil Nazirliyi nəzdində elmi-metodiki şuranın üzvüdür, bir müddət sədr müavini olmuşdur.

1990-1993-cü illərdə Pedaqoji Universitetdə filologiya üzrə ixtisaslaşmış müdafiə şurasının sədr müavini olmuşdur.

1996-cı ildən Respublika Ali Attestasiya Komissiyasında filologiya üzrə ekspert şurasının üzvüdür.

Bir neçə dəfə Respublika Bilik Cəmiyyətinin fəxri fərmanlarını almışdır.

1963-cü ildən çap olunmağa başlamışdır.

Tədqiqat apardığı sahələr aşağıdakılardır:

1. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi;
2. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi;
3. Dilin tarixi – dünya dillərinin bir kökdən olması nəzəriyyəsi.
4. Bədii əsərin dili;
5. Satira dili problemləri – komizm nəzəriyyəsi;

6. Etimologiya;

7. Folklorşünaslıq;

8. Dilin və ədəbiyyatın tədrisi problemləri və s.

Mərkəzi jurnallarda 95 məqalə dərc etdirmişdir. Qəzet məqalələrinin sayı 100-dən artıqdır. Ali məktəblər üçün dörd proqramın müəllifidir. Tərcümə, kiçik hekayə və miniatürləri var. 35 kitabın ixtisas redaktoru olmuşdur. Əsərləri və ümumi fəaliyyəti barədə mərkəzi mətbuatda, xaricdə (Türkiyədə) 70-dən artıq məqalə çap olunmuşdur.

Çap olunmuş kitabları aşağıdakılardır:

Məktəb dərslikləri:

1. «Azərbaycan dili» (rus məktəbinin 2-ci sinifi üçün), Bakı, 1977, 1978, 1979, 1983, 1987, 143 səh. (M.Səfərovla birlikdə).

2. «Azərbaycan dili» (rus məktəbinin 3-cü sinfi üçün), Bakı, 1989, 1996, 1998.

3. «Azərbaycan dili» (Azərbaycan məktəbinin 7-8-ci sinifləri üçün dərslik), Bakı, 1983, 1984, 1985, 1987, 1988 (M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə ilə birlikdə), 176 səh.

4. «Türk dili» (7-8-ci siniflər üçün dərslik), Bakı, 1995 (Y.Seyidovla birlikdə), 263 səh.

5. «Azərbaycan dili» (7-8-ci siniflər üçün dərslik), Bakı, 1998, 1999 (Y.Seyidovla birlikdə), 264 səh.

6. Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən səhifələr (rus məktəbi üçün vəsait), Bakı, 1988; 77 səh.

Monoqrafiyalar, Ali məktəb üçün dərs vəsaiti:

1. Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər, Bakı, 1973 (H.Mirzəyev və b. ilə), 297 səh.

2. Yazıçı və dil, Bakı, 1975; 228 səh.

3. Komik-bədii vasitələr, Bakı, 1983; 188 səh.

4. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları, Bakı, 1987; 228 səh.

5. Qurbani, Bakı, 1990; 278 səh.

6. Qurbani (rus dilində), Bakı, 1984; 47 səh.

7. «Qurbani və poetikası», Bakı, 1996; 198 səh.

8. «Soltanlı: bir kəndin yetirmələri» (İ.Kazımovla birlikdə), Bakı, 1997; 120 səh.

9. «Sənət düşüncələri», Bakı, 1997; 576 səh.

10. Dilimiz – tariximiz, Bakı, 1998; 280 səh.

Yüksək xidmətlərinə, çoxşaxəli elmi fəaliyyətinə görə professor Q.Ş.Kazımov bu günlərdə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Professor Qəzənfər Kazımov Böyük Britaniyada Kembric Beynəlmiləl Dühalar Mərkəzinin də üzvü seçilmiş, həmin mərkəz tərəfindən 1998-1999-cu tədris ilinin «Beynəlmilə

ləl Adamı» elan edilmiş, gümüş «Şərəf medalı»na layiq görülmüşdür. (Azərtac. «Azərbaycan» qəzeti, 22 dekabr, 1988-ci il).

«Türkologiya» jurnalının əməkdaşları jurnalın fəal üzvü və oxucusu olan həmkarları Qəzənfər Kazımovu 60 yaşı münasibətilə, eləcə də qeyd edilən uğurlarına görə ürəkben təbrik edirlər.

1999

TÜKƏZBAN ƏSƏDOVA

Əməkdar jurnalist

Hörmətli Əli Rza müəllim!

Sizi narahat etməkdə məqsədim qəzetinizin beş illiyi münasibətilə redaksiyanın bütün əməkdaşlarını təbrik etmək, onlara yaradıcılıq yollarında bol-bol uğurlar arzu etməkdir.

Hörmətli şair, ölkəmizdə belə bir qəzetin nəşr edildiyini bilmədiyim üçün üzr istəyirəm. Bunun günahı məndə deyil. Axı o qədər qəzet çıxır ki...

Sizin qəzetin axtarışının nəticəsi olan bir məqalənin ünvanımıza yönəlməsidir.

Lap yaxın günlərin söhbətidir. Günortadan xeyli keçmişdi. Mənzihimizin qapısı döyüldü.

– Kimsən? – sualına: -Tükəzban xanım, mənəm, Qəzənfər müəllimdir, – cavabını eşitdim. Doğrusu, qulaqlarıma inanmadım. Həyəcan içində qapını açdım. Uzun illərdən bəri görmədiyim, böyük rəğbət bəslədiyim alimimiz, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun bizə gəlişi ailənin sevincinə səbəb oldu. Otağa dəvət etdik. Yanında bir nəfər də var idi. Qəzənfər müəllimi Cəbrayıl azğın erməni işğalçıları tərəfindən işğal olunduqdan sonra görməmişdim. Zaman, Ölkədə qaçqınlıq onun da saçlarına sığal çəkmiş, onu dərin düşüncələrə qərq etmiş, müdrikləşdirmişdir. Öyrəndim ki, artıq babadır, iki balaca nəvəsi ilə gününü keçirir.

Qəzənfər müəllim xeyli söhbətdən sonra cibindən bir qəzet çıxarıb mizin üstünə qoydu və mənə müraciətlə:

– Ay Tükəzban xanım, yadımdadırsa, televiziya verilişlərinin birində çıxış edərkən biz cəbrayılıları məzəmmət etdiniz ki, istedadlı şairimiz Sərdar Əsəd barəsində niyə susursunuz?

O, qəzeti mənə uzatdı. Qəzetin birinci səhifəsində «Kredo» sözü yazılmışdı. Qəzeti vərəqlədim. «Unudulmaz şair» adlı məqaləyə və üzərində «Sərdar Əsəd – 75» olan portretə gözümlə baxırdım.

Qonaqları yola saldıqdan sonra məqaləni oxudum. Məqaləyə Qəzənfər müəllim böyük məhəbbətlə gərgin əmək sərf edib. Sərdar Əsəd yaradıcılığını gözəl təhlil etmişdir. Sərdar Əsəd yaradıcılığından gətirdiyi misallar, şeirlər onun istedadlı şair olduğunu çox səmimi şəkildə təsdiq edir.

Hörmətli redaktor! Əlimə düşən qəzetiniz beşillik yubileyinizə təsadüf edir. 12 noyabr 2004-cü il tarixli nömrənizdə verilən bütün məqalələri oxudum. Yenicə nəşr edilmiş kitabınız münasibətilə sizi təbrik edirəm.

Hörmətli redaktor! Sərdar Əsədin yaradıcılığına böyük əmək sərf edib məzmunlu məqalə yazan hörmətli professoru minnətdarlığımı çatdırarsınız. Sizi həm də yubileyiniz münasibətilə qəlbən təbrik edir, əlli illik yubileyinizi keçirməyinizi, bütün əməkdaşlarınıza xeyirxah axtarış yollarında səbirli, dözümlü və mətanətli olmağı arzu edirəm.

«Kredo», 17.12.04

QƏLƏMŞAH İDRİSOV

AMİ Quba filialının müəllimi, filologiya elmləri namizədi

ŞEİRLƏŞƏN GÖRÜŞLƏR

Həyatda elə şəxsiyyətlər var ki, onlar ömrü boyu özlərini cəmiyyətə, insanlara borclu hesab ediblər. Və beləcə də, həyatın keşməkeşlərlə dolu sınaqlarından çıxaraq, öz mətinliyini, mübarizliyini, öyilməzliyini sübut edərək əsl insanlıq zirvəsinə ucalıblar. Belələrinin Tanrı qarşısında, insanlar arasında da məkanı daim uca olub. Müasir dilçilik elminin korifeylərindən sayılan müəllimlər müəllimi, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov da öz zəkasıyla uca zirvələr fəth edənlərdəndir.

Cəbrayılın Soltanlı kəndindən başlanan bu zirvə yolunun keçilməz sədləri də olub, cəngəllikləri də. Ancaq Qəzənfər müəllimin zəhmət və istedadı bütün bu maneələri dəf edib. Vaxtilə hökm sürən cəhalət dünyasının çirkabı içərisində parlaq bir insana çevrilib. Onun mənalı ömrünün işığı neçə-neçə insanın həyatına nur saçıb, qaranlıq yollarında sönməz məşələ dönüb. Nə qədər gəncə ümid verib, yol göstərib!

Son illərdə mən də onun zəngin bilik və təcrübəsi, davranış tərzindən öyrəndikcə özümü «tapmağa» başlamışam. Tez-tez görüşürük. Onunla söhbətləşdikcə sanki öz dünyandan ayrılıb lirik duyğular aləminə düşürsən. Bu duyğular misra-misra şeirləşib, vərəqlər-

də qərar tutub. Mətbuatda dərc olunanları da olub, olunmayanları da. Bu o qədər də önəmli deyil. Ancaq əlimdən heç nə gəlməsə də, bu böyük şəxsiyyət haqqında bəzi görüş xatirələri və şeirlər yazmaq-la Tanrı qarşısında borcumu verməyə bərabər hesab edirəm. Çünki alimliyi bir yana, qəlbi insanlara qarşı istəklə, sevgiyə doludur Qəzənfər müəllimin. Mən bu sevgini, bu məhəbbəti mənə və ailə üzvlərimə qarşı qayğılı, mehriban münasibətdə görmüşəm.

... İsti yay günləri olmasına baxmayaraq, axşamdan yağan yağışın sərinliyi ətrafı bürümüşdü. Qədim Qubanın dar məhəllələrinin birində özünə kirayə etdiyi evin kiçik həyətinə girdim. Qoca tut ağacının salxım kimi əyilmiş budaqları arasında Qəzənfər müəllimin üzünü görməsəm də, gəndən səsini eşidirdim.

– Xoş gəlmisən! Evdə nə var, nə yox? Qız necədir?

Çox mehriban ata-bala kimi qucaqlayıb görüşdük.

– Sevgilini deyirəm, yaxşı olubmu? – dedi.

İyunun ilk günlərində həyat yoldaşım cərrahiyyə əməliyyatından sonra müalicə almaq üçün bir xeyli Respublika Urologiya Mərkəzi xəstəxanasında qalmalı oldu. Bu müddətdə Qəzənfər müəllim daim ona baş çəkir, yaxud da telefon zəngi edib hal-əhvalını soruşurdu. Təzə kitablarını da avtoqraf yazıb hədiyyə gətirirdi. Bir sözlə, böyük mənəvi dayaq dururdular həyat yoldaşıma.

– Çox sağ olun. İndi artıq özünü yaxşı hiss edir.

Həyat yoldaşıma həsr etdiyim bir neçə şeiri Qəzənfər müəllimə əvvəllər oxumuşdum. Şeirlərdə sevgi ruhu olduğu üçün yoldaşıma «sevgilin» deyirdi.

Bir qədər söhbətləşdik. Yəni şeirdən söz düşdü:

– Ayə, yanında olanda da sevgilinə şeir yazırsan?

Onu yaxından tanıyanlar bilir ki, Qəzənfər müəllim çox yumorlu adamdır. Özü gülməsə də, sözü gülür, güldürür. Fikirləşdim ki, yeri düşüb. Bir neçə gün əvvəl özünə həsr etdiyim şeir haqqında rəyi-mi öyrənirəm. Sualımı üzümdən oxumuş kimi:

Şeirlərini tələsik kiməsə oxuma. Bir az üzərində işləmək lazımdır, -dedi.

Yanaqlarım allandı. Əhvalım haldan–hala düşdü. Çoxlu nöqsanlarım olduğunu yəqin etdim. Düşündüm ki, kaş şeiri oxumayaydım. Əvvəlkiləri bəyənmişdi. Bu, yəqin, hər şeyi alt-üst elədi. Xeyli keçəndən sonra üzümə baxdı:

–Yazmağına, yaxşı yazmısan. Amma mənim adımlı çıxarmalıydın ki, şeir olsun, – dedi.

...Axşam düşürdü. Evə getmək vaxtı idi. Qəzənfər müəllimlə sağollaşıb küçüyə çıxdım. Şeirin cızma-qarası da cibimdə idi. Yol bo-yu yaxşıca əzbərlədim ki, yadımdan çıxmasın.

ƏLİ RZA XƏLƏFLİ
Şair-jurnalist

Hörmətli professor, Sizin «Dil, tarix, poeziya» kitabınızda, «Aşına və Azərbaycan» sərlövhəli məqalənizdə qoyduğunuz məsələ dil tariximizlə bağlı yeni kəşfdir, parlaq elmi yenilikdir və mübaligəsiz deyərdim ki, bö-yük cəsarətin bəhrəsidir.

«Kredo» qəzeti,
06 yanvar 2006

ƏLİ RZA XƏLƏFLİ
SAĞLAM MƏNƏVİ PRİNSİPLƏR BÜTÜN
İDDİALARDAN ÜSTÜNDÜR,
yaxud
professor Qəzənfər Kazımova məktub

Hörmətli Qəzənfər müəllim! 70-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pe-daqoji İnstitutunda oxuyarkən mənə dərs demisiniz, müəllimim olmusu-nuz. Bir tələbə öz müəllimini necə tanıya bilirsə, o vaxt mən sizi eləcə tanıdım. Çox sərt, tələbkar, bəzən hətta ölçüləriniz o qədər sərt olurdu ki, sizin ədalət hissini axıracan qorumağımıza tələbələrdə şübhə yara-nırdı. Kursdan-kursa keçdikcə şübhələrimiz dağıldı və nəhayət, institutu qurtarıb taleyin bizə qismət elədiyini ünvanlara üz tutandan sonra tələ-bəlik həyatımızın anası olan tədris ocağı yaddaşımızda ümumi obraza çevrildi. Və bu ümumi obrazın simasını müəyyən edən, təbiətini açıb göstərən tək-tək müəllimlər əsas rəmzlər idi. Onlardan biri də siz idiniz.

O vaxt sizin elə özünüzdən də dediyiniz kimi, həyatda hər şey də-yişir həyatın dəyişkənliyi haqqında qanundan başqa. Və bu dəyişmələ-rin fonunda siyasi katalizmlər, çevrilişlər, hətta illər boyu formalaşmış mənəvi dəyərlər sistemi də uçulub dağılırdı. Bəlkə də insanlar yenidən qurulurdular yeni həyatın, yeni zamanın prinsiplərinə uyğun. Ancaq o şəxslər sözün həqiqi mənasında dəyişmələrə məruz qalmadı ki, onlar

elə əvvəldən ideoloji prinsiplərin qulu olmamışdılar. Mənim zənnimə görə, Azərbaycanın az-az tapılan ziyahılarından biri də siz idiniz ki, ideoloji boyunduruq altına düşməmişdiniz. Bəlkə də ilk gənclik illərinizdə seçdiyiniz ixtisas – dilçilik sahəsi sizi bu bəladan xilas edə bilmişdi. Ancaq onu da deyim ki, bu, məndə ötəri hissdır. Sonralar sizi aydın təsəvvür elədikcə, kitablarınızı, məqalələrinizi oxuduqca, hətta, sovet dövründə qələmə aldığınız publisistik qeydləri yaddaşımda bərpa etdikcə məndə belə bir qənaət yarandı ki, siz elə ilk gəncliyinizdən mənən azad, daxilən sərbəst olmusunuz. Sovet dövründə nəşr olunan kitablarınızı, sonsuz sayda məqalələrinizi oxumuşam, qeyd və çıxışlarınızı dinləmişəm. Həmişə də şahidi olmuşam ki, sizin əsas istinadgahınız Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərləri, bəşər sivilizasiyasının sınaqdan çıxmış, hər cür siyasi kataklizmlərə davam gətirə biləcək prinsipləri olub.

Hörmətli professor, təsadüfən heç nə yaranmır - qənaətdəyəm. Xüsusilə, bütün mənəvi sərvətləri yaradan insan övladı, qələm əhli illər ərzində oxuyub öyrəndiklərindən, gördüklərindən sonra özünün mənəvi dünyasında yaratdıqlarını üzə çıxarır. Demək, siz də sözün həqiqi mənasında, mənəvi sərvətlərimizi zənginləşdirən əsərlərinizi zamanın küləklərindən qoruya biləcək mənəvi özüllər üzərində qurduğunuzdan daha onu söküb-tikməyə ehtiyac yoxdur.

Elə mənim özüm də bu məktubu sizə təsadüfən yazmıram. Bu yaxınlarda Akademiyanın 60 illik yubileyi qeyd olundu. Təltiflər, rəğbətlər siyahısında sizin adınızı görmədim. Doğrusu, bu, mənə çox pis təsir elədi. Düşündüm ki, böyük zəhmət bahasına, yüksək intellektin gücünə, elmi dərinliyə əsaslanan, bir çox hallarda isə elmi kəşflər səviyyəsinə qalxan əsərləriniz necə ola bilər ki, diqqətdən kənar qalsın?

Mən istəməzdim ki, bu «diqqətsizliklər» sizə sarsıdıcı təsir göstərsin, sizin əlinizi işdən soyutsun. Şübhəsiz, hələ biz çoxlu, qələmə alınmamış yaradıcılıq məhsullarını sizin imzanızla oxuyacaq, əvəzsiz məmnunluq qazanacaq, böyük estetik zövq alacaq. Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra qələmə aldığınız «Sənət düşüncələri» (1997), «Dilimiz – tariximiz» (1998), «Azərbaycan dilinin tarixi» (2003) və nəhayət «Dil, tarix, poeziya» (2005) kimi fundamental, sanballı kitablarınız əlimin altındadır. Bu kitablarda sözə, sənətə, dilə, tarixə, ən başlıcası, soykökümüzdə sonsuz məhəbbət, tükənməz sevgi var. Bu kitabların ayrı-ayrı fəsilərini çevirdikcə dilimizin keçmişinə, xalqımızın soykökünə, bir sözlə, mənəviyyat tariximizə atılan daşlara, vurulan zərbələrə qarşı necə sinənizi gərrirsiniz, necə gözünüzü qırpmadan bu zərbələri öz üzərinizə götürürsünüz, necə bu zərbələrə davam gətirirsiniz... Ağrımadan, acımadan, böhtanlara, təhqirlərə məruz qalmaqdan qorxmadan müqavimət göstərir, ən tutarlı dəlillərlə özünüzün yox, xalqımızın

və mənəviyyat tariximizin bədxahlarına qarşı cavablar verir, yeni nəslə ayıq salır, bizi sözün həqiqi mənasında silahlandırırınsınız.

Professor, utopik sosialistlərdən birinin – səhv eləmirəmsə, Anri Sen Simonun belə bir fikri var: «İnsan mübarizə aparmaq üçün ilham almaldır». Demək, ilhamsız mübarizə yoxdur. Bəlkə də sizi görmək istəməyənlər var. Bəlkə də sizin yazılarınızı, kitablarınızı mənəvi zövq üçün, yüksək ali duyğular üçün oxumaqdan çox əllərini ilişdirmək, nəyəsə etiraz etmək qəsdilə sözlərinizi zərrəbinlə, birər-birər oxuyanlar var. Ancaq dırnaqarası təəssüflə qeyd edərdim ki, onlar belə bir istinadgahı tapa bilmir, suda boğulanın saman çöpündən yapışdığı kimi, sadəcə, qeybətlərə, dedi-qodulara üz tuturlar. Onlar bilmirlər ki, sizin ilham mənbəyiniz Azərbaycan xalqının qədim tarixidir, Azərbaycan xalqının dilidir, Azərbaycan xalqının heç vaxt solmayacaq mənəvi dəyərləridir. Demək, sizin ilham mənbəyiniz bəzən təlatümə gələn, bəzən sakit-sakit ləpələnən ümman timsallıdır.

Hörmətli professor, sizin «Dil, tarix, poeziya» kitabınızda «Aşına və Azərbaycan» sərlövhəli məqalənizdə qoyduğunuz məsələ dil tariximizlə bağlı yeni kəşfdir, parlaq elmi yenilikdir və mübaligəsiz deyərdim ki, böyük cəsarətin bəhrəsidir.

Qobustan qayalıqlarında, Azıx mağarasında, Buzeyir mağaralarında yaşamış olanların, Qafqazda ilkin sivilisasiyanın sahiblərinin, yəni Azərbaycanın ilk sakinlərinin, elə bizim ulu babalarımız olduğunu bir türk olaraq bütün Asiyaya buradan dağılmalarını özünüzə məxsus məntiqlə, tutarlı dəlillərlə sübuta yetirirsiniz. Mənim zənnimə görə, «Dil, tarix, poeziya» kitabındakı «Dilin mənşəyi və tarixi. Dialektologiya. Türkologiya» bölməsi ən yüksək dövlət mükafatına layiq görülməlidir. Bu bölmədəki fikirləriniz, sübutlarınız, dəlilləriniz Azərbaycan xalqının düşmənlərinə qarşı çox kəskin silahımızdır. Siz «Azərbaycan dilinin tarixi» kitabınızda və haqqında söhbət gedən bölmədə dilimizin və tariximizin bədxahlarının kürəyini yerə vurdunuz, düşmənlərimizi yendiniz. Ancaq bu, heç də qərəzli mübarizə deyil. Sizin xalqımız qarşısında ziyalı xidmətinizdir. «Azərbaycan dilinin tarixi» kitabında «Dünya dillərinin qohumluğu – monogenez problemi», «Protodillərin parçalanması dövrü – Şumer dili», «Protoazərbaycan dili dövrü» (eradan əvvəl III minillik, eradan əvvəl I minilliyin I yarısı), «Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi» (eradan əvvəl IV əsr, eramızın V əsri) və s. bölmələr dilin tarixinin tədqiqi olduğu qədər vətən tarixinin tədqiqidir.

Alimin öz tədqiqatlarında düzgün nəticəyə gəlməsi üçün ən birinci onun saf vicdan meyarına tapınması əsas şərtidir. Siz də bu tədqiqat kitablarınızda sizdən əvvəl bu sahədə bircə kərpici düzgün qoymuş sələflərinizin xidmətlərini danmır, həmişə onların obyektiv məntiqinə

söykənir, qələm timsallı iynənizlə daha dərinlikləri qazırırsınız. Necə ki, səhv yolda olanlara onların səhvlərini inamla anlatmaq istəyir, qərəzli qələmkarları sərtliklə qandırmağa çalışırırsınız. Başa düşənlər də olur, düşməyənlər, düşmək istəməyənlər də.

İstədim ki, «bu, iynə ilə gor qazmaqdır» – deyim. Ancaq düşündüm ki, siz iynə ilə gor qazmayıb, elminizin və zəkənizin gücü ilə uçulub-dağılmış, zamanın təlatümləri altında qalmış tariximizin sarayını yapırırsınız. Bu yolda çəkdiyiniz bütün zəhmətlər, taleyinizə qismət olan məhrumiyyətlər sizə mane ola bilmir. Onsuz da tez-gec dünyanın ən qüdrətli türkoqları, şumerşünasları sizinlə həmrəy olacaq. Türkün ilkin ocağının elə Qafqazda qalandığını və bu ocaqdan közün Orxon-Yenisey – Asiyanın digər bölgələrinə, Avropaya, hətta Tur Heyerdalın vətəninə gedib çatdığını təsdiq edəcəklər.

Professor, bir neçə ay əvvəl Azərbaycanın Xalq yazıçısı, görkəmli ictimai-siyasi xadim Anarla görüşümüzdə onun yangı ilə dediyi bir fikri yada salıram: «Azərbaycanın güclü tənqidçilər nəslə olub. Bu gün də güclü tənqidçilər var. Ancaq ədəbi tənqidimiz yaradılan əsərlərin tənqidindən, təhlilindən istifadə edib ciddi sosial problemləri qaldıra bilər, cəmiyyətin nəzərini bu problemlərə yönəldə bilər. Təəssüf ki, bunu həmişə görmürəm».

Mən Anar müəllimin fikri ilə çox şərəkəm. Ancaq məmnunluqla qeyd edirəm ki, siz geniş ədəbi tənqidi yaradıcılığınızda cəmiyyətin problemlərini nəzərdən qaçırmır, vətəndaşlıq yangısı ilə insanları narahat edən məsələlərə münasibət bildirirsiniz, çoxsahəli fəaliyyət göstərirsiniz. Vətən elminin gələcəyi naminə, yeni nəsil alimlərin formalaşması üçün söylərinizi əsirgəmirsiniz.

Hörmətli professor, mən sevinirəm ki, bu gün də ruhumuzun sağlamlığını qoruyur, gənclik enerjisi ilə yorulmadan işləyirsiniz. Çünki sizin öz ruhunuz çox sağlamdır. Qaldı ki bəzi siyahılara adınızın düşməməsinə, bəlkə də, bu, sizi heç narahat eləmir. Elə istəyərdim ki, narahat etməsin. Onsuz da ən böyük hakim zamandır. O, vaxtı gələndə rənglərin harmoniyasını tənzimləyir. Bir də ki gəlin unutmayaq, elə siz özünüz də bəzən şəxsi münasibətlərinizdə, bəlkə də, qədərindən artıq olan sərtliyinizlə əleyhinizə yönəlmiş əməllərə dəstəvuz olursunuz.

Professor, heç mənəm də yadımdan çıxmayıb; mən institutda əla qiymətlərlə oxuyurdum. Müasir Azərbaycan dilindən imtahana 39 dərəcə qızdırmanın içərisində, yana-yana gəlmişdim. Təbii ki, imtahana yarımqıq hazırlaşmışdım. Xəstələndiyimi də qrupda tələbə yoldaşlarım bildiyi kimi, siz də bildiniz. Biletdəki üçüncü suala cavab vermədim. Doğrusu, hazır deyildim. Siz isə mənə əlavə sual verməklə məni vəziyyətdən çıxarmaq yox, sadəcə bilmədiyimi sübut etmək üçün mövqə seç-

diniz və mənim qiymət kitabçama «dörd» yazdınız. Əlavə edim ki, həmin illər ərzində sizdən başqa, mənə «dörd» yazan olmamışdı. Bir dəfə də olsun dörd almamışdım.

Ancaq bu gün mən sevinirəm ki, məhz o illərdə siz mənə dərs demisiniz. Və institut sizinlə birlikdə bir neçə əziz müəlliminin xatirəsilə yaddaşımda yaşayır. Azərbaycan dilçilik elminin XX əsrdə sovet represiyalarının və aramsız işləyən gilyotinlərin basqıları altında Bəkir Çobanzadədən dərs alıb bünövrə qoyan Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmmədağa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, İsmayıl Əfəndiyev kimi sütunları olub. Bəlkə də, sizin də taleyinizdə uğurlu-uğursuz günlər az olmayıb. Qeyd edirəm ki, tale, bəxt sizin üzünüzdə bir də onda gülüb ki, dilçilik elminizin ən qüdrətli sütununa – Əbdüləzəl Dəmirçizadəyə söykənmisiniz. Onun yetirməsi olmusunuz. Bu gün də onun mənəvi övladı kimi əməllərinizlə adını uca tutursunuz, dəst-xəttini yaşadırsınız. Belə varisliklə fəxr etməyə dəyər. Sizin yolunuz sələflərdən xələflərə gələn yoldur.

Qəzənfər müəllim, bu qeydləri qəzet çapa getməzdən bir neçə saat əvvəl diktə etdim. Vaxt məhdudluğu içərisində çırpınırım. Ancaq o ümid qəlbimdə yaşayır ki, bir vaxt sizin mənəvi yaddaşıma qaytarmış olduğunuz Qurbani, Sərdar Əsəd kimi sənətkarlar haqqında tədqiqatlarınıza, bütövlükdə, yaratdığınız zəngin fikir xəzinəsi olan yaradıcılığınıza baş vura biləcəyəm. Hesab edirəm ki, qəlbimdə yatan əsas duyğularımı o zaman ifadə edəcəyəm. İndilikdə isə sizə təskinlik üçün yox, sadəcə, mövqeyinizlə razılaşdığım üçün deyirəm ki, sağlam mənəvi prinsiplər bütün iddialardan üstündür.

Hələlik! Sağ olun! Tanrı ilhamınızı qorusun, fərəh hissiniz azalmasın!

Sizə dərin hörmət bəsləyən:

Əli Rza XƏLƏFLİ
06.01.2006

İSLAM QƏRİBLİ
Filologiya elmləri namizədi
DİLİMİZİN VƏ MƏNƏVİYYATIMIZIN
YORULMAZ TƏDQİQATÇISI

Qısa arayış: Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov 1937-ci il mart ayının 3-də Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1955-ci ildə Soltanlı kənd orta məktəbini, 1960-cı ildə ADPU-nun (keçmiş V.İ.Lenin adına APİ) tarix-filologiya fakültəsini bitirmiş, 1960-1962-ci illərdə Göyərçin Veysəlli və Soltanlı kənd məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərindən dərs demişdir.

1962-ci ildə məzunu olduğu ali məktəbin aspiranturasına qəbul olunan Q.Kazımov 1967-ci ildə «Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili» mövzusunda namizədlik, 1988-ci ildə isə «Azərbaycan satirik nəsrinin dili: 1920-1940-cı illər» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş on dörd kitabın, ali və orta məktəblər üçün təkrar-təkrar nəşr olunan beş dərsliyin və bir neçə proqramın, dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemləri ilə bağlı 300-ə qədər məqalənin, bədii yazıların və tərcümələrin müəllifi olan Q.Kazımov qırxa yaxın kitabın ixtisas redaktoru, onlarla namizədlik və doktorluq dissertasiyasının rəhbəri, yaxud rəsmi opponenti olmuş, daim gənc nəslin yetişməsinə kömək etmişdir.

1965-ci ildən ali məktəbdə müəllim kimi fəaliyyətə başlayan, 1989-1997-ci illərdə ADPU-nun filologiya fakültəsində dekan vəzifəsində çalışan Q.Kazımov Respublika Prezidenti yanında AAK-nın, Təhsil Nazirliyi nəzdində Elmi-Metodiki Şuranın üzvü, müdafiə şurasının sədr müavini olmuşdur. Yazıçılar və Jurnalistlər birliklərinin, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətinin, Kembric Beynəlmilləl Dühalar Mərkəzinin, ABŞ Bioqrafiya İnstitutunun üzvü olan Q.Kazımov hazırda Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda şöbə müdiri vəzifəsində çalışır.

Professor Q.Kazımov qibtə ediləcək mənəviyyat və mədəniyyətə, ensiklopedik təfəkkürə malik saf və minnətsiz ziyalılarımızdandır. 45 ilə yaxındır ki, müəllimlik kimi şərəfli, müqəddəs bir amalı gənclərimizə aşılamaqla yanaşı, dil və ədəbiyyatşünaslığımızın həlli vacib və aktual problemlərinə dair onlarla fundamental monoqrafiya və kitabı, yüzlərlə məqaləni əvəzsiz olaraq, xalqına өrməğan etmişdir.

Təcrübə və nəzəriyyəni professionalılıqla birləşdirməyi, vəhdət halına gətirməyi bacaran Qəzənfər müəllimin yaradıcılığı məzmun, forma və mündəricə baxımından zəngin, çoxşaxəlidir. O, əsasən, mötəbər dilşünas alim kimi tanınsa da, tədqiqat və araşdırmaları dilşünaslığın sərhədlərinə sığmır. Ədəbi və elmi ictimaiyyət onu ədəbiyyatşünas və məktəbşünas alim, yazıçı-publisist kimi də qəbul edərək təqdir edir.

Q.Kazımovun araşdırdığı, tədqiq və təhlil etdiyi məsələlərin əhatə dairəsi çox genişdir. Əsərləri ilə səthi bir tanışlıq sübut edir ki, dilimizin, mənəviyyatımızın dünəni və bu günü, 1960-90-cı illərin ədəbi prosesi, bədii ədəbiyyatın ideya-estetik prinsipləri, ədəbi qəhrəmanların taleyi və xarakteri, yazıçı, dil və sənətkarlıq məsələləri, milli dilimizin qayğıları, aşıq poeziyası, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərsləklərinin, Azərbaycan tarixinə dair yazılmış kitabların vəziyyəti və başqaları alimi məşğul edən başlıca problemlərdəndir.

Üslub və ifadə tərzı baxımından diqqəti cəlb edən yazıları ilə Q.Kazımov dilimizin və ədəbiyyatımızın konkret nümunələri əsasında nəsr və nəzm əsərlərinin ümumi prinsipləri, yazıçılıq fəaliyyəti barədə maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli mülahizələr irəli sürür. Müəllif əsərlərinin problem zəruriliyi, cəmiyyəti daha çox düşündürən, narahat edən məsələləri şərh etməyə can atması, fikirlərini orijinal milli qəlibdə və yüksək bədii-estetik keyfiyyətdə ifadə etməsi ilə daha çox yadda qalır.

Q.Kazımovun «Nəsrin şəriyyəti» əsərində müasir nəsrimizin bir sıra səciyyəvi əlamətləri araşdırılır. Bu əsərdə bədiiliyin ən mühüm keyfiyyətləri müəyyənləşdirilir, sənətkarın fərdi üslubu, yazıcının dilə münasibəti, nəsr dilinin bir sıra mühüm nəzəri-estetik prinsipləri tədqiq olunur və müəllif doğru olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, «Sənətkarın fərdi üslubu onun təhkiyə ustalığı, xalq dilindən necə istifadə etməsi və hansı bədiilik prinsipinə əsaslanması ilə səciyyələnir».

Q.Kazımov 1960-90-cı illər nəsrinin mühüm bir keyfiyyətini – ayrı-ayrı obrazların birtərəfli deyil, bir insan kimi hərtərəfli, mənfi və müsbət cəhətləri ilə birlikdə təsvir edilməsini dəqiq müşahidə etmiş və bunları faktlarla sübuta yetirmişdir.

Q.Kazımovun tənqidi yazıları şirin və oxunaqlı dili, özünəməxsus təhlil ustalığı və yığcamlığı ilə seçilir. Müəllif təhlil etdiyi, düşüncənin gözü ilə baxdığı hər bir bədii nümunəni diqqətlə, səbrlə sərf-nəzər edir, həmin əsərlərdə ilk baxışda gözə görünməyən bədii tapıntıları, yazıçı və şairlərin bəlkə özləri hiss etmədikləri dil konstruksiyalarını, dilin üz-də olmayan strukturlarını üzə çıxarır. Tədqiqatçının bədii əsərlərin ideya, məzmun və sənətkarlığı ilə bağlı ümumiləşdirmələri, obrazların, xarakterlərin yozumundakı özünəməxsusluğu, sənətkarların fərdi üslublarını müəyyənləşdirmək cəhdi, bədii dilin görünməyən qatlarını meydana çıxarmaq məharəti daha çox diqqəti cəlb edir.

O, bir dilçi və ədəbiyyatşünas alim kimi, təhlilə cəlb etdiyi hər hansı bir əsərin mahiyyətini ustalıqla və lakonik şəkildə ümumiləşdirə bilir. İsi Məlikzadənin «Dədə pəlid», Tahir Hüseynovun «Torpaq» povestlərinin mahiyyətini müəllif «insanı insan xisləti üçün «yaramayan» duyğulardan əl çəkməyə səsləyir», Sabir Əhmədovun «Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü» romanından danışarkən, «bu əsərdən oxucular müasirlərimizin mənəvi-psixoloji aləmi barədə ensiklopedik məlumat ala bilərlər», Vidadi Babanlıın «Müqəddəs ocaq» romanından bəhs edərkən, «bir çox cəhətdən faydalı olan bu əsər bir sıra etnoqrafik xüsusiyyətləri mühafizə edib gələcək nəsllə çatdırmaq baxımından da faydalıdır» kimi fikirlərlə ümumiləşdirir.

Qəzənfər müəllimin söz sənəti barədəki düşüncələrində təbiət və Hüseyn Arifin poetik tapıntılarının sirlərinə, Bayram Bayramovun insanı mənəvi kamilliyə səsləyən «Tək palıdn kölgəsi» romanının ideya-estetik keyfiyyətlərinə, Seyran Səxavətin «Daş evlər» romanında yazıçının varlığa komik münasibətinə, Fərman Kərimzadənin romanlarının bədii dəyərlərinə geniş yer verilir.

Müəllif F.Kərimzadənin «Çaldıran döyüşü» romanını «ağlın, poetik düşüncənin və qəhrəmanlıq tariximizin vəhdəti» adlandırmaqda tamamilə haqlıdır. O, xalqımızın XVI əsrdə bəşər mədəniyyətinə, ictimai, siyasi və dövlətçilik tarixinə bəxş etdiyi nadir və bənzərsiz bir şəxsiyyətdən, Şah İsmayıl Xətəidən qürurla söhbət açır, onu mükəmməl obraz kimi dərinləndirən təhlil edir. Müəllif eyni zamanda romanın zəngin obrazlar aləmini, yazıçının tarixi hadisələrə münasibət və müdaxiləsini açır, əsərin forma, dil, ifadə xüsusiyyətləri barədə yetərincə araşdırmalar aparır.

Müasir ədəbi proses, poeziya və nəsrin inkişaf istiqamətləri barədə silsilə yazıların müəllifi olan Qəzənfər müəllimin Anarın «Sizsiz» povestinin məziyyətlərindən bəhs edən «Sizinlə birgə» məqaləsini həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. İsti nəfəs və emosional dillə yazılmış məqaləsində o, povesti Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin xatirələri ilə bağlı bir çox sirlərin qiymətli açarı adlandırır.

Qəzənfər müəllimin tədqiqlərinin mühüm hissəsini folklorla bağlı yazılar, xüsusilə Yunis Əmrəyə, Molla Qasıma, Qurbani ilə Şah İsmayıl Xətəinin əlaqələrinə həsr edilmiş araşdırmalar təşkil edir. Yeri gəlmişkən deyək ki, o, Qurbani irsini toplayaraq nəşr etdirmiş, şair-aşıq haqqında bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmiş, «Qurbani və poetikasını» monoqrafiyası ilə folklorşünaslığımız və dilşünaslığımız üçün çox dəyərli bir işi vətəndaş qeyrəti, ziyalı mədəniyyəti və professionalığı ilə yerinə yetirmişdir.

Dilimizin tarixi, milli dil, ədəbi dilin üslub və normaları, eyni zamanda filologiyamızın dünəni və bu günü, ana dilin saflığı uğrunda mübarizə Qəzənfər müəllimin başlıca tədqiqat obyektləridir. «XVI əsrin ədəbi dili», «Milli dil və onun aparıcı üslubları», «Üslublar və ədəbi normalar», «Dilin tarixi xalqın tarixidir», «Azərbaycan ərəzində qədim türk yazıları», «Ə.Dəmirçizadə və müasir ədəbi dilimiz», «Dilşünas alim və pedaqoq», «Dilimiz və müasir Azərbaycan dili dərslərimiz» və s. bu kimi onlarla məqaləsi, «Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili», «Azərbaycan satirik nəsrinin dili», «Yazıçı və dil», «Komik-bədii vasitələr», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları», «Azərbaycan dilindən təcürübi məşğələlər», «Qurbani və poetikasını», «Sənət düşüncələri», «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis», «Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)», «Dil, tarix, poeziya» və başqa monoqra-

fiya və kitabları alimin bu sahədə apardığı səmərəli və gərgin əməyinin bəhrəsidir.

Dil tarixi ilə bağlı tədqiqlərində etimoloji və onomoloji araşdırmalara üstünlük verən Qəzənfər müəllim *türk* kəlməsi işlətməkdən ehtiyat edən, tariximizi saxtalaşdıran alimlərdən fərqli olaraq, danılmaz faktlara əsaslanaraq, tarixi faktları deməkdən çəkinmir. Onun bu qəbildən olan yazıları *Manna*, *Maday* və s. mühüm tarixi adların etimologiyası ilə bağlı qənaətləri türkologiyada tamamilə yeni və orijinal araşdırmalardır.

Qəzənfər müəllim dilçi alim, ədəbi tənqidlə davamlı şəkildə məşğul olan nüfuzlu qələm sahibi olmaqla yanaşı, həm də dərslilər müəllifi, məktəbsünasdır. Onun rus məktəbinin 2 və 3-cü sinifləri üçün yazdığı «Azərbaycan dili», Azərbaycan məktəbinin 7-8-ci sinifləri üçün müəllif olduğu «Azərbaycan dili» dərsliləri iyirmi ildən yuxarıdır ki, orta məktəblərimizdə müəllim və şagirdlərin stolüstü kitablarıdır. Ali məktəblərdə tədris olunan «Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər» kitabını, «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyini və bir çox proqramlarını da bura əlavə etsək, mənzərə tam aydınlaşır.

Qəzənfər müəllimin başqa bir şəkəri yazıçılıqdır. Son illərdə çap olunan «İsa bulağında», «Məzəli xatirələr», «Mürəbbə» və s. hekayələri, «Ömrümdən anlar» sənədli xatirə povesti ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmış, alim Q.Kazimov yazıçı, publisist kimi də imzasını təsdiqləmişdir.

Qırx beş ilə yaxın bir dövrdə maarif və elm sahəsində külüng vuran, zəka və qələmi ilə xalqın xidmətində olan Qəzənfər müəllim ömrünün və yaradıcılığının kamillik dövrünü yaşayır. İnanırıq ki, elm təşəbbüsləri olan pərəstişkarları və tələbələrini o hələ neçə-neçə sambalı əsərləri ilə sevindirəcək, dadlı, duzlu nəsr nümunələri, dərin və mənalı əsərləri ilə oxucu və dinləyicilərini əvəfsləndirəcəkdir.

28.01.2006

**FARİZ ÇOBANOĞLU
DİL, TARİX, POEZİYA VƏ
QƏZƏNFƏR KAZIMOV**

Müasir incəsənət və ədəbiyyat haqqında düşünəndə, nəhəng ədəbi simalara, onların yaratdıqları sənət əsərlərinə qiymət verəndə, böyük ədəbi-estetik hadisələr barəsində fikir yürüdəndə, dilin, poeziyanın, poetik fikrin inkişaf pillələrini izləyəndə, tarixin dolanbac yollarına səyahətə çıxanda, ədəbiyyatın ümumi inkişaf axarını araşdıranda, dünya dillərinin yaranması və inkişafı, müasir bədii fikrin formalaşması, dünya ədəbiyyatı tarixinin inkişaf mərhələləri və s. haqqında danışanda filolo-

giya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun bu sahələrdəki çoxşaxəli fəaliyyəti, danılmaz xidmətləri bütöv bir mənzərə kimi göz önündə canlanır. Bu mənzərənin ayrı-ayrı rəngləri, çalarları, fikir, düşüncə bəhrələri, tarixin, həyatın dibinə qədər işləyən idrak notları, baxış, nəzər, diqqət ilmləri az-çox düşünə bilən kəsi sonsuz bir qüvvə ilə özünə çəkir, əsrarəngiz bir dünyanın qapısını açır üzünə. Əslində, dünya nə qədər böyük, nə qədər ibrətli, həm də nə qədər idbar görünsə də, məhz bu qarıdan girəndə yenidən həyatla qucaqlaşmalı olursan. Sanki itirdiklərini yenidən tapır, hardasa boğazında ilişib qalan, deyə bilmədiyini həyat həqiqətləri ilə təzədən qarşı-qarşıya gəlir, savaşı üçün yeni meydan əldə edir, əlavə şans qazanırsan. Əgər düşüncələrinə, fikir və qənaətlərinə, arzu və istəklərinə ədalətlisənsə, gücün birə-beş artır, yox əgər, doğrudan da, haqsızsansa, boğazın qurtuldayır, sonuncu nəfəsini də bu meydana boğurlar. Sonra ölmüş cəsədini təhqir etmədən torpağa gömürlər. Torpaq müqəddəsliyi bu meydana daha işıqlı fonda görünür, yaxşı da, yaman da olduğu kimi əmanətə götürülür, gələcək nəsillərə təqdim etmək üçün saxlanılır.

Professor Qəzənfər Kazımovun yaradıcılığı, elmi fəaliyyəti olduqca zəngindir. Və mən mütəxəssis olmadığım üçün, üstə gəl filoloji təhsil görmədiyimə görə bu dərinliklərə getməkdən qaçıram. Etiraf edirəm ki, bu dəryada, bu sonsuz ümmanda yalnız qəvvəslərin üzə biləcəyini dərk edirəm. Məni dəryada gəzdirə biləcək üzgəclərimin olmamasından min təəssüf etsəm də, dəryanın üzündəkiləri, ləpələrin vurub sahilə çıxardıqlarını da görməmiş deyiləm.

Yeri gəlmişkən, bu günlərdə alimin «Kredo» qəzetində dərc olunan «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» silsilə məqaləsindəki axtarışlarından söhbət gədirdi. Bu əsnada filologiya elmləri doktoru Minəxanım Təkləli bildirdi ki, Qəzənfər Kazımov ensiklopedik alimdir. Müraciət forması kimi ona filologiya elmləri doktoru, professor demək, yazmaq, yaxud dilçi alim kimi səciyyələndirmək onun fəaliyyət dairəsini kiçildir, məhdud bir çərçivəyə salır. Sadəcə Qəzənfər Kazımov. Amma Minəxanım Təkləli soyadı elə əzəmətlə, elə canlı, həm də elə məhəbbətlə səsləndirdi ki, o səsin çalarında, ahəngində alimin mövqeyi, möhtəşəm yaradıcılığı bütün qüdrətilə aydın göründü. Doğrudan da, alimlər var, elmi dərəcəsinə sığır, alimlər var imzası bütün elmi dərəcələrin, titulların, mükafatların fəvqində dayanır. Qəzənfər Kazımov şəxsiyyəti ikincilərdəndir. Başqa sözlə, məşhur qazax şairi, alimi və icimai xadimi Oljas Süleymenovun, görkəmli türkoloq, tarixçi-alim Lev Qumilyovun və onlarca belə şəxsiyyətlərin imzası nəyi deyirsə, Qəzənfər Kazımovun da imzası bizə onu deyir.

Bir sözlə, kitab təkcə elmi ədəbiyyat kimi oxunmur, həm də bədii əsər təsiri bağışlayır.

Nəhayət, «Dil, tarix, poeziya» və Qəzənfər Kazımov! Elə beləcə də sərlövhəyə yazıram. Çünki bu ad mənim yaddaşımda keçmişimizə, bu günümüzdə və gələcəyimizə açılan qapıların açarıdır. Minilliklərin yaddaşını silkələmək üçün Qəzənfər Kazımovu oxumadan keçib getmək ən azı ağılsızlıq olardı.

04.03.2006

MƏDƏD ÇOBANOV

Filologiya elmləri doktoru, professor

SİZİ YÜZ YAŞAYIN

«Azərbaycan dili! Mənim üçün yer üzündə bunun qədər istəkli söz yoxdur. Bu dil dünya dilləri arasında öz musiqililiyi, yüksək estetik keyfiyyətləri ilə seçilir», – deyən filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun həyat tarixinə, eləcə də onun geniş sahəli elmi yaradıcılıq axtarışlarına dərinləndirən nəzər saldıqda aydın olur ki, doğrudan da, «Azərbaycan dili» ifadəsi onun üçün gəlişi gözəl olan sadə bir ifadə deyil. O, qələmini qılınca çevirib, dilimizin keşiyində duran «müsəlləh əsgərdir». Bu ifadənin arxasında Qəzənfər Kazımovun 70 illik ömrünün 50 ildən çoxunu doğma ana dilinin araşdırılmasına, öyrənilməsinə və təhlilinə sərf etməsi dayanır.

Onun elmi yaradıcılığını vərəq-vərəq səhifələdikcə, orada dilimizin qədimliyi, zənginliyi, yayılma arealları, onun inkişaf tarixi, tətbiqi sahəsindəki fikir, düşüncə və mülahizələri, həm də heç kəsin fikir və mülahizələrinə bənzəməyən, alimlərimiz arasında öz səsi və nəfəsilə, öz dəst-xətti ilə fərqlənən tanınmış görkəmli filoloq alimlərimizdən biri göz önünə gəlir. Bəlkə də, öz həmyaşıdları arasında birincilərdən biridir – desək, heç də səhv etmərik. Bu, həqiqətdən də, belədir. Onun zəngin elmi yaradıcılıq çələngində nələr yoxdur! Demək olar ki, müasir filologiyamızın bütün sahələri onun yaradıcılığında əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır.

Professor Qəzənfər Kazımov müasir dil və ümumtürkoloji problemlərin nəzəri və təcrübi məsələləri, xüsusilə, dilimizin sintaksisi sahəsinə dair ümumtəhsil məktəbləri və ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərsliklərin hazırlanması sahəsində böyük iş görmüş, dilimizin inkişaf tarixi, dil, poeziya və tarix məsələləri ilə bağlı geniş və hərtərəfli araşdırmalar aparmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, o, bu sahələrdə özünəməxsus düşüncə tərzilə orijinal dərsliklər hazırlamışdır...

Professor Q.Kazımov müasir filologiyada yalnız dilçi kimi yox, eyni zamanda, bir ədəbiyyatşünas kimi də öz sözünü çox cəsarətlə, elmi və məntiqli mühakimələrlə söyləməyi, öz sözünü və fikrini çox dəqiqliyi ilə hədəfə vurmağı bacaran bir nişançı-snayper alim kimi fərqlənir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mülahizələrimizi onun «Yazıçı və dil» (1975), «Komik-bədii vasitələr» (1983), «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» (1987), «Qurbani və poetikası» (1996), «Sənət düşüncələri» (1997), «Dilimiz – tariximiz» (1998), «Azərbaycan dilinin tarixi» (2003), «Teoriya komiçeskoqo» (2004), «Dil, tarix, poeziya» (2005), «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» (2006) kimi yüksək elmi səviyyədə yazılmış kitabları açıq-aydın şəkildə sübut edir.

Onu da qeyd edirəm ki, Q.Kazımov «Azərbaycan dilinin tarixi», «Dil, tarix, poeziya», «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» kitablarında qədim və zəngin tarixə malik olan ana dilimizin tarixi ilə bağlı bir sıra qaranlıq səhifələrə daimi və heç bir dəlil və sübutla təkzib edilə bilməyən yaşıl işıq yandırmışdır. Bu mənada tariximizə biganəlik göstərənlərə, Azərbaycan tarixini saxtalaşdıranlara professor Q.Kazımov son zərbəni – qələbə zərbəsini endirmişdir.

Bir sözlə, müasir filologiya elmimizin vurğunu, onun yorulmaz tədqiqatçısı və araşdırıcısı professor Qəzənfər Kazımov öz həmkarları arasında sayılıb-seçilən alim olduğu kimi, həm də istər həmkarları və tələbələri, istərsə də kütlə arasında özünün səmimiyyəti və mehribanlığı, yüksək insani keyfiyyətləri, duzlu və cəlbedici yumoru ilə fərqlənən həmsöhbət, sədaqəti və xeyirxahlığı ilə seçilən dostdur.

Həmkarım, onilliklərdən bəri yaxın dostum və həmsöhbətim olan Qəzənfər müəllim artıq həyat yolunun 70 illik zirvəsindən müdrik bir baxışla elinə-obasına, doğma vətəni Azərbaycana və Türk dünyasına boylanır. O sanki 70 illik fəaliyyəti, elmi yaradıcılığı haqqında hesabat verir və gələcək planlarının layihəsini cızır.

Dostum və həmkarım Qəzənfər müəllimi 70 illik yubileyi münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edirəm, ona təbiətin ən gözəl neməti olan uzun ömür, həyat xoşbəxtliyi və möhkəm can sağlığı arzulayıram və deyirəm:

– Qəzənfər müəllim, xalqımızın bir müdrik kəlamında deyildiyi kimi, yetkinlik yaşına çatıbsınız. Yəni «yetmiş oldun, yetkin oldun». Siz artıq bu gündən etibarən yetkinlik dövrünüzün gənclik çağına qədəm qo-yursunuz. Qədəmləriniz uğurlu və mübarək olsun...

Hələ filologiya elmimizdə həll olunmamış problemlər çoxdur. O problemlərin həlli də sizin mübarək yolunuzu və axtarışlarınızı gözləyir.

Nəhayət, Sizin haqqınızda olan fikir və mülahizələrimizi bir xalq kəlamı ilə bitirmək istəyirəm: «Sizi yüz yaşayın, mənə də iki əlli bəsdir!» Sizə elmi axtarışlarınızda yeni-yeni zirvələr fəth etmək arzusu ilə!!!

Fevral, 2007

CAHİD İSMAYILOĞLU
BÖYÜK BİR MƏKTƏB
Professor Qəzənfər Kazımov - 70

Onun haqqında çox yazılıb, ürəkaçan sözlər deyilib və yenə yazılmaqdadır, söylənməkdədir. Dilçilik mühitində böyüdüyümdən onun barəsində evimizdə tez-tez xoş söhbətlər eşitmiş və çoxsaylı kitablarını da həvəslə oxuyub öyrənmişəm. Onun yazılarında, kitablarında bir duzluq, hərarət, doğmalığ, hər şeydən qabaq, mühakimə və təfəkkür zənginliyi hiss etmişəm. Yazılarında olduğu kimi, adı çıxışlarında da ifadə və deyim tərzinin cəlbədiciyi məni heyran qoymuş, heyrətləndirmişdir. Söhbət görkəmli dilçi alimdən – orijinal fikirlər sahibindən – Qəzənfər Kazımovdan gedir.

Son vaxtlar vaxtımı daha çox dilçiliyə aid əsərlər oxumağa sərf etdiyim üçün məndə belə bir qənaət yaranıb ki, bu elm digər elmlərdən fərqli olaraq, paradoksal – inanılmaz, qeyri-adi, qəribə fikirlərlə doludur. Və bu paradoksları – qəribəlikləri görmək, müşahidə və dərk etmək, müəyyənləşdirmək, münasib olanı seçmək və əməli təklif vermək hər bir dilçinin gücü dairəsində deyil. Başqalarından fərqli olaraq, o bunları özünəməxsus şəkildə aşkar edir və münasibətini bildirir.

Yaxından tanıdığımıza görə deyirəm ki, şəxsi əqidə və məsuliyyət duyğusu onun iç dünyasını, səhv etmirəmsə, xarakterizə edə bilər. Bu əqidə onu məşhurlaşdırmış, elmi prioritetini ictimaiyyətə tam şəkildə çatdırmışdır.

İlk böyük elmi əsəri Ə. Haqverdiyevin «Dağılan tifaq» dramının dili haqqında olmuşdur. Böyük ədəbiyyatşünas M. Rəfilinin qeyd etdiyi kimi, «dərin mənalı və qüdrətli ictimai dram» olan bu əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənmiş, 1975-ci ildə həmin əsəri «Yazıcı və dil» adı altında xüsusi seminar məşğələləri üçün çap etdirmişdir. Alimin bu kitabında paradoksal düşüncələri sənətkar və dil, sənətkarın ədəbi dilə münasibəti və ondan istifadə manerası çərçivəsində üzə çıxmışdır. Öyrənmək olur ki, Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində fəaliyyəti müddətində Ə. Haqverdiyevin sədrliyi ilə çox mühüm dil məsələləri müzakirə olunmuş, görkəmli ədib dilimizin tədqiqi və öyrənilməsinə rəhbərlik etmiş, ədəbi dilimizin inkişafını görmüş, sevinmişdir. Demokratik cəbhə-

dən çıxış edən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dilçilik görüşləri, ədəbi dil baxışları Q. Kazımovun təhlil-fikir prizmasında bütün çırpıqlığı ilə açıqlanır. «Dağılan tifaq»ın üzərində Ə.Haqverdiyev təkcə bir dramaturq kimi deyil, eləcə də bir dilçi kimi müəyyən işlər görmüşdür (yəni şivəçiliyə qarşı mübarizəsi, söz və ifadələrin yerini dəqiqləşdirməsi, lazım olan məqamlarda əvəzətmələr, əlavələr, ixtisarlar aparması və s.).

Yazıçı dilinin bir tərkib hissəsi olan felyeton dili, ümumən publisistikamızın dili və üslubu bizdə nisbətən az öyrənilib. Q.Kazımov dramaturgiya dilindən sonra felyetonların dili üzərində müşahidələr aparır. Ələlxüsus da böyük yazığımız Mirzə Cəlilin publisistikasını obyekt seçir, konkret dil materiallarına əsaslanaraq, satira vasitələrini müəyyənləşdirir. Və onu da müəyyən edir ki, böyük ədib terminoloji söz, ifadə və birləşmələri ustalıqla həqiqi satira vasitəsinə çevirə bilmiş, müxtəlif söz və ifadələrlə əlaqədə onların mənasını dərinləşdirmək və genişləndirməklə məcazilik imkanlarını artırmışdır. Bunun üçün dilçi-alim xeyli ictimai-siyasi və dini söz və birləşmələrin anlayış parametrlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini, estetik keyfiyyətlərini dəqiqləşdirmiş, mənalarnı izləmiş, paralellərini göstərmiş, məna yükünün əsas və invariantlarının toplusunu meydana çıxarmışdır və hədəfin ifşa momentlərində bu leksik-terminoloji layın oynadığı rolu nəzərə almışdır. Dilçinin obrazlı dilə münasibəti onun özünəməxsus fərdi düşüncəsinin məhsuludur. Diqqət edin: Eyhamlı, kinayəli, satirik dil daha obrazlı dildir. Mirzə Cəlil felyetonlarındakı ifşa üsullarının (Söz, ifadə və birləşmələri əks mənada işlətmə– əksinə söyləmə maneri; sükut-qəsdən susma maneri, sözlərin məzəli izahı və s.) təkbətək izahı felyeton yaradıcılığının gizli sirləri ilə tanışlığa imkan yaradır. Və öyrənmək olur ki, bu maneralar felyeton ustasının fikir və duyğularının daha təsirli və daha dərin ifadəsinə səbəb olmuşdur.

Mirzə Cəlilin felyetonları üzərində apardığı müşahidələr əsasında alim fikirləşir ki, sonrakı tədqiqatını ədəbi dilimizin mühüm bir mərhələsinin – 1920–1940-cı illər mərhələsinin satirik nəsr əsərlərinin dilinə və üslubuna həsr etsin. Parodoksal düşüncələr bu mövzunun tədqiqi gedişində şəxələnilir. Bu dövrün nəsr dilində komizmin dil vasitələri və üsulları problemi onun düşüncə mənbəyinə çevrilir. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, T.Şahbazi, B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlil, S. Rəhman və bu kimi sənətkarların əsərlərində mərkəzi yer tutan komizmin nitq vasitələrini və paralinqvistik mexanizmini, ezop manerasının astarını ilk dəfə olaraq açır, sözün həqiqi mənasında komizm nəzəriyyəsinə yaradır. Bu nəzəriyyə mübaliğəsiz demək olar ki, dil haqqında elmin fundamental məsələsidir. Buraya komizmin leksik və frazeoloji vasitələri, nitq üsulları birbaşa daxildir. Alimin bu problemləri ortaya çıxarma-

sı və özünəməxsus təhlili onun nə qədər məsuliyyətli, yorulmaz və istedadlı olduğunu göstərir. Və istedadın nəticəsi kimi, oxucu aşağıdakı kitab və monoqrafiyaları əldə edə bilər: «Komik-bədii vasitələr». Bakı, Yazıçı, 1983; 188 s.; «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları». Bakı, «Maarif», 1987; 228 s.; «Теория комического» (Проблема языковых средств и приемов). «ASPOLIQRAF», Bakı, 2004; 268 s.

Haqqında uğcam bəhs etdiklərimiz onun namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına aid olan monoqrafiyalarıdır. Elmi yaradıcılığının dissertasiya müstəvisində olan qiymətli nümunələridir.

Qəzənfər Kazımov folklor sahəsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Alim var, bir dar sahə ilə məşğul olur, alim də var, onu düşündürən nə varsa, hamısını mütləq ağ kağız üzərinə köçürür. Elə belə köçürür. O vərəqlər üzərində sözü qalır, izi qalır. Qəzənfər müəllimin XVI yüzilliyin görkəmli el sənətkarı, yeni realist şeir məktəbinin banisi Qurbani haqqında fikirləri folklor aləmində özündən deyənləri çaş-baş saldı. Alim aşığın həyatı və yaradıcılıq yolunu ilk dəfə geniş öyrəndi, əsərlərinin ideya-estetik mahiyyətini, poetik xüsusiyyətlərini, Şah İsmayilla əlaqələrini tədqiq etdi, ana dilimizin milliləşməsi sahəsində xidmətlərini, sələflərini, ənənələrini və s. ilk dəfə meydana çıxardı. Bir fikirlə hörmətli oxucularımızı tanış etmək istəyirəm: «Qurbani öz dövründə vətən xainlərinin – «bədəsillər»in ucbatından vətəndən didərgin düşmüşdü. İndi Qurbaninin nəvə-nəticələri də didərgindir və üstəlik həmin bədəsillər onun vətən torpağını da düşmən tapdağına çevirmişlər. Görünür, dünyanın bu cür keşməkeşli işlərini çox gördüyü üçün Qurbani deyirdi:

Bağrım dəlik-dəlik, sinəm peykandı,
Mənim üzüm gülməz Vətəndən ayrı.

Bu yazını bitirərkən, düşünürəm ki, indi Qurbani daha dərin girdəbdadır; hələ də düzəlməmiş, yaxşı ki düzəldilməmiş məzarından boy-lanaraq vətən övladlarının yolunu gözləyir, dərin ağrı və kədər içində «Köç-köç oldu, köçdü ellər, obalar deyir...» (Q. Kazımov. Qurbani və poetikası. Bakı, 1996, s. 193).

Dilimizin tarixi. Bu tarixi yazmaq, çox təəssüf ki, çoxlarının bildiyi və etiraf etdiyi kimi, yad əllərdə olub. Elə ona görə də qəsdən bu tarix saxtalaşdırılıb, həqiqət üzə çıxarılmayıb. Yaxşı ki, mövqeyi aydın, fikri təmiz tarixçi, ədəbiyyatşünas və dilçilərimiz o təhrif «qəhrəmanlarına» öz sözlərini deyə biliblər. O cümlədən Qəzənfər Kazımov. «Azərbaycan dilinin tarixi» (Təhsil, Bakı, 2003; 584 s.) əsəri ilə. Kitab çıxar-cıxmaz əks qütblər bərk narahatlıq keçirdilər və elə kitabın ilkin müzakirəsində məğlub oldular. Kitabda ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qə-

dərki Azərbaycan dilinin tarixi işıqlandırılmışdır. Annotasiyasında göstəriləyi kimi, 6 fəsildən ibarət olan bu kitabda ulu dilin təşəkkülü və protodillərə ayrılması, protodillərin dialekt parçalanması əsasında dil ailələrinin yaranması, şumer-türk varisliyi, e.ə. III-I minilliklərdə protoazərbaycan dilinin inkişaf yolu–Azərbaycanda etnik tərkib və dil məsələləri, ümumxalq Azərbaycan dilinin (III–V əsrlər), sonrakı mərhələdə (VI–VIII əsrlər) Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin formalaşmasını şərtləndirən amillər nəzərdən keçirilmiş, ilk dəfə olaraq təşəkkül dövrünün ölməz abidəsi olan «Dədə Qorqud»un dilinin sintaktik quruluşu geniş tədqiq edilmişdir.

«Ulu dil bəşərin sübh çağından nəhəng bir varlıq kimi boylanır. Öz törəmələrini hesaba almaq istəsə, təəccüb edər, çaşıb qalar. Onun ilk övladlarından – protodillərdən törəyən, bir dil ailəsi tərkibində birləşən qəbilə, tayfa, xalq dilləri, xalq dilləri daxilində ədəbi dil, dialekt və şivə qolları... – bunlar sanki on-on beş min il ərzində həndəsi silsilə ilə artıb-çoxalır. Ən maraqlısı da budur ki, bütün bunlarda böyük bir nizam var, poeziya var, son dərəcə böyük qanunauyğunluqlar var». Onun çoxlarından seçilən baxışına görə, bu dərinliklərə baş vurduqca, keçmişini öyrəndikcə insan özündə mənəvi yüksəklik duyur. Mənəvi yüksəklik. Bu anlayışın bütöv spektri Qəzənfər müəllimdə cəmləşib. Bu mənəvi yüksəklik onun 2005-ci ildə çap etdirdiyi «Dil, tarix, poeziya» (Bakı, «Nurlan», 2005, 600 s.) kitabında bir daha görünməkdədir. Məlum olur ki, alimin 1997-ci ildə çapdan çıxan «Sənət düşüncələri» kitabına daxil olmamış bir sıra məqalələri qalmış, son illərdə daha ardıcıl çalışmış və dilin yaranması, dil tarixi, dialektologiya, türkologiya, söz birləşməsi, cümlə və mətn problemlərinə dair xeyli məqalə yazmışdır. Eyni zamanda əsərləri içərisində yazıçı dilinə, bədii əsərlərin təhlilinə, görkəmli elm və sənət adamlarının portret cizgilərinə, metodika və tədris məsələlərinə həsr olunmuş məqalələri də qəzet yazıları istisna olmaqla hələ kitab şəklində nəşr edilməmişdir. Bunlar onun yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabında toplanaraq 5 başlıq altında verilmişdir.

Sənət düşüncələri. Bu düşüncələr içərisində alimin yazıçı dili, bədii dil məsələləri, üslublar və normalar, dərsliliklərimizə, ayrı-ayrı sənətkarlara, alimlərə, şəxsiyyətlərə münasibəti, xoş xatirələri öz ifadəsini tapmışdır.

Q.Kazımov kitablarının birini «Dilimiz – tariximiz» («Elm» nəşriyyatı, 1998; 280 s.) adlandırsa da, əslində, burada onun keçdiyi həyat yolundan (bu həyat yolu elə dilçiliyimizin yoludur), tarixi keçmişindən söhbət açılır. Kitabı birməfəsə oxuyursan və düşünürsən, çətinliklə böyüyən bir insanın aradığı, axtardığı keçmiş, taleyi, atasının cəbhə məktubları, qanlı-qadalı illərin ağrı-acıları sənədli-xatirə povest şəklində ya-

rı ciddi, yarı yumorlu səhnələrlə təqdim olunur, hadisələr, əhvalatlar bir kino lenti kimi gözlərimiz önündən gəlib keçir. Elə bu vaxt Qəzənfər səviyyəsindən də «yuxarı mərtəbələrə» gedib çıxmış, amma halallıqla yox, başqa yollarla «yüksələn», «cild-cild kitablar müəllifi» olan kimsələr yada düşür. Əlbəttə, nəzərdə tutduğumuz o adamın atası Vətən üçün vuruşmayıb, cəbhədə həlak olmayıb. Yəni, istəsək də, istəməsək də bu ağrı-acılara kədərlənirik, sonrakı inkişafa sevinirik.

Q. Kazımovun dilçilik problemlərinə ümumi baxışı çoxlarını ilgiləndirir və ona qarşı müxalif qüvvələrin inkişafını arxa plana keçirir. Faktlar bunu deməyə əsas verir. Onun mətn dilçiliyindəki problemlərə baxışı birtərəfli deyil, sintaksisin bütün sahələrini əhatə etmək iqtidarına, gücünə malikdir.

Paradoksallar alim üçün təəssüf doğurmaya bilmir. Diqqət edin: Aktual üzvlənmə və mətn məsələsi sintaksisin ən mühüm problemlərindəndir. Lakin çox təəssüf ki, bu məsələ hələ bizim dərsliklərə daxil ola bilməyib. Problem bütün sintaktik quruluşu əhatə edir və əgər dilin kommunikativlik imkanları, dil və nitq arasında mövcud olan sintaqmatik və paradigmatik münasibətlər işlənersə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin sintaksisi tamamilə yenidən işlənmiş olar.

Q. Kazımovun müəyyənləşdirdiyi digər bir paradoks – hamı tərəfindən qəbul edilmiş fikir: ...cümləni bu qədər mübtədə və xəbərə ayırmağın, heç bir praktik əhəmiyyəti olmayan, insanın maddi-mənəvi inkişafında heç bir əməli rolu olmayan baş və ikinci dərəcəli üzvlər bölgüsünün yaradılması və ikinci sinifdən başlayaraq şagirdlərə təkrar-təkrar öyrədilməsi hansı məntiqi zəminlə bağlıdır? İnsan bunun faydasını harada, nə zaman görməlidir?

Lakin nitqin kommunikativ mahiyyəti nəzərə alındıqda dilin bütün elementləri hərəkətə gəlir və öz əhəmiyyətini göstərir. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan dilinin sintaksisinə aid tədqiq və araşdırmaları, xüsusən, sintaksis dərsliklərini bu istiqamətə yönəltməyin vaxtı çatmışdır. Bəzi dilçilərin dil sistemini potensial (sintaktik) və aktual (suprasintaktik) yaruslara ayırması, aktual sintaksisi ayrıca bir səviyyə kimi nəzərdə tutmaları təsadüfi deyildir. Bu cəhəti əsas götürdükdə biz bu vaxta qədər yalnız potensial sintaksislə məşğul olmuşuq...Suprasintaktik səviyyənin, aktual səviyyənin öyrənilməsi çox vacibdir və yalnız bu yolla dilimizin kommunikativlik imkanlarını, dialoji və monoloji nitqin nə üçün bu və ya digər şəkildə qurulduğunu açıb izah etmək, öyrənmək olar.

Göründüyü kimi, onun yürütdüyü nəzəri müddəalar yeniliyi, istiqamətverici xarakterlə fərqlənir və dilimizin sintaksisi sahəsində gələcək işlər üçün perspektivlər, yollar açır. Ümumtəhsil məktəbləri üçün «Azərbaycan dili» dərsliklərinin yaradılması işində böyük əmək sərf

etmişdir. 7-8-ci, sonradan 8-9-cu siniflər üçün yazdığı sintaksis dərsləri müsabiqə komissiyasının mükafatına layiq görülmüşdür (22 aprel 1988-ci il). Alternativ dərslərlə müqayisədə orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri və şagirdlərimiz tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmişdir.

Q.Kazımov haqqında maraqlı, heç kəsin bilmədiyi bir mövqeyi də açıqlamaq istərdim. Məlumdur ki, görkəmli tarixçi alim İqrar Əliyevin konsepsiyası ilə çoxları razılaşmışdır. O cümlədən Q.Kazımov. Onu tənqid edənlər sırasında Q. Kazımov da var. İqrar müəllim yalnız bu alimlə, bu alimin tənqidi ilə razılaşmışdır. Sağlığında deyib ki, maraqlıdır, təkcə onun iradlarına cavab verə bilmirəm. Çünki Qəzənfər müəllimin dedikləri ağılatandır, məsələlərə obyektiv yanaşır, tənqid olunmaq üçün əl yeri qoymur. Hər şeyə haqla, ədalətlə yanaşır.

Q.Kazımov polemikaya cəhd göstərən və opponentindən qətiyyətlə çəkinməyən alimlərimizdən biridir.

Mübalığəsiz demək olar ki, Q.Kazımov əsl müəllimdir. Vətəndaş alimidir. O təkcə özünü, ailəsini fikirləşmir, içində yaşadığı quruluşun problemlərinə hər bir yazısında münasibət bildirir və özü də bələlərdən xilas olmaq yollarını göstərir. Çoxsaylı ictimai-siyasi hadisələrin burulğanlarında özünü itirən alimlərdən fərqli olaraq, o, dəyişən zaman dalgalarının yaratdığı, sərt küləklərin insanlara etdiyi müsbət və ya mənfi təsiri diqqətlə izləyir və dövrün axarının nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan görür.

Yazılarında yaşadığımız dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə birbaşa müdaxilə etmir. Məsələn, yazıçı Ağarəhim Rəhimovun bədii əsərləri haqqında danışır, buradakı fikirlərlə «Oğuznamə»dəkiləri qarşılaşdırır və hər iki əsərdən çıxan nəticəni əxlaq məsələləri ilə əlaqələndirir. Müəllimi professor Ə. Dəmirçizadəyə yazdığı «Suyumuz yaman bulanıb» sözləri və bundan sonra ictimai-siyasi hadisələrə keçməsi bu üslubun bir nümunəsidir.

Sözümün sonunda bir şey ağıma gəldi, fikirləşdim ki, Qəzənfər müəllim əgər çoxlarının düşündüyü kimi hərəkət etsəydi, onda Qəzənfər müəllim olmazdı axı! Bu dəyərli əsərləri yazan, bu böyük işləri görən Qəzənfər müəllimdən savayı, heç kim ola bilməzdi. Onun tələbəsi olmuş atam da bir dilçi kimi mənim fikrimə şərik oldu.

Aspiranturaya qəbul olunmuşdum. Mövzu axtarışına çıxmışdım. Köməyimə də Qəzənfər müəllim gəldi. «Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında onomastik leksika». Mövzu ürəyimcə oldu. Onu elmi rəhbər görmək istədim. Məndən asılı deyildi... İndi də Qəzənfər müəllimin keçmiş tələbələri, rayonlarda, kəndlərdə müəllimliklə məşğul olan tələ-

bələri onunla əlaqəsini üzür, dissertasiya mövzuları götürür, bu böyük alimin rəhbərliyi altında elmi işlərlə məşğul olurlar.

Qəzənfər müəllimin bir neçə kitabı haqqında mətbuatda çıxışlarım olub. Onun əsərlərini internet saytında əks etdirmişəm. Maraqlıdır ki, bu sayta dünyanın müxtəlif ölkələrindən nə qədər məktublar gəlir. Əsərlərini yüksək qiymətləndirirlər.

Martin 3-ü Qəzənfər müəllimin 70 yaşı tamam olur. Bu yaşın 50 ilini Azərbaycan xalqına, filologiya elminə həsr edib, xidmət göstərmişdir. Amma bu mənalı ömrü Qəzənfər Kazımov zövqlə, yaza-yaza keçirmişdir. Bir tələbəsinin «Onun dediyi dərstdən olmaz» fikri. Həqiqətən də onun dilçilik görüşləri ilə bərabər, pedaqoji ustalığı da gələcək nəsillər üçün öyrənilməlidir. «Qəzənfər Kazımovun mühazirələri». Bu fikir də çox səslənir. Görünür, həmin mühazirələrdə nəsə sirlə bir aləm var.

Tələbələri də onu həddən artıq çox istəyir. Onun şəxsiyyətinə, yüksək elmi potensialına, mədəni, intellektual səviyyəsinə və nəhayət öyrətmə texnologiyasına görə...

Səhrmi var nəfəsində?

Lal da dinər, bil, dərində.

Dilin hər bölmə-fəslində

Dərdə dərman müəllimim! (Rəsmiyyə).

Q.Kazımovun həyatı, fəaliyyəti və xüsusən də elmi-pedaqoji ustalığı həqiqətən də öyrənilməyə, təbliğ olunmağa layiqdir. Bunu nəzərə alaraq «Qəzənfər Kazımovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti» adlı kitab üzərində çalışıram.

Bir məsələyə də münasibətimi bildirmək istəyirəm. Mənim ələmdə hansı dövrdə olursa-olsun, əsl alim öz qiymətini almalıdır. Alim pillə-pillə yüksəlməlidir. Ədalətlə desək, əlbəttə, Q.Kazımov AMEA-nın müxbir üzvü olmağa bu gün tam şəkildə layiqdir. Çünki o, filologiyanın prinsipial məsələləri ilə məşğul olaraq, öz əsərləri və yetirmələri ilə böyük bir məktəb yaratmışdır. Böyük məktəb yarananlar bu ada layiq ola bilər. Çoxları özünü bu pilləyə qalxmağa layiq bilir. Amma görək cəmiyyət, dövlət, bu işlə məşğul olanlar, necə deyərlər, seçəcəklərini ələyib ələkdən keçirsinlər, kimin layiq olduğunu dəqiqləşdirsinlər. Onun əməyini, çətinləşən fəaliyyətini, gənc nəslin inkişafındakı rolunu, elmimizə xidmətlərini, elmi və pedaqoji kadrların hazırlanmasında zəhmətini və nəhayət, özünəməxsus dilçilik görüşlərini, filoloji konsepsiyalarını nəzərə alsınlar. Amma o da var ki, Qəzənfər müəllimin AMEA-nın müxbir üzvü olmağa da ehtiyacı yoxdur. Əksəriyyətin fikrincə, o, onsuz da bu tituldan yüksək səviyyədə dayanır.

RAMİN ƏHMƏDOV
Filologiya elmləri namizədi, dosent
KLASSİKLƏRİN YOLU İLƏ...

2007-nin yaş artıran gəlişi məni bir qədər qayğılandırırsa da, tapdığım təsəllilər içərisində biri də doğmaların yubiley təntənələrinin yetişməsidir. Bu ilin ilk aylarında özümü ona görə xoşbəxt sanıram ki, yeni ildə yazacağım təbrik məqaləmin ilk ünvanı həqiqi ziyalılar arasında sayılıb-seçilən, alim-pedaqoq peşəkarlığı ilə fərqlənən bir filoloqdur. O filoloqdur ki, sözün həqiqi mənasında bu sahənin həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq tərəflərinə dərinləndən bələddir. Bələdlik anlayışı fikrimi heç də tam əhatələmir. Demək istəyirəm ki, belə bir insanın alim şəxsiyyəti həqiqətdə bu elmin iki qanadı üzərində pərvazlanıb, istedadı hər iki mənbədən maya tutub, ziyalı şöhrəti qazanıb. Elmin quru sxolastik düsturlarını, qanunlarını, normativlərini, nəzəri prinsiplərini qəlbinin hərəkəti ilə isidərək, auditoriyalara obrazlı şəkildə çatdırması ilə seçilib. Bəlkə də heç özü də fərqi nə varmadan 40 ildən artıqdır ki, ali məktəb otaqlarında dərslərini də bu tonda, bu ahəngdə keçir. Hələ təlimin humanistləşdirilməsindən, yaxud interaktivləşmədən söhbət getmədiyi keçən zamanlarda o, tələbələrə ilə canlı, ilıq, həm də problematik-analitik münasibət qurardı. Belə etməsəydi, dilçilik elminin, qrammatikanın dəqiq qanunlarını kim maraqla dinləyər, həvəslə mənimsəyərdi, fənn müəllimini özünə doğma-əziz tutardı?

Onun yaradıcı alim-pedaqoq portretini əks etdirən zəngin xüsusiyyətlər içərisində dilçi-filoloq, tənqidçi-tədqiqatçı, nəzəriyyəçi, folklorist, publisist, tərcüməçi, nasir, ali və orta məktəb dərsləklərinin müəllifi, fənn proqramlarının tərtibçisi, neçə-neçə aspirant və dissertantın elmi rəhbəri, opponent, 60-dan artıq kitabın redaktoru, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tarixinin orijinal araşdırıcısı və təbliğatçısı və s. kimi fəaliyyət dairəsi xüsusilə seçilir. Tədqiqatçı-alim marağı Şərq-Qərb kontekstində milliliklə bəşəriləyin, ənənə və novatorluğun, klassika ilə müasirliyin vəhdətində daha çox qərar tutur. Bir tərəfdən, qədim mənəvi abidəmiz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, digər tərəfdən, antik yunan mədəniyyətinin ölməz inciləri «İliada» və «Odisseyə», o tərəfdə üzünə orta əsrlərin pərdəsi çəkilməmiş «Mehri və Vəfa», «Qurbani və Xətai», «Molla Qasım və Yunus Əmrə», bu tərəfdə Y.Səmədoğlunun «Qətl günü», M.İbrahimbəyovun «Kərgədan buynuzu». Yenə bir tərəfdə «Kömizmin vasitə və üsulları», «Nəsrin şəriyyəti», digər tərəfdə «Ə.Dəmir-

çizadə və müasir ədəbi dilimiz», «Azərbaycan dilinin tarixi» və s. və i.a... İstər Troya müharibələrindən, istərsə də İç Oğuzla Dış Oğuzun çarpışmalarından söhbət açarkən sanki bəşərin bu qanlı səhifələrini və-rəqlədikcə özünü müasirlərinə tutaraq, bu günümüzün müəmmalı müharibələrinə (təkcə erməni ilə yox, özümüzün özümüzlə) münasibətlə bizi bir ibrət dərsi almağa, ayıq-sayıqlığa dəvət edir. Görünür, bu, hələ uşaqlıqdan onun taleyində müharibə dəhşətlərinin buraxdığı ağırlı, acılı sillinməz izlərin təsirləridir.

...Atası Şirin müəllim cəbhəyə yola düşəndə onun 4-5 yaşı vardı. Bu yaşa baxmayaraq, ata Qəzənfəri ailənin «kişisi» yerində qoyub arxayın yola düşmüşdü. Sanki Vətən uğrunda bu ölüm-dirim savaşından bir daha geri dönməyəcəyini bildiyi üçün kiçik Qəzənfəri və özünü görmədiyi körpə Tahiri anaları ilə yanaşı ona tapşırmışdı...

İlkin müəllimliyini doğulduğu Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndindəki orta məktəbdən başlayan Qəzənfər Kazımov öz humanitar, humanist pedaqoq üslubunu məzunu olduğu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin auditoriyalarında təkmilləşdirdi və buradan da respublikanın digər ali təhsil ocaqlarına, elmi müəssisələrinə yayımladı. Etiraf etməliyəm ki, imtina etdiyimiz sovet quruluşundan qalan mənəvi miraslar içərisində alim-müəllim şəxsiyyəti, ziyalı nüfuzu onun timsalında hələ də səviyyəsini saxlamaqdadır. Avropaya inteqrasiya, bazar iqtisadiyyatı, hegemon biznes münasibətləri bir çox sahələrdə olduğu kimi, alim-pedaqoqlarımızın əksəriyyətini depressiyaya uğratdığı bizim bu günlərdə professor Q.Kazımov klassiklərimizə məxsus ziyalı simasını qoruya bilmişdir.

Hələ gəncliyindən nəinki tələbə qarşısında, hətta öz alim həmkarları önündə çıxış edərkən, problem-situasiyadan, əks əlaqədən, intensivlikdən məharətlə istifadə edərək, dinləyicilərin diqqətini bütünlüklə özünə cəlb edərdi. Yadımdadır, bir dəfə siyasi maarif məşğələsində (indi belə yığıncaq yoxdur) mövcud cəmiyyət üçün üç faktorun qorxulu olduğunu söylədi. Bunlardan ikisinin adlarını açıqladı, üçüncüyə çatanda susdu. Yerdən suallar yağdırıldı: «Bəs üçüncü? Üçüncüsü nədir? Onu niyə demirsiniz?» – deyərək həyəcanla səsləndilər. O bir qədər pauza verərək, çox təmkinlə, sakitcə dedi: «Üçüncüsünü deməyə ehtiyac yoxdur. Nə lazım? Axı o, bizdə mövcud deyildir, o öz aktuallığını, itirmişdir». Dinləyicilərin marağı bir-beş çoxaldı. Səsləndilər ki, «eybi yoxdur, siz deyil bilək. Axı bilək görək o nədir elə?» – deyərək əl çəkmədilər. Qəzənfər müəllim bir qədər də səsini mülayimləşdirərək, fağır görkəm alıb: «De deyirsiniz, deyim də. Həmin üçüncü amil rüşvət, rüşvətخورluqdur! Allaha çox şükürlər olsun ki, o da bizdə yoxdur!». Hamı bir anlıq çəşbaş qaldı və sonra gülüşməli oldular. Belə Ezop manerası, Molla Nə-

rəddin üslubu onun sözünü-söhbətini cazibədar edir, yaddaşlara həkk edirdi. Qəzənfər Kazımovun müəllimliyi özünəməxsus metodlarla seçilib. İlk növbədə öz predmetinin elmi-nəzəri əsaslarına dərinlən bələd olduğu üçün çox məharətlə universal, çevik üsul və vasitələrdən istifadə edirdi.

...Yox, o mənə auditoriyada mühazirə oxumamışdı, o zaman çox gənc idi, bəlkə də heç elmlər namizədi də deyildi, yalnız bircə dəfə fənn müəllimimiz xəstə olduğu gün onun bir seminarını aparmalı olmuşdu. Yadımdadır, içəri zəng vurulanda Nadir müəllimin yerinə otağa o daxil oldu. Sadə görkəmi vardı. Elə bil, ucqar kənddən indicə gəlmişdi. Kəsib, ancaq səliqəli geyinmişdi. Ayağında brezent ayaqqabısı par-par parıldayırdı. Elə geyimi ilə hərəkəti, rəftarı da bir-birini tamamlayırdı. Asta, aramla, sakit tonda bizə müraciət etdi:

«Kim gəlib dərsi danışar?» Əvvəlcə əhəmiyyət vermədik. Arxada oturanlar söhbətlərini davam etdirirdi. O sanki bunu hiss etməmiş kimi jurnalı açıb kimisə danışmağa dəvət etdi. Adı çəkilən tələbə sürətlə danışmış susdu və oturmaq istədi. Qəzənfər müəllim onu saxladı və aramla suallar verməyə başladı. Danışan tələbə cavab verməkdə çətinlik çəkəndə, mən əlimi qaldırıb cavab verdim. O mənə cavabımdan təmin olunmadı. Daha yeni izahedici suallar verdi. Biz cavab verə bilmədikdə özü izah etməyə başladı. Sonra keçən dərslərə aid ona suallar yağdırmağa başladım. O yenə əvvəlki təmkinlə bunlara dolğun və ətraflı cavablar verir, bizi başa salırdı. Onda hiss etdik ki, bu adam heç də düşündüyümüz kimi dərslər boş keçməmək üçün göndərilən müəllim yox, fənni dərinlən bilən ustad pedaqoqdur, onunla ehtiyatlı olmaq gərəkdir, ona hörmət etmək lazımdır.

İkinci münasibətimizdə onun daha bir sıra keyfiyyətləri ilə tanış oldum. 1969-cu il idi. Əla və yaxşı oxuyan tələbələrə aspiranturaya daxil olmaq üçün fakültə elmi şurasından çıxarış vermişdilər. Aspiranturaya sənəd vermək üçün «S.Rəhimovun «Aynalı» povestində atalar sözləri və zərb-məsəllər» mövzusunda referat yazmışdım. Referatı makinada yazdırmaq istəyirdim. O da makinaçının yanında idi. Hal-əhval tutdu, mənə uğurlar arzuladı. Sonra əlyazmamı baxıb bir-iki ifadə nöqsanına diqqətimi yönəltdi. Mənə qayğılandığımı görüb: «İstəyirsən, ver oxuyum...» – dedi. Mən həvəslə razı oldum. O, yazımı mənə qaytardıqda mətnin əməlli-başlı redaktə edildiyini gördüm. Bundan sonra bu adam mənə güvənə yerim oldu. Sonralar məlum oldu ki, Qəzənfər müəllim təkcə mənə yox, elmə həvəs göstərən bütün məzunlara, aspirant, dissertantlara təmənnasız qayğı göstərir.

Bu qayğı getdikcə daha geniş miqyas alırdı. Biz gənclər onun evinə gedirdik, məqalə və tezislərimizi oxudur, onun rəy və köməyini alırdıq.

Kimi dissertasiyasını, kimi bədii əsərini redaktə etməyi ondan xahiş edirdi. Çox zaman naharı da onlarda etməli olurduq. Bəzən utanaraq, yemək istəmədikdə xərəkdən pişik üçün tökərək səmimiyyətlə deyirdi: «Ə, qorxma, xərəyimiz boldur, bax pişiyə də veririk. Ye, işdən gəlmişən, bilirəm, acsan!».

Belə məqamlarda yenə klassik pedaqoqlarımızı xatırlamalı olurduq. Deyirdilər ki, prof.M.Rəfilı aspirantını evində qonaq edirdi. Ə.Dəmirçizadə, Əli Sultanlı, Feyzulla Qasımzadə istedadlı tələbələrə təmənnasız qayğıdan xüsusi zövq alardılar. İsmayıl Şıxlı yoxsul tələbəyə öz maaşından təqaüd verirdi. Bu ənənəni yeni tərzdə yaşadan Q.Kazımovun kollektivdəki elmi-pedaqoji nüfuzu, elmə və elmi gəncliyə etdiyi təmənnasız yaxşılıqlar, nəhayət, onu filologiya elmləri doktoru, API-nin professoru, filologiya fakültəsinin dekanı vəzifəsinə qədər yüksəltdi... Bir müddət (1989-1997-ci illər) dekan kimi də klassiklərə məxsus pedaqoq-administrator rəhbər ənənəsini müvəffəqiyyətlə qorudu...

Sosializmin öz içindən çürümə prosesi hər şeyi alt-üst elədi. 70 ildə formalaşan ölçülər, əndazələr dəyişdi, insani etiketlər yox oldu. İnsan makromühitdən mikromühitə yuvarlandı... Çoxları dövlət müstəqilliyindən fərdi «müstəqillik» iddiasına düşdü. Düşməni bundan istifadə etdi. Vətən torpaqları, o cümlədən doğma yurd Cəbrayıl əldən getdi... Yaranmış anlaşılmazlıq bir müddət onu da çaş-baş saldı. Anladığını anlamada bilmədi. Bu mühit onun zahiri yaşam tərzinə təsir etmiş olsa da, alim vüqarını sax saxladı... Milli müstəqilliyin siyasi-mənəvi qüvvəsi onun da gələcəyə inamını möhkəmlətdi. Elmi yaradıcılığa daha da inamla (inadla!) sarıldı. Filologiyanın müxtəlif problemlərinə, mədəniyyət tariximizin açılmamış səhifələrinə müasirlik işığı tutdu, onlarla samballı monoqrafik əsərlər oxucuların stolüstü kitabına çevrildi.

İndi biz milli özünüdərk, milli birlik uğrunda mübarizə aparırıq. Bu mübarizədə Qəzənfər Kazımov həqiqi vətəndaş, parlaq ziyalı, filoloq-alim kimi ön sırada addımlayır. O, yaxşı bilir ki, itirilmiş vətən torpaqlarının qaytarılması bu birlikdən çox asılıdır. «Yazıçı və dil» (1975), «Komik-bədii vasitələr» (1983), «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» (1987), «Qurbani və poetikası» (1996), «Sənət düşüncələri» (1997), «Azərbaycan dilinin tarixi» (2003), «Dil, tarix, poeziya» (2005), «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» (2006) və s. monoqrafiyaları, dərsləkləri, yüzlərlə elmi-nəzəri və publisistik məqalələri bu gün dostları sevindirirdiyi kimi, düşməni amansız sərrast atəşə tutan ən güclü snayperlər tək öz işini görməkdədir.

İndi onun alim şöhrəti vətən sərhədlərini xeyli aşmış, dünyanın o başına, okeanın o tayına qədər yayılmışdır. Bəli, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov Böyük Britaniya və Şimali

İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətinin üzvü, Kembric və ABŞ Bioqrafiya İnstitutlarının nominatorudur. O, Kembric Dühalar Mərkəzi tərəfindən 1998-1999-cu illərin gümüş «Şərəf medalı»na layiq görülmüşdür. Respublika Yazıçılar və Jurnalistlər birliklərinin üzvüdür. Professor Qəzənfər Kazımov bu gün alim ömrünün ən şərəfli anlarını yaşayır. Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nüfuzlu şöbələrindən birinin müdiri, Bakı Slavyan Universiteti və Bakı Qızlar Universitetinin professorudur. Ailə xoşbəxtliyi də onun ruhən cavan qalmasına az kömək etmir. Oğulları Cavanşir və Coşqun, nəvələri Qəzənfər və Səbinə onun ata-baba ömrünün getdikcə çiçəklənməsində öz «xidmətlərini» əsirgəməirlər. Klassik alim-ziyalılarımızın yolunu yaşatmaq, universal alim təfəkkürü, milli elmi düşüncənin inkişafı naminə 70 yaşlı Qəzənfər müəllimə daha 30 il də yaşamaq və yaratmaq arzusu ilə yubiliyarı təbrik edirəm!

15.03.2007

ƏLİZADƏ ƏSGƏRLİ

Filologiya elmləri namizədi, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

GÖRKƏMLİ FİLOLOQ HAQQINDA FİLOLOJİ DÜŞÜNCƏLƏR KİTABI

Professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov çoxşaxəli və uzun bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq dil tarixi, müasir dil, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq, bədii dil, satira dili, etimologiya, folklorşünaslıq sahələrində ardıcıl tədqiqatlar aparmışdır. 50 ilə yaxın bir müddətdə pedaqoji işlə məşğul olmuş, ali və orta məktəblər üçün dərsliklər yazmış, Azərbaycan dili və onun tədrisi ilə bağlı çoxsaylı məqalələr çap etdirmişdir. Odur ki həmin dövrdən başlayaraq, professorun şəxsiyyəti, yaradıcılığının müxtəlif sahələri barədə mərkəzi mətbuatda çoxsaylı rəylər, məqalələr çap olunmuşdur. Belə məqalələrin sayı 150-yə qədərdir. Lakin bu topluya* onların hamısını daxil etmək mümkün olmadı. Kitabda müxtəlif sahələr üzrə seçmə məqalələr toplanmışdır.

Qəzənfər Kazımov elmi fəaliyyəti boyu qaldırdığı dil problemlərini, onların qoyuluşu və həllinə ağır zəhmət, tükənməz istedad və id-

* Çap üçün hazırlanan «Professor Q. Kazımov: Yaradıcılıq üfüqləri» kitabı (Bakı, 2008) nəzərdə tutulur.

rak enerjisi sayəsində nail olmuşdur. Onun həll etdiyi və ya qaldırdığı problemlərlə bağlı AMEA-nın həqiqi üzvləri B.Nəbiyev, A.Axundov, B.Budaqov kimi alimlər, görkəmli müasirləri, həmkarları, tələbələri, müxtəlif sahə adamları söz söyləmişlər.

Qəzənfər müəllim həqiqi dil tarixçisidir. Yalnız son 5-6 ildə qələmə aldığı «Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)» monoqrafiyasını, «Aşına və Azərbaycan», «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud», «Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı», «XI əsrin anadilli möhtəşəm abidəsi» kimi monoqrafik məqalələrini xatırlamaq kifayətdir. Kitabda bu cür əsərlər barədə yazıları «Dil tarixi problemləri» adı altında ümumiləşdirməyi lazım bildik. Ulu dilin təşəkkülü (dünya dillərinin vahid kök əsasında yaranması), protodillərə ayrılması, protodillərin inkişaf yolu və Ön Asiya ərazisində parçalanması, dil ailələrinin təşəkkülü, şumer-türk varisliyi, ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması və s. kimi mühüm problemlərin qoyuluşu və həlli məqalə müəlliflərinin təqdir etdiyi məsələlərdir. Q.Kazımovun əsərlərində faktlar əsasında daim belə bir fikir təsdiq olunur ki, ən qədim zamanlardan Azərbaycan türkün vətəni olmuşdur. Professorun tədqiqlərinin üstünlüyü bundadır ki, o, ilk dəfə yalnız linqvistik yolla deyil, həm də arxeologiya, tarix və etnoqrafiya elmləri prizmasında, kompleks yanaşmada problemlərin həllinə nail olmuşdur.

S.Sadiqova «Azərbaycan dilinin tarixi problemləri bəşərin inkişaf yolu işığında» məqaləsi ilə alimin «Azərbaycan dilinin tarixi» adlı sənəballi monoqrafiyasındakı tezislərə işıq tutur. A.Əlizadə, A.Feyzullayeva və C.Kazımovun məqalələri də Q.Kazımov yaradıcılığında Azərbaycan dilinin tarixi problemlərinə həsr olunmuşdur. M.Rəcəb, Ə.Fərzəli və Ə.R.Xələflinin məqalələrində bu problemlə bərabər, həm də professorun yaradıcılığı üzrə dilimizin quruluşu, məktəb, dərslük və tədris məsələlərinə toxunulur. Əli Rza Xələflinin «Hökmü Tarix verir» məqaləsi forması, ideyası, mətləb və məramı etibarilə fəhmlərin divanını xatırladır. Tarix ittihamlarını davam etdirir: Azərbaycan türkün Vətəni, başlanğıcı və sonucudur. Elmin fəhmləri: Y.Yusifov, Z.Bünyadov, T.İ.Hacıyev, Q.Qeybullayev, Q.Kazımovdur. Tarix ittiham edir, zaman, gerçəklik və gerçəklər isə susmaq istəyir.

Kitabda Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu ilə bağlı problemlərin çözümlü, elmi təfsiri maraqlı doğurur. A.Axundovun «Dilimizin sintaktik quruluşu», akademiyanın müxbir üzvü K.Abdullayev və K.Hacıyevin «Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair yeni dərslük», Z.Əsgərlinin «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis», N. Novruzovanın «Dilin sintaktik quruluşuna yeni baxış» məqalələri professorun ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərsliyi barəsindədir. Məqalələrdən ay-

dın olur ki, nitqin funksional imkanlarının sintaktik quruluşun təşəkkülündə rolu, söz birləşmələri, sadə cümlə, sadə cümləni genişləndirən vasitələr, mürəkkəb cümlə, mətn sintaksisi və başqa mövzuların izahında alim ənənəvi sintaksisdən fərqli yeni bir əsər yaratmış, tarixən mübahisəli görünən bir sıra məsələləri ilk dəfə ətraflı aydınlaşdırmışdır.

Qəzənfər Kazımov görkəmli dilşünas olmaqla yanaşı, ciddi ədəbiyyatşünas alimdir. O, ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini dilçilik elmi ilə birgə aparən alim kimi tanınır. Son dövrlərdə ədəbi tənqidlə bağlı yazılan elə bir ciddi tədqiqat əsəri yoxdur ki, professorun araşdırmalarına istinad etməsin. «Bədii dil və tənqid» bölümündə alimin ədəbi-bədii dil və tənqidlə bağlı araşdırmaları haqqında rəylər toplanmışdır. Bu baxımdan Z.Budaqovanın və Ə.Sadıqovun «Yazıçı və dil», M.Nurulunun «Ömür kitabı», H.Quliyevin «Görkəmli alimin «Sənət düşüncələri» haqqında düşüncələrim», Ə.Əsgərlinin «Uzaqlardan, yaxınlardan gələn alim» məqalələri daha səciyyəvidir. Həmin məqalələrdən aydın olur ki, Q.Kazımovun əsərlərində həm klassiklərin bədii dil və üslub dəyərləri, həm də müasir nəsrin görkəmli nümayəndələrinin bədii dil özəllikləri - üslub fərdiyyətləri öyrənilmişdir. Q.Kazımov öz əsərlərində ədəbi dil, bədii dil, fərdi üslub, yazıçı təhkiyəsi, süjet və kompozisiya məsələlərini siyasi-ideoloji qavrayışla birlikdə tədqiqata cəlb etmiş, ədəbi tənqidin gündəmdə olan yaşarı problemlərini irəli sürmüşdür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alimin dil məsələlərinə dair tədqiqatları bədii materiallar zəminində aparılmaqla, həm də praktik səciyyə daşımış, Q.Kazımov dərslək, dərs vəsaiti şəklində bir sıra kitablar hazırlayıb çap etdirmişdir. Görkəmli nasir və dramaturq Ə.Haqverdiyevin dram dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuş, onun milli dilimiz haqqında elminəzəri fikirlərinə, ədəbi-bədii dil və mətbuat dili haqqında mülahizələrinə diqqət yetirmiş, yazıçı dilinin leksik və struktur-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır.

Məlumdur ki, Q.Kazımov satira dilinin görkəmli tədqiqatçısıdır. Problemə «Komik-bədii vasitələr», «Bədii ədəbiyyatda komizm usulları», «Komizm nəzəriyyəsi» (bu sonuncusu rus dilindədir) kimi üç kitab həsr etmiş, komizmin nəzəri problemlərinin geniş təhlilini vermiş, estetika aləmində ilk dəfə olaraq komizmin dil vasitə və üsullarını fərqləndirmişdir. Bu bölümə Q.Məşədiyev və M.Mahmudovun «Komizm və dil», S.Mehdiyevanın «Dilimizin satira və yumor vasitələri», H.Həsənov və M.Çobanovun «Bədii ədəbiyyat və komizm», M.Nurulunun «Komizm üsulları», X.Məmmədovun «Azərbaycan gülüşü haqqında kitab», S.Məhərrəmovanın «Azərbaycan tədqiqatçısının komizm sənəti sahəsində hədiyyəsi» (rus dilində) məqalələri verilmişdir. Satira dili məsələləri ilə bağlı rəy, resenziya və məqalələr çoxdur. Bütün təhlillər-

də aparıcı tezislər komizmin formaları (satira və yumor), dil Vasitələri, komizm üsulları, satira və yumorun tədqiqi tarixi, predmeti, funksiyası, komik əsərdə dil məsələləri ilə bağlıdır. Məqalələr oxunduqca Q.Kazımovun problemin həlli yollarına nə qədər ümumiləşdirmələrlə gəldiyini daha aydın görmək olur.

Qəzənfər müəllim folklor tədqiqatçısıdır. Alimin ilk dəfə olaraq Qurbani irsini mükəmməl öyrənməsi, şairin əsərlərini toplayıb çap etdirməsi, haqqında monoqrafiya yazması sadəcə bir aşiq-şairi, bir el sənətkarını öyrənmək demək olmayıb, XV-XVI əsrlər boyunca (və daha sonralar) irəliləyən Azərbaycan folklor sənətinin dövrümüzə qədərki inkişafı və zənginləşmə yolunu öyrənmək deməkdir. Bu baxımdan alimin «Qurbani» kitabı, «Qurbani və poetikası» monoqrafiyası, «Qurbani və Xətai», «Yunus Əmrə və Qurbani», «Bir daha Molla Qasım və Yunus Əmrə haqqında», «İnsan payız öl, yazda diril» və s. məqalələri daha səciyyəvidir. B.Abdullanın «Qələm vasitəsilə döyüş cəsurluğu», İ.İmanzadənin «Bənövşə butası», M.Allahmanlının «Qurbani» haqqında daha bir məqalə», M.Ocal Oğuzun «Azərbaycan aşıklıq gələneği və Dirili Kurbani», Ə.Tanrıverdinin «Qurbani və poetikası», Y.Babayevin «Dirili Qurbaninin diriliyi», S.Rzasoyun «İlahi zərrənin işığında», A.Məmmədovun «Ürəkdən sü içən əsər» məqalələrində alimin tədqiqat uğurları XV-XVI əsrlər Azərbaycan el ədəbiyyatının Azərbaycan tarixi, etnoqrafiyası, ədəbi dilinin inkişafı ilə birlikdə təqdimi, tədqiqi ilə bağlıdır.

Kitabın sonuncu bölümü «Metodika: məktəb və dərslük məsələləri» adlanır. Qəzənfər müəllim gənclik illərindən başlayaraq, ali məktəb auditoriyalarında mühazirələr oxumuş, görkəmli pedaqoq-alim kimi ardıcıl olaraq pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, pedaqoji fəaliyyəti boyu metodikanın, pedaqogikanın mühüm problemlərinə münasibət bildirmiş, mövcud proqram, dərslük, dərs vəsaiti, bir sözlə, məktəbsünaslıqla bağlı fikir və mülahizələr söyləmişdir. Uzun illərdən bəri ibtidai və orta məktəblər üçün bir sıra proqram və dərslüklər çap etdirmişdir. Alimin əməyinin bu sahəsini qiymətləndirmək baxımından Ə Şükür-lünün «Uzunömürlü dərslük», F.Əhmədovun «Azərbaycan dili»nin təzə nəşri», Ə.Abbasovun «Pedaqoji düşüncənin işığında», Ə.Abdullayevin «Dərslüyün yeni nəşri» kimi məqalələrdən ətraflı məlumat almaq olur.

«Yaradıcılıq üfüqləri» adı ilə təqdim olunan bu kitab əvvəlki illərdə çap olunmuş məqalələrin bir qisminin toplusudur. Kitabın sonunda məqalələrin ilkin nəşr yeri və tarixi barədə məlumat verilmişdir.

Kitablar insan ruhunun müqəddəs yazılarıdır. Bu kitab da Qəzənfər Kazımov ruhunun, Qəzənfər Kazımov mənəviyyatının «oxusudur», gələcək nəsillərə ünvanlanan saxlanandır, kitabədir, salnamədir. Bu kitab Q.Kazımovun 70 illik ömrünün mənəvi mirası, yaddaşı barədədir. Bu

münasibətlə müəllifi, istəkli müəllimimizi ürəkdən təbrik edir, ona mümkün olan yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıyıq.

20.03.2008

ƏLİ RZA XƏLƏFLİ
SÖZ ÖLÜMSÜZLÜK İKSİRİDİR
Qəzənfər Kazımov. "Seçilmiş əsərləri"
10 cildə; I-II-III cildlər

Elmin əyarı dəqiqlik, tədqiqat obyektinə bələdlilik, mənəvi hazırlıq, sözün meyarı istedad və zəhmətdir. Azərbaycanın görkəmli alimi Qəzənfər Kazımovun son illərdəki tədqiqatları Azərbaycan tarixinin və xüsusilə, dil tariximizin çox qədim dövrləri ilə bağlı problemlərinə diqqəti yönəldir. Və bununla da bir çox mübahisəli məsələlərin gündəmə gəlməsinə, elmi təhlillərə çəkilməsinə, səngiyən mübahisələrin, demək olar ki, alovlanmasına səbəb olur. Mübahisəyə qoşulan alimlər, mütəfəkkirlər dil tariximizin və tariximizin qədim dövrlərinin araşdırıcıları təzədən özlərini səfərbərliyə alır, mübahisələrə qoşulur. Dəqiq və aydın nəticələr çıxarmağa çalışırlar. Xüsusilə, yeni nəsil alimlərinin formalaşmasında bu mübahisələrin, fikir toqquşmalarının çox böyük əhəmiyyəti var. Səməni kimi göyərdilən alimlər nəslə də silkələnir, elmə doğru addımlarını məsuliyyətlə atmağa çalışır. Az-çox öz sahələrini öyrənməklə, el dilində deyildiyi kimi, çullarını sudan çıxarmaq məcburiyyətində qalırlar. Hər halda, elmi döyüşlərin, elmi toqquşmaların xeyri daha çoxdur. Əgər bu toqquşmalar zamanı tərəflər elmi müdrikliyi, alim təmkinini qoruya bilsələr. Bir sözlə, polemikada, mübahisələrdə gərəkdir qərəzkarlıq olmasın. Çox təəssüf ki, bəzən mübahisələr həddini aşır – yaşlı – cavan fərqi yoxdur, hər biri öz mövqeyini sübut etmək, yaxud qorumaq naminə müsahibinə - tərəf müqabilinə daha çox zərər vurmağa, nüfuzdan salmağa çalışırlar. Bu tip-
li, yəni xeyirindən daha çox zərəri olan söz atışmaları mətbuatda da baş alıb gedir. Ayrı-ayrı qəzetlər bir-birilə vuruşur, ayrı-ayrı məmurlar və mətbuat işçiləri, jurnalistlər arasında yazılı mübahisələr zamanı ədəb-ərkan gözlənilmir. Əlbəttə, burda da mənafe məsələsi, şübhəsiz ki, şəxsi mənafe məsələsi xüsusi rol oynayır. Amma hər halda müstəqillik dövrünün gətirdiyi aşkarlığı və demokratiyanı, görünür, birdən-birə öyrənmək mümkün deyil. Yəqin ki, elmi polemikalarda da mübahisələrin ləyaqətlə aparılması üçün öyrənilmə dövrü lazım gəlir. Bəlkə də, bu məsələnin mövzuya birbaşa dəxli yoxdur. Amma mövzuya dəxli olan odur ki, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun mülahizələri də çox vaxt kəskin mübahisələr doğurur. Tərəflərdən hansının doğru, düz-

gün olduğunu elmin inkişafı, bəlkə də bundan sonrakı nailiyyətləri təsdiq edəcək. Amma bir həqiqət var. O da budur ki, professor Q.Kazımov bu gün də çox böyük gərginliklə işləyir. Özünün fikir və düşüncə “*tarlasından bar-bəhər yığır*”, təbii ki, bu bar-bəhər cəmiyyət üçündür.

Son dövrlərdə professorun çox dəyərli əsərləri işıq üzə görüb. “*Aşına və Azərbaycan*”, “*Homerin poemaları və “Kitabi-Dədə Qorqud”*”, “*Avesta*“, *Azərbaycan və doktor Şəfizadənin elmi qüdrəti*”, “*Şumer türk əlaqələrinə dair yeni əsər*”, “*XI əsrin ana dilli möhtəşəm abidəsi*” və s.

Elə sonuncu əsərin əhəmiyyəti haqqında danışmalı olsaq, bir faktı yada salmalıyıq. Yazılı ədəbi dilimizin tarixini müəllif bu əsərlə nə qədər qabağa çəkir. M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarının üzə çıxardığı, professorun dili ilə desək, türk-azəri dilində yazılmış “*Mehri və Vəfa*” əsəri yazılı ədəbi dilin sürətlə inkişaf etdiyi bir mərhələyə aiddir. Professor bu məsnəvini “*Dastani-Əhməd Harami*” ilə müqayisə edir və bununla da çox tutarlı faktlarla ədəbi dilimizin tarixinə öz töhfəsini vermiş olur. Professorun bəlkə də, elmi ictimaiyyət tərəfindən tam həzm oluna bilməyən maraqlı mülahizələri “*Dədə Qorqud Kitabı*”-nin Homerin əsərlərlə müqayisəsində də var. Bu müqayisə də nəinki kütləvi oxucunu, hətta mütəxəssisləri də maraqlandırır və bir çox hallarda təəccübləndirir. Bununla da biz Dədə Qorqudun yaşının 1300 ildən daha çox olduğu qənaətində dayanırıq. Bundan başqa, türklərin indiki Azərbaycan (Şimal və Cənub) ərazilərində çox qədimlərdən məskunlaşdığını bir daha başa düşürük. Onsuz da son vaxtlar türklərin Azərbaycana gəlmə olduğu haqqındakı fikirlər orta məktəb müəllimləri tərəfindən də istehza ilə qarşılanır.

Professorun “*Avesta*“, *Azərbaycan və doktor Şəfizadənin elmi qüdrəti*” əsəri bir çox alimlərimiz tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Ayır-ayrı vaxtlarda Azərbaycanın görkəmli alimləri, professor – Pənah Xəlilov, Elməddin Əlibəyzadə və digərləri “*Avesta*”nın Azərbaycan ərazisində yarandığı, Zərdüşün azərbaycanlı olduğu haqqında elmi məqalələr yazmış və maraqlı mülahizələrlə fikir yürütməyə əsas verən tədqiqatlar aparmışlar. Ancaq doktor Şəfizadə birbaşa tədqiqat olaraq “*Avesta*” və Azərbaycan mövzusunun dərinliyinə işləməyə çalışmış, bu möhtəşəm ədəbi-tarixi abidənin məhz Azərbaycan mühitində yaranması qənaətində dayanmışdır. Professor Q.Kazımov da əsər haqqında vətəndaşlıq və milli təəsübkeşlik hissi ilə danışır, “*Avesta*”nın Azərbaycan mühiti ilə bağlılığı haqqındakı qənaətləri daha da dərinləşdirir, bir sözlə, avestaşünaslığı zənginləşdirdiyi kimi, xalqımıza özünün mənəvi sərvətlərilə öyünmək, qürurlanmaq imkanı yaradır.

Professor Q.Kazımovun zəngin yaradıcılığı ilə ardıcıl və müntəzəm tanış olmayan oxucuları, elmi ictimaiyyəti “Nurlan” nəşriyyatı sevindirmişdir. Belə ki professorun bu ildən seçilmiş əsərlərinin on cilddə nəşrinə başlanıb. Hazırda “Seçilmiş əsərlər”in üç cildi nəşr olunub oxuculara çatdırılıb. Növbəti cildlərin nəşrə hazırlanması prosesi də davam edir. Birinci cild üç hissədən ibarətdir: birinci hissə “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiya dili (“Dağılan tifaq” pyesi əsasında)”, ikinci hissə “Cəlil Məmmədquluzadənin sovet dövrü felyetonlarının dili”, üçüncü hissə “Tarix və dil tarixi problemləri” adlanır. Müəllif birinci hissədə “Ə.Haqverdiyev və ədəbi dilimiz”, “Yazıçı duyğusu, dilçi əməliyyatı”, “Leksik və üslubi semantik xüsusiyyətlər”, “Dram dilinin frazeologiyası”, “Üslubi-grammatik xüsusiyyətlər” fəsillərində Əbdürrəhim bəyin dramaturgiya dilinin mənzərəsini elmi şəkildə verə bildirmişdir.

Hamımız yaxşı bilir ki, C.Məmmədquluzadənin ədəbi-publisist yaradıcılığı böyük məktəbdir. Bu məktəb yalnız tarixi əhəmiyyət daşıyır. Bu gün də Mirzə Cəlilin felyeton dili yaxşı öyrənilməli, qavranılmalı və əxz olunmalıdır. Bəlkə də, bu gün Mirzə Cəlillərə, Sabirlərə, Haqverdiyevlərə daha çox ehtiyac var. Bu mənada professorun “Seçilmiş əsərləri”nin birinci cildində yer almış ikinci hissədə “C.Məmmədquluzadənin sovet dövrü felyetonlarının dili” əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsər də iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil “İctimai-siyasi terminoloji sözlər və birləşmələr”, ikinci fəsil “Dini sözlər və birləşmələr” adlanır.

Bir sözlə, professorun birinci cildə yer almış hər iki əsəri mətbuatımız üçün, filologiya və jurnalistika fakültələrinin tələbələri üçün, elmi və ədəbi ictimaiyyətimiz üçün çox böyük töhfə olmaqla xüsusi əhəmiyyətli dərsliklərdir. Üçüncü hissəyə müəllif əsasən tarix və dil tarixi problemləri ilə bağlı yazdığı məqalələri daxil etmişdir. Bu əsərlər də əsasən yuxarıda adlarını çəkdiyim son dövr yaradıcılıq məhsullarıdır. Bu hissədə verilmiş kəskin ruhlu elmi-publisistik yazılar döyüşkənlik ruhu ilə seçilir. Şumer-türk əlaqələri, dilimizin tarixi ilə bağlı mübahisəli məsələləri, etnogenez problemləri bu hissədə verilmiş məqalələrin əhatə etdiyi əsas mövzulardır.

Professor Qəzənfər Kazımovun “Seçilmiş əsərləri”nin ikinci cildinə çox dəyərli əsərləri – “Komik-bədii vasitələr” və “Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları” daxildir. Komik-bədii vasitələr əsərində professor komizm və dil, komizm vasitələri (leksik vasitələr, frazeoloji vasitələr) problemlərini araşdırır. Kitabın ikinci hissəsində bədii ədəbiyyatda komizm üsullarının təhlilinə geniş yer verir. Bədii yaradıcılıqda zəngin komizm üsullarından sənətkarlıqla istifadə, bu üsulların xarakteri, fərqli cəhətləri şərh edilir. İkinci cildin üçüncü hissəsində “Sənət və sənət adam-

ları haqqında” bölmə də maraqla oxunur. Bu bölmədə “Yusifin alın yazısının açılan işıqlı qapıları”, “Xeyrulla Əliyev: “İncəsənət tarixi xarakterlər tarixidir”, “İnsan, od və qorxu haqqında poema”, “Oğuznamədə deyildiyi kimi... yaxud professor Ağarəhim Rəhimovun son povestləri”... kimi əsərlər müasir ədəbiyyatımızın problemlərinə işıq salır. Ədəbi portretləri daha aydın göstərməyə çalışır.

Zənnimcə, professor Q.Kazımovun “Seçilmiş əsərləri”nin oncildliyində üçüncü cild daha populyar olacaq. Çox ehtimal ki, bu cildin təkrar-təkrar nəşrinə ehtiyac duyulacaqdır. Bu cildə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, ozan və aşiq poeziyasının, eyni zamanda yazılı və şifahi ədəbiyyatın əvəzsiz bir körpüsündən – Qurbanidən bəhs olunur. Bu cildə Qurbani haqqında tədqiqatlar, Qurbanin yaradıcılığından örnəklər, Qurbaninin dilində işlənmiş ərəb və fars sözləri yer alıb. “Qurbani və poetikası” monoqrafiyası da bu cildə oxuculara təqdim olunur. Qurbani dastanının Dirı versiyasını da müəllif bu cildə daxil edə bilərdi. Əlbəttə, vaxtilə dastanı aşıqların dilindən qələmə almış folklorşünasların ruhuna ehtiram bildirməklə. Zənnimcə, dastan da bu cildə daxil edilsəydi, Qurbani mövzusu oxucuların və tədqiqatçıların tələbatını müəyyən mənada tam təmin edərdi.

Professor Q.Kazımov Qurbani mövzusunu geniş şəkildə ilk tədqiq edən alimlərimizdəndir. Söz yox, professor Məmməd Hüseyin Təhmasibin “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” tədqiqatı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Professor Qurbani haqqında mənəvi övladlıq, varislik hissilə yazır: “Görkəmli el sənətkarının – şair Qurbaninin əsərləri ona görə qüdrətlidir ki həm formaca, həm də məzmunca gözəldir. M.R.Təhmasibin dediyi kimi, “bu qüdrətli sənətkarın qələmindən hər nə çıxmışsa, gözəl çıxmışdır”.

Qurbaninin poeziyası ona görə gözəldir ki, burada insan və təbiət gözəllikləri bir ürək kimi döyünür. Yüksək duyğulu şair insanın sevinc və kədərini, məhəbbət və nifrətini, insan gözəlliklərinin bütün cizgilərini təbiətdə, axar sulara, uca dağlarda, tər bənövşələrdə görür. Ona görə də onun poeziyasındakı bənövşəni həm böyük, həm də kiçik hərflə yazmaq olar. Qurbani həyat adamı olmuş, insan və təbiət gözəlliklərindən zövq almışdır. Onun poeziyasında feodal dünyasında haqsızlıqdan inləyən insanın qəhərli və qəzəbli səsi eşidilir. Bununla yanaşı, Qurbani yaradıcılığına qüdrətli bir nikbinlik hakimdir. Şair ağır kədər içərisində də xoş gələcəyə inamını təbəssüm və yumorla ifadə etmişdir” (Qəzənfər Kazımov, “Seçilmiş əsərləri”, III cild. Bakı-2008.səh.500). Professor çox doğru olaraq Qurbanini “şair” adlandırır. Bəli, Qurbani dövrünün gör-

kəmli şairi idi – mütəfəkkir şairi. III cildə Qurbani yaradıcılığından professorun təqdim etdiyi farsca qitənin tərcüməsi əsasında mən həmin qitənin poetik tərcüməsini yazmışam. Və professor da həmin poetik tərcümə ilə tanış idi və oxuyanda razılığını bildirmişdi. Bu cildə həmin tərcümə də yer ala bilərdi. Təəssüf ki... professor həmişəki kimi, tərcümənin mənə dəxli olduğu üçün görməzliyə vurmuşdur.

Bir sözlə, professorun *“Seçilmiş əsərləri”*nin üç cildi nəşr edilib. Oxucular üçün böyük töhfədir. Ədəbiyyatımız üçün, dil tariximiz üçün dəyərli əsərlərdir. Biz əldə olan cildlər əsasında müəllif haqqında onu dəyərli bilərəm ki, o, fədakar tədqiqatçı kimi, dil tarixçisi, folklorşünas kimi böyük zəhmət çəkir və fədakarlıqla işləyir.

Qurbani ölümsüzlük nəğmələri oxuyardı. Və bu gün biz Qurbaninin ölümsüzlüyünə inanırıq: *“Ölümsüzlük” anlayışının özü yalnız bir ideya və tendensiya kimi bizə aydındır. Amma ellin miflərində, möcüzə dünyasında onun özü möcüzə bir hadisə kimi mənalar dışında yerləşir və “guya ki mənə” (so sein) funksiyasını gerçəkləşdirir. Orada ölümsüz məxluqun heç bir fərqli əlaməti, nişanəsi yoxdur. Mifdə ölümsüz məxluq necə peyda olur və anlaşılır? Bunun üçün bir üsul var: adı öləri insan çıxılsın, zaman kateqoriyası çıxılsın ölçü prinsipi. Canlı vücud bir anın içində göründüyü qişafədəcə əbədləşir. Burada əbədi tükənməyən sonsuz vaxt kimi verilib. **Ölümsüzlük əsərində, guya ki təsəvvür ediləndir, guya ki başa düşüləndir”** (Y.E.Qolosovker. **“Mifin məntiqi”**. Bakı, 2006. səh. 94). Məşhur filosofun sözünə heç bir əlavəm yoxdur. Ancaq ölümsüzlüyü *“guya ki”* anlamında qəbul etmirəm. Qədim ellin mədəniyyətini ölümsüz edən, yaşarı edən Allahlar haqqında miflərin gücü, qüdrətidir. Allahların ölümsüzlüyündən çox, sözün ölümsüzlüyünə inam mifin məntiqidir. Professorun dəyərli yaradıcılığı sonsuz bədii zövq aşılamaqla bərabər, həm də geniş elmi fikir qaynağı və tükənməz mənbədir. Ölümsüzlüyün ünvanını daha harda axtarmalıyıq?*

Söz, sənət ölümsüzlük iksiridir.

09.10.2008

ASLAN SALMANOV

filologiya elmləri namizədi

TARİXİ ÖMRÜNDƏ YAŞADAN

Qəzənfər Kazımov: “Seçilmiş əsərləri”, on cildə; I-III cildlər

Doğrudur, N.Gəncəvi yarımçıq papaqçılıqdan kamil palançı olmağı üstün tutub, amma deməyib ki, kamil palançılıq kamil papaqçılıqdan yaxşıdır. Yəqin, müdrək şeyx yaxşı papaqçı ola bilməyənlərə tövsiyə edib

ki, heç olmasa yaxşı palançı olsunlar. Burada o məntiq də var ki, kamil palançı heç vaxt kamil papaqçıdan üstün ola və tutula bilməz. Bu kələmin əsas məntiqi isə, zənnimizcə, ondan ibarətdir ki, eyni zamanda həm kamil papaqçı, həm də kamil palançı olmaq ayrılıqda bunların biri olmaqdan ihiqat yaxşıdır. Nədənsə, bizlər də kələmin kamilliyə aparan yolunu deyil (yəqin ki, çətin olduğundan), yarımçıqlığa sürükləyən yolu tutub, yalnız bir işin qulpundan yapışmaqla peşəkar olmağın mümkünlüyünü təsdiqə çalışmışıq.

İş o yerə çatıb ki, ədəbiyyatın bir dövrünü tədqiq edən bizlərin ədəbiyyatın başqa bir dövrünə, dilçiliyin bir şöbəsini araşdıran dilçilərin onun başqa bir şöbəsinə girişməyə cürəti çatmır. Cürət edənlərimizin də əksəriyyətinin “ixtisas”ından kənar yazdıqları, etiraf edək ki, “ixtisas”ına uyğun yazdıqlarına, yumşaq desək, adekvat olmur. Bu səbədən də Alim axtaranda (Diogenin Adam axtarması anlamında) eradan əvvəl - qədim dövrə üz tutur və səbəbini günümüzün reallığı kimi qələmə veririk. Amma günümüzdə də bu “reallıq”ın “qəfəsini sındırıb” gülü gülüstana çevirməyi bacaran alimlərimiz, az da olsa, var. O azsaylı alimlərdən biri professor Qəzənfər Kazımovdur. O professor Kazımov ki, sanballı ədəbiyyatşünaslar (akademik B.Nəbiyev) onun “poetika sahəsində az-az alimlərlə müqayisə edilə biləcəyini”, tanınmış dilçilər (akademik A.Axundov) “bu şəkildə yazan başqa bir dilçinin olmadığı” etiraf etmişlər.

Çağdaş filologiyamızda öz nüfuzu, yazı tərzi ilə seçilən – pedaqoq, dilçi və ədəbiyyatşünas kimi yüksək mövqe qazanan, bizim qənaətimizə görə həm də səriştəli tekstoloq olan Q.Kazımov, təxminən yarım əsr ərzində yazıb çap etdirdiyi və etdirmədiy əsərlərini (və natam çap olunmuş bir əsərini) bir yerə yığıb, on cildə nəşrinə qərar vermişdir. Bu, professorun zəngin yaradıcılığını sistemli və toplu halında izləməyə imkan verəcəkdir. Nəzərdə tutulan nəşrin üç nəfis, təəssüf ki, çox “xəsis” cildi (nüsxəsi) artıq oxucuların ixtiyarına verilib (Q.Kazımov. “Seçilmiş əsərləri” - 10 cildə, I-II-III cildlər, “Nurlan”, B.,2008).

Adından da göründüyü kimi, nəşrin tiplərindən biri olan “seçilmiş əsərlər” də, bir qayda olaraq müəllifin yazdıqları arasında seçim aparılır, arınıb-arıtdanır, oxucu qarşısına çıxarılməğa daha çox layiq olanlar nəşrə daxil edilir. Bu seçimdə keyfiyyət məsələsinə diqqət yetirilsə də, adətən Zaman həlledici rol oynayır. Bütün pislikləri, qəbahətləri boynuna yüklədiyimiz zamanın da qəribə şəkəri var: o, ona qarşı çıxanları elə zamanında cəzalandırır, çıxmayıb nəbzini tutanları məqamı yetişəndə. Məqam yetişir, yeni zaman peyda olur və sələfinin (onun havasına oynayanların da) bütün mizanlarını tarumar edir. Amma müşahidələr qəribə bir paradoksu da ortaya qoyur: dilinə, dininə və dövlətçiliyinə naxələflik etmə-

yənlərin, bu uğurda vuruşanların, baş qoyanların haqqını Zaman, gec də olsa, sahibinə qaytarır. Bircə ad çəkirəm: Əlibəy Hüseynzadə. Və bir böyük alimin də, bu böyük filosof haqqındakı səmimi bir etirafını xatırlatmaq istəyirəm: “Əlibəy Hüseynzadə bizim ən bədbəxt mütəfəkkirimizdir. Hansı epitet qalıb ki, onun haqqında söyləməyə? Bircə faşist sözünü işlətməmişik onun adının qabağında. Biz Əlibəyin əsərlərində, şəxsiyyətində olan işığı, həqiqəti görə bilməmişik. Biz də görə bilməmişik, bizim müəllimlərimiz də görə bilməyib, heç müəllimlərimizin müəllimləri də görə bilməyib.” Həmin böyük alim bu böyük filosof haqqında dediklərinə onu da əlavə edir ki: “... bu cür ciddi bədii ideoloji konsepsiyalara əsaslanan Ə. Hüseynzadə irsi doğma Vətənimiz Azərbaycanın milli istiqlalıyyət, yüksəliş, tərəqqi yolunda irəlilədiyi bugünkü şəraitdə yazıldığı vaxtdakı qədər, bəlkə ondan daha artıq əhəmiyyətlidir”.

Ə. Hüseynzadəni bica yerə xatırlamadıq. Onun haqqında deyilənləri Q. Kazımova da aid etmək olar. Bir tərəfdən sələfi kimi o da çoxları tərəfindən inkar edilir, digər tərəfdən onun yazdıqları da sələfinin yazdıqları kimi eyni məqsədə xidmət edir və eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir...

Q. Kazımovun yazdıqlarının seçimə (hər iki baxımdan) ehtiyacı olmadığından, cildlər “Seçilmiş əsərlər” adı altında çap edilsə də, buraya professorun indiyədək yazıb çap etdirdiyi bütün əsərlər, həm də olduğu kimi daxil ediləcəkdir. Sadəcə, bəzi əsərlərin əvvəlki çaplarında müxtəlif səbəblər üzündən aparılmış ixtisaslar bu nəşrlərdə bərpa ediləcəkdir (Bu prinsipə çapdan çıxan cildlərdə əməl edilmişdir).

I cild üç hissəyə ayrılmış (1-ci hissə beş, 2-ci hissə iki fəsildən ibarətdir; 3-cü hissədə isə on bir məqalə verilmişdir), 1-ci hissəyə “Ə. Haqverdiyevin dramaturgiya dili (“Dağılan tifaq” pyesi əsasında)”, 2-ci hissəyə “Cəlil Məmmədquluzadənin sovet dövrü felyetonlarının dili” əsərləri daxildir. “Tarix və dil tarixi problemləri” adı altında ümumiləşdirilmiş 3-cü hissədə isə “Azərbaycan tarixi-1: dövlət, etnogenez və dilimizin mənşəyi məsələləri”, “Aşina və Azərbaycan”, “Azərbaycanın ilk sakinlərinin son xidmətləri barədə”, “Homerin poemaları və “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Avesta”, Azərbaycan və doktor Şəfizadənin elmi qüdrəti”, “Şumer-türk əlaqələrinə dair yeni əsər”, “XI əsrin anadilli möhtəşəm abidəsi”, “Tarixi fakt var, tarixçi yoxdur”, “Erməni millətçiliyi və bizimkilər”, “Türk tarixinə hədyan və yaxud zərərli bir dissertasiya haqqında”, “Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı (yazıya qədərki dövr)” adlı əsərlər verilmişdir.

Bədii ədəbiyyata nisbətən elmi əsərlərin tərtibi xeyli çətinlik törədir. Yəqin ki, cildləri özü tərtib edən Qəzənfər müəllim həm xronologi-

yanı gözləməklə, həm də əsərlərini müəyyən tematika əsasında sistemləşdirməklə tərtibçilik qabiliyyətini də nümayiş etdirmişdir.

Üç hissəyə bölünmüş II cildin 1-ci hissəsində “Komik-bədii vasitələr”, 2-ci hissədə “Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları” əsərləri, “Sənət və sənət adamları haqqında” adlı 3-cü hissədə isə professorun yaxından tanıdığı, ünsiyyətdə olduğu ziyalılar, sənətkarlar, alimlər haqqında son dövrlərdə yazdığı on iki məqalə verilmişdir.

III cild bütövlükdə Qurbaniyə ayrılıb: 1-ci hissədə Qurbaninin əsərləri, 2-ci hissədə isə professorun “Qurbani və poetikası” monoqrafiyası verilib.

Nəşrə filologiya elmləri doktoru Z.Əsgərli “Gələcək soraqlı yaradıcılıq” adlı ön söz yazmış, professorun zəngin yaradıcılığını sistemləşdirmiş və təhlil etmişdir. Sonrakı cildlərdə sırası ilə “Sənət düşüncələri”, “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis”, “Azərbaycan dilinin tarixi”, “Dil, tarix, poeziya”, çap olunmamış rəylər, nəhayət, yarımçıq çap olunmuş “Ömrümdən anlar” xatirə-povesti işıq üzü görəcəkdir. Rus və Azərbaycan məktəbləri üçün dərsliklərini, təcrübi məşğələlərə dair kitabını, özünün yazdığı, özü haqqında yazılan bir sıra məqalələri cildlərə daxil etməyi nəzərdə tutmamışdır.

Əsərlərinə verdiyi adlardan da müəllifin üz tutduğu mövzuların coğrafiyasını, məzmununu, hətta “yaşı”nı da təxmin etmək mümkündür. Bu adların özü də Q.Kazımovun yaradıcılıq diapazonunun genişliyindən, mövzu problematikasının çoxsahəli və çoxqatlılığından xəbər verir. Bir tərəfdə dilçiliyin müxtəlif sahələri və problemlərinə - dil tarixi, bədii dil, üslubiyyat, sosiolinqvistika, leksikologiya, frazeologiya, müasir Azərbaycan dili, digər tərəfdə folklorşünaslığa, aşıq yaradıcılığına, ədəbiyyatşünaslığa, klassik və çağdaş yazıçıların sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, üçüncü bir yanda isə tarixşünaslığa, mədəniyyət tarixinə, etnogenez problemlərinə dair sərbəllə araşdırmalar, monoqrafik tədqiqatlar, ciddi əsərlər və həmkarlarının kitablarına yazdığı dəyərli ön sözlər, resenzialar. Ümumi həcmi, təxminən yüz çap vərəqi olan (I-III cildlər nəzərdə tutulur) əsərlərin hər biri haqqında ayrıca fikir söyləmək imkan xaricində olduğundan bəzi məqamlara qısaca diqqət yönəltmək istəyirik.

Cildlərə daxil edilmiş əsərləri və ümumilikdə Q.Kazımovun yaradıcılığını tarixilik və tematika baxımından, şərti olaraq iki qismə ayırmaq olur: 1) 1960-2000-ci illər; 2) 2000-dən sonrakı dövr.

Yaradıcılıq ömrünün xronologiyası xəbər verir ki, Q.Kazımov elmi fəaliyyətə dil tarixçisi kimi başlamış və nisbətən yaxın tarixi keçmişimizdə yaşayıb-yaratmış Ə.Haqqverdiyevin, C. Məmmədquluzadənin əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini - leksik, üslubi, semantik və frazeoloji siste-

mini araşdırıb xeyli maraqlı faktlar üzə çıxarmış və yeni elmi mülahizələr irəli sürmüşdür. Buna müəllifin adı çəkilən sənətkarların təkcə dil vəhidlərindən istifadə üsullarını, yalnız əsərlərinin dilini deyil, onların ümumilikdə dilə yanaşma tərzini, dil haqqında nəzəri mülahizələrini də kompleks şəkildə tədqiqi imkan verir. Q. Kazımov bu dövrdə komizmin nəzəri əsasları, ədəbi və bədii dil məsələləri, müasir Azərbaycan dili problemləri ilə də ciddi məşğul olur, xeyli kitab və məqalələr çap etdirir. Qurbani haqqında ciddi araşdırmaları da bu dövrə aiddir. Doğrudur, professorun yaradıcılığının bu yönü ikinci dövrdə də davam edir. Amma 2000-ci ildən sonra onun yaradıcılığında, keyfiyyət (belə demək, bəlkə də düz olmazdı, çünki Qəzənfər müəllimin yazdıqları keyfiyyət baxımından həmişə yüksək olur) və mövzu problematikası baxımından yeni bir meyl, yeni bir istiqamət meydana çıxır. O, dilimizin daha dərin qatlarına baş vurur, tarixşünaslıqla məşğul olur. Artıq dildən xalqın tarixini, varlığını təsdiq edən mötəbər bir mənbə kimi istifadə edir. Dil onun əlində “türkün yaddaşına endirilən qılınca” qarşı bir qalxana çevrilir. Bununla da Q. Kazımov intuitiv olaraq yeni bir mövqeyə, yeni bir yola çıxır, yeni bir yüksəkliyə qalxır. Bu yolun “yol başçısı” isə hələ sağlığında şərəfətli “peyğəmbər” adı ilə ziynətləndirilmiş, milli ideologiyanın, dövlətçilik nəzəriyyəsinin təməl prinsiplərinin müəllifi Ə. Hüseynzadədir. O, “Türklər kimdir, kimlərdən ibarətdir?” əsərində yazırdı: “Qəzetimizin (“Həyat”ın - A.S.) türkcə bir cəridəyi-islamiyyə olduğu hər nüsxənin başında zikr olunuyor: “Türkcə və “islamiyyə” ibarələri hər nə qədər surəti-zahirdə qayət aydın və aşikar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqət halda oylə deyildir. Bu kəlimələr asan, sadə, munis görünülər və hər kəs oylə zənn edir ki, bunlar izahata, şərh və təfsirə möhtac deyildir. Böylə zənn edənlər, əlbəttə, səhv edirlər. Çünki qəzetimiz illərcə intişara davam etdikcə məzkur iki kəlmənin mənalərini bəyan etməklə məşğul olacaqdır. Bu xüsusda çoxdan bəri mövcud batil zənniyyəti, fərziyyəti, səhv və xətaləri ortadan rəf eləməyə səy edəcəkdir.” Ə. Hüseynzadə bu fikirləri bir əsrdən bir az da artıq əvvəl deyib və “batil zənniyyət və fərziyyət”ın yaranma səbəblərini, uyduranların kimlər olduğunu da açıqlayıb. Səbəblər sırasında “türkü sevməyənlərin kizb və böhtanlarını, rəqiblərimizə çox kərrə də özümüzün aldanıb inanmağımızı, bunların nə niyyət və məqsədlə yazılmış və yazılmaqda olduğunun fərqi nə varmadığımızı, eyni zamanda “türklüklə iftixar etdiyimiz halda türkün kim və kimlərdən ibarət bulunduğunu” bilmədiyimizi xüsusi vurğulayıb və çıxış yolu kimi göstərirdi ki: “...ancaq tariximiz və keçmişimizdəki əkabiri-milliyəmiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq üçün əvvəl əmrə özümüzü tanımalıyıq. Yəni türklərin kim olduqlarını və kimlərdən ibarət bulunduq-

larını, nəradən nəşət etdiklərini, neçə şöbəyə ayrıldıqlarını, bu gün nəradə sakin olduqlarını və nə namlar təhtində yaşadıklarını göstərməliyik.”

Biz Q.Kazımovun yaradıcılığında yeni yön, yeni istiqamət dedikdə bunu nəzərdə tuturuq. Professorun yaradıcılığının ikinci dövründə qələmə aldığı “Azərbaycan tarixi - 1: dövlət, etnogenez və dilimizin mənşəyi məsələləri”, “Aşına və Azərbaycan”, “Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)”, “Homerin poemaları və “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Azərbaycanın ilk sakinlərinin son xidmətləri barədə”, “Tarixi fakt var, tarixçi yoxdur”, “Erməni millətçiliyi və bizimkilər” kimi əsərlərində, müxtəlif alimlərin əsərlərinə yazdığı ön sözlərdə, müqəddimələrdə reseenziyalarda, türkün, Azərbaycan türkünün kimliyi, vətəni, dilinin, dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının tarixi dilçi, ədəbiyyat tarixçisi, tarixçi, türkoloq səriştəsi ilə dərindən, səbirlə, ardıcıl, sistemli şəkildə araşdırılır. Artıq bu dövrdə Q.Kazımov, doğrudan da, “təhlillərini tarixçi kimi başlayır, dilçi kimi davam etdirir, vətəndaş kimi tamamlayır” (Z.Əsgərli) və sələfinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin həllində yaxından iştirak etmiş olur; bununla da “millətin qeyrətin çəkən şəxslər”in sırasında ön cərgədə dayanmağa haqqı olduğunu təsdiqləyir.

“Əvvəl əmrdə” türkə kimliyini tanıtdırır: kuti, kassi, lullubi, turukki, qarqar, alban və s. kimi ən qədim Azərbaycan etnoslarının tədqiqi əsasında bu qənaətə gəlir ki, Azərbaycan əbədi və əzəli türk yurdu olmuş, türklər şərqi, qərbə, şimala Ön Asiya ərazilərindən yayılmışlar.

Türkə və onun rəqiblərinə başa salır ki, “türk” sözü turukkilərin adı ilə bağlıdır, Orta və Mərkəzi Asiyaya bu sözü turukki tayfasının bir qolu aparmışdır. *Türk, Turan, Tursaka* eyniköklü sözlərdir; *Manna, Mada, mağ* qohum sözləri də eyni kökdən yaranmışdır, madalılar azərbaycanlılar, Midiya isə Azərbaycan dövlətidir. Saklar, skiflər, kimmlər irandilli deyil, bir vaxtlar Azərbaycandan getmiş və yenidən öz qohum tayfalarının yanına qayıdan qohum türk tayfalarıdır; “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 deyil, 3300 yaşı var və Homerin poemaları ilə yaşıdır; müasir ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu hələ ilkin feodalizm dövründə (eramızın III-V əsrlərində) təşəkkül tapmışdır; Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü eramızın 1-ci minilliyinin ortalarına aiddir; türklər “türk” adını və Altayın “Altay” adını Azərbaycandan aparmışlar. Səlcuqların gəlişi ilə yerli İran və ləzgidilli əhalini türkləşdirməsi barədə fikirlər əfsanədir.

Türkün, azərbaycanlının tarixini təhrif edənlər həm Ə.Hüseynzadənin, həm də Q.Kazımovun eyni dərəcədə tənqid hədəfidir və belə məlum olur ki, hədəflər də 100 il ərzində dəyişməyib, əksinə, daha da uşaşıb, daha da “mütəşəkkilləşiblər”.

Ə.Hüseynzadənin, məlum olduğu kimi, “Məcnun və Leylayı-İslam” adlı bir əsəri var. Müəllif burada da bir sıra digər əsərlərində olduğu kimi, müsəlman-türklərin “xabi-qəflət”də olub geri qalmasının səbəblərinin özünəməxsus üslubda, simvollarla, ezop dilində şərhini verir və həm Türkiyə, həm də İran istibdadını eyni dərəcədə tənqid edir. Bununla yanaşı, müəllif İslamın başı, təfəkkürü timsalında türkləri, köksü, qəlbi kimi isə farsları nəzərdə tutur və əsas məqsədi də İslamın çökdürülməsinin daxili və xarici səbəblərini millətə başa salmaq, İslamı “müalicə etmək”, yəni çıxış yollarını göstərməkdir. Həm məzmunundan görünür, həm də müəllif izah edir ki: “Məcnun və Leylayı-İslam” osmanlılıq, iranlılıq, ya əfqanlılıq nöqtəyi-nəzərindən deyil, islamiyyəti-ümumiyyə nöqtəyi-nəzərindən yazılmışdır”. Yəni bütün müsəlmanları düçar olduqları xəstəlikdən, gerilikdən qurtarmaq, xilas etmək məqsədilə. Amma İslamın köksü, qəlbi kimi türkə doğma göstərilməsi fars tör-töküntülərinin xoşuna gəlmir. “Həqayıq” qəzetinin törəmə müxbiri yazır ki, “Heç vaxt Osmanlıni iranlıya baş, iranlıni isə osmanlıya ürək hesab etmək olmaz. Zahirən islam kəlməsidir ki, onları bir sifətə gətirib və bir ad altında da onları tanıdır. Əlbəttə, əgər deyək ki, İran xəstədir, Osmanlı da can üstədir... Onlar ki, ...cəhalət üzündən İrana həqarət nəzərilə baxırlar və heç bir şeyi saymırdılar, yaxşı olardı ki, bir az Avropa alimlərinin kitablarına baxsınlar və bilmədiklərini tapsınlar. Düşmənlərdəki üstünlüyü görsünlər. Bilsinlər, əvvələn yeni dünyayə gəlmiş Osmanlıni qədim İranla müqayisə etmək olmaz”.

Obyektivlik naminə deyək ki, Ə.Hüseynzadə heç vaxt türkü müsəlmandan ayırmayıb, bu iki sözü həmişə bir söz (mürəkkəb söz) kimi götürüb, defislə yazıb. Türkiyə istibdadını İrandan artıq tənqid edib. İrana, məlum səbəbdən bir qədər də artıq munis, dərin sevgisi olduğu da sezilir. Amma, özünün dediyi kimi, “Həqayıq” müxbirinin “yumurtaladığı”, yəni türk-müsəlman birliyinə qarşı nadanlığı, adətən təmkinlə, üstüörtülü, simvollarla yazan Əli bəyi təbdən çıxarır, həqiqətləri birbaşa söyləməyə məcbur edir: “Görünüyor ki, “Həqayıq”in dərdi “Məcnun və Leylayı-İslam”da Türkiyənin sərqərar verildiyidir! “Haləti ehtizarda” olan bir hökumət nasıl baş ədd oluna bilirmiş?! Əzizim, aləmi-islam başdan-başa, Farsdan Cava cəziresinə qədər naümid bir halda isə, bu aləmin içində diri, canlı, mətin, qəvi, qəviül-şəkimə, ümidbəxş nicat bir dövlət varsa, o da ancaq və ancaq Türkiyə dövlətidir... O Türkiyə dövləti ki, İranın yüz sənəlik uyğusu (dahasını söyləmirəm) müddətində xaricdən aləmi-İslama gələn bütün sədəmata yeganə olaraq köksünü gərmişdir. Zətən İslamın bu üçüncü dövrü türk dövrüdür. İslam türklüklə payidar oluyor, aləmi-İslamda Hinddən Misrə qədər İran da daxil olduğu halda

nə qədər müstəqil və nimmüstəqil hökmdar varsa, haman cümləsi türk nəslindəndir, içlərində bir fars yoxdur. Çünki hökm və idarə edə bilmək bir müddətdən bəri türklərə vergi olmuşdur.” İrannın “xədəmatimaziiyyəsini, mədəniyyəti qədiməsini inkar etməyən Ə. Hüseynzadə dediklərinə onu da əlavə edir ki, “... İranı əxirən türklər əhya etdiyi kimi, nimmürdə olan Yunanı da zorla ingilislərlə ruslar əhya etdilər, yoxsa onların da vücudu finikiyalılar, asurilər kimi yer üzündən silinəcək idi”.

Qəribədir, Ə.Hüseynzadə kimi, adətən səbrli, təmkinli, bəzən də eyhamla danışan, yazan Q.Kazımovu da eyni “dalğa”nın gətirdiyi köpüklər sələfindən də kəskin danışmağa, həqiqəti şappılıt ilə rəqibin sifətinə çırpmağa məcbur edir: “Sən heç bir araşdırma aparmadan midiyalıların türklərdən ibarət olduğuna kinayə edirsən? Niyə? Midiya imperiyası ilkin olaraq Azərbaycan ərazisində əmələ gəlib. Farslar indiki İran yaylasına e.ə VIII əsrdə gəlməyə başlayıblar. Midiya dövləti haqqında Assur mənbələrində e.ə. IX əsrdən məlumat verilir. Bir tayfa bir ərazidə yoxdursa, o, orada necə dövlət yarada bilər?...”

Mən öz xalqımın tarixini yazmaq istəyirəm. Erməni, rus, iranşünas indi mənə o qədər də mane ola bilmir, indi sən yapışmışsan yaxamdan. Niyə, məqsədin nədir?... Daha iş ki bura gəlib çatdı, məcburam açıq deməyə. Sən elm xatirinə danışmırsan. Sənin etnik ürəyin mənim dediklərimi götürmür... Sən kimə xidmət etdiyini gərək əməlli düşünəsən. Sən başqasının işinə qarışırsan, həsəd aparırsan, paxıllıq edirsən, iftira yağdırırsan. O tarixin açılmasına imkan verməmək istəyirsən. Amma gecdir”.

Ə.Hüseynzadə və Q.Kazımovun yaradıcılığından bir amala, eyni məqsədə - türkün kimliyinin təsdiqinə xidmət edən istənilən qədər nümunələr gətirmək mümkündür. İndilikdə onu qeyd etmək istəyirik ki, əgər Q.Kazımov türkün kimliyinin təsdiqinə dair əsərlərini yazmasaydı da, əvvəlki dövrdə yazdığı əsərləri ilə filoloji təfəkkürə bir dilçi alim, həm də sıradan, sırayı dilçi yox, B. Çobanzadə, Ə. Dəmirçizadə, T. Hacıyev kimi görkəmli dilşünas kimi daxil olacaqdı. Amma bu əsərləri onu, tam səmiyyətlə, heç bir mübaliğəyə yol vermədən deyirik ki, Ə.Hüseynzadənin intizarında, axtarışında olduğu Fədailərin sırasına salır: “Fədai lazımdır, fədai! Yuxarı sıçrayan murdarlıqlardan qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədai!”...

Q.Kazımov tək-cə millətin, vətənin, dilimizin tarixindən yazdığı məxsusi əsərlərdə yox, həmkarlarının kitablarına yazdığı ön sözlərdə, müqəddimələrdə, resenziyalarda da məqamı gəldikdə fürsətdən istifadə edib öz konsepsiyasını açıqlayır, “əridir”.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qəzənfər müəllimin yazdığı müqəddimələr, ön sözlər bizə orta əsr şərhələrini xatırladır. Məlum olduğu kimi,

ortçağ şərh elmi çağdaş ədəbiyyatşünaslığın, tənqidin təməlinə dayanmış, ona binagüzarlıq etmişdir: şərh ayrıca janr olmuş, ilk tənqidi əsərlər də şərh şəklinə meydana çıxmışdır. Orta əsrlərdə təkcə ədəbi mətnlərə deyil, elmi əsərlərə də şərhlər yazılmışdır. Əsərlərin məzmununun dərkində bir “açar” rolunu oynayan şərhlər bəzən əsərlərin özündən yüksək dəyərləndirilmişdir. Q.Kazımovun həmkarlarının kitablarına yazdığı ön sözlər onların məzmununun açılmasında ən azı bir açar rolunu oynayır. “Ən azı” ona görə deyirik ki, professorun “ön söz”ləri çox vaxt sadəcə “məkan” deyil, fikir, ideya baxımından da önə keçir, öncül olur. Yəni Qəzənfər müəllim əsərlərinə ön söz yazdığı müəlliflərin demək istədiklərini onların özlərindən daha dərin, daha ətraflı, daha tutarlı, daha səlis, bir sözlə, daha ustalıqla deməyi bacarır. Hətta, bəzən müəllifin fərqi qədər bir o qədər də varmadığı məqamları elə mənalandırır, elə şərh edir ki, müəllif özü də sonradan “yazdığına” sevinməli olur.

Bizim qənaətimizə görə Qəzənfər müəllimin yaxşı dilçi və yaxşı ədəbiyyatşünas olmasının təməlinə zəhmətkeş mətnşünas olması dayanır. Yəni o, ilk növbədə mənbələrlə səliqə və səbrlə işləməyi bacaran səriştəli bir tekstoloqdur.

Q.Kazımovun yaradıcılığına nəzər saldıqda məlum olur ki, o, elmə ilk ciddi addımını tekstoloq kimi atıb. Ə.Haqqverdiyevin arxivini öyrənməklə “Dağılan tifaq”ın müxtəlif nəşrləri (1899-cu il Peterburq çapı ilə 1926, 1935-ci illər Bakı nəşrini) arasında apardığı linqvistik-tekstoloji müqayisələr, Qurbaninin əsərlərini nəşrə hazırlaması—müxtəlif variantları ilə müqayisə edərək təhriflərdən təmizləməsi, əsərlərin əsas mətnlərini müəyyənləşdirməsi, variant və nüsxə fərqlərini göstərməsi, nəşrə tekstoloji müqəddimə, izahlar yazması onun təcrübi-tekstoloji fəaliyyətini, “Avesta”- şumer - alban mətnləri və xüsusilə Homer poemaları ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasında paralellər aparıb oxşarlıq və fərqlərin üzə çıxarılması istiqamətində apardığı tədqiqatlar müəllifin elmi-tekstoloji fəaliyyətini təsdiqləyir. Ümumilikdə yanaşdıqda isə professorun, dilimizin tarixi ilə əlaqədar, xüsusilə son illərdə yazdığı əsərlərdə müxtəlif dil qrupları, dil ailələri arasında apardığı müqayisələr linqvistik-tekstologiyanın dəyərli nümunələridir. Bütün bunlar Q.Kazımovdan səriştəli və ciddi tekstoloq kimi danışımağa tam əsas verir.

Yazımızın əvvəlində çapdan çıxan cildlərin nəfis, amma çox “xəsis” olduğunu qeyd etmişik. Cildlər, doğrudan da səliqəli, xətasız nəşr edilib. Hər bir cildə əsərlər haqqında verilən qeydlər onların ilk çap mənbələri ilə də tanış olmağa imkan verir.

Nəşrləri ona görə “xəsis” adlandırırıq ki, cildlər cəmi 300 tirajla çap edilib. Burası “zülfi-yarə toxunmasa” deyərdik ki, bu say nə profes-

sorun yaşına, nə də nüfuzuna layıqdır. Çünki, Q.Kazımov elmə yox, elmin, elmi ictimaiyyətin möhtac olduğu alimlərdəndir. Məhz çoxprofilli və azsaylı belə alimlərin yazdıqları elmdə keyfiyyət dəyişikliyi yaradır, onu zənginləşdirir, inkişafını təmin edir. O, çağdaş humanitarizmin yenə də azsaylı avtoritetlərindəndir. Məqsədli yapılan “avtoritetlər”dən yox, əsil, orijinal elmi avtoritetdir. Onu kimlərsə yox, yazdıqları avtoritetə çevirib. Əsərlərinin nüfuzu, mötəbərliyi razılaşmayanları da onunla he-sablaşmağa məcbur edir.

Professor Kazımovun əsərləri təkcə tələbələrə, aspirantlara, tədqiqatçılara yox, dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, dövlətçiliyinin, vətəninin, millətinin... tarixini öyrənmək istəyən cəmiyyətin hər bir normal üzvünə, vətəndaşına gərəkdir. Xüsusilə indi, aşkar “meydani-cəng”ə çevrilən, qütbləşən, türkün, müsəlmanın tarixinin inkar, təhrif edildiyi narahat, naümid dünyamızda.

Qəzənfər müəllimin əsərləri tariximizin dərin qatları, qaranlıq səhifələri haqqında təkcə bilgi vermir. Tariximizi “spesifik konsepsiyalar, üsullar və üslublar”la təhrifə yönəldilmiş uydurmaları da “deşifrə” edir. Millətin, vətənin şərəfinə toxunan quramaların məğzini, mahiyyətini açır. Milli-mənəvi dəyərlərimizə hədyan söyləndiyindən çoxları Qəzənfər müəllimin cavab məqalələrindən sonra xəbər tutur.

Q.Kazımovun əsərləri millətimizin, vətənimizin və dövlətçiliyimizin qorunmasına xidmət etdiyindən onların nəşrinə, həm də çox tirajla nəşrinə dövlətimiz özü köməklik göstərməlidir.

...Yubileyi ilə əlaqədar buraxılmış kitablarından birində Q.Kazımov deyir: “Fikirləşirəm ki, insan cildində bir ömür yaşadım və xeyli kitab yazdım. İndi, görəsən, bu kitablarda bir mətləb, gələcək nəsil üçün əhəmiyyətli ikicə kəlmə varmı?”. Bizə elə gəlir ki, professor indiyə qədər etdiklərinin fərqi yoxdur. Sadəcə onu bu gümana, doğrudan da, yorğunluğuna salıb. Həm bir cildə ömür yaşadığına, həm də bu yaşamın onu böyük şəxsiyyətə çevirdiyinə şahadət verən biz tələbələr bilirik ki, sələfi kimi müəllimimizin də “dilinin ucunda” qalib demədiyi hələ çox həqiqətlər var. Onların bir qismi növbəti cildlərdə ünvanına yetişəcək, digərləri isə yazılmaqdadır.

27.12.08

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV
filologiya elmləri doktoru, professor
ÇOXŞAXƏLİ YARADICILIQ İSTEDADI

Elm aləmində ciddi tədqiqatlar aparan çağdaş filoloqlarımızdan söz düşəndə göz önünə ilk gələnlərdən biri də f.e.d., prof.Qəzənfər Ka-

zımov olur. Alimin müasir dil, dil tarixi, bədii dil, üslubiyyat, satira dili, etimologiya, leksikologiya, ədəbi tənqid, yazılı abidələr, folklorşünaslıq, klassik və çağdaş yazarlarımızın sənətkarlıq xüsusiyyətləri sahəsində tədqiqatları yaradıcılığının çoxşaxəliliyindən xəbər verir.

Professor Q.Kazımovun yaradıcılığının çoxşaxəliliyi elmi rəhbəri Ə.Dəmirçizadənin təsiri və öz istedadı ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, hər biri sonralar görkəmli alim kimi yetişən M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə və M.Hüseynzadənin aspiranturada elmi rəhbəri prof. Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Prof.B.Çobanzadə onları Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə yönəldirdi. M.Şirəliyev əsasən türkologiya, onun maraqlı sahələrindən biri olan dialektologiya ilə, M.Hüseynzadə sırf müasir dillə, Ə.Dəmirçizadə isə müasir dil və dil tarixi ilə məşğul olurdu. Ə.Dəmirçizadə müəllimindən əxz etdiklərini istedadlı tələbəsinə ardıcıl olaraq öyrədirdi. Öyrədirdi deyəndə ki, məlum kitabları oxutdurur, hər br kitab barədə müzakirələr keçirir, tələbəsini istiqamətləndirirdi. Yadımdadır, mənim namizədlik dissertasiyamin kafedrasında müzakirəsi zamanı (1969) Ə.Dəmirçizadə dedi ki, mən müasir dil mütəxəssisi, dialektoloq, dil tarixçisi yox, filoloq-alim yetişdirirəm.

O da maraqlıdır ki, Ə.Dəmirçizadə mənim mövzumla ciddi maraqlandı, Kərkük dialektinə həsr olunmuş dissertasiyamin müzakirəsində geniş çıxış edərək əsərin məziyyətlərindən söz açdı, İraqda yaşayan soydaşlarımızın folkloruna da ciddi fikir verməyi tövsiyə etdi.

Hər dəfə Qəzənfər Kazımov haqqında düşündə yaddaşımda qırx il bundan əvvəl Yasamalda gördüyüm, indi də həmənkı kimi qalan birmərtəbəli evi və zəngin kitabxanası canlanır. O vaxtlar bəşəriyyətin ən böyük kəşfi olan kitablara layiq olduğu həqiqi qiyməti verir, ondan qədərincə bəhrələnilirdilər. Demək olar ki, əksər evlərdə kiçik kitabxana olar, kitabları ən böyük var-dövlət hesab edərtilər.

Dörd il xaricdə tərçüməçi işləyib vətənə dönmüşdüm. Çoxları mənə, mən isə zəngin kitabxanasına görə elmin daşlı-kəsəkli yollarında birgə addımladığım adaşıma həsəd aparırdım.

Qəzənfər Kazımovun dalbadal kitablarının, elmi məqalələrinin çıxması, elmi və ədəbi ictimaiyyət arasında tanınması, onun işıqlı gələcəyindən xəbər verirdi. Əvvəllər bədii dil və ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə ciddi məşğul olan alimlərimizdən söz düşəndə professorlar A.Axundov, T.Hacıyev və Y.Seyidovun adını çəkərdilər. Lakin sonralar bu cərgədə Qəzənfər Kazımov da yer tutdu. Dilçilik fəaliyyətini ədəbiyyatşünaslıq elmi ilə həmahəng aparan alim ədəbi-bədii dil, yazıçı və dil («Yazıçı və dil» monoqrafıyası 1975-ci ildə çap olunub), bədii dil və tənqid və s. kimi sahələrə dair əsərlərində həm klassik, həm də çağdaş yazarlarımızın dil və üslub özəlliklərini dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçı

ədəbi-bədii dil və mətbuat dilini, yazıçı dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmış, Ə.Haqverdiyevin dram dilinə dair sanballı əsər yazmışdır. Alimin «Komik-bədii vasitələri», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları», «Komizm nəzəriyyəsi» kimi monoqrafiyaları orijinallığı ilə seçilir. Professorun bu əsərləri alimlərimizin diqqətini cəlb etmiş, professorlar X.Məmmədov, M.Mahmudov, Q.Məşədiyev, M.Çobanov, S.Mehdiyeva və başqaları onlara geniş məqalələr həsr etmişlər.

Dilin sintaktik quruluşu barədə alimin gəldiyi qənaətləri, baxışı yenidir. Alimlərimizdən akademik A.Axundov, AMEA-nın müxbir üzvü K.Abdullayev, f.e.d.Z.Əsgərli, dos.K.Hacıyev və başqaları tədqiqatçının bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, alimin ənənəvi sintaksisdən fərqli bir əsər ortaya qoyduğunu, tarixən mübahisəli görünən bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirdiyini qeyd etmişlər.

Prof. Qəzənfər Kazımovun elmi fəaliyyəti barədə dolğun məlumatı onun bu yaxınlarda işıq üzü görən, hər biri üst-üstə 500 səhifədən artıq olan yeddi cildliyindən almaq olar.

Burada onu deməyi vacib sayırıq ki, tanınmış alimlərin seçilmiş əsərlərinin buraxılması yaxşı haldır. Bu, bir yandan onların keçdikləri elm yoluna nəzər salmaq, digər tərəfdən də gələcəkdə tədqiqatçıların işini asanlaşdırmaq baxımından gərəklidir. İndinin özündə çağdaş alimlərimizin bəzi kitablarını, elmi məqalələrini, xüsusən də qəzetlərdə çap olunan elmi-publisistik məqalələrini əldə etmək problemə çevrilir. Bu baxımdan seçilmiş əsərlərin cildlərdə çapının böyük üstünlüyü göz qabağındadır. Bircə misalla kifayətlənəcəyəm. Prof. Q.Kazımovun seçilmiş əsərlərinin «Sənət düşüncələri» adlandırdığı IV cildində müəllifin 30 ildən artıq zaman kəsiyində apardığı tədqiqatların bir qismi toplanmışdır. Burada dilimizin mənşəyi, tarixi və müasir vəziyyətindən bəhs edən məqalələrlə yanaşı, çağdaş yazarlarımızın yaradıcılığına həsr olunmuş 30-dan artıq maraqlı yazılar yer almışdır. Əgər bu əsərlər alimin bir cildinə toplanaraq təqdim edilməsəydi, gələcəkdə (elə indinin özündə də) tədqiqatçılar onları əldə etmək üçün nə qədər vaxt və enerji sərf etməli olardılar.

Prof.Q.Kazımovun «Seçilmiş əsərləri»nin I cildinə «Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili» və «C.Məmmədquluzadənin Sovet dövrü felyetonlarının dili» monoqrafiyaları, tarix və dil tarixi problemlərinə həsr olunmuş məqalələri (2001-2007) daxil edilmişdir. Bu cildə f.e.d. Zaman Əsgərlinin çox geniş və sanballı giriş məqaləsi yer alır.

Müəllifin seçilmiş əsərlərinin II cildinə «Komik bədii vasitələr», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» monoqrafiyaları və son dövrlərdə yazdığı bir sıra məqalələri daxil edilmişdir.

Bu cildə T.Şahbazi, B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal və S.Rəh-

man nəsrinin dil faktları əsasında Azərbaycan dilinin gülüş yaratma imkanları nəzərdən keçirilmiş, sözün komik potensialı haqqında danışılmışdır. Burada xüsusi adlar və ləqəblər, şivə leksikasının, vulqar söz və ifadələrin, atalar sözləri və məsəllərin, aforizm və şablonların komik təbiəti, komizm yaratma imkanları şərh edilmişdir. Cildin elmi redaktoru, AMEA-nın müxbir üzvü T.Hacıyev kitaba yığcam «On söz» yazmışdır. Alimin göstərdiyinə görə prof. Q.Kazımova qədər komizm yaradan xüsusiyyətlər analitik fikir sürgəcindən keçirilməyib. Q.Kazımovun böyük xidməti ondan ibarətdir ki, nəzəri-estetik ədəbiyyatda komik vasitələrlə komik üsullar arasında məzmun-keyfiyyət və kəmiyyət fərqlərinin həddlərini ilk dəfə olaraq elmi şəkildə aydınlaşdırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, prof. Həsən Mirzəyev xüsusi vurğulamışdır: «Q.Kazımov filologiyamızda komizm nəzəriyyəsinin görkəmli tədqiqatçısı kimi tanınmaqdadır».

Əvvəldə dediyimiz kimi Q.Kazımovun elmi fəaliyyəti çoxşaxəlidir. Alimin yaradıcılığına işıq tutan sahələrdən biri də folklorşünaslıqdır. Q.Kazımov XVI əsrin görkəmli aşığı Qurbanı irsini hərtərəfli öyrənərək, el şairinin əsərlərindən ibarət ilk geniş toplu nəşr etdirmişdir.

Alimin seçilmiş əsərlərinin III cildi bütövlükdə Dirili Qurbanı ilə bağlıdır. Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq Qurbanının harada doğulduğu, harada yaşadığı, ömür payı, valideynləri, təxəllüsü, Qurbanının məzarı və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirmiş, Qurbanı əsərlərinin toplanması və nəşri, Qurbanı şeirlərinin poetik xüsusiyyətləri, dil və sənətkarlıq məsələləri və s.-dən bəhs etmişdir.

Alimin «Qurbanı və poetikası» (1996) əsəri aşıq sənətinin aşıq poeziyasının banilərindən biri – Qurbanının həyat və yaradıcılığına həsr edilən ilk və hələlik yeganə sanballı monoqrafiyadır. Bu əsər gələcəkdə araşdırıcıların bəhrələyə biləcəyi mötəbər mənbədir – desək səhv etmərik. Onu da qeyd edək ki, professor Q.Kazımov Qurbanı haqqında monoqrafiya üzərində işləməzdən əvvəl ciddi axtarışlar aparmış, «Diri kəndi və Qurbanı», «Qurbanı və Xətai», «Qurbanı ənənələri», «Aşıq Qurbanı və məzarı», «Qurbanı təxəllüsü», «Qurbanı sənətkarlığı» kimi diqqətəlayiq məqalələrlə mətbuatda çıxış etmiş, folklorşünasların rəğbətini qazanmışdı. Alimin «Yunus Əmrə və Qurbanı», «Bir daha Molla Qasım və Yunus Əmrə haqqında», «İnsan payız öl, yazda diril» (Aşıq Ələsgər haqqında) kimi məqalələrini də həyəcənsiz oxumaq olmur.

Ömürlərini folklorumuzun tədqiqinə həsr edən filologiya elmləri doktorları B.Abdulla, M.Allahmanlı, S.Rzasoy və başqaları Q.Kazımovun Qurbanı ilə bağlı tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirmişlər.

Alimin «Seçilmiş əsərləri»nin V cildinə ali məktəblər üçün yazılmış «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərslisi daxil edilmişdir. Mü-

əllif dilçilər arasında ən çox mübahisə doğuran, fikir ayrılığına səbəb olan ağır bir yükün altına girmiş və onun öhdəsindən gələ bilməmişdir. Hər şeydən əvvəl onu deyək ki, bu dərslik quruluşu etibarilə elmi olan azsaylı əsərlərdəndir. Burada sadə cümlə, cümlənin baş üzvləri, ikinci dərəcəli üzvləri, təktərəkibli, cüttərəkibli cümlələr, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, şəxssız, adlıq cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, onların növləri və s.-dən danışılır. Tədqiqatçının bütün bu cümlə növlərinə misallar gətirmək üçün nə qədər bədii ədəbiyyat oxumalı olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Müəllifin apardığı müqayisələr, söykəndiyi arqumentlər inandırıcıdır. Əsərin qısa müddət ərzində beş dəfə təkrar çap olunması çox mətləblərdən söz açır.

Seçilmiş əsərlərin VI cildinə alimin «Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)» monoqrafiyası daxildir. Altı fəsil-dən ibarət əsər dil tarixi ilə məşğul olanlar, Azərbaycan xalqının tarixi və dilinin mənşəyi ilə maraqlananlar üçün əvəzsiz xəzinədir. Bu əsərin elmi dəyəri haqqında ayrıca söhbət açmaq olar.

Prof. Q.Kazımovun seçilmiş əsərlərinin VII cildinə «Dil, tarix, poeziya» adlı fundamental əsəri və müəllifin bir sıra yeni məqalələri daxildir. Məqalələrin bəzisi dil tarixinə, dialektologiyaya, türkologiyaya, müasir dil və dilin tədrisinə həsr olunmuşdur. Bu cilddə oxucular yazarlarımızın əsərlərinin ədəbi-estetik və linqvistik təhlilinə həsr olunmuş məqalələrlə, eləcə də görkəmli elm adamlarının həyat və yaradıcılığından bəhs edən yazılarla tanış olmaq imkanı əldə edəcəklər.

Prof.Q.Kazımovun qeyd etdiyimiz hələlik çap üzü görün yeddi cildi ümumən dilçiliyimizin inkişaf yolu barədə təsəvvür yaradır.

Elmi yaradıcılığı ilə bərabər, prof.Q.Kazımov təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə də fərqlənir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Dövlət Pedaqoji Universiteti) xeyli vaxt (1989-1997) filologiya fakültəsinin dekanı olmuş, təlim-tərbiyə və tədrisi yüksəltmiş, fakültədə görkəmli alimlərlə, yazıçı və şairlərlə 60-dan artıq tədbirlər-görüşlər, yubileylər, elmi konfranslar keçirmişdir. Ə.Dəmirçizadə, Ş.Qurbanov, M.Rəfili, Ə.Hüseynov Söhrab Tahir, Hüseyn Arif, və başqalarının yubileyləri, Yusif Seyidov, Qulamhüseyn Beqdeli, Məhəmmədəli Fəzənə, Savalan, Qiyasəddin Qeybullayev, Vaqif Aslanov Zəlimxan Yaqub, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, Azad Nəbiyev, Ramiz Novruzov, Nurəddin Quliyev və başqaları ilə görüşlər və s. Belə görüşlər, yubiley tədbirləri filologiya fakültəsinin tələbələrinə hava kimi, su kimi gərəkli olur. Onu da deyim ki, bu tədbirlərin arxasında böyük təşkilatçılıq işi dururdu ki, bu da birbaşa prof. Q.Kazımovun məsuliyyəti çərçivəsində idi. Prof.Q.Kazımov Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunun

Dialektologiya şöbəsinə müdir (2001) seçildəndən sonra (Q.Kazımovu sırf elm aləminə gətirdiyinə görə institutun direktoru, akad.A.Axundova minnətdarıq) onun elmi təşkilatçılıq məharəti özünü daha aydın göstərdi. Həmin şöbənin işində böyük canlanma aşkar görünməkdədir. Az vaxtda «Azərbaycan dialektologiyası» seriyası ilə şöbə 12 kitab buraxmışdır. «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti», «Azərbaycan dilinin Meğri şivəsi» kimi abidə əsərlər onun rəhbərliyi ilə çapa hazırlanmış, redaktorluğu ilə işıq üzü görmüşdür. Prof. Q.Kazımov bizim maddi köməyimiz və şöbənin əməkdaşları ilə birgə yazdığımız «İraq-türkman ləhcəsi» (Bakı, «Elm», 2004, 422 s.) adlı fundamental əsərə çox ciddi və sanballı giriş məqaləsi yazmışdır.

Tarixin yaddaşı qısa, insanlar unutan olurlar. Əcəba indi çoxmu soydaşımız bilir ki, İraqda iki milyondan artıq soydaşımız yaşayır. Görəsən, çoxmu soydaşımız bilir ki, indi Dağıstanın tərkibində olan Dərbənd və Tabasaran rayonlarının 30 kəndində (biz hələ Dərbənd şəhərini demirik) yalnız azərbaycanlılar yaşayırlar?

Bilmək maraqlıdır ki, akad. M.Şirəliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı sayəsində 1976-1980-ci illərdə Dilçilik İnstitutunun Dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları, f.e.d., prof. Musa İslamovun rəhbərliyi ilə 7 dəfə həmin kəndlərdə dialektoloji ekspedisiyalarda olmuş, toplanan zəngin material əsasında «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti» əsərini yazmışlar. Lakin əsər çap olunmurdu. Yeri gəlmişkən, Dərbənd dialekti ilə İraq-türkman ləhcəsi arasında, dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik cəhətdən oxşar səciyyəvi xüsusiyyətlər çoxdur. Bu da təsadüfi deyildir. 1509-cu ildə Şah İsmayıl Dərbəndi tutandan sonra İraqda yaşayan bayatların bir hissəsini Dərbəndə köçürmüşdü (Bax: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979, s. 418).

Bizim üçün Meğri şivəsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdən də görüldüyü kimi, XX əsrin əvvəllərinə qədər bu ərazilər Azərbaycan torpağı olmuş, burada azərbaycanlılar yaşamış, sonralar ruslar və ermənilərin məkrli niyyəti ilə Naxçıvan və Türkiyəni Azərbaycandan ayrı salmaq üçün həmin yerlər ermənilərə verilib.

Qədim zamanlar bir yana, hətta orta əsrlərdə səyyahların, elm adamlarının, yazarların Azərbaycan haqqında dediyi hər hansı bir fikri əzizləyə-əzizləyə dəyərləndiririk. O da olsun dəlilə-sübuta ehtiyac duyulmayan «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti», «Azərbaycan dilinin Meğri şivəsi» və «İraq-Türkman ləhcəsi» kimi tarixi abidələr!

Adı çəkilən ölməz abidələrin işıq üzü görməsində Q.Kazımovun əməyi az olmamışdır. Gələcək nəsillərə bundan böyük ərmağan düşünmək çətindir.

Prof. Q.Kazımovun elmi kadrların yetişməsində də xidmətləri böyükdür. Alimin doqquz aspirantı namizədlilik dissertasiyası müdafiə edərək alimlik dərəcəsi almış, səkkiz nəfər aspirant və dissertantı isə elmi işlərini tamamlamaq üzrədir.

Prof.Q.Kazımov bir müddət AAK-ın Ekspert komissiyasının üzvü olmuş (1995-2000), hazırda Dilçilik İnstitutunun Dissertasiya, Elmi və Koordinasiya şuralarının üzvüdür. Alim neçə-neçə doktorluq və namizədlilik dissertasiyaları üzrə opponent olmuşdur. Tədqiqatçının 40-dan artıq monoqrafiyası, dərsliyi və dərs vəsaiti, tərtibində Aşıq Qurbaninin şeirlər toplusu, 400-ə yaxın elmi və elmi-publisistik məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Professorun yaradıcılığına görkəmli alimlərimiz 140-dan artıq məqalə həsr etmişlər. Bu anda, zənnimcə, ciddi bir məqamdan da söz açmaq yerinə düşərdi. Elə tədqiqatçılar var ki, qalaq-qalaq kitabları və məqalələri çıxır. Lakin onlardan nə bəhrələnir, nə də araşdırmalarda onlara istinad edirlər. Deməli, yazdıqlarının elmi dəyəri diqqət çəkəcək səviyyədə olmur. Elə alimlərimiz də var ki, dəyərinə, sanbalına və orijinallığına görə onların tədqiqatlarından yan keçmək mümkün olmur. Prof.Q.Kazımov belə xoşbəxt tədqiqatçılar sırasındadır.

25.12.09

HACI İMAMVERDİ ƏBİLOV

Prezidentin fərdi təqaüdcüsü, filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim

«GÖY QURŞAĞININ CAZİBƏSİNDƏ»

Mehriban Əlirza müəllim, salam!

«Meyar» kitabınızı oxuyub tamamlamaqdayam... Professor Qəzənfər Kazımova həsr etdiyiniz «Hökmü tarix verir» yazınızın janrını müəyyən etməkdə çətinlik çəkdim. Qısa, müxtəsər təhkiyədə, dialoqlarda, maraqlı süjetdə tariximizin öyrənilməsindəki qeyrətə, qərəzə, məhəbbətə, kinə, sevgiyə biganə münasibətə dözmək mümkünsüzdür – əlbəttə, qeyrəti, məhəbbəti, sevgini alqışlamaq şərti ilə!..

7 səhifəlik yazıda oxucunu Zamanla, Tarixlə, Dədə Qorqudla, Şah İsmayilla, Cavanşirlə, Homerlə... «görüşdürürsünüz». Hiss edirəm ki, qəlbinizi titrədən atmacalara, «elmi konsepsiyalara» dəqiq münasibət bildirmək, kişyanə etiraz etmək üçün Qəzənfər müəllimin 70 yaş faktı Sizə abırlı detal kimi gərək olmuşdur. 18 il əvvəl hikkəli İqrar Əliyevlə məhz bu məsələ ilə bağlı ciddi söh-

bətimi xatırlayıram. Aşib-daşan nihilizm hələ o vaxt yadıma məlum məsəli saldı: «Alim olmaq asandır...» *İnsanın könül dünyası çağdaşlarının xoş əməllərindən pərvazlananda gözəldir!* Bu mə-nəvi aləmdə gözəlliyin, səmimiyyətin, xeyirxahlığın hökümferma-lığı yalnız ruhi sakitlik yaratmır, həm də cəmiyyəti məhəbbət və inamla müsəlləh edir...

«Kredo»,
29 noyabr 2008

NİZAMİ CƏFƏROV
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi

Bu kitab («Sənət düşüncələri» - *red*), sizə deyim ki, Anar müəllim də dedi, bizim bəlkə də 90-cı illərin ikinci yarısında həm həcminə, həm keyfiyyətinə, həm doğura-cağı marağa görə seçilən, sayılan və birinci dərəcəli əhəmiyyəti olan əsərlərdən biridir və necə deyərlər, bi-zim zəmanəmizin əsəridir, yəni tək Qəzənfər müəllimin əsəri deyil, eyni zamanda Ağamusa müəllimin də əsə-ridir, Müseyib müəllimin də əsəridir, Yusif müəllimin də əsəridir. Bizim hər birimiz, filoloji təfəkkürümüzün indiki səviyyəsində bu əsərə öz imzamızı qoya bilərik, yəni böyük əminliklə, böyük inamla şərik ola bilərik burdakı fikirlərə, burdakı səviyyəyə.

1998
BİR KİTABIN YÜZ YARPAĞI

RESPUBLİKA YAZIÇILAR BİRLİYİNDƏ
«SƏNƏT DÜŞÜNCƏLƏRİ» KİTABININ TƏQDİMATI

ANAR

Xalq yazıçısı

Respublika Yazıçılar Birliyinin Sədri

Böyük şairlərimizin, nasirlərimizin əsərlərini dəfələrlə müzakirə etmişik və yanılmıramsa, ilk dəfə bu gün bir tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, esse nümunəsinin, tədqiqatın müzakirəsinə yığılmışıq. Bu, bizim hörmətli alimimiz, professor, filologiya elmləri doktoru Qəzənfər Kazım-ovun «Sənət düşüncələri» kitabıdır. Bu kitab böyük zəhmətin bəhrəsidir. Böyük məmnuniyyətlə tanış olmuşam. Kitabda həm ədəbiyyatşünaslığa, həm dilçiliyə aid qiymətli yazılar dərc olunub. Müəllifin maraq və diqqət dairəsi çox genişdir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyat tariximiz, qədim və müasir dilimiz, sənət və sənətkarlıq məsələləri müəllifin maraq dairəsinə daxildir. Ədəbiyyatımızın bütün dövrləri haqqında öz fikirlərini, mülahizələrini, öz müşahidələrini bizə təqdim edir. Mən elə bilirəm ki, bugünkü təqdimat həm geniş elmi müzakirə xarakteri daşıyacaq, həm də bu kitabla əlaqədar ədəbiyyatımızın, dilçiliyimizin başqa məsələlərinə, başqa mühüm problemlərinə toxunulacaq, bir sözlə, həqiqi ədəbiyyat söhbətinə girişəcəyik. Bizim, elə bilirəm, birinci dəfə belə qiymətli bir ədəbiyyatşünaslıq, tənqid kitabına həsr olunmuş bu tədbirin gələcəkdə də davamı olacaq və gələcəkdə də biz şeir, nəsr müzakirələri ilə bərabər, tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, estetika, publisistika ilə əlaqədar geniş müzakirələr aparacağıq.

İndi söz sizindir...

NİZAMİ CƏFƏROV

Filologiya elmləri doktoru, professor

BDU-nun filologiya fakültəsinin dekanı

Bu kitab Qəzənfər müəllimin 60-cı illərdən bəri yazdığı müxtəlif məqalələrin, esse xarakterli əsərlərin, ciddi tədqiqat əsərlərinin, ciddi bu mənada yox ki, essee ciddi deyil, sadəcə olaraq, normativ tədqiqat əsərlərinin məcmusundan ibarətdir. Janrına görə də bura müxtəlif tipli əsərlər daxildir: məqalələri var – tənqidi məqalələri, rəyləri var, müsaibələri var. Məzmunu etibarilə də fərqlidir. Ədəbiyyat barədə, ədəbiy-

yatın tarixi barədə yazıları var, müasir ədəbi proses barədə məqalələri var. Müasir ədəbi prosesi Qəzənfər müəllim professional tənqidçilərdən fərqli olaraq bir proses kimi tədqiq eləmir, amma qiymətli, dəyərləndirilən, ortaya çıxan əsərlər barədə yazıları var. Dil məsələləri ilə bağlı, xüsusilə yazıçı dili ilə bağlı yazıları var, bir də sırf dilçilik məsələləri ilə əlaqədar, dil dərsləkləri, müasir dövrdə «Azərbaycan dili» problemi ilə əlaqədar, Azərbaycan dilinin tədrisi ilə əlaqədar çoxplanlı yazılar var və bunlar həqiqətən, bayaq deyildiyi kimi, müəllimin görüş dairəsinin genişliyini, səviyyəsini ifadə edir.

Qəzənfər müəllimi dilçilər yaxşı tanıyırlar, bizim həmkarımızdır, amma ədəbiyyatçılar, ola bilsin, bir qədər az tanıyırlar. Mən istəyirəm, onun yaradıcılıq yolu haqqında 10-15 dəqiqəlik məlumat verəm. Güzəl əsərdir, müxtəlif vaxtlarda bu yazılar oxunubdur və yəqin ki, hörmətli dinləyicilərimizin, yazıçılarımızın, tənqidçilərimizin də müəyyən münasibətləri vardır. Həm də bu elə kitabdır ki, Anar müəllim bayaq qeyd elədi, ümumiyyətlə, Qəzənfər müəllimin yaradıcılığı elədir ki, ondan bəhs edəndə mütləq dilimizin, ədəbiyyatımızın problemləri yada düşür. Buna görə də ola bilsin ki, söhbətimiz bir qədər geniş miqyas aldı.

Qabaqlar yubileylər keçirilirdi. Son vaxtlar belə ənənə yaranıb ki, yubileylərə bizim sənətkarlarımız, alimlərimiz əsərlə gəlir, əsərlərinin təqdimatı onların yubileyləri olur. Qəzənfər müəllimin də bu il 60 yaşını tamam olur – mart ayının 3-də. 37-ci ildə anadan olub. Müharibə dövrünün o proseslərindən keçmiş bir insandır, ona görə də o əzabı, əziyyəti gördüyünə görə də, görünür, bu sonrakı zaman ona o qədər xoş gəlib ki, çox hövsələli bir adamdır, yəni bəzi bizim tənqidçilər kimi tez hövsələdən çıxan, iddiaya düşən tədqiqatçılardan deyil. Qəzənfər müəllim sakit, arxayın, tam hövsələ ilə oturur və allahına şükür eləyə-eləyə yazar. Həm də bir maarifçi kimi yazan tədqiqatçıdır. V.İ.Lenin adına APİ-ni bitirib, iki il Soltanlıda işləyib. Atasını məktəb direktoru olub, müəllim ailəsində doğulub. Qəzənfər müəllimin yazılarında həmişə o müəllimlik inersiyası hiss olunub. Tənqidində də o həmişə nəzərdə tutub ki, bu, bir müəllimin yazısıdır, cəmiyyət içərisinə çıxma biləcək, ən müxtəlif səviyələrdə oxuna biləcək və ədəb-ərkanı qoruya biləcək yazılar yazıb; yəni onun yazılarının intonasiyasında bu cəhət çox ciddi şəkildə gözlənilir.

1962-ci ildən – 60-cı illərdən Qəzənfər müəllim tədqiqatlar aparmağa başlayıb, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının aspirantı olub. Bizim dilçi-ədəbiyyatçı ənənələrini daşıyan çox böyük bir tədqiqatçının aspirantı olub – Əbdülzəl Dəmirçizadənin. Yəni onda da o xüsusiyyət vardı, dili də, ədəbiyyatı da çox gözəl bilirdi. O da Bəkir Çobanzadədən gələn bir xətdir ki, bizim filologiyamızda həmişə mövcud olub. Qəzənfər müəllimin namizədlik dissertasiyası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin

dramaturgiya dilinə həsr olunub və bundan sonra bu mövzu onun yaradıcılığının məzmununu, mahiyyətini, perspektivlərini müəyyənləşdirib. Uzun müddət satira dili problemləri üzərində işləyib, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiya dili barədə 60-cı illərdə apardığı tədqiqatdan sonra uzun müddət o, komizmin dil vasitə və üsulları problemi üzərində işləyib. Satira dili, yumor dili, bu dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırıb və mən çox səmimi şəkildə deyə bilərəm ki, Azərbaycanda ümumiyyətlə yumor, satira (bunlar adətən satira dili adı ilə gedir) dili sahəsində, xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən müasir dövrə gələ-gələ, bu dövrün ən güclü mütəxəssisi Qəzənfər müəllimi hesab etmək olar. Onun əsərlərində komizmin ən müxtəlif məsələləri, ən müxtəlif stilistik imkanları əhatə olunmuşdur. Komizmin müxtəlif məsələləri ilə işləyə-işləyə, Qəzənfər müəllimin özünü də APİ-də və ümumiyyətlə, bizim filoloji aləmdə, dilçilik aləmində Cəlil Məmmədquluzadə hesab edirlər, çünki özü də yumora meyilli adamdır. Doktorluq dissertasiyasını müxtəlif səbəblərdən bir az gec müdafiə edib – iş hazır olandan 10 il sonra.

Mən bunları niyə deyirəm? Ona görə deyirəm ki, onun bütün bu vaxta qədər yazdığı əsərlərin hamısı, əslində, bu və ya digər şəkildə bu əsərində iz qoyub.

Qəzənfər müəllim orta məktəb dərsliklərinin müəllifidir. Xüsusilə onun orta məktəb dərsliklərində – bu ancaq bizim bir sıra dilçilərimizin yazdıqları dərsliklərə aiddir, – sizin yadınızdadır ki, təxminən 70-80-ci illərin əvvəllərinə qədər yazılan dərsliklərdə nümunələr, illüstrativ materiallar, bir az pis çıxmasın, zamanı keçmiş materiallar idi. Misallar, deyək ki, M.Ə.Sabirdən verilirdi, sonra da standartlar gəlirdi – 30-cu illərin, 40-cü illərin ədəbiyyatı; hətta 50-ci illərdə ədəbiyyata gələnlərdən də misallar verilmirdi, həm ali məktəb dərslikləri, həm də orta məktəbin dil dərslikləri belə qurulurdu. Bu da zahirən, deyirsən ki, qrammatika məsələsidir, nə fərqi var, deyək ki, şagird sintaktik əlaqələrin növlərini tapmalıdır, bu elə Sabirin dilində də var, Füzulinin dilində də. Bizim müasir ədəbi prosesə, müasir ədəbiyyat materiallarından istifadəyə dilçilik ədəbiyyatında meyil ya yox idi, ya da demək olar ki, az idi. Bu prosesi, deyəsən, o vaxtlar Ağamusa müəllim dəyişməyə başladı, o, 5-6-cı siniflər üçün kitabında, Bəxtiyar Vahabzadədən, müasir ədəbiyyatdan misallar verdi. Amma bu sahədə ən böyük işi Qəzənfər müəllim gördü. 77-ci ildə onun rus məktəbinin 2-ci sinfi üçün «Azərbaycan dili» kitabı çıxdı. Görün müasir ədəbiyyatdan nə qədər adamın əsərlərindən nümunələr verdi! Bütövlükdə kitabın illüstrasiya mənzərəsini dəyişdi. Bu, indi zahirən adı görünən bir məsələdir, amma metodika səviyyəsindən baxanda çox ağır məsələdir və mən əminəm ki, bizim o zamankı metodiklərimiz də heç belə diqqətlə öz dərsliklərini yeniləşdirməmişdilər.

İlk dəfə olaraq: İlyas Tapdıq, Teymur Elçin, Zahid Xəlil, Məmməd Aslan, Zəlimxan Yaqub, Hüseyn Arif, Xəlil Rza, Əli Kərim, Yusif Həsənbəy, Tofiq Mahmud, Fikrət Sadıq, Fikrət Qoca, Səyavuş Məmmədzadə, Məstan Günər, Rafiq Yusifoğlu, Məmməd İsmayıl, Qasım Qasımzadə, Rəfiq Zəka, Sərdar Əsəd, Nəriman Həsənzadə, Qabil, Şəkər Aslan, Tofiq Bayram və b. şairlərimizin əsərləri dərsliyə daxil edildi, yəni klassiklərdən nümunələri saxlamaqla, gözəl bir ənənə başladı (ədəbi-metodiki baxımdan). Və sonra 7-8-ci siniflərin kitabını ki, 83-cü ildən işləməyə başladı, o kitabı da bu cür yeniləşdirdi. Bu əsər dil dərsləkləri sahəsində bizim ən qədim kitabımızdır, Muxtar Hüseynzadə ilə Şirəliyevin kitabı 30-cu illərdən gəlirdi və təxminən 45 yaşı tamam olurdu – yeni proseslər başlayanda. 40 il ərzində bu kitabda ədəbi illüstrativ material kimi gedən ən cavan yazıçı, deyəsən, Qılman İlkin idi. 40 ildən artıq bir müddətdə dərslük bu səviyyədə şagirdlərə çatdırılırdı. Yeniləşdirmənin pedaqoji baxımdan, metodiki baxımdan böyük əhəmiyyəti vardı. Bu əsər sintaksisdir, yəni birbaşa nitq məsələlərini öyrənir, belə bir dərslükdə müasir ədəbiyyatın ümumiyyətlə olmaması orta məktəbdə zövq, düşüncə, dilə münasibət baxımından təhsilə, tərbiyəyə mane olan bir məsələ idi. Sonra Qəzənfər müəllim Yusif Seyidovla, bizim hörmətli müəllimimizlə bir yerdə bu kitabı bir daha yeniləşdirdi. İlk dəfə olaraq, 80-ci illərdə Qəzənfər müəllimin əməyi ilə dərslükdə: Anar, Balas Azəroğlu, B.Bayramov, B.Vahabzadə, Ə.Cavad, C.Novruz, E.Mahmudov, Elçin, Əfqan, Ə.Qasimov, Ə.Əylisli, F.Kərimzadə, X.Rza, İ.Məlikzadə, İ.Hüseynov, Qantəmir, M.Araz, S.Əhmədov, S.Tahir, Şəhriyar, Y.Səmədoğlu və başqaları, klassiklərlə yanaşı, bir belə potensial, dil potensialı əhatə olundu. Və yenə deyirəm ki, bu cür bir nüfuzlu kitabda, bu cür hörmətli bir kitabda – Şirəliyevlə Muxtar Hüseynzadənin əsasını qoyduğu bir kitabda birdən-birə keyfiyyətə bu cür dəyişikliklər aparmaq çox çətin idi, yəni təkə iş prosesi baxımından çətin deyildi, həm də elə metodistlər etiraz edirdilər ki, belə olmaz. Və bir də 50-ci illərə qədərki dil çox standart dildir, yəni onun tabeli mürəkkəb cümləsi də qaydasındadır, budaq cümləsi də, baş cümləsi də. Amma müasir dildə Əkrəm Əylislinin dilini o nöqteyi-nəzərdən təhlil etmək, o nöqteyi-nəzərdən standartlaşdırmaq qrammatik baxımdan ağır məsələdir, Yusif Səmədoğlunun, ya Fikrət Qocanın şeir dilini – sərbəst şeir axtarışlarını! Çünki bu dilin özü müasir dil proseslərində hələ bir təcrübə idi. Görək onu orta məktəbdə elə eləyəsən ki, normativlərə cavab versin. Qrammatika çox mühafizəkar bir elmdir və görək o mühafizəkarlıqda bir az müasirliyə uyğunlaşdırılsın. Bax Qəzənfər müəllimin bizim dilimiz və ədəbiyyatımız, ədəbi dilimiz, müasir dil prosesləri ilə əlaqədar ən böyük xidmətlərindən biri bu idi və bu kitabdakı bir sıra məqalələrində,

xüsusilə yazıçı dili ilə, dərsliklərimizin dili ilə bağlı məqalələrində həmin işləri öz əksini tapıb.

Qəzənfər müəllim bu kitaba qədər «Komik-bədii vasitələr», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» monoqrafiyalarını yazıb və bu kişinin bəlkə də bizim folklorşünaslığımızda, ümumiyyətlə, filologiyamızda ən böyük xidmətlərindən biri, bir də mən belə hesab eləyirəm, Qurbanini ən mükəmməl şəkildə çap etdirməsidir. Qurbani Azərbaycan aşıqlarının babasıdır, yəni bütün aşıqlar özlərinin babası hesab edirlər onu. Qurbani aşığın ozandan ayrılması dövrünün sənətkarıdır. O zamana qədər, təxminən mənim yadımdadır, Qurbanidən 50-dən bir az çox şeir məlum idi və balaca kitabı çap olunmuşdu. Qəzənfər müəllim Qurbanini ən mükəmməl şəkildə çap elədi, həm də onun haqqında ən gözəl tədqiqat əsərini yazdı. Bu tədqiqat əsəri əvvəlcə «Qurbani» adı ilə çıxdı, sonra «Qurbani və poetikası» adlı gözəl və mükəmməl bir kitab çap etdi. Bu kitabda da Qurbani ilə bağlı məqaləsi var. Qəzənfər müəllim Qurbaninin dövrü, zəmanəsi, dili, Şah İsmayıl Xətai ilə əlaqələri istiqamətində, dastandan gələn həzm olunmuş Qurbani, Qurbaninin şəxsiyyəti ilə əlaqədar, yəni birbaşa subyektiv məsələlərlə bağlı və ən müxtəlif planlarda, bir ensiklopedik səviyyədə araşdırmalar aparıbdır və bu da onun çox böyük xidmətidir.

Qəzənfər müəllimin bir xidməti də, bu kitabda öz əksini tapmış, APİ-də bizim böyük sənətkarlarımızın yubileylərinin, müxtəlif görüşlərin keçirilməsidir; xüsusilə Cənubi Azərbaycanla əlaqədar o görüşlərin bir neçəsində, mənə də qismət olub, iştirak etmişəm və o görüşlərin, inanın, hər biri, orda olanlar bilirlər, bir elmi tədqiqat səviyyəsində idi; Qəzənfər müəllim özü yaxşı məruzələr edirdi, həm də ekspromtom problemlər çıxırdı ortaya, yəni gözəl bir işi idi. O vaxt başladı ki (APİ-də filologiya fakültəsinin dekani idi), o zaman belə şeylər eləmir dilər, demək olar ki, o cür işlər görmək dəbdə deyildi. O vaxtlar Qəzənfər müəllim Qurbani gecəsi keçirdi, Füzuli gecəsi keçirdi, Hüseyn Arifin yubileyini keçirdi. Mikayıl Rəfilinin, Söhrab Tahirin, Şıxəli Qurbanovun, Əhəd Hüseynovun, Ə.Dəmirçizadənin, Səməd Vurğunun, Süleyman Rüstəmin, Əhməd Ağaoğlunun və s. və ilaxir...

Cənublularla görüşlər də mənim yadımdadır – Cavad Heyətlə, Fərzanə ilə, Qulamhüseyn Beqdeli ilə, Savalanla və s. Ümumiyyətlə, Qəzənfər müəllim çox geniş fəaliyyət göstərmişdir – həm bu sahələrdə, həm filologiya elminin, tədrisin təşkili sahəsində. Mənim yadımdadır ki, biz bir yerdə keçən il ali məktəblər üçün filologiya üzrə tədris planı hazırladıq, – çox böyük, ağır və çətin vəziyyətlə, nazirliklə 50 cür kontakta girə-girə, mübahisə eləyə-eləyə, o səviyyədə ki, o plandan həm də çox şey asılı idi; bizim filologiyamız ali məktəblərimizdə hansı sə-

viyyədə təqdim olunacaq, hansı prinsiplərlə təqdim olunacaq, necə təqdim olunacaq və bu sahədə Qəzənfər müəllimin gördüyü işlər böyükdür.

Bu söhbətləri mən Qəzənfər müəllimi tanımayanlar üçün daha çox elədim.

Onu da deyim ki, arada bir tərcüməyə də meyl edib, fin yazıçısı Marti Larninin «Sokrat Helsinkidə» hekayəsini tərcümə edib, 76-cı ildə «Azərbaycan» jurnalında çap etdirib.

Bu kitaba gəldikdə, bu kitab həqiqətən gərgin əməyin və böyük başın əsəridir. Bu kitabda daha çox diqqəti cəlb edən, filologiyamız üçün daha çox əhəmiyyətli olan mövzular və yazılar hansılardır? Bir ümumi baxanda hiss olunur ki, təxminən Lixaçovun müasir ədəbiyyata ümumi baxışı tipində bir baxış var. Yəni ümumi mədəniyyət, ümumi düşüncə, dildən gəlmə, tənqidçilikdən çox bir maarifçi-ədəbiyyatşünasın işi... Təxminən, elə bil ki, bu yazıları Abdulla Şaiq yazıb. Bu tipdə bir maarifçi baxışı var bizim ədəbi prosesə, heyrətlənmək var o yazıların qarşısında və bu heyrətin, elə bil, xəritəsini yaratmaq var, belə bir dərəcədə ki, elə bil, ədəbiyyatın metodologiyasını yaradır. Məsələn, İsa Hüseynov haqqında, mən biləni, hələlik Azərbaycanda filoloji baxımdan ən ciddi yazıları Qəzənfər müəllim yazıb. Xüsusilə bizim ümumiyyətlə ədəbi ictimaiyyətimiz üçün mübahisəli olan «Qapalı dünya» hissəsi ilə bağlı olan mübahisələrin, fikirlərin yeni aspektdə təhlilləri, həm mif aspektində təhlilləri, həm, deyək ki, Marra qədərki və Marrdan sonrakı dövrün dil genezisi, ottogenezis problemləri ilə bağlı təhlil, Azərbaycan dilinin mənşəyinə baxış problemləri. Ümumiyyətlə, mən belə təsəvvür edirəm ki, indiyə qədər İsa Hüseynov haqqında filoloji məzmununda ən gözəl yazıdır bu yazı. Sonra müasir nəsrin problemləri haqqında Qəzənfər müəllimin yaxşı yazıları var. Xüsusilə, Sabir Əhmədovun əsərləri haqqında gözəl məqaləsi var, bizim haqqında çox az yazılmış Tahir Hüseynovun əsərləri haqqında gözəl yazıları var, həqiqətən gözəl yazıları var! Fərman Kərimzadə rəhmətliyin əsərləri barədə çox maraqlı, çox qiymətli yazıları var, Yusif Səmədoğlunun «Qətl günü» əsərinin dili və üslubi ilə əlaqədar, ümumiyyətlə bu əsərin estetikası ilə bağlı, poetikası ilə bağlı yazısı var və s. və ilaxir. Yəni bütün bunlar hamısı onu deyir ki, qədimdən gələn və müasir dövrü əhatə edən bir poetika tarixi kimi, dil poetikası tarixi kimi bu kitabı oxumaq olar. Burada Yunus Əmrə də var, Yunus Əmrənin dilinin təhlili də var, Yunus Əmrənin düşüncəsinin, şeir poetikasının, təfəkkür poetikasının təhlili də var. Deyək ki, sonra eyni tipologiya ilə, eyni xətlə gələn, amma bir qədər ayrı coğrafiyanın, tarixin ayrı bir coğrafiyasının materialı olan Qurbaninin təhlili də var, – eyni şövqlə və eyni həvəslə və sonra XX əsrin əvvəllərinin o nəhənglə-

rinin, o mühitin ki, orda böyük dil prosesləri gedirdi, dil mübarizələri gedirdi, dil münaqişələri gedirdi və dil proseslərinə siyasi meydanda baxılırdı – o zamanın, o proseslərin də təhlili var. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev haqqında xüsusi tədqiqat aparıb Qəzənfər müəllim. Düzdür, Qəzənfər müəllimdə əsas tendensiya XX əsrin 50-60-cı illəri ədəbiyyatının dil məsələlərini araşdırmaq istiqamətindədir. 50-60-cı illərin bir normativi var idi və həm dildə, həm düşüncədə, hər hansı məzmununda olur-olsun, bir normativlik, nəyinsə sonu idi; deyək ki, İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür»ü kimi, Bayram Bayramovun əsərləri kimi. Bunların içərisində zəif də ola bilərdi, güclüsü də ola bilərdi, amma çox zaman, Qəzənfər müəllimdə belə bir cəhət var, yəni istəyirsən zəif yaz, istəyirsən güclü yaz, artıq subyekt yoxdur, dilin, təfəkkürün, mədəni düşüncənin prosesləri elə gəlib ki, 50-60-cı illərdə, elə bil, bir standart çevrilib və həmin standart artıq bir adamın işi deyil, dövrün, zamanın, millətin istedadının bir səviyyəsidir və o barədə Qəzənfər müəllim söz deyib ümumiləşdirib.

Belə, bu şəkildə. Mən Qəzənfər müəllimi «Sənət düşüncələri» adı ilə çıxmış bu gözəl kitabına görə təbrik edirəm və əminəm ki, Qəzənfər müəllim hələ çox belə kitablar yazacaq, bundan sonra daha çox işləyəcək. Bu kitab, sizə deyim ki, Anar müəllim də bayaq dedi, bizim bəlkə də 90-cı illərin ikinci yarısında həm həcminə, həm keyfiyyətinə, həm doğuracağı marağa görə seçilən, sayılan və birinci dərəcəli əhəmiyyəti olan əsərlərdən biridir və necə deyərlər, bizim zəmanəmizin əsəridir, yəni tək Qəzənfər müəllimin əsəri deyil, eyni zamanda Ağamusa müəllimin də əsəridir, Müseyib müəllimin də əsəridir, Yusif müəllimin də əsəridir. Bizim hər birimiz, filoloji təfəkkürümüzün indiki səviyyəsində bu əsərə öz imzamızı qoya bilərik, yəni böyük əminliklə, böyük inamla şərik ola bilərik burdakı fikirlərə, burdakı səviyyəyə.

Təşəkkür edirəm.

SÖHRAB TAHİR

Xalq şairi

Allah canını sağ eləsin, mənim fikrim yox idi söhbət eləməyə, elə bu müzakirə ilə maraqlanırdım. Nizami müəllimin o kəlamlarına, elmi təfəkkürlə, çox parlaq nitqinə qulaq asmaq üçün gəlmişdim. Nizami müəllim həqiqətən kitabın qiymətini yaxşı verdi, həm də Qəzənfər müəllimin keçdiyi yaradıcılıq yolunu çox gözəl qiymətləndirdi. Hətta ayrı-ayrı kitablarının təhlilini də çox qısa və lakonik şəkildə çatdırdı bizə və biz təsəvvür elədik ki, Qəzənfər Kazımov 60 yaşına gəlib çatıb, Allah canını sağ eləsin və doğrudan da həyatını, keyfiyyət və yüksəliş yolu ilə yaşayıb. O kitabı, Nizami müəllim, mən də vərəqlədim. Doğrudan da,

dediyiniz dövrləri çox gözəl əhatə edib, ayrı-ayrı yazıçıların xüsusiyyətlərini çox gözəl təhlil edib. Onu da çox gözəl dediniz ki, Qəzənfər müəllimdə, onun təfəkküründə bir poetiklik var, elmi təhlilində elə bir poetiklik var ki, adama ləzzət verir, bir də görürsən ki, çıxdı, elmin çərçivələrindən çıxdı, şairləşdi. Xüsusilə İsa Hüseynov haqqında, başqa yazıçılarımız haqqında çox böyük obyektivliklə yazıb. Azərbaycan dilinin qeyrətini çəkən bir alim kimi, dilimizin poetikliyi, onun qədimliyini öz məqalələrində oxucuya, elmi auditoriyaya gözəl məntiqlə çatdıran bir adam kimi mən Qəzənfər müəllimi çox sevirəm. O, yüksək elm ocağında bizim böyük şəxsiyyətlərin, böyük yazıçıların, böyük alimlərin yubileylərini onlara layiq şəkildə, günümüzə, müasir dövrümüzə layiq şəkildə keçirir. Mən o yubilyelərin bir neçəsində iştirak etmişəm, mən şairəm, mənim müəllimlərim burada oturub – Ağamusa müəllim, Yusif müəllim, dilin matematikasında, dilin riyaziyyatında mənim əlim yoxdur, lap açığını deyirəm. Amma gör nə gözəl alimdir ki, nə gözəl insandır ki, mənə çəkib gətirib öz yaradıcılıq məclisinə. Mən çox şadam, Qəzənfər müəllim, mən heç bilmirdim ki, sizin 60 yaşınız var... Bizim Azərbaycan dilimiz, o taylı – bu taylı dilimiz, burda o qədər inkişaf edib ki, bu dil o qədər gözəlləşib ki, onun dil dərslərinə girib auditoriyada dinləməklə fəxr eləyərdim. Mənə bir çıxışım var idi, orda dedim ki, bir zaman ki, prezidentimiz xarici ölkələrdə belə səlis danışır, Amerikada birinci dəfə olaraq rəsmi Azərbaycan dili səsləndi, doğrudan da, Azərbaycan dili bax bu alimlərimizin hesabına gəlib bu səviyyəyə çatıb, mən təklif elədim ki, türk xalqlarının hamısının dilini əvəz eləyən BMT-də Azərbaycan dili olsun. Çünki bu dil çox inkişaf edib, həddindən artıq – elmi cəhətdən, quruluş cəhətdən, xalq dilinə istinad eləyən bir dil kimi.

Mən, Qəzənfər müəllim, vaxtınızı çox almıram. Sizi öpürəm, bağırma basıram. 60 illiyinizi də təbrik edirəm, kitabınızı da təbrik edirəm.

Sağ olun!

QABİL

Xalq şairi

Fazil Dərbəndi var idi, yazmışdı ki:

Heç rəvadır, alim olsun Əhliman, mən olmuyum,

İçsin elmin konyakın, olsun piyan, mən olmuyum?

Mənə qarşı Söhrab danışsın, mən danışmayım?

Mən bu kitabın mündərəcatına baxdım və bəzi məqalələri də oxudum. Bu kitab özü deyir ki, məndə nə var! Elə mütəxəssislər var ki, çox dar, məhdud bir sahədə çalışır, namizədlilik dissertasiyası müdafiə edir. Felin filan zamanında bilmirəm nə, və ya ismin nəyi, yaxud söz

haqqında. Təmiz adamdır e, sözüümüz yoxdur! Müəllimliyini eləyir, heç kimlə işi yoxdur. Və hətta doktorluq müdafiə edir. Çox dar, məhdud bir sahədə. Mənim sahəmdir, vəssalam. Burda bir cinayət yoxdur, burda bir xəyanət yoxdur. Bu da belədir də. Ancaq bu kitabın mündəricatına baxanda, içindəki yazıları oxuyanda və Nizami müəllimin dediklərini, – Nizami müəllimi Allah bizə çox görməsin, necə deyərlər, o, bizim müzakirələrin artilleriyasıdır, – aydın olur ki, bu kitab Qəzənfər Kazımovun böyük həyat yoludur. Burda alimlik də var, burda jurnalistlik də var, resenzentlik də var, burda tarixçilik də var, burda folklor tarixçiliyi də var, burda ədəbiyyatşünaslıq da var, burda bir müəllimin iradlarına çox mədəni cavab da var, burda Zəlimxanın da portreti var, ustad şairimiz Söhrəbin də barəsində var, Qurbanidən tutmuş Fərman Kərimzadə, «İdeal» romanı, xatirələr, ustadlar haqqında yazılar var, memuar ədəbiyyatı, elmi təhlil var, ədəbiyyat tarixi var, aşığı ədəbiyyatı var, gündəlik ədəbiyyatımızın produksiyasına, gündəlik ədəbiyyatımızın məhsullarına alimin, müəllimin münasibəti var və Qəzənfər müəllimin bəlkə üç bu boyda kitabı var, seçib yığıb bunu çap etdirib. Qəzənfər müəllimin monoqrafiyaları var. Qəzənfər müəllimin özünün üzündən bir nur yağır və üzünün nuru ilə qələminin nuru bu kitabda birləşib.

Ona eşq olsun!

YÜSİF SEYİDOV

Filologiya elmləri doktoru, professor,
BDU-nun kafedra müdiri

Bir zaman bizim klassik filologiyamız var idi, klassik filoloqlarımız var idi. Fərqləndirmək olmazdı ki, onlar dilçidir, ya ədəbiyyatçıdır. Məsələn, Xətib Təbrizini kim deyərdi ki, dilçidir, ya ədəbiyyatçıdır. Klassik filoloq idi. Sonra yavaş-yavaş ixtisaslaşma başladı. Müasir dövrə gəldi, müasir dövrdə dilçi oldu, ədəbiyyatçı oldu. Bu yaxınlarda yavaş-yavaş alimləri az qala narahat eləməyə başlamışdı ki, dilçilik filologiya deyil və ya ədəbiyyatşünaslıq filologiya deyil, bunlar bir-birindən ciddi şəkildə ayrılmışdır.

Dissertasiya məsələsi şərti bir şeydir, yəni biri dilçi olur, biri ədəbiyyatçı, amma yenə də filologiya filologiyadır, yəni bunlar bir sahədir, böyük sahədir. Ola bilər ki, bir sahədə dərin tədqiqat aparasan, bir sahəni yaxşı öyrənəsən, amma belə ayrılıq – hətta ədəbiyyatın öz içərisində ayrılıq, dilçiliyin öz içərisində ayrılıq həm elmi qurudur, həm də alimləri qurudur. Məsələn, ədəbiyyatçı var ki, deyir, mən XIX əsrin mütəxəssisiyəm, Nizamini, Füzulini, Vaqifi bilmirəm. Dilçi var ki, de-

yir, mən müasir dil mütəxəssisiyəm, dilin tarixini bilmirəm, bilmək lazım deyil. Bu, bizim elm üçün çox ciddi təhlükədir. Bu, alimin, tədqiqatçının ziyalılığını əlindən alır. Ziyalı bir sahədə ciddi tədqiqat aparsa da, gərək başqa sahələrə də girə bilsin. Məsələn, müəllim sifə girir, nə olsun ki, bir sahədə dərs deyir, tələbə sual verə bilər, gərək tələbə qarşısında o özünü geniş əhatə dairəsinə malik olan bir ziyalı kimi göstərə bilsin. O zaman müəllimin qiyməti olur. İndi son zamanlar, çox yaxşı ki, bir sıra alimlərimiz – bir sıra dilçilərimiz, bir sıra ədəbiyyatçılarımız dil ilə ədəbiyyatın kəşşiyi sahələrdə gözəl işlər görürlər, gözəl tədqiqatlar aparırlar. Onlardan bir idə Qəzənfər müəllimdir. Qəzənfər müəllim elə yaradıcılığının əvvəlindən belə iki istiqamətdə tədqiqat aparır, öz elmi işlərini davam etdirir. Gözəl məqalələr yazır və o elmi işlərin, elmi məqalələrin nəticəsi indi belə bir ağır, sanballı, məzmunlu kitabda öz əksini tapıb. Burada dedilər, mən iki kəlmə ilə bir də təkrar edirəm: burada tək ədəbiyyat, dil məsələsi deyil, bu kitabda dilin də müxtəlif sahələri var, ədəbiyyatın da müxtəlif sahələri var. Klassik ədəbiyyat da var, müasir ədəbiyyat da var; Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi də var, müasir Azərbaycan dili də var; tarixi qrammatika da var, müasir qrammatika da var, onların kəşşiyi yerlər də var. Bu kitab, sözün geniş mənasında, filologiyanın bütün sahələrini birləşdirən bilən çox sanballı, gözəl bir kitabdır və mən Qəzənfər müəllimi təbrik edirəm, ona can sağlığı arzu edirəm. Arzu edirəm ki, bu tədqiqatlarını davam etdirdirsin.

MUSTAFA MUSTAFAYEV

Professor

Yoldaşlar kitabın məziyyətləri haqqında yaxşı danışdılar. Sözün əsl mənasında filoloq, Yusif müəllim qeyd elədi, bizim respublikada əvvəldən az olub, bu gün də filoloqları barmaqla saymaq olar. Mən Bəkir bəy Çobanzadəni görməmişəm, lakin onun yazılarını oxumuşam. Ordan bəri gələn filoloqları ancaq barmaqla saymaq olar: vaxtilə mərhum Əkrəm Cəfər, sonra bizdə – API-də Mirzə Cavad Bağirov...

İndiki dövrdə ədəbiyyat tariximizi, bizim klassik ədəbiyyatımızı, dil tariximizi, müasir dilimizi gözəl bilən alimlərdən mən tanıyıram Ağamusa müəllimi, Yusif müəllimi, Tofiq müəllimi, gənc Nizami Cəfərovu, Kamal Abdullayevi, – bunlar sözün həqiqi mənasında filoloqdur. Bu gün çoxdan tanıdığım, çoxdan bələd olduğum, 40 ilə yaxın bir müddətdə bir yerdə işlədiyim Qəzənfər Kazımov da həmin cəbhəyə daxildir, o da sözün həqiqi mənasında filoloqdur. Onun ədəbi dilimizi, ədəbiyyat tariximizi, klassik poeziyamızı, müasir yazıçılarımızı gözəl bilməsi, gözəl təhlilləri məni valeh edir. Onun beş monoqrafiyası var mən-

də – öz dəsti-xətti ilə yazıb verib. Bunlardan tamamən fərqlənən bu kitab 576 səhifədən ibarət olub 87 başlıq altında gedən rəngarəng yazılardan ibarətdir. Burda nə yoxdur? Təkrar edirəm: klassik ədəbiyyatımız – Nizami, Füzuli, Nəsimi, Yunus Əmrə, Molla Qasım – bunlar klassik yazıçılardır. Demək olar ki, bütün müasir şair və yazıçılarımız haqqında burda fikir söylənmişdir. Bu mənim şəxsi fikrim olsa da, mən Qəzənfər müəllimin bu kitabını filologiyamızın ensiklopediyası adlandırırım. Çünki ədəbiyyatımız haqqında, dilimiz haqqında, klassiklərimiz haqqında, müasir yazıçılarımız haqqında, şairlərimiz haqqında bu və ya digər bir şəxs bir şey bilmək istəyirsə, bu kitaba müraciət edə bilər. Bu kitabdən o çox şey əxz edə bilər. Baxmayaraq ki, uzun müddətdir biz bir-birimizi tanıyırdıq, on ilə qədər o bizim dekanımız olub, mən onda olan bir çox xüsusiyyətləri bu kitabı vərəqləyəndə qədər müşahidə etməmişdim. Bunda nə gözəl şairanə, nə gözəl nasiranə müşahidə qabiliyyəti var imiş! Nə gözəl dili var imiş! Oxuduqca deyirəm: «Əhsən!» Mərhum Mikayıl Rəfilini haqqında iki məqalə yazılmışdır. O məqalələrdən biri Anarın məqaləsidir ki, «Fikir karvanı» kitabında gedib, mən onu oxumuşam, – həm rus dilində, həm Azərbaycan dilində, çox yaxşı əsərdir. İkinci məqaləni Qəzənfər Kazımov yazmışdır. Mikayıl Rəfilini haqqında adam nə qədər yaxşı təsəvvürə malik olur! Mən də Mikayıl Rəfilini görmüşəm. Mikayıl Rəfilini mənim də müəllimim olmuşdur, onun da müəllimi olmuşdur. Lakin bizdə müşahidə qabiliyyəti elə olmayıb ki, biz onun bu günləri bu və ya başqa şəxsiyyət haqqında dediklərini, ifadə etdiklərini ifadə edə bilək. Mərhum Şıxəli Qurbanov Mərkəzi Komitənin katibi ola-ola, dövlət imtahan komissiyasının sədri idi. Onun instituta gəlişini biz də görmüşdük. Bu günləri Şıxəli Qurbanov haqqında onun 70 illiyi münasibətilə yazılmış o məqalədən mən yeni şeylər öyrənirəm. Halbuki Qəzənfərdən qabaq Şıxəli Qurbanovu mən tanıyırdım.

Professor Qəzənfər Kazımovun bu kitabı çox gözəldir. O, Füzulini o qədər gözəl təhlil edir ki, mən klassik ədəbiyyatdan dərs deyirəm, onun təhlili qarşısında təəccüblənirəm və həsəd aparıram. Və deyirəm ki, əhsən sənə! Həm dili gözəl bilirsən, həm klassik ədəbiyyatımızı! Nəsimini elə gözəl təhlil edirsən ki, o təhlili hər kəs edə bilməzdi.

Füzulinin yubileyi keçirilərkən o, çıxış etdi, giriş nitqi söylədi, əslində, o, çıxış deyildi, məruzə idi. Rus dili kafedrasının müdiri – Tomris xanım yanımda oturmuşdu, – Tomris müəllimə, bir də gördüm pıçıldayır ki, «Əhsən, Qəzənfər!» O, Füzulini o qədər gözəl təhlil etdi, oturanlara elə yüksək səviyyədə çatdırdı ki, rus dili müəllimi ona əhsən dedi, öz təşəkkürünü bildirdi. Biz fəxr etməliyik Qəzənfər müəllimlə!

Mən bir şeyə təəssüflənir və təəccüblənirəm. Nə üçün (bizim tələbələrımız çox şey itirir) ədəbi dil tarixinin mühazirəsini Qəzənfər mü-

əllim aparmır? Mən buna çox təəssüf edirəm. Və təəccüb edirəm ki, bu sahəni nə üçün başqalarına, həm də bu sahəni bilməyənlərə verirlər. Həqiqətdə filologiya fakültəsi və tələbələrımız çox şey itirir. Deyərlər ki, çörəyi ver çörəkçiyə, birini də üstəlik.

Sizə mən bu yolda müvəffəqiyyətlər arzu edirəm, can sağlığı arzu edirəm, qələminizin möhkəmliyini arzu edirəm, yazarkən, işləyərkən qələminiz titrəməsin, ürəyiniz möhkəm olsun, can sağlığı ilə bizi sevindirən yeni-yeni kitablar ortaya çıxarasınız!

AYDIN HACIYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

Mən Qəzənfər müəllimi lap çoxdan tanıyıram. Bir yerdə ali təhsil almışıq, bir vaxtda rayonlara gedib işləmişik. Sonra aspirantura dövrümüz... 30 ildən çoxdur ki, çiyin-çiyinə işləyirik. Bayaq Qəzənfər müəllimi Nizami müəllim haqlı olaraq Mirzə Cəlil ilə müqayisə etdi.

Qəzənfər müəllimin həm qələmində, həm də danışığında yumor vəhdət təşkil edir, bu da onun danışığını, nitqini sevdilir, hamıda iz buraxır və bizim institutda, mənə elə gəlir ki, gələcəkdə onun yumorunu kim isə toplayacaq, çap etdirəcək. Söhrab Tahir bayaq çox gözəl dedi ki, qeyrətli, Azərbaycan dilinin qeyrətini çəkən dilçilərdəndir. Mən bu sözü təsadüfi söyləmirəm. Ayrı-ayrı sənətkarların, xüsusən klassik sənətkarların həyat və yaradıcılığında danışanda, onların haqqında mürəzə edəndə onun o dərindən və məzmunlu nitqi qarşısında, inanın ki, ədəbiyyatçılar xəcalət çəkir.

Qəzənfər müəllim bir yaxşı ənənə qoymuşdu filologiya fakültəsində – ayrı-ayrı professorların, ayrı-ayrı alimlərin, ayrı-ayrı şairlərimizin yüksək səviyyədə yubileylərini keçirirdi – Şıxəli Qurbanov, Əhəd Hüseynov və başqaları haqqında keçirdiyi tədbirlər buna misal ola bilər.

Qəzənfər müəllimin, Mustafa müəllim yaxşı xatırlatdı, Süleyman Rəhimovun dediyi kimi, kərpic-kərpic əsərləri var, monoqrafiyaları var; indiki dövrdə, hamımız yaxşı bilirik, bu şəkildə yüksək poliqrafiyalı, yüksək keyfiyyətli bu cür əsər çap etdirmək asan məsələ deyil. O burada da öz yumorunu göstərdi: «Məni dekanlıqdan çıxartdınız, elə bilirsiniz, gedib evdə oturacağam?» Kitabı çıxartdı ki, «bax mən də belə edərdəm, fikirləşdim ki, bundan sonra daha çox yazmalıyam».

Qəzənfər müəllimə mən minnətdarlığımı bildirirəm ki, bu kitabda, az da olsa, mənim də haqqımda qeydlər veribdir və ayrı-ayrı yoldaşlar haqqında xatirələr, yazılar, düşüncələr vardır.

Mən Qəzənfər müəllimə uğurlar diləyirəm, arzu edirəm ki, o, yaradıcılığını daha da genişləndirsin, belə-belə yeni kitablarla bizi sevindirsin.

AYDIN ŞİRİNOV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Mən Qəzənfər müəllimin bu kitabının bu gün Azərbaycan ziyalılarının toplandığı yerlərdən biri olan Yazıçılar Birliyində təqdimatının keçirilməsini çox müsbət qiymətləndirirəm, belə güman edirəm ki, Qəzənfər müəllimin kitabının təqdimatı təkcə burada deyil, başqa yerlərdə də keçirilməlidir və keçirilməyə layiqdir. Qəzənfər müəllimin kitabını oxuyarkən mənə ən çox düşündürən, maraqlandıran kitabda fikirlərin dərinliyi, genişliyi, səlisliyi və obyektivliyi olub. Kitaba daxil olan bütün yazılarda saydığım keyfiyyətləri görmək olar və kitabı oxuyandan sonra fikirləşdim ki, Qəzənfər müəllimin kitabının «Sənət düşüncələri» adlandırılması şərtidir, Qəzənfər müəllimin kitabını «Düşüncə sənəti haqqında düşüncələr» də adlandırmaq olar. Çünki kitabda verilən mövzular, tədqiqatlar, qeyd olundu, filologiya çərçivəsindən çox-çox uzaqlara gedir, çox kənara çıxır və kitabın bütövlükdə düşüncə məzmunu, düşüncə səviyyəsi, düşüncə istiqaməti, ümumiyyətlə, müasir dövrdə elmlə məşğul olan ziyalı necə düşünməlidir, – bax belə bir sual ətrafında gedir. Söhbət bu və ya digər problemin, bir elmi problemin həllindən getmir. Mənim yadıma gəlir, 60-cı illərdə elmdə, elmsünaslıqda belə bir fikir yaranmışdı ki, hər hansı bir problemi bir alim tədqiq edib qurtara bilməz, buna görə də hər hansı bir elmi problemin tədqiqinə bir neçə alim qoşulmalıdır. Elmsünaslıqda yaranan bu fikirlə bağlı olaraq bəzən, gördün, bir kitabın 7-8 müəllifi oldu. Sonralar buna «briqada podrat üsulu» deyirdilər – lağ ilə, zarafatla və 80-ci illərdə artıq məlum oldu ki, elmi problemin kollektiv həlli həmişə istənilən nəticəni vermir və ümumiyyətlə, quruluş etibarilə düz deyil. Elm belədir ki, elmdə həmişə icraçılar var və onlar da elmi işçilərdir, onlar da elm adamlarıdır; amma elmdə bir də generatorlar var. Generator elmi ideyaları verən, onları qoymağı bacaran alimlərdir və o icraçılardan çox, o alimlər kitab üzərində işləməlidir ki, onu müxtəlif istiqamətə keçirə bilsinlər, onun tətbiqi ilə məşğul olsunlar. Qəzənfər müəllimin bu kitabını oxuyandan sonra mən bu qənaətə gəldim ki, Qəzənfər müəllim də bizim elm sahəsində işləyən mütəxəssislər arasında belə generatorlardandır, o, ideyalar qoyur, işləyir və eyni zamanda Qəzənfər müəllimin kitabında qoyulan problemlərə aid çoxlu tədqiqatlar, yeni tədqiqatlar aparmaq olar. Qəzənfər mü-

əllimin bu kitabında cavan tədqiqatçılar üçün geniş meydan açılır. Bayaq dedim ki, filologiya çərçivəsindən kənara çıxır, baxmayaraq ki, filologiyanın özü nə qədər geniş anlayışdır, onun sahələri var. Bu kənara çıxma nədə özünü göstərir? Mən bir misal göstərmək, bir məqaləsindən misal gətirmək istərdim – «Dilin tarixi xalqın tarixidir» məqaləsindən. Qəzənfər müəllim dilin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərdən, dilin tarixindən, Tofiq Hacıyevin, Qiyasəddin Qeybullayevin işlərindən bəhs edir və məlum olan bir qanunauyğunluğu daha parlaq şəkildə qoyur: dilin tarixinə getdikcə, tarixi dövr öz başlanğıcına yaxınlaşdıqca dillərin kökü eyniləşir, ümumi kök alınır və bəzən bu kök aldadıcı təsəvvür yarada bilər, aldadıcı görünüş ala bilər – belə çıxa bilər ki, bu və ya digər dil bütün dillərin protosudur, yəni totalım Azərbaycan dili bütün dillərin başlanğıcıdır. Qəzənfər müəllim xəbərdarlıq edir ki, ayıq olmaq lazımdır, belə «millilik» elmi obyektivlikdən çox uzaqdır. Qəzənfər müəllimin bu fikrini oxuyanda mənim yadıma düşdü Karl Linneyin hüceyrə nəzəriyyəsi, mənim yadıma düşdü onun dalınca ona əsaslanan Darvinin təkamül nəzəriyyəsi. Elə bil ki, Qəzənfər müəllim bugünkü biologiyanın üstündə oturduğu o bazanı, o müstəvini dilçilik sahəsinə köçürür. Hərçənd mən filologiya sahəsi üzrə mütəxəssis deyiləm, ancaq bu elm ilə, onun müxtəlif sahələri ilə daim maraqlanmışam.

Qəzənfər müəllimin müsahibələri diqqəti cəlb edir. Bu müsahibələrdə bugünkü gerçəkliyimizin, bugünkü cəmiyyət həyatının problemləri, onun ağrıları, onun perspektivləri, istiqamətləri geniş təhlil olunur və Qəzənfər müəllim yeri gəldikcə bu sahədə öz fikirlərini söyləyir, artıq burada o dilçi-filoloq çərçivəsindən kənardadır, Qəzənfər müəllim sosioloq, politoloq, filosof kimi çıxış edir və bu fikirlər də dəyərli fikirlərdir. Qəzənfər müəllimin bu və ya digər fikirləri ilə mübahisə etmək olar, amma mübahisə edərkən Qəzənfər müəllimin heç bir fikrini inkar etmək mümkün deyil, çünki həmin fikirlərin hamısı konseptual xarakter daşıyır, yəni əsaslandırılmış haldadır. Mənim yadıma düşür Aristotelin «Metafizika» əsərində söylədiyi məşhur fikir, – dünya alimləri tərəfindən sonralar götürülüb, istifadə olunub. Aristotel deyir ki, biz fikirləri ilə razılaşmadığımız müəlliflərə də öz minnətdarlığımızı bildirməliyik, çünki onlar bizi düşünməyə məcbur edir. Qəzənfər müəllimin də ilk baxışda mübahisəli görünən fikirləri belə yeni istiqamətdə düşünməyə məcbur edir, Qəzənfər müəllim, elə bil, çağırır ki, gəlin düşünək bu fikirlərin ətrafında. Qəzənfər müəllimin kitabı düşüncələr kitabıdır, orda söhbət konkret elmin bu və ya digər problemlərindən getmir, o, düşünməyə və elmi istiqamətdə düşünməyə çağırır. Və bu cəhətlərə görə mən onun bu kitabını yüksək qiymətləndirirəm.

Qəzənfər müəllim dayana bilməz. Hermenevtika deyilən bir elm var və bu elm alimin kitab yazarkən necə düşünməyini öyrənmək üçündür, alimin düşüncəsinin orijinal olub-olmadığını çox asanlıqla aydınlaşdırma bilir və eyni zamanda bu və ya digər fikir söyləyərkən alimin onu nə dərəcədə yaşamasını aşkar edə bilir. Bu baxımdan Qəzənfər müəllimin kitabını oxuyarkən bu qərara gəldim ki, o, fikirlərini yaşayır, o, elə-belə fikir söyləmir. Onun fikirlərində çoxlu implisivlik var, yəni bu fikirlər hansı postulatlarasa, hansı müddəalarasa, hansı prinsiplərəsə əsaslanır, lakin onların hamısını açmaq mövzu dairəsindən kənara çıxmaq olardı.

Bizdə, görürsən, tez-tez müzakirələr başlayır, – ya qəzetlərdə, ya elmi məclislərdə: «Ziyalılıq nədir?» «Ziyalı necə olmalıdır?» Mən elə bilirəm ki, Qəzənfər müəllimin kitabı bütövlükdə eyni zamanda ziyalılıq nədir, ziyalı öz ziyalılığından necə istifadə etməlidir – suallarına cavab verir. Yenə yadıma düşür Demokritin məşhur kəlamı. Deyirdi ki, «Elmi hər adamın əlinə vermək olmaz. Elmi o adamın əlinə vermək lazımdır ki, ondan özü üçün yox, xalq üçün istifadə eləsin». Qəzənfər müəllimin elmi belədir, ona görə də o, ölkə miqyasında, xalq miqyasında düşünür, onun düşüncələrinin istiqaməti yalnız elmi problemlərə, ictimai problemlərə aiddir, eyni zamanda bugünkü həyatın problemləridir.

Arzu edirəm ki, Qəzənfər müəllim, sənin gələcəkdə də belə kitabların yaransın!

MÜSEYİB MƏMMƏDOV

Filologiya elmləri doktoru,

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Biz Qəzənfər müəllim ilə eyni vaxtda aspirant olmuşuq. Hər ikimiz Dəmirçizadənin aspirantı olmuşuq. Biz III kursun aspirantı idik, Qəzənfər müəllim I kursda oxuyurdu. Elə o illərdən Qəzənfər müəllimdə o dilçilik duyumu, ədəbiyyatşünaslığa meyil bizim hamımızın diqqətini cəlb eləmişdi. Xüsusilə Dəmirçizadə deyirdi ki, «nə isə bunda bir işıqlı gələcək görünür».

Qəzənfər müəllimin bu kitabı haqqında yoldaşlar danışıdı. Doğrudan da, kitab, sözün həqiqi mənasında, məni də valeh edib. Əvvəla, gözəl redaktə olunub, gözəl yazılıb və bu kitabda bir çox mühüm məsələlər öz həllini tapıb. Bu kitabı oxuyandan sonra hiss eləyirsən ki, bir sıra başqa tədqiqatçılardan fərqli olaraq, bunda həm bədii təfəkkür, həm elmi təfəkkür, həm də ictimai-publisist təfəkkür vəhdət şəklindədir. Bu kitabı oxuyanda Xudu müəllimin «Qoşa qanad» kitabı yadıma düşdü.

Xudu müəllim özünün elmi təfəkkürü ilə o əsəri elə bədii şəkildə yazmışdı ki, adam oxuduqca həzz alırdı. Bax Qəzənfər müəllimin bu kitabı da elə bir üslubda, elə bir gözəl dildə yazılıb. Bu kitabda nələr yoxdur! Nəsrin poeziyası, bədii dil, bədii üslub, ədəbi dilin normaları, dilimizin tarixi, xüsusilə Füzulidən bu günə qədərki ədəbi dil tariximiz, klassiklər, aşiq poeziyası. Bəzən öz-özümə fikirləşirəm ki, onun bu dərəcədə gözəl nailiyyətinə səbəb nədir? Düşünürəm ki, hər şeydən əvvəl, onun dərin köklərə, şifahi xalq ədəbiyyatına bağlı olmasıdır. Və təsadüfi deyil ki, bu kitabda olan mövzuların, məqalələrin bir çoxu şifahi xalq ədəbiyyatına, aşiq poeziyasına həsr olunmuşdur. Qəzənfər müəllimin bu kitabında ən çox sevdiyi mövzu nəsrin poeziyasıdır; bir çox nəsr əsərləri haqqında elə gözəl, elə poetik dildə danışır ki, heç hiss etmirsən ki, bu başlıq altında hər hansı bir nəsr əsərindən danışır, yoxsa, məsələn, Hüseyn Arifin poeziyasından danışır – o, nəsrdən danışanda da yüksək poetik bir dildə danışır. Onu da deyim ki, kitabı mənə yaxın zamanda vermişdi, amma hamısını çox sürətlə oxudum. Dolaşmaq çətin, anlaşılmaz ifadəyə, üslub qüsurlarına rast gəlmədim. Qəzənfər müəllimin özünün gözəl bir üslubu var. Nizami müəllim də dedi, kitabın əvvəlində bir məqalə verib: «Nəsrin poeziyası». Yəni ən gözəl nəsr əsəri əsl poeziya nümunəsidir. Burada nələr yoxdur! Bu məqaləni bədii dil haqqında ən gözəl traktat hesab etmək olar. Yazıçı dili, yazıçı üslubu, ədəbi dilin normaları, yazıçı hüququ, yazıçı təhkiyəsi, şərti təhkiyəçi obrazı, ayrı-ayrı obrazların nitqi, onların tipikləşdirilməsində dilin rolu və s. kimi çox mühüm məsələlər bir məqalədə öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, bütün digər məqalələri də, başqa əsərləri də eyni dildə, eyni ruhda yazılıb. Onu da deyim ki, bu əsərləri bizim ədəbiyyatşünaslıqda indiyə qədər yazılmış ən gözəl əsərlərlə, ən gözəl tənqidi məqalələrlə eyni səviyyədə tutmaq olar. Qəzənfər müəllim, doğrudan da, hiss edirsən ki, əsl ədəbi tənqid ustadıdır. Bütün məsələlərə müasirlik baxımından yanaşır. 30 il müddətində həm dilçilikdə, həm də ədəbiyyatşünaslıqda meydana çıxan bütün əsərləri nəzərdən keçirmişdir. Həm də onları elə-belə nəzərdən keçirmir, onlara tənqidi yanaşır, o əsərlərdəki yeni meyilləri – istər sənətkarlıq, istər dil baxımından, – nəzərə alır. Məsələn, kitabda bir məqalə var: «Tarixi povestdə tarixin təhrifi». Çox kəskin şəkildə təhrifləri tənqid edir, göstərir ki, bədii əsər tarix kitablarından da çox oxunur, tarixi təhrif etmək olmaz. Bu kitabda bütün məqalələr gözəldir. Amma mənə bir məsələ daha çox maraqlandırdı – bunu Mustafa müəllim də qeyd etdi – varislik məsələsi! Mənəvi varisliyə münasibət! Bəziləri var ki, bir-iki əsər yazdı, bir kitab çap etdirdi, heç kəsi bəyənmir, heç kimi tanımaq istəmir. Nə ustadına, nə müəlliminə hörmət qoyur. Qəzənfər müəllimin burda Mikayıl Rəfilə haqqında, Ə.Dəmirçizadə haqqında

(Dəmirçizadə haqqında iki məqaləsi var), Şıxəli Qurbanov haqqında yazıları var, oxuyursan, valeh olursan, onların hər biri bir gözəl sənət əsəridir. Elə gözəl forma tapıb, elə gözəl üsul tapıb! Özü də, yəqin, fikir vermisiniz, kitabdakı başlıqların hər biri bir-birindən gözəldir! Hamısı bir-birindən gözəldir! Çalışıb ki, bədii əsərin adından yaxşı, daha mənalı ad düşünüb tapsın.

Dəmirçizadə haqqında yazısında professorun xarakteri, həlimliyi, gözəlliyi, insanlığı bütün cizgiləri ilə cəmləşib. Elə gözəl başlayır ki: «Suyumuz yaman bulanıb» və bundan sonra ictimai-siyasi hadisələrə keçə bilir. Varisliyə hörmət məsələsi təkcə o məqalələrdə deyil, başqa məqalələrdə də gözlənmişdir. M.F.Axundova, S.Vurğuna, N.Nərimanova və başqalarına münasibətdə də eyni dərəcədə məhəbbət və kəskinliklə yazıb, göstərib ki, mənəvi irsimizə nankor münasibət bəsləmək olmaz. Dil məsələlərinin izahında eyni dərəcədə yüksək mövqedə durur. Hər bir məsələni gözəl insan, gözəl müəllim, gözəl alim qələmi ilə izah edir. Mən Qəzənfər müəllimə daha böyük müvəffəqiyyətlər arzu edirəm. Və mənə elə gəlir ki, yəqin, yoldaşlar da mənimlə şərik olarlar, düzdür, əsərin qiymətini ziyahılar verir, ictimaiyyət verir, xalq verir, amma bu əsər ya Yazıçılar Birliyi xətti ilə, ya Təhsil Nazirliyi xətti ilə, ən yüksək mükafata təqdim edilməli bir əsərdir. Çox gözəl şəkildə tərtib olunub. Əsərin özü, mövzuların yerləşdirilməsi, quruluş, planlaşdırma, nəfis şəkildə çap, məzmun – bütün bunlar kitabın çox yüksək səviyəsindən xəbər verir.

ƏBDÜL QƏNBƏROĞLU

Baş müəllim

Qəzənfər müəllim haqqında görkəmli alimlərimiz və şairlərimiz çox gözəl fikirlər söylədilər. Mən də bir neçə kəlmə ürək sözüüm deyəmək istəyirəm. «Sənət yangısı», «Ədəbi düşüncələr», «Sənət düşüncələri», «Literaturnie dumı» və s. ədəbiyyat aləmində gözəl əsərlərdir və əsrimizin axırında Qəzənfər müəllimin belə bir kitab meydana çıxarması, oxuculara çatdırması Azərbaycan mənəviyyatının, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni hadisəsi, necə deyərlər, Azərbaycan mənəvi həyatında yeni nailiyyətdir, həqiqi bir hadisə kimə qiymətləndirilməlidir. Kitabda qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatından, müasir ədəbiyyatımızdan, Azərbaycan dilinin bir sıra aktual problemlərindən, bir çox sosial-ictimai məsələlərdən geniş bəhs olunmuşdur. Aydın Şirinovun o sözlərinə tam şərikəm ki, «Sənət düşüncələri» adı kitabdakı yazıları tam ehtiva etmir; ad şərtdir, ancaq adla məzmun arasında bir uyğunluq olmalı-

dır. Yəni kitab təkcə sənət haqqında düşüncələr deyil. Fikrimi bir qədər işıqlandırmaq üçün onu deyim ki, Fərman Kərimzadənin romanları, Yusif Səmədoğlunun «Qətl günü», Maqşud İbrahimbəyovun «Kərgədan buynuzu» əsərləri haqqında Qəzənfər müəllimin yazılarını oxuduqda görürük ki, müəllif təkcə sənətkarlıq, ideya məsələlərini açıb işıqlandırmğa çalışmır, burda Qəzənfər müəllimin özünün həyatı – mənəvi həyatı, ictimai həyatı öz ifadəsini tapır, burda müəllifin döyünən qəlbinin səsi eşidilir; hiss olunur ki, o, narahatdır, həyəcanlıdır, nəşə dərdi var, köməyə çağırır, çarəyə çağırır, yaralara məlhəm qoymağa çağırır. Bu mənada əsərin müəllifini təkcə bir tədqiqatçı kimi deyil, yaxşı, gözəl bir vətəndaş kimi qəbul edirik. Mustafa müəllim yaxşı dedi, bu əsər ensiklopediyadır. Mən isə deyirəm ki, Qəzənfər müəllimin bizə çatdırdığı bu kitab hər hansı bir vətəndaşın, hər hansı bir ziyalının – öz millətini, dinini, dilini, qeyrətini, namusunu düşünən hər bir şəxsin stolüstü kitabı qədər qiymətlidir və hörmətli alim çox gözəl dedi: bu əsər hansı yolla olur-olsun, doğrudan-doğruya, dövlət səviyyəsində mükafata layiq bir əsərdir. Sözümlün sonunda demək istəyirəm ki, kitabın bir mədəni hadisə kimi meydana çıxmasında bizim hörmətli və görkəmli alimimiz Ağamusa Axundovun, cavan alimlərimiz Əzizxan Tanrıverdiyevin, Mətləb Nağıyevin xeyli zəhmətləri var və onların hər birinin zəhməti təşəkkürə layiqdir.

FİRUZƏ MƏMMƏDLİ

Şairə, filologiya elmləri namizədi, dosent

Musafa müəllim, mən Sizin fikrinizə şərəkəm: Qəzənfər müəllim, doğrudan da, dilimizin tarixi sahəsində görkəmli mütəxəssisdir. Mən bunu fikirləşəndə birdən xəyalıma gəlir ki, tutaq ki, Qəzənfər müəllim müasir dildən dərs demir, ədəbi dil tarixindən dərs deyir – mənə bir növ qorxu alır. Çünki Qəzənfər müəllim elə müasir Azərbaycan dilindən dərs deməsə idi, yenə tələbələr çox şey itirərdilər.

Qəzənfər müəllimin kitabını mən də oxumuşam. Bundan əvvəlki əsərləri ilə də tanışam. Kitab haqqında bizim görkəmli alimlərimizin, şairlərimizin fikirlərinə tərəfdaram, onların fikirləri qarşısında yeni bir söz deməyə cəsəret etmirəm. Mən bu kitabı Qəzənfər müəllimi zirvəyə çatdıran böyük addım hesab edirəm və arzu edirəm ki, o, həmişə bu zirvədə qalsın, yeni-yeni gözəl əsərləri ilə bizi sevindirsin.

FAZİL ƏHMƏDOV

Filologiya elmləri namizədi, dosent

Qəzənfər müəllim institutda oxuduğum zaman mənə dərs deyib. Ona görə də ömür boyu Qəzənfər müəllimi müəllimim hesab etmişəm. Tələbənin müəllim haqqında, müəllimin əsəri haqqında danışmağı çətindir.

Burda bizim dilçilərimiz əyləşib – Ağamusa müəllim, Yusif müəllim, Müseyib müəllim. Və bunlar bilirlər ki, Azərbaycanda xeyli dilçi var – elmlər namizədləri, elmlər doktorları. Amma onların içərisində əsl dilçi, dilçilik elminin aparıcıları olanlar o qədər də çox deyil. Çünki mən o adamı dilçi sayıram, onu əsl dilçi hesab edirəm ki, onun özündə sözü seçmək, sözü qiymətləndirmək bacarığı, ürəkdən gələn bir hiss olsun, yeni bir söz demiş olsun. Bunlar Qəzənfər müəllimdə var. Qəzənfər müəllim heç kəsin ağına gəlməyən sözləri tədqiqata cəlb edə bilir, heç kəsin ağına gəlməyən elə sözləri mənalandırır ki, dilçinin özü heyrət edir.

80-ci illərin əvvəlləri idi, Qəzənfər müəllim orta məktəbin sintaksis kitabına müəllif kimi əlavə olunmuşdu. O zaman biz müəllif redaktəsi, korrektura işlərini bir yerdə edirdik, kömək edirdim. Qəzənfər müəllimin daha bir xüsusiyyətini müəyyən edə bildim: sözə, özünə və oxucuya hörmət! Həm bədii yaradıcılıqda, həm elmi yaradıcılıqda bu, çox böyük tələbdir. Həddindən artıq tələbkarlıq Qəzənfər müəllimin həm elmi yaradıcılığında, həm də deyərdim ki, gündəlik həyatında mühüm bir xüsusiyyətdir. Mən srağa gün zəng edib kitabını təbrik edəndə zarafatla dedim ki, kitabın adının "Sənət düşüncələri" olması təsadüfi deyil, bu, müdriklik çağının, müdriklik dövrünün ad qoymasıdır. Dünən başlayan cavan yazıçının, cavan şairin, cavan alimin "Sənət düşüncələri" adını qoymağa haqqı yoxdur. Amma Qəzənfər müəllimin haqqı var: həm böyük alim kimi, həm yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə olduğu üçün. Mən onu bir müdrik alim kimi qiymətləndirirəm, müdrik müəllim kimi, müdrik şəxsiyyət kimi qiymətləndirirəm. Yəqin ki, Qəzənfər müəllim gələcəkdə hələ uzun müddət elmi yaradıcılığı ilə bizi sevindirəcək. Mən ona ancaq müvəffəqiyyətlər arzu edirəm.

FİKRƏT QOCA

Xalq şairi

Yazıçılar Birliyinin sədr müavini

Bugünkü bu müzakirənin belə geniş keçməsi (adam çoxluğunu nəzərə almıram, adam dəyəri hesabı ilə çox adam çıxış etdi. O adamlar söz deyib ki, onların hər biri min adamın arasında bilinir və seçilir. Mən

elə bilirəm, bir neçə dünya bu auditoriyadadır), kitaba belə böyük qiymət verilməsi, mənəcə, təbiidir. Qəzənfər müəllimin bu kitabının bizim ədəbiyyat nəzəriyyəmizdə, şübhəsiz ki, yeri böyükdür, amma bu kitab eyni zamanda Qəzənfər müəllimin tərcümeyi-halındır, tərcümeyi-halının böyük bir hissəsidir. Qəzənfər müəllim birinci növbədə bizə təqdim edir ki: "Bax, mən bu adamam". "Mən kiməm?" sualına cavab verir. Ömrün 60 yaşında buna cavab verə bilmək və alın açıqlığı ilə "Mən kiməm?" sualını müzakirəyə çıxara bilmək hər adamın işi deyil. Bu özü cəsarət istəyir. Cəsarət istəyir camaat qabağına çıxasan, "Mən 60 il yaşamışam, gəlin deyin görək mən kiməm?" Bax bu mənada, heç şübhəsiz, bu, bir hadisədir.

Qəzənfər müəllimin yazılarının bədiiliyindən söhbət getdi. Bəs müzakirə harda gedir? Yazıçılar Birliyində gedir. Yazıçılar Birliyində. Bu bədillik olmasa idi, şübhəsiz ki, burda bu söhbət də olmazdı. Müzakirə ona görə burda gedir ki, bu adam yazıçı kimi qeyd olunub. Yazıçılar Birliyinin üzvüdür, Yazıçılar Birliyinin üzvü isə dilçi alim olmağa görə deyil, bədii əsərlər müəllifi olduğuna görədir. Əsərlərini də bədiiliyinə və dərinliyinə görə müzakirə edirik.

İkinci, mən bir məsələyə cavab vermək istəyirəm ki, hətta məktub yazmağa başlayanda, orda da sözə hörmət lazımdır, özündən qabaq, məktub yazdığın adama hörmət lazımdır – həm vaxtını çox almayasan, həm də nə dediyini başa düşsün. Onda o adam sənə qiymət verir. Bu, ədəbiyyatın xidməti deyil, insanın – normal beyni olan, düşüncə tərzini olan hər bir insanın birinci borcudur.

Biz Qəzənfər müəllimi Yazıçılar Birliyi adından, bizim yazıçılar adından – Qəzənfər müəllimin keçən il 60 yaşı olub, yubileyini qeyd edə bilməmişik; zərər yoxdur, inşallah, 70 yaşını çox təntənəli şəkildə qeyd edərək – təbrik edirik. Biz çox şadiq ki, bizim Yazıçılar Birliyinin, yəni bizim bu böyük ailəmizin belə bir gözəl üzvü var.

Biz Qəzənfər müəllimlə iftixar eləyə bilərik!

YUBİLEY - HESABATDIR

QƏZƏNFƏR KAZIMOV – 70

Hörmətli Qəzənfər müəllim!

Sizi – tanınmış dilçi və tanınmış ədəbiyyatşünas alimi 70 yaşınızın tamam olması münasibətilə təbrik edirik.

Siz 1960-cı ildə indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetini bitirmisiniz.

1962-1965-ci illərdə həmin universitetin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının əyani şöbəsinin aspirantı olmuş, 1967-ci ildə «Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili («Dağılan tifaq» pyesi əsasında)» mövzusunda namizədlik, 1988-ci ildə «Azərbaycan sovet satirik nəsrinin dili. 1920-1940-cı illər (komizmin dil vasitə və üsulları problemi)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişiniz. 1963-cü ildən mətbuatda çıxış edirsiniz. Yaradıcılığınız çoxşaxəlidir. Üslubiyyat, bədii əsərlərin dili, ədəbi tənqid, satira dili məsələləri ilə məşğul olmuş və bu sahədə «Yazıçı və dil» (1975), «Komik-bədii vasitələr» (1983), «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» (1987), «Komizm nəzəriyyəsi» (rus dilində, 2004), «Sənət düşüncələri (1997), «Dil, tarix, poeziya» (2005) kitablarını və yüzlərlə məqalə nəşr etdirmisiniz. Nizamidən başlayaraq bu günə qədərki ədəbiyyatımızın əksər görkəmli nümayəndələri (Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Füzuli, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, Ə.Haqqverdiyev, T.Şahbazi, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman, M.İbrahimov, R.Rza, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, Anar, Elçin, F.Kərimzadə, Y.Səmədoğlu, S.Azəri, S.Əhmədov, V.Babanlı, İ.Məlikzadə və b.) haqqında qiymətli yazılarınız vardır.

Folklorşünaslıqla məşğul olmuş, ilk dəfə olaraq XVI əsrin görkəmli el şairi Qurbaninin şeirlərini geniş şəkildə toplayaraq çap etdirmiş, şairin dövrü, həyatı, bədii yaradıcılığı barədə monoqrafiya yazmışınız («Qurbani», «Qurbani və poetikası»). Bu əsərlərdə şairin həyatı ilə bağlı qaranlıq səhifələr aydınlaşdırılmış, təvəllüdü, doğum yeri, Şah İsmayıl ilə əlaqə və münasibətləri ətraflı izah edilmişdir. Təsədüfi deyil ki, son vaxtlar çap olunmağa başlamış çoxcildli «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» əsərində də Qurbani mövzusunun müəllifisiniz. Yunis İmrə, Mola Qasım, Aşıq Ələsgər haqqında maraqlı məqalələriniz vardır.

Yaradıcılığınızın mühüm bir qolunu müasir Azərbaycan dili problemləri təşkil edir. Hələ ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin yeni, daha elmi və orijinal təsnifini vermişiniz. Siz ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərsliyinin müəllifisiniz. Dərslik yaxşı qarşılanmış, az vaxtda üç dəfə (2000, 2004, 2007) nəşr olunmuşdur.

Siz dilimizin tarixinin tədqiqi ilə ardıcıl məşğul olan alimsiniz. «Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)» (2003) adlı böyük monoqrafiya yer üzərində vahid dilin yaranması və dialekt parçalanması, şumer-türk əlaqələri, e.ə.III – I minilliklərdə Azərbaycan tayfaları və onların dili, Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü, şifahi və yazılı ədəbi dilin təşəkkülü kimi çox mühüm problemləri əhatə edir.

Siz dilimizin tədqiqi ilə yanaşı, tədrisi məsələləri ilə də məşğul olmusunuz. Bu sahədə 10-a qədər proqramın, dilin tədrisi, dil dərsləkləri və onların təkmilləşdirilməsi yolları barədə çoxsaylı məqalənin, dərsləklərin müəllifisiniz.

Hekayələriniz, oçerkləriniz, tərcümələriniz vardır. Əsərləriniz rus, türk, ingilis dillərində çap olunmuşdur.

48 illik ümumi pədaqoji fəaliyyətinizin 42 ili ali məktəblərlə bağlıdır. Uzun illər ADPU-da müəllim, baş müəllim, dosent, professor və filologiya fakültəsinin dekanı vəzifələrində çalışmışınız.

Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin təşkil etdiyi müsabiqə komissiyasının qərarı ilə VII-VIII siniflər üçün «Azərbaycan dili» dərsləyinə görə mükafatlara layiq görülmüşünüz (1988, 1998) və IV Bakı Kitab bayramında keçirilmiş respublika müsabiqəsində 8-9-cu siniflər üçün «Azərbaycan dili» dərsləyinə görə «İlin ən uğurlu dərsləyi» diplomunu almışınız (2004).

1998-ci ildə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətinin üzvü seçilmişsiniz. Kembriç Bioqrafiya İnstitutu tərəfindən 1998-1999-cu ilin Beynəlmiləl Adamı elan olunmuş və gümüş «Şərəf» medalına layiq görülmüşünüz.

Hörmətli qələm dostumuz, Sizi bir daha yubileyiniz münasibətilə təbrik edir, Sizə uzun ömür, cansağlığı, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi

YUBİLEY TƏBRİKLƏRİ

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və Azərbaycan Yazıçılar birliyi 16 mart 2007-ci ildə (s.14 – 17-30) Natəvan klubunda Qəzənfər Şirin oğlu Kazımovun 70 illiyini qeyd və təbrik etmişdir.

Filologiya elmləri doktoru Zaman Əsgərli professor Q.Ş.Kazımovun həyatı və yaradıcılıq yolu barədə geniş məruzə etmişdir.

Respublikanın görkəmli alimləri və müxtəlif sənət adamları çıxış edərək professoru təbrik etmişlər.

Yubiley tədbirini Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Təftiş Komissiyasının Sədri, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayev aparmışdır.

Aşağıda çıxışların stenoqramı verilir.

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV dedi:

Bu gün bizim yığıldığımız bu zal çox müqəddəs zaldır. Burada çox böyük hadisələrin şahidi olmuşuq, tarixdə iz qoymuş tədbirlər keçirilib. Bu zal görkəmli sənət adamlarının nəfəsi ilə isinib, bu zalda Səməd Vurğun kimi nəhəng şəxsiyyətlərin ruhu dolaşır.

Biz bu gün bura əbədi olaraq Azərbaycan xalqının yaddaşında qalacaq bir alimin, bir şəxsiyyətin - mənim əziz dostum və adaşım, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun anadan olmasının 70, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 45 illiyini qeyd etməyə toplaşmışıq. Qəzənfər müəllim 50 ilə yaxındır ki, gənc nəslin təhsili, tərbiyəsi ilə məşğuldur. Onun ali və orta məktəblər üçün dərsliklərindən, mühazirələrindən nəsil-nəsil gənclər tərbiyə almış, elm öyrənmişdir. Qəzənfər müəllim Azərbaycan xalqının, onun mədəniyyətinin, dilinin, ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində, mən deyərdim ki, misilsiz iş görüb. Onun cild-cild əsərləri Azərbaycan dilinin təşəkkül və inkişaf yolunu aydınlaşdırmaqda, dilimizin və xalqımızın tarixi ilə bağlı yanlış və zərərli konsepsiyaların aradan qaldırılmasında böyük rola malikdir. Qəzənfər müəllim çox böyük elmi və pedaqoji yaradıcılıq yolu keçmiş, şərəflə yaşamış, bir insan ömrü müddətində nə etmək olarsa, hamısını etmişdir.

Məclisimizdə çox görkəmli elm və sənət adamları, Qəzənfər müəllimin həmkarları, tələbələri, onu sevənlər əyləşmişlər. Onların hamısının ürək sözləri vardır. Oudur ki mən sözü uzatmadan öz adımdan, Təftiş Komissiyasının sədri kimi, Yazıçılar Birliyinin böyük kollektivi və şəxsən Anar müəllimin adından, sizin hamınızın adından Qəzənfər müəllimi ürəkdən təbrik edir, ona can sağlığı və daha böyük nailiyyətlər arzulayıram.

AĞAMUSA AXUNDOV

Akademik. AMEA-nın humanitar və ictimai elmlər üzrə akademik-katibi,
Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı

Mən çox şadam ki, bu gün görkəmli həmkarımız Qəzənfər müəllimin 70 illik yubileyində iştirak edirəm və onu təbrik edirəm. Mənim

yadıma gəlir ki, on il bundan qabaq bir mərtəbə aşağıda, Yazıçılar Birliyinin sədri Anarın otağında Qəzənfər müəllimin 60 yaşını qeyd edirdik. O vaxtdan on il keçir və indi bir mərtəbə də yuxarı qalxıb, Yazıçılar Birliyinin çox böyük tarixi olan, xatirələrlə dolu olan Natəvan klubunda 70 illiyi qeyd olunur. Şübhə etmirəm ki, onun 80 illiyi daha böyük auditorialarda qeyd olunacaq, çünki o buna tamamilə layiqdir.

Hörmətli Qəzənfər müəllim giriş sözündə onun həyat və fəaliyyətinin mühüm səciyyəvi cəhətlərini söylədi, Zaman Əsgərli gözəl məruzəsində onun haqqında danışdı. Odur ki indi Qəzənfər müəllim haqqında əlavə konkret bir şey danışmaq çətindir. Amma bir şeyi mən xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, Qəzənfər müəllim üzünü görmədiyi, özü də bəlkə bilmədən Azərbaycan dilçiliyinin ən böyük nümayəndələrindən olan Bəkir Çobanzadə məktəbinin nümayəndəsidir. Azərbaycanda sayca çox az olan belə dilçi var. Qəzənfər müəllim də dedi, o həm dilçidir, özü də gözəl dilçidir, həm ədəbiyyatşünas, gözəl ədəbiyyatçıdır və təsadüfi deyil ki, Yazıçılar Birliyinin binasında onun 70 illiyi qeyd olunur. Eyni zamanda folklorçudur, publisistdir. Yəni ki bütün sahələrdə qələmini sınımış bizim çox görkəmli alimlərimizdən biridir. 70 illiyinin qeyd olunmasına tamamilə layiqdir və bəlkə də öz yaşından yüksəkdə durur Qəzənfər müəllim.

O, 70 ildə bəlkə də elm sahəsində 100 illik bir ömür sürmüşdür. Mən bunu tam səmimiyyətlə deyirəm. Onun əsərləri, bax burada masanın üstündə qoyulmuş kitabları çoxtərəfli yaradıcılığının sənədləridir və, elə bil, onların hamısı onun yaradıcılığını təmsil etmək üçün dünyaya gəlirlər. Və həqiqətdə də elə ona görə dünyaya gəlirlər.

Hər nə isə, mən öz sözümlü uzatmaq istəmirəm. Mən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları adından onu bu gün 70 yaşını münasibətilə ürəkdən təbrik etmək istəyirəm.

Bizim institutun əməkdaşları adından ona çox istedadlı gənc rəsamlardan birinin çəkdiyi bir şəkli hədiyyə etmək istəyirəm.

Qəzənfər müəllim, mən Sizi bir daha ürəkdən təbrik edirəm...

TOFIQ HACIYEV

AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər müəllim bir az zarafatçı oğlandır, mənim də onunla zarafatım var, amma bu gün çox ciddi danışacağam.

Qəzənfər bu gün bizim filologiyamızın bu səviyyədə var olmasını təmin edən alimlərdən biridir. Yəni onun bizim filologiyamızda, elmi-mizdə yeri var. Ümumiyyətlə, çoxlu kitabı, çoxlu məqaləsi çap olunmaq hələ o demək deyil ki, onun elmdə yeri var. Qəzənfərin beş kitabı çıxanda da onun filologiyamızda yeri var idi, bu gün 30 kitabı çıxıb, yəni də onun öz yeri var. Yəni Qəzənfər Kazımov həqiqətən layiqli elm adamıdır.

Elmi işçini, alimi bir elmi rəhbəri yetişdirir, bir də onun məşğul olduğu mövzu. Qəzənfərin elmi rəhbəri bizim bugünkü Azərbaycan dilçiliyinin, bugünkü elmimizin yaradıcılarından, bünövrəsini qoyanlardan biri – çox böyük alimimiz professor Dəmirçizadədir. Dəmirçizadə ona o mövzunu verib ki, o mövzu Qəzənfəri gətirib Yazıçılar Birliyinin arenasına çıxarıb. Mövzu Haqverdiyevin dilindəndir. Mən onun müdafiəsində iştirak etmişəm. Dəmirçizadə özü, bilirsiniz, dilçi olmaqla yanaşı, bədii yaradıcılıqla məşğul olub, ssenarilər yazıb, səhnə əsərləri yazıb. Və yazıçı dili ilə, yazıçı sənəti ilə həmişə bağlı olub.

Yazıçı dilindən bəhs edən dissertasiyalar var. Amma o dissertasiyaların əksəriyyətində filan yazıçının dilində frazeologiya, filan yazıçının dilində arxaizmlər, o yazıçının dilində dialektizmlər və s. öyrənilir. Bu, çox asandır. Yazıçının sənətkarlığına münasibət bildirilmir. Qəzənfər Haqverdiyevin dilini işləyəndə onu yazıçının sənətkarlığı ilə bağladı. Və təsəvvür edin, Qəzənfərin opponentinin biri Kamran Məmmədov idi, yəni ədəbiyyatşünas idi, biri Rəhilə Məhərrəmovə idi. Mirzə Ələkbər Sabirin yetişdirdiyi. Qəzənfər bu zəmində yetişdi və onun doktorluğu da həmin bünövrənin üzərində yarandı. Qəzənfər müəllim dilçiliyin, filologiyanın həmişə lazım olan məsələlərindən, ehtiyac olan problemlərdən yazıb.

Qəzənfər pedaqoji fəaliyyəti ilə də seçilir. Onun vaxtilə bizim müəllimlərimiz Məmmədəğa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə ilə birlikdə hazırladığı «Azərbaycan dili» (sintaksisi) dərsliyi Qəzənfər Kazımovu sintaksisşünas kimi yetişdirdi. Yəni Dəmirçizadə onu yazıçı təxəyyülü ilə əlaqələndirdi, onlar isə Qəzənfər müəllimi bu istiqamətdə yetkinləşdirdi.

Qəzənfər müəllim yaxşı bir redaktordur. Bilirsiniz, yazmaq müəyyən mənada asandır, amma redaktə etmək çox mürəkkəb işdir. Yəni gərək elə redaktə edəsən ki, həm müəllif inciməsin, həm də onun üstündə imzan var, gərək orada brak şey qalmasın. Qəzənfər bax bu cəhətdən də çox ölçülü-biçili adamdır. Və çoxları həmişə həvəs göstərir, xahiş edir ki, Qəzənfər onların əsərinin redaktoru olsun.

Qəzənfər yaxşı bir məktəbin yetişdirməsidir, Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə məktəbinin yetişdirməsidir.

Qəzənfər həm də layiqli bir nəslin yetişdirməsidir. Ataları müharibəyə gedəndə Tahir ana bətnində olub. Bunların çox layiqli bir anaları vardı (Allah rəhmət eləsin!) – Xeyransa xanım. Ataları rayonda – bizim kənddə ilk ali təhsilli müəllimlərdən biri idi. Yəni Qəzənfərdəki o istedad nəsiləndən gəlir. Ona görə ata-ananı xüsusi qeyd edirəm ki, Qəzənfər istedadın hamısını özününkü hesab etməsin, Tahiri də nəzərə alıb görsün ki, bu, valideynlərdən gələn istedaddır.

Qəzənfər bu gün bizim dilçiliyimiz üçün lazımlı adamdır.

Qəzənfər bu gün bizim orta məktəb təhsili üçün lazımlı Adamdır.

Həqiqətən Qəzənfər yaxşı adamdır, yaxşı alimdir.

Qəzənfər müəllim Mola Nəsrəddin kimi bir adamdır, yumorludur. Yumor sahibi ki var, yumor sahibi olan adam yaxşı adam olmalıdır. O zarafət edər, ürəyini boşaldar, insanların üzündə gülüş yaradar. Qəzənfər müəllim də belə insanlardandır.

Qəzənfər yaşa dolduqca qələmi daha da məhsuldar olur. Əvvəl beş ildə bir kitab yazırdısa, indi bir ildə bir neçə kitab yazır.

Qəzənfər Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndindəndir. Bir qədər əvvəl yanaşı oturmuşduq, Ağamusa müəllim deyirdi ki, Cəbrayıldan istedadlı adamlar çox çıxır. İstedadsız da var, təbii ki, onlar görünür. Amma ortalığa çıxanları, millət üçün nə isə bir iş görənləri görürlər. Deyirəm ki, bizim rayon kasıb rayondur. Savaddan başqa, heç nələri yoxdur. İnsanlar elə ancaq öz gücünü istedadına, qabiliyyətinə verir. Təsəvvür edin, bizim Qəzənfərin çıxdığı Soltanlı kəndinin, yəqin ki, bir 20-yə qədər elmlər doktoru, elmlər namizədi var. Yəni Qəzənfərin, mənim, bizim ağsaqqallarımız olub, məsələn, EA-nın müxbir üzvü Arif Həsənov oturub burda, o, Mir Cəfər Bağirovun vaxtında ideoloji katib olmuş Həsən Həsənovun oğludur. Onlar – Qəzənfərlə o bir nəsiləndir. Onun atası, onun yaşlıları olan bizim kəndçilərimiz bizim önümüzə gediblər, biz də onlara baxıb gəlmişik qabağa. Qəzənfərlə mən bir nəsilənik. Yasif də bizə yaxın qohumdur. Tahir özü bu nəsiləndir. Yəni biz də çalışmışıq ki, həmin o bizdən qabaqkı nəsil var, Mehdi Mehdizadə, Əşrəf Hüseyinov, Teymur Quliyev... allah hamısına rəhmət eləsin, hələ öz qohumlarımızı, ağsaqqallarımızı demirik, onların oxumaqdan, yazmaqdan başqa, əllərindən heç nə gəlməyib, Qəzənfər də gözünü açanda onları görüb. Qəzənfər bizim üçün ona görə qiymətlidir ki, qabaqda olan o ağsaqqalların addımını atıb. O o addımları atmasa, onun bu istedadı üzə çıxmazdı.

Qəzənfərin fitrətində bir istedad var. Onun çox istedadlı bir atası olub. Müharibəyə gedəndə hələ onun axırıncı övladı doğulmamışdı.

Amma o nəsil böyüyüb. Bu gün atası müharibəyə gedəndə 5 yaşı olan adam indi 70 yaşındadır. Təsəvvür edin: o əzabların içərisində böyümək, sınınamaq özü də bir istedaddır. Qəzənfər o cəhətdən bir nümunədir.

Zəlimxan dedi ki, hələ mən belə gözəl və səmimi məclis görməmişəm. Yəni məclislərdə adətən rəsmi danışıq gedir. Amma bu məclisdə rəsmi danışıq başlayanda Qəzənfər özü darıxırdı, yumordan istifadə edir, məclisi şənləndirirdi. Doğrudan da, gözəl məclis oldu. Və həmin məclisin davamı bu gün burda gedir.

Mən çox məmnun qaldım ki, Qəzənfərin yubileyi çox yüksək səviyyədə keçdi. Yəni onu işlədiyi akademiya da yaxşı qiymətləndirdi, Ağamusa müəllimlə oturub söhbət edirdik, çıxış da etdi, razılığını da bildirdi, hətta onun əvvəlki iş yerinin adamları da gəlmişdilər. Və tamam ayrı-ayrı sahələrdən – qəzətlərdən, başqa müəssisələrdən. Yəni Qəzənfəri tanıyan adam onun haqqında ancaq yaxşı söz deyə bilər. Bu, Qəzənfər üçün xoşdur, amma mənim üçün də xoşdur ona görə ki, (bizdə yerlibazlıq yoxdur) deyələr gör Soltanlıdan nə yaxşı oğlanlar çıxır. Oğlunun adı Qarabağ xanının – Cavanşirin adını daşıyır. Yəni Qəzənfər böyük ata-baba nəslinin adını doğrultdu. Vətən o kəndin artırmasından başlayır. O kəndin adını doğrultdu. Bu gün o, mətbuat meydanında antitürk-lərlə mübarizədədir.

Qəzənfər özündən beş yaş kiçik olan qardaşına, bacısına atalıq edib. O nəslə Qəzənfər ayağa qaldırıb. Elə bil ki, onun rəhmətlik atası sağ-salamat olub və bu nəslə özü böyüdüb. Qəzənfər təkcə elmdə Qəzənfər deyil. Qəzənfər nəsil yetişdirməkdə, nəsil tərbiyə etməkdə çox böyük iş görüb. Yəni Qəzənfər, elə bil ki, Şirin müəllimin işini yerinə yetirib. Qəzənfər bu işi şərəflə yerinə yetirib. Ləyaqətinə görə də. Hər bir sahədə allah ona ləyaqət verib - elmdə də, ailədə də, dostluqda da, vicdanda da, qənaətdə də.

Mən Qəzənfər müəllimə cansağlığı arzulayıram. Respublika ictimaiyyəti Qəzənfəri lazımınca qiymətləndirdi. Yazıçılar Birliyi də, Akademiya da, dostlar, qohumlar onu lazımınca qiymətləndirdilər. Qəzənfər bu hörmətə layiqdir.

Mən bizim dilçiliyə, filoloji aləmə gözyaşdınlığı verirəm ki, bizim dilçiliyimizi, ədəbiyyatşünaslığımızı, ümumən filologiyamızı təmsil edən belə bir alim var.

Qəzənfər, Səni təbrik edirəm, cansağlığı arzulayıram.

ZƏLİMXAN YAQUB

Xalq şairi

Məndən əvvəl iki böyük alimimiz - sözün həqiqi mənasında böyük alimimiz çıxış etdi. Hörmətli Ağamusa müəllim Qəzənfər müəlli-

min elmi tərəfinə, hörmətli Tofiq müəllim daha çox həyatı tərəfinə fikir verdi, təhlil elədilər, qiymətləndirdilər.

1979-cu ildə Kəlbəcərdə rəhmətlik Dədə Şəmşirlə söhbət edirdik. Güzəl bir məclis idi. Kəlbəcərin nə qədər saz-söz adamı varsa, hamısı o məclisdə idi. Rəhmətlik şərait yaratmışdı, meydan yaratmışdı, mən çox danışmalı olurdum. Ələsgərdən, ordan-burdan suallar verir, mən cavab verirdim. Gördüm ustad məni imtahana çəkir. Dönə-dönə üzr istəyirəm, Hardan sual verirdisə, mən ordan cavab verirdim. Gördüm kişi cavanlaşdı, hallandı, gözəlləşdi. Amma birdən əlini döşünə qoydu, dedi ki, Zəlimxan:

Yüz döşü atlanan çıxsa meydana,
Ələsgərin azarkeşi bir mənəm.

Sözümün canı nədən ibarətdir?

Şübhə yoxdur ki, alim yaşayırsa, dünya yaşayır. Alim ölürsə, aləm ölür. Alimin nazını çəkirlərsə, dünyanın nazını çəkirlər. Alimə diqqət yetirirlərsə, dünyaya diqqət yetirirlər. Çünki Peyğəmbər Əleyhissəlamdan tutmuş bütün böyük şəxsiyyətlər ancaq elmin qapısında, alimin qapısında baş əyirlər. Bu mənada mən o xoşbəxtlərdən biriyəm ki, daha çox mənəvi haqqım var Qəzənfər müəllimlə bağlı danışmağa, ona görə ki nə az, nə çox, düz 15 il çəpər-çəpərə qonşu olmuşuq. Hörmətli Tofiq müəllim bunun canlı şahididir və o məclislərin çoxunun iştirakçısıdır.

Qəzənfər müəllim mənim ruhumun, ailəmin, arzularımın daxili dünyasına nüfuz etmiş bir insandır. Mən onun ailəsini də, bir-birindən gözəl övladlarını da, əslini-nəslini də, onu yetirən torpağı da gözəl bilirəm, yaxşı tanıyıram, ancaq bu kişinin adı çəkiləndə mənim yadıma həmişə Qurbani düşür, Diri dağı düşür. Diri dağı deyiləndə Qurbani yada düşür, Qurbani deyiləndə Diri dağı yada düşür. Bu iki ad yada düşəndə Şah İsmayıl Xətai yada düşür. Bu gün bu məclisdə mən o müqəddəs məkanların - coğrafi, ədəbi, mənəvi məkanların hamısını çox böyük ehtiramla xatırlayıram.

Qəzənfər müəllim mənə bir neçə cəhətdən yaxındır. Birinci növbədə onun kitabxanası mənim məbədğahımdır. Çox zəngin bir kitabxanası var. Qapıdan ayağını içəri qoyanda bilirsən ki, alim evinə girirsən. Hara baxırsan, kitabdır. Mebel-zad yoxdur. Və bu uzun illər ərzində istər Dədə Ələsgərdən yazsın, istər Şirvanlı Mola Qasımdan yazsın, istər Yunis İmrədən yazsın, istər Mirzə Cəlildən, istər Sabirdən, istər Söhrab Tahirdən yazsın - ən gözəl məqalələrindən biri Söhrab Tahir haqqındadır - böyük şairimizi burada görürəm, - istər Zəlimxandan yazsın, kimdən yazır-yazsın, Qəzənfər müəllim alim vicdanına istinad edir, onun qələmi saxta iş görmür. Və mənim üçün Qəzənfər müəllim ona

görə bu qədər əzizdir ki, o mənim danışan dilim, gören gözüüm, ruhum və mənəviyyatım olan aşıq sənətinə, sazla bağlı olan Dirili Qurbaniyə ömür həsr edib. Qurbaniyə ömür həsr eləyib, çox dəyərli, çox qiymətli məqalələr yazıb, sonra da gözəl bir monoqrafiya işləyib.

Burda Tofiq müəllim dedi - zarafat tərzlərini. Həqiqətən, o adam həyatı adam deyil ki, toyda qol qaldırıb oynamır, yasda hönkürüb ağlamır, xeyirdə-şərdə tapılmır, zarafatda zarafatı, gerçəkdə gerçəyi yoxdur, nə alimdən alimdir, nə adamdan adamdır. Qəzənfər müəllimin xoşbəxtliyi orasındadır ki, hansı üzünə desən, onunla yol yoldaşı olmaq olar, dünyanın harasına istəsən, getmək olar, Ömrün uzanar. Mən bir şeyi fəxarət hissiylə deyirəm (yerdən «Oynamağı yoxdur» deyirlər), yox, yaxşı oynayır, mən bunu deyirəm ki, mənim bu gün bura çıxmağımın əsas səbəbi odur ki, allahınan deyirəm, vicdanla deyirəm, 20 ildir, 30 ildir, mən bu kişi ilə dostam, hələ bir alim haqqında, bir ziyalı haqqında, bir şəxsiyyət haqqında, bir dövlət adamı haqqında etikadan kənar, ədəbdən kənar dedi-qodu eləsin, kiminsə bostanına daş atsın, kiminsə şəxsiyyətini ləkələyən bir söhbət eləsin, görməmişəm. Ona görə də onu sevirəm, - ana südü kimi, çay havası kimi, dağ çeşməsinin suyu kimi. Alim təmiz olanda, duru olanda, müqəddəs arzularla yaşayanda, ağsaqqallaşanda, müdrikləşəndə, kamilləşəndə gözəl olur. Ona görə də mən bu gün bəlkə də 70 yaşlı Qəzənfər müəllimin yox, 700 yaşlı Yunis İmrənin yubileyində iştirak edirəm. Çünki Yunis İmrə haqqında ən gözəl yazanlardan biri mənim qardaşımdır. Bəlkə 500 yaşlı Şah İsmayıl Xətai haqqında danışırım. Bəlkə 500 yaşlı Qurbani haqqında danışırım. Çünki adını çəkdiyim şəxsiyyətlərin hansı ilə bağlı yazıbsa, gözəl yazıb, oradan cümlə-cümlə sitatlar da deyərəm, çünki o məqalələrin çoxu mənim gözüümün qabağında dünyaya gəlib.

Əzizim Qəzənfər müəllim, əlbəttə, çıxış edənlər çox olacaq.

Bu səhnə özü də maraqlıdır. Səhnədə iki Qəzənfər əyləşib. İkisi də Azərbaycan elminin çox görkəmli nümayəndələri, ikisi də Zəlimxanın qardaşı. Biri bu gün yaralanan, yarasından qan axan Kərkükün Azərbaycanda danışan dili, biri də bu gün, hörmətli Ağamusa müəllim demiş, bütün Azərbaycan dilçiliyinin danışan dillərindən biri, mənim qardaşım, qonşum, dostum olan Qəzənfər müəllim. Mən sizə uzun ömür, cansağlığı, həyat eşqi, yeni-yeni kitablar, yeni-yeni məqalələr, yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

BULUDXAN XƏLİLOV

filologiya elmləri doktoru, professor,
ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekani

Qəzənfər müəllim mənim müəllimim olub. Mən bu tribunaya çıxanda fikirləşdim, necə dilçi olmağından, ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyətdən danışım. Amma istər-istəməz ilk növbədə müəllim kimi xatırladım. Qəzənfər müəllim səsiyənən, avazıyan, ifadə forması ilə, lap elə gəzişməyi ilə biz tələbələrin yaddaşında yer tutan, yaddaşında qalan bir müəllimdir. Qəzənfər müəllim sintaksisin tədrisi ilə məşğul idi, amma mən tam səmimiyyətlə deyirəm ki, Qəzənfər müəllim dilçiliyin hansı şöbəsini tədris etsəydi, o şöbədə müəllimlik nüfuzunu göstərə bilirdi və bu da ondan irəli gəlirdi ki, Qəzənfər müəllim həm peşəyə, həm sənətə, həm o fənnin özünə çox hörmətlə yanaşan bir insan idi, çox hörmətlə yanaşan. Yəni o öyrənmədiyi, dərinliklərinə baş vurmadiğı bir mövzunu gəlib tədris etməzdi. Mən bunu da səmimiyyətlə deyirəm ki, bu dəqiqə sintaksisin ayrı-ayrı mövzuları Qəzənfər müəllimin ifadə tərzində mənim qulağımda səslənir. Mən onun dediyi cümlələri də, o ifadə formalarını da – hamısını olduğu kimi yaddaşında saxlaya bilmişəm. Yəni Qəzənfər müəllim sintaksis mütəxəssisi kimi gözəl mütəxəssisdir.

Burda bir məsələni də deyim ki, ümumiyyətlə, Qəzənfər müəllim hansı sahədən yazırsa, nədən yazırsa, yaxşı yazır. Onun da səbəbi var: görünür, istedad var. İstedad olan yerdə nədən yazırsan-yaz, yeni olur. Cəfəkeşlik olan yerdə nədən yazırsan-yaz, yaxşı yazacaqsan.

Qəzənfər müəllimdə həm də universal məntiq var. İstənilən dilçilik məsələsini təhlil edəndə o universal məntiqlə inandırır və eyni zamanda dinləyici tərəfindən, oxucu tərəfindən rəğbətlə qarşılanır.

Mən belə başa düşürəm ki, yaxşı dilçi olmaq üçün yaxşı ədəbiyyatçı olmaq lazımdır. Kim ədəbiyyatı yaxşı bilirsə, o həm də yaxşı dilçidir, o həm də dili yaxşı tədqiq eləyir. Ədəbiyyatı zəif bilən dilçi yaxşı dilçi ola bilməz. Qəzənfər müəllim, doğrudan, bizim ədəbiyyat tariximizi yaxşı bilir. Və mən bunu da səmimiyyətlə deyirəm: Qəzənfər müəllim ədəbiyyat tarixçisi kimi ədəbiyyat tarixindən dərs desə, heç şübhəsiz ki, o, ədəbiyyat tarixini də gözəl tədris edən bir müəllim kimi şöhrət tapardı.

Qəzənfər müəllim on ilə yaxın Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinə rəhbərlik edib. Və təbii ki, burada böyük bir ənənə yaradıb. Bayaq burada çıxış edən Zəlimxan müəllimin özünün yadına düşər, Qəzənfər müəllim Zəlimxanla görüşlər təşkil edirdi, Hüseyn Ariflə görüşlər təşkil edirdi, yazığımız Anarla görüşlər təşkil edirdi və bunların hamısı mənəvi mühitin saflaşması üçün, mənəvi mühitin inkişafı üçün, tələbələrimizin canlı olaraq yazıçı və şairlərimizi görməsi üçün çox mühüm və vacib şərait yaradırdı. Və bir məsələni də qeyd edim ki, bizim Azərbaycan televiziyası Hüseyn Arif ilə olan görüşü indi tez-tez verir. O görüşün lenti bizim Azərbaycan televiziyasında saxlanılır - o görüşün səbəbkarı, təşkilatçısı, aparıcısı Qəzənfər Kazımov-

dur. Tarixdir, nə qədər ki tarix var, Azərbaycan xalqı var, Hüseyn Arif var, yaşayacaqdır. Yəni bunlar çox müsbət keyfiyyətlərdir.

Məhəmməd peyğəmbərin hədisi var, elmi hörmətli olan adamların ruzusunu allah verir. Mən hesab edirəm ki, Qəzənfər müəllim həyatının mənasını sırf elmə həsr edən insandır, onun ruzusu allah tərəfindən verilməlidir və allah da onu verəcək. Biz kollektiv adından, filologiya fakültəsinin kollektivi adından Qəzənfər müəllimə 70 yaş münasibətilə, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 45 illiyi münasibətilə mübarək məktub yazmışıq. Mən istəyirəm bunu Qəzənfər müəllimə təqdim edim və əgər vaxtınızı almıramsa, bir şeyi də deyim: Qəzənfər müəllimin filologiya fakültəsinin dekanlığındakı fəaliyyəti dövrü lətifələrlə doludur. Bir müəllim gəlir ki, o stolda oturmusan, orda sən yox, mən oturmalıyam. Deyir ki, mən indi dərsə gedirəm, mən gəlincə gəl otur.

ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekanı professor Buludxan Xəlilov dekanlıq adından aşağıdakı məzmununda təbrik məktubunu təqdim etdi:

Hörmətli Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov!

Sizin yaradıcılığınızın qolları çoxşaxəlidir: üslubiyyat, bədii dil, ədəbi tənqid, satira dili, dil tarixi və s. Bunların hamısı onu göstərir ki, Siz dilimizin, ədəbiyyatımızın müxtəlif sahələrinin öyrənilməsi ilə ardıcıl məşğul olmusunuz. Bu müqəddəs işi indi də uğurla, cəfəkeşliklə və böyük zəhmətlə davam etdirirsiniz. Əlbəttə, bunların hamısı əsl alim işidir və ona məxsus keyfiyyətdir. Siz dilçi alim kimi tədris məsələləri ilə də ciddi məşğul olmuş, proqramlar, dərsliklər və dərs vəsaitləri yazmışınız. Bununla da nəzəriyyəni praktika ilə sintez etməyə nail olmuş, gənc nəslin mütəxəssis kimi yetişməsində əlinizdən gələni əsirgəməmişiniz. Bu gün çoxlu sayda tələbələriniz, yetirmələriniz Azərbaycanın müxtəlif guşələrində fəaliyyət göstərir, dövətimizə, xalqımıza ürəkdən xidmət edirlər.

Hörmətli Qəzənfər müəllim!

Çoxlu sayda çap olunmuş kitablarınız, elmi, elmi-publisistik məqalələriniz, Respublika Yazıçılar və Respublika Jurnalistlər birliklərinin üzvü olmağınız onu göstərir ki, Siz Azərbaycan elmi-pedaqoji ictimaiyyəti, ziyalıları tərəfindən yaxşı tanınır və qəbul olunursunuz.

Hörmətli Qəzənfər müəllim!

Siz Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsində 10 il ərzində dekan kimi çalışmışınız. Gənc filoloq kadrların yetişməsində, fakültənin ictimai, elmi-pedaqoji həyatında böyük rol oynamışınız. Biz Sizin bu zəhmətinizi də yüksək qiymətləndirir və təqdirəlayiq hesab edirik.

Hörmətli Qəzənfər müəllim!

Sizi anadan olmağımızın 70, elmi-pedaqoji fəaliyyətinizin 45 illiyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, həyatda, elmi-pedaqoji fəaldyyətinizdə uğurlar arzulayıraq.

*ADPU-nun filologiya fakültəsinin
dekanı, prof. B.Ə.XƏLİLOV
16 mart 2007-ci il*

SÖHRAB TAHİR
Xalq şairi

Əziz dostlar! Bugünkü məclisimizin səviyyəsi çox yüksəkdir. Mən belə hesab eləyirəm ki, Azərbaycan dilçiliyinin bu gün bayramıdır. Eyni zamanda, elmimizin bayramıdır. Azərbaycan elminin bayramıdır. Bu gün dilçiliyimizin korifeyləri burada oturublar. Onlar bir-bir çıxış elədilər, Qəzənfər müəllimin fəaliyyəti haqqında danışdılar. Yaxından baxanda Azərbaycan dilçiliyinin yüksək səviyyədə inkişafını o qədər də görə bilməzsiniz, amma kənardan baxan adamlar daha yaxşı görə bilər. Yəni ki Təbrizdən baxanda bilirlər ki, Azərbaycan dilçiliyi nə qədər inkişaf eləyib. Və onu da qeyd eləyirəm ki, türkdilli xalqların içərisində Azərbaycan dili çox yüksək səviyyədə inkişaf edib, iqtisadiyyat dili olub, ticarət dili olub, elm dili olub, dövlət dili olub və ilaxir və s. Mənə desələr ki, dünyada yeddi dili beynəlxalq dil hesab eləyirlər, 8-ci kimi namizəd verərsən, mən Azərbaycan dilini namizəd verərəm. Namizəd verərəm ki, o, beynəlxalq dillərlə bir yerdə türk dünyasının ən çox inkişaf etmiş dili kimi işlənsin. (Zəlimxan: Burda Söhrab əmiyə bir alqış payı!)

Niyə Azərbaycan dili bu qədər yüksəldi? Əvvələn, dövlət qayğısı, ikinci də Qəzənfər Kazımov kimi böyük alimlərin fəaliyyəti nəticəsində. Qəzənfər Kazımovun ustaları – Muxtar Hüseynzadə, Əlövsət Abdullayev və digər alimlərimizin sayəsində- Əgər bizim Qəzənfər Kazımov kimi, Tofiq Hacıyev kimi, Ağamusa Axundov kimi alimlərimiz olmasaydı, Azərbaycan dili bu qədər yüksəyə qalxmasaydı, yüksək inkişaf etməsəydi, çox çətin beynəlxalq aləmdə biz şöhrət qazana bilərdik. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının varlıq pasportudur. Bu varlıq pasportu məhz bu alimlərin əlindədir. Mən Qəzənfər Kazımovun məqalələrini «Kredo» qəzetində oxuyanda həqiqətən fəxr eləyirəm. O qədər səmi-mi, o qədər dərin elmi zərgərliklə işləyir ki, oxucunu, doğrudan da, ardınca aparır. Elmi məqalələri hamı oxuya bilmir, mütəxəssislər oxuyur. Amma Qəzənfər müəllimin «Kredo» qəzetində, «Ədəbiyyat qzeti»ndə çıxan məqalələrini hamı oxuyur. Çünki dediyim o elmi zərgərlik, publisistiklik, kütləvilik onun yazılarını oxudur. Və yaxud da Homerin «İli-

ada», «Odisseyə» əsərini bizim tarixi, milli əsərimiz olan «Dədə Qorqud»la müqayisəsi onun, demək olar ki, şah əsərlərindən, şah elmi axtarışlarından biridir. Yaxud bizim böyük şairimiz Zəlimxan Yaqub Qurbanı poeziyasından danışanda düz dedi ki, Qəzənfər müəllimin qələm ixtisası, elmi axtarışları son dərəcə yüksək səviyyəyə qalxıb. Biz hamımız Qəzənfər müəllimin yaradıcılığı ilə, elmi əsərləri ilə, kitabları ilə fəxr edirik.

Qəzənfər müəllimin bir xüsusiyyəti də var. Elmdə cəsarət çox qorxuludur. Şeirdə, poeziyada cəsarət, Zəlimxan müəllim, şairə yüksəklik gətirir, amma elmdə cəsarət çox qorxuludur. Qəzənfər Kazımov onun da öhdəsindən gəlir.

Mən Qəzənfər müəllimin şəxsiyyətinə yaxşı bələdəm. Qəzənfər müəllim kimi alimlər, Tofiq Hacıyev kimi alimlər Azərbaycan xalqının böyük mədəniyyətini qoruyub saxlaya bilirlər.

Təbrizdə bu saat «Göyçə yazılar» jurnalı çıxır, çox böyük jurnaldır. Qəzənfər müəllimin bütöv bir kitabını bir nömrəsində çap eləyib – ərəb əlifbası ilə. Belə alimlərimiz olmasa, düşmənlərimiz – fars şovinizmi, rus şovinizmi Azərbaycan xalqına, doğrudan da, böyük bəlalar gətirə bilər.

Mən Qəzənfər müəllimi qələm dostlarım adından, yazıçı və şairlərimiz adından, çox hörmətli ana-bacılarımız adından, Dünya Azərbaycanlılarının Mədəniyyət Mərkəzi adından, xaricdəki soydaşlarımızın adından təbrik edirəm. Baş uca olsun ki, Azərbaycan dilçiliyini bu səviyyəyə gətirib çıxarıb.

AĞARƏHİM RƏHİMOV

Bakı Qızlar Universitetinin rektoru,
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Bu zalda bu gün Azərbaycan elminin çox görkəmli pedaqoq və alimləri əyləşib. Mən bu zaldakıların bir çoxu ilə tanışam, bir çoxunun isə adlarını eşitmişəm, özləri ilə şəxsi tanışlığım yoxdur. Mən sizin əsərlərinizi oxumuşam, buna görə də çoxunuzu özümə müəllim hesab edirəm. O cümlədən Qəzənfər müəllimi də. Qəzənfər müəllimin İntellekt səviyyəsi və şəxsiyyəti haqqında son dərəcə gözəl fikirlər ifadə olundu. Mən bu fikirlərin hamısına şərik çıxıram.

Qəzənfər müəllimin ədəbiyyat, Azərbaycan dilinin nəzəriyyəsi haqqında çox böyük ideyaları var. Nəzərinizə onu çatdırım ki, Qəzənfər müəllimin bu ideyaları yalnız nəzəri səviyyədə qalmayıb. Qəzənfər müəllim öz ideyalarını praktikaya, məktəbə, məktəb vasitəsilə bütün cəmiyyətə, yeniyetmələrə, gəncliyə ötürən praktik alimdir. Nəzəriyyəçi olduğu kimi, həm də gözəl praktik alimdir. Onun orta məktəblərimiz

üçün çox gözəl dərslərləri var və bizim yetirmələrimiz, bizim şagirdlərimiz onun ideyalarını mənimsəyirlər. Bundan başqa, Qəzənfər müəllim, həm də bilirsiniz ki, ali məktəblərimizdə öz ideyalarını təbliğ edir. Buna görə bir alim kimi, bir vətəndaş kimi, bir dost kimi, bir həmkar kimi mən Qəzənfər müəllimə təşəkkür edirəm. Təşəkkür edirəm ki, bu qədər geniş fəaliyyəti var, bu qədər heyrət doğuran işləri var.

Qəzənfər müəllimin nəzəri dilçilik və ədəbiyyat sahəsindəki fikirlərini hamı dedi, ancaq mən istəyirəm ki, onun pedaqoji fəaliyyətinə və bir insan kimi həyatdakı mövqeyinə müəyyən bir nəzər salam. Doğrudan da, Qəzənfər müəllim çox mahir bir müəllimdir. Mən özümün timsalında deyirəm, elmi ideyalar irəli sürmək olar – bunlar hamısı böyük şeydir və yüksək qiymətləndirirəm. Ola bilər ki, mən lap güclü, nüfuzlu bir alim olum, onu cəmiyyətə ötürə bilməyim, onu ərşəyə gətirə bilməyim. Müəllimlik fəaliyyəti çox çətinidir. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Qəzənfər müəllim bu xüsusiyyətləri dərinədən əxz eləyib və onun öhdəsindən gələ bilir. Mən bu baxımdan Qəzənfər müəllimin fəaliyyətinə yüksək qiymət verirəm.

Qəzənfər müəllim gözəl insandır. Bayaq hörmətli Tofiq müəllim onun yaxşı adam olması haqqında dedi. Mən tam şərəkəm onun fikirləri ilə.

Qəzənfər müəllim həyatda prinsipaldır. Prinsipallıq da həyatda hər adama nəşib olan şey deyil.

Qəzənfər müəllim mövqeyində ardıcıldır.

Qəzənfər müəllim hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətini, mənliyini, mahiyyətini qoruyub saxlayan adamdır.

Qəzənfər müəllim sözü özündə, özü sözündə olan adamdır. Bu, çoxlarına nəşib olmur.

Qəzənfər müəllim böyük vicdan sahibidir.

Biz Qəzənfər müəllimə qiymət verərkən bu detalları kənarda qoysaq, heç də onun bütöv şəxsiyyətini, bütöv mahiyyətini elə çatdırma bilmərik. Vaxtınızı çox almaq istəmirəm, Qəzənfər müəllimi şəxsən mən belə tanıyıram. Belə tanıdığım üçün də bilirəm ki, buların hamısı Qəzənfər müəllimdə var.

Bizim tələbələrin bir qismi bura gəlib. Bu zaldadırlar. «Bizim tələbələr» deyəndə, Qəzənfər müəllimin tələbələri.

-Qəzənfər müəllim, mən Sizi inandırırım ki, onların heç birinə mənim təsirim olmayıb ki, bu gün bu zala gəlsin. Yalan danışmıram, yalan danışmağa da ehtiyac yoxdur. O uşaqları bura gətirən Qəzənfər müəllimə olan sevgiləri, Qəzənfər müəllimə olan istəkləridir, Qəzənfər müəllimə olan məhəbbətləridir.

Mən Qəzənfər müəllimə təşəkkür eləyirəm ona görə ki, Qəzənfər müəllim bizdə təmənnasız işləyir. Bu saat bilirsiniz ki, açıq danışmaq,

təmənna çox çətin şeydir. Təmənna çox çətin şeydir! Nəfsi boğmaq – hər kişinin işi deyil. Ancaq Qəzənfər müəllim ləyaqətlə, ləyaqətlə onu qoruyub saxlayır. Mən buna görə Qəzənfər müəllimi sevirəm.

Bizim kollektivin Qəzənfər müəllimə kiçik bir hədiyyəsi də var. Kollektiv mənə həvalə elədi ki, onu Qəzənfər müəllimə çatdırım.

-Qəzənfər müəllim, etiraf edirəm ki, mənə bağlı deyil, kollektivin Sizə məhəbbəti ilə bağlıdır. Tək-tək adamların sevgisini qazanmaq olar. Ancaq kollektivin sevgisini qazanmaq çox çətin şeydir. Mən buna görə Sizə minnətdaram.

RƏHİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər müəllimi mən onun lap aspirantlıq dövründən tanıyıram. İlk dəfə Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları İnstitutunda. Cavan bir oğlan idi, namizədlik dissertasiyası üzərində işləyirdi. Yoldaşlar qeyd etdilər – Haqverdiyevin dili üzərində. Mən onda bu oğlana valeh oldum. İlk tanışlığa baxmayaraq, mən görürdüm ki, o, Əlyazmaları İnstitutu açıldandan - saat 9-dan, 10-dan ordadır, düz 6-ya kimi. Mən özüm doktorluq dissertasiyası üzərində işləyirdim. Mən Sabiri işləyirdim, Qəzənfər də Haqverdiyevin dram dilini. Mən onda hiss elədim ki, bu oğlanda, cavan olmasına baxmayaraq, elmə, əlyazmalarına nə qədər maraq var. Dissertasiyanı bir neçə şəkildə yazmaq olar. Elə-belə plan tutub ayrı-ayrı fəsilləri yerinə yetirmək də olar. Amma mən hiss elədim ki, o, elmin lap dərinliyinə enmək istəyir, yəni Haqverdiyevin dram əsərlərinə qiymət verməklə yanaşı, ümumiyyətlə, dövrün ədəbi dili onu maraqlandırır. Bəzi suallarla da mənə müraciət edirdi. Düzdür, onu çox gözəl qeyd etdilər ki, Dəmirçizadə olub rəhbəri. Xoşbəxtlikdən mən də Qəzənfərin hər iki dissertasiyasının rəsmi opponenti olmuşam – həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyasının.

Q.Kazimov (replika): - Xoşbəxtlikdən yox, məhəbbətdən.

-Mən həm xoşbəxtlikdən bilirəm, həm də böyük məhəbbətdən.

Qəzənfər müəllimin elmi yaradıcılığından geniş danışdılar. Doğrudan da, onun yaradıcılığı həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə bağlı çoxşaxəli yaradıcılıqdır. Və bu da onu yalnız bir dilçi yox, ümumiyyətlə, böyük mənada bir filoloq kimi, tam yetkin bir alim kimi bizim diqqətimizə çatdırır.

Mən, Qəzənfər, sənin böyük bir məqaləni oxudum, tarixi romanlar haqqında, Fərman Kərimzadənin «Çaldıran döyüşü» romanına son söz kimi – iki çap vərəqi həcmində. Mən tarixi romanlarla çox maraqlanıram və yoldaşlar qeyd etdilər ki, sən həm də ədəbiyyatçısən, mən o

məqaləni oxuyandan sonra, ədəbiyyatçılar məndən inciməsinlər, mən hiss elədim ki, bəlkə də heç bir ədəbiyyatçı F. Kərimzadənin romanını bu şəkildə təhlil edə bilməzdi. Çünki burada təhlil iki istiqamətdə gedirdi - həm ədəbiyyatşünas, həm də dilçi duyumu ilə. Bütöv şəkildə yazının yaradıcılığına qiymət vermək üçün çox gözəl ədəbiyyatşünaslıq təhlili aparmış, sonra bir dilçi kimi də əsərlərin təhlilini vermişdir.

Ədəbiyyatla dil ayrılmaz sahələrdir. Yəni Azərbaycan ədəbi dili tarixini yazmaq istəyiriksə, onun dövrləşdirilməsi, üslubları, janrları, ədəbi dilin konkret zona təbiəti və s. nəzərə alınmalıdır, çünki faktları biz ədəbiyyatdan götürürük, bizim tədqiqat obyektimiz ədəbiyyatdır. Əgər biz o ədəbiyyatı gözəl bilmiriksə, əgər biz konkret mərhələdə xalqın tarixini bilmiriksə, hansı əsərləri yazsa bilərik? Ona görə də, sadəcə olaraq, Qəzənfər müəllimin son dövrlərdə xüsusilə Azərbaycan dilinin tarixi ilə əlaqədar yazdığı əsərlərə, məqalələrə qibtə eləmək lazımdır. Bunlar həqiqi vətəndaşlıq mövqeyindən yazılan, əsl azərbaycanlı kimi ürəkdən yazılan əsərlərdir və Azərbaycan xalqının dilini, onun tarixini (yazılı dövrə qədərki və sonrakı mərhələlər) çox gözəl əks etdirir.

Bir kəlmə də «Sintaksis» haqqında demək istəyirəm – «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» kitabı haqqında. Tələbələr, dilçi alimlər o qədər böyük maraq göstərir ki bu kitaba. Çünki sintaksislə əlaqədar elə məsələlər var ki, bu vaxta qədər mübahisəli idi, Qəzənfər onların çoxuna aydınlıq gətirib. Ona görə də təsadüfi deyil ki, Qəzənfər müəllimin o kitabı üçüncü dəfə nəşr olunub. İki dəfə nəşr etdirmişdi. İnstitutlarda tələbələr də, magistrilər də, aspirantlar da, müəllimlər də maraqlanırdı və əldə etməyə çalışırdı. Çünki o kitab çox böyük zəhmətin bəhrəsidir və eyni zamanda çox böyük elmi bünövrə üzərində yaranıb.

Çox danışmaq olar, Qəzənfər, səndən. Elmlər Akademiyasına gələndən sonra dialektologiya şöbəsindəki fəaliyyətini də qeyd etmək istəyirəm. Orda çox gözəl əsərlər hazırlanıb çap olunub. Şöbənin işində çox böyük canlanma var. Fikirləşirdim ki, Musa müəllimdən sonra o şöbədə Qəzənfər müəllim nə edəcək, amma dialektologiyanı gözəl bilməyən ədəbi dil tarixçisi ola bilməz. Çünki bütün məsələlər ədəbi dil ilə dialekt və şivələrin qarşılıqlı əlaqəsi səpgisində gedir. Çox gözəl və işgüzar bir canlanma var, fəaliyyətini mən alqışlayıram. Ürəkdən təbrik edirəm, Qəzənfər, sənə uzun ömür, bundan sonra daha böyük yaradıcılıq nailiyyətləri arzulaşıram. Qızım Sevincin də Qəzənfər müəllim haqqında böyük bir məqaləsi var və yubiley münasibətilə ona bir şeir yazıb. O da səni ürəkdən təbrik edir.

HƏSƏN MİRZƏYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor, ADPU-nun
müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri

Qəzənfər Azərbaycan xalqının tanınmış, seçilmiş, öndə gedən ziyalısıdır, alimidir. İntellekt sahibidir. Məndən əvvəl çıxış edənlər dedi ki, Qəzənfər müəllim dilçiliyin filan sahələrini gözəl bilir. Qəzənfər müəllim yalnız dilçi deyil, həm dilçidir, həm ədəbiyyatçıdır, həm də yaxşı tarixçidir. Dilçiliyin bir sahəsinin deyil, onun bütün sahələrinin yaxşı mütəxəssisidir. Müasir dili də, tarixi qrammatikanı da, üslubiyyatı da gözəl bilir, bütün sahələrin, ədəbiyyatın bütün sahələrinin yaxşı tədqiqatçısıdır. Onun komizmini də yaxşı bilir, onun tarixi məsələlərini də yaxşı təhlil etməyi bacarır, onun üzündə bir yumor var, - daxilindən gəlir, qəlbindən gəlir. Qəzənfər müəllim bizim tariximizə aid, dilimizə aid, ədəbiyyatımıza aid məsələləri çox yaxşı təhlil edir. Bu son mətbuata baxsanız, Qəzənfər müəllimin ardıcıl şəkildə böyük məqalələri gədir. Xalqımızın tarixi ilə bağlıdır, onun dili ilə bağlıdır, onun mədəniyyəti ilə bağlıdır. Qəzənfər müəllim dilçiliyin cəfəkeşlərindən biridir. Ona görə də, görürsünüz, qalaq-qalaq kitabları var. Onlar yuxusuz gecələrin sayəsində başa gəlib.

Qəzənfərlə mən uzun müddət – aspirantlıq dövründən bir yerdə işləmişik. Bir kafedrada işləmişik. Dekan kimi o mənə rəhbərlik edib, kafedra müdiri kimi də mən ona rəhbərlik eləmişəm. Qəzənfər müəllimi biz bu dəqiqənin özündə də kafedranın üzvü hesab edirik. Hara getməsindən, harada işləməsindən asılı olmayaraq. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun ziyalıları, müəllimləri – ədəbiyyatçıları da, dilçiləri də onu çox istəyirlər. Onun yetirmələri də onu çox istəyir. Onun yetişdirdiyi alimlər də onu çox istəyir. Nəyə görə? Çox savadlı alimdir, çox zəhmətkeşdir, humanistdir, insanpərvərdir, yaxşı kadrlar yetişdirir, haqqı nahaqqa verən adam deyil, ona görə də Qəzənfər müəllim bir ziyalı kimi də, bir insan kimi də hamının qəlbində özünə yer eləyibdir. Bunları mən elə sözgülüşü demirəm. Ürəyimdən gələn sözü deyirəm. Həqiqəti deyirəm. Ömrümdə ikitərəfli danışmağı bacarmıram. Qəzənfər müəllim bizim Azərbaycan xalqının öndə gedən ziyalısıdır. Lap öndə gedən ziyalısıdır. Həm savad cəhətdən, həm mədəniyyət cəhətdən və bütün sahələrdə o bu ada layıqdır. Ona görə də mən çox şadam ki, bu gün burda onun yubileyində onu istəyənlər və xalqın qabaqcıl, öncül və öndə gedən ziyalıları oturublar. Qəzənfər müəllim yalnız yazmır, o nə qədər əsər redaktə edibdir! Qəzənfər müəllim elmi məsələlərdən söhbət gəndə yatmır.

Qəzənfər müəllim, təbrik edirəm.

Allah sənin yolunda həmişə göy işıq yandırsın!

Sən Azərbaycan xalqına layiq övladsan.

Burda isə bizim ürək sözlərimiz yazılıb, evdə oxuyarsan.

Sonra Həsən Mirzəyev rəhbərlik etdiyi kafedranın adından aşağıdakı təbrik məktubunu təqdim etdi:

Hörmətli Qəzənfər müəllim!

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında Sizin xüsusi əməyiniz var. Biz Sizin gördüyünüz işləri, yazdığınız kitabları, məqalələri sadalamaq, təhlil etmək istəmirik. Çünki Sizin yaradıcılığınız geniş və çoxsahəlidir. Onların hər biri Siz qədər bizə də tanışdır və əzizdir.

Sizin qalaq-qalaq kitablarınız, saysız-hesabsız məqalələriniz oxucu kütləsi, ali və orta məktəb müəllim və tələbələri tərəfindən sevilə-sevilə oxunur. Siz üslubiyyat, bədii dil, ədəbi tənqid, satira dili, müasir Azərbaycan dili, Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı çox iş görmüsünüz, dərslilər, dərslər vəsaitləri yazmışınız, orijinal fikirlər söyləmişiniz.

Sizin xidmətiniz yalnız bunlarla bitmir. Siz «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» kitabında, «Qurbani», «Qurbani və poetikasını» kimi sanballı əsərlərinizdə ədəbiyyatçılarının, folklorşünasların da işini görmüsünüz.

Qəzənfər müəllim! Siz uzun illər bizimlə bir kafedrada işləmişiniz. Bu müddətdə Siz şəərəflə, ləyaqətlə işləmiş və çoxlarına nümunə olmuşunuz. «Müasir Azərbaycan dili» kafedrasının əməkdaşları Sizi çox istəyir və indi də onlar Sizi kafedranın bir üzvü hesab edir.

Sizin dərslər dediyiniz tələbələr, məzunlar, yetişdirdiyiniz alimlər həmişə Sizdən razı qaldıqlarını söyləyir, Sizin kimi olmağa çalışırlar.

Anadan olmağınızın 70, elmi-pedaqoji fəaliyyətinizin 48 illiyi münasibətilə Sizi ürəkdən təbrik edir və Sizə uzun ömür, can sağlığı, yeni-yeni uğurlar arzulayıraq.

Dövlət Pedaqoji Universitetinin «Müasir Azərbaycan dili» kafedrasının əməkdaşları: *professor Həsən Mirzəyev, professor Vilayət Əliyev, professor Cəfər Cəfərov, professor Buludxan Xəlilov, professor Mirvari İsmaylova, dosent İbrahim Bayramov, dosent Aslan Bayramov, dosent Firuzə Məmmədli, dosent Faiq Şahbazlı, f.e.n. Minəxanım Nəzərova, müəllim Yeganə Qəhrəmanova.*

Məktubu qeyd edilən yoldaşlar adından kafedranın müdiri prof. H.Mirzəyev imzalamışdır.

16 mart 2007-ci il

YASİF NƏSİRLİ

Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqələr
Cəmiyyətinin vitse-prezidenti, filologiya
elmləri doktoru, Dövlət mükafatı laureatı

Filologiya elmləri doktoru Qəzənfər Kazımov «Dilimiz – tariximiz» kitabındakı sənədli povestində yazır: «Mən (yəni Qəzənfər Kazımov) dəhşətli bir ayda, məşəqqətli bir gündə – mart ayının 3-də çərşənbə günü anadan olmuşam».

Qəzənfər Kazımovun dəhşətli adlandırdığı 3 mart çərşənbə günü bu gün Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan incəsənətinin, ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixinin bayramıdır. Qəzənfər Kazımovun dediyi həmin dəhşətli gün Azərbaycan xalqına bütün türk dünyasının tanıdığı Qəzənfər Kazımov kimi böyük bir şəxsiyyət bəxş etmişdir, böyük bir düha bəxş etmişdir, böyük bir dilçi, ədəbiyyatçı, yazıçı, publisist, tarixçi bəxş etmişdir.

Bu gün onun yubileyinə yığışmışıq. Qəzənfər müəllimi sizin adınızdan, özümün adımdan, bütün ailə üzvlərim adından ürəkdən təbrik edirəm.

Gün o gün olsun ki, 80 illiyin olsun, 90 illiyin olsun, 100 illiyin olsun və həmişə yüksək istedadınla seçilərsən, qabaqda gedərsən.

Bu gün burda bizim dilçilərimiz danışdı. Mən dil problemləri ilə məşğul olmamışam, dilçi deyiləm. Bu gün, mənə elə gəlir ki, müasir Azərbaycan dilindən danışanda, bu gün Azərbaycan ədəbi dilindən danışanda, bu gün Azərbaycan tənqid tarixindən danışanda, folklorumuzdan danışanda Qəzənfər Kazımovun yaradıcılığından yan keçmək olmaz. Mənim yadımdadır, - Qəzənfərin kiçik qardaşı, çox böyük romanlar və povestlər müəllifi, səhnə əsərlərinin müəllifi, nəğmələr müəllifi, yüksək rütbəli zabit Tahir Şirinoğlu burda oturub, biz onunla (Tahir Kazımovla) 1967-ci ildə «Ulduz» jurnalını buraxmağa hazırlaşırıdığımız və ilk nömrəni buraxmışdıq. «Ulduz» jurnalı həyata gələndə cəmi bir otağımız vardı. Bizim tanıdığımız bir alim bir məqalə gətirdi. 5 səhifəlik məqalə idi, 5 səhifəlik məqalədə 47 yerdə yazılmışdı «kursiv mənimdir». Məqaləni qayıtdım. Sonra Mirzə İbrahimov zəng elədi ki, ay oğul, bu məqaləni çap elə (Mirzə müəllim Yazıçılar İttifaqının sədri idi). Dedim, baş üstə. Məmməd Araz şöbənin müdiri idi, yazdım ki, «Məmməd müəllim, «kursiv mənimdiləri» çıx, məqaləni göndər çapa».

Sözü nə üçün deyirəm? Qəzənfər Kazımovun kitablarında çox nadir hallarda rast gələrsən ki, yazılıb «kursiv mənimdir». Qəzənfər nə 47 yerdə, nə 27 yerdə yazmadı «kursiv mənimdir», lakin bu gün bizim tanınan alimlərimiz, bizim dil problemlərindən danışan insanlar Azərbaycan ədəbiyyatının həm klassiklərindən, həm müasirlərindən danışanda onlar yazırlar: «kursivi Qəzənfər Kazımov», yəni bu gün Qəzənfər Kazımov bizim ədəbiyyatımıza bu şəkildə daxil olmuşdur.

Burda bizim alimlərimiz onun elmimizə gətirdiyi yeniliklərdən danışdılar. Mən onun şəxsiyyəti məsələsindən bir-iki kəlmə danışmaq istəyirəm.

Mənim üçün Qəzənfər Kazımov, sözün əsl mənasında, bütöv bir insandır. Burada dedilər ki, o, təkrar nəşrlərlə birlikdə 56 kitab çap etdirib. O nə qədər kitab yazıbsa, mən hamısı ilə tanışam. Heç bir zaman Qəzənfər Kazımov məddahlıq etməyib. O, çörəyi məddahlıqla yeməyib, ev tikib, çətinliklə tikib, kitab yazıb – çətinliklə çap etdirib, ona görə ki heç vaxt şəxsiyyətini aşağı endirməyib və həmişə cəmiyyətdə özünü kişi kimi aparıb və öz yolunu davam etdirib.

Bir misal çəkmək istəyirəm. Qəzənfərlə onun işlədiyi institutun – o vaxt Lenin adına API deyirdilər - rektorunun sözü düz gəlmədi. Həmin rektor böcəklərdən müdafiə eləmişdi. Qəzənfər müəllimin mətbuatda bir məqaləsi getdi: «Böcək düşüncəli alim». (Məqalənin adı «Arxalı köpək qurd basar» idi. Y.Nəsirlinin dediyi isə məqalənin əsas tezislərindən biri idi – *red.*) Və bundan sonra həmin rektor Qəzənfər Kazımovu institutdan çıxartdı. Qəzənfər Kazımov onu Səbəyel rayon məhkəməsinə verdi ki, yerinə bərpa olunsun. Zalda oturub, bir də görür ki, 4 nəfər dekan yoldaşı, kafedra müdiri (Həsən Balyev, Malik Cəbrayilov və b.) gəlib oturdular onun yanında. Qəzənfər müəllim istəyir bunlara təşəkkür eləsin ki, əziyyət çəkib gəlirlər. Az sonra məlum olur ki, bunlar gəlirlər Qəzənfər Kazımovun üzünə dirənsinlər ki, rektor onu düz çıxarıb. Hakim də pis vəziyyətdə qalmışdı. Yuxarıdan təzyiqlər çox idi, dəfələrlə öz çörəyindən qorxduğunu bildirmişdi. Odur ki Qəzənfər Kazımov tribunaya qalxıb hakimə üz tutaraq dedi:

-Mən sizin çörəyinizə bais olmaq istəmirəm. Elə bunların da. Bu cür adamları olan o instituta qayıtmaq istəmirəm. Mən getdim.,.

Bir epizodu da deyib sözümlü bitirirəm. Burda «Sənət düşüncələri» əsərinin müzakirəsi gedirdi. Nizami Cəfərov məruzəsinin sonunda dedi:

«Bu Kitab, sizə deyim ki, Anar müəllim də bayaq dedi, bizim bəlkə də 90-cı illərin ikinci yarısında həm həcminə, həm keyfiyyətinə, həm doğuracağı marağa görə seçilən, sayılan və birinci dərəcəli əhəmiyyəti olan əsərlərdən biridir və necə deyərlər, bizim zəmanəmizin əsəridir, yəni tək Qəzənfər müəllimin əsəri deyil, eyni zamanda Ağamusa müəllimin də əsəridir, Müseyib müəllimin də əsəridir, Yusif müəllimin də əsəridir. Bizim hər birimiz, filoloji təfəkkürümüzün indiki səviyyəsində bu əsərə öz imzamız qoya bilərik, yəni böyük əminliklə, böyük inamla şərik ola bilərik buradakı fikirlərə, buradakı səviyyəyə».

Bu, bir elm dostunun yaxşı mənada etirafı idi.

Siz bizim üçün çox böyük elm adamısınız.

Siz bizim üçün çox böyük şəxsiyyətsiniz.

Siz bizim ədəbiyyatımız, tariximiz üçün lazımlı adamsınız

Bir daha sizi ürəkdən təbrik edirəm.

ƏFQAN ABDULLAYEV
Filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dillər Universiteti
ingilis dili fəkültəsinin dekanı

Hörmətli Qəzənfər müəllim! Məclisin elə yerinə gəlib çıxmışığı ki, artıq axır hissəsidir. Ona görə də adam bilmir ki, nədən danışsın. Belə məqamda söz demək daha çətinidir. Mən bir dəfə Alimdən (Alim Qasımovdan - *red.*) soruşdum ki, ən çətin şey nədir, dedi «Muğam oxumaq». Mənim üçün də ən çətin şey Sizin yubileyinizdə çıxış edib axıra yaxın fikir söyləməkdir. Xüsusilə ona görə çətinidir ki, burada mən öz müəllimim haqqında söz deməliyəm. Mənə o qalır ki, mən də bütün deyilənlərə qoşulam.

İnsanda üç gözəl cəhət var: cəsarət, ağıl, bir də müdriklik. Bunların hamısını, Qəzənfər müəllim, mən Sizdə görürəm.

Qəzənfər müəllim, dedilər ki, Sizi Bakıya göndəriblər və Bakıya gələndə, sizin o kənddən fərqli olaraq, həmişə bütün qapılar üzünüə açıq olub və hər yerdə xoş üzlə qarşılanmısınız. Arzu edirəm ki, bundan sonra da bütün qapılar üzünüə açıq olsun.

Mən fəxr edirəm ki, Qəzənfər müəllim, mənim Sizin kimi elmi rəhbərim olub.

Mən öz adımdan, bu gün burda işlədiyim universitetin alimləri iştirak edir, onların adından Sizi 70 illiyiniz münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Arzu edirəm ki, gələcəkdə daha böyük yubileylərinizi – 80 illiyinizi, 90 illiyinizi qeyd eləyək.

Arzu edirəm ki, allah nə qədər məsləhət bilirsə, Sizə o qədər ömür versin. Mən Sizi öpürəm, bağırama basıram, Sizi təbrik edirəm.

SAYALI SADIQOVA
Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan
Terminologiya Komissiyası sədrinin müavini, Dilçilik
İnstitutu terminologiya şöbəsinin müdiri

Qəzənfər müəllim haqqında burda çox sözlər deyildi, çox sözlər danışıldı. Mən Qəzənfər müəllimin yaradıcılığı ilə, son dövrdə çap olunan əsərləri ilə bağlı məqalələr yazmışam, «Elm» qəzetində, «Xalq qəzeti»ndə çap olunub. Ancaq mən bu gün Qəzənfər müəllimin 70 illik yubileyində bir tələbə kimi danışmaq istəyirəm.

Qəzənfər müəllim elmi səviyyəmin yüksəlməsində, ümumiyyətlə, mənim həyatımda dərin iz buraxıb. Təxminən 25 il bundan əvvəl

mən Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna sənəd vermişdim. Qəbul imtahanı zamanı, - onda mən bilmirdim ki, imtahanı götürən Qəzənfər müəllimdir, - gedib bileti çəkdim, cavab verdim. Qəzənfər müəllim xeyli mənim üzümə baxdı, dedi ki, «Mənim sənə yazığım gəlir, «dörd» vermək istəmirəm. Dur get komissiyaya müraciət elə».

Mən o dövrdə bilmirdim ki, komissiya nədir. Əgər mən imtahan vermişəmsə, müəllim mənim qiymətimi yazmalıdır. Dedim ki, «Mən «beş» almaq istəyirəm, komissiya da istəmirəm». Dedi ki, bilirsiniz, bir məsələ var: komissiya olmasa, mən sizə «beş» verə bilmərəm. Dur get komissiyaya müraciət et».

Bundan sonra Qəzənfər müəllim durub sakitcə qapımı açdı və dedi:

- Bura ilə get, ikinci qapıda komissiya yerləşir.

Mən gedib komissiyayı çağırdım və gəldim, yenidən bilet çəkdim və komissiyanın iştirakı ilə mənə «beş» verdilər.

Mən o zaman hiss eləməirdim ki, bu balın mənə nə qədər xeyiri ola bilər.

Mən burda, sadəcə olaraq, Qəzənfər müəllimin xeyirxah bir alim, vicdanlı bir müəllim olduğunu həminin nəzərinə çatdırmaq istəyirəm.

Və doğrudan da, dörd imtahanı verdim qurtardım, aydın oldu ki, mən həmin balı almısa idim, konkursa düşə bilərdim. Öz ürəyimdə axtarırdım ki, mənə «beş» yazan müəllim kimdir, tapım, təşəkkür edirəm. Sentyabrın birində instituta gəldim. Axtarırdım ki, o müəllim kimdir. Təxminən noyabr ayında Qəzənfər müəllimi tanıdım, bildim ki, mənə «beş» verən Qəzənfər müəllimdir.

Qəzənfər müəllimə yaxınlaşdım, dedim:

-Qəzənfər müəllim, o dövrdə siz komissiya çağırtdırdınız, mənə «beş» verdiniz.

Qəzənfər müəllim sakitcə dedi:

-Az, nə olsun, gələn il imtahan verib qəbul olardın də.

Sonra Qəzənfər müəllim başını aşağı salıb getdi.

Və bundan sonra, lap elə indi də, namizəd olanda da, doktor olanda da Qəzənfər müəllimin bu xeyirxah işi mənim yadımdan çıxmır. Qəzənfər müəllimin əsərlərini oxuyanda onu sadə bir xeyirxah alim kimi, xeyirxah müəllim kimi yadıma salıram, onun əsərlərinə mən bir sevimli tələbəsi kimi qiymət verməyə çalışıram. Qəzənfər müəllimin «Azərbaycan dilinin tarixi» əsəri nəşr olunanda birinci növbədə tələbəsi kimi mənə vermişdi. Mən bu kitabı oxuduqca fəxr elədim ki, Qəzənfər müəllim mənim müəllimim olub. Fərəhlənirəm ki, Azərbaycan dilinin tarixini mənim müəllimim belə gözəl şəkildə yazıb. Ona görə də «Xalq qəzeti»ndə bir səhifə həcmində geniş bir məqalə çap etdirdim.

Eyni zamanda Qəzənfər müəllim bizə sintaksisdən mühazirə deyib. Sintaksisdən mühazirəni qurtarandan sonra bir dəfə çağırıb dedi ki, «De görüm, indiyə kimi qiymətlərinin hamısı ikidir? Məni doğrultmuşsan, yoxsa yox?» Dedim ki, «Yox, Qəzənfər müəllim, hələ ki, əlaçı gəlirəm».

Qəzənfər müəllimin o baxışları həmişə mənim üzərimdə olub. Mən namizədlik müdafiə edəndə təxminən 25 yaşım var idi, girdim zala, nə isə həyəcanlandım. Qəzənfər müəllim sakitcə gəlib dedi ki, «Bura bax e, zala baxma, indidən bir narahat dəniz kimi dalğalanırsan. Keç müdafiəni elə». O sözlər, o sözlər... Mən doktorluq da eləmişəm, hələ də mən o sözləri unutmuram....

Belə alimlərin əməyinin nəticəsidir ki, gələcəyi düşünən ağıllı gənclər yetişir.

Mən bütün tələbələri adından Qəzənfər müəllimin 70 illik şərəfli, mənalı ömür yolunu təbrik edirəm. Cansağlığı arzu edirəm, xoşbəxtlik arzu edirəm.

BAYRAM ƏHMƏDOV

filologiya elmləri doktoru, professor,
BDU Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının
müdür əvəzi

Eşidəndə ki, Qəzənfər müəllimin 70 yaşı var, sevindim ona görə ki, yaxşı yaşa gəlib çıxıb. Fikirləşdim ki, görüm onun həyat yolu necə olub. O kitabların hamısı məndə var və mən hamısı ilə tanışam. Onun yaradıcılığının zənginliyinə də bələdəm, çoxcəhətliliyinə də bələdəm. Özü də Qəzənfər müəllim belədir də – nədən yazır-yazsın, yaxşı yazır. Qəribədir, hansı yazısını oxuyursan, xoşuna gəlir. Bu, hər adama qismət olmur. Qəzənfərlə bağlı çox hadisələr olub. Əgər Qəzənfəri o vaxt ali məktəbi qurtaranda həyat burulğanı ora-bura atmasa idi, bundan da irəli gedəcəkdi. O dövrdə belə bir qayda var idi: gərək gedib iki il işləyə idin. İki il işləmək üçün gedib, on il dala qalırdın. Mən özüm həmin o on il dala qalanlardan olmuşam. Bax bu hadisələr olmasa idi, Qəzənfərin istedadı, sizi inandırırım, bundan qat-qat bəhrəli olardı. Qəzənfərin yetişdiyi mühit, onların kəndi elədir ki, coğrafi və bioloji cəhətdən kənddə nə varsa, ordan çox yaxşı adamlar çıxır, çox ağıllı, istedadlı adamlar çıxır. Onların nəslində də istedadlı olub. Qardaşının da yaxşı əsərləri, romanları var. Mən Tahiri tanıyırdım, əsərlərini oxuyandan sonra öyrənmişəm ki, Qəzənfər müəllimin qardaşıdır.

Qəzənfər müəllimin çox yüksək keyfiyyətləri var. İnanın ki, saatlarla danışa bilərəm. Amma sizi yormağ istəmirəm. Onda olan sədaqəti

çox adamda görməmişəm. Bizim dostluğumuz bütün imtahanlardan keçib. Heç vaxt ləkə götürməyib.

Qəzənfər prinsipaldır. Kişi prinsipial olar də. Deyər, eləyər. Deyir də, eləyir də. Bu da bizim xalqın bir keyfiyyətidir. Qəzənfərin hər bir elmi kitabını mən təhlil eləyə bilərəm. Bir epizod deyim sizə. Təcrübi məşğələ yazmağı tapşırırdılar. Oturub fikirləşdi, plan qurdu. Hərəyə bir şey tapşırırdı. Dedi, axı sənə çox düşdü. Dedi, yazaq görək nə olur. Çoxunu özü yazdı, başqalarınınkini də yazdı, redaktə elədi. Bax onda belə bir əməksevərlik var. Bayaq burda redaktədən danışılırdı. API-də yönlü əsər çıxartmaq istəyən adam kitabını verirdi Qəzənfər müəllimə ki, sən redaktə et, sonra çıxarda. Mənim ona yazığım gəlirdi ki, bəs özün? Elə paylayırdı, xərcləyirdi enerjisini.

Sənin ürəyin o qədər geniş idi ki, orada hamı özünə yer tapa bilirdi.

Qəzənfər müəllim, burada ürək sözlərimizi yazmışıq. Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsi adından, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası adından. Sənə uğurlar arzulayıyıq, cansağlığı arzulayıyıq. Sən hələ bizə çox lazımsan.

Sonra professor Bayram Əhmədov Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin dekanı prof.E.Əzizov və Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, akademik A.Axundovun imzaladığı aşağıdakı təbrik məktubunu təqdim etdi:

Q.Ş.KAZIMOV – 70

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov Azərbaycan dilçiliyində böyük xidməti olan alimlərdəndir. Onun dilimizin müxtəlif sahələrinə aid sanballı elmi əsərləri vardır. O hansı mövzuda yazır-yazsın, o sahədə yeni söz deyir, yeni fikirlər ortaya qoyur.

Qəzənfər Kazımov ədəbiyyatşünaslıqda da öz sözünü deyir. Bunu «Qurbani və poetikası», «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları», «Komik-bədii vasitələr» kitabları bir daha təsdiqləyir.

Yubileyini qeyd etdiyimiz Qəzənfər Şirinoğlunun tarixçilik fəaliyyəti də var. Onun qədim Azərbaycan tarixi ilə bağlı öz konsepsiyası, öz fikirləri mövcuddur.

Q.Kazımov yaxşı müəllim kimi də hörmət qazanıb. O, uzun illər həm orta, həm də ali məktəbdə dərs deyib, şagird və tələbələrin sevimlisi olub. Qəzənfər müəllim ali və orta məktəb dərslərinin müəllifidir. Onun Azərbaycan dilinin sintaksisinə aid məktəb dərsləri «İlin ən uğurlu dərsləri» diplomuna layiq görülüb. Belə geniş elmi-pedaqoji fəaliyyə-

tinə onun yaxşı ailə başçısı olmağını, prinsipiallığını, dostluqda sədaqət-liliyini də əlavə etmək olar.

Biz – Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin və xüsusən Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının əməkdaşları Kazımov Qəzənfər Şirin oğlunu 70 yaşı münasibətilə təbrik edir, ona sağlamlıq və elmi-pe-daqoji fəaliyyətində uğurlar arzulayırıq.

NURİDƏ NOVRUZOVA

Bakı Slavyan Universiteti, türkologiya
kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi

Əziz ustad, Siz də 70-i haqladınız.

Zaman nə tez keçdi? Sanki dünən idi sizin mühazirələrinizi dinlə-diyim tələbəlik illəri. İnana bilmirəm ki, Sizin həm ciddi, həm də bir az yumorlu, bir az məzəli söhbətlərinizi dinlədiyim o vaxtdan 30 ildən çox keçir.

Ömrünüzün 70 ilini yaşadınız. 70 yaş müdrilik çağıdır. Siz na-musla, şərəflə yaşadınız bu illəri.

Yubiley - bayramdır, eyni zamanda hesabatdır. Ömrün yaşanmış bir hissəsinin hesabatı. Bu hesabat ömrün qalan pilləsini də şərəflə keç-mək üçün çox vacibdir. Vacibdir, ona görə ki, ömrün müəyyən bir pillə-sində dayanıb geri baxanda nəyə görə yaşadığını, nəyin naminə çalışdı-ğını başa düşə biləsən. Həyat özlüyündə pis və ya yaxşı olmur. İnsan özü bu həyatı ya pis, ya da yaxşı yaşaya bilir. Sizin yaşadığınız ömür örnək olası ömürdür. İslama görə, hər bir insan bu dünyadan köçəndə onun əməl kitabı da bağlanır. Lakin bir qrup insanlar var ki, onlar bu dünyadan köçəndən sonra da əməl kitabları açıq saxlanılır. Yaxşı övlad tərbiyə edən valideynlər, özündən sona yaxşı işlər (yol çəkmək, körpü tikmək, bağ salmaq və s.) qoyan insanlar, ağıllı, savadlı tələbələr yetirən müəllimlər yaxşı əməllərinin, yetirmələrinin ömrü qədər yaşayır, savab qazanırlar. Belə insanlar tanrı tərəfindən seçilən və rəhmətə layiq olan insanlardır. Sizin ömrünüz uzun və sonsuz olacaq.

Mən Sizin minlərlə tələbələrinizdən biriyəm. Mənim kimi neçə-neçə aspirantlarınız, yetirmələriniz var. Amma mən, deyərsən, Sizin ilk aspirantınız idim. Sizinlə ilk tanışlığım 1975-ci ildə olub. Mən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda, filologiya fakültəsinin II kursunda oxuyurdum. Bizə müasir Azərbaycan dilindən həm mühazirə, həm də seminar dərslərini Siz apardınız. İlk seminar dərsimiz heç yadımdan çıxmır.

Məni dərsi danışmaq üçün lövhəyə çağırdınız. Mən dərsi danışdığım müddətdə Siz başınızı əllərinizin arasına alıb stolda oturmuşdunuz. Gözləriniz yumulu kimi olduğu üçün mənə elə gəlirdi ki, yəqin mürgüləyir və mənə qulaq asmırsınız. Dərsi danışıb qurtardım. Birdən Siz ayağa qalxdınız və mənə tərəf çevrilib soruşdunuz:

- Hə.. qurtardım?

- Bəli.

- Yaxşı danışdın, amma... Və mənim bütün dediklərim fikirlərə bir-bir öz münasibətini bildirdiniz, danışdığım mövzunu təhlil etdiniz, səhvlərimi göstərdiniz, mövzunu izah etdiniz. Mən çox təəccüblə Sizi dinləyirdim, həm də utanırdım. Onda başa düşdüm ki, Siz mənə nə qədər diqqətlə dinləyirmişsiniz. Sonralar Sizinlə yaxından tanış olanda bildim ki, çox vaxt bir adama diqqətlə qulaq asanda başınızı əllərinizin arasına alıb, gözlərinizi də qismən yumursunuz.

Sizin qəribə dil duyumunuz, sintaksisə aid çətin və mübahisəli məsələləri sadə dillə və maraqlı misallarla izah etmək istedadınız hamımızın yadındadır. Tələbələr arasında mübahisə olanda Sizə müraciət edərdik. Seminar dərsləriniz də digər müəllimlərin dərslərindən fərqlənirdi. Bizə seminar dərslərində həm qrammatik qaydaları, həm müəllif üslubunu, həm də ədəbiyyatı öyrədirdiniz. Seminar dərsləri üçün bədii əsərlərdən cümlələr seçirdik. Bəzən tələbələr Sizi sınamaq üçün cümlələri dəyişirdilər, qəsdən təhrif edirdilər. Siz cümləni dinləyən kimi bunu hiss edir və "İsmayıl Şıxlı belə cümlə yazmaz", "F. Kərimzadə belə cümlə işlətməz, sən düz oxu" - deyərək, tələbənin qurmasını o saat duyurdunuz. Sizin mühazirələrdə bədii əsərlərdən əzbər söylədiyiniz hikmət və məhəbbət dolu saysız cümlələrin çoxu indi də yadımdadır.

Tale elə gətirdi ki, mən aspiranturaya sənəd verəndə də, mövzu seçəndə də Sizinlə məsləhətləşməli oldum. Siz mənə elmi rəhbərim və qazandığım bütün uğurlarda yardımçım və yol göstərənim oldunuz. Ali məktəblərdə Sizinlə birgə işləməkdən həmişə qürur duymuşam. Sizin tələbəni və yetirməni olduğumla fəxr etmişəm. Həmişə məsləhətçimiz və güvənə yerimizsiniz.

Az-çox qazandığım uğurlarda əməyiniz əvəzsizdir. Sizin mənə həyatımda oynadığınız rolu, mənə çəkdiyiniz zəhmətləri böyük minnətdarlıqla xatırlayırsınız və bütün bunlar üçün Sizə - öz müəllimimə, ustadıma təşəkkür edir, "Çox sağ olun!" - deyirəm. Mənə işlərimin uğurları Sizin, səhvləri isə mənə aiddir.

Ad gününüz mübarək, ustad! Sizi görüm 100 yaşayasınız!

Т Е Л Е Г Р А М

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.
Qəzənfər Kazımova.

Hörmətli professor! Sizi 70 illik yubileyiniz münasibətilə Şəki ziyalıları adından təbrik edir, uzun ömür, yeni elmi uğurlar arzulayıram!

AMİ Şəki filialı, filologiya elmləri namizədi
Gülərə Abdullayeva
13.03.07; 17.08

SEVİNÇ MƏHƏRRƏMOVA
filologiya elmləri doktoru, professor

TƏBRİK

Qəzənfər müəllim, təbrik edirəm!
Əsil ürək sözlərimi deyirəm:
Zəkali bir insan, gözəl bir alim...
Əzəldən olmuşuz hər elmə xadim.
Necə mənalıdır xoş həyatınız!
Fəxr edirik Sizinlə biz hamımız!
Əsərləriniz maraqlı və dərin...
Razıyıq biz Sizdən, əziz müəllim!

Bu gözəl ömrünüz sevinclə dolsun!
Əzizləriniz yolunuzda olsun!
Yeni əsərlərinizi gözləyək
Və daim uğurlarınızla sevinək!

RƏŞİD TƏHMƏZOĞLU
Şair, şərqşünas
İLLƏR QANADINDA HARA UÇURSAN?!

İstəkli qardaşım, alim dostum Qəzənfər Kazımovun 70 yaşına

Həyatda o qədər gülən deyilsən,
Ancaq gülüşünü sözdə ararsan!
Pisliyi pislərlə bölən deyilsən,
Yaxşını doğruda, düzdə ararsan!

Sən demə, sözün də ağlamağı var,
Sən demə, sözün də gülməyi dərin.
Sözün də insanı saxlamağı var
Qolları üstündə düşüncələrin.

Söz qayaya dönsə, sözlə çaparsan,
Sözlə bəzəyərsən öz incisini.
Duyğu dənizlərdə seçib taparsan
Sözün sərrafitək söz incisini!

Yamanın önünə sözdən qalaq kəs,
Göyərçin yaxşılıq önündə ensin.
Sözün ölməyini duymayan hər kəs
Sözü diriltməyi səndən öyrənsin!

Sözdən qınağın da laylaya bənzər,
Qələmin ucundan işiq süzülür.
Sözlə sınağın da Leylaya bənzər,
Sözün Məcnunları candan üzülür.

Kiminsə sözünə güzgü tutarsan,
Özünü görməyən özündən küssün!
Kiminsə sözündə soyuqluq varsa,
Səndən niyə küsür, sözündən küssün!

İllər qanadında hara uçursan?
Uçuşun yoluna sözdən iz salır.
Ardınca gəlirəm, hara qaçırsan,
Mənim yetmişimə iki il qalır?!

Mart, 2007

DİL TARİXİ PROBLEMLƏRİ

SAYALI SADIQOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Terminologiya
şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ
PROBLEMLƏRİ BƏŞƏRİN İNKİŞAF YOLU İŞİĞİNDƏ

Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinin tədqiqində və tədrisində böyük xidmətləri olan filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov «Azərbaycan dilinin tarixi» (2003), «Dilimiz – tariximiz» (1998), «Qurbani və poetikasını» (1996), «Dil, tarix, poeziya» (2005), «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» (2006) kimi kitabların, qiymətli monoqrafiya və dərsliklərin, 300-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Bu əsərlər müəllifin uzunmüddətli gərgin elmi araşdırmalarının uğurlu nəticələridir.

Q.Kazımov bizim dilçilikdə Azərbaycan dili tarixinin araşdırılması, dünya dillərinin qohumluğu – monogenез probleminin qoyuluşu, protodillərin parçalanması, Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi, şifahi və yazılı ədəbi dilin təşəkkülü və s. problemlərin sistemli təhlilini verən ilk tədqiqatçidir.

«Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)» əsərində ulu dilin təşəkkülü və protodillərə ayrılması, protodillərin dialekt parçalanması əsasında dil ailələrinin yaranması, şumer-türk varisliyi, e.ə. III-I minilliklərdə protoazərbaycan dilinin inkişaf yolu, ümumxalq Azərbaycan dilinin III-V əsrlərdə formalaşması və VI-VIII əsrlərdəki inkişaf yolunu şərtləndirən amillər ilk dəfə hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Monoqrafiyanın «Dünya dillərinin qohumluğu – monogenез problemi» bölməsində müəllif müasir insan tipinin formalaşması, ilk insanların təfəkkür və nitqinin inkişafı, insan nitqinin yüksək səviyyəyə qalxmasında yazının rolu və s. problemlərin təhlilini vermişdir. İnsanın meydana çıxması, təfəkkür və nitqin formalaşması, müəllifin yazdığı kimi, bir sıra elmlərin – paleoantropologiya, morfologiya, geologiya, arxeologiya, etnoqrafiya, coğrafiya, zoologiya və linqvistikanın köməyi ilə öyrənilir. Tədqiqatdan aydın olur ki, müasir insan tipi formalaşana qədər üç böyük mərhələ keçmişdir: ən qədim insanlar arxantropolar, ibtidai in-

sanlar paleantropolar və nəhayət, müasir insan tipi. Zəngin elmi mənbələrə əsaslanan müəllif e. ə. XII-VI minillikləri dil ailələrinin təşəkkülü, protodillərin parçalanması dövrü hesab edir. Məhz bu dövrdə hindavropa, sami, türk protodilləri parçalanaraq tədricən cəmiyyətli dil ailələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Şübhəsiz, ən mühüm məsələlərdən biri müasir insan tipinin harada, hansı ərazidə formalaşmasıdır. Uzun müddət mübahisəyə səbəb olan bu məsələyə arxeoloji mədəniyyət cavab verir. Belə ki son vaxtlarda əldə edilmiş antropoloji və arxeoloji materiallar ehtimal etməyə imkan verir ki, bu proses cənub-şərqi Avropanın, şimali Afrikanın, qərbi Asiyanın qovuşduğu ərazidə baş vermişdir. Buradan inkişaf etmiş müasir insanlar dünyanın digər yerlərinə yayılmışlar. İnsan məskənləri sonralar genişlənərək Avropa, Afrika və Asiyanı əhatə etmişdir.

Kəçən əsrin 70-ci illərindən türkologiyada şumer və türk əlaqələri barədə fikirlər irəli sürülməyə başladı. Müəllif özündən əvvəlki fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi sintez etmişdir. 1. Türk dillərinin tarixi çox qədimdir və Ön Asiyada türklər insandan türk qolu ayrıldığı dövrdən, yəni çox qədim zamanlardan yaşayırlar. 2. Türklər şumerlərin yaxın qonşuluğunda yaşamışlar və həmin yaxın ərazilər indiki Cənubi Azərbaycan əraziləridir. 3. Şumerlər Azərbaycan türklərinin bir qoludur və İkiçayarasına Azərbaycandan getmişlər.; 4. Akkadların hücumundan sonra şumerlər məhv olmamış, müxtəlif istiqamətlərə, xüsusilə də Şərqə – Azərbaycana yayılmalı olmuşlar.

Miladdan əvvəl XII minillikdən dilin inkişafında ikinci böyük mərhələnin – protodillərin parçalanması mərhələsinin, XII-VI minilliklər arası dil ailələrinin təşəkkülü, şumerlərin ilk dövlətləri, mədəniyyəti, onların dilinin elm və din dili kimi işlənməsi məsələləri barədə əsərdən geniş məlumat almaq mümkündür. Eyni zamanda şumerlər və onların yaşadığı ərazilər haqqında geniş məlumat verilir, şumerlərin, akkadların və babililərin Azərbaycanın kuti, lullubi, kassi tayfaları ilə əlaqələri izah olunur, Şumerin kutilər tərəfindən 100, kassilər tərəfindən 500 ilə qədər idarə olunması Azərbaycanın ilk dövlətlərinin gücünü göstərir və doğru olaraq müəllif belə nəticəyə gəlir ki, bu, hər iki ərazinin mədəni, iqtisadi, siyasi birliyi deməkdir. Monoqrafiyanın dəyərli cəhəti bir də bundadır ki, irəli sürülən yeni müddəalar faktlarla təsdiq edilərək, türk dillərinin tarixi haqqında bir sıra diqqətəlayiq nəticələr çıxarmağa imkan vermişdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, dilçilikdə indiyə qədər şumer dilinin heç bir qədim və müasir dil ilə qohumluğu sübut edilməsə də, şumer leksikası ilə türk dillərinin leksikası arasında yaxınlıq daha çox müəyyən edilmişdir. Tədqiqatçılar uzun müddət zəngin şumer-türk paralelləri əsasında yalnız türk dillərinin qədimliyini, hardasa şumer

dövründə mövcud olduğunu sübuta çalışmaq ilə kifayətlənmişlər. Müəllif isə tarixi sənədlərin verdiyi faktlara və görkəmli alimlərin, o cümlədən ingilis alimi Ç.Lloyd, alman alimləri F.Homel, O.Vinkler, Fransa alimi E.Reklü, rus alimi D.Reeder və başqalarının araşdırmalarına və şumer dilinin öz faktlarına əsaslanaraq, bu dilin türk dili olduğunu təkzibedilməz bir fakt kimi ortaya qoymuşdur. Şumer dilinin qrammatik quruluşunun tədqiqi ilə məşğul olan alim onun məhz aqlütinativ quruluşlu olması ilə bağlı inandırıcı faktlar üzərində dayanmışdır. Şumer dilinin morfoloji quruluşu türk dillərinin morfoloji quruluşu ilə, demək olar ki, eynidir. Şumer dilində isimlərin hal şəkilçiləri, qoşmalar vasitəsilə ifadə olunan hallar türk dillərinin hal sisteminə tam müvafiq şəkildədir. Şumer dilində ismin halları həm məzmun, həm də formal əlamətləri baxımından Azərbaycan dilindəki hallarla uyğunluq təşkil edir. Araşdırmalar nəticəsində müəllif «Şumer-protoazərbaycan-türk birliyi» faktını əsaslandıraraq yazır:

«Biz protodillərin Ön Asiyada parçalandığını, ilkin miqrasiyaların buradan başladığını, şumerlərin qədim Azərbaycan ərazilərindən İkiçay-arasına endiyini və akkadlarla toqquşmadan sonra bir qisminin geri qayıtdığını, Şumer-Aratta əlaqələrini, şumer dilinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunu qısa şəkildə nəzərdən keçirdik və bütün bunlarda şumer-protoazərbaycan-türk birliyi gördük».

Q.Kazımov məsələləri sistem halında nəzərdən keçirmiş və şumer dilinin quruluşunu türk dillərinin quruluşu ilə müqayisələr əsasında təhlil etmişdir.

Monoqrafiyada Albaniya və orada yaşayan əhali barədə geniş məlumat verilmiş və mövcud mürtəcə konsepsiya haqlı tənqid edilmişdir. Müəllif yazır: «476 səhifəlik «Azərbaycan tarixi»ndə cəmi bir yerdə *türk* sözü işlənib, bir də cəmi bu cümlə: «III-IV əsrlərdə erkən türkdilli tayfalar başqa türkdilli tayfalarla birlikdə ölkə sakinlərinin dil görkəminin dəyişməsində həlledici rol oynadılar».

Q.Kazımov tarixçilərin Albaniyanın əsas əhalisinin qafqazdillilərdən ibarət olması barədə yanlış konsepsiyasını tənqid edərək, faktlar əsasında uti və udin sözləri, eyni zamanda türk mənşəli utilərlə Qafqaz mənşəli udinlər arasında heç bir əlaqənin olmadığı qənaətinə gəlmişdir. Doğru olaraq müəllif yazır ki, alban dili və alban xalqı, başlıca olaraq, yerli türk etnoslarının təmərgüzləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Eyni zamanda, əsərdə Azərbaycanın əsas tayfaları – qarqarlar, bolqarlar, peçeneqlər, qırpaqlar, kəngərlər, şiraklar, kerqillər, hunlar, xəzərlər, savarlar, katiklər haqqında geniş araşdırmalar aparılmış, müəllif bu nəticəyə gəlmişdir ki, «Bütün bunlar ərəblərin dediyi kimi, Azərbaycanın həqiqətən çox qədimdən türklər ölkəsi olduğunu göstərir. Parfiya dövrün-

də də, sasanilər və xilafət zamanında da rəsmi dairələrdə dövlət işləri pəhləvi dilində, ərəb, fars dillərində aparılmışdır. Lakin geniş kütlə şəhər və kəndlərdə türk dilində danışmışdır. Manna və Mada dövründən Cənubda türk tayfalarının və türk tayfa dillərinin konsolidasiyası Atropatena dövründə güclənmiş və hunların Qərbə yayılması ilə IV-V əsrlərdə ümumiləşmə başa çatmış, Cənubi Azərbaycan ərazisində atropatənəlilərin Azərbaycan dili təşəkkülü tapmışdır».

Əsərdə etnonim, toponim və antroponimlərin tədqiqi onların mənşə etibarilə əsasən türk dillərinə aid olduğunu göstərir. Müəllif mövcud faktlar əsasında müəyyənləşdirir ki, çox qədim dövrlərdən Azərbaycanın yerli əhalisi türklərdən ibarət olmuşdur.

Q.Kazımov yazır ki, dünya elminin arxalandığı arxeoloji materiallar türklərin ilkin vətəninin Ön Asiya olduğunu, ilkin miqrasiyaların məhz buradan başladığını göstərir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Y.Yusifov, T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, M.İsmayılov, E.Əlibəyzadə və başqalarının tədqiqləri və dil faktları göstərir ki, ən qədim dövrlərdən Azərbaycan daim türkün vətəni olmuşdur. Əsərdə kimmerlər, skiflər və sakların qədim türk tayfaları olmaları müxtəlif mənbələrdən götürülmüş faktlar və zəngin leksik materialın etimoloji təhlili ilə sübut edilir. Bu qədim tayfalar tədricən yerli türk etnosları ilə qaynayıb-qarışmış, Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülündə iştirak etmişlər. Bununla da müəllif Azərbaycan xalqının mənşəyini və dilinin tarixini təhrif edən (türk tayfalarının Azərbaycana ilk gəlişini er.III-V əsrləri ilə bağlayan) konsepsiyanın yanlış və zərərli olduğunu əsaslandırmışdır. Tarixçi, dilçi və etnoqrafların əldə etdikləri tədqiqatlardan, xüsusilə toponim, etnonim, antroponim, hidronim, oronim və digər materialların elmi təhlili və tədqiqindən müəllif bu nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan xalqı və ümumxalq Azərbaycan dili eramızın III-V əsrlərində formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında təşəkkülü və inkişafı dövrünün birinci mərhələsi (şifahi ədəbi dilinin təşəkkülü) VI-VIII, ikinci mərhələsi (yazılı ədəbi dilin təşəkkülü) təxminən IX-XII əsrləri əhatə edir.

Müəllif Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin təşəkkül dövrünün abidəsi sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yaranma tarixini, fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərini hərtərəfli təhlil edir və «Dədə Qorqud»un dil materialı əsasında Azərbaycan dili sintaksisinin bütün əsas struktur modellərinin: söz birləşməsi, sadə cümlə və onun tərkib elementləri, mürəkkəb cümlə və onun quruluş xüsusiyyətlərinin hələ «Dədə Qorqud» dövründən formalaşmış olduğunu göstərir.

Onun əsərlərində qoyulan mühüm problemlərdən biri də «Dədə Qorqud» dastanlarının yaşı məsələsidir. Alim Dədə Qorqudun yaranma tarixinin qədimliyini sübuta yetirmək üçün dəyərli elmi faktlarla çıxış

edir, fikirlərinin doğruluğu şübhə yaratmır. Sırf milli keyfiyyətləri özündə yaşadan bu abidənin islam adət-ənənə, əxlaq kodeksindən çox-çox əvvəl yarandığı, bu dastanın çox qədim olduğunu, islamdan çox əvvəlki dövrlərin məhsulu olduğunu sübuta yetirmək üçün bir tədqiqatçı kimi, bununla bağlı bütün fikirləri, ən incə mətləbləri araşdırır. Dünya qorquşünaslarının ayrı-ayrılıqda söylədikləri fikirlərdəki həqiqət bu dastanların çox qədim dövrdə yarandığını, onun tamamlanma tarixinin qədimliyini göstərir.

«Dədə Qorqud» abidəsi Azərbaycan xalqının islamiyyətə qədərki və heç bir əsərlə müqayisəyə gəlməyən ən dürüst və etibarlı tarixidir. Bunu nəzərə alaraq, 1300 illiyini qeyd etdiyimiz «Kitabi-Dədə Qorqud»un «İlliada» və «Odissey» əsərləri ilə müqayisəsi nəticəsində dastanın Homer poemalarının yaşadı olduğunu müəyyənləşdirmiş, Troyanın türk şəhəri, troyalıların türk tayfalarından ibarət olduğu barədə fikirləri etimoloji dəlillər əsasında sübut etmişdir: «Və yenə faktlar göstərir ki, Troya müharibələri dövründə türklərlə yunanlar arasında indikindən qat-qat artıq bağlılıq olmuş, onlar çox vaxt birgə yaşamış, yaxın əlaqə və münasibətdə olmuşlar». Bununla da müəllif gələcək qorquşünasların qarşısına yeni eralar açır, yeni problemlər qoyur.

Q.Kazımov yaradıcılığında Azərbaycan dilinin tarixi ilk dəfə olaraq təkə linqvistik deyil, həm də arxeologiya, etnoqrafiya və tarix elmləri prizmasından kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Qeyd edilən aktual dilçilik problemlərinin sistemli şəkildə araşdırılması, Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı yanlış konsepsiyaların zəngin tarixi faktlar və dəlillər əsasında təkzibi xalqımızın və dilimizin mənşəyinin dəqiqləşdirilməsi baxımından son dərəcə qiymətli dir.

Bu qiymətli əsərdə müəllifin gəldiyi əsas nəticələr aşağıdakılardır:

Dünya dilləri vahid kök əsasında yaranmışdır.

Ulu dil Ön Asiya ərazilərində parçalanmış (e.ə.XII minillik), türk etnosu e.ə.XII minillikdən bu günə qədər Ön Asiyada, o cümlədən Azərbaycan ərazilərində daim mövcud olmuş, Şərqi, Qərbi, Şimala buradan yayılmışdır.

Fonetik, leksik və qrammatik araşdırmalar şumerlərin türk olduğunu, Azərbaycan türklərinin bilavasitə onların varisi olduğunu göstərir.

«Avesta» Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan türkləri tərəfindən yaradılmış, farslar onu çox sonralar mənimsəmişlər.

Dil qalıqlarının (toponim, antroponim, hidronim, oronim və s.) tədqiqi Azərbaycan ərazisindəki ən qədim tayfaların (kuti, lullu, su,

kassi, turukki, mağ, qarqar, alban, uti və s.) türklərdən ibarət olduğunu göstərir.

Saklar kasların, qamlar isə mağların varisləridir və bu adlarda metateza baş vermişdir.

E.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanın əsas əhalisi – yerli əhali türklərdən ibarət olmuşdur. Midiyalılar, mannalılar qohum tayfalarıdır və mağların nəsiləridir.

Azərbaycanda türk tayfalarının assimilyasiyası baş verməmişdir.

Azərbaycanın yerli tayfalarının (və gəlmə qohum tayfaların) konsolidasiyası ilkin feodalizm dövründə baş vermiş, eramızın III-V əsrlərində Azərbaycan türk xalqı və eləcə də türk xalq dili təşəkkül tapmışdır.

VI-VIII əsrlər şifahi ədəbi dilin təşəkkülü dövrüdür və bunun ən kamil nümunəsi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un sintaksisi bu günkü ədəbi dilimizin əsas sintaktik modellərinin özü, əsası kimi misilsizdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un Homerin poemaları ilə müqayisəsi göstərir ki, bu dastanın 1300 yox, azı 3300 il yaşı vardır.

Ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründən dilimiz «türk dili», «azəri dili» terminləri ilə adlandırılmışdır.

Tarixi faktlar göstərir ki, VI-VIII əsrlərdə hökm sürmüş türk Xaqanlığını yaradan Aşına tayfası vaxtilə Orta Asiyaya Azərbaycandan getmişdir.

Səlcuq türklərinin guya Azərbaycanda mövcud olan fars və qafqazdilli əhalini assimilyasiya edib türkləşdirməsi barədə fikir tam əsaslıdır. Səlcuqlar Azərbaycana gələndə Azərbaycan-türk ədəbi dili çoxdan mövcud idi.

19.02.2004

AFİNA ƏLİZADƏ

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi

işçisi, filologiya elmləri doktoru

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN

YENİ UĞURU

Elmin başqa sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də bəzən elə əsərlər meydana çıxır ki, onların elmi əhəmiyyəti yalnız konkret mövzu ilə bağlı deyil, azərbaycanşünaslığın başqa problemlərinin araşdırılması üçün də bünövrə olur. Bu baxımdan, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazımovun həcmli «Azərbaycan dilinin tarixi

(ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)» («Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 2003) monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyində tam yeni və uğurlu bir hadisədir. Filologiya sahəsində uzunmüddətli elmi yaradıcılıq təcrübəsi olan prof.Q.Kazımovun çox mürəkkəb və son dərəcə aktual bir mövzunun tədqiqinə həsr olunmuş 584 səhifəlik bu sanballı kitabı müəllifin əldə etdiyi nəticələrin dəyəri və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Kitabda Yer üzündə vahid ulu dilin təşəkkülü və protodillərə parçalanması, dil ailələrinin yaranması, şumer-türk varisliyi, e.ə.III-II minilliklərdə protoazərbaycan dilinin inkişaf yolu – Azərbaycanda etnik tərkib və dil məsələləri, ümumxalq Azərbaycan dilinin (III-V əsrlər), Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin (VI-VIII əsrlər) formalaşması, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təşəkkülünü (IX-XII əsrlər) şərtləndirən amillər və s. kimi çox mühüm məsələlər əhatə edilmişdir. Onu da demək lazımdır ki, bütün bu məsələlər tarixşünaslığın və arxeologiyanın əldə etdiyi nailiyyətlərin işığında tədqiq olunmuşdur.

Qeyd edilən böyük problemlərin sistemli şəkildə araşdırılması, Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı yanlış konsepsiyaların zəngin tarixi faktlar və dəlillər əsasında təkzibi oxucuda Azərbaycan-türk dövlətçilik və dil tarixinə, bu tarixlərin qədimliyinə fərək hissələri doğurur. Kitabın «Dünya dillərinin qohumluğu – monogeniz problemi» adlanan I fəslində arxeoloji mədəniyyət faktları əsasında müasir insan tipinin harada, hansı ərazidə formalaşması, vahid ulu dilin necə təşəkkül tapması və dialekt parçalanmasını nə vaxt başa çatdırması barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Bu fəslidə ulu dil müasir dil ailələrinin dərin qatlarından qaldırılan faktlar əsasında araşdırılmışdır. Oljas Süleymanovun türkoloji aləmdə cəsarətlə söylədiyi şumer-türk kontakt əlaqələri haqqında fikirlərini geridə qoyan müəllif dillərin inkişafını vahid köklə bağlayan nəzəriyyənin ilkin nümunələrini ətraflı şərh etmiş, ulu dildən gələn ümumi xüsusiyyətlərin müxtəlif dil ailələrində kontaktla əlaqələndirilməsinin yanlış olduğunu aşkara çıxarmışdır. Q.Kazımov tədqiqatçıların fikirlərini geniş təhlil edərək ilk dəfə belə bir mülahizə irəli sürür ki, tipoloji cəhətdən eyni (və ya yaxın) olan bütün dillər bir protodilin törəmələridir və deməli, tipoloji cəhətdən eyni quruluşlu dilləri müqayisəli-tarixi metod əsasında öyrənməklə dünya dillərinin inkişaf yolu barədə daha doğru nəticələr əldə etmək olar

Zəngin elmi mənbələrə əsaslanan müəllif e.ə.XII-VI minillikləri dil ailələrinin təşəkkülü – protodillərin parçalanması dövrü hesab edir. Məhz bu dövrdə hindavropa, sami və türk protodilləri parçalanaraq tədricən eyni adlı dil ailələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Neolit dövründə insanın oturaq həyata keçməsi, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmağa başlaması insanın ilkin incəsənət vərdisləri əldə etməsinə səbəb

olmuşdur. Həyatın 12 min il əvvəl başladığı Qobustan düşərgəsi materialları buna əyani sübutdur.

Q.Kazımov türklərin ilkin vətəninin Orta Asiya olması barədə fikirləri qeyri-elmi hesab edir, inandırıcı faktlar əsasında türklərin Şərqi birbaşa ilkin hərəkətinin mezolitə (XII-VIII minilliklər) aid olduğunu göstərir. Müəllif dəqiq elmi dəlillərə əsaslanaraq göstərir ki, türklər Ön Asiyadan Orta və Mərkəzi Asiyaya getmiş, sonralar əks miqrasiyalar da olmuşdur.

Eneolit dövründə (mis-daş dövrü) – eradan əvvəl V minilliyin ortalarında dünyanın ən mədəni ərazisi olan Mesopotamiyanın (İkiçayarasının) əhalisi şumerlər olmuşdur. Müəllif şumer dilinin fonetik, leksik və xüsusilə qrammatik quruluşunu diqqətlə araşdıraraq şumerlərin türk olduğu qənaətinə gəlmiş və onların Azərbaycan yerli türk tayfaları ilə qohumluq əlaqələrini sübut etmişdir. Müəllif bu və ya digər faktları sadəcə olaraq qeydə almaqla kifayətlənməmiş, tarixi-tipoloji tədqiqat əsasında həqiqi mənzərəni aşkara çıxarmağa nail olmuşdur.

Əsərdə şumerlərin qədim Azərbaycanla əlaqələri müəllifi xüsusi maraqlandırmışdır. Şumerlərin e.ə. XXVIII əsrdə arattalılarla qohumluq və dostluq əlaqələrini göstərən tutarlı faktlar gətirilmişdir. Onların eyni allahlara sitayiş etmələri də mühüm bir dəlil hesab olunur. Aratta qədim Azərbaycan dövlətidir. Qədim şumer dastanlarında Şumer – Aratta əlaqələrinə dair qiymətli material vardır. Məlumdur ki, heç bir dastan yalnız uydurmalardan ibarət olmur, mütləq müəyyən tarixi izləri də mühafizə edib saxlayır.

Şumer mətnləri üzərində az-çox tədqiqat aparan alimlərin çoxu (E.Reklü, Əhməd Cavad, L.Redder və b.) Azərbaycan türklərini şumerin varisi hesab etmişlər. Müəllif də belə deyir və onu da deyir ki, bu mətnləri türk oxumalıdır. Şumer dilinin qrammatik quruluşunun tədqiqi ilə ciddi məşğul olan prof. Q.Kazımov onun məhz aqqlütinativ quruluşlu olması ilə bağlı inandırıcı faktlar üzərində dayanmışdır. Şumer dilinin morfoloji quruluşu türk dillərinin morfoloji quruluşu ilə, demək olar ki, eynidir. Şumer dilində isimlərin hal şəkilçiləri, qoşmalar vasitəsilə ifadə olunan hallar türk dillərinin hal sisteminə tam müvafiq şəkildədir. Şumer dilində ismin halları həm məzmun, həm də formal əlamətləri baxımından Azərbaycan dilindəki hallarla eynilik təşkil edir. Əlbəttə ki, «altı min il müddətində bu cür eyniyyət heyrət doğurur» fikri çox maraqlı və qürurlüdür.

Altı min illik müddətdə şumer dilindəki əvəzliliklərlə Azərbaycan dilindəki əvəzliliklər arasında yaxınlıq, əvəzliliklərin hallanma sistemi, tək və cəmdə dəyişmə formaları və digər morfoloji uyğunluqlar Y.T.Kanevanın «Шумерский язык» (Sankt-Peterburq. 1996) əsərindəki materi-

allar əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırmalar müəllifə «şumer-protoazərbaycan-türk birliyi aydın şəkildə görünür» kimi obyektiv və uğurlu nəticəyə gəlmək imkanı vermişdir.

Kitabın III fəslə Azərbaycanın orta tunc dövrünə aid qədim tayfalarının – kuti, lullubi, hurri, turukki və kassilərin tədqiqinə həsr olunmuş, e.ə.III minillikdə qeydə alınmış bu Azərbaycan tayfalarının ictimai-siyasi mövqeyi, etnik mənşəyi və dili araşdırılmışdır.

Müəllifin təhlil etdiyi faktlar göstərir ki, kuti hökmdar və şəxs adlarının çoxu türk mənşəlidir. Qədim Azərbaycan aborigen türk əhalisi arasında kassi (kaşşu) tayfası da tarixdə dərin iz buraxıb. Kassların türk mənşəli olduğu bir sıra dəlillərlə izah olunur, kas hökmdar adları şumer və türk dilləri ilə izah olunur.

Müəllif Altay dil ailəsinin parçalanması dövrü haqqında tədqiqatçıların müddəalarını təkzib edərək, e.ə.IV minilliyin ortalarında Azərbaycan ərazisində lullu, kuti, su, turukki, kas və b. güclü türk tayfalarının yaşadığını, Ön Asiyanın türklərin ilkin beşiyi olduğunu göstərir. Məntiqlə də aydın olur ki, «Altay dilləri ailəsi» deyilən ailənin protodili e.ə.I minillikdə deyil, 7-8 min il əvvəl parçalanmağa başlamışdır. Bu baxımdan türk dil mühitinin Altaydan Qərbə yayılmasını iddia edən Lev Qumilyovun uzaq keçmişə nəzərə almadığını qeyd etmək lazım gəlir.

Q.Kazımov Manna tayfalarının türk mənşəli olduğunu zəngin toponim, etnonim və antroponimlərin təhlili əsasında sübut etmişdir. Əsərdə xüsusi adların fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi ortaya maraqlı faktlar çıxarmışdır. .

Azərbaycan xalqının mənşəyinin və dilinin tarixinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində daim mühafizəkar mövqə tutanlar türk tayfalarının Azərbaycana ilk gəlişini eramızın III-V əsrləri ilə bağlamışlar. Lakin Q.Kazımov uzun illər gərgin elmi axtarışların nəticəsi olaraq yazır ki, dünya elminin arxalandığı arxeoloji materiallar türklərin ilkin vətəninin Ön Asiya olduğunu, ilkin miqrasiyaların məhz buradan başladığını göstərir. Tarixə yeni gözlə baxan alimlərin (Y.Yusifov, T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, M.İsmayılov, E.Əlibəyzadə və b.) araşdırmaları və külli miqdarda dil faktları göstərir ki, ən qədim dövrlərdən Azərbaycan daim türkün vətəni olmuşdur.

Azərbaycan ərazisinə türk tayfalarının qədim əks miqrasiyaları barədə məlumat e.ə.VIII-VII əsrlərdə kimmer, skif, sak tayfalarının gəlişinə aiddir. Əsərdə kimmerlər, skiflər və sakların qədim türk tayfaları olmaları müxtəlif elmi mənbələrdən gətirilmiş faktlar və zəngin leksik materialın etimoloji təhlili ilə sübut edilir. Əlbəttə, bu qədim tayfalar tədricən yerli türk etnosları ilə qaynayıb-qarışmış, Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülündə bilavasitə iştirak etmişlər.

Əsərin V fəslə Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi (e.ə.IV əsr – e.V əsri) məsələsinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Alban dövlətinin yaranması, etnik tərkibi və dil məsələləri geniş tədqiq edilmişdir. Tarixçilərin fikrinə görə, artıq e.ə.IV əsrdə Alban dövləti var idi. Strabon və Kalankatuklu Moisey isə albanları Qafqazın yerli əhalisi saymışlar. Albanlar güclü türk tayfası olmuşlar. Lakin bir sıra tarixçilər tədqiq və araşdırmaları daim əks istiqamətdə aparmışlar. Q.Qeybullayevin təbirincə desək, «türk mənşəli azərbaycanlıların mənşəyi probleminin həllində Azərbaycan tarixşünaslığında çox böyük ədalətsizlik - tarixi həqiqətə biganəlik mövcuddur».

Alban sözünün özü müxtəlif mənbələrdə müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Son tədqiqatlar albanların türk mənşəli olduğunu üzə çıxarmış, alban sözünün türkcə «cəsur, igid» mənasını daşıyan alp/alb sözündən və -an şəkilçisindən düzəldiyini göstərmişlər.

Kitabda Albaniyanın digər türk tayfaları və alban yazısı haqqında da zəngin məlumat vardır. Q.Kazımovun alban dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə dair qeydləri də göstərir ki, alban toponim, antropnim, etnonim və hidronimlərinin çoxu türkcə izah olunur. İsim və sifət düzəldən, fellərdən ad düzəldən şəkilçilər oxucunu albanların türk mənşəyinə inandırır. Əlbəttə, bunlar əldə edilmiş adi nəticələr olmayıb, Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi haqqında görkəmli dilçi alim qənaəti kimi qiymətlidir.

Müəllif tədqiq və araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan xalqı və ümumxalq Azərbaycan dili eramızın III-V əsrlərində formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında təşəkkül və inkişaf dövrünün birinci mərhələsi (şifahi ədəbi dilinin təşəkkülü) VI-VIII, ikinci mərhələsi (yazılı ədəbi dilin təşəkkülü) IX-XII əsrləri əhatə edir.

Kitabda şifahi ədəbi dilin təşəkkülü məsələsinin tədqiqi ilə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi və mədəni vəziyyəti tarixi sistem şəklində şərh olunmuşdur. Məlumdur ki, türklərin elliklə X əsrdə islam dinini qəbul etməsi, Azərbaycanda islamın kök salması elmin, mədəniyyətin, maarifin və məktəbin, sənətkarlığın inkişafına ciddi təsir etmişdir.

Q.Kazımov elmi, tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq «Dədə Qorqud» dastanlarının VI-VIII əsrlərdə tam formalaşdığını qeyd edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» XI əsrdə yazıya alınmışsa, deməli, neçə əsr əvvəlin qrammatik quruluşunu daşıyır. Müəllif «Kitabi-Dədə Qorqud»-un qrammatik quruluşuna dair faktik materialların bütün struktur modellərini nəzərdən keçirmiş və qeyd etmişdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının 1300 illiyi rəsmi qeyd olunursa, deməli, əsərin ən azı 2000 illik və daha çox yaşı vardır.

IX-XII əsrlərə dair materiallarda Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təşəkkülünü şərtləndirən amillər mövcuddur. Yanlış konsepsiya ilə Azərbaycan xalqının etnik inkişaf tarixi qeyri-elmi şəkildə izah edilmişdir.

Son hissədə «Azəri dili» termininin inkişaf yolu geniş təhlil edilmiş, bu sözün «Azərbaycan» sözündən əmələ gəldiyi əsaslandırılmışdır. Azəri dilini Azərbaycanın türk əhalisinin dili sayanlara etiraz edən Ə.Kəsrəvi özü də sonralar Azəri dilinin türk dili olduğunu etiraf etmişdir.

Dilimizə tarixi-ictimai, siyasi baxımdan yanaşan, türklərə qeyri-səmimi münasibət bəsləyən alimlərin subyektiv mülahizələri «Azəri dili» terminini şübhə altında qoya bilməmişdir. 60-cı illərdən bəri Azərbaycan alimləri Y.Yusifov, T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, M.İsmayılov və başqalarının xidmətləri ilə bütün qeyri-elmi konsepsiyaların yanlış, qərəzli və qurama olduğu üzə çıxarılmışdır.

«Azərbaycan dilinin tarixi» kitabı bizə deyir ki, hər bir xalqın dilini və tarixini onun öz oğlu yazmalı, öyrənməlidir.

Mən bu məqaləni həmin kitabın elmi əhəmiyyətini nəzərə çarpdırmaq məqsədilə yazdım və belə hesab edirəm ki, bu əsər Azərbaycan dili tarixinin tədqiqinin həqiqi nümunəsi və Azərbaycan dilçiliyinin növbəti böyük uğurudur.

01.07.2004

АИДА ФЕЙЗУЛЛАЕВА
Доктор филологических наук

«ЯЗЫКОВИДЕНЬЕ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО УЧЕНОГО

Живые языки – хранители самых архаичных корней и формантов, применявшихся в языках эпохи Начала.

Массированное исследование в этом направлении, убежден, подтвердит наше предположение... Зреть в корень языка, увидеть и услышать строение первых слов, вот что требуется от языковеда.

О.Сулейменов

«Взгляд в доисторию» азербайджанского языка автора монографии «История азербайджанского языка с древнейших времен до XIII века» (Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı, «Təhsil», 2003) известного азербайджанского ученого-языковеда Газанфара Казымова, продиктованный псевдонаучным освещением учеными истории азербайджанского языка

байджанского народа, утверждающими, что тюркские племена начали появляться на территории Северного и Южного Азербайджана в начале новой эры, что азербайджанский народ и его язык начали формироваться в XI веке с приходом сельджуков, в XIII веке с приходом монголов на Южный Кавказ, и что до XVI-XVIII вв. азербайджанский язык не отличался от языка анатолийских тюрков, явился веским и аргументированным ответом фальсификаторам истории, опровержением их несостоявшихся версий, отрывающих азербайджанский народ от его истинных корней и навешивающих ему чуждые ярлыки ираноязычного и кавказоязычного происхождения.

Гражданская позиция Г.Ш.Казымова определяется с первых строк данного капитального исследования, начинающегося с авторских строк, проясняющих его основную цель и направленность.

Согласно выдуманной концепции, как отмечает автор, предполагается, что колыбелью тюрков была Центральная Азия, тюрки якобы родились и размножились на Алтае, откуда и распространились на территорию Европы, Южного Кавказа и Передней Азии.

Между тем, античные источники, археологические и антропологические факты и сведения дают в определенной степени исчерпывающий материал для изучения вопроса об истинной родине праязыка человечества, времени и месте расселения тюркских племен, их первой миграции и пр.

Археологической культурой, а также этимологическими работками современных ученых-тюркологов уже доказано, что «колыбелью человечества» является Древняя Передняя Азия, откуда и началась первая миграция тюркских племен на Восток.

Последние десятилетия прошлого столетия, как отмечается в монографии Г.Казымова, были ознаменованы важными научными достижениями, связанными с решением проблемы тюркского присутствия, тюркского фактора в Древней Передней Азии в III-I тыс. до н.э., когда на основе тщательного анализа многочисленных этнонимов, топонимов и антропонимов, сохранившихся в клинописных источниках, была выявлена тюркоязычность аборигенов Азербайджана.

Как известно, в 70-80 гг. шумеро-тюркские лексические разыскания О.Сулейменова, А.Мамедова, Т.Гаджиева и др. исследователей-первопроходцев науки, в лице которых впервые была обрета на тюркскость, вызвали большой интерес у научной общественности к древнему азербайджанскому (тюркскому) языку. Последующие этимологические наблюдения Ю.Юсифова, Г.Гейбуллаева и правильная ориентация в изучении истории азербайджанского народа и формирования азербайджанского языка ряда других азербайджан-

ских ученых – З.Буниятова, А.Демирчизаде, С.Алирова, Т.Мамедова, К.Алиева, Э.Алибейзаде, З.Гасанова, В.Габибоглу, Ч.Гарашарлы и др. сыграли важную роль в дальнейшем выявлении шумеро-тюркских связей. Как выясняется, практически шумерские и тюркские тексты сопоставимы. Основываясь на схожести и близости шумерских и тюркских лексических единиц, автор прослеживает историю азербайджанского языка, уводящую в глубь веков – III-I тыс. до н.э., период протоазербайджанского языка, находящегося на ранней стадии своего развития в соседстве и в сообществе с мировыми языками, выявляет его грамматические (фонетические и морфологические) и лексические особенности на каждом этапе исторического развития.

В книге Г.Казымова рассматривается формирование протоязыка, распад протоязыков на диалекты и зарождение семейств языков, шумеро-тюркское наследие, путь развития протоазербайджанского языка в III-I тыс. до н.э. – этнический состав Азербайджана и вопросы языка, прослеживаются факторы, обуславливающие формирование общенационального азербайджанского языка (III-V вв.), азербайджанского устного литературного языка на последующем этапе (VI-VIII вв.), его развития. В книге впервые широко исследуется синтаксическое строение языка бессмертного и уникального памятника периода формирования азербайджанского устного литературного языка «Китаби-Деде Коркуд». Завершается она периодом зарождения азербайджанского письменного литературного языка (IX-XII вв.).

Как известно, одной из неразрешенных проблем лингвистической науки является вопрос о происхождении мировых языков. Мнение современных ученых все больше склоняется к версии моногенеза, доказывающей их происхождение от единого корня. В настоящее время сторонники этой версии руководствуются неопровержимыми фактами, приобретенными в результате расширяющихся и углубляющихся этимологических исследований, сравнительно-типологического анализа и сопоставления родственных языков, в том числе и тюркских.

Тюркский материал, нашедший свое отражение в лингвистическом труде Г.Казымова, служит большим подспорьем к решению проблемы моногенеза и окончательным вердиктом противникам последнего. Опираясь на опыт и положительные начинания предыдущих ученых и по достоинству оценивая заслуги Н.Я.Марра, В.М.Иллич-Свитыча, Н.Д.Андреева, А.С.Мельничука и др. в этом направлении, азербайджанский ученый привносит много нового в практику и теорию данной проблемы.

Логичны и убедительны утверждения автора, наглядно представляющего модели архетипов языковых семейств путем их сравнительно-типологического анализа и выявляющего их близость и родство.

Главная и самая существенная отличительная черта лингвистического исследования – это профессиональное чутье автора и «виденье» им языка, корней слов, в которых сохранились рудименты древнего языка, родственных протоязыков, восходящих как бы к одному общему знаменателю. Как явствует из лингвистических наблюдений, с течением времени в процессе учащающихся миграций протоязыки начинают распадаться на диалекты и размножаться, отличаясь своими словообразовательными формами. Конечным результатом этого длительного распада, изменения и дальнейшего развития протоязыков является образование языковых семейств.

Интересны обобщения и тезисы Г.Казымова по поводу близкого родства шумеров и тюрков, живших по соседству друг с другом на территории нынешнего Южного Азербайджана. В них нашли свое отражение в виде синтеза основные положения и взгляды на данный вопрос ученых-тюркологов, занимающихся историей шумеро-тюркских связей. Одним из таких неутомимых исследователей является Тариель Вели Нуведили, по твердому убеждению которого шумеры были предками народа азери.

К такому выводу он пришел в процессе продолжительной работы над шумерскими текстами, сравнительно-сопоставительного анализа шумерских и тюркских лексических единиц и формантов.

Отдавая должное перспективным устремлениям Т.В.Нуведили и вместе с тем подвергая критике и сомнению некоторые его утверждения, Г.Казымов подводит нас к той непреложной истине, что языки всех народов мира, равно как и их религии, произошли от одного корня, в чем, кстати, усматривается определенная связь с концепцией Олжаса Сулейменова о взаимозависимости древних культур, объединенных общей верой – солнцепоклонничеством, породившей в итоге тенгрианство, зороастризм, буддизм, синтоизм, иудаизм, христианство и мусульманство.

По предположениям некоторых азербайджанских ученых, в частности проф.Ю.Юсифова, «период распада пратюркского языкового сообщества датируется VIII-VII тыс. до н.э. и в этот период наблюдалась взаимозависимость его с индоевропейскими языками. Лексическое взаимопроникновение происходило на прародине тюрков – в Передней Азии». Автор привносит в эту идею о лексическом взаимодействии праформ языковых семейств свою коррек-

тировку, мотивируя это взаимоосвоение не контактом, а их происхождением от общего корня, распадом единого языка.

В книге Г.Казымова в отличие от трудов предыдущих, в частности С.Н.Крамера, И.М.Дьяконова, И.Т.Каневой и др., нашли в наибольшей степени свое отражение шумеро-тюркские связи как неразделимый этнический симбиоз. Прародина шумеров, как пишет автор, земля, именуемая ими Аратта, т.е. Азербайджан, куда они вернулись после того, как потеряли свою независимость, но сохранили свой язык.

Чрезвычайно интересна глава, посвященная периоду распада пратюркской общности и шумерскому языку. Многие из шумерских героических дастанов, как сообщает автор, связаны с древним азербайджанским государством – Араттой. Зачастую их героями являются исторические лица – Ен Меркар, Лугалбанда и Билгамыс. Один из них так и называется: «Ен Меркар и верховный жрец Аратты», другой – «Урук и Аратта».

Следует отметить, что шумерские мифы и дастаны дают исследователю богатый материал для определения широких и тесных исторических связей государств Урук и Аратта, общности их языка и культуры, этногенетического родства их жителей – тюрков и шумеров.

Обеспокоенность азербайджанского исследователя вызывают переводы шумерских текстов, неудовлетворительная передача их смысла по причине затруднительного прочтения шумерских клинописных таблиц с многозначными условными знаками. В этом отношении действительно заслуживают внимания новые переводы Тариеля Вели Нуведили шумерских текстов на тюркский язык. Самым действенным и убедительным ориентиром для Г.Казымова на этом пути представляется выявление фонетических, морфологических и синтаксических особенностей шумерского языка.

Анализ шумерских единиц и прослеживание автором грамматического и лексического строения шумерского языка, в чем явно усматривается шумеро-протоазербайджанское-тюркское единство, наглядно убеждают нас в связях Шумера и Аратты.

Особого внимания заслуживает взгляд автора на этническую историю азербайджанского народа и азербайджанского языка, к сожалению, до сих пор являющейся предметом извращенных толкований и реакционных идей, всячески отрицающих и не признающих факт расселения на территории Азербайджана коренных тюркских племен, пытающихся доказать, что тюрки впервые появились в Азербайджане в III-V вв. н.э. и что формирование протоазербайджанского языка началось с приходом в XI-XIII вв. сельджуков-огузов. Очевидно, их гипотезы основываются на убеждении,

а не на фактах. В борьбе с такими псевдонаучными утверждениями книга Г.Казымова приобретает большую значимость.

Следует принять во внимание, как отмечено автором, что в шумеро-аккадских источниках сохранилось немало сведений об основных племенах, населяющих территорию Азербайджана, – кути, луллуби, касси, сулары, турукки и др. Кроме того, в касс-аккадских глоссариях собрано около 50 слов – все они тюркского происхождения.

На основе выявленных фактов, полученных в итоге наблюдений ученого над морфологическими и синтаксическими признаками ономастической лексики, основательно доказано их восхождение к древним корням, этническая связь с праязыком тюрков-автохтонов Азербайджана, преемниками которых были созданы в первой половине I тыс. до н.э. такие мощные государства, как Манна и Мада, расположенные на территории Азербайджана. Как отмечает автор, эти государства, отличающиеся консолидацией племен и развитой культурой и экономикой, издавна находились в поле зрения историков Востока. Он прослеживает этнический состав и вопросы языка Манны и Мады. Весь привлеченный им к исследованию ономастический материал говорит в пользу преобладающего присутствия там тюрков. Системное прослеживание автором топонимов, этнонимов и антропонимов, выявление их грамматических особенностей и тюркских корней, а также случаев употребления слов с тюркским происхождением в других протоязыках свидетельствует о взаимозависимости протоязыков.

Автором затронуты и освещены невостробованные уникальные страницы истории, к примеру, связанные с Авестой, с мудрыми и чудотворными магами, оставившими миру слово «магия» в память о своем высоком искусстве.

Не случайно также обращение лингвиста к истории Албанского-//Арранского государства, к его этническому составу и формированию языка в IV в. до н.э. – V в. н.э. Им раскрывается ошибочность и несостоятельность суждений азербайджанского историка И.Алиева, как безосновательных и нацеленных на иранизацию албанских племен, якобы наиболее связанных с ираноязычными племенами.

Сравнивая и обобщая все версии по этому поводу, автор приходит к выводу о том, что «самым большим и ведущим племенем правящей империи были албаны – древнее население Северного Азербайджана. На местах их расселения проживали рядом с тюркоязычными племенами и другие, часть из которых кавказоязычные, а часть – ираноязычные этносы».

Научно обоснованные и аргументированные выводы и тезисы автора проливают свет на многие запутанные и спорные вопросы относительно этнической истории Азербайджана. В том числе и на этимологию слова «Азербайджан».

В заключение хотелось бы отметить то, что богатый лексический материал, источники и научный арсенал исследования Г.Казымова сыграли немалую роль в позитивном решении им многих темных вопросов, связанных с историей народа и его языка.

В книге множество важных и интересных наблюдений, анализов, идей, размышлений и выводов. «Формирование азербайджанского языка происходило не на основе языка пришедших на территорию Азербайджана тюркских племен, а на основе языка тюрков-аборигенов». Этот тезис автора уводит историю нашего языка в глубь веков. Подтверждением тому служит язык совершенного образца тюркского эпоса, тюркских эпических традиций «Китаби-Деде Коркуд». События, о которых повествуется в его дастанах, уходят своими корнями в доисторию – в конец I тыс. до н.э. Следовательно, эти дастаны, как пишет автор, в течение продолжительного времени способствовали формированию общенационального языка и в последующие столетия активно участвовали в развитии азербайджанского литературного языка.

Основное достоинство и ценность лингвистического труда Г.Казымова «История азербайджанского языка» заключается в насыщенности и перспективности тюркского материала, связанного с изучением истории азербайджанского (тюркского) языка. Данное монографическое исследование, как новое решение вопроса, последовательное аналитическое изучение истории и путей (этапов) формирования и развития одной из ведущих ветвей тюркского семейства языков – азербайджанского языка, явится достойным вкладом в науку, обогащающим ее новыми фактами, научно-теоретическими идеями и обобщениями.

Думается, что тюркологи-компаративисты должны непременно координировать предмет и проблемы своих исследований. В этой связи хотелось бы отметить, что азербайджанским тюркологам следует принять во внимание и цельную концепцию Олжаса Сулейменова по той же проблеме моногенеза и родства языков, наиболее полно представленную им в книге «Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменностей» (Алматы, 2002, 319 с.), удостоенной премии имени Куль-Тегина. В ней можно обнаружить много интересных лингвистических фактов, доводов и аргументов, обогащающих тюркский материал, пересекающихся параллелей.

21.09.2004

ZAMAN ƏSGƏRLİ **Filologiya elmləri doktoru**

Təhlil prosesində Q.Kazımovun dil tarixçisi kimi tədqiqatçılıq istedadının konturları üzə çıxır. O, təhlillərini tarixçi kimi başlayır, dilçi kimi davam etdirir, vətəndaş kimi tamamlayır. Tədqiqat predmetinə belə yanaşma üsulu dil faktlarını tarixi faktlarla əlaqələndirməyə, onların ayrılan və birləşən, kəşişən və çarpazlaşan məqamlarını görmək üçün araşdırıcıya yaxşı imkan verir və Q.Kazımov həmin imkandan gözəl faydalanır.

**«Professor Qəzənfər Kazımov»,
Bakı, «Nurlan», 2007, s.38.**

AFİNA ƏLİZADƏ

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi
işçisi, filologiya elmləri doktoru

SAYALI SADIQOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsinin müdiri, Respublika Terminologiya Komissiyasının sədr müavini,
filologiya elmləri doktoru.

DİL, TARİX, POEZİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Bu yaxınlarda azərbaycanşünaslıq elminə iri həcmli yeni bir əsər daxil olmuşdur. Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun «Dil, tarix, poeziya» (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunmuşdur. «Nurlan» nəşriyyatı, Bakı, 2005) əsəri Azərbaycan dilçiliyində yeni bir hadisədir. Filoloji tədqiqatlar sahəsində uzunmüddətli elmi yaradıcılıq təcrübəsi olan prof.Q.Kazımovun çox mürəkkəb və aktual problemlərin həllinə həsr olunmuş 600 səhifəlik bu əsəri dəyərli yeni elmi araşdırmalarla diqqəti cəlb edir.

Kitabda ümumiyyətlə dilin mənşəyi və tarixi, ulu dilin yaranması və protodillərə parçalanması, türk protodili və onun parçalanma dövrü, erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülünü şərt-

ləndirən amillər, böyük türk Xaqanlığını yaradan aşinalıların Azərbaycanla bağlılığı kimi çox mühüm məsələlər əhəmə edilməmişdir. Bütün bu məsələlər dilçiliyin, tarixşünaslıq və arxeologiyanın əldə etdiyi nailiyyətlərin işığında tədqiq olunmuşdur.

Göstərilən problemlərin sistemli şəkildə araşdırılması Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı yanlış konsepsiyaları zəngin tarixi faktlar əsasında inandırıcı şəkildə təkzib edir.

Beş hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsində «Dilin mənşəyi və tarixi, dialektologiya, turkologiya» ümumi başlığı altında qeyd edilən sahələrə dair bir sıra mühüm problemlərin tədqiqi oxucuda böyük maraqla doğurur. Bu fəsildə ulu dilin yaranması və protodillərə parçalanması məsələlərinin tədqiqi fonunda türk protodili məsələsi ön plana çəkilir. Müəllifin qarşıya qoyduğu problemlər – insanın meydana çıxması, Yer üzərində vahid dilin yaranması və protodillərə, dil ailələrinə parçalanması, ilk dilin yaranma arealı və s. arxeoloji materialların, tarix, etnoqrafiya və linqvistik elmlərinin köməyi ilə öyrənilmişdir.

Müəllif tarixi faktlardan və arxeoloji materiallardan aldığı təəssürat əsasında bu qənaətə gəlmişdir ki, bütün dillər, bütün etnoslar və bütün dillər bir kökdəndir.

Bu hissədə müasir insan tipinin hansı ərazidə formalaşması diqqət mərkəzində durur. O sıradan antropoloji və arxeoloji materiallara üstünlük verilir. Bununla bağlı, Azərbaycan ərazisində daş dövrünə aid 18-22 yaşlı qadının alt çənəsinin tapılması dünyanın hələlik heç bir guşəsində müşahidə edilməyən arxeoloji təbəqənin müəyyən edilməsi və s. məsələlər bir dəlil kimi ön plana çəkilir.

Tədqiqata əsasən ən qədim insanların nitqi birhəcalı sadə söz köklərindən ibarət olmuşdur. İlk insanlar kəsik-kəsik qışqırıqlarla danışıbmış, səslər tədricən söz şəklində formalaşmışdır.

Müəllif məhdud coğrafi ərazidə təşəkkül tapan həmin dili Ulu dil adlandırır. Beləliklə, 35-40 min illik müddətdə Ulu dil tam təşəkkül tapmış, böyük inkişaf yolu keçmiş, sonrakı minilliklərdə parçalanaraq protodilləri yaratmış, hazırkı dil ailələrinin başında duran həmin protodillər müasir dil ailələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Təqribən e.ə. XII minillikdən dilin inkişafında böyük mərhələ – protodillərin parçalanması mərhələsi başlayır. Q. Kazımov müxtəlif sənədlərdə tədqiqat əsərlərinə əsaslanaraq, dil ailələrinin, o cümlədən türk dilləri ailəsinin yaranması prosesinin Ön Asiya – Aralıq dənizi hüdüdları ilə bağlı olduğunu, mezolitdən – e.ə. XII minillikdən başlayaraq insanın Yer üzərinə buradan yayıldığını əsaslı şəkildə sübut etmişdir.

Tədqiqatdan bir daha aydın olur ki, e.ə. IV minillikdə dünyanın və Ön Asiyanın ən mədəni ərazisi Mesopotamiya – bu ərazinin ən sivil,

ən mədəni sakinləri şumerlər olmuşdur. Tarixi araşdırmalara əsasən şumerlər Azərbaycan tayfaları ilə qohum olmuş və İkiçayarasına Azərbaycandan enmiş, daim Azərbaycan tayfaları ilə əlaqə saxlamış, yaxın münasibətdə olmuş, qohumluq münasibətlərini qorumuşlar. Buna görə də şumerlərin sayəsində biz öz tariximizin dərinliklərinə enə bilirik.

Müəllif tarixi sənədlərin verdiyi faktlara və görkəmli alimlərin, o sıradan ingilis alimi Ç.Lloyd, Q.Çayld, Fransa alimi E.Reklü, alman alimləri F.Homel, Q.Vinkler, rus alimi D.Redder və başqalarının qeydlərinə əsaslanaraq, şumer dilinin türk dili olduğunu təkzibedilməz bir fakt kimi ortaya qoymuşdur.

Q.Kazımov bu əsərində AMEA-nın nəşri olan çoxcildli «Azərbaycan tarixi»nin 1-ci cildində dövlət, etnogenez və dilimizin mənşəyi məsələlərinə dair problemlərin qoyuluşunu ətraflı təhlil etmiş, bu kitabda dilimizin və xalqımızın tarixinin, dövlətçilik tariximizin ciddi şəkildə təhrif edildiyini, Azərbaycan türk tayfalarının tarixinə dair zərərli fikirlər olduğunu üzə çıxarmışdır. Odur ki əsərdə Azərbaycan ərazisində dövlətin yaranması, etnik tərkib və dilimizin mənşəyi ilə bağlı təhriflər kəskin tənqid olunur. Akademik İ.Əliyevin: «Heç bir dəlil Azərbaycanı zərdüşti və Avesta təlimlərinin vətəni saymağa imkan vermir» kimi zərərli fikrinə müəllif elmi şəkildə cavab verərək, Zərdüştün və zərdüşti təlimin, oda sitayişin məhz Azərbaycanla bağlı olduğunu xüsusi qeyd edir. Həqiqətdə də oda sitayiş məhz Azərbaycanla bağlı yaranmış və onun yaradıcısı Zərdüştin vətəni Azərbaycan olmuşdur.

Azərbaycanın tarixçi, dilçi və etnoqraflarının əldə etdikləri yeni materiallarla, xüsusilə toponim, etnonim, antropnim, hidronim, oronim və sairin elmi təhlili əsasında müəllif bu nəticəyə gəlmişdir ki, ümumxalq Azərbaycan dili eramızın III-V əsrlərində təşəkkül tapmışdır. Bu fikir son dövrlərdə başqa alimlərimiz tərəfindən də təsdiq olunur

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan alimləri Y.Yusifov, T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, M.İsmayılov, E.Əlibəyzadə və başqalarının yaradıcılığı ilə üzə çıxarılan bir sıra faktlar bu əsərdə əsaslı şəkildə təsdiq olunmuş, türklərin qədim tarixinə və dilinə qeyri-səmimi münasibət bəsləyən alimlərin bütün qeyri-elmi konsepsiyalarının yalmış və qərəzli olduğu aşkar edilmişdir.

Kitabın «Aşına və Azərbaycan» bölməsində dünya tarixinin verdiyi faktlar və arxeoloji materiallar əsasında böyük türk Xaqanlığının əsasını qoymuş «500 evlik Aşına ailəsi»nin Mərkəzi Asiyaya Azərbaycandan getdiyi sübut olunur.

Müəllif aşinalılar haradan gəlmişlər, kimdirlər, nə üçün Mərkəzi Asiyada «köçkün» və ya «qaçqın» adlanırlar? – kimi suallara ətraflı cavab vermiş, Aşına tayfasına məxsus xüsusi adlar, titullar, dini görüşlər,

geyimlər, əfsanələr və s. əsasında onların Mərkəzi Asiyada Azərbaycan köçkünü olduqlarını zəngin faktlarla isbat etmişdir. Bunun üçün aşinalıqların allah adı, ad və titul kimi işlətdikləri *tenri, irgen, yandı, baqa* sözlərini Azərbaycandan apardıqları elmi şəkildə əsaslandırılmışdır. Dəlillər aşinalıqların Orta Asiyaya gəlmə dövrü barədə fikri eradan əvvələ aparır. Bu məsələ tarixçilərin diqqət mərkəzində durmalıdır.

Bu bölmədə *türk* etnik adı ilə bağlı tarixi-lingvistik təhlil diqqəti cəlb edir. Şübhəsiz, türk etnik adının tarixi çox qədimdir. Bu sözün ölkəmizin ərazisində yaşayan tayfaların ünsiyyətində beş min illik tarixi var. Orta və Mərkəzi Asiyaya bu sözü aşinalılar buradan aparmışlar.

Əsərdə bir sıra elm adamlarının, görkəmli alimlərin yaradıcılığı barədə məqalələr, eləcə də xatirə-yazılar çap olunmuşdur. Məqalələrdən biri filologiya elmimizdə böyük irs qoymuş Ə.Dəmirçizadənin dil tarixi, etimologiya sahəsindəki çoxsaylı yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, Ə.Dəmirçizadə hələ tarixi sənədlər, faktlar və materialların son dərəcə az olduğu bir dövrdə Azərbaycan dilinin necə və nə zamandan formalaşmağa başladığına dair qiymətli fikirlər söyləmişdir.

.Ə.Dəmirçizadə kimi, Q.Kazımov da gələcək tədqiqatçılara dilimizin tarixinə və dil faktlarına dərinlən bələd olmağı, dil tarixi məsələlərinə səbrlə, həssaslıqla yanaşmağı və qiymət verməyi tövsiyə edir.

Kitabın sonrakı hissələri «Dilimizin quruluşu: fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, morfologiya, cümlə və mətn problemləri», «Ədəbi dil, bədii dil, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq», «Müasirlərimiz: doğma və yaxın adamlar», «Məktəb, tədris, dərslük» adlanır. Bu hissələrdə müəllifin dialektologiya, türkologiya, dil tarixi, müasir dil və dilin tədrisi problemlərinə dair əksəriyyət etibarilə son dövrlərdə yazdığı məqalələri toplanmışdır. Burada oxucularımız Q.Kazımovun Ə.Dəmirçizadə ilə yanaşı, sonrakı nəsillərdən A.Axundov, S.Əlizadə, T.Hacıyev, K.Vəliyev, H.Mirzəyev, N.Cəfərov, K.Abdullayev, F.Cəlilov, Ə.Abdullayev, M.Nuriyeva, N.Novruzova, G.Abdullayeva, Q.Bəyzadə və başqalarının dilçilik yaradıcılığı barədə məqalələri ilə tanış ola bilərlər; R.Rza, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, N.Xəzri, Ə.Tudə, S.Əsəd, Elçin, F.Kərimzadə, Anar, Hidayət, Y.Nəsirli, M.Rəcəb, O.Zəngilanlı, Əflatun, R.Təhməzəoğlu və b. yazıçı və şairlərimizin yaradıcılıq nümunələrini şirin bir dil ilə təhlilinə həsr olunmuş məqalələrini oxuya bilərlər.

Dördüncü hissədə görkəmli dövlət xadimi H.Həsənov, alimlərimizdən Ə.Dəmirçizadə, A.Verizadə, N.Abdullayeva, B.Nəbiyev, İ.Abbasov, Y.Nəsirli, A.Axundov, Ə.Hüseynov, Q.Qeybullayev, R.Məhərrəmov, H.Quliyev, M.Həkimov, S.Behbudov, K.Quliyeva, şair H.Arif və başqaları haqqında səmimi dost yazıları, xatirə-öçerklər verilmişdir...

Son hissə dərslik, tədris, məktəb məsələlərinə həsr olunmuşdur.
«Dil, tarix, poeziya» əsəri Azərbaycan dilçilik elminin qiymətli uğurudur. Q.Ş.Kazımov ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərsliyindən və «Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)» monoqrafiyasından sonra, məhsuldar bir alim kimi, dilçilik elmimizə yeni bir töhfə vermiş oldu.

10.12.2005

ƏLİ RZA XƏLƏFLİ
Şair-jurnalist
**YEDDİ RƏNGİN TAMAMI,
YAXUD YETMİŞƏ BİR İL QALIR**

Cəmiyyət, fərd və ictimai rəy.

Professor Qəzənfər Kazımovun – uzun illərdən bəri tanıdığım və müəllimim olmuş alimin mənim mənəvi dünyamdakı bitkin obrazını məhdud imkanlar əhatəsində yaratmaq üçün necə başlamadığımı və nə yazmadığımı haqqında düşünəndə həmin terminlər lap qabağa keçdi. Bu sözlərin sadəcə düzülüşü mənim üçün nə deyir, onu yaxşı başa düşürəm. Bəs görkəmli Azərbaycan alimi, elmi prinsiplərinə həmişə sadıq, mənəvi dəyərləri özü üçün əqidə hesab edən şəxsiyyətin haqqında kifayət qədər dolğun informasiya verə bilməsəm, onda bu terminlərin ardıcılığı da heç nə deyər bilməz və onun məna və mahiyyət tutumu da kara gəlməz.

Demək, cəmiyyət arasında ziyalının yeri haqqında danışmalısan. Ziyalının öz mərtəbəsini necə qoruduğunu və ziyalılar arasında ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin özünəməxsus cəhətlərinə şərh verməlisən. Və bu zaman istər-istəməz formalaşmış ictimai rəy yada düşür.

Qəzənfər Kazımov haqqında ictimai rəyin konkret və obyektiv nədən ibarət olduğunu onu tanıyanlar yaxşı bilirlər. Sözü özü haqqında daha çox məlumat verə bilən iki nəfər alimin haqqında danışmalı olsan, mən deyərdim ki, onun biri elə Qəzənfər Kazımov olmalıdır.

Kapital cəmiyyətinin, təbii ki, öz qanunları var. Bəzən ağrılarla, bəzən də gülə-gülə ayrıldığımız keçmiş, həm də yaxın keçmiş bizə nə vermişdi və bizdən nə aparır? Aldıqlarımızın və verdiklərimizin müqabilində bir çox hallarda təəssüflərlə, həm də çox acı təəssüflərlə qarşılaşırıq. Yəni bir qədər də aydın ifadə etsək, keçmiş öz karvanını sürüb gəldəndən sonra özü çox uca görünən şəxsiyyətlərin obrazı qardan yonulmuş heykəllər kimi əriyib getdi. Və əvəzində heç nə qalmadı. Bəlkə də,

tarix bir mərhələ kimi öyrəniləndə onların adları yada düşəcək. Ancaq elə alimlər var ki, onların dünən də yaratdıqları, bu gün də apardığı mübarizələr elə sabahımız üçündür.

Mən qətiyyətlə deyərdim ki, professor Qəzənfər Kazımovun bütün əsərləri həmişə bizimlə olacaq.

Cəmiyyətdə iki zümrənin sözü keçir, özü heç vaxt danıla bilmir. Bunlardan biri kapital sahibləridir. Kapitalizm cəmiyyətində onların sayının çox, ya az olmasının fərqi yoxdur. İkinci zümrə ziyalılardır. Əlbəttə, ziyalı qlafına bürünmüş olanlardan yox, qaranlıqda işığı görünən ziyalılardan söhbət gədir. Bu ziyalıların sayı az ola bilər. Ancaq bir haqlı yüz haqsızdan güclü olduğu kimi, sayca az olan ziyalılar maddi imkanlarına görə güclü olanlardan heç də gücsüz deyil. Və əslində, cəmiyyətin daxili nizamını qoruyan elə bu tarazlıqdır. Bu, zümrələr arasındakı ziddiyyətləri tənzimləmə vasitəsidir. Hətta bu ziddiyyətlər nə qədər antoqonist və barışmaz olsa da.

Professor Qəzənfər Kazımov Azərbaycanın XX əsrinin yetirdiyi böyük ziyalılardan biridir. Onun təvəllüd tarixi 1937-dir. Bəlkə də, bu da bir rəmzdür. Azərbaycan ziyalılığının 37 adlı gilyotindən keçdiyi dövrdə onun doğuluşu, dünyaya gəlişi bir zərurət olub. 70 yaşına bir il qalır. Yəqin ki, o, hesabat verməli olacaq. Və bu hesabatda istəsə də, istəməsə də «Yazıçı və dil»(1975), «Komik-bədii vasitələr» (1983), «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları (1987), «Qurbani və poetikası» (1996), «Sənət düşüncələri» (1997), «Azərbaycan dilinin tarixi (2003), «Dil, tarix, poeziya» (2005) fundamental tədqiqat əsərlərinin, monoqrafiyalarının, yüzlərlə elmi, ədəbi, publisistik məqalələrin, obyektiv və açıq fikir nümunələri olan müsahibələrin, cəsarətli və prinsipial çıxışların müəllifi olduğunu dana bilməyəcək. Və istər-istəməz etiraf etməli olacaq folklorşünas, dil tarixçisi, xatirə-memuar janrının çox səmimi müəllifi olduğunu.

Qəzənfər Kazımov türkün Qafqazda, o cümlədən Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində tarixən aborigen xalq olduğunu sübut etmək üçün nə qədər müqavimətlərlə qarşılaşıb, nə qədər tənə və təhdidlər hədəfi olub. Bəlkə də, acı istehzaların içərisindən keçib özünəməxsus dərin məna ifadə edən yumor və gülüslə, həm də rəqibinin mənəviyyatını parçalayan satirik bir gülüslə keçib. Və nəhayət, sübut edib ki, «Yer kürəsi əhalisindən türk qolu ayrılmağa başladığı gündən onlar Qafqazda daimi məskən salmış, onların şərqə, qərbə, şimala axınları bəzən mərkəzdə də kəsişmələrə, çarpazlaşmalara səbəb olmuşdur» («Sənət düşüncələri», səh.238) Professor Həsən Mirzəyevin qeyd etdiyi kimi, o, həm də heç bir yazısında Azərbaycanın başqa etnik qrupların da tarixi məskəni olduğunu unutmamışdır.

Əlbəttə, alimin hələ gəncliyindən gəldiyi bu qənaətləri daha geniş aspektdə şərh etmək və təqdim etmək imkanı Azərbaycanın ikinci istiqlalından sonra daha da genişləndi. O, dilimizin «Azərbaycan dili» adlandırılmasının tərəfdarı idi. Çünki «Azərbaycan» sözünün nüvəsində türk mahiyyətini görür və türk anlamını başa düşürdü. Onun bu sahədəki tədqiqatları, xüsusilə «Aşına və Azərbaycan» məqaləsi və bütövlükdə «Azərbaycan dilinin tarixi» kitabı dövlət səviyyəli yüksək rəğbətlərə layiqdir. Alimin çox böyük zəhmətlə və ən başlıcası, mənsub olduğu xalqın tarixinə sonsuz sevgilərlə süslənmiş «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» həcmli tədqiqat əsəri türk dünyasının ən uca ödüllərinə layiqdir. Qədim Troyanın – İlionun – Dardaniyanın Homerin zamanından çox əvvəl türk məskəni olduğunu, Troya kimi əzəmətli bir şəhərin türk təfəkkürünün bəhrəsi olduğunu təkzibolunmaz dəlillərlə sübut etməsi və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının hansı özlü üzərində formalaşdığını kəşf etməsi, göstərməsi təkcə bir alim zəhmətinin, alim idrakının bəhrəsi deyil. Bunun üçün həm də Vətəninə sevgi, xalqının tarixinə məhəbbət ideala çevrilməlidir.

Uzun illər «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından Homerlə üzdən görünən səsleşmə dildə, ağızda dolaşmış, dişsiz şərhlər verilib. Ancaq heç kim məsum görüntüdə o tərəfə keçə bilməyib. Professor Qəzənfər Kazımov həm «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının üzündəki zəif İslam örtüyünü götürüb, həm də Homerin poemalarını geniş tədqiqata cəlb etməklə (əlbəttə, məlum istiqamətdə) dünya ədəbiyyatının bu sahəyə incilərinin hansı məcradan su içdiyini, hansı məkandan və mənəvi mənbələrdən qaynaqlandığını, saysız-hesabsız dil, məkan, yer, yurd faktları, tayfa və xalq adları əsasında uyğunluqları və səsleşmələri göstərir. Gözlərimizin qabağında çox geniş mənzərələr açır. Bu mənzərələri o qədər aydın, təkzibolunmaz faktlarla təsvir edir, yaxınlıqları, əlaqələri sübut edir, onun dəlilləri o qədər tutarlıdır ki, heç bir tərəddüdə yer qalmır.

Tədqiqatçı bizə Troyanı Bakı qədər, Təbriz qədər, Beyləqan qədər, Qəbələ qədər yaxınlaşdırır, doğmalashdırır. Hektoru, Parisi, Eneyi... ən əziz və doğma babalarımız qədər tanıyır və sevirik. Və eyni zamanda, biz bu tədqiqatda qədim türkün, az qala bizimlə əlaqələri qırılmaqda olan türkün o qədim dünyada qalan faciəsini də dərk edir və bu günün faciələrinin hansı tarixi köklərlə səsleşdiyini aydın təsəvvür edirik. Professorun Homerin poemalarındakı real qəhrəmanların adlarına verdiyi şərhlər, həm də orijinal şərhlər çox məntiqi olduğu qədər inandırıcıdır, xalqını sevən hər kəsi sevindirməlidir.

Məlum olduğu kimi, Homerin poemaları nəhəng ümmandır. Professor, şübhəsiz, yüksək elmi hazırlığına və elmi araşdırma təcrübəsinə güvənərək bu ümmana baş vurmaqdan qorxmamış, çəkinməmişdir. Nə-

ticə isə göz qabağındadır. Dil tariximizin daha dərin qatlarına professor Qəzənfər Kazımov uğurla yeni qapı açmışdır. Əlbəttə, alimin bu fədakarlığı gələcəkdə öz qiymətini şübhəsiz alacaqdır.

İndi hər kəs özü desin cəmiyyət, fərd və ictimai rəy düsturunun nədən ibarət olduğunu. Bu gün filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovu görməmək xalqın tarixini görməməkdir. Bu gün professor Qəzənfər Kazımovu danmaq xalqın, millətin güvənc yeri olan, ən qüdrətli istehkamı olan dilini danmaqdır. Bu gün professor Qəzənfər Kazımovu sevməmək sadəcə Vətəni sevməməkdir, yurdu sevməməkdir.

«Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» əsəri elmi ictimaiyyət tərəfindən, müasir türkologiyanın təmsilçiləri tərəfindən sükutla qarşılanacaqsa, demək, biz Yer kürəsinin əbədi donuşluğundan hələ çıxma bilməmişik.

...70-ə bir il qalır. Professor Qəzənfər Kazımovun 70 illik yubileyini nəzərdə tuturam.

...Ağ işıq rənglərə parçalanır. 7 rəngin tamamında təbiətin möcüzəsi yaranır – qövsü-qüzeh adlı möcüzəsi.

03.03.2006

CAHİD İSMAYİLOĞLU KAZIMOV

Azərbaycan, Bakü.

ETNİK TARİHİMİZE VE DİLİMİZE

YENİ BAKIŞ AÇISI

(Kazımov Q. Ş. Azərbaycan Dilinin Tarihi: En Eski Dönemlerden XIII. Yüzyıla Kadar, Bakü, 2003, 584 s.)

Tarih ve dilcilik yavaş yavaş ulu ecdatlarımızın hakkını kendine iade etmektedir.

(Q. Kazımov).

«Azərbaycan Dilinin Tarihi» adlandırılan söz konusu monografi 6 bölümdən ibarettir. Birinci bölümde, dünya dillerinin akrabalığı, dolayısıyla tek ulu dilden oluşum sorunu ele alınmaktadır. Bilindiği gibi, dil ilişkilerinin genel genetik akrabalığı sorunsallığında bir ikilem olarak karşılaşılan temel sorun, «dillerin çok kökenlilik veya tek kökenlilik» açıklamalarıyla ortaya çıkmaktadır. Çok kökenlilik teorisi, çoğunluğun kabullendiği varsayımdır. Ancak söz konusu teoriyi eleştirenler de vardır. Dünya dillerinin tek bir kökten oluştuğunu ka-

bulenmeme, çoğu kez tipolojik bakımdan çeşitli dillerde aynı bir kelimenin sözcüksel (leksikal) olarak değerlendirilmesinde yanlışlığa yol açmıştır. Şöyle ki, söz konusu kelimenin şu veya bu dilden yayılmış olduğu sanılmıştır. Sorunu çözümsüz bir hale getiren de işte budur. Şüphesiz ki, bu ilim arkeolojik bulguların yanı sıra, dil ailelerinin akrabalığını ispatlayan olguların incelenmesi sonucunda da çözümlenebilir. Bir çok dilci bilgin ısrarla tek dillilik oluşumunu ispatlamaya çalışmış, ancak kendi görüşlerini sonuna kadar savunamayanlar da olmuştur. Söz konusu bilginlerin incelemeleri dillerin tek bir dilden veya çok dilden oluştuğu sorununu, tarihi dil biliminin bir bölümü olarak güncelleştirmiştir. Etimolojik araştırmaların genişlendirilmesi ve derinleştirilmesi doğrultusunda, hiç beklenilmeden dünyanın bütün çağdaş dil ailelerinin aynı bir kökten oluştuğunu açıkça ispatlayan belirgin bulgulara ulaşılmıştır. Bilginlerce dünya dillerinin köken birliğini açıklamanın yeni bir yönteminin belirlenmesi istenmektedir. Şöyle ki, bir çok teoriler (A.Melinçuk, V.İliç-Svitiç, O.Suleymenov'un vb. görüşleri) ulu dilin incelenmesi için olanaklar sağlamak ve yapılan araştırmalar da giderek derinleşmekte, dilbilgisel ve sözcüksel olguların karşılaştırmalı-etimolojik tahlilleri yapılmakta ve ana dil düzeylerinin çeşitli biçimleri belirlenmektedir. Söz konusu doğrultuda yapılan çalışmalarda, genellikle Ural-Altay dil teorisinden yola çıkıldığından Türk dilleri materyalleri karşılaştırmalarda pek fazla kullanılmamıştır. G. Kazımov, dillerin tek kökenliliği sorununun çözümlenmesinde ek bilimsel olgulardan ve Türk dilleri materyallerinden yararlanmıştır. İşte eserin en kıymetli niteliklerinden biri de budur.

Dünya dillerinin genel akrabalığı görüşünün savunucuları, nos-tratik dilcilik teorisine dayanarak yer yüzündeki bütün dillerin tek bir dilden türemiş olduğunu yeni bulgularla ispatlamaya çalışmışlardır.

Söz konusu eserde, şimdiye kadar Azerbaycan halkının ve dilinin kökenine ilişkin ileri sürülmüş olan yanlış görüşler tutarlı delillerle çürütülmektedir. Türkün kimliği, ulu dilimizin ilk aşamaları dünya dillerinin akrabalığı bağlamında açıklanmaktadır. Yazarın gerçek tarihi olgulara dayanan kanıtlarıyla Azerbaycan topraklarının en eski insan meskenlerinden olduğunu, ilk insanların düşünüş ve konuşma dilinin aşamalarla gelişme süreci geçirdiğini ve ulu dilin de bunun sonucunda ortaya çıktığını öğreniyoruz. Eserde, ulu dilin başlangıçtaki gelişimine ilişkin aşağıdakiler söylenmektedir: «35-40 bin yıllık süre içerisinde ulu dil tam teşekkül etmiş, soyutlaşma doğrultusunda çok büyük bir mesafe alınmış, sonraki bin yıllarda nüfus yer değişmelerinin çoğalmasıyla bölünmeye başlamış, tedricen ilk biçimsel yapılan-

ma nitelikleriyle birbirinden farklılık gösteren ve gelecek dil ailelerinin temelinde dayanan ana dillerini (pro, proto dillerini) doğurmuştur. Sonuçta, yer yüzünde ortaya çıkmış ulu dilde yaklaşık M. Ö. XII. bin yılda büyük bir evre tamamlanmış, ulu dilin bölünmesi, çeşitli diyalektlerin, çağdaş dil ailelerinin başında duran ana dillerin oluşması süreci sona erişmiştir. (Dillerin birbirinden sonraki tecrit olunmalarını inkar etmiyoruz.) Çeşitli dil ailelerinin oluşması bundan sonraki gelişme sürecinin sonucudur» (s. 16).

Q.Kazımov, tarihi araştırmalarının sonucunda, ana dillerin oluşumu evresini ve sonraki bölünmesi üzerine kendi bakış açısını inamla bildirmektedir. Yazar, kabile dilleri arasındaki etkileşim ve gelişme sonucunda diller arasındaki ayrışma süreçlerini (kök sözlü, eklemeli, bükümlü), söz konusu dillerin yapılanma sisteminde, söz varlığında gerçekleşen değişmelerin nedenlerini göstermektedir: ön ek, iç ek, son ek gibi göstergelerin türetilmesi, dillerin birbirinden tedricen tipolojik olarak farklılık göstermesi, sözcüksel-dilbilgisel bileşenlerin gelişmesi, dil bilgisi ve söz varlığının karşılıklı olarak birbirini zenginleştirilmesi bütün bunlara yol açmaktaydı (s. 17). Bilginin cesaretle ileri sürdüğü görüşlerinden biri de şudur ki, birbirinden tipolojik farklılık gösteren ana diller, ulu dilin içerisinde çeşitli diyalektler olarak ortaya çıkmaktaydı. Bundan hareketle daha başka bir sonuca varılmaktadır: Tipolojik açıdan birbirinden farklılık gösteren ilk ana diller, başlangıçtaki ayrışma evresinde aynı yapıdaki bütün dil ailelerinin temelinde dayanmışlardır. Dolayısıyla birbirine akraba hesap olunmayan bütün bükümlü ve eklemeli dillerin her biri bir ana dilden türemişlerdir. Yazar, şimdiye kadar görüşleri tartışmalı olarak değerlendirilebilir araştırmacılardan farklı olarak ulu dilin yapısal dizgesinde ve söz varlığında gerçekleşen genel gelişim eğilimlerini, dolayısıyla zenginleşmesini, somutlaşmanı ve soyutlaşmanı farklı bir biçimde algılamıştır.

Dillerin tek kökenliliği oluşumunun detaylı olarak analizi sonucunda, söz konusu gelişimin temel doğrultuları belirlenmektedir.

Eserde ulu dilin parçalarına bölünmesi nedenleri, dillerin tecrit olunmasının tek ulu dilin başlangıçtaki tipolojik durumunu koşullandırmasına bağlı olarak gösterilmektedir. Ulu dil üzerine yazarın var sayımı, güçlü mantığa, ulu dilin dil ailelerindeki izlerine, ana dillerin oluşumuna ve dallanmalarına dayanmaktadır. Ulu dilden dil sistemleri oluşmuş ve yaygınlaşmıştır. Dilin dahili kategorik ilişkileri cevherini ulu dilden almıştır. Ulu dilde, ana dillerin oluşumu için yeteri kadar temel fonetik, sözcüksel (leksikal) ve dil bilgisel dayanaklar olmuştur. Buradan hareketle Q.Kazımov, ilk kez olarak şöyle bir var-

sayımı ileri sürmektedir: Tipolojik bakımdan aynı yapılanmalı tün diller bir ana dilin dallarıdır. Şöyle ki, tipolojik olarak aynı yapılanmalı diller karşılaştırmalı-tarihi yöntemle incelendikten sonra, sonraki karşılaştırılma ana diller arasında yapılmakla ulu dile ulaşılabilir.

Yazar, söz konusu alanda büyük katkıları olan N.Andreyev'in, N. Marr'ın, V.Şcott'un, V.İliç-Svitiç'in, A.Melniçuk'un çalışmalarını yüksek değerlendirmektedir. Söz konusu bilginler, dillerin oluşumu çalışmaları doğrultusunda ulu dilden alınan sözcüksel birimlerin dil ailelerindeki başlangıç biçimlerini göstermiş, ciddi araştırmalar ve karşılaştırmalar yapmış, dil aileleri arasındaki uygunlukları belirlemişlerdir. Uygulanan yöntemler dünya dillerinin bir kökenden, bir ulu dilden oluştuğu görüşünü desteklemektedir.

Q. Kazımov'un tek dilin akraba dillere bölünmesi ve akraba ana dillerin gelişme eğilimi sürecinde kelime kökenlerinde gerçekleşen temel değişimler vb. üzerine görüşleri net ve inandırıcıdır.

Yazar, her bir dil ailesinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi üzerine mevcut olan literatürü dikkatle araştırmıştır. O, ondan önceki dünya dillerinin bir kökenden geldiğini onaylayan eserlere eleştirel bir yaklaşım tarzı sergilemiş ve gelecekte de söz konusu alanda benzeri monografilerin yazılmasına ciddi ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.

«Azerbaycan Dilinin Tarihi» monografisinde, her şeyden önce çeşitli dünya dillerine özgün kelime kökleri ile ulu dildeki uygun sözcüksel birimlerin paralelleri üzerinde durulmaktadır. Ancak yazar, yıllarca çeşitli kaynaklardan derlediği örneklerin yalnız bazılarının etimolojik ve yapısal-anlamsal analizini verebilmiştir: gi: getmək, gəlmək, qaçmaq, yerimək, hərəkət etmək, yürümək, yortmaq vb.; bi: boy, boy atmaq, bitmək, bitki, böyümək, böyük, inkişaf etmək, balaca, balacalaşmaq; ti: dil, demək, danışmaq, məlumat çatdırmaq, söz söyləmək vb.; qa: örtülü yer, qab, qapı, qala, qalamaq, hasar, şəhər vb.; ba: bağ, əlaqə bağlamaq vb.; lu: adam, el, xalq, ulus, ölkə vb.; ta: düz, çöl, səhra, dərə vb.; bar, ber: vermək, yığmaq, var vb.; bur: burmaq, boran vb.; si: sinə, ürək, orta vb. Söz konusu sözcüksel birimler, dünya dillerinde kelimenin yapısal-anlamsal ve etimolojik gelişimini izlemek açısından ilginçtir. Bu, aynı zamanda evrenin evriminde, bilincin ve düşüncesinin gelişiminin algılanması için de yararlıdır. Monografide getirilen Türk kökenli örneklerin hem ulu dilde hem de Sümer dilinde kullanıldığının betimlenmesi, dünya dillerinde çeşitli tipolojik göstergelerin belirlenmesine yol açmaktadır.

Kitabın «Ana Dillerin Bölünmesi Dönemi. Sümer Dili» adlı ikinci bölümünde, ana dillerin Orta Asya'da bölündüğü, ilk nüfus ya-

yılmalarının buradan başladığı, Sümerlerin kadim Azerbaycan topraklarından iki nehrin arasına (Mesopotamiya'ya) indiği, Akkat'larla karşılaştıktan, dolayısıyla savaştıktan sonra bir kısmının geri döndüğü ve tümüyle Sümerlerin yayılma bölgesi ele alınmaktadır. Yazar, Sümer-Aratta ilişkilerini, Sümer dilinin fonetik, morfolojik, sözdizimsel ve sözcüksel yapısını, bu dilin gelişme aşamalarını, Sümerlerden sonraki dönemlerin kaynaklarını, metinlerini incelemiş ve bütün bunlarda, dolayısıyla söz konusu eksende Sümer-Türk ve İlk Azerbaycan birliğinin saklandığı sezilmemiştir. Tabii ki yazarın görüşleri ve varsayımları tartışılabilir. Bu, okurlarının takdirlerine sunulmuştur.

Bilindiği gibi, Azerbaycan halkının etnik kimliği ve onun dilinin kökeni sorunsallığına ilişkin görüşlerde hala yanlış doğrultunun veya yorumlamanın üstünlüğü söz konusudur. Bu konudaki gerçek bilimsel görüşlere ise yer verilmemesi sorunların çözülmesini engellemektedir. Şöyle ki, halkın etnik tarihi ve kimliği yanlış ve zararlı bir görüş doğrultusunda veya güdümlü bir siyasal-tarihsel düzlemde ele alınmaktadır. Monopolizm veya kültürel baskı asıl tarihimizi ve dilimizi elimizden alarak Fars'laştırmıştır. Söz konusu görüş veya baskı, dolayısıyla Azerbaycan dilinin Fars kökenli olduğu ve Farsçanın Türkçeleştirildiği yanlışlığından dolayı sorunların çıkmaza sürüklendiği, artık bir çok araştırmacının ve bilimsel çevrelerin dikkatlerini çekmekte ve gerçeklerin saklanması bundan sonraki olanaksızlığı gözlemlenmektedir. Çünkü bu görüş veya baskı, halka kendi geçmişini, etnik kökenini unutturmağı amaçlamaktadır. Ancak gerçeklik de giderek anlaşılmaktadır. Söz konusu süreç, çeşitli görüşlerin, varsayımların tartışılması sonucunda gerçekleşmektedir. Esasında mevcut iktidarların da muhafazakarların yanında yer almasıyla Azerbaycan topraklarında en eski dönemlerden beri Türk boylarının mevcutluğu inkar edilmiştir. Türk boylarının Azerbaycan'a ilk gelişinin III. ve V. yüzyıllarda başladığı ve bunun çok da önemli olmadığı kanıtlanmak istenmiştir. Azerbaycan Türk dilinin XI-XIII. yüzyıllarda Oğuz-Selçuklar'ın gelişiyle oluştuğu ısrarla söylenmiştir. Bazı Azerbaycan tarihçi ve dilcilerinin eserlerinde de tarihi gerçekler doğru yorumlanmamakta ve halkımızın ve dilimizin geçmişine ilişkin aykırı ideolojik görüşler biçimlendirilmektedir. Monografinin «Protoazerbaycan Dili Dönemi» olarak adlandırılan üçüncü bölümü, söz konusu ideolojik görüşleri cevaplandırmaktadır. Bu bölümde devlet, etnik tarih ve Azerbaycan dilinin kökeni sorunsalı irdelenmektedir. Yazara göre protoazerbaycan (İlk veya Ana Azerbaycan) dili dönemi M.Ö. önce İY. binyılın ortalarından başlamıştır. Azerbaycan topraklarında outran Türk boylarının dili yerel nitelikler kazanmış yerel toponim,

etnonim ve antroponimler oluşmuş dil (Tayfa dilleri) tedricen Doğuya doğru hareket eden Türk kavim dillerinden ayrılma ve gelecek tek Azerbaycan dilinin ecdadı gibi oluşma doğrultusunda gelişmiştir (s.193).

Q. Kazımov, dünya dil bilgisinde önemli yer alan arkeolojik bulgulara dayanarak söz konusu yanlış ve zararlı görüşlere karşı sözünü söyleye bilmiş ve Türklerin Ana vatanının Sayan-Altay toprakları değil, Ortadoğu olduğunu ve ilk büyük nüfus yayılmalarının da buradan başladığını, Türkler'in buradan Orta Asya'ya ve Merkez Asya'ya göç ettiğini ve bin yıllarca söz konusu yerlerde oturduktan sonra yeniden Ana vatanlarına döndüğünü vurgulamıştır. Ulu dil de Ortadoğu ve Akdeniz civarlarında ortaya çıkmış ve burada ana dillere bölünmüştür (s. 296).

Söz konusu bölümde, protoazerbaycan dili döneminin söz varlığı (özel adlar, toponimler), bir takım fonetik, dilbilimsel belirtileri, Manna'nın etnik içeriği ve Midiya'nın etnik içeriği ve dilinin dilbilgisel özellikleri vb. üzerine bilgiler irdelenmektedir. Gelme Türk kavimlerinin (kimmerler, skifler, sakalar) etnik içeriği ve dil özelliklerine ilişkin bilgiler de bu bölümde yer almaktadır.

Azerbaycan dilinin IV-V. yüzyıllardaki gelişimi, Alban (Aran) devletinin oluşumu, etnik içeriği ve dili kitabın IY. bölümünde ele alınmaktadır. Azerbaycan halkının ve dilinin oluşumunda önemli rol oynamış Oğuz kökenli kadim Türk boylarının (Garqarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Hazarlar, Kengerler, Şiraklar, Şamaklar, Kerğiler, Hunlar, Çollar vb.) etnik kimlik özellikleri açıklanmaktadır. Alban yazısı, Alban dilinin söz varlığı (etnonim, toponim, ve antroponim) ve dil bilgisi (yapım ekleri) üzerine yeni bilgiler de kitabın bu bölümünde yer almaktadır.

Söz konusu bölümde, Atropatenalılar'ı oluşturan etnik içerik ve dil üzerine de bilgi verilmektedir. Atropatena döneminde Azerbaycan topraklarında çok karmaşık etnik süreçlerin gerçekleştiği, yerel Türk boyları ile gelme Türk boyları kaynaşmasının devam ettiği gösterilmektedir. Halkımızın ulusal oluşumunda yer almış etnik bileşenlerin kimlikleri belirlenmiş ve Azerbaycanlılar'ın Ortaçağ'da İranlılar'dan ve Kafkasya dillilerinden dönüştüğü tezi çürütülmüştür. Uzun süreli bir gelişme sürecinde doğal değişime uğramış Atropatenalılar'ın toponim, etnonim ve antroponimlerinin yapılanma, anlamsal ve kökensel kullanım-aktarım olanakları incelenmiştir.

Erken Ortaçağ'da, Azerbaycan halkının ve dilinin oluşumu, başka bir deyişle evrimi sorunu araştırmanın temel konularından birisini oluşturmaktadır. Yazar, Türkler'in Azerbaycan topraklarında

Sümerlerle aynı dönemde yaşamış Sayanlar'dan farklı olarak Ortadoğu'dan ayrıldığı sonucuna varmıştır.

IV. bölümde şöyle bir kanate varılmıştır: Azerbaycan topraklarındaki Türk boyları birbiriyle kaynayıp karışmış ve Azerbaycan halkının, çağdaş Azerbaycan dilinin oluşumuna ulaşılmıştır. Bazı şive farklarına rağmen erken Ortaçağ'da Azerbaycan'da yerel ve gelme Türk boylarının tek bir halk olarak evrimi sona ermiştir.

Genel Azerbaycan halk dilinin oluşumuyla kadim Azerbaycan dili evresi sona ermiş ve yeni Azerbaycan dili aşaması başlamıştır (s.425).

Kitabın V bölümünde, sözlü edebi dilimizin oluşum dönemi ele alınmaktadır. Bu dönem VI-VIII. yüzyılları içermektedir. İlk önce, VI-VIII. yüzyıllarda Azerbaycan'ın tarihsel-siyasal, ekonomik ve kültürel durumu incelenmiştir. Sonra ise, dilimizin bütün düzeylerini ifade eden Kitabı Dede Korkut yazıtının fonetik, morfolojik, özellikle de söz dizimsel özellikleri irdelenmiştir. Şöyle ki, ilk kez olarak «Kitabi-Dede Korkut» yazıtının dil materyallerine göre Azerbaycan dili sözdiziminin bütün temel yapılanmaları gözden geçirilmiştir.

Monografinin VI. bölümünde, edebi dilimizin oluşumu döneminin (IX-XII. yüzyıllar) karakteristik özellikleri ele alınmıştır. Azerbaycan edebi dilinin oluşumunu koşullandıran olgulara değinilmiştir. VI. yüzyıldan itibaren bir evrim dönemi yaşayan Azerbaycan dilinin IX-XII. yüzyıllarda yazılı edebi dil olarak biçimlendiği vurgulanmıştır (s. 555).

Söz konusu kitabın bilimsel-uygulamalı önemi, her şeyden önce çeşitli dillerdeki (Latin, Yunan, Türk, Sümer vb.) özel anlam yüklerine sahip sözcüksel birimlerin kökenlerinin ve kullanım-aktarım alanlarının ve coğrafyalarının belirlenmesiyle ilintilidir. Bunun yanı sıra, ulu dil kavramlaştırmasına bağlı olarak M. Ö. III-I. bin yıllarda Azerbaycan topraklarında etnik kimlik ve dil sorunları nesnel olarak aydınlatılmaktadır. Bu ise, Azerbaycan halk dilinin, sözlü ve yazılı edebi dilimizin evrimi aşamalarının ve doğrultularının gelecekte daha geniş bir biçimdeki bilimsel kavramlaştırılmalarına ve kategorileştirilmelerine yol açmaktadır.

P. S. Bu günlerde Q.Kazımov'un «Azerbaycan Dilinin Tarihi (en eski dönemlerden XIII. yüzyıla kadar)» adlı kitabının «Ulu Dil» projesi kapsamında internet sitesinin oluşturulmasına başlanılmıştır. Yazarın diğer eserleri üzerine bilgileri <http://www.uludil.gen.az> internet sitesinden alabilirsiniz.

2006

**MALİK RƏCƏB, SEYİDƏLİ SƏDA
DİLÇİ ALİMİN YENİ TÖHFƏSİ -
«DİL, TARİX, POEZİYA»**

Hər bir millətin gerçək azadlığı və inkişafı təhsillə bağlıdır, çünki təhsil millətin gələcəyidir. Məhz buna görə də xalqımız ömrünü təhsilə həsr etmiş görkəmli insanları ilə həmişə fəxr etmiş və onları yüksək qiymətləndirmişdir. Belə alimlərdən biri də Azərbaycan dilçilik elmində əlamətdar xidmətləri olan Qəzənfər Kazımovdur.

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov 1960-cı ildə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir. Sonrakı dövrlərdə həmin institutun aspirantı, müəllimi, dosenti olmuş, filologiya fakültəsinin dekanı vəzifəsində işləmişdir. Elmlər doktorudur. 300-ə qədər elmi-publisistik məqalənin, «Yazıçı və dil», «Komik-bədii vasitələr», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları», «Qurbani», «Qurbani və poetikas», «Sənət düşüncələri», «Dilimiz – tariximiz» və b. kitabların, rus, Azərbaycan məktəbləri üçün «Azərbaycan dili», ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)» dərsliklərinin və bir sıra proqramların müəllifidir.

Respublika Prezidenti yanında AAK-nın, Təhsil Nazirliyi nəzdində elmi-metodiki şuranın üzvü, Müdafiə Şurasının sədr müavini olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər birliyinin, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətinin üzvüdür. İngiltərədə Kembric Beynəlmiləl Dühalar Mərkəzində, Amerika Bioqrafiya İnstitutunda qeydə alınmışdır.

Professor Qəzənfər Kazımov hazırda Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdürüdür, dil tarixi problemləri üzərində çalışır.

Ömür o zaman qiymətli olur ki, insan üzərinə düşən işi namusla yerinə yetirsin, xalqına və millətinə təmənnasız xidmət etmiş olsun. Professor Qəzənfər Kazımovun həyat devizi belədir.

Dövlət müstəqilliyimizin ilk illərində digər ziyahlarımız kimi o da millətin düşdüyü çətin və mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolları aarmağa başlamış, ən doğru yolu elmi ilə xalqına xidmət etməkdə görmüşdür. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qələmə aldığı «Sənət düşüncələri» (1997), «Dilimiz – tariximiz» (1998), «Azərbaycan dilinin tarixi» (2003) və nəhayət, «Dil, tarix, poeziya» (2005) kimi fundamental əsərləri bunu deməyə əsas verir.

Çox geniş elmi diapazona malik məhsuldar alim olmaqla yanaşı, həm də alicənab bir insan olan Qəzənfər Kazımovun yüksək mənəvi keyfiyyətləri təkcə dost-tanışı üçün yox, bütünlükdə onu tanıyanlar üçün qürur mənbəyidir.

Professor Qəzənfər Kazımovun əsas istinadgahı Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərləri, bəşər sivilizasiyasının sınaqdan çıxmış, hər cür siyasi kataklizmlərə davam gətirmiş əzəli prinsipləri olub. Yuxarıda adları çəkilən əsərlərini oxuduqca Azərbaycan dilinin keçmişinə – xalqımızın soykökünə atılan daşlara, vurulan zərbələrə qarşı alimin necə sinə gərdiyinin şahidi oluruq.

Professor Qəzənfər Kazımovun əsərlərində irəli sürülmüş elmi məsələlər tədqiq olunan mövzunun dərinədən öyrənilməsi, obyektivliyi və təkzibedilməz faktlara əsaslanması ilə səciyyəlidir.

Alimin Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ərsəyə gətirdiyi tədqiqat materialları novatorluq baxımından fərqlənir. O, elmdə həmişə yenilikçi olub, elmi zənginləşdirən bir sıra sanballı əsərləri ilə bunu sübut edib. B.Çobanzadədən dərs alıb, XX əsr Azərbaycan dilçilik elminin bünövrəsini qoyan Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə kimi korifeylərin layiqli davamçısıdır Qəzənfər Kazımov.

Professor Qəzənfər Kazımov elmdə asan yolla uğur əldə etmək istəyənlərin əleyhinədir. Aspirantlarından hər şeyin dərininə varmağı tələb edir, sanballı məsləhətləri ilə onların bu yolda uğur qazanmasına kömək göstərir. Onun yüksək tələbkarlığının nəticəsidir ki, hazırlanan tədqiqat işləri elmi şurada müzakirə olunarkən daim yüksək qiymətləndirilir və çapa layiq görülür.

Dilçilikdə həqiqi mütəxəssis kimi tanınmış Qəzənfər Kazımov Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə zaman-zaman təhlili nəzər salır, dil tarixinin, dialektologiyasının, üslubiyyatın az işlənmiş sahələrini işıqlandırır, uğurlu nəticələr əldə edir.

Onun «Dil, tarix, poeziya» adlı yeni əsəri AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının 9 mart 2005-ci il tarixli qərarı ilə çap olunmuşdur. Nəfis şəkildə çap olunmuş 600 səhifəlik bu əsər 5 bölmədən ibarətdir.

«Dilin mənşəyi və tarixi. Dialektologiya. Türkologiya» adlanan birinci fəsilə müəllif insanın meydana çıxmasını, təfəkkür və nitqin formalaşmasını, ilkin vətəninə, inkişafın əsas mərhələlərini paleoantropologiya, morfologiya, geologiya, arxeologiya, coğrafiya, etnoqrafiya, zoologiya və linqvistikanın köməyi ilə araşdırır. Bəşərin təşəkkül tapdığı «geoloji dövr»dən başlayaraq təqribən altı milyon il davam edən bir dövrü nəzərdən keçirir. İnsanabənzər meymundan müasir insan tipinə qədər keçilmiş üç böyük mərhələni – ən qədim insanları (arxantrop), ibtidai insanları (paleoantrop) və nəhayət, müasir insan tipinin təhlilini verir və bu nəticəyə gəlir ki, üzvlənən nitqin təşəkkülü e.ə. son 40-35 min il ərzində baş vermişdir. Ən

qədim insanların birhecalı, dəyişməyən və bir-biri ilə bağlanmayan sözlərdən ibarət nitqindən bu günədək davam edən inkişafının təhlilini verən professor Qəzənfər Kazımov haqlı olaraq qeyd edir ki, nə «Azərbaycan tarixi»ndə (Bakı, 1958), nə də «Sovet tarix ensiklopediyası»nda Azərbaycan xalqının və dilinin hansı etnoslar və hansı etnosların dili əsasında təşəkkül tapdığı dəqiq göstərilir, qəsdən təhrif olunur. Bu kitablarda, həmçinin bu qəbildən olan digər kitablarda (məs.: «Qafqaz xalqları», M.,1981, «Dünya xalqları», M., 1968 və s.) antitürk konsepsiyası əsas yer tutduğundan Manna, Atropatena və Qafqaz Albaniyasında məskunlaşmış tayfaların içərisində bir-cə dənə türk tayfasının adı çəkilmir. Tarix qəsdən təhrif olunur, oxucuya yanlış fikir aşılanır ki, guya Azərbaycan xalqının, dilinin formalaşması etnogenezin son mərhələlərində – orta əsrlərdə olmuşdur.

«Dilimizin quruluşu: fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, morfologiya, cümlə və mətn problemləri» adlanan ikinci fəsilə dilçilik elmimizin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar öz əksini tapmışdır. Xalqın etnolinqvistik yaddaşı olan ərəzi toponimləri, xalq poeziyasında daşlaşan tariximiz araşdırılır və digər məsələlərə toxunulur.

«Müasirlərimiz: doğma və yaxın adamlar» adlanan dördüncü bölmədə müəllif yaxından tanıdığı insanlar – tələbə yoldaşı Mürsəl Həkimov, akademik Bəkir Nəbiyev, AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Dəmirçizadə, professor Ağamusa Axundov, qiymətli tarixi əsərlərinə görə müdafiə etmədən akademik Mirzəcanzadə tərəfindən tarix elmləri doktoru diplomuna layiq görülən Qiyasəddin Qeybullayev, şair Hüseyn Arif və başqaları haqqında ürək sözlərini yazır. Bunlar adı yazılar deyil, mənalı bir ömrün artıq tarixə çevrilmiş səhifələridir. Bu yazıları oxuduqca tələbə Qəzənfərlə birlikdə Allahverdi müəllimin hüzurunda durub, onun şahmat oynamasına tamaşa edirik. Tələbə olub, Qəzənfərin tələbə yoldaşları İlyas, Xasay, Sabir, Qorxmaz, Əjdər, Nərimanla söhbətləşirik. Yaşa dolur, onunla bir yerdə dost qayğısını – alim təəssübünü çəkirik – Qiyasəddin Qeybullayevin sevincinə şərik çıxırıq. Qəzənfər Kazımovla birlikdə mərhum şairimiz Hüseyn Arifin görüşünə gedir, onunla yol yoldaşı oluruq. Çörək yeyirik, çay içirik, qonaq qalırıq. Onunla bir yerdə yubiley tədbirlərində iştirak edirik: *Bir ovuc torpaqdan dönən deyiləm – Bir ovuc torpağa dönənə kimi*.

«Məktəb, tədris, dərslük» fəslində müəllif Azərbaycan dili dərslükləri və proqramlarına münasibət bildirir. Daha keyfiyyətli dərslüklərin vacibliyini göstərir.

«Dil, tarix, poeziya» böyük zəhmət hesabına ərsəyə gəlmiş böyük elmi-tədqiqat işidir. Xüsusilə birinci bölmədə verilmiş «Ulu dilin

waranması və protodillərə parçalanması», «Türk protodili», «Azərbaycan tarixi – 1: dövlət, etnogenez və dilimizin mənşəyi məsələləri», «Nüvədi yangısı və ya toponimlərin yeni ömrü» və s. başlıqlarla verilmiş elmi məsələlər dil tariximizlə bağlı parlaq elmi yeniliklərdir; ifrata varmadan demək olar ki, böyük alim zəhmətinin bəhrəsidir. Müəllif Qobustan qayalarında, Azıx və Buzeyir mağaralarında yaşamış əcdadlarımızın Qafqazda yaratdıqları ilkin sivilizasiyanın buradan Asiyaya yayılmasını özünəməxsus məntiqlə, tutarlı dəlillərlə sübuta yetirir və bu məsələnin bədxahlar tərəfindən müzakirə olunmasına yer qoymur.

Alimin «Dilin mənşəyi və tarixi. Dialektologia. Türkologiya» bölməsində gətirdiyi dəlillər Azərbaycan xalqının düşmənlərinə qarşı çox kəskin bir cavabdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qəzənfər Kazımov «Azərbaycan dilinin tarixi» kitabında da dilimizin və tariximizin bədxahlarına gərəyincə cavab vermişdir. Həmin əsər təkcə Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi (e.ə. IV əsr, eramızın V əsri) tarixinin deyil, eyni zamanda Azərbaycan tarixinin tədqiqidir.

Hər bir alimin öz tədqiqatlarında düzgün nəticəyə gəlməsində birinci amil onun saf vicdan meyarlarına tapınmasıdır. Professor Qəzənfər Kazımov da bu yolu tutur, əsərlərində sələflərinin məntiqinə söykənir, yeni elmi nailiyyətləri aşkara çıxarmaqla oxucuların gözündə ucalır və onların böyük rəğbətini qazanmış olur. Alimin bu yolda çəkdiyi zəhmət ona başucalığı gətirir, eyni zamanda gənc dilçilərə örnək olacağına real zəmin yaradır. Bu da şübhə doğurmur ki, dünyanın ən görkəmli türkoloqları, şumerşünasları professor Qəzənfər Kazımovla həmrəydir.

İstedadına və şəxsiyyətinə dərindən bələd olduğumuz professorun hər yeni kitabı dilçilik elminə böyük töhfədir. «Dil, tarix, poeziya» kitabı isə fikir diapazonunun genişliyinə görə insanı yalnız hey-rətə gətirmir, eyni zamanda onu düşündürür, tarixin nəinki adı oxucuya, hətta, alimlərimizin çoxuna belə qaranlıq olan dolanbac yollarında gözdirir. Hər birimizə keçmişimizi öyrənməyə kömək edir.

Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında layiqli xidmətləri olan professor Qəzənfər Kazımov şərəfli bir həyat yolu keçməkdədir. Bu yol sələflərdən xələflərə uzanan ən etibarlı yoldur. Getdiyiniz bu şərəfli yolda sizə uzun ömür, cansağlığı, yeni-yeni uğurlar arzulayırıq.

11.03.2006

ƏJDƏR FƏRZƏLİ
Filologiya elmləri namizədi, jurnalist
BİZ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİ
LAYİQİNCƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏLİYİK
Professor Qəzənfər Kazımovun yeni monoqrafiyası

Son illərdə müstəqilliyimizin bəhrəsi kimi azərbaycanşünaslığın üfüqləri xeyli genişlənmiş və bu iş çox uğurla davam etməkdədir. Bu sahədə qələmini süngüyə çevirən alimlərimizdən biri də filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovdur. Qəzənfər müəllim o alimlərdəndir ki, imperiya dövrünün köhnəlmiş konsepsiyalarını elmi həqiqətə: tarixi-müqayisəli təhlillərin, təkzibolunmaz faktların gücü ilə dar-madağın edir. 200 illik rus imperiyası Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətini, folklorunu, hətta qədim və zəngin Azərbaycan dilini süni surətdə «cavanlaşdırmaq» siyasəti yeridirdi. İmperiyanın sərt tələbi ilə Azərbaycan xalqının mədəniyyəti qədim və zəngin ola bilməzdi! Və bu qədimliyi sübuta yetirən faktlar aşkara çıxırdısa, imperiyanın şovinistləri açıq deyirdilər: belə faktların meydana görünməyə ixtiyarı yoxdur!

Beləliklə, milli köklə bağlı axtarışlar, elmi tədqiqatlar gizli-aşkar qadağan edilirdi. Əmr belə idi: «Qoy Azərbaycan alimləri: filoloqları, tarixçiləri, filosofları milli yox, sinfi məsələlərdən söhbət açsınlar. Bu xətdən bir addım da kənara çıxmasınlar!».

Azərbaycanımız müstəqilliyə qovuşandan sonra imperiyanın şovinist konsepsiyasını dəfn etmək asan olmamışdır. Çünki imperiya «keçmiş» statusu alıbsa da, hələ geri çəkilməyib. İmperiya xofu hələ də qalır. Bu gün xofa meydan oxumaq, qələmi süngüyə çevirmək və öz xalqının milli qədimliyini, öz torpağının özəli sakini olduğunu sübuta yetirmək tələb olunur. Bu, hər bir dilçi, tarixçi, folklorçu alimin vəcdan borcudur. Qəzənfər müəllim bu borcu dərinədən dərk edən və hər yeni axtarışı, yeni elmi tapıntısı, əsəri ilə meydana boy verən alim cərgəsində görünür.

Onun bir qədər əvvəl nəşr olunmuş «Azərbaycan dilinin tarixi» adlı fundamental əsəri azərbaycanşünaslıqda bir hadisə oldu, elmdə yeni istiqamət kimi dəyərləndirildi. Müəllifinə yeni hörmət və şöhrət gətirdi.

2006-cı il Qəzənfər müəllim üçün daha uğurlu olmuşdur. Onun «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» monoqrafiyası azərbaycanşünaslığın ən etibarlı mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Monoqrafiyanın həcmi kiçik (cəmi 75 səhifə), lakin sanbalı, çəkisi, elmi-ictimai-siyasi dəyəri çox böyükdür.

Müəllif monoqrafiyasının ön sözündə tədqiqatçıların qarşısında daha elmi faktlara əsaslanmaq tələbini qoyur, imperiyaçı konsepsiyalara

tənqidi yanaşmaq şərtini irəli sürür. O yazır: «Bizim dilçi və tarixçilərin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Mərkəzi Asiyada Böyük Türk Xaqanlığı (eramızın V-VIII əsrləri) dağıldıqdan sonra Oğuz tayfaları XI əsrdən başlayaraq, tədricən Azərbaycana daxil olmuş, XIII əsrin birinci rübünün sonlarında gələn monqolların köməyi ilə Şimali Azərbaycan ərazisindəki ləzgidilli, Cənubdakı irandilli əhalini assimilyasiyaya uğradaraq türkləşdirmişlər. Bu cür düşüncə, yəni Şimali Azərbaycan əhalisinin ləzgidilli, Cənubun irandilli, türklərin isə assimilyasiya nəticəsi və gəlmə olduğu barədə fikir qəsdən və türkə yaramaz münasibətlə də bağlı ola bilər. Amma bizim fikrimizcə, bu hər şeydən əvvəl, savadsızlıqla, bəşər tarixinə, bəşərin inkişaf yoluna bələd olmamaqla bağlıdır. Hələ də bir çoxları nəzərə ala bilmir ki, bəşərin doğuluşu Ön Asiya – Aralıq dənizi hüduqları ilə bağlıdır».

İmperiyanın konsepsiyası, Qəzənfər müəllimin dediyi kimi, qəsdən və türkə yaramaz münasibətlə əlaqədar, Azərbaycan xalqının zəngin keçmişinin üstündən qələm çəkirdi.

Qafqazın – Azərbaycanın da daxil olduğu Ön Asiya bütün müasir xalqların babalarının məskəni olub.

Q.Kazımov yazır: «Ulu dil tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərə burada (Ön Asiya – Aralıq dənizi hüduqlarında – Ə.F.) parçalanmışdır. Türklər Ön Asiyanın əzəli və əbədi sakinləri olmaqla yanaşı, Şimala, Şərqlə və Qərbə buradan yayılmışlar. Türk qolunun bir hissəsi Ön Asiyadan ayrılıb Şərqlə getdikdən sonra monqolları, tunqusları, yaponları, koreyalıları və lap elə çinliləri də doğurmuşdur».

İmperiya konsepsiyası beləcə darmadağın olur! Tarix öz həqiqi dəyərinə yaxınlaşır! Professor haqlı sual verir: «Nə üçün Ön Asiyada türk var, monqol yoxdur, türk var, çinli yoxdur? Deməli, mezolitdən başlayaraq Şərqlə üz tutan insan uzaq ərazilərdə bir-birindən təcrid olunaraq, parçalanma prosesini minilliklər ərzində davam etdirmiş, yeni nəsilər əmələ gətirmişdir. Bu, belədir və dəqiq tarixi prosesdir».

Dilçilər və tarixçilər imperiya konsepsiyalarından ayrılıb, nəzərlərini bu istiqamətə yönəltməlidir. Yeni ideyanın – yeniliyin qarşısı alınmazdır. 200 illik imperiya buxovunun qırılmasına da, Leninin və Şaumyanın heykəllərinin uçurulacağına da heç kim inanmırdı, inana bilmirdi. Amma imperiya öz məhvinə doğru gedirdi və hələ də gedəcək.

Professor Qəzənfər Kazımov Azərbaycan xalqının öz doğma torpağına gəlmə olmadığını, kimlərisə assimilyasiya etmədiyini, başqa etnosların mədəniyyətinə şərikin olmadığını, özü bütün bəşəriyyətə çox rəngli, çox şərəfli, kamil, bütöv mədəniyyət gətirdiyini bir daha təhlil və təsdiq edərkən, bu məsələyə məhz ən uzaqdan – Ulu dil çağlarından başlaması vacib bilmişdir.

Daha qədimləri görə bilməyənləri qınağa çəkir professor Qəzənfər Kazımov, o cümlədən qədimşünas olub, «daha yoruldu» deyən alimləri də.

Məşhur Aşına əfsanəsi də ən qədim köklərlə bağlıdır və Qəzənfər müəllim bu kökün Azərbaycanda doğulub, Azərbaycandan yayıldığını yenə də tarixi-müqayisəli faktlar, dəlil-sübutlar, elmi-məntiqi nəticələr əsasında aşkarlayır.

Doğrusu, Qəzənfər müəllim Aşına – dişi Boz qurd əfsanəsinin elmi təhlilini dəqiq misallar əsasında o dərəcədə dürütləşdirmişdir ki, özünün dediyi kimi, inkarına əl yeri qalmır. Monoqrafiyanın «Aşına və Azərbaycan» fəslə tək azərbaycanşünaslığı deyil, həm də Azərbaycan elminə əsl hədiyyədir. Aşına Azərbaycandır, sorağı Sibirdən, Çindən və s. gəlsə də, o yerlərə Azərbaycandan gedib çıxıb.

Monoqrafiyanın bir hissəsi tarixin ibrət dərsidir. Biz nələri unutmuşuq? Qəzənfər müəllimin bu fəslin əvvəlində məşhur rus türkoloqu Lev Qumilyovdan gətirdiyi və epigrafa çevirdiyi fikrə diqqət edin: «Bir də ümumiyyətlə, xalqın tarixini istisnasız şəkildə onun əleyhdarının mövqeyindən öyrənmək olmaz». – Azərbaycanda isə daim məhz belə olub. Bu, elə faciədir ki, hər gün mütləq yada salınmalı, göz önünə gətirilməlidir.

Qoy nəticə çıxaran çıxarsın, çıxarmayan onsuz da çıxarmayacaq. «Əleyhdarın mövqeyi» – onun əleyhdar olduğunu bildirməkdən başlanıb. Əleyhdarı tanımaqdan ötrü isə hətta son illərin qanlı savaşları, erməni-rus hərbi birləşmələrinin Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etmələri, böyük dövlətlərin Azərbaycan xalqının bu faciəsinə aşkar göz yummaları, hələ də imperiya mövqeyində dayananları yuxudan ayıltmır. Axı bu ana Vətənimiz, bu parçalanmış Azərbaycan onsuz da çöldən zərbələrə məruz qalır, imperiya konsepsiyasını yaşatmaq xatirinə ona içəridən də görünməz zərbələr vurmaq rəvadırımı?! Axı bu imperiyaçı müəlliflərin çürümüş sitatlarını nə qədər misal çəkərlər? Axı sən müstəqil ölkənin müstəqil alimisen. Sitatı özündə axtar, özündən gətir. Əgər sən özün qədimliyə gedə bilmirsənsə, gedə bilənlərin yolunu kəsmə. Uzaq keçmiş – kökə arxa çevirib, yaxın keçmişin imperiya xofunu dönə-dönə geri qaytarma.

Qəzənfər müəllimin kitabı insanda emosional hisslər oyadır, oxuyursan, qəlbin qürurla dolur. Dədəm Qorqudun ən azı Homerlə yaşlı olması faktı (3300 il) nəhəng sübutdur. Mən onu bütün incəliyi ilə təhlil edə bilmirəm. Bu monoqrafiyanı mütləq oxumaq, mütləq onun müəllifi ilə görüşlər keçirmək lazımdır. Bu monoqrafiya ali məktəblərimizdə müzakirəyə qoyulmalıdır; televiziya kanallarımızda bu monoqrafiyaya silsilə verilişlər həsr edilməlidir.

Axı hər bir ölkədə qayda belədir ki, elm üçün, xalqın, yurdun tarixi üçün, milli ideologiya üçün gərəkli əsərlər elmi-ədəbi, ictimai-siyasi söhbətlərin baş mövzusunə çevrilir. Qəzənfər müəllimin təzə monoqrafiyası da məhz belə əsərlərdəndir. Azərbaycanşünaslıq üçün milli ideologiyamızın kökünü, əsasını bir daha aramaq, bilmək, nəticə çıxarmaq üçün bu əsərdən çox şey götürmək, qazanmaq olar. Qoy dünya bilsin, dünyadan əvvəl özümüz bilək: gör necə nəhəng, necə zəngin sivilizasiyanın önündə gedən xalqın övladıyıq biz. Belə əsərlərin yolunu biz çoxdan gözləmişik.

Qəzənfər müəllimin «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» monoqrafiyasının əsas sirri, gözəlliyi, gərəkliyi, aktuallığı, vacibliyi əsərin özündə qalır. Bu əsərdən hər bir azərbaycanlı mütləq xəbər tutmalıdır. Elm ocaqlarımızda bu monoqrafiyanın müzakirəsi vacibdən vacibdir. Biz milli-mənəvi dəyərlərimizin qədrini bilməliyik.

16.12.2006

ƏLİ RZA XƏLƏFLİ
Şair-jurnalist
HÖKMÜ TARİX VERİR

Biz ömrünün 70 illik yubileyini yaşayan professor Qəzənfər Kazımovu tanıyaq, ya tanımayaq?

Ucu-bucağı görünməyən insan dənizinin sahilində çalxalanan, vurnuxan, hələ də tam durulmamış Azərbaycan cəmiyyətinin bir tərəfində – bunu Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubu, AMEA-nın iclas salonu kimi də başa düşmək olar – bir qrup müxtəlif zamanlara aid geyimləri olan, danışıklarından da geyimləri kimi qeyri-adilik yağan insanlar bir yerə toplaşmış. Lap yuxarıda Tarix əyləşib. Alnının qırışları sıldırım dağların arasına bənzəyir. Çiyinləri Azərbaycan ərazisinin relyefini göstərən Qafqaz dağlarını yada salır – Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz.

Tarix qollarını açıb nəhəng Xəzəri qucaqlamaq istəyir. Kür və Araz çayları yada düşür.

İkiçayarası mədəniyyət, bu mədəniyyəti yaradanlar, Azıx mağarası, Büzeyr mağaraları, Naxçıvan, Gəmiqaya, Qobustan, Urmiya, Təbriz, Həmədan, Mesopotamiya, Şumer-Akkad dövrü, Oljas Süleymənov, «Azya»...

Tarix (əlini qaldırır): Bütün zamanların və bizə aid olan ərazilərin, qonşuların nümayəndələrinin hamısı gəlirmi?

Yer-yerdən səslər gəlir: Biz gəlmişik. Biz burdayıq. Bizi nə üçün çağırırsınız?

Tarix (asta-asta göz gözdirir və sakit-sakit cavab verir): Hər bir **Zaman** çağırış sahibidir. Sizi də çağıran **Zamandır**. Gəlin cavab verin, professor Qəzənfər Kazımov sizin çoxunuzun adından danışır. Sizə əsaslanır, bəzən də sizi...

Kimsə əlini qaldırır və icazə gözləmədən dillənir: Mənə əsaslanmayıb, həmişə mənim əleyhimə danışıb.

Bu, çox qoca, uzun qolları olan, gözləri çuxura düşmüş hündürboy bir kişidir. Onu güclü ayaq üstə qaldırırlar. Dizləri titrəməkdədir.

– Bəli, məni həmişə tənqid edib. Mənim fikirlərimi alt-üst edib, mənim əlli ildən çox hakim olan konsepsiyamı dağıdıb. Mən demişəm ki, Tarixən Azərbaycan ərazisində türklər olmayıb. Buranın şimalı qafqazdilli, cənubu irandilli xalqlar olub. – Bu adam akademik **İqrar Əliyevdir**.

Tarix danışan qocaya sərt nəzər salır. Ancaq münasibətini bildir-mir. Amma fikrini tamamlamaq istəyir: İndi nə deyirsiniz, biz **Qəzənfər Kazımovu** tanıyaq, tanımayaq?

Məşvərdədən kənar da xeyli toplum var. Onların arasından səslər gəlir:

Tanımayaq, tanımayaq.

Tarix ikrahla səs hüququ olmayan qışqırıqçılara baxır. Bu baxışın mənası belədir ki, siz heç nəsiniz, siz bir qrup bədxah və qərəzkarınız. Siz mənim kitabıma imza ata bilməzsiniz. Siz olsa-olsa, Qəzənfər Kazımov kimi alimləri öz zamanlarında təqib edə, mənəvi zərbələrə məruz qoya bilərsiniz. Bunun isə mənə dəxli yoxdur. Bunların bir-cü adı var: şəxsi qərəzliliklər, intriqaqlar, münafişlər.

Tarixin səssiz izahını hamı başa düşür.

Kimsə qabağa yeriyyir. Saçlarının sarılığı hələ itməmiş, başının qabaq hissəsinin tükləri tamam tökülmüş bir qoca – bayaq danışan şəxsdən də çox qoca bir kişi əyləşdiyi daşın üstündə öz-özünə danışır-mış kimi: *Ну, хватит, старик, ты же моего ученик*, – deyir.

Arxa cərgələrdən ağ saqqalı düz dizlərinə qədər enmiş, başının sıx, tökülməmiş saçı saqqalına qarışmış bir kişi yanındakından soruşur: O, kimdir, hansı dildə danışır?

Qocanın sözlərini yaxşı başa düşən əcnəbi maddım-maddım onun qeyri-adi görkəminə baxır.

Bu baxışların belə bir mənası var: Yəni ki, o da gəlib bu məclisə.

Səliqəli kostyum geymiş, köynəyinin boynu ağappaq, göytəhər qalstuk taxmış birisi saymazıyana cavab verir: Sən görək onu yaxşı tanı-yasan. **Dyakonov**, o, **Dədə Qorquddur**. Sən ki onu yaxşı tanıyırsan.

Orta boydan da bir az kiçik, kök, qarabəniz bir kişi dillənir, – bu, professor **Yusif Yusifovdur**:

– Hörmətli müəllim, sən bizim də müəllimimiz olmusan. Mixi yazıların sirrini sizdən öyrənmişik. Bəs necə oldu ki, biz sizdən öyrəndiklərimizdən açar kimi istifadə edib xalqımızın düzgün Tarixini yazmağı bacardıq?

Bayaqkı dizləri titrəyən, əlləri uzun qoca onun sözünü kəsir:

– Siz sovet alimlərinin elmindən faydalandınız. Ancaq sovet təlimatlarına əməl etmədiniz.

İndi bu danışanın akademik **İqrar Əliyev** olduğu göründü.

Professor **Yusif Yusifov** Tarixdən bir az aşağıda tək-tənha oturmuş professor Qəzənfər Kazımovu göstərir: O, sizin (İ.Əliyevə işarə edir) nəzəriyyələrinizin puçluğunu göstərməli idi. Siz öz konsepsiyanızda bütöv bir Tarixi danırdınız.

Yuxarıdan **Tarixin** təmkinli səsi eşidilir: Heç kim Tarixi dana bilməz. Tarix sadəcə öz səbrini və təmkinini qoruyur.

Başı dəbilqəli, zirehli geyimdə nəhəng, qüdrətli bir cəngavər irəli yeriir. Bu, **Babəkdir**: Mən yüz minlərlə insanı öz ətrafıma toplayıb düşməyə qarşı sinə görmişdim. Sizin borcunuz idi ki, mənim öz əsgərlərimə hansı dildə əmr verməyimi açıq-aydın yazasınız. Nə üçün buna tərəddüd edirdiniz? Axı sel kimi üstümüzə yeriən düşmənin qarşısını 22 il öz sinəmlə saxladım. Mən düşmənin elçilərilə hansı dildə danışardım? Yüz minlərlə insan mənim yanıma gəlib silah istəyəndə hansı dillə müraciət edirdi? Qarabağdan, Arandan, Şirvandan, Böyük Qafqazın ətəklərindən tutmuş üzü Urmiyaya tərəf, Təbrizdən belə, Həmədandan belə adamlar axışib mənim yanıma gəlirdi. Onlar yol boyu bir-birilə görüşəndə hansı dildə danışirdılar? Mən böyük Bəzzin zirvəsində qərar tutanda ucu-bucağı görünməyən məmləkətimə baxıb fəxr edirdim.

Hökmlü-hökmlü danışanın **Babək** olduğuna kimsədə şübhə yeri qalmadı.

Dizləri titrəyən qocanın da səsi gəlmirdi. Həmin qalstuklu alim, akademik – **Ziya Bünyadovdur**, ona tərəf ərkyana nəzərlərlə baxır. **Tarixdən** aşağıda tənha əyləşmiş professor Qəzənfər Kazımov üzünə gün doğmuş kimi gülümsəyir. Ancaq dodağının altında nəsə mızıldanmış kimi:

– Mən demişəm, hələ sənənin mübarizələrin başlayandan neçə yüz il əvvəl bizim şifahi ədəbi dilimiz vardı. O şifahi ədəbi dil ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» o dildə yaranmışdı. O şifahi ədəbi dilin yazısı da vardı. Əlifbası qalır. Böyük Albaniyanın əhalisi hələ səndən neçə yüz il əvvəl türk dilində danışdı.

Tarix Babəkdən bir qədər qabaqda dayanmış cəngavəri göstərir:

-O niyə danışmır? Gərək ki, o, **Cavanşir** olmalıdır, Böyük Albaniyanın hökmdarı.

Cavanşir:

– Mən sizin məşvərinizlə razı deyiləm. Çünki bizdən neçə min il əvvəlın hökmdarlarını dəvət etməmişiniz. Siz buraya Mannanın, Midiyanın hökmdarlarını da dəvət etməliydiniz. Mən nə üçün Atropatı burada görmürəm? Qüdrətli Atropatenanı – bizim böyük məmləkətimizin bir tərəfini necə yaddan çıxarmaq olar?

Qoy gəlib onlar da öz sözlərini desinlər. Professor Qəzənfər Kazımov 70 illik ömrünün az qala otuz ilini bu dövlətlərin işlək dilinin Tarixini tədqiq etməyə sərf edib.

Çox gənc bir hökmdar orta əsr qiyafəsində bir gözü Tarixdə, bir gözü də danışanlarda məclisə nəzər yetirir. Bu, **Şah İsmayıl Xətəidir:**

– Həmin o otuz ilin mükafatıdır mı, indi yetmiş yaşlı professorun yubileyini keçirmək üçün müzakirə aparırırsınız? Siz unutmayın ki, əgər professor Qəzənfər Kazımov və onun kimi bir neçə nəfər dil Tarixi üzrə tədqiqatçılar olmasaydılar, sizin hərəninizin adına bir qeyri-türk etnosunun ünvanı yazılacaqdı. Diliniz də ya qafqazdilli, yaxud da irandilli hesab olunacaq və özünüz də müzakirədən çıxarılaçaq, heç buraya dəvət olunmayacaqdınız.

Dizləri titrəyən qoca – **İqrar Əliyev** Şah İsmayılın sözünü kəsmək istəyir: Dil faktlarına əsasən xalqın Tarixini yazmaq düzgün deyil. Tarixi mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar əsas götürülməlidir.

Dədə Qorqud lap yaxında oturmuş qocanın gözlərinə baxır. Orda səmimiyyətdən başqa nə desən var: Mən başa düşürəm, sən yenə öz dediklərimdən dönməmişən? Mən Qəzənfər Kazımovə ona görə minnətdaram ki, mənim yaşımı yarıya bölənlərə qədərincə tutarlı cavab verib.

Tarix yenə əlini qaldırır, bir qədər sərt görkəmdə: İndi nə deyirsiniz, professor Qəzənfər Kazımovun 70 illik yubileyini keçirmək lazımdır, ya yox?

Cavanşir hündürdən və gurultulu səslə: «Azərbaycan dilinin Tarixi, Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər», «Dil, Tarix, poeziya» əsərləri bəs edir ki, bizim təmsil elədiyimiz məmləkətin bugünkü nəsilələri ona hər cür ehtiram göstərsin. Mən üzümü Tarixə tuturam: – Yaxşı bilirsiniz ki, dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin iqamətgahlarına böyük Albaniyanın, türk məmləkətinin nümayəndəsi kimi daxil olmuşam. Ərəblər məni öz dilimdə dinləyiblər. Xəzərlər məni yaxşı başa düşürdülər, çünki qohum idik. Mənim böyük məmləkətim professor Qəzənfər Kazımovu ürəkdən alqışlayır.

Cavanşir sözünü bitirən kimi, **Babək** yenidən qalxır: Akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatlarına əsaslanan professor Qəzənfər Kazımov

cəsərətlə mənim dilimi qoruyub. Az qala 20 illik bir müddət ərzində hər cür tənə-təhdidlərə məruz qalsa da, öz məramından dönməyib.

Akademik **İqrar Əliyev**: Mən razı ola bilmərəm.

Professor **Dyakonov**: Ты совсем ошибался, товариш Играт Алиев. Мən sənə öyrətdiklərimi Yusif Yusifova, Ziya Bünyadova, sizin hər birinizdən çox cavan olan Qiyasəddin Qeybullayevə, onların da hamısından cavan olan Qəzənfər Kazımova da öyrətmışdim. Öyrətmışdim deyəndə ki, onların bir çoxu mənim yazdıqlarımdan düzgün nəticə çıxarmışlar.

Professor **Qəzənfər Kazımov** Tarixə etinasızlıqla yenə öz-özünə danışır (Bu, həm də hörmətli müəllimlərə, alimlərə, sərkərdələrə, hökmdarlara etinasızlıq kimi səslənir). Və yenə heç kimə dəxli olmayıb-mış kimi: Cənab Dyakonov, akademik İqrar Əliyev böyük entuziastdır. Ancaq istiqaməti qətiyyəən düz deyil. O, bizim xalqımızın Tarixini danır, dilini danır. Akademik Tarixin obyektiv yazılmasını onillər boyu da ləngidib, geri salıb.

Tarix Qəzənfər Kazımova istehza edirmiş kimi: O, mənim gedişimi ləngidə bilməz. Bu, mənim qanunauyğun gedişimdir, sadəcə, sən tələsirsən. Unutma ki, Tarix ona qəsd edənləri cəzalandırdığı kimi, Tarixi tələsdirenləri də cəzasız buraxmır.

Siz Göy türklər Göy Tanrıya güvənirsiniz. Unutmayın ki, mən elə onun səbriyəm.

Professor **Qəzənfər Kazımov** Tarixin istehzasından incidiyini bürüzə verməyərək: Mən demirəm ki, məmləkətdə hamı qərəzkarlıq, hərçənd ki qərəzkarlıq da çoxdur. Ancaq mən daha çox Tarixə səhv baxışın kökünü savadsızlıqda görürəm.

Bu vaxt kor bir qocanın qolundan tutub yaxına gətirirlər. O, nəşə danışır. Məclisdəkilərdən heç kim onu başa düşmür. **Dədə Qorqud** ayağa qalxır və yaxına gəlir: Bu, **Homerdir**. Mən onu yaxşı tanıyıram. Qədim Yunanıstanın böyük nəğməkarı.

Kor qoca da səs gələn tərəfə diqqət kəsilir: Mən də bu danışanı tanıyıram, o, Dədə Qorquddur. Onların hər ikisi dümdüz Tarixə tərəf yeriyyir, yan-yana.

Kor qoca Dədə Qorquddan soruşur: Hardadır, hamı? Məni onun yanına apar.

– Ey qoca, bu gəlimli-gedimli dünya hamımızı cismən udsa da, heç birimizin səsini batıra bilmir. Odur, Tarix lap yuxarıda əyləşib, Tarix bizdən çox yuxarıdadır.

Kor qoca Dədə Qorqudun qolunu silkələyir: Ehey, qoca, sən də çox özünə güvənmə. O Tarix ki var ha, lap yuxarıdadır. Onun belə sakit-sakit baxmağına inanma. Onun da çox qəddarlıqları var. Tarixi saymaya-

nı Tarix də saymır. Bəlkə bizi Qəzənfər Kazımov görüşdürməyəydi?.. Onda necə olacaqdı? Bizim tarixi əlaqələrimiz örtülü qalacaqdı?

Sual bitər-bitməz onlar **Qəzənfər Kazımovun** lap yanında dayanırlar. Professor qalxıb onların hər ikisini birlikdə qucaqlamaq istəyir: Ey müdriklər, sizi mən görüşdürməmişəm. Sizi o qəddar Tarix görüşdürüb. Sizin Zamanınız da bir-birinə çox yaxındır və bir-birinizin qonşuluğunda olmusunuz. Sizin təmsil etdiyiniz xalqların qarşılaşması da elə bu Tarixin xətasıdır. Türklərin Troyasını on illər boyu mühasirədə saxlayıb dağıdan yunanlar, əslində, elə Tarixin özünə zərbə vurdular.

Hər iki qoca əllərilə Qəzənfər Kazımovun çiyinlərindən yapışır: Sən bizə yox, Tarixə biət elə. Heç vaxt Tarixi ittiham etmə. Çünki Tarix bütün həqiqətləri əmanət saxlaya bilir. Əgər o əmanətlər olmasaydı, sən bizi görüşdürə bilməz – «Homerin poemaları və «Dədə Qorqud» əsərini yarada bilməzdin.

Qiyasəddin Qeybullayev səbirlə dinlədiyi adamların deyə bilmədiklərini də Tarixin diqqətinə çatdırmaq istəyir. Qocaların sözləri qurtarar-qurtarmaz üzünü Tarixə tutub bir az da üsyankarlıqla, tələsə-tələsə danışır: «Aşına və Azərbaycan», «Dil, Tarix, poeziya», mənim xatirəmə həsr etdiyi «Azərbaycan dilinin Tarixi» kimi qüdrətli əsərləri də yarana bilməzdi. Bu əsərlərin hər birisi Azərbaycan xalqının iftixar mənbəyi olacaq.

Tarix Qiyasəddin Qeybullayevin sözünü kəsir: Burdaca dayan. Heç nəyin və heç kimin unudulmadığını yaddan çıxarma. Professor Qəzənfər Kazımovu isə Tarix yaxşı görür. Onu bu ucsuz-bucaqsız insan dənizi görsə də, görməsə də.

Kimdir Qəzənfər Kazımov, axırıncı dəfə sizdən bir dəfə də soruşuram?

Tarix yenə yığışanlara üz tutur.

– Siyasətçi olsaydı, çox yöndəmsiz siyasətçi olardı.

Bir başqası dillənir:

– Yazıçı olsaydı, naturalist olardı.

– Bəli, bəli, o, hər cür həyati həqiqəti bədii həqiqət hesab edir.

– Doğrudur, unudur ki, bütün həyat həqiqətləri hələ bədii həqiqətlər deyil.

– Olsun, bu, onun fərdi xüsusiyyətləridir. Hər halda, dilimizin Tarixini, əlbəttə, söhbət yazılı ədəbi dildən gedir, «Mehri və Vəfa»nın tədqiqi ilə, «Dastani-Əhməd Hərami»nin geniş müqayisəyə cəlb olunması ilə artıq XI əsrin civarlarına yaxınlaşdırıb.

– Unutmayın ki, Həsənoğludan o tərəfə keçə bilmirdiniz. Hərçənd ki Şirvanşahın Nizamiyə məktubu Nizami dövründə yazılı ədəbi dilimizin olduğuna şübhə yeri qoymurdu.

– Dost kimi tikanlıdır, ağına-bozuna baxmır, müasirlərinə qarşı çox sərt və tələbkardır.

– Nə deyirsiniz, indi səsə qoymaq? Kim Qəzənfər Kazımovun 70 ilik yubileyinin təntənə ilə keçirilməsinə tərəfdardır – səs versin.

Tarix səsləri sayır. Və öz hökmünü elan edir: Bir nəfər əleyhinə, qalan bütün səslər lehinə.

Tarix gülər üzlə məşvərətdən bir qədər kənarda yığılıb hay-küy qoparan bir topluma əlini uzadıb göstərir:

– Odur, baxın, o səs hüququ olmayanlar Qəzənfər Kazımovun bədxahlarıdır. Onlar bu gün var, sabah olmayacaqlar. Amma öz xalqının mənəvi gücünə arxalananlar həmişə var olacaqlar. Bu, mənim hökmümdür – Tarixin hökmüdür: – Biz Qəzənfər Kazımovu tanıyaq, tanımayaq?

P.S. Tarix həmişə sualla danışsa da, öz hökmünü sükutla verir.

09.03.2007

BABA MƏHƏRRƏMLİ
Filologiya elmləri namizədi
**DİLCİLİYİMİZDƏ QƏZƏNFƏR KAZIMOV
FENOMENİ**

Qəzənfər Kazımov müasir Azərbaycan dilçiliyinin ən nüfuzlu nümayəndələrindən biridir. O, əsl elm fədəisi, yüksək intellekt və istedad sahibidir.

Mənim bu böyük insanla tanışlığım tələbəlik illərindən başlayır. O zaman mən Pedaqoji Universitetin filologiya fakültəsində təhsil alırdım, hörmətli professor isə fakültə dekanı idi. Onun müəllim və tələbə kollektivi arasında böyük hörməti vardı. Q.Kazımov hər bir tələbənin və müəllimin probleminə həssaslıqla yanaşır, istedadlı tələbələrin mənafeyini bəzi üzdənirəq, istedadsız müəllimlərin mənafeyindən yüksək tuturdu. Q.Kazımovun dilçiliyin sintaksis bəhsi üzrə söylədiyi mühazirələri biz tələbələr diqqət və maraqla dinləyirdik.

Mənim Elmlər Akademiyasına gəlişimin səbəbkarı da məhz professor Qəzənfər Kazımov olmuşdur. Mən universitet təhsilini başa vurduqdan sonra aspiranturada oxumaq arzumu ona bildirdikdə professor mənə tövsiyə etdi ki, sənədlərimi Elmlər Akademiyasının aspiranturasına təqdim edim. Mən sonralar başa düşdüm ki, nə üçün müəllimim elmi fəaliyyətimi, daha doğrusu, taleyimi məhz doğma Pedaqoji Universitetlə deyil, Elmlər Akademiyası ilə bağlamağı məsləhət görüb. Çünki bu müqəddəs elm ocağı təmiz mənəvi mühiti qoruyub saxlaya bilmişdi. Aspi-

ranturada oxuduğum dövrdə hər an ürəyimdə müəllimimə təşəkkür edir-dim. Bəli, Q.Kazımov tələbələrinə düz yol göstərən ustadlardandır. Bu gün mən qürur duyuram ki, belə bir böyük şəxsiyyətlə çiyin-çiyinə eyni kollektivdə çalışıram, belə bir insanla həmkar olmaq şərəfinə nail ol-muşam.

2007-ci il professor Q.Kazımovun yubiley ilidir. Onun 70 yaşı ta-mam olur. 70 yaşlı müəlliminin elmi ictimaiyyət arasında rezonans do-ğuran sanballı kitabları, monoqrafiyaları, araşdırmaları sübut edir ki, be-lə dilçi-alimlərin sayı Azərbaycanda olduqca azdır. Mübaligəsiz demək olar ki, prof.Q.Kazımov Azərbaycan dilçiliyi tarixində artıq öz möhürü-nü vurmuş, imzasını qoymuş şöhrətli alimlərimizdəndir. Bu, danılmaz faktdır.

Onun elmi araşdırmaları artıq çoxdan dünya elminə qovuşaraq bö-yük əks-səda doğurmuşdur. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyəti kimi dünya şöhrətli, nüfuzlu elmi mərkəzin həqiqi üzvü seçilməsi bunu bir daha sübut edir. Q.Kazımovun adı İngiltərə, ABŞ ki-mi nüfuzlu ölkələrin Biqrafiya İnstitutlarında qeydə alınmışdır.

Açıq etiraf etmək lazımdır ki, yaşadığımız dövrdə Azərbaycan miqyasından kənarda, dünya səviyyəsində tanınan dilçilərimizin sayı çox azdır. 70 illik şərəfli ömrünü həsr etdiyi dilçilik elmində Qəzənfər müəllim həmişə yenilikçi alim kimi seçilmiş, novator fikirləri ilə dilçili-yimizi zənginləşdirmişdir.

70 yaşlı müəllimimiz qəlbində el həsrəti, yurd sevgisi ilə yaşayır. Yüzlərlə ziyalılarımız kimi, daim Qarabağ dərdini ürəyində daşıyır.

Q.Kazımov xalqımızın dilinə, tarixinə qara ləkə yaxan, kölgə sa-lan bəzi dınaqarası ziyalılara öz intellekti ilə həmişə sərrast cavablar vermiş, onları vaxtında susduraraq, kimin kim olduğunu aşkar etmişdir. O, əsl vətəndaşlıq mövqeyində duraraq, dilimizi və tariximizi saxtalaş-dıranlara qarşı həmişə mübarizə aparmış və meydanı həmişə qalib kimi tərک etmişdir. Xalqın çörəyini yeyib ona iftiralər yağdıran bədxah ziyalı-larla Q.Kazımov dəfələrlə polemikaya girərək, onların elmdə qeyri-sə-mimi, qeyri-obyektiv olduqlarını sübut etmişdir. Çünki o həm də əsl və-təndaş, millətini dəyərləndirən alimdir.

Biz gənc alimlər Qəzənfər müəllimin tövsiyələrini, məsləhətləri-ni həmişə həssaslıqla dinləyirik. Bu tövsiyələr bizi inkişaf etdirir, elmin yollarında daha ürəkli edir, cəsarətləndirir. Dilçiliyimizin müxtəlif prob-lemələri ilə bağlı alimin tədqiqatları elmimizin inkişafına daima yeni nə-fəs, yeni ruh verir.

70 yaşlı Qəzənfər müəllim elmi yaradıcılığının intibah dövrünü yaşayır. Biz gənclər alimin fəaliyyətindəki məhsuldarlığa qibtə edirik. Hər il Qəzənfər müəllimin yeni kitabları nəşr olunur. Bu fakt bizləri se-

vindirir. Qəzənfər müəllim örnək göstəriləsi alimdir, bizim üçün əsl ziyalılıq etalonudur.

Qəzənfər müəllim mübariz insandır. Zamanında ona qarşı haqsızlıqlar olsa da, o sınımadı, bu çətinliklərə sinə gərdi, çap etdirdiyi kitablarla, məhsuldar elmi fəaliyyəti ilə yenilməzliyini bir daha nümayiş etdirdi.

Respublikamızda sintaksis üzrə əvəzsiz mütəxəssis sayılan professor Q.Kazımov ali və orta məktəb dərslərinin müəllifidir. Bu dərslər çağdaş dövrümüzün interaktiv təlim üsullarına cavab verir. Həmin dərslər dəfələrlə nümunəvi dərslər kimi Təhsil Nazirliyinin mükafatına layiq görülmüşdür.

Q.Kazımov nəinki nüfuzlu dilçi alim, həmçinin sevilən pedaqoqdur. Onun mühazirə və seminarları həmişə diqqəti cəlb etmiş, tələbələrin rəğbətini qazanmışdır. Bu gün onun yüzlərlə tələbəsi, magistri, aspirantı öz müəlliminin işini ləyaqətlə davam etdirir.

Q.Kazımov hərtərəfli filoloq, nüfuzlu ədəbi tənqidçidir. Dövrü mətbuatda onun müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi-nəzəri məqalələri ədəbiyyatşünaslar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Son dövrlərdə Qəzənfər müəllimin yunan ədəbiyyatının incilərindən olan Homerin «İliada» və «Odyssey» əsərləri ilə qədim oğuz eposu olan «Kitabi-Dədə Qorqud» arasında müəyyən etdiyi paralellər onun ədəbiyyatla, ədəbi-bədii düşüncə ilə dərinlən məşğul olduğunu sübut edir. O, Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliklərinin üzvüdür.

Q.Kazımov istedadlı tarixçi və etnoqrafdır. Onun qədim türk tarixi, Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında dəyərli məqalələri, monoqrafiyaları bu şəxsiyyətin tarix elminə dərinlən bələd olduğunu aşkarlayır. Millətinin, mənsub olduğu xalqın keçmişinə ekskurs edən alimin qədim dövr tarixinə baxışı obyektiv və qərəzsizdir. Türk etnosunun, türk sivilizasiyasının yaratdığı etnokulturoloji mədəniyyət, qədim türk mifləri və tarixi Q.Kazımovun vətənpərvərlik, millətsevərlik duyğusu ilə yazdığı əsərlərin aparıcı mövzudur.

Dünya dilləri ilə bağlı monogenez problemi son dövrlərdə Q.Kazımovun tədqiqatlarının əsas obyektlərindən biridir. İndiyə qədər daha çox sintaksisin bilicilərindən biri kimi tanınan Q.Kazımovun dil tarixi ilə bağlı araşdırmaları Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan ənənənin davamıdır. Bu sahədə mərhum professor Vaqif Aslanovun xidməti dənılmazdır. Qəzənfər Kazımovun araşdırmaları heyrət doğuracaq faktlarla zəngindir. Yeni etimologiyalar, rekonstruksiyalar həm inandırıcı, həm də mükəmməldir. Alimin fonetik qanunauyğunluqlar əsasında qədim prafomalari bərpa etməsi, səs keçidlərinin tarixi mənşərəsini yaratması, dilin dərin qatlarına nüfuz etməsi yeni dil faktlarını üzə çıxarmışdır.

Q.Kazımovun tədqiqatları ilə tanışlıq göstərir ki, o həm də tarixi fonetikanın mükəmməl bilicisidir. Qədim səs keçidləri, protetik səslərin söz köklərinin evalyusiyasındakı rolu alimin əsərlərində obyektiv həllini tapmışdır.

Q.Kazımov son dövrlərdə dünya dilçiliyinin daha çox nəzər yetirdiyi nostratik dilçiliyin qızğın tərəfdarlarından biridir və Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə ilk təşəbbüs göstərən alimdir. Dünyanın qohum olmayan dilləri arasında leksik, fonetik paralellər aparan alim onların eyni kökdən yaranması qənaətinə gəlir, qənaətini zəngin dil faktları ilə əsaslandırır. Halbuki indi də hətta Altay və ya Ural-Altay dillərinin qohumluğuna şübhə ilə yanaşan dilçi alimlərimiz var. Məlumdur ki, son dövrlərə qədər həmin dillər arasındakı yaxınlıqlar dil kontaktlarının nəticələri kimi izah olunurdu. Hətta istedadlı Azərbaycan dilçiləri A.Məmmədov, F.Cəlilov kimi alimlərin tədqiqatlarında həmin fikirlər müşahidə olunur. Q.Kazımov isə nəinki Altay və Ural-Altay, eləcə də bütün dünya dillərinin eyniköklü olması fikrini qəbul edir və bu fikri dil qanunları ilə izah edə bilir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya dillərinin eyni kökdən yaranması haqqında fikirlər meydana çıxdı. Müqayisəli-tarixi metodun sərhədini aşan həmin fikirlər müxtəlif mübahisələrə, etirazlara səbəb oldu. Monogenez ideyası artıq müasir dünya dilçiliyinin qəbul etdiyi reallıqlardandır. İngilis dilçisi Henri Suita, italyan A.Trombetti, Danimarka dilçisi Xolder Pederson, rus dilçilərindən İlliç-Svituç, Azərbaycan dilçiliyində isə Qəzənfər Kazımov tutarlı dil faktları ilə monogenez məsələlərinin həqiqətə uyğunluğunu sübut etmişlər.

Hələ XIX əsrdə A.Şleyxerin, XX əsrdə N.Y.Marrın ideyaları protodil nəzəriyyəsinin düzgün dərk edilməsinə təkan verdi. İndiyə qədər Ural-Altay və ya Altay dillərinin qohumluğu haqqında fikirlərə ehtiyatla yanaşan türkoqlar indi onların eyniköklü olmasını etiraf edirlər. Hətta dünyanın ən qədim dillərindən biri olan şumer dili ilə türk dillərinin qohumluğu, eynimənşəli olması dil faktları ilə dəqiq izah olunur.

Dünya dilləri ilə bağlı monogenez probleminin düzgün elmi şərhini verən Q.Kazımov yazır ki, hazırkı dövrdə ayrı-ayrı dil ailələrinin başında duran protodillərin söz köklərinin müəyyənləşdirilməsi ilə protodillər arasında əlaqə və qohumluğun öyrənilməsi mümkündür. Q.Kazımovun bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarda maraq doğuran məqamlardan biri də onun qənaətinə görə, türklərin ilk vətəninə Mərkəzi Asiya deyil, Ön Asiya olması fikridir. Bəzən elə təəssürat yaranır ki, alim, bəlkə də, bu məsələni şişirdir, vətənpərvərlik duyğularının təsiri altında həmin fikrə gəlir. Lakin alimin inandırıcı dəlilləri, elmi sübutları insanda yəqinlik hissini gücləndirir, müəllifə inam hissini artırır. Çünki

Q.Kazımov boş fərziyyələr müəllifi deyil, obyektiv araşdırıcı, həssas duyumlu, təcrübəli alimdir. Tarix kitablarında əksini tapmayan dəqiq elmi məlumatlar məhz onun dil tarixi ilə bağlı tədqiqatlarında bizə əyan olur. Azərbaycanın ilk türklərin vətəni olması fikrini alim dil qanunauyğunluqları ilə əsaslandırma bilir.

Alimin şumer-türk paralelləri ilə bağlı ortaya çıxardığı dil faktları uzun illərin, ağır zəhmətin bəhrəsidir. Əsərlərində protoazərbaycan dili haqqında geniş məlumat verən professor dilimizin ən qədim qatlarını tədqiq etməyə nail olmuşdur. Azərbaycan dilinin qədim dövrü ilə bağlı onun mülahizələri dilimizin ən qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirir. Q.Kazımovun Azərbaycanın qədim tarixinə həsr etdiyi yazıları oxuduqca vətənimizə, dilimizə sevgi və rəğbət hissi artır, tariximizin qaranlıq, kölgəli tərəflərinə işıq düşür, aydınlıq gəlir. Bu aydınlıq Q.Kazımovun fədakar əməyinin, gərgin elmi fəaliyyətinin bəhrəsidir. Əlbəttə, xalqımız bu cür alimlərlə fəxr etməyə bilməz. Məhz professor Qəzənfər Kazımov kimi elm adamları xalqımızın keçmişi ilə gələcəyi arasında körpü yaradır.

Sevimli müəllimim Q.Kazımov haqqında yazdığımı onun yarıməsrlik fəaliyyəti haqqında sadəcə kiçik qeydlərdir. Əslində, Q.Kazımovun fəaliyyətini işıqlandırmaq üçün böyük həcmli kitablar yazılmışdır. Q.Kazımov hörmətə layiq şəxsiyyət, böyük insandır. Bəli, məhz insandır! Axı hər Adəm övladına insan demək olmur. Alimlikdən öncə insanlıq məfhumu durur. Mən 70 illik yubileyi münasibətilə əziz müəllimimi təbrik edirəm. Qoy Qəzənfər müəllimin yaradıcılıq potensialı heç zaman tükənməsin, millətimizin xoş gələcəyi naminə elmi araşdırmalarını davam etdirdisin. Ulu Tanrı öz nurunu onun üstündən əskik etməsin.

2007

ƏJDƏR FƏRZƏLİ

filologiya elmləri namizədi, jurnalist

BU KİTAB ZƏNG SƏSİDİR

(Səsini eşidin, özünü oxuyun)

Elə kitablar var ki, bir dəfə oxuyub kənara qoymaq olmur. O kitabları ki haqqın, ədalətin üstündən qara pərdələri götürüb kənara atır, haqsızlığı tutarlı dəlil-sübutlarla ifşa edir. Haqsızlığın ifşası asandırımı?! Faciələri doğuran səbəbləri açıb söyləmək – onu söyləyən alimdən milli qeyrət və elmi hünər tələb edir!

Belə qeyrətli alimlərimizdən biri filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovdur. Qəzənfər müəllim Qarabağın dilbər guşə-

sində - Cəbrayılın Soltanlı kəndində dünyaya göz açıb. Doğma kəndini – ocağını şöhrətləndirən elmi zirvədən geriyə - Arazın daş bilərziklərinə - Xudafərin körpülərinə sarı boylanır. Amma nə doğma kəndini görə bilir, nə də o həsrət körpülərini... Erməni-rus hərbciləri faşistlərdən də betər kəsiblər aranı. Zülmün sonu isə görünür hələ.

Qəzənfər müəllim bu zülmü törədənləri dünya qarşısında, tarix qarşısında rüsvayçılıq sütununa bağlayan elmi əsərlər yazır, ali məktəblər üçün dərsliklər çap etdirir. Söhbətimizin əvvəlində bir dəfə oxumaqla kənara qoya bilmədiyimiz kitabları misal gətirmişdik. Qəzənfər müəllimin kitabları haqqında da belə düşünmək olar.

Bizim hörmətli, cəfakeş alimin “Azərbaycan dilinin tarixi” monoqrafiyası oxuculara 5 il əvvəl təqdim olunub. Bunun dərslik kimi, böyük elmi dəyəri öz yerində. Xatırladım ki, bu əsər təkcə dilçilər, filoloqlar, tarixçilər üçün deyil, hər bir ziyalı, hər bir azərbaycanlı üçün vacib bir mənbədir, güzgüdür, zəng səsidir. Bu kitab yaddaşımızı oyadır, - demək azdır. Doğrusu budur ki, haqsızlıqla barışmamağa çağırır bizi bu kitab!

Son illərdə Azərbaycan dilinin tarixi mövzusunda çox kitablar nəşr olunub, əlbəttə ki, hamısı dəyərlidir. Amma Qəzənfər müəllimin kitabı faktların dili ilə, elmi-tarixi-məntiqi mühakimələri ilə daha çox düşündürür insanı; lap deyim ki, insanın – oxucunun rahatlığını əlindən alır. Bizim ki rahatlığımız çoxdan alınıb əlimizdən: şimaldan rus şovinizmi, cənubdan fars şovinizmi, ortadan rahatlığa qovuşanlarımızdan da bu hər iki şovinizm dəstək verilməsi bizi sınaq və qınaq qarşısında qoyub: rahat olmağa, bir hovur dinc nəfəs almağa ixtiyarımız yoxdur! Elə hər üç tərəfin də istədiyi budur: biz rahat olaq. Ulu babalarımızı kim necə söyür, qoy söysün, - deyək. Nə çoxdur telekanallarımızda yumorlu, duzlu verilişlər, müxtəlif şoular, seriallar və s. Baxaq və rahatca unudaq dünənimizi, bu günümüzü və sabahımızı...

Bizləri bir an da rahat qoymayan ən acı suallar: bu erməni axı bizi necə məğlub etdi? Axı nədədir erməninin gücü? Təkcə rusa və başqa böyük dövlətlərə arxalanmağındadır mı? Təkcə erməni diasporundadır mı? – Bu sualların bir cavabı odur ki, erməninin nə alimi, yazıçısı, şairi, nə də heç bir məmuru, biznesmeni, pullusu – rahatı erməni keçmişinin topa tutulmasına əsla yol vermir. Buna yol verənləri yerindəcə güllələyirlər. Ermənistanda erməni soykökünü ora-bura yozan yad müəlliflərin kitabları qadağan edilib. O cür müəlliflərdən bircə sitat gətirmək belə olmaz.

Bəs bizdə vəziyyət necədir? – Bunu bilmək, əlbəttə ki, vacibdir və elə bunun üçün də professor Qəzənfər Kazımovun “Azərbaycan dilinin tarixi” kitabını oxumaq lazımdır. Həmin kitabın, çox demirəm, təkcə 3-

cü fəslini: “Protoazərbaycan dili dövrü. e.ə. III- I minilliklər”i heç olmasa hərdənbir gözdən keçirmək lazımdır.

Burada xalqımıza böhtanlar yazan yad kitabların adlarına və çap tarixlərinə diqqət yetirin: “Sovet tarix ensiklopediyası”. Moskva, I cild; “Böyük Sovet ensiklopediyası”. I cild. Moskva, 1968; “Qafqaz xalqları”. II cild. Moskva.1981;“Dünya xalqları”.Moskva,1968; 12 cildlik “Ümumdünya tarixi”, Moskva. 1955-1979. Bu bədnam kitablarla yanaşı, Qran-tovskinin, Q.A.Melikişvilinin Azərbaycan xalqının etnogenezini, soykökünü dözülməz dərəcədə təhrif edən kitablardan da hələ “dayaq” kimi istifadə olunur. Azərbaycan xalqının türk soylu xalq olduğu inkar edilir. Xalqımızın formalaşması orta əsrlərdən XIX əsrədək “davam etdirilir”.

Azərbaycan dili Qafqazdillilərin və İrandillilərin törəməsi kimi qəlmə verilir. Azərbaycanlılar-türklər doğma Azərbaycana “ən sonuncu gəlmələr” adlandırılır. Yəqin ki, sonu görünməyən faciəmiz.

Qəzənqər Kazımov bunları yüzüncü dəfə yada salarkən, onu da haqlı vurğulayır ki, axı biz indi müstəqil dövlətik. Xalqımıza, onun zəngin mədəni keçmişinə ləkələr yaxan, doğma türk dilimizə böhtanlar yazan, ulu babalarımızın tarixi haqqını, tarixi-elmi hünərini başqalarının adına çıxan yad müəlliflərə istinad etmək, ən azı, böyük günahdır. Özgə “dayaqlar”dan, düşmən sitatlarından əl çəkməyin vaxtıdır.

Qəzənfər müəllimin “Azərbaycan dilinin tarixi” kitabı bizi tarixi keçmişimizdən ayırmaq cəhdlərinə qarşı yazılmışdır. Bu kitab, «Ulu, zəngin keçmişimizi unutmağa haqqımız yoxdur!» – deyər, səslənir. Biz bu kitabın, bu alimin səsini eşitməliyik. Bizim rahat olmağa, babalarımıza yağdırılan böhtanlara dözüb dayanmağa haqqımız yoxdur.

05.07. 2008

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SİNTAKTİK QURULUŞU

KAMAL ABDULLAYEV
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
KAMAL HACIYEV
filologiya elmləri namizədi, dosent
**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
SİNTAKSİNƏ DAİR YENİ DƏRSLİK**

Respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüş «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyi 70-ci illərin əvvəllərindən türkoloji dilçilikdə mühüm bir hadisə olmuş, qiymətli bir dərslik kimi dilçilik elmimizə və ali məktəblərdə dogma dilimizin tədrisinə uğurla xidmət etmişdir. Bununla belə, bu müddət ərzində Azərbaycan dilçilik elmi xeyli inkişaf etmiş, dilimizin bütün sahələrinin, o cümlədən sintaktik quruluşunun, xüsusilə mətn sintaksisinin tədqiqi ilə bağlı çox qiymətli monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri çap olunmuş, bir sıra dissertasiyalar yazılmış, ali məktəblər, eləcə də akademiya sisteminin inkişafı ilə bağlı milli dilçilik daha da şəffəfləşmiş və zənginləşmişdir.

Ustad müəllimlərimizin elmi irsinə böyük hörmət və ehtiramla yanaşı, bu dərsliklərin daha da təkmilləşdirilməsinə və yeniləşdirilməsinə ehtiyac duyulurdu. Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kəsimovun həmin mülahizə ilə hazırladığı «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərsliyi («Ünsiyyə», Bakı, 2000; 496 səh.) filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Nizami Cəfərovun və filologiya elmləri namizədi, dosent İsmayıl Əhmədovun redaktorluğu ilə çapdan çıxmışdır.

Dərsliyi səciyyəvləndirən ən mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, nitqin funksional imkanlarının sintaktik quruluşun təşəkkülündə rolu məsələsi ön plana çəkilmiş və bütün mövzuların şərhində bu cəhət diq-

qətlə nəzərə alınmışdır. Məsələyə bu cür yanaşma sintaktik vahidlərin qurulma texnikasında nitqin funksional əhəmiyyətini geniş şəkildə üzə çıxarır və bu dərsliyi əvvəlkilərdən ciddi surətdə fərqləndirir. Dərslük ali məktəb proqramı əsasında tərtib olunsa da, mövzuların məzmun və mahiyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bərabər, üslub baxımından işlənmə texnikasında ənənəvi sintaksisdən fərqli cəhətlər çoxdur.

Onilliklər ərzində bu fənni tədris etdiyindən, sintaksis sahəsində aparıcı mütəxəssislərdən biri kimi, professor Q.Kazımov böyük təcrübə əldə etmişdir. Təbii ki, bəhs edilən dərsliyin uğurlu çıxmasında həmin təcrübə öz bəhrəsini vermişdir.

Sintaksisin əsas məsələsi əlaqə, bağlılıq (koheziya) problemi olduğundan, «Söz birləşmələri», «Sadə cümlə», «Sadə cümləni genişləndirən vasitələr», «Mürəkkəb cümlə», «Mətn sintaksisi» və «Durğu işarələri» kimi bölmələrdən ibarət olan dərsliyin əvvəlində sözlər arasında əlaqə, sözlərin birləşməsi məsələlərinə, cümlənin təşkilində söz-formaların, əvəzliliklərin, qoşmaların, bağlayıcıların, ədatların, xitabların, ara sözlərin, şəkildəyələrin, intonasiya və söz sırasının, eyni zamanda, mətnin struktur-semantik təşkilində təkrarların, paralelizmin, leksik və prosodik, morfoloji və morfonoloji vasitələrin rolunun tədqiqinə xüsusi yer verilmişdir. Müəllif qrammatik əlaqə növlərini, xüsusilə, tabelilik əlaqələrini dəqiq ümumiləşdirmələr və konkret misallarla izah etmiş, ilk dəfə olaraq, sintaktik vahidlərin tərtibində rolunu olan, lakin az öyrənilmiş bir sıra vasitələr – müstəqil subyekt olan feli birləşmələrdə (*sən gələndə, biz oxuyanda...*), mübtəda ilə xəbər arasında koordinativ əlaqə məsələsinə, mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşmanın olmadığı hallara, (*O mənəm*), zahirən təsirlik hala bənzəyən mənsubiyyət şəkildəli sözlərə (*Axşamı kəndə qayıtdım*) və s. tədris prosesində çətinliklər törədən məsələlərə sistem halda münasibət bildirmiş və aydınlıq gətirmişdir...

Dilçiliyimizdə söz birləşmələri ətraflı öyrənilmişdir. Xüsusən, ismi və feli birləşmələrin tədqiqi sahəsində prof.Y.Seyidovun monoqrafiyası türkologiyada çox sanballı əsər kimi qiymətlidir. Q.Kazımov bütün bu araşdırmaların nəticələrindən səmərəli istifadə edib, «ad qoyulmamış» bir sıra birləşmələri də nəzərə almaqla, söz birləşmələrinin sintaktik əlaqələr üzrə yeni təsnifini vermiş, ismi və feli birləşmələri yanaşma əlaqəli, uzlaşma əlaqəli, idarə əlaqəli və qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan birləşmələr (bunun özü də yanaşma-uzlaşma və uzlaşma-idarə əlaqəsi üzrə iki növə ayrılmışdır) kimi qruplaşdırmaqla birləşmələrə sistemli baxış müəyyənləşdirmiş və onların tədrisi işini müəyyən qədər asanlaşdırmışdır. Müəllifin «məlumat üçün» (səh. 30, 47, 64 və s.) qeydi ilə verdiyi informasiya keçmiş irsi öyrənməyə imkan yaradır. İsmi birləşmələrin substantiv və atributiv olmaqla fərqləndirilməsi, feli bir-

ləşmələrin substantiv (məsdər və feli isim birləşmələri), atributiv (feli sifət birləşmələri) və adverbial (feli bağlama birləşmələri) birləşmələrə ayrılması cümlə üzvlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi baxımından da faydalıdır. İlk dəfə bu dərslikdə sabit birləşmələr iki növə ayrılmış, frazeoloji sabit birləşmələrlə sabit leksik birləşmələr fərqləndirilmişdir.

Cümlə problemi dərslikdə daha mühüm yer tutur. Müəllif cümlənin əlamətlərini, xüsusən, predikativlik barədə müasir anlayışı yığcam şəkildə nəzərdən keçirərək cümlənin təsnifi prinsiplərini vermiş, ilk növbədə cümləni üzvlənən və üzvlənməyən olmaqla iki növə ayırmış, fikrin əsas ifadə vasitəsinin üzvlənən cümlələrdən ibarət olduğunu, lakin mətn və situasiyadan asılı olaraq üzvlənməyən cümlələrin də ünsiyyətə xüsusi rola malik olduğunu göstərmişdir. Bu cür təsnif dilin quruluşu barədə məlumat üçün elmi-metodiki baxımdan daha səmərəlidir. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri nitqin aktualaşdırılması imkanlarının üzə çıxarılması istiqamətində araşdırılmışdır.

Adətən, ənənəvi olaraq cümlə strukturunun yaxşı dərk edilməsi üçün əvvəlcə onun daxili elementləri – cümlədə əsas fikrin daşıyıcıları – cümlə üzvləri öyrənilir və sonra həmin əsasda cümlə strukturunu ümumiləşdirilir. Yeni sintaksisin müəllifi də sınaqdan çıxmış bu yolla getmişdir. Bununla belə, Q.Kazımov ayrı-ayrı üzvlərin öyrənilməsində ümumiləşdirici prinsiplərdən istifadə etməklə cümlə üzvünün struktur-semantik rolunu, bircə, daha sərrast səciyyələndirmişdir. Hər bir cümlə üzvünün ifadə vasitələri, quruluş xüsusiyyətləri, üzvlərin sintaktik sualları və ayrı-ayrı üzvlərin daxili növləri üzərində xüsusi dayanılmışdır. Cümlə üzvləri arasındakı tabelilik əlaqələrini əks etdirən sxemlər cümlə strukturunu ilə bağlı təsəvvürlərin sintezi baxımından tədrisə kömək edə bilər.

Tədris prosesində mübahisə doğuran mühüm məsələlərdən biri yönlük, yerlik və çıxışlıq hallırasında olan tamamlıqlarla zərfliklərin fərqləndirilməsidir. Müəllif bu məsələyə xüsusi fikir vermiş, burada sadələnməsinə ehtiyac olmayan bir sıra əməli təkliflər irəli sürmüş, meyarlar müəyyənləşdirmişdir. Lakin ümumən zərfliyin bir cümlə üzvü kimi özünü doğrultmaması başqa xalqların dilçilik elmində olduğu kimi, bizim dilçilikdə də məsələnin tam həllinə imkan vermir və indiki struktur bölgüdə (beş üzv) bu fərqi praktik şəkildə tam həll etmək çətinidir. Cümlə üzvlərindən danışarkən, ilk dəfə olaraq, bu dərslikdə determinant üzvlər barədə məlumat verilmişdir. Əlavələr və əlavəli üzvlər, cümlə üzvlərinin sırası ilə bağlı məlumat fikrin aktualaşdırılması üsullarının öyrənilməsi istiqamətində işləndiyi üçün ənənəvi sintaksisdə olduğu kimi, sadəcə cümlə üzvlərinin yeri və ya onların inversiyasının təsviri ilə məhdudlaşmamış, inversiyanın səbəbləri də aydınlaşdırılmış, bu və ya digər

üzvün cümlədəki yeri fikrin aktuallaşdırılması, «yeni»nin verilmə üsulları baxımından izah edilmişdir. Ona görə də dərsləklə tanışlıq nəticəsində qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmənin əlaqə və münasibətləri barədə izahat cümlə üzvlərinin cümlədə yerləşməsi barədə tələblərdə olan mexaniki təsəvvürün prosesin şüurlu dərki ilə əvəz edilməsinə kömək edir. Araşdırmalar və dil faktlarının təhlilindən çıxarılan nəticələr cümlənin «fikir predmeti – onun hərəkət və əlaməti» özüllü üzərində qurulması prinsipini müdafiə etməkdə müəllifin haqlı olduğunu göstərir. Q.Kazımov «İgidlər dərdə düşdü» (İ.Əfəndiyev) tipli cümlələrlə yanaşı, mübtədası mətnə ehtiyac olmadan təsəvvür edilən «Ovçuluğa meyil saldım» (S.Vurğun) – tipli cümlələri də cümlənin hesab etməkdə haqlıdır. Dərsləklə müəllifi zəngin dil faktlarını linqvistik təhlil etməklə təktərkibli cümlənin bütün növlərində də «fikir predmeti + onun hərəkəti və ya əlaməti» strukturunu görə bilmişdir. Subyekt ideyası ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə olsa da, vardır və buna şübhə yoxdur. Ən «çətin» və «xalis» təktərkibli kimi görünən şəxssiz və adlıq cümlələrdə də, müəllifin fikrincə, eyni ideya itmir və özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Şəxssiz cümlələrdə guya «olmayan və heç cür təsəvvür edilməyən» subyekt ideyası (*İlin əvvəli idi* – tipli cümlələrdə) xəbərlə sintez şəklində özünü göstərir: həm fikir predmeti qeyd edilir (*ilin əvvəli*), həm də eyni zamanda onun, məhz onun fəaliyyətdə olduğu (*İlin əvvəli idi*) göstərilir. Şəxssiz cümlələrin bir qisminə isə (*Əhmədin acığı tutmuşdu*) subyekt ideyası fraza mühitinə düşərək, daxili subyektə çevrilmişdir (*Əhmədin acığı tutmuşdu* – xəbər). Adlıq cümlələr isə çox zaman şəxssiz cümləyə antonim təktərkibli cümlə növü kimi öyrənilir. Əslində isə, şəxssiz cümləyə ən yaxın cümlə növü adlıq cümlələrdir: şəxssiz cümlədə subyekt ideyası (*İlin əvvəli*) predikativlik əlaməti ilə cümləyə çevrilir (*İlin əvvəli idi*), adlıq cümlədə bu cəhət sadəcə olaraq intonasiya ilə tamamlanır (*İlin əvvəli... Soyuq qış gecəsidir*). Araşdırmalardan aydın olur ki, ünsiyyətin əsas vahidi subyekt və onun əlamətinin (hərəkətinin) verildiyi cümlələrdir, bunların sintezi kimi işlənilən «təktərkibli» adlanan cümlələr az işlənsə də, qısalığı, yığcamlığı və emosionallığı ilə diqqəti cəlb edir. Dərsləkdə təktərkibli cümlələrin xarakter əlamətləri və fərqli xüsusiyyətləri ətraflı izah edilmişdir.

Müxtəsər və geniş cümlələrdən fərqli olaraq – ara sözlər və xitablar, feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri, əlavə konstruksiyalar və xüsusiləşmiş üzvlər, həmcins üzvlər və qoşulma konstruksiyalar vasitəsilə genişləndirilən sadə cümlələr dərsləkdə ümumi bir başlıq altında («Sadə cümləni genişləndirən vasitələr») öyrənilmişdir. Genişləndirilən cümlələr predikativlik imkanlarının kəmiyyət artımına görə mürəkkəb cümlələrə yaxınlaşsa da, kəmiyyət dəyişikliyi keyfiyyətə keçə bil-

mir və bu cür cümlələr quruluşca sadə cümlə olaraq qalır. Lakin cümləni genişləndirən hər bir üzv, təbii olaraq, onu əlavə informasiya ilə zənginləşdirir. Həmcins üzvlər – artan sırası ilə, xüsusiləşmiş üzvlər, feli tərkiblər bu və ya digər üzvün aktuallaşdırılması baxımından zəruri və gərəklili üzvlərdir. Müəllif həmin üzvlərin tədqiqinə onların aktuallaşdırılması keyfiyyətini üzv çıxarmaq baxımından daha diqqətli olmuş və həmin vasitələrin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı izah edə bilmişdir. Xüsusiləşmiş üzvlü cümlələr ilk dəfə bu dərsləkdə xüsusiləşdirən vasitələr nəzərə alınmaqla «qoşmalı xüsusiləşmələr», «ara sözlü, bağlayıcı dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər» kimi iki növə ayrılmışdır. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərdə küllün cüzə münasibəti ilə yanaşı, həmcinslərdən sonuncusunun xüsusi nəzərə çarpdırılması halları da konkret nümunələrlə izah edilmişdir. Bu əsərdə xüsusiləşən əlavələrlə dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə ətraflı şərhini tapmış, qoşulma konstruksiyalar haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Dərsləkdə mühüm yer tutan mürəkkəb cümlə sintaksisi bölməsi bir sıra yenilikləri ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif tabesizlik bağlayıcılarının qrammatik semantikasını nəzərdən keçirərək, onları birləşdirmə, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və bölüşdürmə bağlayıcılarından ibarət 4 qrupa ayırmışdır. Bu bağlayıcı qrupları tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələrini dəqiqləşdirmək üçün də əsas vermiş, tabesiz mürəkkəb cümlələr həmin prinsip əsasında qruplaşdırılmışdır. Bu cür bölgü məntiqi cəhətdən də əsaslıdır. Qoşulma konstruksiyalara əsaslanan qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən başqa, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında yalnız qeyd edilən bağlayıcı qrupları əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir. Lakin intonasiya və bağlayıcılardan istifadədə fərq də müəllifin nəzərindən qaçmamışdır. Aydınlaşdırma əlaqəsi daha çox intonasiya ilə fomalasdığı, bağlayıcıya ehtiyac olmadığı halda, bölüşdürmə əlaqəli cümlələr ədəbi dildə bağlayıcısız işlənir. Birləşdirmə və qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr isə bu cəhətdən sərbəstdir.

Söz birləşmələri kimi, tabeli mürəkkəb cümlə problemi də dilçiliyimizdə çox ciddi və geniş işlənmişdir. Professor Ə. Abdullayevin məlum monoqrafiyası türkologiyada fundamental bir əsər kimi dəyərləndirilir. Buna baxmayaraq, bəhs edilən dərsləkdə bu sahədə də bir sıra yeniliklər nəzərdən qaçmır. Baş və budaq cümlələri əlaqələndirən vasitələri ayrıca araşdıran müəllif bağlayıcılarla bağlayıcı sözləri fərqləndirmək üçün xüsusi tədqiqat aparmışdır. Dilin sistem şəklində nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bağlayıcılar «baş cümlə + budaq cümlə» quruluşlu analitik tabeli mürəkkəb cümlələrə xidmət edir və həmin cümlə-

lərdə baş cümlə ilə budaq cümlə arasında işlənərək budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. «Budaq cümlə + baş cümlə» quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə əvvəl gələn tərkib hissə – budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Odur ki bu günə kimi verilən *əgər (əgər ki)*, *hərçənd (hərçənd ki)*, *hərgah (hərgah ki)*, *bir halda ki*, *madam ki*, *indii ki* sözlərini müəllif bağlayıcı deyil, bağlayıcı sözlər kimi izah etmişdir. Həqiqətən də, dilçiliyimizdə bu cəhətdən systemsizlik vardır. Məsələn, müəllifin qeyd etdiyi kimi, kəmiyyət, qarşılaşdırma budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan *nə qədər*, *hər nə qədər* sözləri bağlayıcı söz sayılır, lakin eyni mənalı *hərçənd (hər nə qədər – deməkdir)* bağlayıcı hesab olunur. Digər tərəfdən, rus və Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bağlayıcı sözlərin yalnız nisbi əvəzlilərdən ibarət olduğu göstərilir. Buna görə də, məsələn, *nə zaman ki* bağlayıcı söz, *o zaman ki* bağlayıcı, *nə yerdə ki*, *harada ki* bağlayıcı söz, *o yerdə ki* bağlayıcı hesab olunmuşdur və bunlar heç bir fərq olmadan eyni cümlələrə xidmət edir: *Bir yerdə ki (o yerdə ki, harada ki, nə yerdə ki...) böyüyə hörmət olmadı, orada iş getməz*. Fikrimizcə, müəllif bunların hamısını bağlayıcı sözlər qrupuna daxil etməklə düzgün hərəkət etmişdir.

Q.Kazımov budaq cümlələrin təşəkkülü ilə bağlı mühüm bir məsələnin izinə düşmüşdür. İndi işlətdiyimiz tabeli mürəkkəb cümlələr əksərən iki tiplidir və bunlardan «budaq cümlə + baş cümlə» quruluşlu tiptin milli olduğu, «baş cümlə + budaq cümlə» quruluşlu tiptin isə Hind-Avropa dillərinin təsiri ilə yarandığı barədə mülahizələr vardır. Tamamlıq budaq cümləsinin üçüncü tipi kimi verilən «*Nə təhər getdilər, bilmirəm*» tipli cümlələri təhlil edərək müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, hər iki tip dilimizin öz təbii-tarixi inkişafının məhsuludur: «Danışan şəxs: *Nə təhər getdilər, bilmirəm* – dedikdə, baş cümləni (bilmirəm) aktuallaşdırmalı olur; *Bilmirəm nə təhər getdilər* dedikdə, budaq cümləni aktuallaşdırmış olur. Beləliklə, indi aralarına ciddi fərq qoyduğumuz tiplərin tarixi-etimoloji mənşəyi bir olmuşdur və nitq prosesində danışanın üslubundan, istəyindən asılı olaraq hər iki formadan istifadə edilmişdir. Bu proses dildə bağlayıcılar işlənənə qədər mövcud olmuşdur. Bağlayıcılar «baş cümlə + budaq cümlə» quruluşu arasında möhkəmləndikdən sonra isə komponentlərin mütəhərriqliyi aradan qalxmış, inversiya halları bağlayıcılı cümlələrdə qeyri-mümkün olmuşdur. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə inversiya yenə də mümkündür... Tədrisən «baş cümlə + budaq cümlə» quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr bağlayıcılarla sabitləşdikcə paralel olaraq (bəlkə də daha əvvəl) «budaq cümlə + baş cümlə» quruluşu da öz strukturunu bağlayıcı sözlərlə möhkəmləndirmişdir. Odur ki «baş cümlə + budaq cümlə» quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin özlərini deyil, onların tərkib hissələrini əlaqələndi-

rən bağlayıcıların sürətli inkişafını Hind-Avropa dillərinin təsiri ilə əlaqələndirmək olar» (s.347). Bu fikir düzgün məntiqə əsaslanan orijinal nəticə hesab oluna bilər.

Bütün dərslik boyu zəngin Azərbaycan ədəbiyyatından, klassik və müasir yazıçılarımızın əsərlərindən uyğun, uğurlu dil faktları seçilmiş, folklor materiallarına müraciət edilmişdir. Müəllifin yazı manerası, elmi təhlil və şərh üsulu əsəri oxunaqlıdır. Dərslinin tərtib və quruluşunda, elmi fikrin şərhində səlislik və məntiqilik sistem təşkil edir. Hər bir böyük bölmənin sonunda elmi ədəbiyyatın, istifadə olunmuş mənbələrin siyahısı verilir. Sintaksislə bağlı problemlərin şərhində müəllifin şəxsi mülahizələri və münasibəti aydın seçilir.

Professor Q.Kazımovun ali məktəb tələbələri üçün hazırlayıb çap etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərslisini dilçiliyimiz üçün uğur hesab edirik.

2000

NURİDƏ NOVRUZOVA

Bakı Slavyan Universiteti, türkölogiya kafedrasının
müdiri, filologiya elmləri namizədi

Azərbaycan dilçiliyi tarixində xüsusi yeri olan professor QƏZƏNFƏR Kazımov müasir dil, dil tarixi, abidələrimizin dilinin öyrənilməsi, istər orta, istərsə də ali məktəblər üçün dərsliklərin hazırlanması sahəsində xeyli iş görmüşdür. Müasir Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərinə özünəməxsus yanaşması ilə seçilən Q.Kazımov bu sahədə bir sıra elmi monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti və metodik göstərişlərin müəllifidir.

2007

ZAMAN ƏSGƏRLİ
Filologiya elmləri doktoru
«MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ. SİNTAKSİS»

Dilçilik elminin çətin şöbələrindən olan sintaksisin ali vəzifəsi yazıdakı və nitqdəki qarmaqarışlıqda gözlənmiş harmoniyanı üzə çıxarmaq, dilin gözəlliyini və qanunauyğunluğunu aşkarlamaqdan ibarətdir. Həmin harmoniya və gözəlliyi öyrənmək üçün Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk təşəbbüslər XIX əsrin sonları, XX yüzilin əvvəllərindən başlamış, sonralar Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, Y.Seyidov, K.Vəliyev, K.Abdullayev kimi məşhur alimlər sintaksisin müxtəlif problemlərinə dair qiymətli tədqiqat əsərləri – dissertasiya və monoqrafiyalar yazmışlar. Uzun müddət ADPU-da müasir Azərbaycan dilinin sintaksisini tədris və tədqiq edən professor Qəzənfər Kazımov isə özünün çoxillik təcrübəsinə əsaslanaraq bu fənnə dair yeni dərslik hazırlayıb, keçən əsrin sonlarında çap etdirmişdir. «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» adlanan həmin dərslikdə («Ünsiyyət», Bakı, 2000, elmi redaktorları: prof.N.Cəfərov, dos.İ.Əhmədov) alim, bir tərəfdən, özünün elmi araşdırmalarının nəticələrini, ikinci tərəfdən, sələflərinin və müasirlərinin fundamental tədqiqatlarını ümumiləşdirmiş, bu yolla ən yeni, vacib nəzəri bilikləri filoloq tələbələrə, magistrlərə çatdırmışdır.

Azərbaycan dilinin sintaksisindən bəhs edən əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq, Q.Kazımov sintaktik quruluşun təşəkkülündə nitqin funksional imkanlarının rolunu ön plana çəkmiş, bu yolla ənənəvi, tanış qrammatika problemləri, xüsusilə, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, sadə cümləni genişləndirən vasitələr, mürəkkəb cümlə, mətn sintaksisi haqqında yeni, orijinal fikir və mülahizələr söyləyə bilmişdir. O, ilk dəfə olaraq, sintaktik vahidlərin tərtibində rolu olan, lakin az öyrənilmiş müstəqil subyektli feli birləşmələrə, mübtədə ilə xəbər arasında koordinativ əlaqə məsələsinə münasibət bildirmiş, söz birləşmələrinin sintaktik əlaqələr üzrə ilkin təsnifini vermişdir. Müəllif ilk dəfə olaraq, sabit birləşmələri iki növə ayırmış, frazeoloji və leksik sabit birləşmələri fərqləndirmiş, onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışdır.

Dərslikdə cümlə bəhsinə daha geniş yer ayrılmışdır. Bu, təsadüfi deyil; cümlə sintaksisin əsas predmeti, baş mövzudur. Şifahi və yazılı nitq zamanı fikrin başqasına çatdırılmasında, təfəkkürün gerçəkləşməsi prosesində o, başlıca vasitədir. Cümləsiz canlı ünsiyyət mümkün deyil. Cümlə ünsiyyətin odlu silahı, fikrin parlaq güzgüsüdür.

Xüsusi sintaktik vahid kimi, cümlənin özünəməxsus semantik əlamətləri və struktur xüsusiyyətləri vardır. Bu əlamət və xüsusiyyətlər sırasına onun bitmiş fikir ifadə etməsi, predikativlik, intonasiya və modallıq xüsusiyyətləri daxildir. Q.Kazımov həmin xüsusiyyətlərin hər birini konkret şəkildə şərh etməklə cümlənin qrammatik təbiətini aydınlaşdırır. Belə bir elmi aydınlıq cümlə təsnifatının düzgün aparılmasını, elmi ümumiləşdirmələrin və hökmlərin əsaslı olmasını da şərtləndirir. Müəllif Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və praktik əhəmiyyətinə uyğun olaraq, cümləni məntiqi semantik üzvlənmə (üzvlənən və üzvlənməyən cümlələr), məqsəd və intonasiya (nəqli, sual, əmr, nida cümlələri), quruluş (sadə və mürəkkəb cümlələr) və modallıq (təsdiq və inkar) keyfiyyətlərinə əsasən təsnif edir.

Dərslinin böyük bir hissəsi cümlənin quruluşca növlərinin izah və şərhinə həsr edilmişdir. Sintaksisə dair başqa dərslərdə olduğu kimi, Q.Kazımov da cümləni struktur baxımdan əsaslı şərh etmək və öyrətmək üçün əvvəlcə cümlə üzvləri haqqında məlumat vermiş, onları nitq hissələrindən ayıran fərqləri göstərmişdir. Kitabda baş və ikinci dərəcəli üzvlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri, mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərfliyin tərifləri verilmiş, mənacə və quruluşca növləri, ifadə vasitələri, onlar arasındakı sintaktik əlaqələr ətrafı izah olunmuşdur.

Təhlil prosesində ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözlərin cümlə üzvü kimi müəyyənləşdirilməsi, onların yer zərfliyi, yoxsa tamamlıq olması məsələsinə xüsusi diqqətlə yanaşan alim haqlı deyir ki, mübahisə törədə bilən «bu cür üzvləri dəqiqləşdirərək onların sintaktik-semantik funksiyasına, aydınlaşdırdığı üzvə, həmin üzvün nə ilə ifadə olunduğuna, sözün leksik mənasına, məkan və ya əşya, obyekt anlayışının üstünlüyünə, əlavəsi varsa, əlavəsinə diqqət yetirmək lazımdır. İsim bir əlamətin, xüsusiyyətin yerləşdiyi başqa bir obyektə bildirərək əşya, predmet mənasını saxlayırsa, tamamlıq vəzifəsində çıxış edir; konkret predmet, əşya mənasını itirərək, hərəkətin yerini bildirdikdə yer zərfliyi vəzifəsində işləyir».

Nəzəri cəhətdən doğru, inandırıcı olan bu tezis tədqiqatçının müxtəlif bədii əsərlərdən və danışmaq dilindən seçdiyi zəngin faktlar əsasında daha da möhkəmləndirilir.

Q.Kazımovun «söz sırası» və «cümlə üzvlərinin sırası» anlayışlarını, həmçinin cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsini bir-birindən fərqləndirməsi əsaslı görünür. Söz sırasının iki mühüm funksiyasını – sintaktik-semantik və üslubi funksiyalarını şərh etməklə tədqiqatçı həm də cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsinin aydınlaşdırılmasına körpü salmış olur. O, cümlənin müb-

təda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərfliyə ayrılmasını qrammatik üzvlənmə, onun tema və remaya («məlum olan»a və «yeni»yə) ayrılmasını isə aktual üzvlənmə sayır. Qrammatik üzvlənməni «potensial sintaksis», aktual üzvlənməni isə «supersintaksis» adlandıran müəllif həmin üzvlənmələrin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini də yeni baxış bucağından izah edir. O, cümlə üzvlərinin sırasını fikrin, ideyanın aktuallaşdırılması ilə əlaqələndirərək, bu sıranın pozulmasını – inversiyanı tamam orijinal mövqedən – yeninin ifadə üsulu kimi mənalandırır.

Sadə cümlənin növləri, cüttərkiibli və təktərkiibli cümlələrin məna və mahiyyəti, quruluş xüsusiyyətləri, xəbər və mübtəda əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrin özünəməxsusluğu, sintaktik fərdiyyəti, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin formalaşma üsulları, onların mürəkkəb cümlə komponenti ola bilməsi, ümumi şəxslı cümlələrdə xəbərin müxtəlif fel formaları (əmr, xəbər, vacib, arzu, şərt şəkilləri) ilə ifadə olunması kimi ciddi elmi məsələlər də kitabda özünün aydın şərhini tapmışdır. Həmkarlarının çoxundan fərqli olaraq, Q.Kazımov xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olub, quruluşuna və semantikasına görə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə oxşayan ümumi şəxslı cümlələrə daha həssaslıqla yanaşır. Belə həssaslıq və sintaktik duyum zahirən bir-birinə bənzəyən müxtəlif tipli cümlələri ayırmaq, fərqləndirmək işində tədqiqatçıya kömək edir. O, haqlı olaraq «Ürək ağrısını ovmaqlar», «Qaranlıq yerə daş atmazlar» kimi nümunələri ümumi şəxslı cümlə hesab edir. Eyni fikri müəllifin feli xəbəri birinci və ikinci şəxslərin təkində və cəmində işlənən «Ovçuluğa meyil saldım», «Gecə-gündüz çöldə qaldım» tipli cümlələr barədə mülahizələrinə də aid etmək olar. Q.Kazımov belə cümlələri cüttərkiibli saymaqda haqlıdır. Kitabda şəxssiz cümlə anlayışı da kifayət qədər əsaslı izah edilir. Müəllif doğru deyir ki, şəxssiz cümlələr mübtəda ilə xəbərin sintezindən ibarətdir. Belə cümlələrdə «fikir predmeti həmin predmetin əlaməti, hərəkəti, vəziyyəti ilə birgə təzahür edir... Bu cür cümlələrdə predikatıvlik yolu ilə hərəkət onun icraçısı ilə, əlamət onun daşıyıcısı ilə birlikdə ifadə olunur». Q.Kazımov xəbərinin ifadə vasitələrinə görə şəxssiz cümlənin iki növünü qeyd edir: ismi xəbərli şəxssiz cümlələr, feli xəbərli şəxssiz cümlələr. Kitabda bu növlərin hər ikisi dərindən izah edilir.

Dilçiliyə dair əsərlərində alimlər mübtəda əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrin, adətən, vahid növünü göstərirlər: adlıq cümləni. Q.Kazımov da bu ənənəyə sadiq qalır. Lakin həmkarlarından fərqli olaraq, o, adlıq cümlə anlayışını nisbətən əhatəli şərh edir; belə cümlələrin şəxssiz cümlədən fərqi haqqında yeni sözlər deyir, onla-

rın yalnız indiki zamanda olmasını, təsdiq bildirməsini, funksiya baxımından qruplarını, ifadə vasitələrini, müxtəsər və geniş ola bilmələrini göstərir.

Sadə cümləni müxtəlif meyarlarla, ayrı-ayrı baxış bucağından təsnif edən alim bütöv və yarımqıq, habelə üzvlənməyən cümlələrin də izahına müəyyən səhifələr ayırır. O da başqa tədqiqatçılar kimi, üzvlənməyən cümlələrin iki növünü qeyd edir. 1. Söz-cümlələr; 2. Vokativ cümlələr. Kitabda bu cümlə növlərinin spesifik xüsusiyyətləri sadalanır, onları üzvlənən – adlıq cümlədən ayıran əlamətlər qeyd olunur.

Yalnız baş üzvlərdən ibarət olan müxtəsər cümləni sadə cümlənin ilkin və ibtidai forması adlandıran tədqiqatçı onu genişləndirən vasitələrin tədqiqinə ayrıca diqqət yetirir. Dərslinin «Sadə cümləni genişləndirən vasitələr» bölməsində cümlənin həmcins və xüsusiləşmiş üzvləri haqqında bəhs edərkən o, həmin üzvləri fikri aktuallaşdırmaq baxımından qiymətləndirir. Azərbaycan dili sintaksisinin öyrənilməsi tarixində ilk dəfə olaraq Q.Kazımov cümlənin determinant üzvlərindən söhbət açır, xüsusiləşmələri növlərə bölür (qoşmalı xüsusiləşmələr; ara sözlü, bağlayıcı, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər), xüsusiləşən əlavələrlə dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərin oxşar tipoloji cəhətlərini və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır, qoşulma konstruksiyalar haqqında elmi məlumat verir.

Dərslinin «Mürəkkəb cümlə» bölməsi də bir sıra yenilikləri ilə diqqəti cəlb edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birindən asılı olmayan, müstəqil sintaktik vahidlər kimi izah edən dilşünas alimlərin əksinə olaraq, Q.Kazımov yazır: «Asılılıq həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında mövcuddur. Lakin asılılığın formasına, xarakterinə görə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr fərqlənir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birindən bərabər şəkildə, eyni dərəcədə asılı olur; tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə asılılıq birtərəflidir – tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) o birindən (baş cümlədən) asılı olur» (s. 281).

Belə bir ümumi tezisdən sonra tabesiz mürəkkəb cümlələrin növləri haqqında məlumat verən müəllif tabesizlik bağlayıcılarının qrammatik semantikasını nəzərdən keçirərək, onları birləşdirmə, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və bölüşdürmə bağlayıcılarından ibarət dörd qrupa ayırmış, tərkib hissələri arasındakı mənə əlaqələrini əsas götürməklə tabesiz mürəkkəb cümlənin altı növünü göstərmişdir: birləşdirmə əlaqəli, səbəb-nəticə əlaqəli, aydınlaşdırma əlaqəli, qarşılaşdırma əlaqəli, bölüşdürmə əlaqəli və qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Q.Kazımov bu cümlə növlərinin hər birinin səciy-

yəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmış, onların bir-birindən fərqlərini göstərmişdir.

Kitabda tabeli mürəkkəb cümlə anlayışının şərh, tarixən onun tabesiz mürəkkəb cümlənin inkişafı nəticəsində əmələ gəlməsi, quruluşu, tərkib hissələri, onların yeri əhatəli şərh edilir. Baş və budaq cümlələri əlaqələndirən vasitələri xüsusi səliqə ilə araşdıran müəllif bağlayıcılarla bağlayıcı sözləri fərqləndirir. Onun fikrincə, bağlayıcılar «Baş cümlə + budaq cümlə» quruluşlu analitik tabeli mürəkkəb cümlələrə xidmət edir; baş cümlə ilə budaq cümlə arasında işlənərək, budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. «Budaq cümlə + baş cümlə» quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tərəflər bir-birinə bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Elə buna görə Q.Kazımov dilçilik ədəbiyyatında indiyə qədər bağlayıcı kimi verilən *əgər, əgər ki, hərçənd, hərçənd ki, madam ki, indi ki, bir halda ki* sözlərini bağlayıcı yox, bağlayıcı sözlər hesab edir. Onun apardığı müqayisələr və söykəndiyi elmi arqumentlər mülahizələrinin əsaslı olduğuna tam mənasilə inam yaradır.

Dəsləkdə budaq cümlələrin izahı da sistemli verilir. Elmi təsnifatı əvvəlcə bağlayıcı vasitələrə görə, yəni budaq cümlənin baş cümləyə necə bağlanmasına görə aparən alim bu cəhətdən tabeli mürəkkəb cümlənin dörd növünü müəyyənləşdirir: asindetik, analitik, sintetik və analitik-sintetik. Bunların spesifik xüsusiyyətlərini göstərdikdən sonra isə o, budaq cümləni yerinə görə təsnif edir. Əvvəlcə «baş cümlə + budaq cümlə», sonra «budaq cümlə + baş cümlə» tipini nəzərdən keçirir, nəhayət, mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik budaq cümlələrinin sintaktik xarakteristikasını verir. Başqa tədqiqatçıların birtipli budaq cümlələr kimi təqdim etdiyi dərəcə, yer, kəmiyyət, məqsəd budaq cümlələrinin yeni tiplərini müəyyənləşdirir.

Dərsliyin son bölmələri mətn sintaksisi, durğu işarələri, özgə nitqi və onun verilməsi üsullarına həsr olunmuşdur. Müəllifin orijinal elmi düşüncələrinin və araşdırmalarının nəticəsi kimi meydana gələn həmin bölmələrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri, onun daxili vahidləri, qurulma texnikası, sintaktik bütövlərin quruluşu, sərhədləri, məna yükü, komponentləri, onların məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları barədə aydın və bitkin məlumat verilir. Bu məlumat təkcə dilçilik – mətn sintaksisi baxımından deyil, ədəbiyyatşünaslıq – mətnin poetikası baxımından da ciddi maraq doğurur və çox əhəmiyyətli görünür. Kitabın sonunda Azərbaycan yazısında işlənən durğu işarələri barədə müəllifin söylədikləri həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Bütün dərslik boyu toxunulan problemlərlə bağlı irəli sürülən elmi-nəzəri fikir və mülahizələr müasir Azərbaycan ədəbiyyatından:

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, F.Kərimzadə, Y.Səmədoğlu, Ə.Əylisli və b. sənətkarların bədii əsərlərindən, habelə şifahi xalq ədəbiyyatından seçilmiş nümunələrlə sübuta yetirilir. Dərslərin quruluşu da elmidir. Müəllifin təhlil-şərh mədəniyyəti, alim-dilçi duyumu xoş təsir bağışlayır. Hər bir böyük bölmənin sonunda elmi ədəbiyyatın, istifadə olunmuş mənbələrin göstərilməsi, habelə, mövzuların daxilində «Məlumat üçün» bölmələrinin, yığcam qeydlərin verilməsi kitabın elmi-informativ çəkisini daha da çoxaldır. Bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı, kitabdakı bəzi cümlələrdə üzlərin müəyyənləşdirilməsi mənə mübahisəli göründü. Məsələn, müəllif «Belə yerlər ona xoş gəlməzdi» cümləsində «belə yerlər» birləşməsinin mürəkkəb mübtədə hesab edir (s.108). Məncə, həmin birləşmə birinci növ təyini söz birləşməsi olduğu, tərəflərinin hər biri müstəqil sintaktik suala cavab verdiyi üçün onu təşkil edən sözlər ayrı-ayrılıqda müstəqil cümlə üzvü kimi götürülməlidir; «belə» sözü təyin, «yerlər» sözü isə mübtədə hesab olunmalıdır. «Bir gün divanxanada oturub yazı yazırdım» cümləsi ilə əlaqədar qeyd edilir ki, son sözlər (yazı yazırdı) «daxili obyektli fellər» hesab olunur və birlikdə xəbər kimi izah edilir» (s.113). Məncə, «yazı yazırdım» özü xəbəri və tamamlığı aşkar görünən, mübtədəsi bilinən bir cümlədir. Onları bir yerdə xəbər saymaq əsaslı deyil.

Əlbəttə, belə kiçik, zərərəbinlə görünən mübahisəli məqamlar Q.Kazımovun «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» kitabının elmi və pedaqoji-metodik keyfiyyətlərinə heç bir xələl gətirə bilmir. İnanıram ki, bu dərslik uzunömürlü olacaq və müəllifini də yaşadacaqdır.

01.03.2001

A.AXUNDOV

Akademik, filologiya elmləri doktoru, professor

İ.KAZIMOV

Filologiya elmləri namizədi

DİLİMİZİN SİNTAKTİK QURULUŞU HAQQINDA

(Q.Ş.Kazımov. «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis». Ali məktəblər üçün dərslik. «Ünsiyyət» nəşriyyatı, 2000; 496 s.)

50-ci illərin sonlarından başlayaraq müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu əsaslı araşdırma obyektinə olmuş, sintaktik vahidlərin (söz birləşməsi, cümlə və mətn) formal qrammatik və semantik xüsusiyyətləri ayrı-ayrı məqalələrdə, dissertasiyalarda, monoqrafiyalarda, dərs vəsa-

itlərində və dərsləklərdə ətraflı şərh olunmuşdur. Şübhə yoxdur ki, bunlar son 50 ildə dilçiliyimizin mühüm nailiyyətlərindən biri olub, alimlərimizin elmi irsinə böyük ehtiram və hörmət kimi dəyərləndirilməlidir.

Lakin elmin son nailiyyətləri dilçilik elminin müxtəlif sahələrinə milli təfəkkür prizmasından yenidən baxmağı, mövcud fikirlərə yeni nöqtəyi-nəzərdən yanaşmağı, son dövrlərin yeniliklərini nəzərə almağı tələb edir. Ənənəvi sintaksisdən fərqli olaraq, suprasintaksis birbaşa nitq məsələləri ilə bağlı olduğu üçün bu sahədəki tədqiq və araşdırmalar ümumiləşdirilmiş şəkildə elmi ictimaiyyətə çatdırılmalıdır.

Yeni təfəkkür yeni sintaksis dərsləklərinin yazılmasını tələb edir. Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» (elmi redaktorları: professor N.Cəfərov və dosent İ.Əhmədov) dərsləyi məhz bu münasibətlə yazılmış və müəllifin uzunmüddətli elmi-metodik təcrübəsinin bəhrəsi kimi meydana çıxmışdır.

Əvvəlki dərslək ənənəvi-potensial sintaksisin sərhədlərindən kənara çıxıb bilməmiş, mövcud tədqiqatların səviyyəsinə uyğun olaraq, mövzuların şərhində nitqin aktuallaşdırma imkanları nəzərə alınmamışdı. Haqqında danışmaq istədiyimiz bu dərsləyi səciyyəvləndirən ən ümdə xüsusiyyət, hər şeydən öncə, bundan ibarətdir ki, nitqin funksional imkanlarının sintaktik quruluşun təşəkkülündə rolu, mövzuların izahında aktual səviyyənin elmi şərhə ön plana çəkilmişdir. Sintaktik quruluşun şərhində aktual səviyyənin tətbiqi, şübhəsiz, nominativ plandan əlavə, kommunikativ planı da önə çəkir, tələbələr sintaktik vahidin formal-qrammatik cəhətləri ilə yanaşı, onların kommunikativ əsaslarını da öyrənmək imkanı qazanırlar.

Yeni dərslək sintaksisin mühüm məsələsi olan əlaqə və bağlılıq probleminin izahı ilə başlayıb, durğu işarələrinin açıqlanması ilə başa çatır. Müəllif, ilk dəfə olaraq, tədrisdə indiyə kimi mübahisə yaratmış məsələləri (məsələn, müstəqil subyekti olan feli birləşmələrə – *sən gəndəndə, biz gələndə...*), mübtədə ilə xəbər arasında koordinativ əlaqə məsələsinə, baş üzvlər arasında uzlaşmanın olmadığı hallarda (*O sən-sən*), formal cəhətdən təsirlik halına oxşayan mənsubiyyət şəkilçili (*Səhəri biz kəndə yola düşdük*) sözlərə münasibət bildirmiş, aydınlıq gətirmişdir. Sintaksisə dair əvvəlki əsərlərdə *günü, səhəri, axşamı* tipli sözlərdəki şəkilçinin təsirlik hal şəkilçisi olduğu və kontekst daxilində, eyni zamanda «qeyri-qanuni təsirlik halda, instrument hal»da olduğu, zaman zərfliyi vəzifəsində işləndiyi göstərilmişdir. Təsirsiz fellərlə əlaqəsi də (*Biz gecəni yola düşdük*) göstərir ki, bu cür sözləri ismin təsirlik halında hesab etmək həqiqətə uyğun deyil. Bu cür sözlərlə fel arasında idarə yox, natamam yanaşma əlaqəsi vardır.

Söz birləşmələrini təsnif edəndə də hallar üzrə bölgü aparmamış, sintaktik əlaqələri əsas götürmüş, təsnifat yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələri arasında aparılmışdır ki, bu da fikrimizcə, məntiqi baxımdan düzgün sayılmalıdır. Tədris prosesini asanlaşdırmaq baxımından da bu təsnifat əlverişli sayıla bilər. Bir tərəfdən də hallar üzrə təsnifat bütün birləşmələri əhatə edə bilmir.

Müəllif söz birləşmələri ilə bağlı bir sıra terminlərin artıq vaxtını keçirmiş olduğunu (təyini söz birləşmələri, birinci, ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələri, təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr və s.) qeyd etmiş, həmin terminlərin məntiqi-qrammatik çatışmazlıqları üzərində dayanmışdır.

Tədris prosesində söz birləşmələri ilə əlaqədar təhlil işini asanlaşdırmaq üçün müəllif ismi birləşmələri substantiv və atributiv, feli birləşmələri isə substantiv (məsdər və feli isim birləşmələri), atributiv (feli sifət birləşmələri) və adverbial (feli bağlama birləşmələri) növlərə ayırmaqla fərqləndirmişdir.

Bu vaxta qədər bizim dilçilikdə «sabit birləşmələr» adı altında yalnız frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Dərslərdə isə, ilk dəfə olaraq, sabit birləşmələrin birinci qrupu (sabit leksik birləşmələr) sərbəst birləşmələrlə frazeoloji birləşmələr arasında bir həlqə kimi göstərilmiş, onların quruluş modelləri müəyyənləşdirilmişdir.

Məlumdur ki, cümlə problemi sintaksisin mərkəzində durur. Buna görə də müəllif cümlənin struktur-semantik və kommunikativ aspektləri üzərində daha ətraflı dayanmış, həmin aspektlərin əlaqə və münasibətlərindən geniş bəhs etmişdir. Müəllifin fikrincə, kommunikativ aspekt cümlə strukturunda çox mühüm yer tutur və məhz kommunikasiya ehtiyacı cümlənin təşəkkülünü şərtləndirir. Əsərdə cümlə və onun əlamətləri ətraflı izah edilmiş, cümlənin semantik-sintaktik və qrammatik əsasını təşkil edən fikrin ötürülməsini həyata keçirən predikativlik yeni nəzəri mülahizələr (K.Abdullayev və b.) əsasında xüsusi şərh olunmuş, məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə cümlələr üzvlənən və üzvlənməyən olmaqla iki növə ayrılmış, fikrin əsas ifadə vasitələrinin üzvlənən cümlələrdən ibarət olduğu, lakin mətn və situasiyadan asılı olaraq üzvlənməyən cümlələrin də ünsiyyətdə xüsusi rola malik olduğu zəngin fakt və nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Müəllifin cümlənin təsnifində məntiqi-sintaktik meyara üstün yer verməsi elmi-metodik baxımdan düzgün qiymətləndirilməlidir.

Ünsiyyətin ən kütləvi vasitəsi olan cümlənin daha ətraflı öyrənilməsi üçün ilk növbədə cümlənin əsasını, nüvəsini təşkil edən üzvlərlə yanaşı, izahedici, konkretləşdirici, tamamlayıcı üzvlərin struktur-semantik modellərini araşdırmaq lazım gəlir. Ona görə də

müəllif cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin sintaktik funksiyasını, ifadə vasitələrini, üzvlər arasındakı qrammatik əlaqə üsullarını, üzvlərin quruluşunu və daxili növlərini, mahiyyətini aydınlaşdırmaqla cümlənin struktur-semantik parametrlərini tam şəkildə ümumiləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Bu gün həm elmi arenada, həm də tədrisdə mübahisəli məsələlərdən biri cümlənin iki izahedici üzvünün – tamamlıqla zərfliyin fərqləndirilməsi məsələsidir. Çətinlik daha çox ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan tamamlıqla yer zərfliyinin fərqləndirilməsində özünü göstərir. Cümlə daxilində vasitəli tamamlıqlarla səbəb, məqsəd, tərz zərfliklərini də ayırmaq çətin olur. Müəllif bu məsələlərə aydınlıq gətirmiş, bir sıra əməli təkliflər irəli sürmüşdür. Aydın olur ki, cümlə üzvlərini fərqləndirmək üçün, ilk öncə, onların semantik-sintaktik funksiyasına diqqət yetirilməlidir. Üzvləri dəqiqləşdirərkən, onların aydınlaşdırdığı üzvə, həmin üzvün nə ilə ifadə olunduğuna, sözün leksik mənasına, məkan və ya əşya, obyekt anlayışının üstünlüyünə, əlavəsi varsa, əlavəsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Onu da qeyd edək ki, dərsləkdə, ilk dəfə olaraq, determinant (müəyyənləşdirən, aydınlaşdırıcı) üzvlər haqqında yığcam məlumat verilmişdir.

Cümlədə sözlərin sırası məsələsi bir başa nitqin aktuallaşdırılması prosesi ilə bağlıdır. Potensial sintaksisdə, sadəcə olaraq, cümlədə sözlərin sırası təsvir olunurdu, cümlə üzvlərinin yeri dəqiqləşdirilirdi. Bu dərsləkdə isə suprasintaksisin tələbləri baxımından yanaşılmış, onun sintaktik-semantik və üslubi funksiyaları ilə yanaşı, yerdəyişməni-inversiyanı doğuran səbəblər aydınlaşdırılmış, bu və ya digər üzvün cümlədə yeri, fikrin aktuallaşdırılması, «yeni»nin verilmə üsulları istiqamətində şərh olunmuşdur ki, bu da fikrimizcə, sintaktik üzvlənmə ilə (beş üzv) aktual üzvlənmənin (tema və rema) əlaqə və münasibətləri haqqında təsəvvürləri xeyli genişləndirir, cümlə üzvlərinin cümlədə yerləşdirilməsi barədə mexaniki təsəvvür prosesi şüurlu dərki ilə əvəz edir.

Mübtədası mətne görə deyil, cümlənin öz xəbəri əsasında müəyyənləşən (Ovçuluğa meyl saldım) cümlələri müəllifin bir sıra dilçilərdən fərqli olaraq, cümlənin sayması, bizim fikrimizcə, düzgündür. Təktərkibli cümlənin bütün növlərində «fikir predmeti – onun hərəkət və ya əlaməti» quruluşunun aşkara çıxarılması da ağılabatandır. Ənənəvi fikrə görə, şəxssiz və adlıq cümlələr quruluş cəhətdən bir-birinin əksini təşkil edən təktərkibli cümlə növləridir. Adlıq cümlənin xəbəri, şəxssiz cümlənin isə mübtədası olmur. Müəllifin diqqətli araşdırmaları göstərir ki, adlıq cümlələrlə şəxssiz cümlələr qədər bir-birinə yaxın cümlə növü yoxdur. Adlıq cümlədə subyekt ideyası (*İlin əvvəli...*) şəxssiz cümlədə

predikativlik əlaməti ilə cümləyə çevrilir. (İlin əvvəli idi), adlıq cümlədə bu cəhət sadəcə olaraq intonasiya ilə tamamlanır. Müq.ət: İlin əvvəli – İlin əvvəli idi.

Dərslikdə, ilk dəfə olaraq, vokativ cümlələr, qoşulma (parselyat) konstruksiyalar haqqında geniş məlumata rast gəlirik. Müəllif həmcins üzvlərin şərhində aktuallaşma keyfiyyətini aşkara çıxarmaqla yanaşı, həmin vasitələrin funksional imkanlarını ətraflı izah etmişdir. Xüsusi-ləşmiş üzvlü cümlələr növlərə ayrılmış, ilk dəfə olaraq, xüsusi-ləşdirən vasitələr ətraflı şəkildə nəzərə alınmış, qoşmalı və arasözlü xüsusi-ləşmələr fərqləndirilmiş, onların oxşar və fərqli cəhətləri şərh edilmişdir. «Sadə cümləni genişləndirən vasitələr» adı altında xüsusi-ləşmələrin, həmcins üzvlərin, xitabların, ara sözlərin, ara və əlavə konstruksiyaların, feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkiblərinin iştirak etdiyi cümlələr öyrənilmişdir.

Dərsliyin «Mürəkkəb cümlə» bölməsində əvvəlki dərslik və monoqrafiyalardan fərqli mühüm yeniliklər var. Bu hissədə mürəkkəb cümlənin semantik təbiəti, aktual üzvlənmə imkanları, tabesiz mürəkkəb cümlələrin səciyyəvi quruluş xüsusiyyətləri, tərkib hissələri əlaqələndirən vasitələr, tərkib hissələr arasında mənə əlaqələri, qrammatik mənə münasibətləri nəzərdən keçirilmiş, komponentlər arasında intonasiya və bağlayıcılardan istifadədə fərqli xüsusiyyətlər müəllifin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Tabeli mürəkkəb cümlə problemi dilçiliyimizdə daha çox professor Ə.Abdullayevin adı ilə bağlıdır. Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, bu sahədə də bir sıra dəqiqləşmələr aparmaq lazım gəlir. Məlumdur ki, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan əsas vasitələr bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərdir. Q.Kazımov baş və budaq cümlələri əlaqələndirən vasitələr üzərində dəqiq müşahidələr apararaq, bağlayıcılarla bağlayıcı sözləri daha dəqiq fərqləndirmiş, bununla da indiyə kimi mövcud olan systemsizliyi aradan qaldırmışdır. Onun fikrincə, bağlayıcılar «baş cümlə+budaq cümlə» modeli əsasında qurulmuş tabeli mürəkkəb cümlələrə, bağlayıcı sözlər isə «budaq cümlə + baş cümlə» quruluşlu ti-pə xidmət göstərir.

Dərslik müəllifi belə qənaətə gəlmişdir ki, tiplərin hər ikisi dilin öz təbii-tarixi ifadə vasitələrindəndir.

İki tipin yaranması komponentlərdən birinin aktualaşdırılması, daha aydın nəzərə çarpdırılması ilə bağlı olmuşdur. Danışan şəxs «*Nə təhər getdilər, bilmirəm*» – dedikdə baş cümləni (*bilmirəm*). «*Bilmirəm, nə təhər getdilər*» – dedikdə isə budaq cümləni aktualaşdırmalı olmuşdur. Beləliklə, indi aralarında ciddi fərq qoyduğumuz tiplərin tarixi-etimoloji mənşəyi eynidir. Bağlayıcılar meydana çıxdıqdan və «baş cümlə

+ budaq cümlə» quruluşu arasında möhkəmləndikdən sonra inversiya halları bağlayıcı cümlələrdə qeyri-mümkün olmuşdur (intonasiya ilə qurulan cümlələrdə yenə də qalmaqdadır). Tədrisən «baş cümlə + budaq cümlə» quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr bağlayıcılarla sabitləşdikcə paralel olaraq (bəlkə də daha əvvəl) «budaq cümlə + baş cümlə» quruluşu da öz strukturunu bağlayıcı sözlərlə möhkəmləndirmişdir. Odur ki, «baş cümlə + budaq cümlə» quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin özlərini deyil, onların tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcıların sürətli inkişafını Hind-Avropa dillərinin təsiri ilə əlaqələndirmək olar.

Dərsləkdə əvvəllər birtipli budaq cümlə kimi təqdim olunmuş dərsə, yer, kəmiyyət, məqsəd budaq cümlələrinin digər tipləri də müəyyənləşdirilərək verilmişdir ki, bu da əsəri tabeli mürəkkəb cümlədən bəhs edən başqa əsərlərdən fərqləndirir.

Dərslinin «Mətn sintaksisi» bölməsində mətnin yaranmasının əsas qanunauyğunluqları, onun təşkili mexanizmi, qurulma texnikası, mətn sintaksisi və aktual üzvlənmə problemi, mətn və onun daxili vahidləri, sintaktik bütöv, mürəkkəb sintaktik bütöv, mətnin komponentləri və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri və s. haqqında aydın və dəqiq məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlar, şübhəsiz, mətn və aktual üzvlənmə barədə tələbələrimizin təsəvvürlərini xeyli genişləndirəcəkdir.

Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, əvvəlki dərsləklərdə (həm orta məktəbin, həm də ali məktəbin Azərbaycan dili dərsləklərində) müasir ədəbiyyat nümunələrindən istifadə meylli az idi. Q.Kazımov həm orta məktəb dərslərində (7-8 siniflərin Azərbaycan dili. Sintaksis), həm də ali məktəblər üçün yazdığı dərsləkdə bu durumu dəyişərək, dərsləklərin illüstrasiya mənzərəsinə yenilik gətirib.

Dərsləkdə müəyyən çatışmazlıqlar da var. Kitabın bölmələrinin sonuna əlavə edilmiş ədəbiyyat siyahısına müəllifin yalnız sitat gətirdiyi və ya istinad etdiyi əsərlərin adı daxil edilmişdir. Buna görə də, təbii ki, bəzi bölmələrə «ədəbiyyat» siyahısı əlavə edilməmişdir. Kitab dərslək kimi nəzərdə tutulduğuna görə bu texniki məsələni həll etməyə ehtiyac duyulur. Yaxşı olar ki, hər bölmənin sonunda tələbələrin istifadə edə biləcəyi əsərlərin siyahısından ibarət ayrıca «Ədəbiyyat» bölməsi verilsin.

Yeniləşmə zamanın tələbidir. Bu tələbə respublikamızda sintaksis sahəsində görkəmli mütəxəssis kimi tanınan professor Q.Kazımov uğurla əməl etmiş, ciddi elmi dəyərli, şirin oxunaqlı, zəngin məlumatlı, müasir dövrün tələbələrinə cavab verən bir dərslək yazmışdır. Biz bu dərsləyi qarşıdan gələn yeni əsrin gəncliyinə qiymətli hədiyyə sayırıq və onun müəllifinə yeni, daha böyük yaradıcılıq uğurları diləyirik.

NURİDƏ NOVRUZOVA

Bakı Slavyan Universiteti, türkologiya kafedrasının
müdiri, filologiya elmləri namizədi

DİLİN SİNTAKTİK QURULUŞUNA YENİ BAXIŞ

Elə adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitaba bərabər olsun, elə kitablar da axtarın ki, mütaləsi filosoflarla söhbətə dəysin.

Ə.N. Bəhmənyar.

Kitab elə bir zəmidir ki, ondan hamı yesə də, qurtarmaz.

N. Gəncəvi

Azərbaycan dilinin sintaktik strukturu son illər nəzərə çarpaq təkamül prosesi keçirir. Dilin təkamülünü əsaslandıran ən vacib amil bu dildə danışan xalqın dövlətçiliyinin, siyasi sisteminin təkmilləşməsi, dil daşıyıcılarının idrak və təfəkkür səviyyəsinin yüksəlməsidir. Son 10-15 il ərzində Azərbaycan dili sürətli zənginləşmə və inkişaf dövrünü yaşayır. Dilimizə sürətlə yeni leksik vahidlər daxil olmaqla yanaşı, dildə yeni sintaktik konstruksiyaların, üslub və ifadə formalarının yaranması prosesi də gedir. Bu yeniləşmə və dəyişmələrin tədqiqi və araşdırılmasına həsr olunmuş yeni dissertasiya və monoqrafiyalar yaranır. Elmi məqalələr yazılır, bir sözlə, dilimizin yeniləşmə və təkmilləşmə prosesi həm də elmi şəkildə tədqiq və təhlil olunur. Bu elmi araşdırmaların nəticələrinin ali məktəb dərslərlərində ifadəsi, deməli, elmi nailiyyətlərin gənc nəsələ çatdırılması prosesi isə çox vaxt ləng gedir, gecikir.

Azərbaycan dilinin sintaksisinə aid ali məktəblər üçün son dərslər Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Nəsənov tərəfindən 22 il bundan əvvəl nəşr olunmuşdur («Müasir Azərbaycan dili», IV hissə, «Maarif», 1985). Kitab çap olunandan sonra keçən müddət ərzində dilimizin sintaksisinə dair xeyli yeni araşdırmalar aparılmış, bu sahədə yeni elmi istiqamətlər yaranmışdır. Xüsusilə, mətn sintaksisi və cümlənin aktual üzvlənməsi, qoşulma konstruksiyalarla bağlı maraqlı araşdırmaların nəticələri dilimizin sintaktik sisteminin öyrənilməsi işinin xeyli dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu nailiyyətlərin ali məktəb dərslərlərində yer almasına böyük ehtiyac hiss olunurdu. Bu ehtiyacın nəticəsində professor Q.Kazımovun «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» (Ali məktəblər üçün dərslər, Bakı, «Ünsiyyət», 2000; 496 s.; «Təhsil», 2004) kitabı Azərbaycan dilçiliyinin son nailiyyətləri əsasında yazılmış dərslər kimi meydana gəldi. Azərbaycan dilçiliyində

yeganə hal kimi, bu günlərdə həmin dərsliyin üçüncü nəşri ilə («Təhsil», 2007) tanış olduq.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində xüsusi yeri olan professor Qəzənfər Kazımov müasir dil, dil tarixi, abidələrimizin dilinin öyrənilməsi, istər orta, istərsə də ali məktəblər üçün dərsliklərin hazırlanması sahəsində xeyli iş görmüşdür. Müasir Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərinə özünəməxsus yanaşması ilə seçilən Q. Kazımov bu sahədə bir sıra elmi monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaitləri və metodik göstərişlərin müəllifidir. Onun müasir Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqləri Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin yeni elmi təsnifinə, ismi birləşmələr arasında sintaktik əlaqələr, onların orta və ali məktəblərdə tədrisi məsələlərinə, Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə probleminə, qoşulma konstruksiyalar, həmçinin mətn sintaksisi və cümlənin aktual üzvlənməsi problemlərinə həsr olunmuşdur.

Q.Kazımovun Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair yeni və orijinal elmi fikirləri onun «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərsliyində və 70-ci illərdən başlayaraq mərkəzi mətbuatda çap etdirdiyi məqalələrdə əks olunmuşdur. Q.Kazımovun «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» kitabı müasir dərslik modelinə nümunə ola bilər. Dərslik ali məktəb proqramı əsasında tərtib olunsa da, istər mövzuların məzmun və keyfiyyəti, istərsə də üslub xüsusiyyətləri ilə əvvəlki dərsliklərdən fərqlənir. Mühüm fərqlərdən biri Q.Kazımovun ilk dəfə olaraq sintaksisin tədqiqat obyektinə sintaktik bütövləri də əlavə etməsidir. Nəticədə müəllif dilin sintaktik quruluşunu «sözlərin söz birləşmələri və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarının məcmusu və sistemi» şəklində səciyyələndirmişdir. Bu cür yanaşma dilimizin sintaktik quruluşunun öyrənilməsində tamamilə yeni istiqamətlər və perspektivlər açır, bu sahə ilə bağlı görüş dairəmizi genişləndirir.

Müəllif dərslikdə dilimizin sintaktik quruluşunu ənənəvi (potensial) sintaksis və aktual sintaksis kimi iki sahəyə ayırmış, potensial sintaksisin dilin, aktual sintaksisin isə nitqin sintaktik quruluşunu öyrənməli olduğunu göstərmişdir. Ona görə də potensial sintaksisin obyekti kimi cümləni, aktual sintaksisin əsas vahidi kimi sözləni öyrənməyi zəruri hesab etmişdir.

Dərslikdə maraqlı məsələlərdən biri də odur ki, müəllif nitqin funksional imkanlarının sintaktik quruluşun təşəkkülündə rolunu ön plana çəkməklə, ənənəvi baxışlardan fərqli mövqə ortaya qoyur və nitqin funksional əhəmiyyətini daha geniş şəkildə üzə çıxarır. Dərslikdə aktual üzvlənmə məsələsi nəzərə alınmaqla yanaşı, həm də

nitq vasitələrinin formaları izah olunur və bu formaların yaranma səbəbləri aydınlaşdırılır.

Sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olan söz birləşmələri, onların təsnifi prinsiplərinin müəyyən olunması da dərslərdə yeni müəllif yanaşması ilə seçilir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə qruplaşdırılır. Lakin dilimizdə bir çox söz birləşmələri bu təsnifatdan kənar qalır və «adsız» söz birləşmələri kimi – «təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan birləşmələr» kimi öyrənilir. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin tərəflər arasında sintaktik əlaqələrə görə təsnifi bu məsələyə yeni bir yanaşmadır. Bu bölgüyə əsasən söz birləşmələrinin heç bir forması təsnifatdan kənar qalmır. Müəllifin «məlumat üçün» şəklində verdiyi qeydlər mövzu ilə bağlı keçmiş irsi öyrənməyə imkan verir. Azərbaycan və rus dilçiliyində bu sahədə mövcud olan əsas fikirlər izah olunur və onlara münasibət bildirilir. Müəllif söz birləşmələrini yanaşma əlaqəli, uzlaşma əlaqəli, idarə əlaqəli, qarşılıqlı tabelilik əlaqəli birləşmələr kimi qruplaşdırmış və mövzuya sistemli baxışı müəyyən etməklə tədris işini xeyli asanlaşdırmağa nail olmuşdur.

Kitabda əsas məsələlərdən biri də sintaktik vahidlər arasında bağlılıq məsələsidir. Bağlılıq (koheziv) bütün mövzuların izahında öndə olmaqla sözlər, söz birləşmələri, cümlələrin komponentləri arasında, həmçinin mürəkkəb cümlənin komponentləri, baş və budaq cümlələr arasında olan bağlayıcı vasitələrin izahında nəzərə alınmışdır. Müəllif söz-formaların, qoşmaların, əvəzliliklərin, bağlayıcıların, ədatların, söz sırasının, intonasiyanın, ara sözlərin cümlənin və mətnin qurulmasında bağlayıcı vasitəyə çevrilərək oynadığı rolu xüsusi qeyd edir. Nəmçinin mətnin struktur-semantik bağlılığını təmin edən leksik və qrammatik təkrarların, paralelizmin, modal sözlərin, əvəzliliklərin, söz sırasının əsas funksiyalarını misallarla izah edir.

Sintaksisin əsas məsələlərindən biri olan cümlə, onun təsnifi problemi də kitabda fərqli yeni təqdimatı ilə seçilir. Cümlənin predikativliyi, onun dərəcələri və formaları, predikativlik anlayışı cümlə və mətnin predikativliyi ilə müqayisədə verilir. Cümlənin əsas əlamətləri və təsnifi prinsiplərinin sadə, aydın şəkildə izahı mövzunun daha asan başa düşülməsinə yardım edir, tədrisi asanlaşdırır. Cümlədə sözlərin cümlə üzvü olmaq imkanları, həmçinin sözlərin bir-birinə münasibəti və quruluş xüsusiyyətlərinin onun sintaktik vəzifəsinə təsiri məsələsi, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, nitqin aktualaşma formaları və imkanları da dərslərdə fərqli mövqedən izah olunmuşdur.

Dərsləkdə mövzuların izahında müqayisə metodundan geniş istifadə olunması da təqdirəlayiqdir. İstər orta, istərsə də ali məktəblərdə yönük, yerlik və çıxışlıq halda olan tamamlıqların zərfləklərdən fərqləndirilməsi metodunun olmaması bir problem olaraq qalırdı. Dilçiliyimizdə vasitəli tamamlıqlarla yer, səbəb, məqsəd, tərz zərfləklərinin müqayisə olunması bu məsələnin həm orta, həm də ali məktəblərdə tədrisinə yardım edir. Müəllif belə üzvlərin sintaktik vəzifəsini dəqiqləşdirərkən onların sintaktik-semantik funksiyasına, aydınlaşdırdığı üzvə və həmin üzvün ifadə vasitələrinə, sözün leksik mənasına, yəni məkan və ya əşya, obyekt anlayışlarının üstünlük dərəcəsinə diqqət yetirilməsini daha düzgün sayır. Yəni sözdə əşyavilik, predmet mənası və ya hərəkətin yerini bildirməsi onların sintaktik vəzifəsini aydınlaşdırmaqda əsas rol oynayır. Müəllif həmçinin tamamlıq və zərfliyin fərqləndirilməsində onların əlavələrindən də istifadə oluna biləcəyini mümkün sayır.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan zərfliyin mənə növləri də Q.Kazimov tərəfindən müstəqil qruplaşdırılır. Əvvəlki dərsləkdə zərfliyin doqquz mənə növünü qeyd edilir. Dərəcə zərfliyi ayrıca növ kimi göstərildiyi halda, Q. Kazimov kəmiyyət, ölçü, dərəcə mənalı zərfliyi bir mənə növü hesab edir və belə yaxın mənə ifadə edən, həm «nə qədər?», həm də «nə dərəcədə?» sualına cavab verən sözlərin bir mənə qrupunda verməyi daha məntiqli sayır.

Dərsləkdə determinant üzvlərin fərqləndirilməsi də maraqlıdır. Cümlədə yalnız bir üzvə deyil, bütövlükdə cümləyə aid olan, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan üzvlər determinant üzvlər adı altında öyrənilir. Determinant cümlənin yeni bir üzvü deyil, cümlədəki mövqeyinə görə fərqlənən yer, səbəb və zaman zərfləkləri vəzifəsində işlənən sözlərdir. Cümlənin determinant üzvləri mürəkkəb cümlədə komponentlərin hamısına aid olmaqla ortaq üzv kimi çıxış edir və mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələrdən birinə çevrilir. Belə cümlələrdə intonasiya və ortaq üzvlər mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-biri ilə bağlamaqla yanaşı, həm də nitqin aktuallaşmasında mühüm rol oynayır.

Sintaksisdə mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri də şəxslə və şəxssiz cümlə məsələsidir. Orta məktəb dərsləklərində ənənəvi olaraq təkterkibli cümlələr şəxssiz cümlə, cümləyə aid cümlələr isə şəxslə cümlələr kimi öyrənilir. Cümlədə subyektlə onun qrammatik ifadəsinin düzgün müəyyən olunmaması dilçilikdə bəzi terminlərin qeyri-dəqiq istifadəsinə gətirib çıxarır. Təkterkibli cümlə, məlumdur ki, yalnız baş üzvlərin birinin iştirakı ilə formalaşır. Belə cümlələr özləri də şəxslə və şəxssiz ola bilər. Xəbər əsasında formalaşan təkter-

kibli cümlələrdən ümumi şəxslı və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə şəxs, işin icraçısı, subyekt məntiqi cəhətdən təsəvvür olunsa da, onun qrammatik ifadəsi – mübtədə şəklində ifadəsi reallaşa bilmir. Belə cümlələrdə subyekt ya qeyri-müəyyən olur (qeyri-müəyyən şəxslı cümlə), ya da belə cümlələrdə subyekt konkret olmadığı üçün onun icraçısı da, deməli, şəxs də konkret deyil (ümumi şəxslı cümlə). Belə cümlələrdə şəxs anlayışı olduğu üçün cümlə şəxslı, onun qrammatik ifadəçisi – mübtədə ya qeyri-müəyyən və ya ümumi olduğu üçün cümlə təktərkibli cümlə hesab olunur. Lakin ümumi şəxslı və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr də subyekt və onun ifadə formasına görə fərqləndirilməlidir. Haqlı olaraq Q.Kazımov təktərkibli cümlənin tipik nümunəsi kimi şəxssiz cümləni götürür. Və gələcəkdə, görünür, bu terminlər və bölgülər ətrafında yeni araşdırmalar aparmağa ehtiyac olacaqdır.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin sırası daha çox üslubi funksiya daşıyır. Cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin yeri cümlənin sintaktik quruluşu və onun aktual üzvlənməsi ilə bağlıdır və cümlədəki sözlərin sırasına aid normalar da bu iki cəhətə əsasən müəyyən olunur. Dilimizdə söz sırasının ədəbi normalarını və funksional cəhətlərini cümlə üzvlərinin aktuallaşması ilə əlaqəli izah edən müəllif istər canlı danışqda, istərsə də ədəbi dil-də cümlənin strukturunun formalaşmasında tema və remanın rolunu və onların necə yerləşməsinə vacib əmil sayır. Dilçilik elminin son nailiyyətləri sübut edir ki, mətnin qurulması onun daxilindəki komponentlərin münasibətlərindən, onların əlaqələnməsi formalarından və «məlum olan»la «yeni»nin cümlədə necə yerləşməsindən çox asılıdır. Ona görə də Q.Kazımov sözü gedən dərsləkdə cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsi məsələsini mətn quruculuğu prinsipləri ilə müqayisəli şəkildə izah edir, cümlə üzvlərinin yerini fikrin aktuallaşması ilə bağlayır. Bu da cümlə üzvlərinin sıralanması məsələsinə tamamilə yeni baxışı təmin etmiş olur.

Dərsləkdə müəllif «Sadə cümləni genişləndirən vasitələr» başlığı altında ara sözlər, xitablar, həmcins üzvlər, feli birləşmələr, əlavə və qoşulma konstruksiyalar vasitəsilə sadə cümlənin predikativlik imkanlarının artması və mürəkkəb cümləyə yaxınlaşması məsələsini nitqin aktuallaşması ilə əlaqəli götürmüş, onların funksional imkanlarının araşdırılmasını ön plana çəkmişdir. Müəllif cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsinin onları xüsusiləşdirən vasitələrin öyrənilməsi ilə sıx bağlı olduğuna və tədrisdə onun nəzərə alınmasının vacibliyinə diqqət yetirir.

Sintaksisin əsas problemlərindən biri olan mürəkkəb cümlələr, onların təsnifatı məsələlərinə münasibət də dərslikdə fərqli və yenidir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin quruluş xüsusiyyətlərinə, bağlayıcıların və intonasiyanın xarakterinə görə məna qruplarına ayrılması da dilçiliyimizdə yenilik sayıla bilər.

Q.Kazımovun dərsliyində maraqlı məsələlərdən biri tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr və bu cəhətdən budaq cümlənin növlərə ayrılması ilə bağlıdır. Müəllif özündən əvvəl mövcud olan tezisləri qəbul etməklə yanaşı, bu sahədə bir sıra yeniliklər etməyə də nail olmuşdur. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələrə əsasən müəllif tabeli mürəkkəb cümlələri asindetik, analitik, sintetik və analitik-sintetik tabeli mürəkkəb cümlələrə ayırır. Baş və budaq cümlələrin bağlayıcı vasitələrinin hər-tərəfli öyrənilməsi onların növünün və tipinin də dəqiqləşdirilməsində az rol oynamır. Ona görə də müəllif mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələrini əlaqələndirən vasitələri ayrıca araşdırmış, bağlayıcılarla bağlayıcı sözləri bir-birindən fərqləndirmiş və budaq cümlənin tipini və sərhədlərini müəyyən edərkən bu cəhətlərin nəzərə alınmasını vacib hesab etmişdir. Dilçilikdə indiyə qədər bağlayıcı kimi verilən *əgər (əgər ki), hərçənd (hərçənd ki), hərgah (hərgah ki), bir halda (bir halda ki), madam (madam ki) indi (indi ki) sözləri* bağlayıcı deyil, bağlayıcı söz kimi götürülür. İkinci bir cəhət bağlayıcı sözlərə birləşən «ki» ilə bağlıdır. Ə.Abdullayev «*O adamlar ki mə-nəm-mənəm dedilər, hamısının axırı belə oldu*» – tipli cümlələri təyin budaq cümləsinin xüsusi növü kimi izah edir və *ki*-ni bağlayıcı hesab edir. Q.Kazımov bu cür hallarda «ki»ni ədat sayır və bu tipli cümlələri mübtəda budaq cümləsinin bir növü kimi götürür. *Ki* ədatının bağlayıcı sözlərlə birgə işləndiyi cümlələrdə intonasiya və məntiqi vurğunun düzgün müəyyən edilməsi baş və budaq cümlənin sərhədinə dəqiq müəyyən olunması üçün də vacibdir.

Müəllifin orta və ali məktəb dərsliklərinin hazırlanması təcrübəsi, həmçinin uzun müddət ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin sintaksisindən mühazirələr aparması ona orta məktəblə ali məktəb proqramlarının uyğunlaşdırılmasına və dərsliyin elmi-metodik cəhətdən yüksək səviyyədə qurulmasına yardım etmişdir. Mövzuların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi, verilən nümunələrin xüsusi olaraq seçilməsi, təsirli və hikmətli olması da qeyd olunmalıdır. Nümunələr həm nəsr, həm də nəzmlə verilir və qaydalar nümunələrlə izah olunur.

Ənənəvi ali məktəb dərsliklərindən fərqli olaraq, kitabda çətin və mübahisəli məsələlər fərqli şriftlə verilir və izah olunur. Mübahisə

səli məsələlər hərtərəfli araşdırılır və fikirlər kifayət qədər əsaslandırılır. Bu cür baxış ali məktəb tələbələrinin hər hansı məsələyə sərbəst yanaşması və fərqli mövqeləri müqayisə etmək imkanlarını artırır, ona ümumiləşmələr aparmaq və seçim imkanları yaradır.

Kitabın ümumi tərtibatı, mövzuların ardıcılığı və qaydaların izah olunması metodları da yenidir. Qrammatik qaydalar xüsusi fərqləndirilir, onların izah olunması maddələrlə qısa və aydın şəkildə verilir, yeni terminlərin mənası izah olunur.

Professor Q.Kazımov həm də gözəl müəllimdir. Uzun illərdir ki, ölkəmizin bir sıra ali məktəblərində dərs deyir, öz biliyini gənclərə öyrədir. Bir çox elmlər namizədi və elmlər doktorunun rəhbəri və ya opponenti olmuşdur. Yaxşı deyilib ki: «Müəllimin evi kitabxanadır, dövləti kiçik şagirdlər, sazı və nəğməsi şagirdlərin sədası, qazancı isə millətin məhəbbəti və ehtiramıdır». (S.M.Qənizadə). Ömrünü gənc nəslin təhsilinə və tərbiyəsinə həsr etmiş müdrik insanı, əziz müəllimimi 70 illik yubileyi münasibəti ilə təbrik edir, ustadıma bundan sonra da cansağlığı və şərəfli işində uğurlar arzulayıram.

2007

BƏDİİ DİL VƏ TƏNQİD

ZƏRİFƏ BUDAQOVA

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru,
professor

YAZIÇI VƏ DİL

Dilin tükənməz təbii imkan və vasitələri yalnız böyük sənət dühalarının əsərlərində cəmlənə bilər, hər bir dilin sirri və ecazkarlığı yüksək

bədii sənət nümunələrində maddiləşərək ölməz yadigara çevrilir. Buna görə də ədəbi dilin imkanlarını aşkara çıxarmaq üçün bədii dil əvəzsiz material verir. Təsadüfi deyil ki, «Yazıçı və dil» bir problem kimi, həmişə filologiyamızın tədqiqat obyektı olmuşdur. Xüsusən, milli ədəbiyyatın tarixi qədim və zəngin olduqda yazıçı və dil məsələsi dilçiliyin qarşısında daha mürəkkəb vəzifələr qoyur. Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vəqif, Mirzə Fətəli Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, S.Vurğun kimi dühaları tədqiq edəndə dilçilərin gözü önündə hər dəfə yeni aləm açılır, sənət incilərinin araşdırılması nəticəsində xalq dilinin zənginləşmə, saflaşma, təmizlənmə yolu da aydınlaşır.

Lakin qeyd etməliyik ki, bu sahədə hələ də öyrənilməsinə ehtiyac duyulan məsələlər çoxdur. Bu baxımdan, V.İ.Lenin adına APİ-nin dosenti Qəzənfər Kazımovun dildən xüsusi seminar məşğələləri üçün hazırladığı «Yazıçı və dil» kitabı faydalı bir iş kimi qiymətləndirilə bilər.

İki hissədən ibarət bu əsərin birinci hissəsində Ə.Haqverdiyevin dilə dair nəzəri-estetik görüşləri və bədii əsərlərinin dili nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif ədibin bütün yaradıcılığını yox, təkcə «Dağılan tifaq»-ın leksik-stilistik-semantik və üslubi-frazeoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Q.Kazımovun istinad etdiyi bir sıra yeni faktlar və sənədlər göstərir ki, Ə.Haqverdiyev müxtəlif mətbuat orqanlarının, bəzi ziyalıların ədəbi dilə yanlış münasibətinə qarşı kəskin mübarizə aparmış, ədəbi dilimizin sağlam inkişaf yolunu onun xalq dilinə bağlılığında görmüşdür. Böyük sənətkar ədəbi dilə münasibətdə hələ keçən əsrin 90-cı illərindən başlayan mübarizədə demokratik bir ziyalı kimi fəal iştirak etmişdir. Xüsusən 20-ci illərdə, sovet hakimiyyətinin ilk dövründə maddi mədəniyyət və dil məsələlərinin müzakirə və həllində ədibin fəal iştirakı, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində türkoloji yarım bölməyə bilavasitə rəhbərliyi onun böyük təşkilatçılıq qüdrətini, tükənməz enerjisini göstərirdi. Dil məsələlərinin müzakirəsində fəal iştirakı, dialektoloji ekspedisiyaya rəhbərliyi və köməyi, əlifba, orfoqrafiya, ədəbi dil və mətbuat dili haqqında məqalələri, ali məktəbdə Şərq poetikasına, türkologiya və dil tarixinə dair mühazirələri qocaman ədibin necə coşğun fəaliyyət göstərdiyini sübut edir. Bütün bunlar Haqverdiyevin öz yaradıcılığında dilə daha yüksək tələbkarlıqla yanaşmasına da səbəb olmuşdur.

Ə.Haqverdiyev M.F.Axundovun dram və nəsr əsərlərinin, «Əkinçi» qəzetinin, XIX əsrin 80-90-cı illərindəki bir sıra qəzet və jurnalların dili barədə ilk dəfə fikir söyləməyə çalışmış, mürtəce təsirlərə qarşı «Molla Nəsrəddin»in «amansız mübarizəsi»ni xüsusi qeyd etmişdir. O, bütün həyatı boyu ədəbi dil məsələləri ilə maraqlanırdı. Ömrünün son illərində Azərbaycan dilinin tədqiqi və öyrənilməsi ilə məşğul olacaq

xüsusi bir təşkilat yaratmağı təklif etməsi də yazıçının dilimizə böyük məhəbbətinin ifadəsi idi.

Əsərin ikinci hissəsi Cəlil Məmmədquluzadənin felyeton dilinə həsr edilib. Kitabda böyük satirikin ancaq sovet dövrü felyetonları tədqiq edilir. C.Məmmədquluzadənin dilindən, satirik yazı üslubundan çox yazılıb. Lakin ədəbin satira dili, yazı tərzini bir sistem şəklində hələ də tədqiq olunmamışdır. Müəllif bu məsələnin tam həllini qarşıya məqsəd qoymasa da, ədəbin satirik felyetonlarındakı əsas komik vasitələri, ifşa üsullarını ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirməyə çalışmışdır.

C.Məmmədquluzadə sənətində ümumxalq dilinə məxsus hər cür dil vahidləri – işlək leksika, alınmalar, şivə sözləri, arxaizmlər, terminoloji söz və birləşmələr – kəskin satira vasitəsinə çevrilmişdir. Yalnız bunları bir küll halında təhlil etmək yolu ilə ədəbin sözdən satira vasitəsi kimi istifadə məharətini ümumiləşdirmək və yekunlaşdırmaq olar. Müəllif terminoloji söz, ifadə və birləşmələri diqqət mərkəzinə çəkmiş, ictimai-siyasi və dini sözlərin Mirzə Cəlil üslubundakı rolunu konkret faktlarla müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir.

Aydın olur ki, emosionallıq və ekspressivliyi çox az olan terminoloji söz və birləşmələr də ədəbin qələmində satira vasitələrinə çevrilmiş, onların sinonimliyi, çoxmənalılıq və məcazilik xüsusiyyətləri qat-qat artmışdır.

«İfşa üsulları» adlanan fəsil kinayəli-satirik yazı tərzinin həqiqətən obrazlı və oxunaqlı olduğunu nümayiş etdirir. C.Məmmədquluzadənin felyetonları bunun klassik nümunələridir. Ədib sovet dövründə yeni ictimai quruluşa mane olan köhnəlik qalıqları, feodal-kapitalist cəmiyyətinin tör-töküntüləri ilə amansız mübarizəsini davam etdirdiyi kimi, öz yazı tərzini, məzhəkəli-yazı üsulunu da davam etdirmişdir.

Kinayə böyük ədəbin satira dilinin ən mühüm xüsusiyyətlərindəndir.

Kitab C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq məziyyətləri ilə tanış olmaq üçün qiymətli material verir. Satira ustalarımızın yaradıcılıq və dil xüsusiyyətlərinin bu cür öyrənilməsi həm onların fərdi cəhətlərini müəyyənləşdirməyə, həm də ədəbi dili necə, hansı vasitə və üsullarla zənginləşdirməyə çalışdıqlarını aydınlaşdırmağa kömək edir.

İki unudulmaz sənətkarın dil sahəsindəki xidmətlərinin bir sıra yeni cəhətləri ilə bizi tanış edən kitab, şübhəsiz, nöqsansız da deyildir. Müəllif əsərin ikinci hissəsində ümumişlək sözlərin, arxaizmlərin, alınmaların, şivə leksikasının da satira dilində rolunu nəzərdən keçirə bilərdi. Birinci hissədə olduğu kimi, burada da yazıçının dilə nəzəri-estetik münasibəti onun əməli işi ilə vəhdətdə öyrənilməli idi. C.Məmmədquluzadənin, heç olmasa, sovet dövrü felyetonlarının verdiyi faktlar əsasında

da dil məsələləri tədqiq olunmalı idi. «Dildən xüsusi seminar» sözlərini əsərin titullarında mötərizədə qeyd etmək kifayət edərdi və bu sözlərin qoyulan problemlə yanaşı, xüsusi nəzərə çatdırılmasına ehtiyac yox idi. Kitabda yerinə düşməyən söz və ifadələrə, üslub səhvlərinə də yol verilib.

Bütün bunlarla bərabər, Q.Kazımovun əsəri müvafiq ali məktəblərin tələbə və müəllimləri, gənc elmi işçilər üçün dəyərli vəsaitdir.

25.09.1976

NİZAMİ XUDİYEV
Filologiya elmləri namizədi, dosent
«DİLDƏN XÜSUSİ SEMİNAR»

Pedaqoji İnstitutların filologiya fakültələrinin III və IV kurslarında keçilən xüsusi seminar məşğələlərinin elmi əsaslarla, pedaqoji prinsiplərə uyğun aparılması tələbələrin biliyini artırır, dünyagörüşünü genişləndirir.

V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının bu sahədəki təcrübəsi göstərir ki, xüsusi seminar məşğələlərinin səmərəli təşkili son dərəcə faydalı və əhəmiyyətlidir. Lakin xüsusi seminar mövzuları üçün kifayət qədər vəsaitin olmaması məşğələlərin istənilən keyfiyyətdə aparılmasını çətinləşdirirdi.

Bu cəhətləri nəzərə alaraq, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası və fakültə şurası dosent Qəzənfər Kazımov tərəfindən yazılmış «Dildən xüsusi seminar» (redaktoru professor Ə.Dəmirçizadədir) adlı vəsaiti tələbələrə çatdırmışdır. Vəsait API-nin nəşriyyatında çap edilmişdir.

Yazıçı və dil probleminə həsr olunmuş bu kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə milli ədəbi dilimizin təşəkkülü dövrünün görkəmli nümayəndəsi Ə.Haqqverdiyevin dram dili nəzərdən keçirilmişdir.

Ə.Haqqverdiyev görkəmli yazıçı olmaqla bərabər, dilimizin elmi-nəzəri məsələləri ilə də yaxından maraqlanmış və bu barədə əhəmiyyətli fikirlər söyləmişdir. Onun əməli fəaliyyəti, bədii əsərlərinin dili nəzəri görüşləri ilə möhkəm bağlı olduğundan birinci fəsildə ədəbin dil haqqında məqalələri, dilimizin elmi-nəzəri məsələlərinə aid fikirləri, ədəbi-bədii dil və mətbuat dili haqqında mülahizələri şərh edilmiş, bunlar barədə nisbətən geniş məlumat verilmişdir.

«Yazıçı duyğusu və dilçi əməliyyatı» adlanan ikinci fəsildə dramaturqun əsərlərinin əvvəlki nəşrləri ilə sağlığında çap edilmiş son nəşrlərinin müqayisəsi verilmişdir.

Vəsaitin «Leksik və üslubi semantik xüsusiyyətlər» adlanan üçüncü fəslində yazıçının xalq danışığı dilinə münasibətindən, ərəb, fars və rus dillərindən, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma sözlər və onların üslub xüsusiyyətlərindən, bəzi şivə ünsürlərindən və arxaik sözlərdən, əsərdə işlənmiş sözlərin məna növlərindən – çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim sözlərdən, onların müxtəlif üslubi məqamlarda necə işlənməsindən bəhs edilmişdir.

Vəsaitin birinci hissəsinin dördüncü fəslı «Dram dilinin frazeologiyası» adlanır. Burada «Dağılan tifaq» pyesinin frazeoloji materialının qrammatik quruluşundan, məna və üslubi imkanlarından danışılır.

21.07.1976

BAYRAM ƏHMƏDOV

Filologiya elmləri namizədi, dosent

FAYDALI VƏSAİT

Hər bir elm sahəsi üzrə dərin biliyə, geniş dünyagörüşünə malik mütəxəssislər yetişdirmək ali məktəblərimizin mühüm vəzifələrindən-dir. Bu vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün əsas tədris fənləri ilə yanaşı, konkret problemlər üzrə aparılan xüsusi seminar məşğələlərinin də böyük rolu vardır. Bu baxımdan, V.İ.Lenin adına API-nin dosenti Q.Kazımovun dildən xüsusi seminar məşğələlərinə dair «Yazıçı və dil» adlı vəsaiti faydalı və əhəmiyyətlidir.

Kitab müqəddimədən və iki hissədən ibarətdir. Müqəddimədə müəllif xüsusi seminar məşğələlərinin əhəmiyyətindən və seçilmiş problemin aktuallığından danışmış, yığcam şəkildə olsa da, vəsaitin tərtibi üsulunu, məqsəd və vəzifələrini şərh etmişdir.

Kitabın birinci hissəsində bədii dildən bir nümunə – görkəmli yazıçı Ə.Haqqverdiyevin dram dili əsas götürülmüş, yazıçının ədəbi dilimizə xidməti və xüsusən «Dağılan tifaq» pyesinin verdiyi faktlar əsasında problemin şərhı davam etdirilmişdir. Bu hissənin birinci fəslı «Ə.Haqqverdiyev və ədəbi dilimiz» adlanır. Ə.Haqqverdiyevin inqilabdan əvvəl ədəbi dilimizin sağlam bir yol ilə inkişafı uğrunda mürtəce təmayüllərə qarşı mübarizəsi, sovet dövründə dilimizin tədqiqi və öyrənilməsi işinə bilavasitə rəhbərliyi, yeni quruculuğun verdiyi imkanlardan istifadə edərək ədəbi-bədii dil, mətbuat dili, əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və s. haqqında söylədiyi mülahizələri, görkəmli dilçi alimlərlə ədibin yaxın əlaqə və münasibəti, ali məktəblərimizdə dil tarixinə, türkologiyaya dair mühazirələri məhz bu fəsildə tədqiq olunmuş, oxucuya çatdırılmışdır.

Birinci hissənin ikinci fəslı «Yazıçı duyğusu, dilçi əməliyyatı» adlandırılmışdır.

Məlumdur ki, hər bir klassik yazıçının bədii əsərlərinin dilini leksik və üslubi-semantik baxımdan öyrənmək ədəbi dilin müəyyən inkişaf mərhələsində onun leksik tərkibinin mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün çox vacibdir. Buna görə də müəllif birinci hissənin üçüncü fəslində Ə.Haqqverdiyevin dram dilində xalis Azərbaycan sözlərinin, alınmaların, məhəlli və arxaik sözlərin rolunu nəzərdən keçirmiş, sənətkarın xalq dilindən necə ustalıqla istifadə etdiyini ümumiləşdirməyə çalışmışdır.

IV fəsil «Dram dilinin frazeologiyası» adlandırılmış və Haqqverdiyevin dram dilində canlı, elastik və emosional xalq ifadələrinin, atalar sözlərinin və məsəllərin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Kitabın «Felyeton dili» adlanan ikinci hissəsi C.Məmmədquluzadənin sovet dövrü felyetonlarının dilindən bəhs edir. Üç fəsildən ibarət bu hissədə müəllif felyetonların dilində işlənmiş ictimai-siyasi terminlərin və dini sözlərin, söz birləşmələrinin, ifadələrin satıra dilində roluna diqqət yetirmiş, sözün semantik imkanlarından böyük satıra ustasının necə məharətlə istifadə etdiyini aydınlaşdırmaq üçün xeyli iş görmüşdür. Bu hissədə «İfşa üsulları» adlanan fəsil bir sıra yeni cəhətləri ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Burada ilk dəfə olaraq ədibin satirik ifşa üsulları bir sistem şəklində nəzərdən keçirilmişdir. Ayrı-ayrı sözlərin, xalq dili ifadələri, atalar sözləri və məsəllərin əks mənada işlədilməsi yolu ilə kinayə və bunun təzahür üsulları ətraflı şərh olunmuşdur. Bu fəsil dilçilərlə yanaşı, satira sənətinin nəzəri-estetik problemləri ilə məşğul olan hər bir kəs üçün maraqlıdır.

Dosent Q.Kazımovun hazırladığı vəsait tələbələr üçün bir də ona görə faydalıdır ki, hər fəslin sonunda bilavasitə əlaqədar ədəbiyyatın siyahısı verilmiş, bəhs olunan məsələləri sistemli şəkildə yadda saxlamaq üçün plan və tapşırıqlar M.F.Axundovla başlayır və «Molla Nəsrəddin» dövrünü əhatə edir.

Biz bu faydalı əsərdə nöqsanlara da təsadüf edirik. Əsərin 73-cü səhifəsində müəllif Ə.Haqqverdiyevin dilindəki «yaxalıybsınız», «otlu-yur» sözlərini şivəçilik əlaməti kimi izah edir. Əslində isə bu cür sözlərdə «y» samitindən əvvəl gələn açıq saitə qapalı saitə keçməsi prosesi özünü göstərir ki, bu da şivəçilik olmayıb, indiki ədəbi tələffüz üçün məqbul hesab edilir. Fəsillərin sonunda verilmiş plan və tapşırıqlarda bir oxşarlıq vardır. Müəllif hər fəslin xarakterinə uyğun olaraq bunları daha rəngarəng və maraqlı qura bilərdi.

Dildən xüsusi seminar məşğələləri üçün hazırlanmış bu əsər ciddi elmi əməyin nəticəsi olub, yalnız tələbələr üçün deyil, gənc elmi işçilər, aspirant və müəllimlər üçün də gərəkli bir vəsaitdir.

MİNƏXANIM NURULU
Filologiya elmləri namizədi

Yazıçı dili və bədii dil haqqında fikirlərində Qəzənfər Kazımov həm həqiqi tədqiqatçı, həm də həqiqi oxucudur. Sözün seyrini, gücünü incələdiyi anda belə, qarşında, elə bil, ehtiraslı, məftun oxucu görürsən, çünki yalnız oxucu belə diqqətli və vurğun ola bilər. Bu vurğunluq, səmimilik duyğuları gözəl sənətkarlarımız Hüseyn Arif, Əkrəm Əylisli, Zəlimxan Yaqub haqqında yazılarda xüsusilə güclüdür. Qəzənfər müəllim ayrı-ayrı bədii əsər nümunələri haqqında elə danışır ki, bunları – bu incələmələri, lap elmi araşdırmaların özünü orijinal bədii əsər kimi oxuyursan. Sözün bədii gücünə özü elə inanır ki, adi lüğəvi vahidlərin lirizm, nəğmə yaratmasına, nəhayətdə sözün, yalnız sözün prozanı poeziyaya çevirməsinə bizi də inandırır.

1998

ƏVƏZ SADIQOV
Filologiya elmləri namizədi
YAZIÇI VƏ DİL

Yazıçı sənətinin sosioloji tədqiqi ilə yanaşı, linqvistik tədqiqi də vacibdir və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Q.Ş.Kazımovun «Yazıçı və dil» (Bakı, API-nin nəşri, 1975) adlı kitabı çox faydalıdır. Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dilçilik fəaliyyəti və əsasən, onun «Dağılan tifaq» pyesinin üslubi-linqvistik təhlili verilmiş, ikinci hissədə Cəlil Məmmədquluzadənin sovet hakimiyyəti illərində yazdığı felyetonların dilindən bəhs edilmişdir.

Q.Kazımov böyük ədib Ə.Haqverdiyevin dilçilik fəaliyyətini öyrənmək üçün faydalı tədqiqat işi aparmış, arxivlərdən maraqlı faktlar tapmışdır. Haqverdiyevin ədəbi dilimizə aid məqalələri, ali məktəblərdəki, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətindəki fəaliyyəti və s. məsələlər haqqında məlumat müasir oxuculara ilk dəfə çatdırılmışdır.

Əsərin bu hissəsində Haqverdiyev daha çox dilçi-alim kimi diqqətimizi cəlb edir. Onun Azərbaycan dilinin konkret məsələlərinə aid bir çox fikirləri bu gün də əhəmiyyətlidir. Bəzi dilçilərin dar, subyektiv və qeyri-elmi meyara əsaslanaraq, inadla qəbul etmək istəmədikləri bir sıra məsələləri Haqverdiyev o zaman obyektiv şəkildə, elmi faktlarla sübut etmişdir. Məsələn, hələ də elə dilçilər tapılır ki, onlar, ümumiyyətlə, dildə, o cümlədən Azərbaycan dilində alınma sintaktik konstruksiyaların olması fikrini qəbul etmək istəmirlər və sintaktik alınmaların mümkün olduğunu nəzəri cəhətdən qəbul etmədikləri kimi, faktları da görmək istəmir və ya onlara göz yummaqla elmi obyektivliyi itirirlər. Haqverdiyev isə tez-tez rastlaşdığı dil faktlarına istinadən, sintaksisdə alınmalar (lüzumlu və ya lüzumsuz) olmasından bəhs etmiş, faktik materiallarla Azərbaycan dilindəki alınma sintaktik konstruksiyaları göstərmiş və bunların hansının hansı dildən gəldiyini qeyd etmişdir.

Müəllif Haqverdiyevin öz əsərlərində apardığı təshihlərin uğurlu və uğursuz cəhətlərini də obyektiv şəkildə təhlil edib əsaslandırmışdır. Məsələn, yazıçının əsərlərinin sonrakı nəşrlərində alınmalara, dialekt sözlərinə yeni münasibəti, söz sırasını dəqiqləşdirməsi, ayrı-ayrı ifadələri sinonimlərlə əvəz etməsi, bəzi əlavələr etməsi və ixtisarlar aparması çox gözəl tədqiq edilmişdir. Tədqiqatçı haqlı olaraq göstərir ki, «Dağılan tifaq» əsərinin «ikinci nəşrində ədəbiləşdirmə istiqamətində özünü göstərən bu düzəlişlər usta yazıçı əməyindən çox, bir dilçi əməliyyatına bənzəyir ki, bu da, heç şübhəsiz, gənc sovet respublikasının ədəbi dilə dair gördüyü yeni tədbirlərdə dramaturqun özünün fəal iştirakı ilə bağlıdır».

Doğrudur, tədqiqatçı obyekt kimi, əsasən, «Dağılan tifaq» əsərini götürmüşdür. Başqa cür də ola bilməzdi. Alim bununla yazıçı dilini tədqiq etməyin çox gözəl nümunəsini vermişdir. Əgər tədqiqat obyektini çox olsaydı, kitabın həcmi və imkan nəzərə alınmaqla indiki kimi hərtərəfli və dərin elmi-tədqiqat işi meydana çıxmazdı, hər şeydən bir az prinsipindən irəli gələn səthilik olardı.

Tədqiqatçı əsərin dilində işlənən sözlərin sırf mənşə və semantik təsnifatını apardıqda belə, ayrı-ayrı qruplara daxil olan sözlərin yazıçı məqsədinə nə dərəcədə və necə xidmət etdiyini aydınlaşdırmışdır. Xalis Azərbaycan sözləri, alınma sözlər, şivə sözləri, köhnəlmiş sözlər, sinonim, omonim və antonimlər, frazeologizmlər bəhslərində bunu aydın görürük.

Tədqiqatçı ayrı-ayrı qruplara daxil olan sözlərin üslubi imkanlarını, mənə çalarlarını və yazıçının bu imkanlardan, çalarlardan istifadə bacarığını, sənətkarlığını dilçi həssaslığı ilə çox yaxşı tədqiq etmişdir. Bu

o qədər də asan iş deyildir, böyük dilçi-üslubiyyatçı həssaslığı, istedad və dözümlü zəhmət tələb edir.

Əsərdə frazeologizmlərin tədqiqində müəllif öz qarşısına xeyirxah və çətin bir məqsəd qoymuşdur. Bu tədqiqat «ifadə yaradıcılığı sahəsində dramaturqun ədəbi dilmizə necə xidmət etdiyini aydınlaşdırmağa» və «...yazıcının ümumxalq dili frazeologiyasından necə istifadə etdiyini... izləməyə imkan verir».

Cəlil Məmmədquluzadə fəvqəladə dərəcədə orijinal üsluba, təkraredilməz yaradıcılıq manerasına malik olan bir sənətkardır. Mirzə Cəlilin yaradıcılıq sirri, əsasən, onun əsərlərinin dili ilə bağlıdır. Kəskin ictimai-siyasi və ideoloji mübarizələr dövründə demokratik cəbhədə durub, ümumxalq dilinə əsaslanmaq, sadə və aydın dildə gözəl nümunələr yaradıb, «bəlağətli və fəsahtəli» üslubun fəvqünə qaldırmaq, bu dili və üslubu diqqəti cəlb edəcək qədər şöhrətləndirmək və nəhayət, onun yerini etibarlı dərəcədə sabitləşdirmək üçün sadəcə istedad yox, düha olmaq lazım idi. Mirzə Cəlil belə bir düha idi. Əlbəttə, bu cür sənətkarın yaradıcılıq sirrini öyrənmək vacibdir.

Kitabın «Felyeton dili» adlanan hissəsi üç fəsildən ibarətdir. Birinci və ikinci fəsillərdə felyetonların dilində işlənmiş ictimai-siyasi, dini sözlər və birləşmələrdən bəhs edilir. Tədqiqatçı belə söz və birləşmələrin ədibin dilində hansı mənə və məqamlarda işləndiyini, yazıcının ifşa məqsədi ilə, satirik üslubu üçün bu sözlərdən necə məharətlə istifadə etdiyini faktik misallarla şərh edir.

Üçüncü fəsil isə yazıcının ifşa üsullarının tədqiqinə həsr edilmişdir. Tədqiqatçının yazıcının sovet dövrü felyetonlarının dilində müşahidə etdiyi əsas ifşa üsulları bunlardır: eyham və kinayə, söz, ifadə və birləşmələrin əks mənada işlədilməsi, sükut maneri, sözlərin məzəli izahı, təkrirlər, bəşliqlər, başlanğıc və sonluqlar, «dəlillər», «sübutlar», müqayisələr.

Onu da qeyd edək ki, bu üsulların bəzində dünya ədəbiyyatı təcrübəsindən az və ya çox dərəcədə istifadə edilmişsə də, bəziləri, demək olar ki, Mirzə Cəlilin öz tapıntısı, öz icadıdır. Tədqiqatçı yazıcının bu üsullardan necə məharətlə istifadə etdiyini əyani misallarla göstərmişdir. Ən əhəmiyyətli burasıdır ki, yazıçı bütün bu üsullardan məharətlə istifadə etməklə yanaşı, çox sadə, hamının başa düşəcəyi bir dildə yazmış, daha doğrusu, bütün bu üsullar ümumxalq danışq dilinə yüksək sənətkarlıqla «hopdurulmuşdur». Tədqiqatçı haqlı olaraq göstərir ki, «...ilk baxışda adi və sadə görünən bu dil ecazkar bir mürəkkəblik, əfsunlu bir əlvanlıq hakimdir. Əslində, adi görünən söz və ifadələrdə Mirzə Cəlil adilik qoymamışdır. O, ümumişlək söz və ifadələri qeyri-adi bir mənada – hamıya məlum semantikasına zidd mənada, kinayə və eyhamlar-

la yoğrulmuş bir mənada işlətməklə, onların semantik imkanlarını məcazilik yolu ilə son həddə doğru xeyli genişləndirmişdir. Elə bil, bütün söz və ifadələr Mirzə Cəlil qələmi ilə obrazlılıq, məcazilik, kinayəlilik toruna salınmış, satira tilsiminin əsiri edilmişdir».

Tədqiqatçı Mirzə Cəlilin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, özünəməxsus satirik-üslubi maneralarını çox gözəl təhlil etmiş, hələ indiyə kimi heç bir mirzəcəlilşünasın görə və deyə bilmədiklərini görmüş və demişdir.

Q.Kazımovun kitabından belə nəticə çıxır ki, böyük sənətkarlıq sadə dildə, lakin ustalıqla yazmaqdır. Azərbaycan dili bunun üçün kifayət qədər zəngindir; bu zənginlikdən lazımcə istifadə edə bilməyənlərin isə özləri günahkardır.

Q.Kazımov yazıçı və dil probleminin tədqiqi ilə bağlı olan gözəl bir nümunə vermişdir. Bizcə, müasir yazıçılarımızın fərdi üslubi və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün müvafiq tədqiqlər etmək vacibdir. Bununla da dilçilik müəyyən mənada ədəbi tənqidə yaxınlaşar, müasir ədəbi proses dil baxımından da izlənər və beləliklə, müasir ədəbi-bədii dilimizin də inkişafına kömək edilmiş olar.

Kitabda bəzi xırda nöqsanlar da vardır. Bizcə, *ov, qılınc, ovqat* sözlərinin *av, qılıc, oqat* fonetik formalarını, eyni zamanda *-dır* xəbər şəkilçisinin düşməsinə Haqverdiyevin dilində işlənmiş Qarabağ şivə xüsusiyyətləri kimi yox, türk dillərinin bir çoxuna, o cümlədən Azərbaycan dilinə aid qədim fonetik xüsusiyyətin qalığı kimi izah etmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan dilində və türk dillərinin digər yazılı abidələrində, habelə başqa dialekt nümayəndələrinin əsərlərində də vardır.

Bəzi şivə sözləri (dialektizmlər) ilə köhnəlmiş sözlər (arxaizmlər) qarışdırılmışdır. Məsələn, «Beləliklə, felyetonda dini mütəəssibkeşliyin nümayəndələri... yeni quruluş üçün ciddi ləkə hesab olunur...» cümləsində işlədilmiş mütəəssibkeşlik sözü Azərbaycan dilində yoxdur. Bu məqamda təəssübkeşlik sözünü işlətmək olardı.

Azərbaycan dilində *kütləvi* sözü olduğu halda, *populyar* sözündən istifadə etmək artıqdır. *Ər* sözü türk mənşəli olduğu halda, fars mənşəli hesab edilmiş, *çay* (içməli) sözü isə bir yerdə Azərbaycan, başqa bir yerdə Çin sözü kimi qeyd edilmişdir.

Əlbəttə, bu kiçik nöqsanlar filologiya elmləri namizədi Qəzənfər Kazımovun kitabının böyük elmi və praktik əhəmiyyətini azaltmır. Kitab müəllimlər üçün qiymətli hədiyyədir.

BABA BABAYEV
«İki sahil»in müxbiri
**«SƏNƏT DÜŞÜNCƏLƏRİ» ƏSƏRİNİN
MÜZAKİRƏSİ**

Yanvarın 28-də (1998) Respublika Yazıçılar Birliyində filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun «Sənət düşüncələri» kitabının müzakirəsi keçirilmişdir.

Mərasimi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar açdı və iştirakçıları salamlayaraq qeyd etdi ki, mütəmadi olaraq Yazıçılar Birliyində bədii əsərlərin müzakirəsini keçiririk. Lakin ilk dəfə olaraq tənqid əsərinin müzakirəsinə toplaşmışıq və bu ənənəni davam etdirməliyik.

Əsər barədə geniş məruzə edən BDU-nun filologiya fakültəsinin dekanı, professor Nizami Cəfərov dedi ki, bu kitabda müəllifin 60-cı illərdən bəri yazdığı məqalələr, tədqiqat əsərləri, portret oçerkləri toplanmışdır. Burada verilən rəylər, müasir ədəbi proses barədə yazılar, dilçilik problemləri ilə bağlı aktual məsələlər diqqətdən yayınmır, oxucunu düşündürür və onu filologiyamıza qısa səyahət etməyə sövq edir. Dilçitənqidçinin müasir dilimiz, ədəbiyyatımız haqqında oxuculara təqdim etdiyi bu qiymətli töhfə onun 60 illik yubileyinə (keçən mart ayında alimin 60 yaşı tamam olmuşdur – B.B.) ərməğandır.

Kitabın müzakirəsində şairlərdən Söhrab Tahir, Qabil, BDU-nun professoru Yusif Seyidov, N.Tusi adına ADPU-nun professorları Mustafa Mustafayev, Aydın Şirinov, Aydın Hacıyev, EA-nın Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri Müseyib Məmmədov çıxış edərək əsərin məziyyətlərindən danışdılar.

«Sənət düşüncələri» kitabının müəllifi Qəzənfər Kazımov əsəri barədə qiymətli təklif və mülahizələrini bildirdiklərinə görə çıxış edənlərə minnətdarlığını bildirdi.

Müzakirəni Yazıçılar Birliyinin katibi, şair Fikrət Qoca yekunlaşdırdı.

29.01.1998

MİNƏXANIM NURULU
Filologiya elmləri namizədi, dosent
ÖMÜR KİTABI

Yeni çapdan çıxmış «Sənət düşüncələri» kitabında filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun müxtəlif illərdə yaz-

dığı əsərlər toplanmışdır. Bu kitab görkəmli alimin yaradıcılıq ömrünün hesabatı təsiri bağışlayır. Oxucu burada ədəbiyyatımız, dilimiz, mənəviyyatımızla bağlı bir çox məsələlərlə tanış olacaqdır.

Kitabdan qədim tarixə malik olan dilimizin mənşəyi, zəngin ədəbiyyatımızın tarixi və müasir problemləri barədə geniş məlumat almaq olar.

Burada çoxəsrlik ədəbiyyatımızın kifayət qədər işlənmiş sahələri (Füzuli, Xətai, Şəhriyar, Aşıq Ələsgər) ilə yanaşı, nisbətən az tanınan bir çox əsər və müəlliflər də Qəzənfər Kazımovun araşdırmaları nəticəsində öz dəyərini alır. Şahlar Nəsənoğlu, dərbəndli şair Nəriman Ağasiyev, Sabir Süleymanov və b. haqqında yazılar diqqətimizi cəlb edir.

Bir sıra onilliklərin ədəbiyyat xülasələrini verən müəllif zamanında İ.Şıxlının, İ.Nüseynovun, Y.Səmədoğlunun, F.Kərimzadənin, İ.Məlikzadənin, S.Azərinin, S.Səxavətin, T.Nüseynovun yaradıcılığı haqqında ilk dəfə dolğun, bitkin araşdırmalar aparmışdır.

Yazıçı dili və bədii dil haqqında fikirlərində Qəzənfər Kazımov həm həqiqi tədqiqatçı, həm də həqiqi oxucudur. Sözün seyrini, gücünü incələdiyi anda belə, qarşında, elə bil, ehtirash, məftun oxucu görürsən, çünki yalnız oxucu belə diqqətli və vurğun ola bilər. Bu vurğunluq, səmimilik duyğuları gözəl sənətkarlarımız Nüseyn Arif, Əkrəm Əylisli, Zəlimxan Yaqub haqqında yazılarda xüsusilə güclüdür. Qəzənfər müəllim ayrı-ayrı bədii əsər nümunələri haqqında elə danışır ki, bunları – bu incələmələri, lap elmi araşdırmaların özünü orijinal bədii əsər kimi oxuyursan. Sözün bədii gücünə özü elə inanır ki, adi lüğəvi vahidlərin lirizm, nəğmə yaratmasına, nəhayətdə sözün, yalnız sözün prozanı poeziyaya çevirməsinə bizi də inandırır.

Zəngin fəaliyyət dairəsinə malik olan müəllifin Ə.Dəmirçizadə, M.Rəfili, M.Tahirli, S.Rəhimov haqqında qədərbilənliklə söz açması, dəqiq təfərrüatlı xatirələri bizə bir daha anladır ki, gözəl insanlar olmuşdur; göz dola-dola, yana-yana xatırlananlar var. Bununla da bu xatirələrdəki səmimiyyət, övlad məhəbbəti qədər güclü, təsirli duyğular könlümüzü rıqqətə gətirir.

Tarix də müəllimdir. Tarixi romanların təkçə dilindən, bədii məziyyətlərindən danışmaq istəməyən alim tarixə ağıllı, ciddi münasibət bəsləyir, bununla tarixi mövzuda yazanlara tarix və millət qarşısında ciddi vəzifələrinin olduğunu xatırladır: «Süni, saxta, uydurma, qeyri-tarixi hadisələrin qələmə alınması oxucunu çaşdırır, keçmişə münasibəti korlayır, tarixi duyumla yaranmış təsəvvürləri heç edir».

Qəzənfər Kazımovun son narahat on ilimiz haqqında bəzən təəssüflü, lakin daxilən güclü, ağıllı fikirləri, hələ də yuxular içində yatsa da, yuxusuz qalan millətimizin dərdlərinə əşinalığı rıqqət doğurur. Ermənilər silahlananda, bir göz qırpımında bizimkiləri yerindən-yurdundan edəndə biz qeyrətə gələn, kükrəyib-coşan, ayağa qalxan ellərimizin qabağına seyid çıxartdıq, yaylıq atdıq. İndi də altını çəkirik.

Qəzənfər müəllim lap Mirzə Cəlildən yazanda belə, onun ifadələrinə öz duzunu qatır, oradan da öz siması görünür.

«Anamım kitabı»ndakı Səməd Vahidi və onun dostunu belə təqdim edir: Nüseyin Şahid də hər cəhətdən Səməd Vahidə oxşayır. O, Səməd Vahidin dostu və «gənc ədib» yoldaşlarından biridir. Guya hər ikisi Azərbaycan dili müəllimidir.

Bu parçada, elə bil, Mirzə Cəlilin öz duzlu-yumorlu yazısını oxuyursan, amma bircə bu «guya» kəlməsi Qəzənfər müəllimindir.

Professor Q.Kazımovun 30 illik yaradıcılığından seçmələr bu kitabda bir araya gətirilib. Burada Azərbaycan dili dərsləkləri ilə bağlı müəllifin qayğılarını, suallarını, mülahizələrini əks etdirən yazılar da müəyyən yer tutur.

Özün canlı bir kitab olan müəllimimizin pedaqoji fəaliyyəti, hər bir dərsi gözəl və bitkin, maraqlı bir kitabdır. Hələ ünsiyyəti – dillərə düşən müdrik və duzlu danışıq. Bunlar hamısı dərslərdir.

Ana dili müəllimi olmaq şərəfli işdir. Həm ana dilimizə yalançı dövlət statusu verildiyi o uzaq illərdə, həm də indi – bu sözün həqiqi məna ilə dolğunlaşdığı günlərdə. Hər dəfə auditoriya qapısını açanda qərribə bir istəklə içəri qədəm qoyuram. Müdrik müəllim Qəzənfər Kazımov kimi dərslər demək, sevilmək, auditoriya dolusu tələbə məhəbbəti qazanmaq ümidiylə...

Dərs bitir, zəng vurulur. Əziz müəllimim yenə bir zirvəyə dönmür, əlçatmaz ucalıqlara qalxır. Ona bu gün də bir tələbə heyranlığı ilə baxıram və müsahibələrinin birində, – «Bütün uğurlarım yazılırla bağlıdır ki, onların da hələ yaxşısını yazmamışam» – deyən çox zəhmətkeş, əməksevər alim Qəzənfər müəllimə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

24.07.1998

HƏSƏN QULİYEV

Filologiya elmləri doktoru, Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsinin müdiri
GÖRKƏMLİ ALİMİN «SƏNƏT DÜŞÜNCƏLƏRİ»

HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİM

Məşhur insanlar, o cümlədən alimlər haqqında fikir söyləmək böyük cəsarət tələb edir. Gərək özün onun səviyyəsinə yüksələsən ki, söylədiyin və yazdığın sözlər həmin alimin yaradıcılığının əsl qiymətini verməyə layiq olsun. Professor Qəzənfər Kazimov da belə şəxsiyyətlərdəndir. O, Azərbaycan dilinin gözəl bilicisidir, ədəbiyyatşünasdır, dilçidir, mahir pedaqoqdur; mülayim xasiyyətli, duzlu və sağlam yumorlu insandır.

Qəzənfər müəllimin çox kitabı işıq üzü görmüş, oxucuların marağına səbəb olmuşdur. Xalqımız onun əsərlərini oxumuş və çox şey öyrənmişdir.

Qəzənfər müəllim kamil insandan, Azərbaycan dilçiliyinin korifeylərindən biri olan professor Əzəl Dəmirçizadədən dərs almış, onun çox sevdiyi tələbələrindən biri olmuş, əziz müəlliminin elmi ilə yanaşı, xasiyyətini də götürmüşdür. O, özünü indi də Əzəl müəllimin – Ə.Dəmirçizadənin tələbəsi hesab edir, əziz müəlliminin xatirəsini unutmur.

Qəzənfər müəllim təvazökar bir alimdir. Özü və peşəsi haqqında qısaca deyir: Sənətim müəllimlik, ixtisasım dilçilikdir. Bu, istedadlı alimin, görkəmli ziyalının özü haqqında təvazökarlıqla dediyi qısa fikirdir. Lakin o, geniş maraq dairəsinə malikdir, onun elmi istiqamətləri çoxşaxəlidir. O, vətəninə, ana dilinə vurğun ziyalıdır. Məqalələrindən birində ana dilinə məhəbbətini belə ifadə edir: «Mən həqiqətən «Azərbaycan», «Azərbaycan dili» dedikdə, günəşli və xoşbəxt bir aləm görürəm. «Azərbaycan» sözündə gözəl bir ahəng var. Xəritəyə baxıb Azərbaycanı nişanladıqda, elə bil, gözümə Yer kürəsi üzərində ulduz parıltısı görünür. Dünyanın ən gözəl yerində yerləşir! Necə böyük tarixi var, öz adını bu tarixə yaza-yaza gəlib, Azərbaycan dili! Bu dil türk dilləri arasında öz musiqililiyi, rəvanlığı, estetik keyfiyyətləri ilə seçilir».

Görün, necə də səmimi deyilmiş sözlərdir, qiymətli fikirlərdir. Respublikamızın Konstitusiyasında dilimizin adının müzakirəsində Qəzənfər müəllimin mövqeyi gün kimi aydın, büllur kimi saf idi. O, bircə söz dedi: Ölkəmiz Azərbaycan, dilimiz Azərbaycan dilidir! Çox uğurla seçilmiş Azərbaycan dili termininə nə üçün xor baxmalıyıq? Gözəl tapılıb, əslində, üç min il yol gəlib, tarixlərin sınağından çıxıb, özünə haqq qazandırıb.

Qəzənfər müəllim xalqının və onun dilinin tarixini dərinləndirir. Bu haqda onun fikirləri geniş oxucu dairəsinə bir daha çatdırılmağa layiqdir. Onun fikrincə, Azərbaycan torpaqları dünyanın ən

qədim insan məskənlərindən olub. İbtidai insanın ilkin yayılma arealı Azərbaycanı da əhatə edib. Dünyada dördüncü olan Azıx tapıntıları MDB ölkələri arasında ilk insan məskəninin bizim yurdumuzda olduğunu sübut etdi. Babalarımız on min il əvvəldən başlayaraq Qobustan qaya rəsmlərini yaratmışlar. Bunlar bir daha təsdiq edir ki, azərbaycanlılar bu yerlərin köklü sakinləridir. Belə hiss olunur ki, Yer kürəsi əhalisindən türk qolu ayrılmağa başladığı gündən onlar Qafqazda daim məskən salmışlar.

Bu fikirlər ermənilərin məkrli ideoloqlarına konkret cavabdır.

Tarixçilərimiz, dilçilərimiz bizim eradan min il, iki min il əvvəl Azərbaycan ərazisində nə qədər türk tayfalarının yaşadığını aşkara çıxarmışlar. Qəzənfər müəllim yazır ki, e.ə. X və VI minilliklər prätürk dövrü olmuş və bu dövrdə türk dilləri ailəsi təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan, e.ə. III – I minilliklər protoazərbaycan dili dövrü sayılmalıdır. Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən – e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın ilk əsrlərinə qədər türk etnoslarının ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi, eramızın III–V əsrləri isə Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması dövrüdür.

Qəzənfər müəllim bütün dünya xalqlarının və dillərinin qo-humluğu fikrini bu kitabda da qeyd edir: Nuh daşqınından keçən minilliklər müddətində (bəzilərinin fikrincə, 12 min il) saysız parçalanmalar olmuş, yeni-yeni dillər yaranmış, dillər bir-birindən uzaqlaşmışdır. Son dərəcə uzun bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, bütün dünya dillərinin əsas lüğət fondunu təşkil edən sözlər, demək olar ki, eynidir. Daha qədimlərə getdikcə dillər yaxınlaşır, bəri gəldikcə dillər uzaqlaşır. Elə buna görə də xalqların və dillərin «arilərə» ayrılması yalnız cəhalət əlamətidir.

Qəzənfər müəllim mahir pedaqoqdur. Ali məktəbi bitirən vaxtdan o, N.Tusi adına ADPU-da (keçmiş V.İ.Lenin adına APİ-də) sırası müəllimlikdən filologiya fakültəsinin dekanı vəzifəsinə qədər yüksəlmiş, indi isə müasir Azərbaycan dili kafedrasının professorudur. Tələbələri onu çox sevir və onun mühazirələrinə həvəslə qulaq asırlar. O, orta məktəblə də bağlı bir alimdir. Onun orta məktəbin yuxarı sinifləri üçün «Azərbaycan dili» (sintaksis) dərsliyi ən yaxşı dərslik hesab olunur.

Orta məktəb dərslərlərində Azərbaycan dili əvəzinə türk dili yazılması Qəzənfər müəllimin etirazına səbəb oldu. Buna görə də o qeyd edir ki, bu cür meyil zərərli olub, daxildə təfriqə salmaq, xaricdə Azərbaycan mədəniyyətini kölgə altına almaq məqsədi güdür. Azərbaycan və türk dillərini ləhcə adlandıranlar yanılırlar. Hər ikisi müstəqil dil kimi formalaşmış. «Biz bir millət, iki dövlətlik» deyənlər

var. Bu fikir yanlışdır. Biz qardaş, qohumuq, lakin eyni deyilik. Qardaşımız Cənubi Azərbaycan xalqıdır. Qəzənfər müəllimin əsərlərinin dili, onun özünün şifahi nitqi nitq mədəniyyətinin ən gözəl nümunələridir. O, dilimizin bütün zənginliklərini, poetikasını dərinləndirən duyan alimdir.

Dilimizin təmizliyini qorumağı hamının işi hesab edən Qəzənfər müəllim yazır ki, Azərbaycan dili türk mənşəlidir, ölkəmizin daxilində bütün xalqların sevimli ünsiyyət vasitəsidir. Son vaxtlar Türkiyəyə gedib-gələn bir sıra ziyalılarımız dilimizi korlamağa başlayıblar. Uşaqdan böyüyə, qocadan cavana hamının bildiyi, işlətdiyi sözləri indi əcnəbiləşdirməyə başlayıblar. İndi əcnəbi sözlər dilimizə, elə bil, səlib yürüşü elan etmişdir. Hər hansı dildən alınmasından asılı olmayaraq, gələcəyi varsa, xalq bilir və işlədirsə, o sözə toxunmaq düzgün deyil, onu «yenilik» adına başqa bir sözlə əvəz etmək olmaz.

Qəzənfər müəllim narahat dünyamızın müasir siyasi vəziyyəti haqqında da düşünür və müstəqil fikir söyləyir. O qeyd edir ki, indiki halda böyük dövlətlərin başçıları balaca uşaqları bir-birilə döyüşdürən iri dələduzlar kimidir. Burada dünya siyasətçilərinin hərəkətlərinə lakonik bir təhlil və qiymət verilmişdir.

Başqa bir məqaləsində Qəzənfər müəllim yazır: Hər gün stres içərisində yaşayırıq. Dünya yaman qarışıb. İnsan ağıllanmaq əvəzinə, qladiator döyüşlərini davam etdirir. İki min il əvvəlki qanlı döyüşlər daha amansız silahlarla davam etdirilir. Təkcə bir şəhər, bir vilayət, bir ölkə deyil, Yer kürəsi təhlükə qarşısındadır. Yer kürəsində insan yüyənsiz at kimi başına buraxılıb. İxtiyar sahiblərinin qəlbinə şeytan dolub. Kəndləri, şəhərləri, yüz illərlə insanın yaratdıqlarını bir gündə dağıtmaq, minlərlə insanı qanına qəltan etməklə varlananlar müəyyən məqsəd güdür. İş 2500 il əvvəl Sokratın dediyinə qalıb: İnsan öz daxilindən gələn səsə qulaq asmalıdır. Lakin müasir insanın qəlbi daşa dönüb, bütün və hər cür duyğulardan məhrum olub.

Müəllif burada humanist ideyalar qarçısı olduğunu göstərir. Bu cür insanlar Yer üzərində nə qədər çox olsalar, bəşəriyyətin işi asanlaşar. Çünki Qəzənfər müəllimin yazdığı kimi, bütün bəlalar vicdan susanda ayaq açır. Vicdan susanda bütün Yer kürəsi təhlükə qarşısında qalır. Millət sükansız gömi kimi aralıqda qalır, gələcəyin yolunu itirir, fəlakət içərisində bataqlığa sürüklənir. Fəlakət günü-gündən güclənir.

Torpaqlarımızın Ermənistan işğalçıları tərəfindən tutulması Qəzənfər müəllimə ağır gəlir, o, təəssüflənir, səbəbkarları ifşa edir, vəziyyətə düzgün qiymət verir. «Xəstə ruhlar məhvə layiqdir» adlı

məqaləsindən bir neçə sətiri burada göstərməyə dəyər: Şəhərlərimizin çoxu xəyanət nəticəsində getdi. Ölkəmiz xəyanət nəticəsində tapdandı. Mən Azərbaycan tarixini çox öyrənirəm. Tarixin o qaranlıq səhifələrində də, quldarlıq və feodal dünyasında da vətən torpağını satmaqla hakimiyyətə gəlməyə, vətəndaş qırğını törətməklə varlanmağa, torba-torba qızillar əldə etməyə çalışanlar barədə məlumat yadına gəlir.

Qəzənfər müəllim bütün insanlara eyni cür yanaşmağı təbliğ edir. O yazır: İnsan bilməlidir ki, bütün xalqlar irqindən, antropoloji quruluşundan, yaşadığı ərazidən asılı olmayaraq bir kökdəndir, bütün dillərin və bütün dinlərin də kökü birdir.

Məşhur alim akademik N.Y.Marr da dünya dillərinin dördünsürdən yarandığını qəbul edirdi. Qəzənfər müəllim daha irəli gedərək dünya xalqlarının, dünyada olan bütün dinlərin də eyni kökdən olmasını yazır.

Buraya qədərki qeydlərimiz professor Qəzənfər Kazımovun «Sənət düşüncələri» adlı kitabına istinadən edilmişdir. Kitabın həcmi 36 çap vərəqidir. Müəllifin 30 illik elmi yaradıcılıq məhsulunun bir hissəsidir, seçilmiş məqalə, rəy, müsahibə və çıxışlarının məcmu-yudur.

Kitabı oxuduqdan sonra belə nəticəyə gəlicən ki, müəllif daha çox ədəbiyyatçıdır. Çünki özünün qeyd etdiyi kimi, o, bir də başqa vücutda dünyaya gəlsə, bəlkə də ədəbiyyatçı olardı. Bu, kitabda ədəbi düşüncələrə artıq yer verilməsi ilə də təsdiq olunur. Onun yaradıcılığında folklor, xüsusən də Qurbani mövzusu mühüm yer tutur. Qurbani haqqında bir sıra kitab və məqalələr nəşr etdirmiş, böyük el şairini xalqımıza daha ətraflı tanıtdıra bilmişdir.

Qəzənfər müəllimin istər şifahi söhbətləri, istərsə də əsərləri elmilik, bədiilik nümunəsidir. Onun söhbətlərinə günlərcə qulaq assan, onun əsərlərini mütaliə etsən, yorulmazsan. Çünki o, sağlam fikirli, dərin elmi erudisiyaya malik humanist bir qələm ustasıdır, böyük mütəfəkkirdir.

Əziz dostum, 60 yaşın mübarək! Qoy sənin yeni-yeni əsərlərin kitab rəflərimizi zənginləşdirsin.

11.08.1998

ŞAMİL SÜLEYMANLI
Jurnalist

Kitaba (Y.Nəsirlinin xalq şairi Nəbi Xəzriyə həsr etdiyi «Əgər ki, yıxılısam, çinar göstərin» kitabı nəzərdə tutulur) «Kövrək duyğular» adlı ön söz yazan filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov Yasif Nəsirli yaradıcılığını, Nəbi Xəzri poeziyasını ustalıqla təhlil edərək hər iki ziyalı barədə fikirlərini açıqlayıb.

Qəzənfər müəllim ön sözündə Yasif Nəsirliyə yaxşı tanıyan bir şəxs kimi, onun ağır uşaqlıq, gənclik illərindən, ictimai-siyasi mühitdə öz yerini tutmağa can atmasından, komsomol, partiya, təhlükəsizlik orqanlarında yüksək qulluq sahibi olduğu vaxt sözünü həmişə üzə deməyi bacarmasından, dara, çətinə düşənlərdən, əsasən ziyalılarından öz köməyini əsirgəməməsindən fəxrlə söz açır.

Professor Qəzənfər Kazımovun kitaba yazdığı ön sözdən aydın olur ki, Nəbi Xəzri poeziyası, yaradıcılığı, şəxsiyyəti barədə belə sanballı əsəri məhz Yasif Nəsirli kimi şəxs yazıb bilər.

**«525-ci qəzet»,
4 aprel 2000**

ESMİRA FUAD

Jurnalist

**ARALANIB GÖZÜMDƏN, KÖNLÜMDƏ
YAŞAYIRSAN...**

Qəzənfər müəllim çox sevdiyi, özünəxas yaradıcılığını yüksək qiymətləndirdiyi, düşmən əlində yaralı elinin istedadlı şairi haqqında hərərətlə, məhəbbətlə danışaraq onu dolayısı ilə böyük rus şairi Puşkinlə müqayisə etdi.

Sərdar Əsəd sözü yerli-yerində işlətmək, oxucu ürəyini incitməmək üçün yuxusuz gecələr yaşadı, ömrünü şam kimi əritdi, ancaq boğazdan yuxarı söz demədi. Ona görə də oxucusu onu sevdi, yeni əsərlərini intizarla gözlədi. Təəssüf ki, dövrümüzün oxucuları bu sevgini yaşatmaq haqqından məhrumdurlar, çünki şairin kitablarına nəinki mağazalarda, dövlət kitabxanalarında da rast gəlmək çətindir.

Qəzənfər müəllimin dediyi kimi, Sərdar Əsədi «tarixdən daha çox müasir həyat, yaşadığı dövrün texniki tərəqqisi, zəhmət adamları, onların həyat eşiqi maraqlandırır. Bir də təbiət - Azərbaycan təbiəti, Azərbaycanın gur şələlələri, sinəsi yaşıl örtüyə bürünmüş dağları, dərələri, çayları, bulaqları, ucsuz-bucaqsız tarlaları...»

Aralandın gözümdən, könlümdə yaşayırsan, – deyən şairin onu sevənlərin, dəyərini bilənlərin – Azərbaycan xalqının həqiqətən könlündə, ürəyində yaşadığına bir daha inandılar.

YAQUB İSMAYILOV
filologiya elmləri namizədi, Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

«Dədə palıd»ın yarandığı dövrdə «Torpaq» (Tahir Hüseynov) adlı bir əsər də yazılır. Yaxın mövzulu hər iki povest 80-ci ildə «Azərbaycan» jurnalında (№ 3, № 10) çıxır. Görkəmli filoloq, dilçi və ədəbiyyatşünas alim Qəzənfər Kazımov həmin əsərləri yüksək qiymətləndirərək müəyyənləşdirir ki, gözətçi Bağır Nəmət müəllim arasında mənəvi yaxınlığı, ata mülkünə münasibətdə səsləşən cəhətləri, ev-əşiyi satmaq məcburiyyətinə aid amilləri müəlliflər özlərinə məxsus bacarıqla açıb göstərə bilmişlər: «Dədə palıd da, torpaq da rəmzdür, elə obrazlardır ki, insanların inkişaf və xarakteri, mənəvi aləmi, fiziki keyfiyyətləri bunlara münasibətdə açılır. İnsanları bunların vasitəsilə ələkdən keçirmək olur. Torpaq da, palıd da qədimdir, minilliklər şahididir, hər ikisi zəhmətkeş insanın dostu, munisidir».(Q.Kazımov. Sənət düşüncələri. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakı, 1977, s.48)

«Kredo», 24 iyun 2006

ƏLİZADƏ ƏSGƏRLİ
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı
elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi
UZAQLARDAN, YAXINLARDAN GƏLƏN ALİM
Görkəmli türkoloq-alim, müəllimim professor
Qəzənfər Şirin oğlu Kazımova tələbə ehtiramı ilə

Ədəbiyyatımızın filosofu, professor Yaşar Qarayevin bir kitabı elə beləcə adlanırdı: «Tarix: uzaqdan və yaxından». Tarix də bir insan misalında, insan timsalındadı. Hər kəs bu vətən, bu millət, bu dil tarixinə bir cür ayaq qoyur. Elə türkoloq Qəzənfər Kazımovun özü kimi. Niyə Qəzənfər müəllimdən başladım?! Niyə məhz Qəzənfər müəllim?! Onu şəxsən tanıdığımıza görəmi? Onu 70 yaş öz qızıl astanasında qarşıladığına görəmi? Öz qızıl taxtında əyləşməyə ötürdüyünə görəmi? Panlığa varmadım ki?! Yox!

Prof. Qəzənfər Kazımov kökdən gələn alımdır, kökündə olan, kökündə qalan hər kəs bu ünlü alimə üz tutmuş, ona müraciət etmiş və zaman-zaman xitab edəcəkdir. Çox sorğuların, müşküllərin şərhı, izahı üçün. Bir baxın, insan ruhunun müqəddəs yazıları öz suyunu haradan içir, öz qırılmaz gələniyi haradan gətirir: millət dilindən, millət tarixindən, millət poeziyasından! Qəzənfər müəllim də öz müqəddəs kitablarını beləcə adlandırır: «Azərbaycan dilinin tarixi», «Dil. Tarix. Poeziya», «Sənət düşüncələri». Və mənim düşüncələrim bu kitablar həndəvərindədir. Elə buradaca etiraf edirəm ki, Qəzənfər Kazımov elminin qarısından içəri girib onun sirlərinə, hikmətlərinə vəqif olmaq, onların analizi, sintezi ilə qala bilmək mənim üçün imkan xaricindədir. Bu elmin həndəvərində bir oxucu, tələbə kimi, bir maraq və heyrət kimi gəzişmək isə mümkündür...

Bu türkoloq-alim sonacan, tərədən dırnağacan ciddi dil tarixçisi-dir. Ulu dilin tarixçisi, araşdırıcısı. obrazlı desək, dilin türkoloq həkimi, cərrahı, bilicisi! Təkcə türkoloqumu?! Yox! Bir baxın, bu mütəfəkkirin dilimizin mənşəyi və tarixinə, quruluşuna: fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, morfologiya, sintaksis, mətn problemlərinə aid olan araşdırmalarına. Araşdırmalarının hüdud və fəzasına! Səbrinə, səbatına! Təmkin, ağırlıq bu alimin yaraşığıdır!

Təmkin dedim, bir yaxın illərimizi xatırladım. **Haşiyə:** Tələbəlik illəri. 1979-80-cı illər. İnstitut auditoriyaları. Bir tunc rəngli, tunc sifətli kişi içəri girir. Özünü təqdim edir: Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov. O zaman elmlər namizədi idi. Və bizə dilimizin sintaksisindən dərş deyəcəyini bildirir. Niyə indiki zamanda?.. Lap elə bilirəm indicə baş verib o keçmiş lirik-epik zaman. İndiki kimi yadımdadır. Necə də gün kimi yadımdadır!..

Qəzənfər müəllim aram-aram partalar arasında gəzişir, mühazirəsini deyə-deyə izahlar, şərhlər verir, mövzuya kifayət qədər aydınlıq gətirməyə xüsusi səy edir. Və bu səyin ritmi, ahəngi onun xüsusi bir jestində, şəkərindədir. O, baş barmağını ehmalca şəhadət barmağının üstündə, orta hissəsində saxlayıb, əlini (qolunu) ehmalca yana doğru, bir azca irəliyə tərəf götürür. Hər bir fikri, dəlil-sübutuyla ritm və harmoniya yaradır. Hər bir məntiqdə, mühakimədə dolğunluq və aydınlıq, əyanilik hökm sürür. Ən mürəkkəb cümlələr, bədii əsərlərdən gətirilən dil faktları əsasında fikirlərini möhkəmləndirir. Bizə indi aydındır ki, o, dilimizin elastikliyinə, mükəmməlliyinə, onun estetik təbiətinə nə qədər dərindən bələddir. Qəzənfər müəllim dil və tərəkürün nə qədər dərinliklərindən gəlir! Uzaqlarından gəlir. Bir diqqət edin, Azərbaycan dilinin tarixindən oxuduğumuz elmi məntiqin yeniliyinə, dərinliyinə! Tarixən verilmiş təhriflərdəki, düzəlişlərdəki dəlil-sübuta, şərhə, izaha! Mütə-

fəkkir yazır: «Tarixi həqiqətin təhrifi bəşərin elmi şəkildə müəyyən edilmiş inkişaf yolunun təhrifindən başlayır. Uydurma konsepsiyaya görə, türklərin ilkin beşiyi Mərkəzi Asiya olmuş, türklər Altayda doğulmuş, Altayda artıb-çoxalmış, Avropa ərazilərinə, Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya oradan yayılmışlar. Bütün yanlış müddəalar buradan başlayır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları hindavropalılardan və sami tayfalarının yaşadığı olan türkləri cavanlaşdırmaq, «gənc xalqlar» sırasına daxil etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Guya türklərin tarixi hunlardan başlayır – hunlardan o tərəfə «türk» anlayışı yoxdur və s.»

Haşiyə: Qəzənfər müəllim bir dəfə söhbətlərimizin birində deyirdi ki, görəsən, bizdən nəsə qalacaqmı? Hörmətli professor, siz elə bircə dil tariximizə olan baxışımızın özümlü və özüllü konsepsiyasına görə əbədisiniz! Əbədi!

Q.Kazımov bütün elmi nəticələrini qədimliyin təməli – faktları üzərində qurur. Buna görə də əsaslı, bünövrəli, fundamental görünür.

Alim mühakimələrindən, mühüm elmi qənaətlərindən zövq alır. Sevinir. Yenə də yaxın tariximizin yaddaşında qalmış ifadəsindən. **Haşiyə:** Hər bir uğura sevinmək Qəzənfər müəllimin təbiətindən gəlir. Yaxşı yadımdadır. Tələbənin seminarlardakı, imtahanlardakı fəallığından necə də məmnun qalardı. Bir xasiyyəti də vardı, imtahan zamanı ən yaxşı tələbəyə birbaşa bilet çəkdirməkdən xoşlanardı. Onların sərbəst mühakimələri, elmi axtarışları ona ümid verərdi: Yəqin ki, «zəhmətimiz hədəfə getməz», – deyər düşündü. Doğrusu, yaxınlaşdı onunla həsbihəl olmaq bizim işimiz deyildi. Çünki Qəzənfər müəllimin həddən artıq adiliyi və ya ciddiliyi bizim üçün duyulmurdu. Duyulmaz idi...

Q.Kazımov dilçi alimdir. Amma o, 70 illik ömrün 55 ilini həm də ədəbiyyatşünaslıq, – ədəbi tənqid problemlərinə həsr edib. Biz onun bu yönlü məqalələrini çəşidləyəndə siz onun bir daha şahidi olacaqsınız. Qəzənfər müəllimin ədəbiyyatşünaslıq–tənqid problemləri ədəbi dil, bədii dil, bədii üslub, analitik təhlil problemləri üzərində qurulub. Doğrudur, biz onun ədəbi materiallarının dil analizlərindən başlayıb tədqiqlərinə bir struktural görünüş və dəyər vermək cəhdində oluruq. Və bir qədər oxucu üçün rahatlıq, anlaşılıq olsun deyər, – fəqət, əslində, bu yazılarda mövzu–problem ayrılımları yoxdur, çünki Qəzənfər müəllim yazdıqlarına, sənətkarlara, struktural yanaşmaya üstünlük verir, – əvvəlcə mövzu – mətləbə ekskursiya edir, hədəfi göstərir, sonra onun əhatəsini, hüdudlarını cızır, eskizləyir, yəni bizi problemin sərhədlərindən götürür, oxucunu əsər boyu «gəzdirir», bizə ən yaxın bələdçi olur. Alimin qaldırdığı problemlərin kökündə, özülündə geniş mənada Dil dayandırdığından – ədəbiyyatşünaslığa, yəni həm də mətləbimizə aid olan məsələlər şaxələrini, budaqlarını ondan götürür. Dil onun nəzərində problem-

lərin şərhı, izahı üçün təməl prinsipi olur. Bir diqqət edin, alimin ilk yazısı belə dil məsələləri ilə təşəkkül v  təkamül tapıb: «XIX əsr də və XX əsrin  nv ll rində yaşamıř Azərbaycan yazıçıları nın dilinin t dqi qı tarixinə dair». Məgər bu, onun yalnız dilçi alim oldu ğundan irəli gəlirmi? Əlbəttə, yox! Belə yanařsa q, onda g r k bütün dilçi alimlərimiz  d biyyatřunas-alim olaydı. T biri caizdirmi?! Elə buradaca onun yazı i dili, yazı i üslubuna aid olan m qal lerini  mumil şdir k: «Nəsrin řeriyy ti», «Mirzə C lilil ha q yolu», «Dəli K r n dili», «Yazı i dili və ədəbi dil», «XVI əsrin ədəbi dili», «Milli dil və onun aparı cı üslubları», «Dilin tarixi – xal qın tarixidir», «Qapalı dünyanın sirri və ya etnoteolinqvistik nəzəriyyə», «řairin poetik dili», «Mirzə İbrahimov v  dilimiz», «Poeziyanın řirin dili haqqında» və bařqaları. Hələ biz onun tədqiqlərində dil problemlərinin ř rhini, izahını, bədii materialdan kənarda olanları axtarmırı q, söhbətimizə m nc r etmirik. Onda g r k ařıqlar sayaqı bir «məclis qura q» və Q.Kazımovun elmi axtarıřlarından danıřma ğa bařla ya q, bu isə tükənməyən bir söhbətdir.

«Nəsrin řeriyy ti» məqaləsində professor bədii dilə « mumxal q dili, ədəbi dil qanunauy ğunluqları, sənətkarın söz dən istifadə bacarı ğı v  s z  estetik münasibətin» meyarı ilə yanařır. Elə oradaca tezisl şdirir ki, sənətkar v  söz, yazı i və dil problemi filolo q və estetl ri daim  z n   k n mürəkkəb,  oxřax li problemdir. Bu problem mövzu, fərdi üslub, ədəbi metod, yazı cının ictimai–siyasi mövqeyi ilə möhkəm ba ğlıdır. Baxın, problemə yanařma, müasir ədəbi material müəllif nəzərindən deyildir, ədəbi tarixin təcrübəsindən g l ndir: Nəsimi, Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M. .Sabir, C.Cabbarlı, S.Vur ğun sənəti müasir milli ədəbiyyatın qarřısında «nəhəng vəzifələr qoyur, estetik fikir məhz onların timsalında bu cür müəyyənləşir, geniřlik v  mürəkkəblik kəsb edir», – Q.Kazımov da bu məsuliyyəti müasir ədəbi tənqid v   d biyyatřunaslı ğa diqt  edir. Alim bir az da tarixiliy , ilkinliy  varır və qeyd edir ki, « slində, sənətkarın dilə münasibəti ilk sənət əsərinin yarandı ğı gündən m  yy nl şm y  bařlamıř, bədii əsərin dili haqqında ilk s z  sənət ustalarının  zl ri s yl miřl r».  rn yi Nəsimidə, Füzulidə g r r və az qala qula ğımızın  yr sm diyi bir məntiqə qeyd edir ki, Füzuli «Can söz d r, əgər bilirsə insan» dedikdə söz dil problemlərini az qala sona çatdırır, lakin onun «Ol səbəbdən...» sözləri ilə bařlayan m řur qit si artı q dilə nəzəri münasibətin b n vr sidir. A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə isə söz dən dilə keçir, – mülahizə maraqlı deyilmi? «M.F.Axundzadə bədii dilin bir sıra prinsip və tezislərini irəli sürür. Mollan sr ddin il rin, xüsusən, Mirzə C lilil qələmi ilə dilin mühüm nəzəri–estetik problemləri geniř ř kild  fikir meydanına çıxarılır, ilk dəfə olaraq, dil məsələləri bir ideya, bir mövzu kimi b -

dii əsərə daxil olur». Q.Kazımov bu sıradan sənətkar və alim ikiliyindən, təmasından alınan fikirlər məcrasında «Danabaş kəndinin əhvalatları», «Anamın kitabı», «Dəli yığıncağı» əsərlərini, B.Çobanzadə, Dəmirçizadə kimi alimlərin bədii dili dəyərləndirmə meyarlarını, prinsiplərini xatırladır və 30-40-cı illər bədii dilinin nümayəndələrini (S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq, S.Rəhimov, Ə.Əbülhəsən, H.Mehdi, Mir Cəlil, S.Rəhman və b.) – gənc qüvvələri sadalayır. Sonra dil və sənətkarlıq məsələlərini S.Vurğun, M.İbrahimov, H.Mehdi, S.Rəhimov, R.Rzanın nəzəri fikirləri boyunca yayımlayır, – bir diqqət edin, ədəbiyyatşünas–tənqidçi deyil, məhz şair və yazıçı fikri! Alim bu sıranı sonra Ə.Dəmirçizadə yönümü ilə əvəzləyir və deyir ki, o, üzünü tarixə tutmaqla düz yol götürmüşdür, – tarixi araşdırmalar müəyyən həddə çatdıqdan sonra müasir ədəbiyyat tənqidin meydanına dartıldı – bu yolda A.Axundov, T.Hacıyev, Y.Seyidov, A.Məmmədov, K.Vəliyev, K.Abdullayev və başqaları ısrarlı göründü. Və onlar 60-cı illər nəsrinin dil və sənətkarlıq məsələlərini, onun ideya–estetik prinsiplərini, sosial-ictimai dəyərlərini müəyyənləşdirməkdə ədəbiyyatşünas–tənqidçilər qədər iş gördülər.

Q.Kazımov bədii dil anlayışında fərdi üslubu kənarında saxlamır. Çünki elə fərdi-bədii üslubunda yazıçı həm də öz mövqeyini, ümumxalq dilinə münasibətini, əsaslandığı estetik prinsipləri təməl bilir. «Fərdi üslub isə əsasdır və yazıçının orijinallığı onun fərdi üslubu ilə müəyyənləşir». Bu fərdilik, fərdi üslub isə sənətkarın təhkiyə ustalığı, xalq dilindən necə yararlanması, hansı bədiilik şərtlərinə əsaslanmasıdır, – Qəzənfər müəllimin qənaətləri belədir.

Alim sonra «nəzəri modeldən» – belə deyək, praktik «iş» keçir, bu yöndə «fərdi dil bədii və obrazlı olmalıdır» – deyə çoxsaylı tezislər irəli sürür, göstərir ki, yazıçı xalq dilini dərindən bilməlidir, – Mirzə Cəlili və Haqverdiyevi nümunə göstərir, – bədii dil ümumxalq dili ilə ədəbi dilin sintezindən ibarət olub, dilin ən zəngin ifadəlilik vasitələrini özündə birləşdirməlidir. Həqiqi yazıçı ana dilinin tarixinə dair aldığı birləşmələr əsasında, yüksək yazıçı duyğusu ilə dilin ən incə, zərif, emosional, eyni zamanda, ən kütləvi, kütləviləşə bilən tərkib elementlərini bədii dilə gətirməli, ədəbi dili zənginləşdirməlidir. Tənqidçi elə bu tələblərdən sonra sual qaldırır: bəs ədəbi dilə xidmət necə olmalıdır? Dilçi alim yazıçı dilinə üstünlük verir, yazıçı xalq dilinə dərindən bələd olduğuna görə dilçi–tənqidçidən də yüksəkdə durur. Həm də onun ədəbi dilə xidməti, – xalq dili materialı yazıçı tərəfindən dərindən işlənməli, lüzumsuz elementlərdən təmizlənməli, poetik normalar əsasında gücləndirilməlidir – hökmündə müəyyənləşir. Yazıçı imkan daxilində bədii dili alınmalardan, xüsusən, yersiz alınmalardan qorunmalıdır, obraz nitqinin

tipikləşdirilməsi prosesində alınmalara son dərəcə ehtiyatla yanaşmalıdır, – tələbini irəli sürən Q.Kazımov qeyd edir ki, Hadi, Cavid kimi böyük sənətkarlar qatı türkçü olduqlarından milli dilə birtərəfli münasibətdə olmuşlar. Elə buradaca qeyd edim ki, hörmətli alimimizlə razılaşmaq olmaz, – axı o, H.Cavidin ortaq dil, ortaq məkan təfəkkürünü, idrakını nəzərə almamış deyil, – onların dili doğrudanmı, türk dil müəyyənliyindən (osmanlıcadan) çox kənarlarımı çıxır? Bəlkə gələcək daha çox Cavidlərdədir, – tarixi, gələcəyi nə bilmək olar ki! Q.Kazımov bədii dil cəhətdən 60-cı illər nəsrini nümunə olaraq göstərir, – «Anar, Elçin, F.Kərimzadə, Y.Səmədöglü, İ.Məlikzadə, S.Azəri, M.Süleymanlı kimi yazıçılarımızın dili xalq dilinin dərin qatlarına nüfuz edə bilmə imkanları, bədiiilik və obrazlılıq keyfiyyətləri ilə rəğbətlə qarşılıq, oxucunu özünə çəkir». Bu sənətkarlar o cəhətdən daha yüksək qiymətləndirilir ki, onların əsəri daha çox bədiidir, – bədiiilik yalnız forma deyil, bədiiyin həlli yüksək ideya daşıyıcıları olan mövzu ilə bədii təsvirin bütün əsas vasitələrinin uyğunluğu probleminin həlli əsasında müəyyənleşə bilər. «Bu uyğunluq yazıçının istedadı, yazıçılıq təcrübəsi, seçdiyi mövzunun gerçəkiyə münasibəti ilə bağlıdır». Qəzənfər müəllim bədiiyin ən mühüm şərtini əsərin dilinin mükəmməliyində görür. Bu da maraqlıdır. «Bədiiyin yüksək dərəcəsi məzmun xəlqiliyi və bədii forma demokratikliyinin harmoniyasından doğur». Bədiiilik dedikdə bədii əsərin janr, quruluş – kompozisiya, süjet məsələləri ilə yanaşı, əsərin dili, bütün təhkiyə və dialoqlar, hər bir nitq detallı və bütün obrazlılıq vasitələri cəm halında nəzərdə tutulur. Və sonra alim bədii yaradıcılığın iki əsas tipindən biri kimi nəsr tipi və tipajlarından gəlişmələr edir, – vəznli, qafiyəli nəsrədən, nəsrin janrlarından, nəsrin intonasiyası, nəsrin – həqiqi prozanın poeziyasından, Qoqoldan, Puşkindən, Belinskidən. Sonra fikirlərin axarına milli realist nəsrimizin inkişafı, dinamikası qoşulur, – bu cəhətdən C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənşəmli, Qantəmir, B.Talıblı, T.Ş.Simürğ, M.S.Ordubadı, Mir Cəlal, S.Rəhman, M.İbrahimov, S.Rəhimov, H.Mehdi, Ə.Əbülhəsən, Ə.Vəliyev, B.Bayramov və İ.Şıxlıya minnətdarlıq edilir. Hazırkı nəsrin aparıcı qüvvələri: İ.Hüseynov, S.Əhmədov, F.Kərimzadə, Anar, Elçin, Y.Səmədöglü, Ə.Əylisli, İ.Məlikzadə, S.Azəri, M.Süleymanlı, T.Hüseynov isə önəmli ədəbi ənənələrdən gəlmiş və 70-80-cı illər ədəbiyyatımızı xeyli zənginləşdirmişlər.

«Mirzə Cəlilin haqq yolu» məqaləsində başlıca tezis yazıçının canlı dili ədəbiyyatımıza gətirməsidir. Q.Kazımovun «Anamın kitabı»na baxış fərdiyyəti bundadır ki, burada «Milli müqəddərat məsələsi orijinal bədii vasitələrlə, epik təhkiyə və kinayəlilik üsulları ilə, bəzən də rəmzi ümumiləşdirmələrlə təsvir edilmişdir. Pyesin məzmununu təşkil edən

mühüm məsələlərdən biri «millətin mövcudluğu üçün zəruri şərt olan ana dili məsələsidir». Tənqidçi məsələyə yanaşmanı komikliyin, ümumən bədii gülüşün işığında həll edir – yazıçının bu «formatda» yanaşma üsulunu dəyərləndirir və geniş təhlillər verir, komikliyin şərtliliklərinə qarşı «Dəli yığıncağı»ndakı satirik ifşanı qoyur. Yazıçı birliyindəki müxtəlifliyin – bu antitezalığın mahiyyətinə varır, – təzahürü məkan olaraq Cənubi Azərbaycanda göstərir. Mirzə Cəlil sarkazmlarının obyektləri – xalq dilinə, mədəniyyətinə həqarətlə baxanlar, «pul-pul» deyərək mənlərini satanlar: hakimlər, hacılar, tacirlər, ruhanilər; laqeydlər, maymaqlıq komikliklə faciəviliyin üstündə gəzdirilir. Qəzənfər müəllim «Danabaş kəndinin məktəbi» pyesindən – maarif və məktəb məsələlərindən danışanda da dil məsələsini qabardır, tezisləşdirir ki, dil məsələsi, ümumxalq dilinə münasibət C.Məmmədquluzadəni ömür boyu düşündürmüşdür. Sovet dönəmində «Sirkə», «Şeir bülbülləri» hekayələrini yazanda da ana dilinin taleyi məsələsini düşünmüşdür. «Sirkə»də bu cəhətdən Əhməd Fitrətlərin ümumxalq tələffüz tərzindən qaçaraq, türk- osmanlı tələffüzü ilə danışmasını lağa qoyur. «Şeir bülbülləri»ndə isə kosmopolit ziyalılar, milli heysiyyətini itirmişlər lağa qoyulur. «Müəllif o ziyalıların nadanlığına gülür ki, onlar Azərbaycan xalqının ruhuna yabançıdır, ərəb, fars, osmanlı dili və ədəbiyyatını zorla Azərbaycan mədəniyyətinə calamaq istəyirlər, o ziyalıları ifşa edir ki, onlar «xalq üçün real əhəmiyyəti olmayan, real zəminlə bağlanmayan, dilə qəliz ərəb, fars söz və tərkibləri gətirirlər, xalqın anlamadığı, bayağı şeir nümunələrinin aşığıdırlar». Q.Kazımovun qənaəti budur ki, ədəbi dilimiz canlı xalq dilinə son dərəcə yaxınlaşmaqda «Mirzə Cəlil ruhuna borcludur».

Qəzənfər müəllim «Dəli Kür»ün dilinə həsr olunmuş məqaləsində romana yanaşmanı da bədii dildən başlayır, məqalədə üstünlüyü İ.Şıxlı dilinin koloritliliyinə, yazıçının etnoqrafik dialektizmlərdən istifadə bacarığına yönəldir, – fərdiləşdirir ki, bu üslub fərdir, İ.Şıxlı yaxşı bildiyi, dərinə bələd olduğu, diqqətlə tədqiq edib öyrəndiyi hadisələri qələmə alır, ona görə də romanlarına obrazların xarakter və təfəkkür tərzinə uyğun qurulmuş təbii dil xasdır. Təbiilik də budur ki, «Dəli Kür»ün dili yığcam, ifadəli cümlələrlə reallaşır, hadisələr bir-biri ilə sürətlə əvəz olunur, xarakterlər daha sürətlə açılır; yazıçının təsvir dili canlıdır, ifadəlidir, oxucu zövqünə uyğundur, obrazların daxili aləmi, psixologiyası, düşüncə və hərəkətləri təbii, obrazlı və emosionaldır».

«Yazıçı dili və ədəbi dil» məqaləsində B.Bayramovun «Tək palıdın kölgəsi» romanında obrazların nitqi ilə müəllif təhkiyəsinin fərqi varılır. Bu isə məqalələrin canlılığına, ruhuna, Q.Kazımov sözünün nəfəsinə, qüdrətinə dəlalət edir.

«XVI əsrin ədəbi dili» məqaləsi görkəmli alim Samət Əlizadənin dilimizin tarixinə aid tədqiqlərinə həsr edilmişdir. Alimin (S.Əlizadənin) tədqiqləri – problemləri də hüduvludur: XVI əsrdir, XVI əsrin bütün dil səviyyələrinin göstəricisidir. Nə gözəl kələmdır ki, XVI əsrin tədqiqatçısı elə Füzuli, Qurbani, Xətai, Behzad və Sultan Məhəmmədə layiq olmalıdır, – deyir. Sonra da Q.Kazımov incələməyə çalışır ki, S.Əlizadənin dil tarixindəki xidmətlərinin yeri, «hücrələri», «qələsi» aydın görünsün. Çox qəlbi fikirdir ki, Qəzənfər Kazımov alimin belə bir tezisini sitat gətirir: «XVI əsr mərhələsi yazı dili materiallarının çoxluğu, zənginliyi və rəngarəngliyi ilə Azərbaycan əbədi dilinin XIX əsrə qədərki bütün mərhələ və pillələrindən üstündür». Başqa bir tezis XVI əsr üçün klassik üslub və danışiq üslubunun səciyyəvi olması ilə bağlıdır. Yenə də qəlbi fikirdir ki, – birincinin yüksək yaradıcısı Füzuli, ikincinin Qurbanidir. Hər iki üslubun birləşdiyi, qarışdığı, qovuşduğu mənbə Xətai yaradıcılığıdır, – deyir və göstərir ki, birinci üslubun 17, ikinci üslubun 14 əlaməti vardır. Və o, funksional üslubların mövcud vəziyyətini araşdırdıqdan sonra ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarını müəyyənləşdirir.

Q.Kazımov fərdiləşdirir ki, S.Əlizadə H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə qədər qədim yazıların «oxusuna» bələd olan alimdir, – XVI əsrə məxsus bədi, elmi, tərcümə dili materialları əsasında əsrin fonetik və orfoqrafik normalarını müəyyənləşdirmək sahəsində xeyli iş görmüşdür. Tədqiqatın ümumiləşdirici, inteqrativ tezisini Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasımi, Həbib, Füzuli, Xətai, Qurbani kimi XVI əsr şairlərinə aid edir. Bildirir ki, onların yaradıcılığında milli sözlərin üslub mənsubiyyəti üstündür. Diferensial tezis isə bundan ibarətdir ki, Füzuli hər halda onlar içərisində mövcud tərifiət qanunları çərçivəsində qalıb məhdudlaşmayıb, – məsələn, Xətai kimi (Xətai dili qızılbaş-şii terminologiyası üzərində irəliləyib – Q.Kazımov və S.Əlizadə bu fikirdədir – Red).

S.Əlizadənin nəzəri fikirlərinin bəzi məqamlarını professor qəbul etmir. O, etirazlıdır ki, S.Əlizadə nə üçün XVI əsr ədəbi dilini bütünlükdə Nəsimidən geri hesab edir, xalq şeiri ilə klassik üslub arasındakı rəqəbət fərqi nə üçün olmalıdır. Xətai – Səfəvi dövlətçiliyi, əslində, ədəbi dilin öz dövlətçiliyidir, – həmin ədəbi dil dövlət dili elan olunursa, bu, nə üçün gerilik hesab olunmalıdır. Xətainin dili Füzuli ədəbi dil səviyyəsindən niyə aşağı olsun gərək? Q.Kazımov: «Bircə, Xətainin xidməti daha böyükdür. Füzuli də Xətainin yetirməsidir. Xətai farslaşdırma siyasəti yeritsə idi, bəlkə, Füzuli heç olmazdı. Lakin sənətkarlıq, sənət zirvəsini fəth etmək qüdrəti başqadır, bunu inkar etmirik». Qəzənfər müəllim dil tarixi ilə məşğul olanlara münasibəti baxımından da S.Əlizadəyə etiraz edir. Ə.Dəmirçizadənin tənqidini, M.Hüseynzadə və H.Mirzəza-

dənin daha çox təqdirini düzgün hesab etmir. Çünki: «Xətai – Füzuli mərhələsinin ilkin həqiqi elmi tədqiqi baxımından müəllif daha çox Ə.Dəmirçizadəyə minnətdar ola bilərdi».

«Milli dil və onun aparıcı üslubları» məqaləsi isə eyni problemə yanaşmanın başqa cür təzahürüdür. Q.Kazımov bu sıradan Muradxan Cahangirovun milli ədəbi dilin təşəkkülü ilə bağlı tədqiqatını yüksək qiymətləndirir («Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü», I hissə, 1978; «Milli təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları», II hissə, 1983). Həmin tədqiqatın elmi-tarixi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, alim ümumiləşdirir ki, «Muradxan müəllimin doktor, akademik olub-olmadığı heç kəsi maraqlandırmasa da, bu əsərlər lazım olacaq, milli dil və millətin varlığı müddətində bu əsərlərə daim ehtiyac hiss ediləcək». Alim dil və milli dil tarixi problemlərini görkəmli dilçi alimlərin tədqiqatları boyunca tənqid süzgecindən keçirməyə, haqqında şərh və izah verməyə, ümumi panoram təsəvvürü yaratmağa özünü ehtiyaclı görür. Elə bu səbəbdən də müxtəlif vaxtlarda eyni mövzuda yazdığı məqalələrini oxucu diqqətinə çatdırmağa qərarlı olur. Budur, bir məqalə də problemin daimiliyi, yaşarılığı baxımından qarşımızdadır: «Dilin tarixi – xalqın tarixidir» məqaləsi. Q.Kazımov sovet dövrü ədəbi dilimizin tədqiqi tarixini izləyir, panoramlaşdırır. Məqalədə birinci problemin qoyuluşu: «Xalqın tarixini bilmədən ədəbi dilin tarixini öyrənmək olmaz». Q.Kazımov 20-30-cu illərdən tədqiqini tapan dil tariximizin dövrəşdirilməsi problemini B.Çobanzadədən başlayır. Alimlərin xidmətlərini onunla bağlayır ki, onların dil tarixinə münasibəti xalqın tarixindən, tarixin özündən başlayır, çıxış nöqtəsini məhz buradan götürürlər. Bu cəhətdən həm də Y.Yusifovun, Q.Qeybullayevin tarix sahəsində tədqiqlərini əhəmiyyətli hesab edir. Beləcə, Q.Qeybullayevin «К этногенезу азербайджанцев» (1991) kitabını, 1994-cü ildə çap olunmuş «Azərbaycan tarixi»ni mövcud konsepsiyalardan sərf-nəzər edilmiş tarixi-elmi, lingvistik materialların işığında obyektiv şərhini tapan əsərlər kimi yüksək qiymətləndirir. Xüsusilə, birinci kitabı «Şumer dövründən bəri Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfaların etnik mənsubiyyətini aydınlaşdırmaq» baxımından misilsiz hesab edir. Q.Kazımov Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının mövcudluğunu inkar edənləri inkar edərək ümumiləşdirir ki, «Tarix və dilçilik ədəbiyyatı göstərir ki, türklər bu yerlərin (qədim Aratta dövlətindən başlayaraq, Manna, Maday, Atropatena, Alban dövlətləri – *red*) ən qədim sakinləridir: dəfələrlə türk tayfalarının gəlişləri, gedişləri olmuş və onlar tədricən qüvvətlənmişlər. Tədqiqatlar dərinlərə getdikcə sirlər açılır, müxtəlif ölkələrin ərazilərindəki aborigenlərin etnik tərkibi daha aydın müəyyənləşir».

Q.Kazımovun «Qapalı dünyanın sirri və ya etnoteolinqvistik nəzəriyyə» məqaləsi İ.Hüseynovun (Muğanna) «İdeal» romanı haqqındadır. Tənqidçi «İdeal»ın tədqiqini «Əbədiyyət», «Gürün», «Cəhənnəm» əsərlərindən («Dünya» jurnalı, 1993) başlayır, romanın mərhələli inkişaf yolunun «Yanar ürək» (1960) və «Eşq dəlisi»ndən (1984) keçdiyini, böyük təbəddülatla «İdeal»a çevrildiyini qeyd edir. «Yüksək bəşəri məsələlər üzərində qurulmuş əsərdə» yazıçı milli problemlərdən kənara çıxmış, «bir kökdən olan bəşər dili, din və etnosların taleyi, keçmişi ilə» ciddi məşğul olmuşdur. Q.Kazımovu elə bu səbəbdəndir ki, bütünlükdə əsərin sosial-ictimai, bədii-estetik siqləti deyil, onu məhz «Qapalı dünya» hissəsi daha çox maraqlandırmışdır. Əsərin ideyasını, yazıcının bizə təlqin etdiyi fikirlərin əsas tezislərini ümumiləşdirmək üçün romanın «Qapalı dünya» fəslini diqqətlə oxumaq, ulu köklərin adından yazıcının söylədiklərinin mahiyyətinə varmaq lazımdır», – deyir. Q.Kazımov mahiyyəti dərk edə bilmək üçün yığcam şəkildə əsərin süjetinə varır. Struktural olaraq, başda Sultan Əmirli – raykomun I katibi dayanır. O, Bakıya Mirqəzəbin məhkəməsinə gəlmişdir. Kəndə gəlmiş qardaşı oğlu Səməd haqsızlıqları görüb, işləmək istəmişdir. Özünü kolxoz sədri elan etmişdir. Lakin Sultan Əmirli onun işləyə bilməyəcəyini bildiyindən Səmədi dərhal Bakıya gətirmişdir. Onu Seyid əmilərinin yadigarı olan «Vərəsə» ilə tanış edir – ulu babaları Odərlər və onların ölkəsi Bağday haqqında şirin bir əhvalat danışmış gözlərini əbədi yumur.

«Şairin poeziya dili» və «Poeziyanın şirin dili haqqında» məqalələri R. Rza və İ.Əfəndiyev haqqındadır. Biri poeziyanın, digəri nəsrin görkəmli nümayəndəsi. Fərqi yoxdur. Qəzənfər müəllim ədəbiyyatımızın ən müxtəlif sənətkarları haqqında, onların növ və janr tipologiyası haqqında ehtizazla danışan və yazan alimdir. Bu iki məqalədə başlıca məsələ məhz «dil» problemi, bədii dil mövzusuudur. Qəzənfər müəllim bütün hallarda zəngin ana dilinin poetik imkanlarından istifadənin necəliyi əsasında bədii dilin qüdrətini, onun doğurduğu estetik mədəniyyəti və söz yaradıcılığı mühitlərini izləyir.

R.Rza tənqidçi təfəkküründə öz qidasını, gələcəyini sərbəst şeir müəyyənliliyindən alır, bu səbəbdən də məktəb olmaq etibarını ilə cavan görünür. Amma təbiidir ki, R.Rza yaradıcılığı da klassik poeziya ənənələrindən sərf-nəzər edilmir, Nizami, Füzuli, Sabir kimi sənətkarlardan qaynaq götürür.

R.Rza poeziyası fikir poeziyasıdır. Bu, R.Rza şeirində yeni «format»da, söz və qafiyə təzəliyində təzahürləşir. Alim yazır: «Dədə Qorqud poeziyası kimi, R.Rza poeziyası da məzmunca dolu olmaqla yanaşı,

daha çox ritmə əsaslanır: «O yoruq bilməz vücudun sadə qəlbi yoruldu. Son dəfə vurdu... Durdu».

Q.Kazımov R.Rza poeziyasına məxsus fərdi duyumun bir özünə-məxsusluğunu onun bədii fiqur kimi müqayisələrdən istifadə bacarığı ilə bağlayır, tənqidçi bu cəhəti bədii kəşf adlandırır: «Şairin poeziya dilinin canlılığında poetik kəşf səciyyəli yeni müqayisələrin rolu böyükdür. Müqayisələrdə bənzəyənə bənzədilən arasında gizli rəbitə müəllif tərəfindən ustalıqla üzə çıxarılmışdır». «Bir yanında ömür kimi axır su». «Tom qaradır anasının gözü kimi». «Parisdə bu gün hava yenə tutqundur: minlərlə fransızın könlü kimi». «Külək ac it kimi vurnuxur».

Alimin ədəbi təfəkküründə qiymətləndirilir ki, R.Rza sözü kifayət qədər metaforik olan sənətkardır. Onun bədii təfəkküründə «gizli müqayisələrin arxasında mücərrəd varlıqlar şairin qələmi ilə ustalıqla şəxsləndirilir». («Əqrəblərin ucundan zaman əriyib düşür saniyə damlaları»). «Azad gənclik qabağına şeirim gülə-gülə çıxsın».

Qəzənfər müəllim R.Rza poetikasının «görünməyən» yerlərinə işıq tutur, «gizlinləri» üzə çıxarmağa inadlı olur. Budur, bir poetik fiqur da mübaligələrlə bağlıdır. «R.Rza poeziyasında mübaligələr də ictimai fikrin qabarıq ifadəsinə yönəldilmişdir. Müqaisə və metaforalar, komik və lirik mübaligələr nifrət və məhəbbət, şairin təbii hissələrinin əks qütblər üzrə amplitudları kimi çıxış edir». Q.Kazımov daha yeni deyimləri, fikirləri bir az da söyləməyə israrla cəhd edir: «Şairin yaradıcılığında nəzəri cəlb edən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də əlaqəsi olmayan hadisələrin gözlənilməz əlaqələndirilməsidir» («Qara saçlı bir qız bilek və təbəssüm satır». «Tabunun silahı yox idi. Birinci döyüşdə düşməndən bir yara, bir də silah aldı...»)

R.Rzanın oksimoronlar yaratmaq bacarığından da professor ürəklə danışır, belə təsvir (ifadə) vasitələrindəki ictimai məzmunu qabardır: «Əyilməyən bayraqlar öpdü o gün ölməyən bir cansızın böyük məzar daşını». Q.Kazımov R.Rzanın poetik ümumiləşdirmələrinin uğurundan danışır, onların «zamanı», zaman içində ağrı və əzabı, sevinc və kədəri ifadə etmək gücünün fərdiyyətini ifadə edir: «Evlər gördüm – külə dönmüş, çaylar gördüm qupquru. Körpə gördüm – dodağından damla-damla qan sızır. Qoca gördüm – əyilmişdi sinəsinə ağ başı. Bacı gördüm – yerə diri basdırılmış qardaşı. Ana gördüm – bir gecədə qara saçı ağarmış...»

«Poeziyanın şirin dili haqqında» məqaləsində də təsvir-təəssürat, şərh və izah, analiz və sintez obyektə bədii dildir – İlyas Əfəndiyevin poetik nəsrinin dilidir. Professor İ.Əfəndiyevi «görünməyən tərəfdən» daha çox təqdim etməyə cəhd edir. Mövcüd ədəbi tənqidi fikirdən başqalaşmaq istəyir. Baxın: «İlyas Əfəndiyev nəsrinin dili onun aparıcı keyfiyyəti ilə, çox zaman hadisələrin birinci şəxsin dilindən söylənilməsinə

əsaslanan üslubi-poetik-bədii tədqiqatla bağlıdır. Lirik «Mən» insan təbiətindəki bütün ziddiyyətləri çözməyə, obrazın mümkün hissi-psixoloji aləmini vüsətlə üzə çıxarmağa imkan vermiş, yazıçı öz «Mən»ini obrazın – birinci şəxsin «Mən»i timsalında, bir növ, insan təbiətinə müdaxilə etmədən səciyyələndirə bilmişdir.

Qəzənfər müəllim poetik fərdiyyətin ikinci sırasını hadisələrin təsvirindəki intensivlikdə görür, – artıq haşiyə və dialoqların redaktəsi, təhkiyə və dialoqların ümumiləşdirmə gücü, xalq dilinə, xalqın müdrikliyinə inam hissi hadisə və obrazların təsviri prosesində yazıçıya hüdudsuz imkanlar verir, – deyə qeyd edir.

Alim İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilinə də diqqət yetirir, dil xüsusiyyətlərini, dilindəki fərdilikləri incələyir. Əslində, bu fərq, fərdiyyət bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, müxtəlifdəki birlikdədir. Bu da tipik bir nümunə: «İ.Əfəndiyev lirik-psixoloji dram və nəsr dilinin yeni bir vüsətlə inkişafında dövrün banisi səciyyəli ən müqəddir sənətkarı sayılır. Dramaturgiyamızdakı ritorikliyi ustalıqla təbii insan mükəlləmləri ilə əvəz edə bilmiş, sadə, sərrast, təbii-emosional replikalarla nəsihətçilik ənənəsini geridə buraxmışdır». Bir az da dəqiq lakonikliklə: «Sözləri fraza mühitində əridərək, fikri məcazlarla irəlilətmə üsuluna üstünlük vermişdir. Sintaktik bütövlərdən bir-birinə usta məntiqi keçidlər poetik mətnin təşəkkülündə həlledici amil olmuşdur. Hadisələrin çox zaman gərgin nöqtələrin birindən başlaması, maraqlı və gözlənilməz başlanğıc və sonluqlar, sujet rəngarəngliyi, ahəngdarlıq və musiqililik, intonasiyanın dolğun nəfəsdərmə ilə tamamlanması, dialoq nitqinin qısa, yığcam, emosional quruluşu, poetik sintaksis – rəasional fikrin saxlanması ilə «məlum olanların» ixtisarı, söz sırası, məntiqi vurğu, müxtəlif üzvlərin və mürəkkəb cümlə komponentlərinin aktualaşdırılması üsulları, müraciət və münasibət bildirən söz və birləşmələr, presuppozisional imkanlar əsasında bir çox şeylərin xatırlanmasının oxucunun ixtiyarına buraxılması – implisit ifadə forması, xalq frazeologiyasından yeni çalarda istifadə və s. yazıçı ideyasını dəyərləndirən, əsəri ədəbi aləmin sevgi mənbəyinə çevirən əsas amillər olmaqla özünəməxsusluğu ilə seçilir». Və yekunlaşdırır ki, «İlyas Əfəndiyevin bədii nəsrinə və xüsusilə, dramaturgiyası faciələrlə dolu tariximizin həqiqi salnaməsidir».

Professor 40-a qədər nəslin auditoriyasında nəsil-nəsil tələbələrə İlyas Əfəndiyevin ədəbi dil nümunələrini əzbər söyləyir və bu cəhətdən onun həmin cümlələri yerli-yerində, məqsəddən asılı olaraq, ehtizazla işlətməsi yaxşı yadımdadır.

«Mirzə İbrahimov və dilimiz» məqaləsi yazıçının həm nəsr dili, həm də nəzəri görüşlərinin ifadəsidir. Yaxşı haldır ki, Qəzənfər müəl-

lim bədii dil nümunələrindən, «formatlarından» danışarkən poetik fərdiliklərə daha çox varmağa cəhd edir, yazıçıların üslub fərqlərinin göstəricilərini ifadə etməkdə maraqlı, inadcıl olur, bu da onun bədii materiala dərinədən bələd olmağından irəli gəlir. M.İbrahimov nəsrindən danışan tənqidçinin görünüşü bucağına bir fikir verin: «M.İbrahimovun bədii dili ona görə kamil və nümunəvidir ki, bu dildə normalılıq və obrazlılıq vəhdət şəklindədir... M.İbrahimov nəsrinin gücü insan psixologiyasının çətin görünən tərəflərinin real və təbii ifadəsini verə bilməsindədir. Onun əsərinin hər bir kiçik epizodunda, təsvir, təhkiyə və dialoqlarında real və təbii insanla, insanın canlı mühakimələri ilə qarşılaşırıq. Nəsrin intonasiyası, ümumi ahəngi hər an onun təmkinli poetik vüsətini təlqin edir»... Və yazıçı haqqında başqa fikirlər, dəyərləndirmələr. Həm fərdi, üslubi, həm də elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr...

Q.Kazımov dilimizin ədəbi, bədii xüsusiyyətləri, poetikası haqqında qiymətli elmi məqalələrin müəllifidir. O, dil tariximizlə bərabər, ədəbiyyatımızın tənqid və şünaslığı ilə də ardıcıl məşğul olmuş, görkəmli sənətkarlar haqqında elmi fikir söyləmişdir. Bu cəhətdən klassiklərdən: Nizami, Füzuli, Qurbanidən tutmuş, müasir sənətkarlarımıza qədər: Mir Cəlal, İ.Şıxlı, İ.Məlikzadə, S.Əhmədov, Ə.Cəfərzadə, V.Babanlı, S.Səxavət, B.Bayramov, Ə.Əylisli, H.Arif, F.Kərimzadə, Anar, M.İbrahimbəyov, S.Azəri, İ.Hüseynov, Y.Səmədoğlu və başqaları haqqında yazılarını göstərmək olar.

Q.Kazımov dilimizin təbiətinə, dil qatlarına, ərəb və fars dillərindən alınmalara dərinədən bələd olduğundan klassik poeziyanı daha rahat «oxuya» bilməmiş, geniş poetik araşdırmalar aparmışdır. Bu baxımdan Füzuli, Xətai, Qurbani, A.Ələsgər, Şəhriyar, N.Nərimanov, C.Məmməd-quluzadə və başqaları haqqında tədqiqləri həmişə müasirdir.

«Gözəllik və eşq, qəm yükü və dözümlük» məqaləsi Füzuli poetikasına baxışın təzəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Alim Füzulinin eşq fəlsəfəsi haqqında poetik məntiqini içdən qaldıraraq təqdim etməyə xüsusi səy göstərir. İfadə edir ki, Füzuli kainatın mayasını eşqdə görüb, onun poetik dünyasında eşqin məzmunu hüduzsuzdur. Q.Kazımova görə, Füzulinin eşq fəlsəfəsi gözəlliklə, hüsn və vəcahətlə vəhdətdədir. Bu eşqin hüsnü, vəcahəti nə qədər böyükdürsə, həm də yüklüdür, – qəm yüklü, kəndər yüklüdür. Buna görə də onda dözümlük vardır. Füzuli eşqinin mənbəyi hüsnə, ilahi dərkəddir. Füzuli eşqini əbədləşdirən isə sözdür. Füzuli sözü göydən alıb göylərə qaldırır. Füzuli sözünün seyrinə, cazibəsinə Qəzənfər müəllim çoxsaylı zəngin poetik fiqurlardan gəlir, onun müqayisə, təşbeh, metafora, mübaliğə ustalığından, bədii formanın həm də məna və məzmun ehtiva etmək bacarığından bəhs edir. Fikrimizə arğac üçün bəzi məqamların izinə düşək. Q.Kazımov yazır: «Füzuli poeziyası

müqayisə və mübaligələrin misilsiz yatağıdır. Şairin məhəbbəti bunların köməyi ilə yanğıya, alova çevrilir».

Füzuli şeirinin fikir və məna yükü ictimai-fəlsəfi mövqedəndir, – şair duyğu və düşüncələrini müqayisə, metafora və metonimiya ilə gücü ilə qanadlandırır: *Key gəh qədim kimi xəmidə, gahi pür olan misalididə!* – Leyli ayın aldığı vəziyyətlərdə öz taleyini görür: dairəvi formasını yaşla dolmuş göz bəbəklərinə, qövs şəklinə olan bütövləşməmiş formasında olanı Məcnunun həsrəti ilə əyilmiş qəddinə bənzədir.

Qəzənfər müəllimin poetik təhlilləri çeşidli, geniş və mənalıdır, – oxucunu düşündürür, maraqlı edir. Hər bir təhlildə alim ali səviyyədə irəliləyir, vüsət, romantika alimi də ali vəziyyətdə saxlayır. Çünki «Füzuli nağıl danışmır, onun təsvir etdiyi hər bir detal fəlsəfi fikrin yüksək poetik ifadəsindən ibarət olub, ecazkar məhəbbət boyası hopdurulmuş misilsiz sənət nümunəsidir... Füzulidə orta hədd, miyanə söhbət yoxdur. Şair daim zirvəyə can atır, obrazın mənəvi-psixoloji aləminə güclü və gözlənilməz mübaligələrlə güzgü tutmağı sevir».

Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,

Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilən -

beytinin yozumu Q.Kazımovda ənənəvi olmaqdan başqa, həm də belədir: birinci misrada «dərə» sözünün antonimi olan «dağdan» danışılır, ikinci misrada həm bu məna, həm də «dağ çəkmək», «dağlamaq» sözünün kökü olan «dağ» vardır. Şair ikinci misrada hüsn, gözəllik dəlisi olan aşiqin bədənində vurulan dağlara və həmin dağlar qaysaq bağladıqca onları dırnağı ilə qoparıb atdığına işarə edir... Şair demək istəyir ki, «Bisütun ağırlıqda minlərlə dərd yükünün altından çıxmışam». Alim başqa bir beyti alır:

Yerdən, ey dil, göyə qovmuşdu sirişkin mələgi,

Anda həm qoymayacaqdır onları əfğanım -

misralarının mənasını belə izah edir: «Ey ürək, göz yaşların mələkləri yerdən göyə qovmuşdur, orada isə onları fəryadlarını rahat qoymayacaqdır». Mübaligə həqiqətən fantastik xarakterdədir – aşiqin göz yaşları Yer üzünü tutmuş, Yerdə mələklərə yer qoymamışdır, buna görə də mələklər göyə qalxmışlar, amma şairin – aşiqin odlu ahları, fəryadları onları orada da rahat qoymayacaqdır. Təhlillərdə belə nümunələrin izahı çoxdur.

Füzuli obrazlılıq zamanı Şərqi elmi-fəlsəfi, dini yaddaşından geniş istifadə edir. Qissələrə, əfsanələrə, rəvayətlərə üz tutur: Yəqub, Yusif, beytul-həzən anlayışlarını ortaya gətirmədən misraların alt qatı ilə onları gətirir və dərin fəlsəfi ümumiləşdirmələr verir.

Q.Kazımov qeyd edir ki, Füzuli tablolarının yaradılmasında mübaliğə, müqayisə və metaforalarla yanaşı, başqa məcazlar da iştirak edir, lakin bunlardan biri əsas olur:

İltimas etdim səbadan tutiya çəkdirməyə,
Ağlama, ey göz, qubari-dərgəhi nəm olmasın.

Beytdə aşıqın surəti obrazlar vasitəsi ilə belə poetikləşdirilir: ey gözüm, səhər yelindən xahiş etmişəm ki, (dilbərin dərgahının torpağından) gözlərimə tutiya çəksin, ağlama ki, (dilbərin) dərgahının torpağı nəm olmasın (və səba yeli onu qaldırıb gözlərimə tutiya edə bilsin).

Qəzənfər müəllimin, demək olar ki, bütün məqalələrində «konsovka»lar, yekun sözlər olur. «Gözəllik və eşq, qəm yükü və dözümlük» məqaləsi də ümumi bir fikirlə bitir: Füzuli sənətinin sehri hər bir misrasının və bütövlükdə Füzuli poeziyasının dərkindədir.

Q.Kazımov Qurbani haqqında monoqrafiya yazmış («Qurbani və poetikası», 1996), onu zəmanəmizə daha yaxından tanıtmışdır. «Qurbani və Xətai», «Yunus Əmrə və Qurbani», «Bir daha Molla Qasım və Yunus Əmrə haqqında» məqalələri də alimin maraqlı, mühakiməli yazılarındanadır. Professor fikrinə zəmin olaraq ilk növbədə XVI yüzilliyə tarixi özəllik nəzərindən qiymət verir. Azərbaycan intibahı və mədəniyyətini bu məcradan təqdim edir: «Azərbaycan incəsənəti və ictimai fikrinin əsl intibahı XVI yuzilliklə – Səfəvilərin hakimiyyətə gəlişi, Şah İsmayıl Xətainin fəaliyyəti ilə daha çox bağlıdır». Alim bu hüduddan Qurbanini bizə yaxınlaşdırır. İfadə edir ki, əgər Şah İsmayılın qısa ömrü ilə bağlı bir sıra izlər olmasa idi, Qurbani ömrünün səhifələri daha qaralıq qalardı. Bu girişdən sonra alim S.Mümtaz, H.Araslı, M.H.Təhməsisib və M.İbrahimovun Qurbani haqqında tədqiqlərinə baxış edir. Qurbani haqqında yeni fikir və mülahizələrini, dəlil və sübutlarını onların fikirləri ilə müqayisəli şəkildə izah edir. Q.Kazımov Qurbaninin ölüm və ölüm tarixlərini dürüstləşdirmiş, Qurbani ilə Xətainin görüşlərinin zamanını göstərməyə çalışmışdır. Qurbani şeirlərinin dini məzmunu onun hürufilik və qızılbaş-şiə təriqətinin ideyalarına, qızılbaş hərəkatına bağlı şəxsiyyət olduğunu aydınlaşdırmışdır. Q.Kazımov qeyd edir ki, Qurbani Yunus Əmrədən güc alıb. Professor bunları müqayisəli surətdə şərhə çalışır. Onların poeziyasındakı ortaq, fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa xüsusi səy göstərir. Sənət, mədəniyyət, əlifba və dil yaxınlığı Yunus Əmrəni Qurbaninin sələfi etmişdir. Y.Əmrə şeirlərindəki sufi mərhələlərin təbliği Qurbanidə də vardır.

«İnsan payız öl, yazda dirilə» məqaləsi Aşıq Ələsgər poeziyasına poetik baxışın yeni ifadəsidir. Alim qeyd edir ki, Ələsgərin hər

misrası, hər beyti, bəndi eldən, qədim əfsanələrimizdən, xalqımızın tarixindən gəlir. İlahi duyğulu Ələsgər gözəllik şairidir – bu qənaətin-dən («Ələsgərəm, gözəllərdi əzbərim») başlayan alim sonra Ələsgərin təbiət, gözəllik, əxlaqi-didaktik, ictimai-siyasi motivli şeirlərinə ekskursiya edir və onun «ensiklopedik xarakterindən» danışır. Məqalə Aşığın anadan olmasının 170 illiyi münasibətilə yazılmışdır.

«Heydər baba yüksəkliyi» məqaləsi isə Şəhriyar haqqındadır və ilk sətirlərdən Şəhriyar sənətinə yüksək qiymət verir: «İlk oxunuşundan başa düşürsən ki, gerçək aləmin poetik ifadəsi sadədir. Lakin bu sadəlik-də yüksəklik, dərinlik, möcüzə var. Bu əsərdəki təsvir üsulu sənət zir-vəsinə aparan yoldur».

Q.Kazımovun poemaya verdiyi qiymətin bir səciyyəvi xüsusiyyə-ti də budur ki, o, poemanın effektini şərh, izah yolu ilə deyil, onu duy-maqla ifadə edir. Duymaq isə ruhun poemanı dinləyişidir, burada fəhm var. İdrak – təhlil, analiz bu duyumun içərisindədir. Elə alim özü də qeyd edir ki, «Poemanın sirlərini açmaq, mahiyyətinə enə bilmək, keçmişə müdrik xəyali baxışın seçmə inciləri kimi düzölmüş misraların elmi-bəddii, poetik imkanlarını aşkarlamaq qeyri-mümkündür». Bundan sonra alim özü və oxucusu ilə həsb-hal edir: bəs bu sənətin sirlərini öyrənməyəkmiz? İki cəhətdən izah edir ki, həm sənətkarın sənət sirlərini öyrənmək, həm də gənc istedadları necə yazmaq sirlərinə vəqif və valeh etmək üçün bu poetik sirləri öyrənməliyik. Poemanın strukturunda duran konkret və məlum şəxslər üzərində ümumiləşmələrin əhəmiyyə-tini qeyd edir (MİR Əjdər, Aşıq Rüstəm, Həci xala və b.-ləri. Cəmi 40-dan artıq belə ad). Bunlar şairin böyüdüyü, gənclik illərini keçirdiyi Xoşginabın adamlarıdır – uşaqlıq dostları, tanıdığı, bildiyi, gördüyü adamlar, qohumları, dostları. Bu adamlara şair münasibətində bir fon olaraq Xoşginabın həyat tərzi bütün mürəkkəbliyi, aydın, işıqlı və təzadlı cəhətləri ilə ortaya çıxarılmışdır. Bu adamlar işıqlı, xeyirxah adamlardır. Poemada bəd niyyətli insan surəti yoxdur, – bu da şairin saf duyğularından, ali insanlıqından xəbər verir. Bu adamların hər biri bir xasiyyətin, iş-gücün, xislətin adamı olub poemada çeşidlənmiş və bu da Qəzənfər müəllimin maraq dairəsində olmuşdur.

Tədqiqçi poemanın poetik fiqurlarından da danışır, şairin bənzət-mələrini yüksək qiymətləndirir («Məcdussadat gülərdi bağlar kimi, Gu-ruldardı buludlu dağlar kimi...»). Şairin metaforalarını poetik kəşflər ad-landırır (Ay buluddan çıxıb qaş-göz atanda»), müqayisələrdəki səs və rəngləri ayırır («Heydərbaba, gün dalını dağlasın, Üzün gülsün, bulaqla-rın ağlasın»...). Qəzənfər müəllim sonra detallara varır, – hər bir obrazın daşdığı etnik, etnoqrafik xüsusiyyətlər canlanır. Beləliklə, şair «hadisə-ləri elə ümumiləşdirmişdir ki, bütöv fonda Azərbaycan kəndi, onun mə-

nəvi aləmi, iqtisadi, ictimai vəziyyəti, insanlardakı saflıq və məhəbbət, cəmiyyəti irəli aparan, insana ümid verən amillər kinolenti kimi canlanır».

Q.Kazımov poemadakı adiliyin, sadəliyin, saflığın, saf ağ işıq içərisindən ictimai-siyasi məzmunlu olanlara da diqqəti cəlb edir. «Duman» sözünün poemanın aurasında doğurduğu mənani xüsusi vurğulayır: «Duman» geniş mənədadır – dəhşətli ictimai-siyasi-hüquqi vəziyyətə, yaxşılığı insanların əlindən alan, onları yaman günə salan quruluşa işarədir... Poemada mübarizəyə çağırış, insan cəlladlarına, oğrulara, quldurlara, rüşvətxorlara, el malını mənimsəyən tufeylilərə, zalımlara nifrət çox güclüdür. Heydərbaba bir dağın adı deyil, ana yurdun simvoludur, minilliklərin, min illərlə xalqın başına gələnlərin şahididir. Şair öz dərđini, öz əsrinin dərđini dağla bölüşür, qəm dağı üzərinə qəm qalayır. Bu dağ bütün gələcək nəsillərə, bütün dünyaya bu yerlərin dərđini danışa bilər».

Qəzənfər müəllim müasir milli ədəbiyyatımızın ideya-estetik məsələləri ilə daha ardıcıl məşğul olmuşdur. Alimi ilk növbədə o əsərlər maraqlandırmışdır ki, onlarda əxlaqi-mənəvi, humanist dəyərlər güclü olmuşdur. Alim dünya romanlarının «harmoniyasında» öz «ahəngi» ilə duyulan, görünə bilən romanların üslub fərđiyyətləri, poetik dəyərləndirilmələrini təhlil-analiz üçün yaxın məqsəd bilir. Bu cəhətdən o, müasir nəsrin görkəmli nümayəndələri sırasında özünə layiqli yer tutan hər bir nəsrin poetikasını öz fərđiyyətində canlandırmağa xüsusi meyl edir. Bu cəhətdən «Roman – sarkazm», «Xəlisin müqəddəs arzusu və qəfil sevgisi», «Daş evlərin sakinləri», «Ağ dərənin rənglər aləmi», «Gümüşgöl əfsanəsi», «Kərgədan buynuzu», «Leylək körfəsi», «Qafarın faciəli həyatı və xilas yolu», «Humanist ideallar romanı», «Birləşən ürəklər», «Xudafərin körpüsü» məqalələri səciyyəvidir. Müəllif ilk əvvəl romanın dünya ədəbiyyatındaki «formatını», üslub fərđiyyətini hüdudlandırmağa çalışır. Qeyd edir, dəyərləndirir ki, «dünya romanında olduğu kimi, yeni Azərbaycan nəsrində də vahid forma, vahid «üslub» yoxdur. 60-70-ci illərin yeni nəsrinə «geniş miqyaslı, çoxplanlı təsvirləri qəbul etmir, həyatı, insan varlığını məhdud bir ölçü daxilində təsvir etmək meylinə görünür. Bu cəhətdən S.Əhmədovun «Yasamal gölündə qayıqlar üzündü» romanının təhlili səciyyəvidir. Tənqidçinin fikrincə, S.Əhmədov emosiyasız, sosial məzmunuz söz demir. Yazıçı insan təbiətini öz ziddiyyətləri ilə birlikdə açır, onların etnik-psixoloji köklərini, müasir vəziyyətini qabarıq əks etdirir.

Real həyat tərzinin ifadəsi roman üçün səciyyəvidir. Hikmət düşünür ki («Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü»), cəmiyyətdə mühüm bələlərdən biri insanların düz düşünməməyi, adamları düzgün qiymətləndirməməsidir. Bu cəhətdən roman «daxili psixoloji keçidlər,

gözlənilməz fikirlərin assosiativ düzümü ilə bizi son dərəcə mürəkkəb insan həyatının rəngarəng sirləri ilə tanış edir».

Q.Kazımov romanın daha çox bədiiyyatına varır, əsər bütün dəyərləri ilə duyulur, dərk olunur. Alim bu fikirdədir ki, roman yumor və sarkazmla yüklüdür, «obrazlara yazıçı munasibətinin ilk hüceyrələrini yumor və ya istehza təşkil edir, bu istehza hadisə və obrazlara gizli komik münasibətdən, nikbin əhvali-ruhiyyədən doğur, romanda məsxərə və istehza daha güclüdür». Bunu duymaq üçün romanın adı kifayətdir: Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü. Tənqidçi yazır: «Göl var – bu, Qanlı göldür. Bəs qayıqlar? Müəllif bu göldə hansı qayıqlardan söz açır? Romanda bu göl epizodik şəkildə cəmi 2-3 dəfə xatırlanır. Budur: Sabirin qayıqları bunlardır: «Göl qəbiristan yamacının ayağını döyürdü. Oranın torpağını altdan-altdan oyur, bıçaq tək kəsir, tez-tez uçqun baş verir, təzə, köhnə tabutlar gölə tökülür, qayıq tək üzürdü». «Qanlı göl qəbiristanı yeyirdi... Amma romanın üzündə həqiqi qayıq və qayıqda gənc sevgililər çəkilib. Bu, sarkazmdır, kinayənin, istehzanın ən yüksək formasıdır».

Professor Q.Kazımov Sabir Əhmədovun obrazlarındakı, həyat təsvirlərindəki təzadları açmaqda israrlıdır, ardıcılıdır. Yenə davam edir: «Hikmət Bülluru sevir. Lakin qız «o, kəndçi balasıdır», – deyər düşüncə. Bu isə onu təmin etmir. Büllur istehzaya keçir: Kənddə qırmızı yanaq qızlar var, manqa başçısı...» O, varlı, vəzifəli birinin evinə köçür, «şlyapalı ledi» olur, qızlarını bir cüt qrafinya kimi böyüdür. Lakin bir neçə ildən sonra ürəyində dəhşətli boşluq yaranır, yüngül həyat keçirdiyini anlayır. Hikmət onunla görüşərək başa düşür ki, «Bütün o dəbdəbə, tən-tənə, hərdən qəşşə çəkmək, dilavərlik onun bağrından qopub gələn ahın o biri üzüdür... Mədəaltı vəzdəki şiş bu gözəl «ledi»ni vaxtından əvvəl Yasamal gölündəki qayıqlara tərəf aparır».

Qarşılaşdırma və müqayisə, – Q.Kazımov həm poeziya, həm də nəsrə bu nöqtələrdən çıxış edir, – S.Əhmədovun üslubi priyomlarından, bədii nəsrində seçilən uğurlu keyfiyyətdir. Direktor obrazının başının təsviri: «O idi, direktor, Səlim Xəliloviç, başı açıqdı, yumurtanın içinə oxşayırdı: sarı daz, dairəsi ağ, ... onun laboratoriyası Ema, direktoru Rozadı, filtri Zəminədi, sintez isə təzəcə gətirdiyi Zərifə».

Q.Kazımov ümumiləşdirir ki: «Sabir Əhmədov həyatın hər üzünü, həm keçmişini, həm indisini, həm də gələcəyini, həm səbəbi, həm də nəticəni özünəməxsus bir üslubda ümumiləşdirməyi bacaran usta yazığımızdır».

«Xəlisin müqəddəs arzusu və qəfil sevgisi» – Vidadi Babanlının «Müqəddəs ocaq» romanının təhlilinə həsr olunmuş bu məqalədə insanın yaşamaq arzuları, ağır, dəhşətli xəstəliklərə qarşı mübarizə meyli və

kəndin, kəndlinin təsərifatçılıq ənənələrinin ən yaxşı cəhətlərini qoruyub saxlamaq istəklərinə həsr olunub. Xalis xeyirxah bir işlə məşğul olmaq istəyir, – xərçəng xəstəliyinin kökünü kəsmək üçün çiçəklərdən dərman hazırlamaq istəyir. Q.Kazımov əsərin bədii məziyyətlərinə varır, romanın ideya-bədii xüsusiyyətlərini ələmək istəyir. Belə olanda romandan narazı qalır. Təbiət təsviri güclü olan romanda sosial hadisələrin təsvirindəki yarımçıqlıq tənqidçini razı salmır. Lakin onun bədii dilinin estetikasını təqdir edir. Təqdir edir ki, onun əsərlərində «fikrin sərrast və emosional ifadəsi vardır, gözəl təbiət mənzərələri yaratmaqda ustadır, bədii dilinin leksik tərkibi zəngindir. Yazıçı fikirlərini obrazlı ifadə etməkdə, təbiətin, insan xarakterinin emosional təsvirlərində çətinlik çəkmir. Şivə leksikası yazıçının daha çox köməyinə gəlir». Alim bu yöndə tələb və təkliflərini də göstərir: «Ümumxalq dili çox zəngindir, biz hələ ədəbi dilə az şey gətirmişik, şivələrimizdə çox qalın xam lay yatır, bunları tərpətmək, hərəkətə gətirmək lazımdır, onun sıradan çıxmasına, unudulmasına imkan vermək olmaz. Hətta ədəbi dildə işlənməsi lazım gəlməsə də, incə, spesifik məsələlərin, etnoqrafik cizgilərin təsvirində bunlar lazımdır; bunları ən azı dialektoloji lügətlərə toplamalıyıq».

Varlığa komik münasibətin təsviri Seyran Səxavətin «Daş evlər» romanı üçün səciyyəvidir. Romanda komizmdən bədilik prinsipi kimi geniş istifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən. Haşiyə: Qəzənfər müəllim ağır təbiətli, ciddi adam və alim olsa da, yumora, komikliyə etinasız deyildir. Söhbətlərin, ünsiyyətin gedişində bəzən yerində, yatağında elə atmacaları olur ki, istər-istəməz gülməli, gülümsəməli olursan. O özü də güllür. Qəzənfər müəllim güləndə sifətində, çöhrəsində zərif bir «çökəklik» yaranır. Belə olanda sanki həmin çökək yerdən təbəssüm, dairə boyunca işıq yayılır. Üzünün ağız-burun nahiyələri sanki bir qədər geri çəkilir və alimin təbəssümü, gülüşü sanki həmin çökəyə doğru çəkilir və «calanır». Bu, o anda baş verir ki, alim özü ya komik bir söz işlədir, ya da komik bir vəziyyəti ifadə edir. Yenə tələbəklik illərindən yaddaşında ilişib qalmış bir məqam. Tələbələrindən bir neçə nəfər (mən də olmaqla) mühazirə otağının qapısına yaxın bir yerdə dayanmışdıq. Qəzənfər müəllim də həmin yerdən keçirdi. Birdən vaxtilə bizim «kuratorumuz» olmuş rəhmətlik Xavər xanımla rastlaşdı. Xavər xanım gözəl idi, təbəssüm dolu nəvazişlə: «Necəsiniz, Qəzənfər müəllim?» – deyər əhvalını soruşdu. O da gülə-gülə: «Keçən ilki kimi», – şirin bir yumorla cavab verdi. Və bu «keçən ilki kimi» ifadəsi yaddaşında ilişib qaldı. Kim məndən : «Necəsən, Əlizadə?» – deyər soruşanda, mən də: «Dünənki kimi», – deyər cavab verirdim və həmin ifadəni işlətməkdən bu gün də xoşlanıram.

Roman bir məhəllədə, köhnə daş evlərdə yaşayanların sərgüzəşt-lərindən bəhs edir. «Böyük, qollu-budaqlı bir tut ağacının ətrafına top-lanmış bu alçaq evləri yeni doqquzmərtəbəli evlər hər tərəfdən sıxışdır-mış, onların səmasını daraltmış, ulduzlarını azaltmışdır».

Tənqidçi Q.Kazimov tərəfindən romana struktural yanaşma diq-qəti cəlb edir. O, obrazları qruplaşdırır: «Bunların içərisində haqqı, əda-ləti, namusu, qeyrəti, insanlığı, zəhməti, yeninin və köhnənin yaxşı cə-hətlərini sevən, qiymətləndirən Fərhad, Əsgərzadə, Reyhan, Akif kimi-ləri də var, Canko, Bariton kimi insana düşmən olanlar və Şükufə, Rufa, Salman, Gülağa kimi tora düşənlər, zəif iradəlilər də».

Professor Q.Kazimov əsərin dil və üslub elementlərini ayırır: əsər komik-psixoloji romandır, komizm müəllifin təhkiyə dilində daha güc-lüdür. Bədii dildə əlaqəsiz olan hadisələrin əlaqələndirilməsi Seyran Səxavət üslubunun dəyəri kimi qiymətləndirilir: «Quş olub kəndlərinə uçmaq istəyirdi və quş olmağın qeyri-mümkünlüyünü dərk edən kimi si-qaret yandırır».

Romanın dilindəki bədii müqayisələr də maraqlıdır: «Akif sarışın, dolu oğlan idi və tələbə yoldaşlarının hamısını «beşlik taxta» hesab edir-di».

Romanda «yazığı gəldi» ifadəsi üslub nümunəsidir: «Bu məhəllə-də hamının Şahinağaya yazığı gəlirdi. Şahinağanın da pişiklərə». «Ziya-nın Akifə yazığı gəldi». «Adamın bu daş evlərə yazığı gəlirdi». «Akifin tut ağacına möhkəm yazığı gəlirdi».

Müəllifin məcaz və müqayisələri də yumorludur. «Uzaqdakı da-ğın döşünə sıxılmış kəndin işıqları sayrışırdı, elə bil, göyün bir parçasını xəncərlə kəsib dağın döşünə atmışdılar».

Yekun: «Roman Seyran Səxavətin orijinal bədii üslubunun daha uğurlu gələcəyindən xəbər verir». (1983)

«Ağ dərənin rənglər aləmi» əsərinə – Əkrəm Əylislinin bu ilk ro-manına tənqidçi münasibəti də təhlil orijinallığı ilə seçilir, – alim fərdiy-yətindən biri budur ki, «Ə.Əylisli yenə də özünəməxsus şairanə bir dil ilə, poeziya dili ilə, lirik, həzin bir intonasiya ilə danışır, dünyaya həm böyüklərin, həm də uşaqların gözü ilə, uşaq saflığı ilə baxmağa çalışır, uşaq saflığını təbiətin saflığı ilə, rənglərin şəfəqləri ilə birləşdirir. Yazı-çı bu əsərdə üslubunu daha da inkişaf etdirmiş, nəsrin şeiriyyətini ya-ratmaqda xüsusi məharət göstərmişdir».

Əsərdə diqqəti çəkən məsələ Mehdiinin insana, cəmiyyətə, təbiə-tə məhəbbət və münasibətinin əfsunlu bir dil ilə ifadəsidir. Yazıçı əsər-də 13 yaşlı uşağın könül dünyasından öz kəndinə baxmışdır. Bu, rənglər aləmidir, «onun (uşağın) mənalandırdığı rənglərə torpağın, suyun, ağac-ların, dağların, dərələrin, günəşin, ulduzların rəngləri, insanların – atası

Həbib müəllimin, anası Pakizənin, şəhərli əmisi Ramazanın, bibisi Səidənin, qonşu qadın Dosta arvadın, kənd camaatının rəngləri qarışmışdır. Bu rənglərin içərisində yaşlıları Şəmsiyyə və Leylinin rəngləri aydın görünür...» Q.Kazımova görə, «Mehdi öz hərəkətləri, düşüncə və təfəkkürü, sevgisi – rəngli, işıqlı məhəbbəti ilə insan ülviliyinin insan övladında mühafizəsidir».

Obraz təhlilinin yuxarı pilləsi – orta nəslin nümayəndəsi Ramazan, Hilal, Pakizə ilə bağlıdır. Onlar Buzbulaq torpağını – ana vətənin bir parçasını zəhmətlə daha işıqlı dünyaya çevirmək istəyirlər. Q.Kazımova izah edir ki, yazıçı hər bir obrazın fonunda öz ideyasını, onu narahat edən kənd problemlərini, narazılıqlarını ifadə etmək istəmişdir. Onlardan biri kənddə çaxır, araq xatirinə üzüm plantasiyalarının salınması, kağız üzərində planların, əliəyriklilik və rüşvətxorluğun böyüməsi, kəndin zəhərlənməsidir. Və bu fonda başqa hadisələr, başqa əhvalatlar, yağışın gəlməsi, kəndin təsərrüfatı batmasını deyərək məhsulun kəndlilər tərəfindən daşınması, nəticədə məsul şəxslərin tutulması və s. təsvir olunur.

Müəllifin əsas məqsədi Ə.Əylislinin nəsr dilinin potensial gücünü, ovqatını, özəlliyini üzə çıxarmaqdır. Alim yazır: «Əkrəmdə poetik, ornamental nəsrəndən, şairənəlikdən çox danışılıb. Ornamental və ya poetik nəsrin fərqləndirici əlaməti onun şeirə yaxınlığıdır. Ornamental nəsrin dili «ifadə etməyin neytral vasitəsi və ya sistemi» olmayıb, «qarşılıqlı əlaqənin bədii, mənalı elementidir». Ornamental nəsrin şeirə yaxınlığı sözün ümumi səciyyəsi ilə yadadır ki, bu halda söz «nəsrlik» keyfiyyətini, hərəkətsizliyini, bölünməzliyini, əşyaya bilavasitə aidiyyətini itirmiş olur. Sözün predmetliliyi, obyektiv realıqla əlaqəsi çox vaxt zəifləyir. Bəzən, hətta, sözlər arasında məntiqi əlaqələr də zəifləyir. Bunların hesabına sözlərin assosiativliyi inkişaf edir, assosiativ əlaqə genişlənir. «Şeirdə olduğu kimi, söz öz ayrıcalığını itirir, məntəqdəki digər sözlərə gah analogi cəhətə görə, gah da kontrast təşkil edərək yaxınlaşır və ya uzaqlaşır. Beləliklə, söz müstəqil estetik qiymətə malik olub «praktik» sözə qarşı durur. Spesifik bədii dil axtarırları, praktik dildən uzaqlaşma müxtəlif istiqamətlər alır və fikir mətnin ritmik qurulmasına, xüsusi sintaktik qurulmaya – rəngarəng inversiyaya əsaslanır, ornamental söz işlətmə üsullarına müraciət edilir». Bu keyfiyyətlər Əkrəmin bütün nəsr əsərlərinə aiddir. «Ağ dərə» romanında şairənəlik Mehdiyənin düşüncə və təfəkküründə, təbiətə, insanlara, səslərə, rənglərə münasibətində, yazıçının öz təhkiyə dilində, təsvir və ifadə vasitələrində, üsullarında özünü göstərir».

Ə.Əylisli S.Səxavətdən fərqli olaraq, «dünya» sözündən çox xoşlanır: «Dünyanın Buzbulaq deyilən yerində», «dünyanın ən qiymətli şəxsi əmlakı», «dünyanın ən yaşıl otu», «dünyanın yasəmənli işığı» və s.

ifadələrini tez-tez işlədir. **Haşiyə:** Qəzənfər müəllimin də danışıqında şirin ifadələri çoxdur. Ən çox xoşlandığım və tələbək illərindən yad-daşımında ilişib qalan isə onun mühazirələrində izahı, şərhləri zamanı işlətdiyi «Heylə dəyil» ifadəsidir. Bu ifadəni o qədər həlim, yumşaq deyir ki, adam özü də xoşhal olur, məmnun qalır. Ümumiyyətlə, Qəzənfər müəllimin elmdə qəti, kəskin, prinsipial xasiyyəti, adamlarla ünsiyyətində, narazılıqlarında, demək olar ki, «görünmür», o həmişə «yumşaq», təmkinli danışır, etirazlarında da bir «ahəng», «ölçü-biçi» gözlənilir....

Q.Kazımov təbiətlə insan, ağaclarla adamlar vəhdətini Ə.Əylislinin nəsrinə üçün xarakterik sayır. «Onun əsərlərində təbiətə sevgi insana sevgidən, insanın bu aləmə, bu işıqlı dünyaya, quşlara, ağaclara məhəbbətindən irəli gəlir».

«Fikirlərin musiqililiyi, həzinliyi ifadə tərzinin zərifliyi ilə birləşir, ritm, intonasiya ilə yanaşı, şairə məxsus assonans və alliterasiyalar romanın dilini poetikləşdirir: «Bu dünyanın suyu sudan duru idi», «günəşin işığı işıqdan işıqlı idi». obraz nitqi ilə müəllif təhkiyəsinin birləşməsi Əkrəmin yaradıcılığı üçün də səciyyəvidir. Bu prosesdə yazıçı mühakiməsi ilə obraz düşüncəsi ustalıqla birləşdirilir» – Q.Kazımov bu fikirdədir. «Fikrin dəlil və sübutlarla təsviri, təsdiqi «çünki», «və» bağlayıcılarından üslub nümunəsi kimi istifadə də Ə.Əylislinin nəsr dilinin əlamətlərindəndir».

Q.Kazımov «Ağlın, poetik düşüncənin, qəhrəmanlığın vəhdəti haqqında roman» məqaləsini F.Kərimzadə yaradıcılığına həsr etmişdir. Məqalədə romana qiymət yüksək ideya ilə «romanın ifadə etdiyi ictimai şəurun yetkinliyi, milli dirçəliş və qurtuluşun, böyük ideallar uğrunda mübarizənin yüksəkliyi» ilə bağlı izah edilir. Qəzənfər müəllim geniş təhlillər verir, obrazlara fərdi münasibət bildirir. Alim daha çox, belə deyək ki, əsərin ardınca getmiş, süjet-məzmun-obraz analizlərinə (Şah İsmayıl, Uzun Həsən, Hüseyn Lələ və b.) diqqət yetirmişdir. Məqalənin sonu isə fərdi-üslub məsələlərinə həsr edilmişdir. Onun 80-ci illər romanının nümunələrindən biri kimi üslub xüsusiyyətləri üzərində dayanır. Qeyd edir ki, hər iki kitab («Xudafərin körpüsü», «Çaldıran döyüşü») forma, quruluş, dil xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Obrazların dünyagörüşü, hadisələri dərk etmə və mənalandırma bacarığı, sənət dili ilə təzələnen tarixi hadisə və faktlar, zəngin bədii vasitələr oxucunu ruhən və mənən keçmişə aparır, dövrün təbii mühitinə daxil edir. «Yumor, simvollar, sərrast dialoqlar, zərb-məsəllər, aforizmlər, lətifə və əhvalatlar tarixin təsvirində müəllifə dayaq-dil vasitələri kimi kömək etmişdir».

Q.Kazımovun «Humanist ideallar romanı» adlı məqaləsi 80-ci illər ədəbi tənqidinin uğurudur, – 80-ci illər bədii nəsrinin yetkin səviyyə-

sinə yetkin tənqidçi münasibətidir. Alim romanın «içini», poetikasını gözə bilmiş, nə varsa, hamısına işıq tutmaq istəmişdir. Q.Kazımovu «tutan» məqamlar çox olsa da, bizim vəzifəmiz ən əsası romanın sənətkarlıq keyfiyyətlərinə, sənət meyarları baxımından dəyərlərinə tənqidçi münasibətini göstərməkdir.

Q.Kazımov ədəbi hadisə hesab etdiyi romanın keyfiyyətlərini global, sosial-psixoloji problemlərdə, humanist ideallarda görür, «onu bədii-estetik və sosial-ictimai dəyərlərinə görə son dövr nəsrimizin xüsusi maraq doğuran yüksək nümunəsi» hesab edir. Lakin o, bu dəyəri yalnız romanın özünə aid etmir -Y.Səmədoğlunun hekayələr boyu keçib gəldiyi yolda görür və hekayələrin bədii dəyərlərindən romana keçidlər alır. Bunlardan biri Y.Səmədoğlu hekayələrinin fikri rəmzlərlə (qartal, bülbül, qara daş, soyuq daş, qara duman, qara xəbər, qara bulud), metaforik əsaslarla ümumiləşdirib oxucuya çatdırmasıdır; «46-cı ilin oyunları», «Qartal», «Qalaktika», «Astana» hekayələrində belədir. Bunun da özünəməxsusluğu ondadır ki, bəşəriyyətin taleyi sadə, təmiz dillə, uşaq bakirəliyi ilə, uşaq təfəkkürünə uyğun surətdə, rəmzi-bədii yolla ifadəsini tapır.

«Qalaktika»da «obivatellər» mühiti nifrətlə tənqid olunur. O səbəbdən ki, «Kərim müəllim fəaliyyətinin qaynar çağında öz qalaktikasını dəyişmiş, yad bir qalaktikaya – obivatellər mühitinə düşmüş, günlərini kurort şəhərlərində, eyş-işrətdə keçirmiş, buna görə də daxili qurumuş və vaxtından əvvəl qocalmışdır».

Q.Kazımov fərdiləşdirir ki, yazıçı «hadisə və xarakterlərin bədii-psixoloji təhlilinə xüsusi diqqət yetirir. Səmədoğluda psixologizm dərinliyi yazıçının təsvir və təhkiyə dilini, dialoqları səciyyələndirən ən mühüm fərdi əlamətlərdəndir».

Milli mədəniyyətə, milli dilə, xalqa yabançı olan «obrazovannıların» tənqidi – Mirzə Cəlildən, Tağı Şahbazidən gələn bu bədii ideya keyfiyyəti Y.Səmədoğlunun davamında ənənədir, bədii sənət qaynağıdır. O, «22 №-li otaq» hekayəsində belə «obivatelləri», «obrazovannıların» tənqid edir. O səbəbdən ki, onlar milli, beynəlmiləl şüurdan məhrumdur. «Milli şüur, milli özünüdərkətmənin güclü işığında, «milli-beynəlmiləçisi» gəncliyin geniş əhatəsində «mənliksiz, məsləksiz olan tüfeyli gənclər» tənqid olunur, – müəllif hadisələrin bu məziyyətini qabardır.

Q.Kazımov vurğulayır ki, Y.Səmədoğlunun nəsr lirizmi əksərən kədərli, tragik momentlərlə birləşir, – bu da kinossenari üçün zəngin material verir. Elə Y.Səmədoğlu ssenarist-yazıçı olduğundandır ki, onun hekayələrində, «Qətl günü»ndə kino üçün zəngin fraqmentlər vardır, – necə ki əsərin kino həlli bunu sübut etdi.

Y.Səmədöğlü fikrin metaforik yükünə üstünlük verən yazıçıdır. Q.Kazımov onun nəsrinin bu keyfiyyətini dərindən duyur və sadə, aydın nəsr təhkiyəsi və dialoqları Y.Səmədöğlü üslubunun fərdiyyəti kimi dəyərləndirir. Bu fonda tənqidçinin əyani fikir predmeti, – tünd təbiət boyaları, təbiətin min bir rəngi təsvir dilinin emosional qidası olur, – həzin lirik təkrirlər yazıçı fikrinin ifadəsinə gözəllik verir, yazıçı iddiasının təsir gücünü artırır.

Y.Səmədöğlü nəsrini tragik momentləri komik situasiyalarla birləşdirən – poetik alt və üst qatları paralel inkişaf edən epik müəyyənlilikdir. «Müəllif bir çox hallarda, yumor və satira vasitələrindən ustalıqla istifadə edərək, sosial-ictimai qüsurların komik yolla islahına çalışır, hadisə və xarakterlərin təbiətindəki «komizmi, gülüncüyü, gülüş doğuran cəhətləri» açıb göstərir».

Q.Kazımov həssas tənqidçidir. «İncə dərəcədə yaz çağrı», «Astanə» hekayələrinin poetik strukturu «Qətl günü» romanı üçün «məvzu, dil, üslub, süjet, təhkiyə intonasiyası» baxımdan qohum hesab edilir». Tənqidçinin görüclüyü bundadır ki, o, yazıçını başqalarından bu cür fərqləndirir, qiymətləndirir ki, Y.Səmədöğlü «daim hadisələrin ən çətin, ən qorxulu, gərgin və bohranlı anını əsas götürür və təsvir obyektinin böhranlı vəziyyətində onun əhval-ruhiyyəsini, psixoloji sarsıntılarını qələmə alır – zirvədən başlayır və tədricən qətə (sona) doğru gedir. «Bu cür təsvir yazıçı üçün nə qədər çətindirsə, oxucu üçün o qədər maraqlı və ibrətamizdir».

«Qətl günü» vətəndaşlıq romanıdır, – insana vətəndaşlıq borcunu başa salan romandır. Bu ideya-məfkurə xəttini Q.Kazımov sosioloji-bədii təhlil «vadisində» yox, məhz poetik struktur müəyyənliliyində aydınlaşdırmağa, həll etməyə çalışır. Bu struktural roman modeli necədir? – həm yazıçı, həm də tənqidçi nəzərində «oxumağa» çalışsaq. Əsər xeyirləşərin ifadəsidir. Şərin alt qatı – zülm, riyakarlıq, nadanlıq, namussuzluq, haqsızlıq, mühafizəkarlıqdır. Xeyirin alt qatı – haqqa tapınmaq, insanlıq, namus, ədalət, insanpərvərlikdir. Həqiqətlə xeyirxahlıq – bu, Baba kahədir, onun «xeyirxahlıq rəmzi olan küləyi həmişə əsir – gah güclü, gah yavaş, gec-tez hamını aparır – insan adına layiq olanları da, canavar təbiətli «ikiyaxlıları» da. Şərin alt qatı «hökmdarlar, Xacə Ənvərlər, Salahovlardır».

Q.Kazımovun nəzərində romanda getdikcə böyüyən simvolik qüvvələr Baba Kahaya, Kirlikirə – dünyanı idarə edən, insana bu aləmi daha yaxşı tanıdan qüvvələrə çevrilir. Baba Kaha – haqsızlığın, ədalətsizliyin düşmənidir. Haqsızlıq, ədalətsizlik Baba Kahaya çatanda onun dərinliklərindən qalxan külək burula-burula ulduzlara qarışır, nəhəng buz parçalarına dönüb məmləkəti buz altında qoyur, hökmdarı, onun sa-

diq nökeri Xacə Ənvəri buza döndərir, onların cinayətləri üstünə pərdə çəkir.

Baba Kahanın küləyi bəzən şər qüvvələrlə – Salahovlara, Muxtar Kərimlilərə tərəf gec əsir. Onlar bu ədalət yuvasına – Baba Kahaya hücum çəkib onu partlatmaq istəyirlər. Lakin o – var, onu yox etmək olmaz. Baba Kaha səbirlidir, yenə qəzəblənəcək, onda heç bir hökmdar tör-töküntüsü müvazinətini saxlaya bilməyəcək.

Kirlikir isə gözəgörünməz varlıqdır, tarix boyu insanın yol yoldaşdır, həqiqəti görmək, öyrənmək vasitəsidir. O, insanlara xəbərləri olmadan gizli sirləri pıçıldaıyır, insan onun varlığını görməsə belə, işıqla, duyğuyla onu eşidir, dinləyir, gələn bəlaları, xəbislikləri, riyakarlığı bilə bilir. Salahovun xalqa düşmən mövqeyi onun vasitəsi ilə açılır. Kirlikir bir gözünü qıyır, bir əlilə qarnını qaşır, – bu, onun yaramaz işlərə kinayəsidir. Q.Kazımov meyarlandırır – Baba Kaha, Kirlikir 80-ci illər ədəbiyyatında orijinal rəmzi obrazlardır. Sonra alim əsərin kompozisiya orijinallığı üzərində dayanır. Hər dəfə ciddi-cəhd edir ki, əsərin yeni quruluşu daha artıq başa düşülsün. O, bu gedişlərində məzmun və obrazların izinə düşür.

Tənqidçi bu fikirdədir ki, roman ciddi tipikləşdirmə, ümumiləşdirmə qüvvəsinə malikdir. Lakin tənqidçinin öz mühitinə olan etirazları da, yazıda olduğu kimi, alt qatda, kök altındadır, – bu da təbiidir. «Qətl günü» bu günün romanıdır. Tarixi keçmiş bu əsərdə müasirliyə xidmət edir. Bütün hadisələr, xarakter və obrazlar bir-biri ilə möhkəm bağlıdır. Tənqidçiyə görə, «ictimai məzmun, quruluş, forma, dil xüsusiyyətləri sübut edir ki, əsər monolitdir, yazıçının humanist fikrinin, bəşəri sevgisinin təcəssümü, insanı saflaşdırmaq, kamilləşdirmək istəyinin – yüksək idealın böyük sənətkarlıqla ifadəsi» – yazıçı və tənqidçinin cəsarətidir.

«Xalq sevgisi ilə» məqaləsi 1998-ci ildə yazılmış, xalq yazıçısı Anara həsr edilmişdir. Məqalə yazıçının 60 yaşı münasibəti ilə qələmə alınmışdır. Q.Kazımov yığcam, müdrik məqaləsində Anarın yaradıcılığına çox mühakiməli, analitik üslubda yanaşmış, onun nasir və dramaturq kimi fərdiyyətini səciyyələndirmişdir. Q.Kazımovun Anara doğru gəlişi onun yaradıcılığının həyat həqiqətlərindən, insan psixologiyasındakı dəqiqliyin öz ifadəsindən gəlir. Və doğru qeyd edir ki, «Anarın əsərləri insana insanın özünü tanımaqda, insanın dəruni duyğu və düşüncələrini təbii və emosional şəkildə üzə çıxarmaqda xüsusi təsir gücünə malikdir». Q.Kazımova görə Anar sabit üslub fərdiyyətinə malik olan sanballı yazıçıdır. «Ağ liman», «Dantenin yubileyi», «Molla Nəsrəddin – 66», «Adamın adamı», «Macal», «Dədə Qorqud» povestləri, «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» romanı və neçə-neçə ssenariləri Anarın kamala dolan, müdrikləşən üslubunun təkamül göstəriciləridir.

Q.Kazımov Anar üslubunu sanki zərrəbinlə izləyir, ona dörd əsas tənqidçi münasibətini bildirir, - yazının xarakteri, şəxsiyyəti ilə üslub tərz arasında bir fərq görmək istəyir. Alim yazır: «Anar təbiət etibar ilə nə qədər sakit və təmkinlidirsə, əsərlərində hadisələrin təsviri o qədər ritmli, intensiv və çevikdir; hekayə və povestlərində hadisələr sakit görünən bir şəxsədən normadan artıq döyünən ürək kimidir. Anar bütöv və uzun, qrammatik normalara tam əməl edilmiş cümlələrlə fikrin ifadəsinə çalışmışdır. Belə olsa idi, onun hekayələrində hadisələr yazını bir romana çevirərdi. Yazıçı bədii faktları qısa, çevik, sürətlə sadalamaqla irəliləyir və bu xüsusiyyət onun ilk yazılarından formalaşmışdır».

Professor bütün yazılarında milli müəyyənlik, tarixə-kökə bağlılıq üzərində köklənir və Anarı da bu sferada, xüsusilə «Dədə Qorqud» povest-filmi müstəvisində daha çox dəyərləndirir: «Povestdə və filmdə Dədə Qorqudun dediyi aşağıdakı sözlər insan qulağında tarixin əbədi yaddaşı kimi səslənir: Oğul, Azər, onu bil ki, torpağın yurd, vətən olması üçün iki şərt lazımdır. Biri odur ki, görək bu torpağı yağılardan qoruyasan. O torpağı ki qoruya bilmədin, onu əkib-becərməyə dəyməz. O torpağı ki əkib-becərmədin, onu qorumağa dəyməz».

Q. Kazımov Anar üslubunun qida mənbəyini də müəyyənləşdirir. Düz hədəfi nişan götürür, bir diqqət edin, nə qədər dəqiq ifadə edir: «Anar Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev zəminində boy atmaqla, daim dildə yad meyil və təmayüllərə qarşı mübarizə ruhunda böyümüş, dilimizin milli ruhunu qorumaq, onun zənginliklərini üzə çıxarmaq yolunda istedad və əməyini əsirgəməmiş, xalq şairi R.Rzanın alınmaları yeni tapıntılarla əvəz etmə və milliləşdirmə işini daha mürəkkəb və qabarıq psixoloji-lingvistik planda irəlilətməmişdir».

Alimə görə, Anar yaradıcılığı üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri yüksək poetik dillə insan duyğularını ifadə etməsində, ilk dəfə 60-cı illər nəsrinin novator xüsusiyyətlərini elmi-nəzəri olaraq təcəssüm etdirməsində, yeni nəsrin hədəflərini, daxili keyfiyyətlərini, onun azadlıq iddiasını, motivlərini göstərməsindədir. «Sizlə birgə» məqaləsi də Anarın «Sizsiz» povesti əsasında yazılmışdır.

Q.Kazımov bu fikirdədir ki, Anarın də, Elçinin də yaradıcılığı Mirzə Cəlil ənənələri üzərində gəlir. Bu cəhətdən onun Elçin nəsrinə, dramaturgiyasına fərdi münasibəti yenidir. «Dəliliyin xeyiri» məqaləsi 1999-cu illin yazısı olub, Elçinin «Mənim ərim dəlidir» komediyası əsasında yazılmışdır. Əsərdə əsas obrazlar Kişi, Arvad, Qız, Oğul, Qonşu, Dost, Xanım, Professor, Partiya lideri, Ekstrasensdir. Mövzu isə ümumi məişət məsələləri, sosial-ictimai problemlərdir, – Q.Kazımov məqaləyə girişi bu nöqtələrdən başlayır. Sonra əsərin ideya-məzmun istiqaməti boyunca gəzişir. Təhlillər boyunca biz əsərin məzmunu və kompozisiya

xüsusiyyətləri ilə də tanış ola bilirik. Alimin izlədiyi başlıca ideyalar rüşvətxorluğun ölkəmizə vurduğu yaralar, ailə-məişət qayğılarının çoxluğu, ağırlığı, gərginliyi, dönük və məsləksiz insanların tənqidi, elm adamlarının ağır və üzüntülü həyatıdır. Q.Kazımov pyesin – tamaşanın əsas ideyasını, yazıçı tendensiyasını belə ümumiləşdirir: «İnsanın kamil-ləşə bilmədiyi, zəhməti, elmi, insanlığı qiymətləndirilmədiyi belə bir mühitdə o, «qoyun» olmaq həddinə gəlir və belə mühitə qarşı mübarizə aparılmalıdır». Sonra Qəzənfər müəllim Elçinin nəsr və dram dilindəki yumordan, sadəlik və təbiilikdən danışır və fərdiləşdirir ki, Elçin «Mir-zə Cəlil üslubuna yaxın, lakin onun daha təkmlil, daha mürəkkəb formaları kimi təzahür tapan orijinal bir üsluba malikdir».

Q.Kazımovun «Gölün, buynuzun, leyləyin nağılı və ya üç povest» məqaləsi üzərində də dayanmaq istəyirik. Hər üç povest rəmzi obraz daşıyır: Gümüşgöl insanların günahlarını ölçməyin, Kərkədan buynuzu harın yaşamağın, Ağ leylək isə xoşbəxt yaşamağa haqqı olanların ümid rəmzidir.

Q.Kazımov müxtəlif illərin şeir nümunələri ilə də məşğul olmuşdur. Yəni onun üçün bədii hədd yoxdur. O, ədəbi növün bütün janrları ilə məşğul olmuşdur. Ömər Xəyyam, Füzuli, Hadi, Nəsimi, Xətai, Qurbani, A.Ələsgər və Şəhriyarın poeziyası ilə bərabər, H.Arif, S.Tahir, S.Əsəd, Z.Yaqub, Vüqar Əliyev, Oqtay Zəngilanlı, Fərzanə, Əflatun Baxşəliyev, Rəşid Təhməzoğlu, Şövkət xanım və başqalarının poeziyasının təhlilinə geniş yer vermişdir.

H.Arif XX əsr poeziyasının görkəmli nümayəndəsidir. Q.Kazımovun bədii-estetik baxışının obyektı – şairin təbiət və gözəllik şairi olmasıdır: «Hüseyn Arif poeziyası daha çox M.P.Vaqif, A.Ələsgər, S.Vurğun poeziyasının qəlibində mayalanmışdır».

Q.Kazımov məqalə boyu poetik sirləri izləyir, H.Arif poeziyasının canına həpmuş hikmətlərindən, aforizmlərindən, fikir, obraz, təzad, müqayisə, emosional məcazlarından – şeirlərin dil gözəlliyindən danışır. Tənqidçi bunun səbəbini şairin təbiətlə təması fonunda izah edir. Alimin qeyd etdiyi kimi, H.Arif müdrək sənətkardır. O, kökə, qədimliyə bağlı şairdir: «Şairin qəlbində əzələ, ilkinliyə, ululara, insan və təbiət ulularına hörmət və məhəbbət çox güclüdür. Elə buna görə də şair qəlbində el sevgisi, el məhəbbəti elin şairə məhəbbəti ilə tən gəlir».

H.Arif aşiq ədəbiyyatını mükəmməl bilmiş, bu səbəbdən də Dədə Qorqud, Qurbani, Kərəm, Tufarqanlı Abbas, Dilqəm, Şəmki Hüseyn, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgərin şeir qaynaqları onun yaradıcılığında iz qoymuşdur. O, təbiət və gözəllik şairi kimi həmişə müasirimizdir.

Q.Kazımovun S.Tahirə baxışı isə tamamilə başqa poetik «göründür» – onun istiqlalçı şair, azadlıq fədəisi olması ilə bağlıdır. «S.Ta-

hirin şeir sirri onun torpaq həsrəti, azadlıq arzuları ilə bağlı izah olunur. Azadlıq, parçalanmış, ikiyə bölünmüş Azərbaycan birliyi ideyası! Bu mövzular Söhrabın ömür kitabının səhifələrində baş həflərlə yazılıb. Mövzuları içərisində bu mövzular Söhrab poeziyasının şah damarıdır». Məqalə S.Tahirin insanlığı, üsyankarlığı, qəhrəmanlığı – şairin ideya xətləri, xisləti kimi xüsusi intonasiyada, ahəngdə vurğulanır.

«Özü nisgilli, taleyi xoşbəxt şair» məqaləsində də tənqidçi leyt-motivi Vətəndə Vətən həsrətidir, taleyin dönüklüyündən narazılıqdır. Əsasən, Əli Tudənin tərcümeyi-halından bəhs edən, onun «Təbriz yolu» (1996), «Söz ömrü» (1997), «Mühacir qeyrəti» (1998) adlı şeir kitablarından – lirik şeirləri və poemalarından danışan Q.Kazımov şairi Vətən birliyinin, istiqlal duyğularının mücahidi, tale sənətkarı kimi qiymətləndirir.

«Reyhan ətirli şeirlər» məqaləsi N.Xəzrinin «Xəzan yarpaqları», «Özü nisgilli, taleyi xoşbəxt şair» məqaləsi Əli Tudə haqqındadır.

«Xəzan yarpaqları» məqaləsi N.Xəzrinin 1997-1999-cu illərdə yazdığı şeirləri haqqındadır. O illər ki, 90-cı illər həyatımızın ağrı və əzabları bu illərin şeirlərində ifadə olunmuşdur. Qəzənfər müəllim həmin şeirlərin mövzu, ideya-məzmun xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirir: «İndi şöhrət nəyə yönəlib? Elm, sənət, poeziya şöhrət mənbəyi kimi öz əhəmiyyətini niyə itirib? Niyə var-dövlət, rüşvətخورluq, riyakarlıq, ikiüzlülük, xalqla üz-üzə durmaq meyilləri, söz ilə əməl arasındakı uçurum şöhrət, hörmət mənbəyi olub? Əliyərilik, soyğunçuluq, xəbislik, satqınlıq cəmiyyətdə tuğyan edir, namus və şərəf sahiblərini küncə qısnayıb. Ağ və işıqlı günlərin üzərinə qara pərdə çəkilib. Ümid çırağını üfürüb keçirirlər və yanmağa qoymayanların çoxu iş başındadır. Hələ də bu əzabların, əzablı günlərin içərisindəyik. Şair bu əzabları qələmə almaq üçün özündə güc tapır, dəyanət və müdriklilik nümayiş etdirir».

Q.Kazımov Zəlimxan Yaqub haqqında məqaləsini – «Elin şair oğlu»nu 1989-cu ildə yazmağa başlamışdır. O zaman ki Zəlimxan haqqında hələ təzəcə söz-söhbət gedirdi. Q.Kazımov onun poetikasının rənglərindən yazır. Bir çalar budur ki, Zəlimxan şerinin «Dədə Qorqud kökündən, Qurbani, Altı, Ələsgər, S.Vurğun, H.Arif poeziyasından gəl-di-yi qeyd olunur.

Q.Kazımovun ədəbi-tənqidi görüşlərində ədəbiyyatımızın tarixi, ədəbi növ və janrlar, forma və məzmun, bədii əsərin sujet və kompozisiyası, dil və üsluba dair məqalələri də əhəmiyyətlidir. Biz isə yazımızda bütün bu məsələlərin bu və ya digər xüsusiyyətindən bəhs etdik. Əs-lində, professor Qəzənfər Kazımovun ədəbi-tənqidi görüşlərinin öyrə-nilməsi namizədlik və ya doktorluq dissertasiyalarının mövzudur.

Haşiyə: Tanrı, tale belə gətirib ki, mən hazırda bu böyük insanla, şəxsiyyətlə, elm və ürfan mütəfəkkiri ilə həm akademiya, həm də tədris sistemində bir yerdə çalışır və bundan fəxarət duyuram. Görkəmli ustadımıza uzun ömürlər arzulayıram!

Çox hörmətli Qəzənfər Şirin oğlu! Sizin mənalı ömrünüz həm də illərlə can yandırdığınız, zəka–idrak sərf etdiyiniz qiymətli kitablarınız boyuncadır. Bu əsərlər Sizin ömür kitablarınızdır! Sizin «Azərbaycan dilinin tarixi» adlı cahaşümül tədqiqatınız isə «Əməkdar elm xadimi», akademik adlarınızın əvəzi olan mükafatınızdır. Bu kitab Sizin türkən əbədi məkan və zaman olumu qədər yaşamaq haqqınızdır. Sizi ürəkdən təbrik edir və Sizə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıraq.

08.02.2007

ELÇİN MƏMMƏDOV
filologiya elmləri namizədi
SƏNƏT DÜŞÜNCƏLƏRİNƏ QƏRQ OLMUŞ ALİM

İlk yazısını 1963-cü ildə çap etdirən Q.Kazımov yazıçı dili, bədii dil məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlamış, ədəbi və elmi ictimaiyyətdə həqiqi vətənpərvər, ölkəsini və millətini dərin məhəbbətlə sevən, prinsipial bir alim kimi məşhurlaşmışdır.

ADPU-nun filologiya fakültəsində oxuyarkən dilimizin «Sintaksis» bölməsindən mühazirə və seminar məşğələlərini dinləyəndə onun haqqında məndə belə bir fikir yaranmışdı: respublikamızda sintaksisin kamil bilicisi.

Sonrakı təhsil illərində Qəzənfər müəllimin yaradıcılığı ilə daha yaxından tanış olduqca onun ədəbi və elmi sahələrdə gedən proseslərə çevik münasibət bildirən alim, vətəndaş və publisist olduğunu da qərarlaşdırdım. Ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)» dərsliyinin müəllifi və dilimizin tarixinin fundamental araşdırıcısı olan («Azərbaycan dilinin tarixi», Bakı, 2003) alimin yaradıcılığı əhatəliliyi, mövzu rəngarəngliyi ilə bənzərsizdir.

Qəzənfər müəllimin yaradıcılığı bir neçə istiqamətdə diqqətimizi cəlb edir. Hər şeydən əvvəl, o, nəsrin şeiriyyətinə üz çığaran, yaxud həqiqi prozanın poeziya olduğunu əsaslandıraraq bir ədəbiyyatşünas alim kimi yadda qalır.

Düşüncələrində və yazılarında ana dilinə sıcaq münasibət gördüyüm bu alimlə C.Məmmədquluzadə arasında bir uyarlıq olduğunu hiss etmişəm. İlk məqalələrindən biri («Mirzə Cəlilin haq yolu») yanılmadığını sübut edir. Yazıdan görünür ki, ana dili probleminin Cəlil Məm-

mədquluzadə tərəfindən təqdim olunan bədii həlli daim onun diqqət mərkəzindədir. O, bu münasibətin fonunda Mirzə Cəlilin əsərlərini ümumiləşmiş şəkildə təhlil süzgəcindən keçirən bir tədqiqatçı kimi yadda qalır.

Həmişə həqiqətə söykənən alim bədii əsərlərdə müşahidə etdiyi tarixi təhriflərin sadəcə seyrçisi olmayıb. Əksinə, bədii əsərin müəllifinə əsl tarixi həqiqətləri çatdırmaqla kömək etməyə çalışıb. Ədəbi əsərlərin tənqidi və təhlili ilə ardıcıl məşğul olan professor «Gölün, buyunuzun, leyləyin nağlı və ya üç povest» adlı yazısında «Gümüşgöl əfsanəsi», «Kərgədan buyunuz», «Leylək körfəzi» povestlərinin ideyaca birləşdiyini üzə çıxarıb.

60-cılar adlanan ədəbi nəslin əsərlərini böyük məhəbbət və ehtirasla izləyən alim, yazıçı Fərman Kərimzadənin tarixi romanlarına ön söz yazmaqla kifayətlənməmiş, müəllifə dəyərli məsləhətləri ilə də istiqamət vermişdir. Yazıçının bir sıra romanlarında Xətai obrazını yaratması, alimin isə Xətai ilə eyni dövrdə yaşamış Qurbani ilə bağlı araşdırmaları («Qurbani və poetikas», 1966) onları bir-biri ilə bağlamışdır. Elə bu səbəbdən də alim «Fərman Kərimzadə adında bir Kərbəlayi İsmayıl ağırlığı»nu duyaraq, Qurbaninin və Xətainin «500 il yatmış ruhunun indi oyanıb onları da oyatdığını» düşünür. Bu isti münasibətin fonunda «bəşəriyyətin taleyi ilə bağlı çox mühüm məsələləri sadə bir dildə, uşaq təfəkkürünə uyğun şəkildə, rəmzi-bəbii yolla əks etdirən» «Qətl günü» əsərini (Y.Səmədoğlu) - «humanist ideallar romanı»nu təhlil edərkən, Qəzənfər müəllim obrazlılıqdan yığılmış bir elmi üslub təqdim edir. Sxematiklikdən, quru sözcüklükdən uzaq olan bu üslubda alimin məhz əsərin müəllifinin istəyinə - insanı saflaşdırmaq, kamilləşdirmək istəyinə qoşulduğunun şahidi oluruq.

Q.Kazımov ədəbi-tənqidi yazılarında yalnız müasir ədəbi prosesi izləməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda, klassik sənətkarların yaradıcılığına da orijinal münasibət bildirib. Elə Sumqayıtda Nizaminin yubileyində etdiyi çıxışı ənənəvilikdən uzaq, təbii təsir gücündədir. Belə ki şairin əsərlərinə istinad edərək həyatı ilə bağlı məqamları açıqlayan alimin təfəkkür genişliyi insanı heyran edir. Elə bu düşüncənin nəhayətsizliyi alimə imkan verir ki, klassiklərimizə (Nizami, Nəsimi, Füzuli, Sabir) belə bir qısa, lakin çox məzmunlu qiymət versin: «Nizami hikmət və fəlsəfə ilə bu dünyanı ələkdən keçirdi. Nəsimi öz poeziyası ilə insanı uca haqq səviyyəsinə qaldırdı. Sabir bəşərin son faciələrinə ağ yağış tək yağan göz yaşları ilə güldü keçdi. Füzuli isə bu dünyanı eşq oduna yandırdı». («Sənət düşüncələri», Bakı, 1997, s.223) Füzuli haqqında məqaləsini oxuyarkən Qəzənfər müəllimin gözəllik və eşq aşığı olduğu üzə

çıxır. O, böyük Füzulinin poeziyasını dörd sözlə belə xarakterizə etmişdir: GÖZƏLLİK VƏ EŞQ, QƏM YÜKÜ VƏ DÖZÜM.

Elə bir yazıçı və şair yoxdur ki, Q.Kazımov məqalələrinin obyektinə çevrilməsin. Ədəbi prosesi həmişə diqqətdə saxlayan alimin əsərlərində ixtisasına uyğun olaraq milli dil və dilimizin tarixinə dair tədqiqatları xüsusi ilə dəyərlidir.

Dilin tarixini xalqın tarixi ilə əlaqələndirən alim XVI əsr ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini, milli dilin aparıcı üslublarını, Azərbaycan ərazisində tapılan qədim türk yazılarını, qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözləri araşdırarkən faktı fakta calamış, ayrıca araşdırma tələb edən dəyərlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür. Onun ədəbi-tənqidi yazılarında obrazlılıqdan irəli gələn səmimi, mehriban və bir qədər də kompromis təsir bağışlayan surəti dilçilik görüşlərində sört, prinsipial və heç nəyi güzəştə getməyən alim obrazına dəyişir. Ana dilinin keşiyində ayıq-sayıq dayanmış bu alim tarixin qaranlıqları içərisində itib-batmış dil faktlarını min bir əzab-əziyyətlə üzə çıxararaq regionda türklərin (azərbaycanlıların) gəlmə olmasını iddia edən başabəla alimlərə qarşı cəsarətlə dayanmış, tarixçi ilə tarixin öz dilində və ondan daha əhatəli şəkildə polemikaya girmiş, dövlət, etnogenev və dilimizin mənşəyi məsələlərini ətraflı şərh etmişdir.

Alim Qafqaz regionunda azərbaycanlıların aborigen xalq olmasını şübhə altına alanlara qarşı cəsarətlə dayanaraq, «türk tarixinə hədyan» olan tədqiqatların zərərli tərəflərini müəllifin diqqətinə çatdırmaq üçün Mir Cəlalın «Dirilən adam» romanındakı «çöllü» (Qədir) kimi haq yolunda dəfələrlə başdan danışmağa məcbur olur. O, qloballaşma prosesinin getdiyi müasir dövrdə Azərbaycan dilinin digər dillərin içərisində əriyib yox olacağı, məhəlli dilə çevriləcəyi kimi pessimist fikirlərə düşən şəxslərlə «bir balaca dil söhbəti» eləyərək qeyd edir ki, «...Azərbaycan dili yer üzərində çox geniş yayılmış türk dilləri ailəsinə daxildir və bu dilləri məhəlli dillərə çevirmək olmaz. Dil axarı ilə gedir. Daha çox xalqın, ölkənin müstəqilliyini qorumaq lazımdır. Müstəqillik olduqca ana dilinin qorxusu yoxdur və bu bir həqiqətdir ki, indi ziyalılarımız xalqa münasibətdən fərqli olaraq, xalq dilinə münasibətdə möhkəm milli keyfiyyətdə tərbiyə olunmuşlar». (Q.Kazımov. «Dil, Tarix, Poeziya», B.,2005, səh.280).

Xalqın gələcəyinə həssaslıqla yanaşan bir ziyalı kimi, Qəzənfər müəllimi təhsil, tədris problemləri daim düşündürmüş və o bu sahədəki çatışmazlıqları əli qoynunda seyr etməmiş, qələmə sarılaraq, çiyini irəli verib yorulmadan çalışmışdır. Onun bu sahədəki fəaliyyəti, təxminən, 50 ilə yaxın bir zamanı əhatə edir. Bu illər ərzində pədaqoji fəaliyyəti ali məktəb məkanı ilə daha çox bağlı olsa da, orta təhsilin problemləri

ilə də ardıcıl şəkildə məşğul olan alim Azərbaycan dilinin tədrisi ilə əlaqədar meydana çıxan suallara tutarlı cavablar vermiş, özgə mülahizələ-rə müəllif münasibətini təqdim edərək, məktəb islahatına coşqu ilə qoşulmuş, daha keyfiyyətli dərsliklər uğrunda mübarizə aparmışdır. Onun orta məktəbin VIII-IX sinifləri üçün «Azərbaycan dili» dərsliyi təkmil-liyi ilə müəllimlərin rəğbətini qazanmış və dəfələrlə mükafatlandırıl-mışdır.

Qəzənfər müəllimin «Xatirələr işığında» silsilə yazılarında 60-cı illərdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər yaşamış və yaşayan, sayı-lan-seçilən bir sıra insanların - «doğma və yaxın adamlar»ın həyatı ob-razları canlanır. Bu düzümdə biz «illərin özü ilə gələcəyə apardığı» prof. Ə.Dəmirçizadənin, təbiətin 42 illik cismani ömrünü yaşamış Şıxəli Qurbanovun, «dünya ədəbiyyatının nadir bilicisi» Mikayıl Rəfilinin, «uzaq gələcəyin adamı» olan Həsən Həsənovun, «sağlığında xalqımızın təfəkküründə əfsanələşən» H.Arifin, «5000 il əvvəlki tarixi və linqvis-tik faktları heç yana, heç kimə baxmadan eşib-tökən» Q.Qeybullayevin və neçə-neçə digər dəyərli simaların sürətini görürük. Xatirə-memuar xarakterli məqalələrinin dili obrazlı olduğundan Qəzənfər müəllimin gizli şəkildə yazıçılıq fəaliyyəti ilə də məşğul olduğunu söyləməkdən çəkinmirəm. Məncə, o, bədi əsərlərinin toplandığı «sandığı» nə vaxt-sa oxucularına təqdim edəcək.

Hörmətli Qəzənfər müəllim! Bəziləri deməyə sözləri olmadığı üçün bir-iki məqaləsini müxtəlif məcmuələrdə dəfələrlə çap etdirərək dekorativ görüntü yaratmağa çalışırlar. Sizin isə sözünüz çoxdur. Ədə-biyyatşünaslıq fəaliyyətinizlə bağlı yazımı bitirərkən yadıma xalq şairi B.Vahabzadənin böyük Füzulinin yaradıcılığı haqqında söylədiyi aşığı-dakı fikir düşür: «Füzuli adlı bir dəryaya baş vurmaq istədim, lakin elə ilk damlasındaca boğuldum». Mənim də Sizin yaradıcılığınızla bağlı yazdığım bu məqalə yalnız və yalnız «damla» mənziləsindədir. Sözünü-zün çox olduğunu bildirdim. Demək istədiklərinizi demək üçün Sizə can sağlığı arzulayıb, yeni-yeni uğurlar diləyirəm!

2007
SATIRA DİLİ

QARA MƏŞƏDİYEV
Filologiya elmləri namizədi
MƏSUD MAHMUDOV
Filologiya elmləri namizədi
KOMİZM VƏ DİL

Bəşər tarixinin inkişafında hər bir yeni pillə, irəliyə doğru atılan addım bu inkişafa mane olan köhnənin inkarı ilə nəticələnir. Yenilik köhnəliyə bir növ meydan oxuyur, köhnəliyin qüsurları və nöqsanlarını ifşa etməklə, məsxərəyə qoymaqla onlardan ayrılır. Professor Ə.Dəmirçizadənin sözləri ilə desək, gülmək ən kəskin tənqid formasıdır. Gülməklə gülünc olmaqdan uzaqlaşmaq mümkündür. Hələ çox qədim zamanlardan Azərbaycan xalqı geriliyə, ətalətə, avamlığa, cəhəllətə, zülmə, zorakılığa, bədxahlığa və şər qüvvələrə qarşı mübarizədə həyat həqiqətlərini özündə bir güzgü kimi əks etdirən müxtəlif lətifələrdən, məzhəkəli tamaşalardan, atalar sözləri və məsəllərdən istifadə etmişdir. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan bu folklor nümunələrində Azərbaycan xalqının ruhunu əks etdirən, onun təbiətini aydınlaşdıran yumorun, hazırcavablığın, kəskin satiranın əlamətləri özünü göstərirdi. Məhz bu təbii bünövrə əsasında sonralar ədəbiyyatımızda komik sənət inciləri yarandı. Komik sənətin ilk kamill nümunəsi Füzuli tərəfindən yaradılarsa da, milli dilin təşəkkülü və inkişafı dövründə Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani tərəfindən, sonralar isə XX əsrin əvvəllərində mollanəsrəddinçilərin qələmi ilə yüksək zirvəyə qaldırıldı və misilsiz sənət inciləri yaradıldı.

İndiyə qədər dövrün ictimai məzmununun, xalqın ruhunun, istək və arzularının, bədii təfəkkürünün mühüm bir qolunu təşkil edən komik sənət nümunələri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, hərtərəfli təhlil olunmuşdur. Lakin təəccüblü də olsa, komizm yaradan xüsusiyyətlər, xüsusilə, ən mühüm komizm vasitəsi olan dil faktları özünün tam, hərtərəfli və geniş təhlilini tapmamışdır. Məhz bu baxımdan filologiya elmləri namizədi Qəzənfər Kazımovun «Yazıç» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş «Komik-bədii vasitələr» kitabı olduqca qiymətli və aktualdır.

Tədqiqatçının bədii dil və üslub məsələləri ilə bağlı çoxdan apardığı səmərəli tədqiqatlarının ümumiləşmiş nəticəsi olan bu kitabda ədəbiyyatımızın 20-30-cu illəri fonunda, T.Şahbazi, B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman kimi yazıçıların nəsr dili əsasında Azərbaycan dilinin güllüş yaratma imkanları araşdırılır. Əsərdə dili-

mizin komik potensialı geniş şərh olunur, xüsusi adlar və ləqəblərin, dialekt sözlərinin, vulqar söz və ifadələrin, alınma və arxaik sözlərin, trop növlərinin, atalar sözləri və məsəllərin, aforizm və şablonların komik şəraitdə gülüş doğurma imkanları açılıb göstərilir.

Geniş oxucu kütləsinə təqdim olunan bu kitab iki mühüm bölmədən ibarətdir. «Komizm və dil» bölməsində müəllif gülüşün gücü, gülüş çalarları, komizmin formaları, dil vasitələri, üsulları, satira və yumorun tədqiq tarixi, eləcə də dövrün tənqidi komik yaradıcılıq haqqında və komik əsərlərdə dil məsələlərini əhatə etmişdir.

İkinci bölmədə komizm vasitələrindən – leksik və frazeoloji vasitələrdən bəhs olunur. Burada müəllif sözlərin komik potensialı, məcazilik və çoxmənalılıq, komik kalamburlar, təzadların komizmi, komik müqayisələr, frazeoloji vahidlərin komik təbiəti, məsəllərin və aforizmlərin komizm yaratma imkanları haqqında konkret və yığcam məlumat verilir.

Bu məsələlərin izahı zamanı müəllif müxtəlif tədqiqatçılarla mübahisəyə girişməkdən çəkinmir, onların şərhində onu qane etməyən cəhətləri göstərərək öz şəxsi fikrini elmi dəlillərlə sübuta yetirir. Məlum olduğu kimi, elmi-nəzəri ədəbiyyatda komik vasitələrlə komik üsullar arasındakı fərq, onların əsil mahiyyəti düzgün əks olunmamışdır. Bəzi terminləri az qala sinonim kimi işlədirlər. Q.Kazımov üsul və vasitənin bu cür dolaşığı şərhinə etiraz edərək göstərir ki, vasitə maddi, konkret, üsul abstrakt, ümumidir. Biz komizm yaradan vasitələri görürük, oxuyuruq, tələffüz edirik, üsullar isə bu vasitələrdən hasil olur, nəticə kimi meydana çıxır, dolay yolla özünü göstərir. Komizm vasitələri ilə komizm üsulları son dərəcə möhkəm əlaqə və vəhdətdə olur. Komizm vasitələri olmadan komik xarakter və konfliktin təşəkkülü də mümkün deyildir.

Komizm üsullarına isə Q.Kazımov 20-30-cu illərin nəsr materiallarının tədqiqi əsasında gəldiyi nəticəyə uyğun olaraq əksinə söyləmə – kinayə və komik təzadlar, fakt, hadisə və xarakterlərin deformasiyası, gözlənilməzlik, anlaşılmazlıq və uyğunsuzluq maneralarını, məntiqi normaların pozulması hallarını və s. aid etmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, komizm vasitələrinin müəyyənlişməsində iki mühüm cəhət – intonasiya və dilin özündə komik keyfiyyətdə formalaşma mühüm rol oynayır. Q.Kazımov dil vasitələrini dilçiliyin, komizm üsullarını isə dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və estetikanın tədqiq obyektii sayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, komizm vasitə və üsullarının bu şəkildə izahı əsərin ən qiymətli məziyyətlərindən sayılmalıdır.

Əsərdə 20-30-cu illərdə molla-nəsrəddinçilərin və komik nəsrin T.Şahbazi (Simurğ), B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman kimi görkəmli nümayəndələrinin ədəbi dilimizin saflığı uğrunda apardıqları mübarizəyə geniş yer verilmişdir.

Hələ inqilabdan əvvəl yaradıcılığa başlayıb sovet hakimiyyəti illərində öz ədəbi fəaliyyətini davam etdirən Simurğ, B.Talıblı, 20-30-cu illərdə satirik hekayələri ilə hamını məftun edən Qantəmir komik effekt yaratmaq yolu ilə fikrin bədii ifadəsinə nail olmaq üçün sözün komik potensialını üzə çıxarmağın vacibliyini duymuş, ədəbi dilimizin inkişafı sahəsində xeyli iş görmüşlər. Söz, onun rəngarəng məcazilik imkanları, komik müqayisələr, xüsusi adlar və ləqəblər, vulqar sözlər və birləşmələr yazıçılarımızın yaradıcılığında əsas leksik-üslubi vasitələrdir.

Q.Kazımov göstərir ki, komik mühit, sözlərin mətn daxilində başqa söz və ifadələrlə gözlənilməz əlaqəsi leksik vahidlərin komik rəng almasında ilkin şərtədir.

Leksik vahidlərin komizmi sözlərin adət olunmuş üslubi mövqeyinin dəyişdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Müxtəlif sahələrə (elmi və bədii üsluba, rəsmi sənəd üslubuna, peşə, sənət, şivə leksikasına, loru danışığa) aid olan sözlər öz təbii üslubi məqamlarında deyil, gözlənilməz «yad» mühitdə işlədilməklə gülüş mənbəyinə çevrilə bilər.

Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, yazıçı dilində kiçik və ya böyüklüyündən asılı olmayaraq hər bir nitq vahidi komik rol oynaya bilər. Bu baxımdan alqış, qarğış, söyüş sözləri dilin qədim leksik vahidlər kimi diqqəti cəlb edir.

Əsərdə leksik vasitələrlə yanaşı, frazeoloji vahidlərin də komik təbiəti hərtərəfli araşdırılmışdır. Başqa dil vahidləri ilə yanaşı, frazeoloji material da düzgün seçildikdə, ondan ustalıq və yaradıcılıqla istifadə edildikdə, hikmətli sözlər və aforizmlər komizm vasitələri kimi güclü ifadə formaları doğura bilər.

Simurğ, B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal və S.Rəhmanın nəsr əsərlərinin dili ümumxalq dili frazeologiyasından ustalıqla istifadə olunmasının, birləşmələr vasitəsilə komik şərait yaradılmasının parlaq nümunələridir.

20-30-cu illərin nəsr dilində komik effekt bəzən ədəbi dildə hamı tərəfindən qəbul edilmiş frazeoloji vahidlərin xalq dilində müəyyən bir arealda işlənən loru variantı və ya şivə çalarlı sinonimi ilə əvəz edilməsi, bəzən də sinonim frazeoloji vahidlərdən birinin – sonrakının komponentlərindən birinin daha da vulqarlaşdırılması ilə yaradılmışdır.

Komizm yaradan mühüm vasitələrdən biri də məsəllər və aforizmlərdir. Əslinə qalsa, əksər hallarda ayrılıqda götürülmüş məsəllər və aforizmlər komik çalara malik olmur. Bədii ədəbiyyatda onlar komik məqamlarda işləndiyi kimi, ciddi planda da işlədilir.

Q.Kazımov müxtəlif bədii əsərlərdən gətirdiyi nümunələrlə yuxarıda irəli sürülmüş fikri sübuta yetirir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəllif atalar sözləri və məsəllərin 20-30-cu illərin nəsr dilində geniş və zəngin komizm yaratma imkanlarını meydana çıxarmış və bu dövrdə yazıb-yaratmış satiriklərin yaradıcılığının daha bir mühüm cəhətini aydınlaşdırmışdır.

Q.Kazımovun «Komik-bədii vasitələr» kitabı ilə bağlı bəzi tənqidi qeydləri göstərmək istərdik.

Məlum olduğu kimi, müəllif əsərdə ən çox komizmin dil vasitələrindən bəhs edir. Şübhəsiz, o, bu sahədə mövcud olan dilçilik ədəbiyyatından daha çox istifadə etməli idi. Lakin müəllif Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə yazılmış ədəbiyyatdan az istifadə etmiş, ədəbiyyatşünaslığa aid əsərlərə üstünlük vermişdir.

Q.Kazımov belə bir fikirlə razılaşırs ki, qarğışlar və söyüşlər xalqın yaratdığı ilk satirik əsərlər olub, sonralar – həqiqi satirik əsərlər meydana çıxdığı zaman onun tərkibində hazır dil materialı kimi toplaşmağa başlamışdır.

Bizcə, müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Qarğışlar və söyüşlər yarandıqları vaxt heç də satirik səciyyəyə daşmamışlar. Sonralar onlar da başqa dil vahidləri, komizm yaradan vasitə kimi satirik əsərlərdə istifadə olunur.

Yuxarıda qeyd olunanlar Q.Kazımovun çoxdan apardığı səmərəli tədqiqlərinin nəticəsi olan «Komik-bədii vasitələr» əsərinin əhəmiyyətini heç də azaltmır. Kitabdan ali məktəb tələbələri, müəllimlər, aspirantlar, dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bu sahəsi ilə maraqlanan digər mütəxəssislər faydalana bilərlər.

Filologiya elmləri namizədi Q.Kazımovun «Komik-bədii vasitələr» əsəri Azərbaycan dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elminə qiymətli hədiyyədir.

14.11.1984

SEVİL MEHDİYEVƏ
Filologiya elmləri namizədi
DİLİMİZİN SATİRA VƏ YUMOR VASİTƏLƏRİ

Bəllidir ki, ədəbi dilin şah damarını bədii üslub təşkil edir. İnkişaf etmiş ədəbi dilin əsasını, özülünü təşkil edən xəlqilik kimi son də-

rəcə mühüm bir keyfiyyət bədii üslubda daha çox təzahür imkanları tapır. Bədii üslubun komediya yanrı isə bu mənada daha böyük üstünlüklərə malikdir.

Dosent Qəzənfər Kazımovun «Yazıçı» nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş «Komik-bədii vasitələr» monoqrafiyasında (redaktoru prof.T.Nacıyev) komik janrın dil vasitələri ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur.

Əsərdə T.Şahbazi (Simurğ), B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman nəsrinin dil faktları əsasında Azərbaycan dilinin gülüş yaratma imkanları nəzərdən keçirilir, sözün komik potensialı aydınlaşdırılır.

Əsər iki böyük hissədən ibarətdir: «Komizm və dil» adlanan birinci hissədə gülüşün gücü, gülüşün çalarları və komizmin formalarından, komizmin dil vasitələri və komizm üsullarından, habelə, 20-30-cu illər tənqidinin komik yaradıcılığa münasibətindən, eləcə də komik əsərlərdə dil məsələlərindən bəhs edilir. Müəllif «Komizm insanın təbiətindən doğur; o, xalqın ruhundadır... ustadların yaradıcılığına da xalqdan gəlib, onun folklorundan süzülüb. Ustad sənətkar onu xalqdan alıb cilalayır və xalqın özünə qaytarır» (7-8) deyərkən nə qədər haqlıdır! Bəli, komizm həyat eşqinin məhsuludur. İnsanın həyata nikbin münasibətinin məhsuludur. O, geriliyin, fanatizmin, cəhalətin, şər qüvvələrin qənimidir; komizm həm də mənəvi üstünlükləri nümayiş etdirmək keyfiyyətinə malikdir: əgər məmurlar böyük Füzulinin salamını almırlarsa, bu, Füzulinin mənəvi üstünlüyünü nümayiş etdirməklə, məmurların mənəvi kasıblığına bir işarədir! Özü də öldürücü bir işarə! Elə buna görə də, Azərbaycan ədəbiyyatında komik sənətin ilk, kamil nümunəsi böyük Füzulinin adı ilə bağlıdır. Əsərdə göstərilir ki, Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, XX əsrin əvvəllərində mollaənşəddinçilərin qələmi ilə yüksək zirvəyə qaldırılan satira sənəti sovet hakimiyyəti dövründə, 30-cu illərdə yeni keyfiyyətlər kəsb etdi, ağır, zəhmli kinayə şən, nikbin komizmlə əvəz olundu.

Bu hissədə komizm vasitə və üsullarının bədii ədəbiyyat materialları əsasında tədqiqi ilə bağlı V.V.Vinoqradovun, A.İ.Yefimovun, Y.Borevin, Ə.Dəmirçizadənin, C.X.Hacıyevin, K.Məmmədovun, T.Hacıyevin və başqa alimlərin fikirləri xülasə edilir, müvafiq polemikalar aparılır.

Kitabın «Komizm vasitələri» adlanan ikinci hissəsində komizmin leksik və frazeoloji vasitələrindən bəhs edilir.

Leksik vasitələrdə sözün komik potensialı: məcazilik və çoxmənəlilik, komik kalamburlar, təzadlarda komizm, «yad» mühitə

düşən sözlər, ən qədim «əsərlər», tropların komizmi (komik müqayisələr), «danışan» adlar tədqiq edilir. Dildə sözün funksiyasından, bədii ədəbiyyatda, xüsusən satirik əsərlərdə sözlərin məcazilik və emosionallıq imkanlarının zənginliyindən, habelə ustad sənətkarların neytral sözləri daxili, gözəgörünməz tellərlə bağlaya bilmək məharətindən və s. bəhs edilir. Müəllif qeyd edir ki, yazıçılarımız komik effekt yaratmaq yolu ilə fikrin bədii ifadəsinə nail olmaq üçün sözün komik potensialını üzə çıxarmış, sözlərin «xam» mənalarını kütləviləşdirmiş və beləliklə, ədəbi dilimizin leksik-semantik cəhətdən sığallanmasında, zənginləşməsində xeyli iş görmüşlər. Onlar adi, sadə ümumişlək sözlərin semantikasını məcazilik, çoxmənəlilik yolu ilə ustalıqla komik plana uyğunlaşdırıb bilməmiş və ümumişlək sözlərin çoxmənəliliyindən uğurla faydalanmışlar.

Əsərin «Frazeoloji vasitələr» bölməsində Simurğ, B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhmanın ümumxalq dili frazeologiyasından yaradıcı şəkildə istifadə etdikləri nümayiş etdirilir. Aydınır ki, yüksək bədii effekt yaratmaq işində frazeoloji vahidlərsiz keçinmək olmaz. Bunun ilk və tükənməz mənbəyi ümumxalq dilidir. Sənətkarın ustalığı isə bu mənbədən istifadə etmək məharətində, ümumxalq dili incilərini bədii əsərin dilində işlədə bilmək bacarığındadır.

Əsər Azərbaycan dili ilə maraqlanan hər bir oxucuya böyük fayda verə bilər, Azərbaycan satira dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində bu əsərin xüsusi rolu olacaqdır.

1984

MUSA ADİLOV

Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏNVƏR ABBASOV

Azərbaycan ETPEİ-nin elmi işçisi, pedoqoji elmlər namizədi

«KOMİK-BƏDİİ VASİTƏLƏR»

Bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə, ədəbiyyatşünaslar ayrı-ayrı yazıçıların həyat və yaradıcılığını tədqiq etdikcə onların əsərlərini dil və üslub cəhətdən də xarakterizə etməyə meyil göstərmiş, satirik əsərlərdə komizm ifadə edən vasitələrə toxunmuşlar.

Eləcə də bir sıra dilçi alimlərin yaradıcılığında dil və üslub problemi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin həmin problemlə bağlı sistemli tədqiqat aparılmamış, komik bədii vasitələr ayrıca araşdırılmamış, onların xüsusiyyətləri haqqında konkret fikir söylənilməmişdir. Bu ya-

xınlarda filologiya elmləri namizədi Qəzənfər Kazımovun çapdan çıxmış «Komik-bədii vasitələr» kitabı (elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor T.Hacıyevdir) filoloji tədqiqatlar sistemində həmin problem baxımından nəzərə çarpan boşluğu doldurmuş, eyni zamanda həm ali, həm də orta ümumtəhsil məktəblərində bədii əsərlərin dil və üslubu üzrə iş aparan müəllimlərin yaxın köməkçisinə çevrilmişdir.

Əsər iki hissədən ibarətdir. «Komizm və dil» adlı ilk bölmədə mövzu ilə bağlı ümumi məsələlər əhatə edilir. Burada ilk söz kimi gülüşün gücündən danışılır, komik üslubda yazan yazıçı və şairlərimizin adı çəkilir. Komizm anlayışının mahiyyəti açılır. Komizmin konkret formaları göstərilir. Başlanğıc hissədə komizmin ədəbi, estetik anlayışlar kimi araşdırılması, mövcud fikirlərə istinad edilərək məqsədəuyğun nəticələrin əldə olunması maraqlı cəhət kimi diqqəti cəlb edir.

Kitabın əvvəlində problem baxımından tədqiqata gətirilmiş fikirlər sadəcə sadalanmır. Onlar saf-çürük edilməklə təhlil olunur. Burada tədqiqatçının ağıllı məntiqindən irəli gələn yekunlaşdırıcı mülahizələr həmin fikirləri ümumiləşdirir. Belə məlum olur ki, «komik vasitə» və «komik üsul» eyniyyət təşkil etmir. Onlar orijinal anlayışlar olmaqla birbirlərindən fərqlənirlər.

Əsərdə komik yaradıcılıq haqqında məlumat vermək və komik əsərlərin dili haqqında təsəvvür yaratmaq zəruri hesab edildiyindən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir.

Müəllif əsərdə komik-bədii vasitələrin yalnız ikisindən – leksik və frazeoloji vasitələrdən danışır, onların komik vasitə rolunda çıxış edə bilmək imkanlarını araşdırır. «Komizm vasitələri» adlanan ikinci bölmədə məhz bu məsələlər şərh olunur. Komik-bədii vasitələrin araşdırılması, xüsusiyyətlərinin göstərilməsi üçün 20-30-cu illərdə Azərbaycan sovet nasirlərindən Simurğ, B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal və S.Rəhmanın əsərləri əsas obyekt kimi götürülür. Əsərdə sözlərin komik potensialından xüsusi olaraq danışılır. 20-30-cu illərin nəsr dili əsasında komizm yaradan leksik vasitələrin xüsusiyyətləri araşdırılır.

Tədqiqat prosesində məlum olmuşdur ki, leksik vahidlərin komizmi həm də onların üslubi mövqeyinin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Bu prosesdə sözlər gözlənilməz çalarda işlədilməklə əsərin üslubuna komik bir mənə gətirir. Məsələn, «Vay, donuz oğlu, cəddin belinə qumbara salsın» (Mir Cəlal), «Arvad yıxan evi fələk də remont eləyə bilməz» (S.Rəhman) və s.

Müəllif bədii əsərlərin dilində işlənən bu cür leksik vahidləri haqlı olaraq «yad mühitə» düşən sözlər adlandırır və əsərin müəyyən hissəsində bu tiptən olan sözlərdən istifadənin orijinal xüsusiyyətlərini qeyd edir.

Məlum faktdır ki, qarğış, söyüş, alqış, əzizləmə, məhəbbət və s. ifadə edən sözlər də dildə digər leksik vahidlər kimi özünəməxsus yerə malikdir. Onların komik məna çalarında işlənməsi satira vasitəsinə çevrilməsi ilə bağlıdır ki, bunun üçün həmin sözlər kinayə intonasiası ilə ifadə edilməlidir.. Belə bir spesifik cəhətin daha qabarıq verilməsi üçün kitabda tədqiqat obyektinə çevrilmiş komik əsərlərdən nümunələr gətirilir. Həmin nümunələr komik olmayan adi nəsr əsərlərindən götürülmüş nümunələrlə müqayisədə verilir. Beləliklə, komik çalarda işlənmiş söz oxucuya daha aydın çatdırılmaq üçün fərqləndirilir.

Komizmi qüvvətləndirmək üçün dildə məcazların müxtəlif növlərinin imkanlarından istifadə etməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu, həm əsərin bədii-emosional qüvvəsini artırır, həm də yeri gəldikcə, «komizmin tərkib elementi» kimi çıxış edir. Ona görə də dilin daxili imkanında mövcud olan bu fakt da tədqiqatdan kənar qalmır.

Komizm yaratmaq, onu qüvvətləndirmək üçün komik əsərlərin dilində frazemlər heç də leksik vasitələrdən az rol oynamır. Xüsusilə 20-30-cu illərdə yaranmış nəsr əsərlərinin dilində bu cəhət daha çox nəzərə çarpır. Ona görə də «Frazeoloji vasitələr» başlığı ilə verilmiş hissədə bu məsələdən ətraflı danışılmışdır. İlk növbədə, frazeoloji vahidlərin komik təbiəti araşdırılmışdır. Müəllif, başlıca olaraq, tədqiq etdiyi dövrə aid əsərlərə istinad etmiş və frazeoloji vahidlərin komik təbiətindəki orijinal keyfiyyətləri qeyd etmişdir. Daha sonra isə konkret olaraq atalar sözlərinin, məsəllərin və aforizmlərin komizmi üzərində dayanmış, bədii nümunələrdən gətirilmiş faktlara istinad etməklə fikirlərini əsaslandırmışdır.

Haqlı olaraq müəllif belə bir qənaətə gəlmişdir ki, komik nəsr əsərlərində frazeoloji vasitələrdən istifadə iki planda həyata keçirilir: yazıçıya məxsus olan epik təhkiyə dilində; obrazların danışığında. Hər iki planda istifadə olunan frazeoloji vasitələr əsərlərin komik təsir gücünü artırmaqla yanaşı, əsərə marağı da qüvvətləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 20-30-cu illərin nəsr dilində leksik və frazeoloji vasitələrin təzahür formalarında orijinal cəhətlər çoxdur. Əsərdə bu cəhətlər bütövlükdə əhatə olunmuşdur. Lakin onların elmi təsnifatı verilməmişdir. Bu isə əsərin oxusu zamanı həmin xüsusiyyətlərin ardıcıl izlənməsi işini çətinləşdirir.

Kitab komik-bədii vasitələr probleminə həsr olunmuş ilk fundamental tədqiqat əsəridir. Güman edirik ki, ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elmləri arasında müştərək və çətin hesab olunmaqla dilçi səriştəsi tələb edən mühüm məsələyə həsr edilmiş bu monoqrafiya oxucuları razı salacaqdır.

24.07.1985

XEYRULLA MƏMMƏDOV
Filologiya elmləri doktoru, professor

Müəllifin yaradıcılıq müvəffəqiyyətlərini təmin edən səbəblərə gəldikdə bunlar müxtəlifdir. Bu, bir tərəfdən, onun bədii sənətin nəzəri məsələlərinə dərinlən bələdliyi və milli professionallıq səviyyəsi qazanması, digər tərəfdən, damarlarında təbii ədəbiyyatşünaslıq mayasının olması ilə bağlıdır. Onun təhlillərində elmi mühakimə və mülahizə ilə yanaşı, bədii təfəkkür də böyük rol oynayır. İki təfəkkür tərzinin bir nöqtədə birləşməsi kitabdakı ədəbi təhlillərə emosionallıq verir. Dəfələrlə oxunub təhlil edilmiş çoxlu əsəri Q.Kazımovun öz monoqrafiyasında tamamilə orijinal səpkidə araşdırmasının, hamının yaxşı bildiyi bir sıra ədəbi faktların mahiyyətində gizlənən mənanı açıb aşkarlaya bilməsinin sirri bundadır.

«Ulduz», № 2, 1989

HƏSRƏT HƏSƏNOV
Filologiya elmləri doktoru, professor
MƏDƏD ÇOBANOV
Filologiya elmləri namizədi, dosent
BƏDİİ ƏDƏBİYYAT VƏ KOMİZM

Filologiya elmləri namizədi, dosent Q.Kazımovun geniş oxucu kütləsinə yenidən təqdim olunmuş kitabı «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» adlanır (Kitabın redaktoru professor Y.Seyidov, rəyçiləri professor T.Hacıyev və filologiya elmləri namizədi A.Səfiyevdir). Kitabda tədqiqat obyektini kimi əsrimizin 20-30-cu illərinin zəngin satirik-yumoristik nəsrini əsas götürülmüş, həmçinin yeri gəldikcə klassik irsə və son dövrün nəsrinə, folklor nümunələrinə müraciət edilmiş və lazım gəldikdə, ədəbiyyatşünaslıq, estetika, üslubiyyat və lingvistik baxımdan müqayəzə edilmişdir.

yisələr aparılmış, ayrı-ayrı müəlliflərin müxtəlif ictimai-siyasi şəraitdə yaranmış satirik, yumoristik əsərlərinin tipoloji təhlili verilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan bədii ədəbiyyatı və folkloru ilk təşəkkül dövründən komizmlə möhkəm bir əlaqədə olmuşdur. Ədəbiyyatımızın klassiklərindən M.Füzuli, Q.Zakir, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, S.S.Axundov, C.Cabbarlı, Qantəmir, Mir Cəlil, S.Rəhman və başqalarının yaradıcılığında ya qismən, ya da tam şəkildə komizm – satira və yumor ahəngi hakim mövqeyə malikdir. Lakin yaradıcılığı tədqiqata cəlb olunan sənətkarlar arasında Mirzə Cəlil irsi xüsusi bir zirvədə dayanır ki, bu zirvədən bədii ədəbiyyatımızın keçmişinə, indisinə və gələcəyinə də boylanmaq mümkündür. Məhz buna görə də haqqında danışacağımız əsərdə Mirzə Cəlil irsi tipoloji təhlil üçün əsas götürülmüşdür.

Müasir elmin tələbləri səviyyəsində yazılan «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» kitabı «Bir neçə söz», «Komizm nəzəriyyəsi problemləri. Tənqid və ənənələr», «Komizm üsulları» və «Nəticə»dən ibarətdir.

Müəllif kitabın «Komizm nəzəriyyəsi problemləri. Tənqid və ənənələr»ə həsr olunmuş birinci hissəsində Avropa və rus klassik satira ustaları və tənqidçilərinin mülahizələrinə elmi ekskursiya etmiş, yeri gəldikcə, onların fikirlərinə öz münasibətini bildirmiş və komizm yaratma imkanlarını ətraflı şərh etmişdir. Dünya xalqlarının ədəbiyyatlarında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı da öz qədim qaynaqları ilə komizm - satira və yumorla qırılmaz tellərlə bağlı olmuşdur. «Satirik məsəllər və nağıllar, yumorlu bayatılar, tükənməz lətifələr, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımızdakı komik epizodlar müasir milli sosial gülüşün qədimliyini əks etdirən tipik nümunələrdir». Bunlara baxmayaraq, Azərbaycan bədii ədəbiyyatında satira zirvəsini fəth etmək əsrimizin birinci yarısında mollanəsrəddinçilərə nəsib olmuşdur. Bu zirvənin başında isə Mirzə Cəlil durmuş, ətrafında M.Ə.Sabir və Ə.Haqverdiyev kimi dahi söz sənətkarları qərar tutmuşdur.

Əsərin birinci hissəsində komizm baxımından yumor, satira, istehza, sarkazm, eyham, kinayə, məsxərə və s. terminlərin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri, bir bədii priyom kimi yazıçının onlardan istifadə etmə üsulları, həmçinin onların səciyyəvi komik, estetik cəhətləri ətraflı şərh edilmiş, komizm janr kimi yox, obyektiv aləmi əks etdirməyin bir bədii prinsipi kimi qiymətləndirilmişdir. Bu hissədə 20-30-cu illərdə komizm problemlərinə həsr olunmuş məqalə və əsərlərin xülasəsi verilmiş, o cümlədən Ə.Nazimin və M.İbrahimovun Mirzə Cəlilin «komik dühası, kəskin və qamçılavıcı satirası»na həsr edilmiş əsərlərinin təhlili də oxucuda xoş təəssürat yaradır. 30-cu illərdə amansız kəskin satiranın

mülayim yumorla əvəz olunması prosesinin yığcam təhlilini də kitabın məziyyətlərindən hesab etmək olar.

Əsərin ən yaxşı məziyyətlərindən birini Mirzə Cəlilin komizmi ilə Qantəmir, Ə.Haqverdiyev ilə Mir Cəlal komizminin müqayisəsi, onların ümumi və fərqli cəhətləri, personajların öz leksikonuna və mənşəyinə uyğun şəkildə danışdırılması, dialoqların təbiiliyi, xarakterlərin açılması və psixoloji təhlili, tipoloji paralellik təşkil edir. Kitabda Sabit Rəhmanın satira yaradıcılığında rolu, onun ənənələrə sadiqliyi, komizm manerası və s. də ətraflı təhlil olunmuşdur.

Kitabın ikinci hissəsində Azərbaycan ədəbiyyatı üçün səciyyəvi komizm üsullarından zəngin dil faktları əsasında bəhs edilir. Müəllif bu əsərində ilk dəfə olaraq komizm üsullarının yeddi növünü müəyyənləşdirmiş və həmin kateqoriyaların hər birini zəngin və rəngarəng satira, yumor nümunələri ilə elmi şəkildə şərh etmişdir. Bu bəhsdə ezop təhkiyə üsulu, onun yüksək estetik keyfiyyəti, incə bədilik üsulları, məntiqi ifşa, amansız tənqid, mülayim yumor, sükut-qəsdən susma manerası; əksinə söyləmə (kinayə) üsulunun inkişafında «Molla Nəreddin»in təsir dairəsi, satira kəskinliyi, tərif etməklə məsxərəyə qoyma, müsbəti tənqid etməklə mənfiyyəti məsxərəyə qoyma, ifşa üsullarında sözlərin məzəli izahı, fraza və ya ifadələrin əks mənada işlədilməsi və s. Mirzə Cəlilin komizmi – satira və yumor yaradıcılığı yönündə hərtərəfli şərh edilmişdir.

Əsəri oxuyub qurtarandan sonra oxucu belə bir qənaətə gəlir ki, müəllif uzun illər boyu M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Qantəmir, S.Rəhman, Mir Cəlal və Anarın zəngin bədii irsini dö-nə-dönə oxuyub, tədqiq edib, sanki onların əsərlərindəki personajların xarakteri və dilinin ensiklopediyasını hazırlamış, həmin ensiklopediya əsasında ədəbiyyatşünaslığa, estetikaya, üslubiyyətə və dilçiliyə ən qiymətli hədiyyə olan bu əsərini yazıb tələbkar oxucu kütləsinin öhdəsinə vermişdir. İkinci qənaət belədir: «Komizm həyatın özündən doğur». Yazıçı isə gülməlini, gülüncü həyatdan mənimsəyir, ətraf mühitdən seçib götürür, onu komik vasitələrlə gücləndirərək bədii sənət səviyyəsinə qaldırır komizm üsullarının tələb etdiyi şəkildə oxucuya və ya tamaşaçıya təqdim edir, – düsturu bu əsərdə daha dəqiq təhlil edilmişdir.

«Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» kitabı yüksək elmi keyfiyyətdə yazılmasına baxmayaraq, bəzi nöqsanlardan və qüsurlardan da xali deyildir. Məsələn, əsərdə B.Talıblı və T.Ş.Simurğun adları çəkilir, lakin onların əsərlərinin təhlilinə başqa yazıçıların əsərləri qədər müdaxilə edilmir, bir abzas mülahizə ilə kifayətlənir. Ezop təhkiyə üsulunun mahiyyətini daha geniş şərh etmək olardı. Kitabda bəzi üslubi və kor-

rektura səhvlərinə, sitatçılığa da təsadüf olunur. Bu xırda qüsurlar əsərin elmi səviyyəsinə heç də xələl gətirmir.

Q.Kazımovun «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» kitabı ədəbiyyatşünaslığa, üslubiyyata, estetikaya və dilçiliyə qiymətli hədiyyədir. Bu əsər ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri, orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri, aspirantlar, tədqiqatçılar və komizmlə maraqlananlar üçün ən qiymətli vəsaitdir.

09.12.1987

MİNƏXANIM NURULU
Filologiya elmləri namizədi
KOMİZM ÜSULLARI

**Qəzənfər Kazımov. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları,
«Maarif», 1987**

Komizm vasitə və üsullarının tədqiqi dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və estetika ilə bağlı məsələdir. Ayrı-ayrı satira ustalarımızın yaradıcılığından ətraflı bəhs edilsə də, filologiya elmləri namizədi Q.Kazımovun bir-birinin ardınca çap etdirdiyi «Komik-bədii vasitələr» («Yazıçı», 1983), «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» kitabları müstəsna olmaqla, bu günə qədər türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində komizm vasitə və üsullarının sistemli tədqiqinə rast gəlmirik. Ədəbi-bədii dilin müxtəlif və mühüm məsələləri ilə məşğul olan dilçi-alim bu sahədə on beş ildən artıq tədqiqat aparmış, komizmin dil vasitələrinə dair maraqlı əsərindən sonra komizm üsullarının tədqiqi ilə xeyirxah bir iş görmüşdür.

Satira və yumor yaradıcılığının imkanlarını, cəmiyyətin inkişafına və mübarizəsinə necə xidmət etdiyini aydınlaşdırmaq üçün onun sosial-ictimai, bədii-estetik keyfiyyətləri, milli özünəməxsus formaları öyrənilməli, komizm yaradan dil vasitələri, komizmin nitq üsulları ətraflı tədqiq edilməlidir. Bu zərurəti nəzərə alaraq, tədqiqatçı ilk dəfə 20-30-cu illərin nəsr materialları üzrə komizmin ezopçuluq (kölə dili), əksinə söyləmə (kinayə), deformasiya, gözlənilməzlik, uyğunsuzluq, anlaşılmazlıq və anaxronizmlərlə ifşa üsulları kimi yeddi üsulunu müəyyənləşdirmiş və zəngin bədii ədəbiyyat materialı əsasında həmin üsulların ətraflı şərhini vermişdir.

Filologiyada və estetik ədəbiyyatda komik sənətin araşdırılması işində belə bir yekdil fikir mövcuddur ki, komizmin bir-birindən fərqli iki mühüm forması vardır: yumor və satira. Estetlərin bir çoxunun ümumi rəyincə yumor «xüsusi» halları, satira «ümumi» nöqsanları tənqid

üçün əsas götürür; yumor üçün ayrıca, xüsusi nöqsanlar əsasdır və həm də bu nöqsanlar islah oluna bilər, bunlara dözmək də mümkündür.

Satira kimi yumor da obyektiv varlığın, ətraf mühit və insanların nöqsanlarını, ictimai eybəcərlikləri əks etdirir; satira kimi yumor da ictimai bəlalərin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə silahıdır. Tədqiqatçı fikrini faktlar əsasında möhkəmlədir, doğru qeyd edir ki, «Poçt qutusu»-nun yumorunu sosial zəminlə əlaqəsiz düşünmək, Novruzəlinin bəd-bəxtliklərini ümumi ictimai bəlalərlə əlaqələndirməmək olmaz.

Müəllif görkəmli satira tədqiqatçılarının komizm vasitə və üsullarına münasibətini ətraflı nəzərdən keçirmiş, komizm nəzəriyyəsi ilə bağlı, xüsusən, 50-ci illərdən başlayaraq meydana çıxan əsas ədəbiyyatın tənqidi xülasəsini vermişdir. Faktların təhlili bir daha sübut edir ki, komizm həyatın özündən, həyatdakı eybəcərliklərdən doğur; eybəcərliklər vasitələri, vasitələr üsulları, üsullar işə formaları – satira və yumoru doğurur. Nəticə-gülüş bəzən təbəssüm şəklində, bəzən Homer qəhqəhələri ilə, bəzən «göz yaşları içərisində gülüş» şəklində – müxtəlif qammlarla meydana çıxır.

Müəllifin tədqiq obyektini 20-30-cu illərin - B.Talıblı, Simurğ, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman kimi yazıçıların satira yaradıcılığı olsa da, ayrı-ayrı üsulların tarixi kökünü araşdırma prosesində M.F.Axundovla başlanan yeni realist nəsrin verdiyi faktlara, sonrakı davam və inkişafını izləmək üçün S.Rəhimov, Anar, S.Qədirzadə, S.Dağlı və başqalarının yaradıcılığına nəzər salınmışdır. Bu cür tədqiq və araşdırma prosesində ayrı-ayrı satira ustalarının yaradıcılığına məxsus spesifik cəhətlər də aydınlaşdırılmışdır. Məsələn, müəllifin fikrincə, «Molla Nəsrəddin» satirası ilə sonrakı satirik nəsrin əsas fərqi məhz onların istifadə etdikləri üsulların xarakterində daha çox gözə çarpır. «Molla Nəsrəddin»in qəzəbli satirası «kölə dili» və «əksinə söyləmə (kinayə)» üsullarına – kinayə intonasiasına böyük üstünlük verilməsilə bağlıdırsa, əsl sovet satira məktəbinin yetirmələri olan Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman yaradıcılığı sosialist realizmi prinsiplərindən doğan nikbin ruhla köklənmişdir, odur ki, onların yaradıcılıq materiallarında komizmin deformasiya, göz-lənilməzlik, uyğunsuzluq, anaxronizmlərlə ifşa, anlaşılmazlıq üsulları daha fəal və qabarıqdır.

Müəllif, Mirzə Cəlilin çox zəngin və misilsiz satira yaradıcılığının verdiyi faktlar əsasında qeyd edir ki, «sərlövhdən başlayaraq imzaya qədər» oxucunu öz ardınca çəkib aparan eyhamlı dil, kinayə, sarkazm, məntiqi ifşa mənşəcəz ezop dili ilə bağlıdır. Ezopçuluq Mirzə Cəlilin inqilabdan əvvəlki yaradıcılığına xas olduğu və bu sahə professor T.Hacıyevin əsərlərində geniş araşdırıldığı üçün müəllif ümumən komizm üsulları sistemini saxlamaq üçün ezopçuluğun sükut fəndi barədə məlu-

mat verməklə kifayətlənmişdir. Sükut – qəsdən susma manerası Mirzə Cəlilin öz ideyalarını senzura əngəllərindən necə ustalıqla keçirdiyini güclü nümayiş etdirir. Bəzən təhkiyəni qırıb sükutla keçinmə, demək istədiklərinin hamısını deməyib, müəyyən nöqtədə dayanmaq, təhkiyədəki bu sərt dönüşlə oxucunu düşünməyə vadar etmək Mirzə Cəlil sənəti üçün əlverişli olmuş və yazıçı inqilabdan əvvəlki bir sıra felyetonlarında bir çox ictimai məsələlərə diqqəti daha çox bu üsulla cəlb etmişdir.

Bəzi bədii əsərlərdə sözlər, ifadələr, birləşmələr, hətta, cümlələr və bütöv mətnlər öz həqiqi mənasında deyil, sənətkarın böyük ustalıqla yarada bildiyi kinayə intonasiası ilə tamamilə əksinə başa düşülür. Tədqiqatda bu üsulun M.F.Axundov və C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında qabarıq nümunələri geniş təhlil edilmişdir. Əksinə söyləmə üsullarının qədim kökləri araşdırılarkən «Aldanmış kəvakib» əsərindəki güclü istehzaya xüsusi diqqət yetirilir. Ədəbiyyat tariximizə həqiqi realist nəsrin gözəl nümunəsi kimi daxil olan bu əsərdə İran səltənətinin daxili çürüklüyü, gücsüzlüyü, ətaləti, Şah Abbasın hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün qurduğu oyunların, fəlakətli nəticələrin təsviri ilə bir arada ədibin zahirən sakit, əslində isə qəzəbli və öldürücü istehza ilə yoğrulmuş səsi eşidilir: «Vallah, qəribə əhməqdirlər bu ingilis tayfası ki, belə xətərli millət ilə az qalmışdı cəng başlayalar».

Tədqiqatçı əksinə söyləmə (kinayə) üsulu kimi geniş imkanlara malik olan bir üsulun Mirzə Cəlil yaradıcılığında tərifi etmə, tənqid, boyuna qoyma, qorxutma, özünü mənfəfinin tərəfdarı kimi göstərmə, təəssüf və töhmətləndirmə, aşkar yalan söyləmə yolu ilə ifşa kimi müxtəlif çarələrini müəyyənləşdirmiş, bəzən əksinə söyləmə üsulunun müstəqil, birbaşa ifşa ilə birləşdirildiyini və Mirzə Cəlil yaradıcılığında kinayə intonasiasının çox böyük gücə malik olduğunu göstərmişdir. Aydın olur ki, ədibin publisistika dilində sözlərin məzəli-kinayəli izahı, ifadələr, məsəllər, aforizmlər, mötərizə daxilində verilən müxtəlif konstruksiyalar, başlıqlar və sonluqlar, «dəlillər» və «sübutlar», müqayisələr ümumi satirik ruhun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatdan aydın olur ki, sözlərin məzəli izahı rəngarəng hadisələri – ictimai-siyasi məsələlərlə yanaşı, məişət məsələlərini, fanatizmi, avamlıq və geriliyin təzahür hallarını ifşa etmək üçün yazıçıya geniş imkan vermişdir.

Müasir incəsənətdə, xüsusən, kino sənətində mühüm rol oynayan deformatsiya üsulları – komik şişirtmə, qrotesk, fantastika, karikaturlaşdırma, şarj, parodiya, kiçiltmə və s. formaları haqqında nəzəri-estetik ədəbiyyatda mövcud olan fikirlər əsərdə ətraflı işıqlandırılmış və bir sıra məsələlər dəqiqləşdirilmişdir. Satirik şişirtmə üsullarının istifadə edildiyi klassik nəsrin Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev kimi görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə yanaşı, 20-30-cu illərdə fəaliyyət göstərən

B.Talıblı, Simurğ, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman kimi görkəmli satira yaradıcılarının şişirtmə texnikasından istifadə ustalığı və ümumən ədəbiyyatımızda komik şişirtmənin hazırkı mövqeyi əsərdə ətraflı tədqiq olunmuşdur. Müəllifin araşdırmaları və gətirdiyi zəngin faktlar göstərir ki, müasir ədəbiyyatda ən mühüm bədiilik üsullarından biri gözlənilməzlikdir. Gözlənilməzlik həm ciddi, qeyri-satirik, həm də satirik əsərlərə məxsus bədiilik üsuludur. Satirik əsərlərdə gözlənilməz detallar, hadisə və xarakterlər ilk növbədə, təbəssüm və gülüş vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. M.F.Axundovun, N.Vəzirovun, N.Nərimanovun komediyalarında, C.Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu», «Qurbanəli bəy», «Yan tütəyi», Ə.Haqverdiyevin «Pir», «Bomba», «Çəşmək», «Şeyx Şəban», «Haqq Mövcud» kimi hekayələrində, B.Talıblı, Simurğ, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman kimi yazıçılarımızın yaradıcılığında, 60-70-ci illər nəsrində gözlənilməzlik texnikası spesifik xüsusiyyətləri ilə nəzəri cəlb edir. Gözlənilməzlik əksərən xarakter, xasiyyət, vərdiş, bacarıq, təfəkkür və s.-də olan ziddiyyətlərlə və bu ziddiyyətlərin qarşılaşdırılması yolu ilə, komik yanılmalarla, gözlənilməz situasiyalar, başlıqlar, başlanğıc və sonluqlarla meydana çıxır. Müəllifin gəldiyi nəticəyə görə, incəsənətdə və o cümlədən bədi ədəbiyyatda gözlənilməzlik texnikasının fəaliyyət dairəsi çox genişdir. İfadələr, atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlər, epiqraflar, lətifələr, miniatürlər, novellalar və bir çox irihəcmli əsərlərdəki bəzi epizodlar gözlənilməzlik texnikası əsasında qurulmaqla, komizm vasitələrini özündə birləşdirir və güclü gülüş emosiyaları doğurur.

Əsərdə anaxronizmlərlə ifşa və anlaşılmazlıq üsullarının da ədəbiyyatımızda mövqeyi ilk dəfə geniş şərh olunmuşdur. Satira ustalarımızın yaratdıqları obrazların hərəkət, davranış, danışmaq və təfəkkür tərziləri ilə bağlı anaxronizmlərin tədqiqi də satira sirlərinin açılmasına kömək edir.

Bədi əsərdə anlaşılmazlıq mühüm rol oynayır və bəzən əsərin süjeti bütövlükdə anlaşılmazlıq manerasına əsaslanır. Obyektiv səbəb olmadan yaranan münafiqlik və narazılıqlar bədi əsərin komik təsirlilik imkanlarını gücləndirir. Komik effekt yaratmanın bu üsulunun ədəbiyyatımızda geniş istifadəsi təcrübəsi vardır. M.F.Axundovun pyeslərində, Ü.Hacıbəyovun musiqili komediyalarında bir çox yaddaqalan epizodlar, son dövrlərdə meydana çıxan musiqili komediyaların bir çoxunun süjeti anlaşılmazlıq üzərində qurulmuşdur.

Tədqiqatçıya görə, komik anlaşılmazlıq ən çox sözün, ifadənin çoxmənalılığından, omonimliyindən, bədi mətnin iqiplanlılığından irəli gəlir. S.Rəhmanın «Xoşbəxtlər», «Yalan», «Ulduz», Mir Cəlalın «Dirilən adam», Anarın «Zəncir», «Marallarım» əsərlərindən verilən zəngin

faktlar da bu fikri təsdiq edir. Həm də aydın olur ki, anlaşılmazlıq bir çox hallarda nitq üsulları ilə yanaşı, süjet dönüşləri və gözlənilməzliklərlə bağlı olur.

Q.Kazımovun «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» kitabı ədəbiyyatımızın sovet dövrünün qədim və davamlı ənənələr əsasında təşəkkül və inkişaf dövrü olan 20-30-cu illər nəsrinin dil və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, bu dövrdə yazıb-yaradan satira ustalarımızın yaradıcılığında ümumi-ortaqlı və spesifik-fərdi cəhətləri ilk dəfə ətraflı üzə çıxarmaq baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Komizm üsullarının ilkin monoqrafik tədqiqi kimi bu əsər satira dilinin ədəbi dilimizin inkişaf və zənginləşməsində rolunu və yazıçılarımızın fərdi üslubunu öyrənmək baxımından diqqəti cəlb edir.

12.02.1988

XEYRULLA MƏMMƏDOV

Filologiya elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN GÜLÜŞÜ HAQQINDA KİTAB

Bu gün bizim orta və ali təhsil ocaqlarımızda nəzərə çarpan qüsurlardan biri, bəlkə də birincisi şagird və tələbə kontingentinin bədii zövqünün primitivliyi və kasıblığıdır. Bu oradan irəli gəlir ki, məktəblərimizdə şagirdlərdə gözəllik duyğusunun üzə çıxarılmasına və formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsinə kömək edən bir sıra fənlərin, xüsusilə ədəbiyyat, musiqi, rəsm və s. tədrisi narahət əsrimizin tələbləri səviyyəsində düzgün qurulmamışdır. Müxtəlif səbəblərdən irəli gələrək, ədəbiyyatın tədrisində ifrat sosiologiya özünə möhkəm yer tutmuşdur. O artıq bir növ ictimaiyyət dərsinə, tarixin belletristikləşdirilmiş və illüstrativləşdirilmiş variantına, emosiyasız biblioqrafiyaya çevrilmişdir. Proqram tərtib edənlər, dərslük yazanlar, ali məktəb auditoriyalarında mühazirə oxuyanlar az qala ədəbiyyat tarixinin xüsusi növ sənət tarixi, hər bədii əsərin sənət abidəsi olduğunu unutmuşlar. Filoloq diplomu alıb orta məktəbə ədəbiyyatdan dərs deməyə yola düşən məzun bədii əsərin təhlili yollarını bilmir. Çünki o, estetik kateqoriyalara, bu və ya başqa bədii nümunənin bədiiliyini şərtləndirən komponentlərə və vasitələrə, bədiiliyin meyar və prinsiplərinə nabələddir. Bunu doğuran başlıca səbəblər isə ondan ibarətdir ki, bizdə ədəbiyyatın tarixi onun nəzəriyyəsiindən təcrid şəklində tədris olunur. Estetikaya dair biliklər isə, ümumiyyətlə, yarıtmaz təbliğ edilir. İllərlə davam edən bu vəziyyət son nəticədə əhalinin,

xüsusilə, yeniyetmələrin və gənclərin kütləvi surətdə estetik savadsızlığına, hətta, bədii zövqsüzlüyünə gətirib çıxarmışdır. Təkcə bu faktı demək kifayətdir ki, filologiya fakültələrində təhsil alan gələcək ədəbiyyat müəllimlərinə bədii əsər oxutmaq artıq müşkül işə çevrilmişdir. Müşahidələr göstərir ki, tələbələrin əksəri oxuduqları bədii əsərdən həzz ala bilmir, onun bədii məntiqini dərk etməkdə çətinlik çəkir. Onların seminar dərslərində və kurs imtahanlarında mövcud ədəbiyyat dərsliklərindən əxz edib əzbərlədikləri cavabları trafaret sözlərdən və şablon cümlələrdən ibarətdir.

Filologiya elmləri doktoru Qəzənfər Kazımovun «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslığın nəzəri problemlərinin tədqiqi, təbliği və tədrisinin arxa plana keçdiyi, estetik məsələlərinin etinasızlıq kölgəsinə düşüb təhsil ocaqlarımızda az qala gərəksiz bir sahəyə çevrildiyi bir vaxtda meydana çıxmışdır. Maraqlı burasıdır ki, kitab «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən ali məktəblərin filologiya elmləri üzrə ixtisaslaşan tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi buraxılmışdır. Belə düşünmək olar ki, dilimizin və ədəbiyyatımızın tədrisi sahəsində nəzərə çarpan ciddi qüsurlar artıq əlaqədar direktiv orqanların və nəşriyyat idarələrinin də diqqətini cəlb etmiş və onlar bu qüsurları aradan qaldırmaqdan ötrü əməli tədbirlər görməyə başlamışlar. Monoqrafiya «komizm texnikasını öyrənmək, sənətkarın ustalığını aşkara çıxarmaq, xüsusi halları deyil, ümumiləşmiş komizm üsullarını müəyyənləşdirmək»lə «satirik və yumoristik əsərlərin bədii-estetik təhlili» yollarına bələdlilik hasil etmək kimi xüsusi əməli əhəmiyyəti olan nəcib bir məqsəd izlədiyinə görə filologiya elminizdə, eləcə də tədris-metodiki ədəbiyyatın nəşri sahəsində diqqətəlayiq bir hadisədir. Çünki komizm üsulları «estetikanın, ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyin müştərək tədqiqat obyektlərindəndir». Müəllif komizmin formaları və təzahür imkanlarını araşdırıb üzə çıxarmaq və onları təbliğ etməklə birbaşa gənclərin filoloji səviyyəsinin yüksəlişinə və bədii zövqünün cilalanmasına xidmət göstərir.

Əlbəttə, mən bununla «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» kitabının dəyərini onun aktuallığı, müəllifin filologiya elminizdə ağ ləkə kimi nəzərə çarpan və boş qalan çoxlu sahələrdən birini doldurmağa təşəbbüs göstərməsi ilə məhdudlaşdırmaq istəmirəm. Monoqrafiyanın məziyyətlərini Azərbaycan sovet filologiyası üçün daha zəruri olan elmi-nəzəri problemlərin qoyuluşu və həll edilməsində axtarmaq lazımdır. Bu cür problemlər isə kitabda çoxdur. Onlar əsərin «Komizm nəzəriyyəsi problemləri: tənqid və ənənələr», «Komizmin üsulları» adlanan iki bölməsində ümumiləşdirilmişdir.

Monoqrafiya Azərbaycan sovet ədəbiyyatının kifayət qədər araşdırılmamış bir mərhələsinə və az işlənmiş bir probleminə, 20-30-cu illərin nəsrində satira və yumorun inkişafı məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Göründüyü kimi, araşdırma zaman etibarlı ilə sosializm dövrü ədəbiyyatımızın iyirmi illik kiçik bir mərhələsinə əhatə edir. Lakin vaxt burada şərti səciyyə daşıyır. Qarşısına milli komizm tarixi-geneloyi metodun prinsipləri mövqeyindən araşdırmaq vəzifəsi qoyan müəllif monoqrafiya boyu əsasən bu ədəbi mərhələnin verdiyi zəngin və səciyyəvi bədii material əsasında Azərbaycan satira və yumorunun nəzəri-estetik prinsiplərini aşkarlayıb ümümləşdirmək məqsədini izləmişdir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu və tədqiqatın ümumi istiqaməti alimi öyrəndiyi dövr gülüşünün xalq yaradıcılığı və klassik ədəbiyyat qaynaqları ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq, söykəndiyi milli zəmini və ədəbi ənənənin inkişaf qanunauyğunluqlarını göstərmək zərurəti ilə qarşılaşdırmışdır. Buradan çıxış edən müəllif araşdırmalarının əhatə dairəsini təkcə sovet dövrü ədəbiyyatımızın təşəkkül mərhələsi ilə məhdudlaşdırmır, münasib məqam düşdükdə o, ədəbiyyatın tarixinə və bu günkü ədəbi prosesə ekskurslar edir. Gənc sovet nasirlərinin yaradıcılığı ilə xalq lətifələri, milli realist nəsrimizin banisi M.F.Axundov, eləcə də C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyevin Böyük Oktyabr sosialist inqilabına qədərki yaradıcılığı arasında ideya-estetik bağlılıq və varislik əlaqələrini müəyyənlişdirib nişan verir. Bu yolla keçmiş və müasir ədəbi proses arasında körpü yaradan Q.Kazımov Azərbaycan komizminin tarixi inkişaf mənzərəsi haqqında da müəyyən fikir yaradır.

«Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» monoqrafiyasında elmi-nəzəri axtarışların ağırlıq nöqtəsi M.F.Axundovun davamçıları – Ç.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev və başqalarıyla təmsil olunan klassik Azərbaycan satira ənənələri ilə yeni tarixi şəraitdə, sosializm dövründə yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayan Qantəmir, Mir Cəlal, Səbit Rəhman, eləcə də T.Şahbazi Simurğ və B.Talıblı yaradıcılığı arasında varislik əlaqələrini, eyni zamanda bunları novatorluqla inkişaf etdirmək yollarının aşkarlanması məsələsi üzərində toplanmışdır. Bir cəbhədə birləşən iki qrup – köhnə və təzə ədəbi qüvvələrin yaradıcılıq faktlarının verdiyi imkanlara istinad olunmaqla Azərbaycan sovet ədəbiyyatında satira və yumorun təşəkkülü, ideya-bədii qaynaqları, yüksəliş xüsusiyyətləri, əsas tənqid hədəfləri və s. haqqında dolğun elmi-nəzəri məlumat verən monoqrafiya meydana çıxmışdır.

Bir sıra inandırıcı, səciyyəvi misallara istinad etmək, əsərləri arasında paralel müqayisələr aparmaq yolu ilə B.Talıblı və T.Şahbazi Simurğ hekayələrində Ə.Haqqverdiyevdən, Qantəmir əsərlərində

C.Məmmədquluzadədən, Mir Cəlal və S.Rəhman yaradıcılığında hər iki satira ustasından, eləcə də az və çox dərəcədə Qoçol və M.F.Axundovdan gələn satira ənənələrinin üstünlük təşkil etdiyini sübuta yetirən müəllif «yeni hökumətin tərbiyə sistemi ilə böyüyən nasirlərin» yaradıcılığı üzərində müşahidələrini ümumiləşdirərək, onların «Molla Nəsrəddin»in beşiyi başında», «Molla Nəsrəddin» kökü üzərində», «Molla Nəsrəddin» zəminində yetişdiyi barədə qənaəti elmi surətdə əsaslandırır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, gənc sovet nasirləri klassik «Molla Nəsrəddin» satira ənənələrinin təsir dairəsindən kənara çıxmamış, onun mövzu və tənqid hədəflərini, komik vasitə və üsullarını sadəcə yamsılayıb təhlil etmişlər. Əlbəttə, belə düşünmək kökündən yanlış olar. Görünür, belə bir mülahizənin yarana biləcəyini nəzərə alan Q.Kazımov iki müxtəlif ədəbi dövrün satirasının bir-birindən seçilən cəhətlərini müəyyənləşdirməyə, oxşar və fərqlənən cəhətlərini göstərməyə çalışır. Bundan ötrü alim məhək daşı kimi hər iki dövrün satirik ədəbiyyatının yarandığı tarixi şəraitə müraciət edir. O, bunların fərqi birinci növbədə sosial mühitin, siyasi ab-havanın kontekstində axtarır. Müəllifin dəqiq müşahidələri tədqiq olunan kiçik bir dövrdə Azərbaycan sovet satirasının üç mikromərhələdə inkişaf etməsi və hər mərhələdə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri qazanması barədə faktlarla təsbit edilmiş mülahizə irəli sürməyə əsas verir. Müəllifin fikrincə, 20-ci illərin başlanğıcında əgər «Molla Nəsrəddin»in qəzəbli satirası davam etmişsə, bu, zamanın tələblərindən doğan ədəbi zərurət olmuşdur. Çünki «ilk onillik köhnənin təbəddülatı, inkişafı, təcridi dəyişməsi və yeninin doğulması dövrü kimi xarakterizə olunur». Şübhəsiz, bu qısa müddətdə yeni tipli satira – sovet satirası yarana bilməzdi. Sonralar yaranıb inkişaf edən şən komizm əgər sovet hakimiyyətinin son illərində yarınsa idi, o, «azğınlaşmış düşmənin başına sığal» çəkmək olardı. Ona görə də 20-ci illərin başlanğıcında «Molla Nəsrəddin»in qəzəbli satirası davam etməli idi». Ölkədə siyasi hadisələr qələbə çalmış əməkçi kütlənin xeyrinə cərəyan etdikcə komizmin səciyyəsi də dəyişilir. Müəllif belə hesab edir ki: «20-ci illərin sonu, 30-cu illərdə (30-cu illərin əvvəlində oxunmalıdır – X.M.) yaranmış satirik nəsrəddin klassik qəzəbli satiradan fərqli olaraq sosializm realizminin tələblərindən doğan və yeni quruluşla bağlı bir nikbinlik duyulur. Bu nikbinlik satirik nəsrin dilinə, komizm vasitə və üsullarına da ciddi surətdə təsir edir. Köhnə quruluşun eybəcərliklərinə qarşı çevrilmiş qaşqabaqlı, qəzəbli satiradan sonra şən komizm gülümsəməyə başlayır». Sosializmin tarixi qələbəsindən doğan bu nikbinlik, hətta, inqilabdan qabaq Azərbaycan həyatının müxtəlif guşələrini tünd qara

boyalarla təsvir edən C.Məmmədquluzadə yardıcılığına da təsir edir. Müəllif bu məsələdə akademik M.İbrahimovla həmrəy olub, onun məşhur mülahizəsini misal gətirərək göstərir ki, ədibin «Sovet zamanı yaranmış əsərlərində qətiyyəən kədər və göz yaşı əlamətlərinə təsadüf edilmir».

30-cu illərin ortalarından etibarən tənqid hədəflərini itirdiyinə görə qəzəbli satiranın siyasi kəsəri də korşalır. «Bu dövrdə kəskin və amansız satira əsasən mülayim yumorla əvəz olunur. Mir Cəlalin, S.Rəhmanın yaradıcılığı cəhalət qaranlığına, istismar dünyasına qarşı çevrilmiş qəzəbli satiradan fərqli olaraq, keçmişin bütün yaramazlıqlarını arxada qoyub gələn, mənfur adət-ənənələrdən və insan istismarından birdəfəlik yaxa qurtarmaq uğrunda mübarizə aparan insanlara nikbin yumorla ürək-dirək verir, köhnəlik qalıqlarından xilas ola bilməyənlərin islahına cəhd edir». Başqa sözlə, «Gülüş bəşər tarixində ilk dəfə olaraq... mövcud ictimai qaydaların əsaslarını möhkəmlətmək» işinə xidmət göstərir.

Monoqrafiyanın əsas məziyyətlərindən biri onun ümumiyyətlə ədəbiyyatşünaslıqda komizm və onun iki əsas forması – satira və yumorla əlaqədar mübahisələrə münasibət bildirməsi, onlara tam elmi aydınlıq və indiki mərhələdə yekunlaşdırıcı nəzəri qənaət gətirməsidir. İnkilabdan əvvəl və yeni dövrdə istər bizdə, istərsə də xarici ölkələrdə komizmin nəzəriyyəsi ilə məşğul olan Herbert Spenser, E.K. Ozmitel, İ.Eventev, E.A.Zemskaya, M.Dmitrovski, A.N.Luk, Y.Borçev, B.Dzemidok, L.A.Spiridonov, L.F.Yerşov, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Mirəhmədov, M.Məmmədov, T.Hacıyev və başqalarının satira və yumora dair mülahizələrini təhlil edən Qəzənfər Kazımov belə bir qənaətə gəlir ki, «incəsənətdə komizm texnikasının təzahür üsulları sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Yalnız ayrı-ayrı satirik yazıçıların yaradıcılığından danışarkən müşahidə olunan üsullara toxunulmuş, həm də ümumiləşdirmələrə deyil, ayrı-ayrı detalların təhlilinə diqqət yetirilmişdir. Çox zaman müəyyən bir komizm üsuluna məxsus çarlarlar müstəqil bir üsul kimi öyrənilmiş, komizm üsulları aydın qənaət yarada biləcək şəkildə tədqiq edilməmişdir». Filoloji ədəbiyyatda mübahisəyə səbəb olan və müəllifin haqqında aydın elmi fikir yaratmaq istədiyi belə məsələlərdən biri «Satira nədir?», «O hansı bölgüyə daxil edilməlidir?», «O növdürmü, janrdırımı, yaxud bədii üsuldür?» kimi ciddi suallarla bağlıdır. Müəllifin bu suallara cavab axtarması təsadüfi deyil. Çünki son zamanlar satiranın müstəqil ədəbi növ və yanr olduğunu sübuta yetirməyə çalışanların cərgəsi nəinki Ümumittifaq miqyasında, hətta, bizdə də sıxlaşmaqdadır. Bu mövzuda müxtəlif mübahisələrin yığcam xülasəsini verən Qəzənfər Kazımov

satira və yumordan müstəqil ədəbi növ kimi danışanların mülahizələrini elmi məntiqə uyğun görmədiyinə görə rədd edir və hətta, Aristotelin lirik, epik və dramatik növlərdən ibarət üç bölgüsünə dördüncüsünü artırmağı ağılabatan saymır. Janr bölgüsünə gəldikdə müəllif fikrini bununla əsaslandırır ki, «satirik ədəbiyyatla qeyri-satirik ədəbiyyat bir şeyin iki üzü kimidir. Yəni satira balaca satirik ifadədən başlamış böyük romanlara qədər bütün janrları əhatə edir. Bunlar «ciddi» planda da işləyə bilər, satirik planda da». Bir sıra təkzibedilməz faktlara söykənib tutarlı dəlillər gətirməklə müəllif satira və yumorun ədəbi növ və janr deyil, bədiilik prinsipi olduğunu təsdiq edən alimlərin mövqeyini müdafiə edir və onu yeni-yeni mülahizələrlə daha da əsaslandırmağa nail olur. O yazır: «Aristotelin bölgüsü – lirik, epik və dramatik növlər və bunların hər birisinə daxil olan janrlar öz hökmündə qalır, komizm (satira və yumor) isə eyni dərəcədə bunların hər üçünə aiddir. Beləliklə, komizm, yanr kimi yox, obyektiv ələmi əks etdirməyin bir bədiilik prinsipi kimi daha ağılabatandır».

Komizm nəzəriyyəsinə dair çoxlu ədəbiyyatı araşdırıb təhlil edən alim buraya bir sıra estetik kateqoriyaların məna və mahiyyətini təhrif etməyə gətirib çıxaran ciddi termin dolaşığı, özünün dediyi kimi, «komizm, gülüş, satira, yumor, istehza, sarkazm, cyham, kinayə, məsxərə və s. terminlərin işlədilməsində bir systemsizlik» müşahidə edir. Bu, başlıca olaraq, özünü komizmin formaları ilə komizmin üsullarının, komizmin dil vasitələrinin komizmin nitq vasitələri ilə, varlığı dərk etməyin xüsusi tipi kimi, komizm poetikasının komizmin xüsusi üsulları ilə qarışdırılmasında, komizmə məxsus gülüş qamması çalarlarının, məsələn, ironiya və sarkazmın komizm formaları ilə eyniləşdirilməsində, hər ikisinin satira və yumorla bərabər hüquqlu bədiilik prinsipi kimi qəbul edilməsində, hazır cavablıqla satira və yumor arasında bərabərlik işarəsinin qoyulmasında və s. təzahür etdirir.

Mövcud filoloji ədəbiyyatda problemin müxtəlif istiqamətdən yanlış şərh edildiyini nəzərə alan müəllif məşhur komizm nəzəriyyəçiləri, xüsusilə D.Nikolayev, A.Luk, M.D.Dmitrovski və b. ilə polemikaya girir, mübahisə etmək və analitik təhlil aparmaq yolu ilə termin hərc-mərcliyinə elmi-nəzəri aydınlıq gətirməyə nail olur. Bu onun komizm nəzəriyyəsi ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatda dəqiqləşdirildiyi ikinci məsələdir.

Monoqrafiyada haqqında düzgün elmi qənaət hasil edilən üçüncü məsələ satira və yumorun predmeti və funksiyası ilə bağlıdır.

Estetika ilə məşğul olan alimlərin bir çoxu bu fikirdədir ki, yumor xüsusi halları, satirə isə ümumi nöqsanları tənqid edir. Onlar be-

lə hesab edirlər ki, yumor asanlıqla islah oluna bilən, satira isə daha ciddi çatışmazlıqdan, «müəyyən ictimai ideala zidd olan cəhətlərdən» bəhs edir.

Qəzənfər Kazımov bunlarla, heç bir elmi-məntiqi əsası olmayan bu mülahizə ilə də razılaşmır. O, fikrini bununla əsaslandırır ki, «həm satiranın və həm yumorun predmeti ümumi və eynidir». Hər iki forma «obyektiv varlığın, ətraf mühit və insanların nöqsanlarını, ictimai eybəcərlikləri əks etdirir», satira kimi yumor da ictimai bəlalərin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparır. Lakin obyektin xarakterindən asılı olaraq məqsədimiz müxtəlif olur: ya islah etməyə, təkmilləşdirməyə, ya da məhv etməyə, öldürməyə çalışırıq, nəticədə yumor və satiradan istifadə edirik».

Yazıçılardan satiriklərə və yumoristlərə bölünməsinə gəldikdə müəllif haqlı olaraq bunu sənətkarın yaradıcılığının «ideya-estetik keyfiyyətləri» və bir də «komizmin formalarından istifadə dərəcəsi» ilə əlaqələndirib izah edir.

Satira və yumorun təbiəti ilə bağlı Qəzənfər Kazımovun araşdırmalarında maraqlı cəhətlərdən biri də onun komizmin səbəbini fizioloji amillərlə bağlamağa çalışan nəzəriyyəçilərə elmi cəhətdən əsaslandırılmış cavab verməsidir. Bu baxımdan müəllifin Herbert Spenserlə polemikası diqqəti cəlb edir. Gülüşü «beyinə qan gətirən arteriyanın xoş ruhi həyəcanlardan genişlənməsinin nəticəsi» hesab edən Herbert Spenserin əksinə olaraq, məsələyə marksist-leninçi elmi metodologiya mövqeyindən yanaşan və V.İ.Leninin inikas nəzəriyyəsini rəhbər tutan müəllif gülüşü sosial məsələ sayır və onun yaranmasının səbəblərini və siyasi kəsərini «cəmiyyətin ümumi inkişafı, ictimai quruluş və sosial-mənəvi amillərlə» bağlayır, onun köklərini ictimai həyatda sosial quruluşda axtarır. O, çox haqlı olaraq yazır: «İstibdad və zülmün, hüquqsuzluq və köləliyin güclü olduğu yerlərdə sənətkarın komik ideali həqiqi satira doğurur».

Bütün bunları nəzərə alan alim Herbert Spenserin komizm üçün əsas hesab etdiyi «xoş ruhi həyəcanların» özünü də xarici aləmin, ətraf mühitin və insanın özünün yaratdığı emosiyaların ifadəsi hesab edir.

Bu mənada gülüşün obyektini görə bilmək, yazıçının nəyə güldüyünü düzgün müəyyənəşdirmək birbaşa sənətkarın dünyagörüşü ilə bağlı məsələ olduğuna görə böyük idraki əhəmiyyət kəsb edir.

Monoqrafiyada müəllifin izlədiyi başlıca məqsəd, əsərin adından göründüyü kimi, bədii ədəbiyyatda komizmin üsullarını tədqiq etməkdir. Təsadüfi deyildir ki, kitabın əsas hissəsini də bu məsələlərin təhlili təşkil edir. Alim burada komizmin elmi ədəbiyyatdan bizə

məlum olan Ezop təhkiyə (kölə dili), əksinə söyləmə (kinayə), deformasiya, gözlənilməz effektlər, komik uyğunsuzluqlar, anaxronizmlərlə ifşa, komik anlaşılmazlıq kimi yeddi növündən bəhs edir və 20-30-cu illərin satirik nəsrindən seçdiyi rəngarəng və səciyyəvi misallar əsasında onların təzahür xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Lakin bundan əlavə nəticə çıxarılmamalıdır ki, Q.Kazimov hazır nəzəri tezisləri milli ədəbiyyatdan aldığı misallar əsasında əyaniləşdirməklə tədqiqatını başa çatdırmışdır. Şübhəsiz, belə deyil. Doğrudur, komizm dair ədəbiyyatda bu üsulların bəzisdən az, bəzisdən çox, əslində isə hamısından bəhs edilmişdir. Bunu inkar etmək olmaz. Lakin bu bir həqiqətdir ki, bu üsullar haqqında nəinki «bizim filologiyamızda», hətta, «rus dilçilik və ədəbiyyatşünaslığında, rus estetiklərinin əsərlərində» indiyə qədər sistem halında danışılmamışdır. Monoqrafiyanın qarşısında duran digər məqsədlər, başlıca olaraq, «Azərbaycan ədəbiyyatı materialları əsasında xüsusi kurs proqramının tələblərinə müvafiq şəkildə komizmin nitq üsullarını nəzərdən keçirmək» və bu haqda aydın elmi təsəvvür yaratmaq və s. Q.Kazimovu ağır zəhmət və çoxlu vaxt tələb edən gərgin bir işi öhdəsinə götürməyə vadar etmişdir. Konkret pedaqoji vəzifələrin mövqeyindən problemə yanaşan alim zəngin təcrübəsi olan səriştəli pedaqoq təmkini ilə müxtəlif komizm üsullarını cəmləyib sistemləşdirmiş və Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə toplu şəkildə nəzəri material təqdim etməyə nail olmuşdur. Əlbəttə, bu hələ tədqiqatın yeniliyi deyil, sadəcə olaraq müəllifin pedaqoji məharətini nümayiş etdirən cəhətdir. Araşdırmanın təzəliyi və orijinallığı özünü yeddi komizm üsulunun Azərbaycan sovet ədəbiyyatının konkret mərhələsinin inkişaf təcrübəsinə tətbiq olunmasında və milli ədəbiyyatın potensial imkanlarının dərindən araşdırılıb komizmin məlum üsulları ilə yanaşı, yeni çalarlarının, təzə təzahür formalarının, gizli nitq üsulları sisteminin, üslubi fiqurların, komik effekt yaradan vasitələrin aşkarlanıb üzə çıxarılmasında, ümumiləşmələr aparmaq yolu ilə satira-yumor haqqında indiyə qədər elmi-nəzəri fikri yeni mülahizələrlə daha da zənginləşdirməsində qabarıq surətdə nəzərə çarpır. Komik effekt yaradan kiçik bir detallı belə nəzərdən qaçırmayan alim analitik təhlil aparmaq yolu ilə müxtəlif növdə və janrda yazılmış çoxlu satirik əsəri təhlil edib, onların bədii-estetik keyfiyyətini üzə çıxarır. Bununla da tədqiqatçı alim hər bir sənətkarın fərdi yaradıcılıq simasını dəqiq müəyyənləşdirməyə və birini digərindən fərqləndirən cəhətləri konkret surətdə göstərməyə nail olur. C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyev XX əsr Azərbaycan mühitinin yetişdirdiyi nəhəng satira ustalarıdır. Eyni cəbhədə, bir məslək uğrunda çiyin-çiyinə döyüşmələrinə baxmaya-

raq, yaradıcılıq fərdiliyi, hətta, eyni komizm üsullarından istifadə etmək baxımından biri digərindən köklü surətdə fərqlənir. Q.Kazımov komizm üsullarından istifadənin dərəcəsini göstərməklə iki sənətkarın bir-birindən seçilən cəhətlərini aydınlaşdırır. Müəllifə görə, «Ə.Haqverdiyev nəsrində qatı, kəskin və qəzəbli kinayə deyil, insanı mənən yüngülləşdirən, şən əhval-ruhiyyə yaradan yumor üstünlük təşkil edir. C.Məmmədquluzadə etiraz və narazılıqlarını, mövcud sosial-mənəvi çatışmazlıqlara münasibətini sətiraltı mənalarla, güclü kinayə vasitələri ilə ifadə etdiyi halda, Ə.Haqverdiyev bir çox hallarda mənfi cəhətləri bilavasitə qeyd etməklə mənfiliyi şirin yumorla boyamışdır. Ə.Haqverdiyevin nəsrində kəskin satira, qəzəb, kin, nifrət tonları yumoru üstələyər bilmir».

T.Şahbazi Simurğ, B.Talıblı, Mir Cəlal, Sabit Rəhman yaradıcılığından da danışarkən müəllif bu yolla gedir. Bu isə öz növbəsində indiyə qədər dərslərdə, ədəbiyyatşünaslığa dair bir sıra əsərlərdə üstünlük təşkil edən şablon sosioloji moizədən fərqli olaraq, ədəbi təhlilə bir tərəvət, bir təzəlik gətirir. Bu baxımdan monoqrafiyada C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» silsiləsi ilə Mir Cəlalın «Dirilən adam» romanının müqayisəsinə, böyük demokratin «Darvinçilik və kommunistlər», «Xaç bayramı», «Müqəddəs vətənim», «Unudulmuş elmlər», «Məhəmmədəli Mirzə», «Hov», «Saqqallı uşaq», «Xanın təsbehi», Ə.Haqverdiyevin «Keçmiş günlər», «Seyidlər ocağı», Qantəmirin «Buğda quyusu», «Dəfatirati-üzviyyə», «Mənim tələbəm», «Mirzə Aves», B.Talıblının «Qırx zopa», «Xortdan», T.Şahbazi Simurğun «Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik», Mir Cəlalın «Həkim Cinayətov», «Mərkəz adamı», «Anket Anketov», Sabit Rəhmanın «Şirin bülbül», «Dəfn mərasimi», «Böyük millət məhkəməsi» və s. hekayələrinin təhlili diqqəti xüsusi cəlb edir. Bütün bunlar «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» monoqrafiyasının məziyyətlərindən hesab edilməlidir.

Müəllifin yaradıcılıq müvəffəqiyyətini təmin edən səbəblərə gəldikdə bunlar müxtəlifdir. Bu, bir tərəfdən, onun bədii sənətin nəzəri məsələlərinə və milli ədəbiyyatın tarixinə dərinlən bələd olub, yüksək professionallıq səviyyəsi qazanması, digər tərəfdən, damarlarında təbii ədəbiyyatşünaslıq mayasının mövcud olması ilə bağlıdır. Onun təhlillərində elmi mühakimə və mülahizə ilə yanaşı, bədii təfəkkür də böyük rol oynayır. İki təfəkkür tərzinin bir nöqtədə birləşməsi kitabdakı ədəbi təhlillərə emosionallıq verir. Onu cansızlıqdan xilas etməklə yanaşı, fikrin dəqiq ifadəsinə yaxından kömək edir. Dəfələrlə oxunub təhlil edilmiş çoxlu əsərin Q.Kazımovun öz monoqrafiyasında tamamilə orijinal səpkidə araşdırması, hamının

yaşxı bildiyi bir sıra ədəbi faktların mahiyyətində gizlənən mənanı açıb aşkarlaya bilməsinin sirri bundadır.

«Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» monoqrafiyası Qəzənfər Kazimovun Azərbaycan sovet ədəbiyyatının təşəkkül mərhələsində nəsrə satira və yumor probleminə həsr olunmuş ilk tədqiqatı deyildir. O, beş il bundan qabaq eyni problemin başqa bir layı haqqında «Komik-bədii vasitələr» monoqrafiyasını nəşr etdirmişdi. Müəllifin on beş il bundan qabaq «Yazıçı və dil» adlı ayrıca bir kitab buraxdığını da nəzərə alsaq, demək olar, bu səpkidə sənətkarlıq məsələləri, başlıca olaraq, bədii əsərin ilk ünsürü və əsas materialı dil, komizmin üsulları və vasitələri, ümumiyyətlə, satira və yumorun təzahür formaları, ifadə xüsusiyyətləri və s. onun elmi araşdırmalarının başlıca predmetidir. Müəllifin bu məsələlərə xüsusi əhəmiyyət verib, onu dərinlən və hərtərəfli araşdırıb bütün parametrlərini aydınlaşdırması təqdirəlayiqdir. Lakin bununla yanaşı, alimin ümumi tədqiqat sahəsində artıq bir yeknəsəqlik də nəzərə çarpır. Bu özünü əsasən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iyirmi illik kiçik bir dövrün ədəbi prosesi fonunda tədqiqat aparmasında göstərir. Artıq 20-30-cu illər Azərbaycan sovet nəsrinin dar çərçivəsindən çıxıb geniş tədqiqat sahəsinə qədəm basmaq, ümumiyyətlə, Azərbaycan komizmi haqqında monoqrafiya yaratmağın vaxtı çatmışdır (bəlkə də ötmüşdür).

Qəzənfər Kazimovun illərlə davam edən gərgin elmi axtarışları, topladığı çoxlu filoloji fakt, mənimsədiyi elmi-nəzəri məlumat, ən nəhayət, malik olduğu professional səviyyə belə bir məsuliyyətli işi yerinə yetirməyə tam əsas verir.

1989

СЕВИНДЖ МАГЕРРАМОВА
Доцент Бакинского Государственного
Университета, доктор филологических наук
ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ
В ИСКУССТВО КОМИЧЕСКОГО

Книга профессора Г.Кязимова «Теория комического», состоящая из «Введения», четырех глав, «Заключения» и библиографии, посвящена весьма интересной, оригинальной и в то же время сложной теме. Каким запасом знаний, эрудиции, опыта должен обладать исследователь, какую обширную литературу должен проштудировать и осмыслить, чтобы на основе столь обширного материала раскрыть все механизмы и средства комического, приемы и манеры эзоповского повествования, сатиры, юмора, иронии, гротеска.

Ценность и новизна настоящей монографии в том, что в ней впервые в тюркологии, в том числе в азербайджанском языковедении, проводится всестороннее исследование всех языковых средств и приемов комического; определяются и разъясняются три основные причины употребления слов в комическом качестве: 1) неожиданная многозначность, омонимия, антонимия и синонимия лексических средств; 2) изменение естественных стилистических условий, контекста употребления слов, относящихся к различным сферам; 3) историческое формирование некоторой части лексических единиц в комическом качестве. Кроме того, на основе богатейшего фактического материала автор тщательно анализирует все способы создания комического путем изменения естественных стилистических условий употребления слов, относящихся не только к художественному, но и официально-деловому, научному стилю, а также просторечным слов и выражений; выявляются языковые средства и приемы комического, определяются и анализируются семь его средств. Примечательно, что автором учитываются и одобрения, проклятия, вулгаризмы, которые могут блестяще выступать в качестве средств создания комизма. Особое место отводится оксюмору, каламбуру, фразеологическим единицам.

Весьма удачна, на наш взгляд, логическая последовательность в построении глав и презентации исследуемого материала.

В первой главе монографии «Комическое и язык» в лингвистическом, историческом и, что особенно важно, в философско-психологическом аспектах анализируются формы, средства и приемы комического. Освещается роль сатирической поэзии великого поэта-мыслителя Физули, комедий М.Ф.Ахундова.

Автор, прекрасно зная и тонко чувствуя психологию своего народа, верно отмечает, что юмор – в природе, в духе азербайджанского народа. Ведь хорошо известно, что еще с древнейших времен анекдоты, прибаутки, веселые шутки как образцы находчивости, смекалки, остроумия, юмора поддерживали народ во всех его испытаниях. Сатира, юмор, ирония, неотъемлемые от природы народного духа, проявлялись во всех образцах фольклора – начиная от высказываний, назиданий и кончая широкими полотнами эпических сказаний. Можно с уверенностью сказать, что они обогатили произведения всех представителей азербайджанской письменной литературы. Раскрывая сущность комического, профессор Г.Ш.Кязимов дает критической обзор мыслей и взглядов различных ученых, писателей, поэтов (А.Н.Лук, Ю.Борев, Б.Дземидок, А.И.Ефимов, Д.Николаев, А.Слонимский, А.М.Демирчизаде, М.Ибрагимов, А.Мирахмедов, Дж.Гаджиев, К.Д.Мамедов и др.) на комическое, сатиру и смех; критику эпохи о сатирическом творчестве.

Всесторонне рассматриваются на основе богатейшего фактического материала вопросы языка в сатирических и юмористических произведениях. Делаются интересные исторические экскурсы, в частности, в 30-е гг. XX столетия, когда ряд дискуссий был посвящен творчеству мастеров сатиры 20-30 гг. В то же время некоторые писатели (Кантемир, С.Рахман, Мир Джалал) обвинялись в натурализме и подвергались резкой критике.

26-30 мая 1939 г. проходила первая конференция азербайджанских прозаиков, на которой были высказаны суждения о комическом языке наших писателей.

Деля исторические экскурсы, автор справедливо отмечает роль журнала «Молла Насреддин» в разработке языковых проблем художественного произведения. Говоря о традициях этого журнала, профессор Г.Ш.Кязимов затрагивает самые интересные в плане комического произведения Кантемира, Мир Джалала, С.Рахмана, Симурга, Талыблы и других.

Далее в монографии в трех главах соответственно рассматриваются лексические средства и речевые приемы комического.

Особый интерес, на наш взгляд, представляет вторая глава, где на основе богатейшего иллюстративного материала говорится о комическом потенциале слов-метафоричности, полисемии; даются оригинальные комические каламбуры из произведений С.Рахмана, Кантемира, М.Джалала; прослеживается изменение стилистических условий употребления слов. Особо отмечается комизм некоторых заимствований из русского языка. Например, в рассказе С.Рахмана «Плов-мечта» Молла Фарадж временно меняет обличье и представляется как Фарадж Заманов. На вопрос «А как же прежнее занятие?» он отвечает: «Onları hələlik atljit eləmişəm». Понятно, что слова «молла» и «атлажит», употребляясь вместе, создают комический эффект. И таких примеров очень много: *kişinin qızı zənətdi; bu kaqızı tənə pristav sigretni yazıb; meşayit olar* и др.

Несомненно, огромную роль в создании комизма играют одобрительные слова, проклятия, вульгарные слова и выражения. Известно, что проклятия и ругань являются самыми древними средствами, связывающими письменную литературу с устной. Именно поэтому бытует мнение, что проклятия и ругань представляют собой первые сатирические произведения, созданные народом. Автор справедливо отмечает, что не только проклятия и ругань, но и слова, выражающие одобрение, похвалу, служат как лирическим, эпическим, драматическим произведениям, так и искусству комического. Подобные слова широко используются в художественных произведениях как готовые средства сатиры и юмора.

Рассматривая на основе художественных произведений вульгарные с лова и выражения, составляющие особый и значительный разряд слов общенародного языка, автор анализирует их структурные особенности. Так, некоторые из них представлены отдельными словами: *bıqeyrət, zarıldamaq, xaraba, mirtıldamaq, heyvərə, yekəbaş, bambılı, şortu, danabaş* и др.

Автор справедливо отмечает, что комические возможности вульгарных слов, выражений и предложений весьма широки и богаты. Они играют особую роль в оформлении комического повествования в языке сатирической прозы, в создании комизма диалогов, комической характеристики персонажей.

Большое внимание уделяется в монографии также комическим сравнениям, собственным именам, прозвищам, названиям титулов и их роли в создании комического в произведениях Кантемира, С.Рахмана, Мир Джалала, А.Ахвердиева; часто юмористичность имен, прозвищ связана не с собственно именами, а с приключениями их владельцев. Некоторые имена используются писателями исключительно для создания комического фона. Например, комизм ряда имен в произведениях Мир Джалала связан с из звучанием: *Mamurlı bəy, tetuşka Maman, Zındalı kişi, Qumaş, Pəpiş, Qıssa xanım* и др.

Богатейший фактический материал дается автором в третьей главе монографии, посвященной фразеологическим средствам комического.

Известно, что фразеологические единицы в силу своей образности, эмоциональности, экспрессивности выступают в художественном произведении в качестве важнейших языковых средств, обеспечивающих выразительность формы, придающих языку произведения особые изящество и красоту. Кроме того, фразеология общенародного языка в силу своего оригинального комического потенциала, приобретения комического качества в комической среде отличается особым характером.

С учетом этого профессор Г.Ш.Кязимов в своей монографии на основе произведений Симурга, Б.Талыблы, Кантемира, Мир Джалала, С.Рахмана приводит весьма интересные и оригинальные примеры такого использования фразеологизмов: *cəhənəmdən bezbi-let qaçan, düdük verib yola salıram; dərimə saman tərəçəklər, şəltəsini işlədə bilmədi, altda qalanın canı çıxsın* и др. При этом автор справедливо отмечает, что такие фразеологизмы – составные элементы прозаического стиля, важнейшее средство комического. Без них невозможно представить себе язык сатирических и юмористических произведений. Такое богатство и разнообразие комических выражений заметно влияет на естественность и эмоциональность ав-

торского языка и речи персонажей, на силу комического фона и комических деталей.

В четвертой главе монографии подробно рассматриваются речевые приемы комического. Автор, излагая собственную концепцию, опирается на труды Б.Дземидока, Е.А.Земской, М.Дмитровского, Е.К.Озмителя и др.

Большой интерес, на наш взгляд, представляет раздел, посвященный «эзоповскому языку». Здесь автор, приводя примеры из азербайджанской (М.Ф.Ахундов, Джалил.Мамедкулизаде), русской (М.Е.Салтыков-Щедрин, А.С.Пушкин, А.И.Герцен), зарубежной литературы, подробно говорит об особенностях «эзоповского языка», делает интересные исторические экскурсы. Особое внимание уделяется приему умалчивания в фельетонном творчестве Дж.Мамедкулизаде.

Отмечаются также и такие оригинальные приемы, как двусмысленность, иносказание, ирония, выраженная в похвале, «устрашение», откровенная ложь, шутивное толкование слов, скобки (так, насмешливость, присущая самому тексту, усиливается за счет скобок).

Анализируя на основе богатейшего фактического материала речевые приемы комического, профессор Г.Кязимов рассматривает и деформацию явлений и характеров (комическое преувеличение, преуменьшение, выражение темпа речевыми средствами и т.д.). При этом дается критический обзор научных воззрений и взглядов разных исследователей на данную проблему (Ю.Борев, А.Н.Лук, Б.Дземидок, Д.Николаев и др.). Автор справедливо указывает, что излюбленными у писателей-юмористов являются гипербола, гротеск, фантастика, шарж, карикатура, пародия. Однако писатель мастерски использует эти приемы не потому, что явления и характеры, подвергнутые деформации, вызывают смех. Поводом этому служит сам объект, и, кроме того, это связано с авторским отношением к нему.

Безусловно, приемы комического воистину неисчерпаемы в возможностях своей реализации. Они неразрывно связаны с самыми различными видами искусства и прежде всего речевого и паралингвистического.

Обобщая свое интересное, многоплановое исследование и прослеживание комического, автор делает в «Заключении» выводы. При этом особо отмечается мастерство и опыт азербайджанских писателей в использовании различных приемов комического.

Монография профессора Г.Кязимова имеет большую научную ценность и представляет интерес не только с точки зрения филологии, но и истории, эстетики, философии и психологии.

Свои размышления хотелось бы закончить словами одного философа: «Человечество не выжило бы, если бы не смеялось». Монография профессора Г.Кязимова еще раз подтверждает эту замечательную и правильную мысль.

29.11.2004

Bəhlul Abdulla

Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru

Görkəmli alimin – Q.Kazımovun araşdırmalarında bizi Qurbani ilə bağlı həmişə narahat etmiş üç əsas suala cavab tapdıq: Qurbaninin dəlilli-sübutlu tərcümeyi-halı; yaşadığı dövr, mühit haqqında gərəyincə məlumat; nəhayət, bu böyük sənətkar şairin yaradıcılıq dünyasının – poetik irsinin səciyyəvi yönlərinin dərin təhlillərlə üzə çıxarılması.

21.08.1991 - 2007

FOLKLORŞÜNASLIQ

İSMAYIL İMANZADƏ

Şair
BƏNÖVŞƏ BUTASI...

Tarixin qəribə qanunları var. O, fironları, cahangirləri tez unudur, təkcə sənət zirvələrini fəth edən söz ustalarına əbədi yaşamaq haqqı verir. Bədii ədəbiyyatın, rəssamlıq və nəqqaşlığın, elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı ilə xarakterik olan XVI yüzillik ədəbiyyat tariximizə üç nəhəng söz ustası bəxş edib. Füzuli, Xətai, Qurbani – hərəsinin bənzərsiz taleyi, bənzərsiz faciəsi olub bu söz zirvələrinin. Füzuli ulu torpağımızdan uzaqlarda Məcnun sevgisi ilə odlana-odlana ömür sürüb. Şah İsmayıl Xətai yeniyetmə yaşlarından bir əlində qılınc, bir əlində qələm tutub. Torpağımızın, ana dilimizin qeyrət timsalına dönüb, yurdumuza qənim kəsilən yağları diz çökdürüb, sözlə ürəkləri fəth edib. Dədə Qorqud zirvəsini qiblə sayan Qurbani dilimizin büllur saflığına söykənən söz incilərini yaxın-uzaq ellərə əрмаğan göndərib. Yaşadığı illərdə adının əvvəlində şah kəlməsi Xətainin düşmənlərini lərzəyə salıb. Hələ də bu qüdrətli şairin adına layiq yubiley keçirilməyib...

Ötüb keçən yüzilliklər ulu Qurbaninin adını xalqın qəlbində zaman-zaman yaşatsa da, təkcə 20-ci illərin sonunda onun yaradıcılığı tədqiqatçıların diqqətini çəkib.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əvəzsiz xidmətləri ilə yaşamaq haqqı qazanan, otuzuncu illərdə repressiyanın qanlı caynaqlarında məhv edilən Salman Mümtaz 1927-ci ildə «El şairləri» kitabında ilk dəfə olaraq Qurbaninin həyat və yaradıcılığına diqqət yetirir. Sonralar H.Əlizadə, H.Arashı, A.Dadaşzadə, S.Paşayev neçə-neçə müdrik adamların sənəsində yaşayan Qurbani şeirlərini yazıya alıb çap etdiriblər. İlk dəfə A.Dadaşzadə 1972-ci ildə «Qurbani» kitabında el şairinin 55 şeirini nəşr etdirir. 1984-cü ildə «Yazıçı» nəşriyyatında da «Qurbani» kitabı çap olunur (rus dilində). Qurbani irsinin öyrənilməsi üçün bu kitablar mühüm rol oynasa da, şairin yaradıcılığının ancaq bir qismini əhatə edir.

Həmyerlimiz, görkəmli alim, qurbanişünas Qəzənfər Kazımov keçən il Bakı Universiteti nəşriyyatında «Qurbani» adlı irihəcmli kitabı buraxdırmaqla ulu el şairinin xatirəsini əbədiləşdirmək baxımından qiymətli iş görmüşdür. Q.Kazımov uzun illərdir ki, Qurbani irsinin toplanılıb öyrənilməsi sahəsində ardıcıl elmi fəaliyyət göstərir. O, indiyə kimi ulu aşığın həyat və yaradıcılığına bir neçə elmi məqalə həsr edib. On bir çap vərəqi həcmində olan «Qurbani» kitabında elə ilk səhifədən yorulmaz tədqiqatçı alim əməyi hiss olunur. Q.Kazımov özündən əvvəl Qurbani irsinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin zəhmətini qiymətləndirməklə yanaşı, Şah İsmayıl Xətainin Qurbaniyə olan münasibəti barədə onlarla elmi mübahisəyə girişir. Bu münasibət Qurbaninin doğulduğu,

yaşadığı illəri müəyyən etməkdə alimə elmi əsas verir. Alim elmi araşdırmalarla sübut edir ki, Qurbani Cəbrayıl rayonu ərazisində yaşayıb. Onun doğulduğu kənd hazırda Diri dağı ətəklərində nişanələri qalan Diri kəndidir. «Qurbani» kitabında «Ulu zirvə: haqq aşığı, el şairi Dirili Qurban – Qurbani» adlı ön sözdə tədqiqatçı alim Qurbani ilə Şah İsmayıl Xətai münasibətlərini aşkarlayır, bu iki böyük şəxsiyyətin dostluq əlaqəsindən söz açır. Kitabda Qurbaninin yaradıcılığı geniş əhatə olunub. El şairinin 18 gəraylısı, 95 qoşması, 8 tənisi, 3 qıfılbəndi, 6 deyişməsi, 2 divanəsi, 2 qitəsi, 12 bayatısı, 1 cahannaməsi oxucuların diqqətinə təqdim olunub. Bu şeirlər Təbrizdən, Cənubi Azərbaycandan tutmuş, Araz qırağından Gəncəbasara, oradan Borçalıyadək, necə deyirlər, damla-damla əldə olunub, araşdırılıb, müxtəlif variantlarla tutuşdurulub. Ən kamil versiyası verilib. Kitabın sonunda hər bir şeirin əldə olunma yeri, söyləyəni izahlı şəkildə verilir. Kitabdan öyrənirik ki, Qurbani şeirləri zaman-zaman ustad aşığılarımız Abbas Tufarqanlımın, Xəstə Qasımın, Valehin, Alımın, Ələsgərin, Aşiq Humayın, İsfəndiyarın, Əhməd Sadaxlımın, Müseyib Nəsimovun, müdrik ağsaqqal Misir kişinin... (Göyərçin Veysəlli kəndi) sinəsində yaşamış, el-oba şənliklərinin söz bəzəyi olmuşdur.

Kitabın sonunda qeyd və izahlar bölməsi ilə yanaşı, şeirlərdə işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərin lüğəti də verilmişdir. Bu da oxucunun kitabdan istifadə etməsini asanlaşdırır.

Başına döndüyüm ay qəşəng Pəri,
Adətədi, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ, nazik əlinlə dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altına düz bənövşəni...

Çoxdan bəri nəğməyə çevrilmiş, dönə-dönə dinlədiyimiz bu kövrək misralar bir ulu söz zirvəsinin zaman varlığından xəbər verir. «Qurbani» kitabında toplanmış şeirlər bu ulu haqq aşığının yaşamaq haqqını bir daha təsdiqləyir. Kitabı oxuyub sona çatanda bir arzu qəlbimdə «göyərçin». İstərdim ki, kitabın daha təkmil nəşrlərində «Qurbani» dastanı da verilsin.

Kitabda Q.Kazımov təvazökarlıqla qeyd edir ki, «...bu kitabda folklorşünaslarımızın əldə etmiş olduqları bütün tapıntılara əsaslandıq, cümlələri araşdırdıq, qocaları və müxtəlif el sənətkarlarını dinləməklə əldə etdiklərimizi bir yerə toplamağa, oxucuları Qurbani irsinin nisbətən geniş toplusu ilə tanış etməyə çalışdıq.

Şübhəsiz, ağıllı və xeyirxah insanlar gələcəkdə onu daha da zənginləşdirəcək, ilkin yanlışlıqları aradan qaldıracaqlar».

«Qurbani» kitabı həcminə, tərtibatına və nəfis şəkildə çapına görə oxucuya xoş ovqat bəxş etməklə tərtibçisinə – görkəmli qurbanişünas alim Q.Kazımova minnətdarlıq hissi oyadır.

20.07.1991

SEVİL İSAQIZI

Sözümün canı ondadır ki, həqiqi, böyük mədəniyyətə doğru qayıdırıqsa, ustaların əsərləri öz sahibinə, onları yaradan xalqa əməlli-başlı çatdırılmalıdır... 1990-cı ildə Q.Kazımovun tərtibatı, Q.Namazovun rəyi ilə Bakı Universiteti nəşriyyatının nəşr etdiyi «Qurbani» kitabı ruhumuza doğru atılan bir addım kimi məni sevindirir. Hətta əlimdən düşməyən bu kitabın nazik cildə çap edilməsi də məni o qədər kədərləndirmir.

«Mədəniyyət», 26 oktyabr 1991.

BƏHLUL ABDULLA

Əməkdar elm xadimi, filologiya

elmləri doktoru

QƏLƏM VASİTƏSİLƏ DÖYÜŞ CƏSURLUĞU

Qəhrəmanlıq, igidlik, cəsurluq elə o demək deyil ki, əlinə silah götürüb döyüşdə, vuruşda cəsurlaşan, igidlik, qəhrəmanlıq göstərəsən. Düşünürük ki, qələmlə, yazıyla millətə, vətənə xidmət göstərmək, sözü gedənlərin kimliyini, məxsusluğunu sübuta yetirmək dava-döyüş meydanındakı qəhrəmanlıq, igidlik, cəsurluqdan heç də az deyil. Olsun ki, bəzi məqamlarda ondan da üstündür. Qələmlə, yazıyla, sözlə millət, vətən yolunda çalışmaq, yanmaq, qarşalanmaq mənəviyyat, mədəniyyət, lap elə tarix lövhəsində cəsurluqdur, cəsarətdir. Sözü gerçək anlamında Qəzənfər Kazımovu oxuduğumuz yazılarından, kitablarından belə cəsarətli alim olaraq tanıyıyıq, tanıyıyıq da.

Q.Kazımov qızıl-gümüş zərgəri yox, qızıl-gümüşdən də dəyərli, qiymətli olan sözümüzün, söz tariximizin zərgəri, sərrafıdır. O, sözümüzün söz tarixinə, gəlimli-gedimli dünyanın başlanğıc ucundan gələn tarixinə elə cila verir ki, bu cilanın elə o gəlimli-gedimli dünyanın son ucu-

nacan daha bərqli, şəfəqli, işıqlı olacağına inanırsan. Q.Kazımovun söz içindən çıxardığı sözün pasportu «xidməti pasport»dur. Ona baxıla bilər, amma yolundan saxlamaq olmaz.

Q.Kazımovun sözə yaraşdırdığı nəqş göz üçün yox, düşüncə üçün, dərk üçündür. Alimin söz tarixi hanasına vurduğu ilmələrin əriş-argacı qələm kiriti, həvəsi ilə elə möhkəmlənir ki, onların dağılması, sökülməsi, bizə görə, mümkünsüzdür. Q.Kazımovun sözə verdiyi açıqlamalarda söz tarixin tarixini və tarixiliyini sübut edən faktdır. Belə ki o, sözə söykənməklə təkcə dildə danışıla-danışıla, dəyişilə-dəyişilə gələn sözün yox, elə bununla tarixin də tarixiliyini sübuta çalışır və buna bayaq dediyimiz o cəsarətlə nail olur.

Q.Kazımovun dil tariximizə dair yazdığı əsərlərinin dəyərini bir damcı da azaltmadan, deyə bilər ki, onun mifoloji mənbələrə, müəllifi tanınan və tanınmayan ədəbiyyata aid yazdıqlarında da sözə ehtiram, qayğı aparıcı mövqedə durur. Bu mənada alimin lap yaxınlarda oxuculara təqdim etdiyi «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» (B., 2006) kitabındakı «Aşına və Azərbaycan» məqaləsini oxumaq elə bəs eləyir ki, həmin ləngərli kişinin iç dünyasını, ürək, qəlb yangısını duysan, hiss edəsən. Dilimizdə misal var: «Bir dəli quyuya daş atdı, yüz ağıllı çıxara bilmədi». Amma «Aşına və Azərbaycan»ı oxuduqdan sonra düşünürsən ki, «bir ağıllı yüz dəlinin quyuya atdığı daşı çıxarmağa qadirdir». Bəli, bu qadir kimsə – elm fədaisi, «vətən daşı olmaqla ölkə vətəndaşı olan» Qəzənfər Kazımovdur.

Q.Kazımovun «Aşına və Azərbaycan» əsərinə tarixçi Lev Qumilyovun «Qədim türklər» kitabından seçdiyi iki epigrafdan biri belədir: «Hadisələr arasındakı əlaqəni aşkara çıxaran tarixçinin işi hadisələrin mövcudluğunu müəyyənləşdirən filoloq-şərqşünasın işinin qurtardığı yerdə başlanır». Bu, həqiqətdir. Yazıqlar olsun ki, bu həqiqəti anlamayan, yaxud da anlayıb həqiqəti ört-basdır etməyə çalışanlar ədəbi mənbələrə, kitabə yazılarına məhəl qoymadan heç vaxt köçəri olmamış, universal dövlət quruculuğu yolunda səfərlərdə, yürüslərdə olan türk «ata türk» əvəzinə, «köçəri türk» termin-deyimi ilə damğalamışlar. Bundan da daha yazıqlar olsun ki, özünü türk adlandıranların çoxu bu deyilənin inkarı yox, təsdiqi yolunda çənfəşanlıqlarını əsirgəməmişdir. Belələrinə Q.Kazımovun cavabı sərrastdır, tutarlıdır: «...bəşərin doğuluşu Ön Asiya – Aralıq dənizi hüduqları ilə bağlıdır – vahid dil, ulu insan burada doğulmuş, Yer üzünə buradan yayılmışdır. Ulu dil tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərə burada parçalanmışdır. Türklər Ön Asiyanın əzəli və əbədi sakinləri olmaqla yanaşı, şimala, şərqə və qərbə buradan yayılmışlar».

Sözsüz ki, bu «yayılma» köçərilik deyil. Zaman-zaman yayvarı dartınma səciyyəli akdir. Bu həqiqətin danılmazlığını Q.Kazımov belə

bir sualla ortaya çıxarır: «Nə üçün Ön Asiyada türk var, monqol yoxdur, türk var, çinli yoxdur?» Oğulsan, cavab tap! Bəli, həqiqət acı olduğu qədər də şirin həqiqətdir.

Son vaxtlarda, heç uzağa getməyək, lap elə öz məmləkətimizdə elə üzdənirəq «türkoloqlar» ortaya peyda olub ki, dil və bununla da söz tariximizə, yer-yurd tariximizə bələd olmadıqları halda, kiflənmiş, nimsdəş və həm də uydurma məlumatların, saxtakarlıqla yazılmışların torundan qurtara bilmir, yaxud da öz kimliyini düzəltməklə ümumi şəkildə türk, türklər barədə səthi qaralamaları ilə qürrələnilər. Belələri türkə «köçəri» deyənlərdən daha zərərliyədir. Düşmən ələkçilərinin bu qılverənləri türkləri köçəri saymaqla yaşadığımız məkanlarda da əvvəldən olmadığımızı iddiaya cəhd edir, bünövrədən danışdığımız dilimizi də guya, onların təbirincə desək, bu «köçəri»lər gətirib. Yox! Yenə də yox! Azərbaycan türkün ilkin və əbədi yurdudur. Bunun təsdiqini bilmək istəyirsənsə, Q.Kazımovun «Aşına və Azərbaycan» əsərini oxu və bir daha eşit, yadında saxla onun dediklərini. Budur görkəmli alimin söz tarixindən çıxış etməklə söylədiyi tarix: «türkün ...«türk» adını Ön Asiyadan götürməsi, daşdıqları adlar və titullar, dini görüşləri də göstərir ki, Orta və Mərkəzi Asiyada eramızın birinci minilliyinin ortalarında böyük xaqaqlıq yaratmış və nəhəng abidələr qoyub getmiş türklər daha qədim Azərbaycan türklərinin övladlarıdır».

Q.Kazımovun arxada adını xatırlatdığımız kitabına daxil etdiyi iri həcmli məqaləsi elə kitabın adı ilə eynidir. Bəri başdan deyək ki, alimin «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» məqaləsi ruhu etibarlı ilə «Aşına və Azərbaycan»a çox yaxındır. Hətta, biz bu qənaətdəyik ki, kitabdakı birinci yazı ikincinin, bir növ başlanğıcı, mətləbə keçid vasitəsidir. Türkün kimliyini, haralarda yaşayıb, haralara yürüş etdiyini sübuta çatdıran Q.Kazımovu ikinci yazısında narahət edən başlıca məsələ nədir? Nə üçün əski türk dastan ənənəsinin zirvəsi sayılan, az qala türkün özü qədər yaşı olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycanda cəmi-cümlətəni 1300 yaşı qeyd edildi? Nə üçün abidənin heç olmazsa ilk cümləsi – «Rəsul əleyssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər, bir ər qopdu» cümləsində qorunan həqiqət hesaba alınmadı? Məgər bəlli deyil ki, dilimizdəki «yaxın» sözü əvvəli bildirir? Misal üçün, «səhərə yaxın», «günortaya yaxın», «axşama yaxın»da olduğu kimi. Bu deyimlərdəki «yaxın»ın əksi «sonra», «keçmiş»dir. Yəni «günortadan sonra // günortadan keçmiş» kimi. Axı birinci cümlədə açıq-aydın bildirilir ki, Qorqud Ata Məhəmməd Peyğəmbərin zamanına yaxın, yəni ondan əvvəl yaşamışdır. Bu hələ məsələnin bir tərəfidir. Daha əsaslı olan odur ki, Q.Kazımov çoxsaylı örnəklər əsasında, tutuşdurmalar yolu ilə «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı süjet, əhvalat, hadisə, obrazların nə çox, nə az,

düz 3300 il əvvəlin hadisələri əsasında az sonra yaranmış Homerin «İliada», «Odisseya»sındakılarla üst-üstə düşdüyünü sübuta çatdırır. Bu sübutlarda Q.Kazımovun dadına yetişən söz və sözlərdir. Bu sübutu danılmaz olan sözləri bir-bir təzədən nəzərə çatdırmaq istəsək, onda görək alimin yazısını bütünlükdə misal gətirək. Bu yazının ləzzəti, gerçəkliyi hər bir kəsin onu özünün oxumasındadır. Düzdür, bu yazıdakı bir çox məsələlər barədə Q.Kazımova qədər az danışılmayıb. Amma ən dəyərli olanı budur ki, Q.Kazımov həmin deyilmişlərə konkret sözlərin yardımı ilə bir daha söykənəcək vermiş, sistemli araşdırmalar aparmışdır.

Azərbaycan filologiyası mütəxəssisləri sırasında filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov qeydsiz-şərtsiz olaraq dilşünas alim, dil tariximizin ləyaqətli araşdırıcısı olaraq tanınır. Bununla bərabər, Q.Kazımov həmçinin ədəbiyyat tarixçisi kimi də mühüm işlər görmüşdür. Alimin «Biz dünyadan gedər olduq // Qalanlara salam olsun!» deyən, şeirlərində xeyirxahlığa, insanlığa, mərifətə, doğruluğa, gözəlliyə, nəəcibliyə üstün yer ayıran Yunus Əmrə ilə məhz elə bu Yunus Əmrəni «siyğəyə» çəkəcək Molla Qasım münasibətlərinə gətirdiyi açıqlıq, ədəbiyyat tariximizdə hələ ki anadilli poemaların ilk nümunəsi sayılan «Dastani-Əhməd Harami»ni «xüsusi quruluşu, vəzni, ahəngi, şirin və təsirli dili olan» abidə kimi dəyərləndirməsi, Qazi Bürhanəddin tuyuq və rübailərindəki qafiyə, rədif səlisliyinin, emosional söz təkrarlarının Qurbani şeirləri ilə qarşılaşdırılması, Azərbaycan fəlsəfi şeirinin banisi, «ənəlhəq» müəllifi İmadəddin Nəsimi haqqında qənaətləri, elə İ.Nəsimi kimi «insanı ilahiləşdirib, insan üzündəki xətlərdə Allahı görün» Qaraqoyunlu Cahənşah Həqiqi poeziyasına dair fikirləri dediyimizə parlaq misaldır.

Q.Kazımovun ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyatşünaslıq yaradıcılığı zirvəsində, onun ədəbiyyata, xüsusən, şeir sənətinə məhəbbətinin çevrə mərkəzində el şairləri sırasında adı həmişə böyük hərfzlə yazılmağa haqqı olan Qurbani durur. O öz ömür səhifələrində Qurbani şəxsiyyəti, Qurbani sənəti toxumunun necə göyərməsi barədə belə yazıb: «Bu toxum 1983-cü ildə könlümə düşdü. Qəflətən düşdü və illərlə gündüz düşüncələrimi qarışdırdı, gecələr yuxumu». Bəli, get-gedə bu qarışıq yuxular aydınlaşmağa, gündüz düşüncələri işıqlanmağa başladı. Və həmin aydınlıq, işıq Q.Kazımovun Qurbani şəxsiyyətinə, sənətinə doğru istiqamətlənən zəhmət yolunu nurlandırdı. O, Qurbani şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında deyilmişləri, yazılmışları: S.Mümtazın, H.Araslının, M.H.Təhmasibin, A.Dadaşzadənin işlərini oxudu, öyrəndi. Və dedi: «Qurbani barədə yazılanları vərəqlədikdə məni təəccüb və heyrət bürüdü. Qəbir burada (Qurbaninin sevgilisi Pəri ilə qoşa qəbirləri Cəbrayıl rayonunda Soltanlı kəndi yaxınlığındakı Diri dağımın döşündə – Məzan-

nənə pirlinin çevrəsindədir. Biz özümüz şəxsən bu məzarları ziyarət etmişik – B.A.), Qurbani ilə bağlı bütün tarixi izlər burada, amma bütün folklorşünaslarımız yazırlar ki, Qurbani Cənubi Azərbaycanın Dirili kəndindəndir. Şairi başqa yerdə axtarırlar».

Q.Kazımov Qurbani soruşmağa çıxdı. Aradı, axtardı. Uğurlu axtarışlarını səngitmədi. Nəhayət, könlünə, qəlbinə, ürəyinə Qurbani həkk etdirdiyi ildən – 1983-cü ildən düz yeddi il sonra, 1990-cı ildə Azərbaycanın XVI yüzillikdəki böyük şairinin – Qurbaninin poetik irsini: gəraylı, təcnis, qıfılənd, divani, qitə, bayatı və s. və s.-dən ibarət nə az, nə çox, düz 130 poetik incisi ilə oxucuları sevindirdi. Bu örnəklərin böyük bir hissəsi ilk kərə olaraq məhz Qəzənfər Kazımovun toplusunda vəsiqələndirildi.

Q.Kazımov Qurbani ilə bağlı bir çox narahət düşüncələrini də «Qurbani» kitabına yazdığı «Ulu zirvə: haqq aşığı (aşığı yox ha – B.A.), el şairi Dirili Qurban – Qurbani» məqaləsində aralığa çıxardı. «Qurbani» kitabı əgər Q.Kazımovun şairin şeirlərini toplayıb çap etdirməkdə ölçüyəsığmaz birinci xeyrixah xidməti idisə, zənnimizcə, bundan heç də az olmayan xidməti tərtibçi-araşdırıcının kitaba yazdığı «Qeydlər və izahlar»dır. Burada biz Q.Kazımovun yaradıcılıq fəaliyyətinin yeni bir ampulası ilə – onun zəhmətkeş mətnşünas olması ilə tanış ola bildik. O, burada çap olunmuş və əldə etdiyi Qurbani əsərləri arasında tutuşdurma aparmış, hətta, bəzən bir şeirin üç-dörd variantını üzə çıxarıb, onlarla bağlı fikir və mülahizələrini inandırıcı şəkildə söyləmişdir.

Q.Kazımovun dediklərindən bəlli olur ki, Qurbani həyatın idraki mahiyyətini, hadisə və əhvalatları dəqiqləşdirməyi, mənalandırmağı bacaran, xüsusən, Şərqi mədəniyyətinə, onun adət-ənənəsinə, eləcə də ərəb, fars dillərinə bələd olan, fars dilində də poetik örnəklər yaradan dərin bilikli sənətkar kimi tanınmışdır. Bu, doğrudan da, belədir və bu barədə uzun-uzadı danışmaqdasansa, elə şairin öz poetik incilərindən bir neçə örnəyə diqqət yetirmək kifayət eləyir:

Aydın lam içində, sin arasında

Yar mənə göndərdi bir ceviz indi.

Burada birinci misrada Qurbani «əsəl» – yəni «bal» sözünü demək üçün ərəb əlifbasının üç – «ayın//əyin», «lam», «sin» hərflərindən istifadə etmişdir. Belə ki ərəb əlifbasının qaydasına – sağdan sola oxunuşuna uyğun olaraq «ayın//əyin»lə «lam» arasında bir «sin» də yazıldıqda «əsəl» sözü alınır. Yaxud, başqa misal, Qurbani bir qıfıləndində indi ərəb əlifbasının yazılış, oxunuş qaydasının əksinə olaraq, «kələk» demək üçün «kafü lamü kaf», «hələk» üçün «heyü lamü kaf», «mələk» üçün isə «mimü lamü kaf»dan bərinir.

Q.Kazımovu bir dil mütəxəssisi olmaqla Qurbaninin poetik örnəklərindəki səs sədalığı, söz düzümü, rədif seçməsi bacarığı, misra, bəndlər arasında məzmun, məna bağlılığı, fikrin məntiqi və fəlsəfi qənaəti daha çox özünə cəlb etmişdir. Alimin bu qənaətinə Qurbaninin:

İtirmişəm maralımı,
Bir sinəsi yaralımı,
Gündüz səbrü qəralımı,
Keçə yuxum gəsən dilbər!.

Yaxud:
Qurbani der: «Könlüm bundan sayırdı,
Nə etmişəm yarım məndən ayırdı!?
Ayrılıqımı çəkib boynu əyridi!?
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni –

dedikləri də həqiqiliyi ilə cavab verir.

Q.Kazımovun «Qurbani» kitabı nəşr olunan sonra biz mətbuatda «Qurbaniyəm, yəqin oldu sözlərim» adlı məqalə ilə çıxış etdik («Yeni fikir», 21 avqust 1991). Bu yazımızda Q.Kazımovun əməyini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, onun kitaba yazdığı müqəddiməsinin son cümləsindəki «...ağıllı və xeyirxah insanlar gələcəkdə onu (Qurbani şeirlərini – B.A.) daha da zənginləşdirəcək, ilkin yanlışlıqları aradan qaldıracaqlar» çağırışına qulaq asaraq bəzi mülahizələrimizi də söyləmişdik. O mülahizələri artırıb-azaltmadan da təkrar etməyi lazım bilirik: «Ozan-aşıq yaradıcılığı ilə az-çox maraqlananlar yaxşı bilirlər ki, Qurbaninin ən məşhur və ən çox dəyişikliyə uğrayan şeirlərindən biri «Dəyər sənə//sana»dır. Elə Q.Kazımov da bu şeirin «Qeyd və izahlar»da daha dörd variantından söz açmış, seçilən yönləri nəzərə çatdırmışdır. Şeirin birinci bəndinin son misrası kitabda «Satqın seyraqıbdan söz dəyər sana» (səh.63) – şəkildə verilib. Elə həmin səhifənin əmək yazısında sözü gedən misra belədir: «Yayın bədnəzərdən, söz dəyər sənə» (Dəyər-sən, elə tərtibçi də bu misranı əsas variant kimi seçdiyindən düzgün sayır. Yoxsa müqəddimədə fikrinin izahı üçün məhz bu sonuncunu misal gətirməzdi).

Əvvəla, deyək ki, Qurbani bu bənddə eyni anlamı iki kərə (şeirin ikinci misrası «Gəl belə sallanma göz dəyər sana») işlətməzdi. Çünki «gözdəymə» ilə «bədnəzər»lik eyni bir məna verir. İkincisi, «bədnəzər»lə «söz dəymək» arasında məntiqi bağlılıq yoxdur. Bundan savayı, həmin misra, «Qeyd və izahlar»dan öyrənirik ki, «Bil ki, seyraqıbdan söz dəyər sana», «Yayın bədnəzərdən, sənə göz dəyər», «Yayın bəd

nəzərdən tez dəyər sana» şəkillərində də deyilib. Amma azacıq baxışdan bəlli olar ki, misranın belə olması onu özündən qabaqkı misralara nəinki bağlayır, hətta, deyərdik ki, aralayır, uzaqlaşdırır. Odur ki, məhz bu şeirlə bağlı mərhum ustadım, professor Məmməd Hüseyin Təhmasibin bizimlə söhbətini burada yada salmağı gərəkli bilirik. O deyirdi ki, həmin sözü gedən misra əslində «Sakın seyrağıbdan, söz dəyər sənə» şəklindədir.

Q.Kazımovun tərtibində haqqında danışdığımız şeirin son iki misrası:

Kölgədə dayanmış quzey qarısan,

Səhərin yelləri tez dəyər sana –

şəklindədir. Yenə də səhifənin əmək yazısında bunun birinci misrasının «Kölgədə dayanmış quzey qarısan» variantı olması da qeyd olunub. «Qeyd və izahlar»da bu iki misranın:

Bəlkə də dayanmış quzey qarısan,

Səhərin günəşi tez dəyər sana –

variantı və eləcə də bəndin sonuncu misrasının «Sabahın yelləri tez dəyər sənə» variantları da verilib.

M.H.Təhmasib müəllimin bu bəndin sonuncu misrası ilə bağlı maraqlı, məntiqli, dəlili-sübutlu fikri var idi. O bildirirdi ki, bu misralardakı «səhərin» (sabahın) yelləri», «səhərin günəşi» deyimləri şeirin ümumi istəyinə uyğun deyil və burada məntiqi məna yoxdur. Bu, əslində «səhərin nəsimi» olmalıdır. Çünki sözü gedən şeir bütövlükdə «s» və «z» səsləri üstə yazılıb.

Biz məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda tərtibə əsas variant tək daxil edilmiş «Kölgədə dayanmış (dayanmış – ? – B.A.) quzey qarısan» misrasındakı «dayanmış»ın «bəslənmiş» olmasını doğru sayır, bunun poetik baxımdan da əvəzedicisindən üstünlüyünü göz qabağına gətiririk.

Fikrimizcə, «Qurbani»nin «Aldatdı məni» (səh.41) gəraylısının da ikinci bəndində uyğunsuzluq var. Bu bəndin ilk iki misrası «Qurbani» dastanında (B.,1961) və A.Dadaşzadənin çap etdirdiyi «Qurbani» (B., 1972) kitabında:

Tor qurdum gölünə,

Qurbanam sonam telinə,

«Azərbaycan aşığı və el şairləri» (B., 1984), eləcə də sözünü danışdığımız «Qurbani» kitabında:

Tor qurdum çeşmim gölünə,
İlişdi sonam telinə –

formasında çap olunub.

Zənnimizcə, adını ilk çəkdiyimiz nəşrlərdə hər iki misra, sonuncu nəşrlərdə isə ilk iki misra qənaətləndirici deyil. Niyə? Ona görə ki, torun qurulması quruda mümkündür. Su atributu olan yerdə, yəni göldə, dənizdə və s. tor qurulmaz, oraya tor atılar. Mistrada da söhbət açıq-aydın «çeşmim» – gözüm «gölü»ndən gedir. Hələ onu demirik ki, ikinci mistrada da bu «göl»dəki su ilə bağlı olan «sona»dır və teli də tora ilişib. Odur ki biz bu misraların:

Tor atdım çeşmim kölünə
İlişdi sonam telinə –

olmasına daha çox inanırıq».

Qurbani sənəti əbədi şölələnən şam, Q.Kazımov isə bu şamın çevrəsinə yana-yana dolanan, amma yanmayıb bu sənəti daha da şöhrətləndirmək, şərəfləndirmək üçün yaşayan alimdir. O, «Qurbani» kitabı ilə başladığı işi «Qurbani və poetikası» (B., 1996) adlı elmi tədqiqatı ilə davam etdirdi. Düşünürük ki, hər bir alim üçün ən şərəfli iş uyğun sahənin tarixi üçün müəyyən iş görməkdir. Fərəhləndiricidir ki, çoxcildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin çap olunmuş birinci cildindəki (B., 2004) «Qurbani» öçerkini də Q.Kazımov yazmışdır.

Görkəmli alimin – Q.Kazımovun araşdırmalarında bizi Qurbani ilə bağlı həmişə narahat etmiş üç əsas suala cavab tapdıq: Qurbaninin dəlili-sübutlu törcümeyi-halı; yaşadığı dövr, mühit haqqında gərəyincə məlumat; nəhayət, bu böyük sənətkar şairin yaradıcılıq dünyasının – poetik irsinin səciyyəvi yönlərinin dərin təhlillərlə üzə çıxarılması.

Q.Kazımovun Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək sahəsində tanınmış alim olduğunu arxada xatırlatmışıq. Dil tarixinin baza materialı isə, sözsüz ki, bədii ədəbiyyat nümunələridir. «Kitabi-Dədə Qorqud»-dur, Məhəmməd Füzulidir, İ.Nəsimidir, Ş.İ.Xətəidir, Qurbanidir... Bütün bunlara bələdliyin nəticəsidir ki, Q.Kazımov yazıb: «Füzuli klassik şerin bayrağını uca göylərə qaldırdı. Xətəi böyük əqidə yolunda qılınca ilə sözü məharətlə birləşdirdi. Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və böyük bir axara yönəltdi:

Qurbani Dədə Qorqud zərrəsidir...

Dədə Qorqud xalq müdrikiyinin məhsuludur, Qurbani poeziyası bir adamın – Dirili Qurbanın!

Dədə Qorqud Qurbaninin başı üzərindən işıq salıb keçir, Qurbani bu işığı gücləndirir, ona yeni rəng verir!

Dədə Qorqud bir çox cəhətdən Homerin yaşıdır, Qurbani – bizim Füzuli və Xətəinin!»

Böyüklərin kölgəsində özlərini tutuşdurmasının nəyi pisdir ki, Qəzənfər müəllim? Biz də sizin müasirinizik. Bir vaxtın, eyni iş-gücün adamıyıq. Tanrı qələminə qüvvət versin, canından Qəzənfəranəliyi azaltmasın.

21.08.1991 - 2007

**Dr. M. ÖCAL OĞUZ
AZERBAJCAN AŞIKLIK GELENEĞİ
VE DİRİLİ KURBANİ**

Azərbaycan, Hazar Denizi'nin batısında yaşayan Oğuz Türkleri'nin meskun olduğu Anadolu, Rumeli gibi bir coğrafi terim, bir yer adıdır. Bunun yanında Türkler'in İslamiyeti kabul etmesinden sonra hız kazanan batıya yönelişin de başlıca kapısıdır. Bin yıllık yakın tarihimizde Azərbaycan ile Anadolu və Rumeli'ye yerleşen Türkler arasında uzun asırlar devam eden siyasi birlikler de kurulmuştu. Gerek bu siyasi birliğin mevcut olduğu gerekse araya bir takım engellerin veya sınırların girdiği dönemlerde kültürel etkileşme yahut daha doğru bir ifadeyle kültürel beraberlik yakın zamana kadar kopmadan devam etmiştir. Osmanlı Devletinin zayıflaması sonunda Rus ve İran nüfuzunun artması, araya siyasi engellerin girmesi yavaş yavaş Anadolu ile Azərbaycan arasındaki kültür köprülerinin yıkılmasına sebep olmuştur. Bütün engellemelere rağmen, Rusya'da Bolşevik devrimine, İran'da 1930'larda artan baskı politikalarına kadarki Anadolu ile Azərbaycan arasındaki kültür diyalogu-mahalli şartlar içerisinde de olsa devam ettirilebilmiştir. Ancak bu tarihlerden sonra Azərbaycan ile Anadolu arasına kalın bir perde çekilmiştir. Özellikle sınır güvenliği ile ilgili meselelerin aşılmadığı zamanlarda kaçak geliş gidişler ile Rusya'nın XIX. yüzyılda ve XX yüzyılın başlarındaki Doğu Anadolu işgalleri sırasında gerçekleşen halk arasındaki kaynaşma, iki saha arasındaki kültürel farklılaşmayı önleyen sebepler arasında sayılabilir. Bilhassa köy köy, kasaba kasaba dolaşarak toylara, düğünlere giden aşıkların bunda büyük paylarının olduğunu gözden uzak tutmamak lazımdır. Öteden beri sanatlarını Erzurum, Kars, Bayburt gibi Doğu Anadolu'nun büyük kültür merkezlerinde yürüten aşıkların karşılaştıkları, atışmalar yaptıkları, birbirilerine usta veya çirak oldukları aşık edebiyatı tarihini araştıranlarca bilinen hususlardır.

Kültürdeki farklılaşmanın dildeki farklılaşmadan daha derin olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu sebeple bugünkü Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki hemen görüle bilen yakınlık, benzerlik – belki de «aynılık» kültür konularında da tabii olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaldı ki aşıklık geleneği gibi dış tesirlere daha kapalı olan bir alanda müştereklik oranının artması kaçınılmazdır.

Bilindiği üzere Türkiye’de aşık edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar Cumhuriyet döneminde yoğunlaşmıştır. Gerek devrin anlayışı, gerekse iletişim kopuklukları sebebiyle bu çalışmalarda Cumhuriyet sınırlarının dışıyla fazla ilgilenilmemiştir. Bu husus zamanla bir müşterek kabul halini almış ve aşık edebiyatı araştırmaları ister istemez Anadolu ile sınırlı kalmıştır. Bu alanda istisna sayılabilecek bazı araştırmalar hariç bu anlayış, Sovyetler Birliği’nin dağılmasına kadar sürdürülmüştür. Durum Türkiye’de böyle iken Kuzey ve Güney Azerbaycan’da farklı bir seyir izlememiştir. Uzun süre Türkçe konuşmanın bile yasak olduğu Güney Azerbaycan bir yana, Sovyetler Birliği bir devlet olarak şekillenen Kuzey Azerbaycan’da siyasi otorite Anadolu ile Azerbaycan Türklerinin iki ayrı millet oldukları tezini işleyerek, bilerek bütün bağları koparma yoluna gitmiştir. Böyle olunca Kuzey Azerbaycan’da yapılan çalışmalar da yine bu devletin sınırlarının çeşitli savaşlarla kazanılan toprakların üzerine çizilen siyasi sınırlara bağlı olmadığı reddedilemez bir gerçektir. Bu sebeple hem Azerbaycan’da, hem de Türkiye’de siyasi sınırlara göre yapılan ilmi araştırmaların yeniden gözden geçirilmesi özellikle bugün bir zaruret halini almıştır. İkili karşılaştırmalar veya toplu değerlendirmelerle Türkçe’nin konuşulduğu bütün alanlardaki aşık edebiyatı mahsulleri yeniden gözden geçirilmeli ve yeniden bir aşık edebiyatı tarihi yazılmalıdır. Öncelikle, Azerbaycan ile Türkiye sahalarındaki aşık edebiyatı temsilcileri bu dikkat noktasından hareketle incelenmelidir. Azerbaycan’a gidip buradaki aşıklarla atışmalar yapan veya Erzurum’a, Kars’a gelip sanatını buralarda icra eden aşıkların aynı geleneğin temsilcileri oldukları gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır. Bu noktadaki müşterekliği gösteren daha onlarca delil bulunmakla birlikte, bu husustaki görüşlerin sistemli incelemelerle ortaya konulması çalışmalara ilmi bir hüviyet kazandıracaktır.

Bilindiği üzere eski Türk dinine ve kültürüne bağlı ozanlık geleneğinin ortadan kalkmasından sonra aşıklık geleneği güçlü temsilcilerini XVI. yüzyılda vermiştir. Anadolu sahası için verilen bu hükmün Azerbaycan sahası için de geçerli olduğunu bu sahada yapılan araştırmalar ortaya koymaktadır. Azerbaycan sahasında bu yüzyılda

yetişen en güçlü aşğın ise Kurbanı olduğu yine aynı kaynaklarda belirtilmektedir.

Elimizde, 1990 yılında Bakü'de yayınlanan Gezenfer Kazımov'un «Kurbanı» adlı eseri bulunmaktadır. Kurbanı hakkında yapılan çalışmaların en sonuncularından biri olan bu eser, Kurbanı hakkında olduğu kadar bu yüzyılın diğer aşıkları ve geleneğin bu yüzyıldaki durumu hakkında detaylı bilgi vermesiyle daha bir önem kazanmaktadır. Tek başına bu çalışmanın değerlendirilmesi bile, Azerbaycan sahası ile Anadolu sahasında bu yüzyılda meydana getirilen eserlerin ne kadar birbirlerine «yakın» olduklarını göstermeye yetecektir.

Bu yüzyılda Azerbaycan sahasında yetişen Hamidi, Halili Kışveri, Şahi gibi tasavvuf ağırlıklı şiirler yazan aşıklarla Dede Yedigâr, Aşık Haydar, Lele, Şirvanlı Dostu, Miskin Abdal, Baba, Gülşad gibi aşıkların hayatları ve eserleri hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu aşıklardan günümüze çok az bilgi ve şiir ulaşırken gerek sözlü gelenekte, gerekse daha sonraki yüzyıllarda tertip edilen cönklerde Kurbanı hakkında bir hayli malzeme bulunduğu Kazımov'un eserinde ifade edilmektedir.

Eserden Kurbanı ile ilgili araştırmaların 1920'lerde başladığını ve en sağlam bilgilerin 1983 yılında Ehliman Ahundov ve arkadaşları tarafından hazırlanan ve 1985 yılında Saim Sakaoglu, Ali Berat Alptekin ve Esmâ Şimşek tarafından Türkiye Türkçesine kazandırılan «Azerbaycan Aşıkları ve El Şairleri» adlı kitapta toplandığını öğreniyoruz. Bu çalışmanın üzerine gerek sözlü gelenekten, gerekse yazılı kaynaklardan topladığı bilgi ve şiirleri ilave eden Kazımov, Kurbanı'ni yaşadığı yüzyıl ve kültür çevresi ile yeniden değerlendirmektedir. Yazar eserinin hemen başında Kurbanı hakkında şu hükmü vermektedir: «Fuzuli klasik şiirin bayrağını uca göylere galdırdı. Hetâi büyük egide yolunda gılinc ile sözü meharatle birleştirdi. Gurbani el senetini halka daha yakın yeni ve büyük bir akara yöneltti». Bu cümlelerden anlaşılacağı üzere yazar, Kurbanı'yi Azerbaycan'da aşıklık geleneğinin bir anlamda kurucusu gibi görmektedir ki, bizim XVI. yüzyıl Anadolu sahası aşıkları için yaptığımız değerlendirmelere paralellik göstermektedir.

Kurbanı'nin nereli olduğu, ne zaman yaşadığı, Şah İsmail ile görüşüp görüşmediği gibi sorular kitapta uzun-uzadıya tartışılmakta ve bir sonuca bağlanmaktadır. Buna göre, Kurbanı'nin, XV. yüzyılın son çeyreğinde Aras nehrinin kuzeyinde kalan Karadağ mahalî ile Tebriz'e bağlı Diri'de doğduğu ve 70 yaşlarında iken öldüğü, mezarının Aras nehrinin kuzeyinde Cebraîl şehri civarında olduğu Kazımov tarafından belirtilmektedir. Kurbanı'nin ölümünden önce Osmanlı

ülkesine geldiği, Şah İsmail'in çok yakınında bulunduğu şiirlerinden hareketle belirtilmektedir. Kitapta, Şah İsmail, oğlu ve torunları ile «Osmanlı Sultanları» arasındaki mücadeleye bir hayli yer verilmekte, bu dönemde Anadolu'da çıkan karışıklıkların benzerlerinin Azerbaycan'da da bulunduğu dile getirilmekte, hatta Kurbanî'nin Şah İsmail'e mühalif tarikatleri tutmasından dolayı Şah'ın hüzuruna bir suçlu olarak çıkarılması ihtimalini barındıran materyaller enine boyuna tartışılarak bu ihtimal reddedilmektedir. Kurbanî'nin Şah İsmail'in yanında ve ondan aldığı feyzle şiirler söylediği fikri dile getirilerek, onun çağdaşı diğer aşıklar gibi unutulup gitmemesinin sebebi bu yakınlıkta aranmaktadır. Buradan da hareketle, Şah İsmail ile Kurbanî'nin hiç görüşmediklerini ifade eden araştırmacıların fikirleri tartışılarak reddedilmektedir.

Yazara göre Kurbanî, düğünlerde, toylarda bir çeşit muzisyenlik yapan ve fikri, felsefi, ictimai, dini meselelere dokunmayan «toy aşığı» değil, aksine o, derin fikri ve felsefi birikime sahip, Arapça ve Farsça bilen aydın bir şairdir.

Bütün bu hükümlere rağmen Kurbanî ile ilgili tartışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Kurbanî hakkındaki en erken yazılı kaynakların XVIII. yüzyıla tarihlendiğini ve tezkirelerin klasik şairlere yer vermesi sebebiyle «el şairleri» hakkında sağlıklı bilgi bulmanın güç olduğunu belirten Kazımov, XVI. yüzyılda yaşadığı kesinleşen Kurbanî'nin el şairliğinin ilk temsilcisi olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Adına destan tasnif edilen «Peri» ile olan aşkı dilden dile dolaşan ve Azerbaycan'da «Benövşe» adlı şiiriyle meşhur olan Kurbanî'nin edebi kişiliği, ictimai yönleri, Kazımov tarafından uzun bir incelemeyle verildikten sonra şiirleri tür ve şekil özelliklerine göre tasnif edilmektedir. 280 sayfalık eserin 36 sayfasında, Kurbanî, hayatı, sanatı ile değerlendirildikten sonra, 202. sayfaya kadar tespit edilen şiirleri verilmekte geriye kalan kısım ise «Geyd ve İzahlar»a ayrılmaktadır. Bu kısımda şiirlerin varyantları ve diğer izahlar yer almaktadır. Kazımov şiirleri şu şekilde tasnif etmiştir: «Geraylılar», «Goşmalar», «Mühtelif Şiirlerden Natamam Parçalar», «Tecnisler», «Gıfılbendler», «Deyişmeler», «Divaniler», «Kıt'alar», «Bayatılar», «Cahanna-me».

Kazımov'un bu değerli eseri, Azerbaycan Elmler Akademisi ile Milli Folklor dergisi arasındaki yayın mübadelesi yoluyla elde edilmiş ve bu satırların yazarının katkılarıyla Alparslan Yücel tarafından bitirme tezi olarak Türkiye Türkçesi'ne kazandırılmıştır.

Kazımov, Kurbanı hakkında Azerbaycan'da yapılan çalışmaların büyük bir bölümünü eserinde zikretmektedir. Türkiye'de Kurbanı hakkında yapılan en önemli çalışma Ehliman Ahundov'un eserinin Türkiye Türkçesine kazandırılmasıdır. Bunun dışında Güney Azerbaycan'da da Kurbanı hakkında yayın yapılmıştır. Okuyucuya bir fikir vermesi için bu yayınlardan yaptığımız seçme ile ortaya çıkan bibliyografiyi veriyorum.

NOTLAR

1.E.Ahundov – M.H.Tehmasib, «Azerbaycan Destanları» 1. Cilt, Bakü, 1965. (Eser, 1965-1968 yılları arasında 5 cilt yayınlanmıştır)

2.Ahundov E, Ferzeliyev T. Abbasov İ. «Azerbaycan Aşıkları ve El Şairleri», Bakü 1983. (Bu kitap, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu – Yrd. Doç. Dr. Ali Berat Alptekin-Yrd. Doç. Dr. Esmâ Şimşek tarafından 1985 yılında Türkiye Türkçesine aktararak yayınlanmıştır. Kurbanı hakkındaki en sağlıklı bilgiler Türkiye okuyucusuna ilk defa bu kitapla ulaştırılmıştır. Kitabın ilk maddesi Kurbanı'dır ve koşma ve geraylılarından büyük bir bölümü yer almaktadır.)

3. Arash H. «Azerbaycan Edebiyatı Tarihi», Bakü, 1943.

4. Arash H. «Aşık Yaradıcılığı», Bakü, 1960

5. Arash H. «Sayat Nova», Bakü, 1963.

6. Dadaşzade A. «Gurbani», Bakü, 1972.

7. Efendiyev O. «Azerbaydjanskoye Gosudarstva Sefevidov», Bakü, 1981.

8. Heyet Dr. Cevat, «Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı», Tahran, 1367 (Eser, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde aynı adla ve kiril harfleriyle basılmıştır. Bakü, 1990)

9. İbrahimov M. «Aşık Poeziyasında Realizm», Bakü, 1966.

10. Mümtaz Salman, «Gızıl Şeirg» Journ., 1923, N: 2-3.

11. Mümtaz Salman, «El Şairleri», Bakü, 1927.

12. Paşayev Sednik, «Azerbaycan Müellimi», 6 iyul 1984, №:

54.

13. San'M.Sadık, «Azerbaycan Saz Şairleri». AYB 1,2 (Şubat 1932), s. 55-56.

14.Tehmasib M.H. «Azerbaycan Halk Destanları (Orta Esrler)», Bakü,1972.

15. Yücel, Alparslan, «Kurbani», Ankara, 1993 (Gazi Üni. Fen-Ed.Fak. Basılmamış lisans Tezi). Bu çalışma, Kazımov'un eserlerinin Türkiye Türkçesi'ne ilavesiyle ortaya konulmuştur.

MAHMUD ALLAHMANLI
Filologiya elmləri namizədi, dosent
«QURBANİ» HAQQINDA DAHA BİR MƏQALƏ

Azərbaycan aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən olan Qurbani ilə bağlı çox kitablarda yazılıb. Çox kitablar da yazılacaq. Ancaq prof. Q.Kazımovun «Qurbani» (Bakı, 1990) kitabı səviyyəsində kitab yazılacağına inanmıram. Bunu müəllifin gərgin əməyi sayəsində ortaya çıxan ustad sənətkarın şeirlərinin müxtəlif variantlarının verilməsi, əsərə yazılan ön söz, izahlar və qeydlər də göstərir.

Kitab nəşr olunduğu vaxtdan folklorşünasların, ədəbiyyat həvəskarlarının marağına səbəb olub. Müxtəlif istiqamətlərdən təhlil edilibdir. Çoxlu resenziyalar yazılıb. Həmin resenziya müəlliflərindən biri də mənəm. Təkrar bir də ona qayıtmağım türk dünyası «Milli folklor» (№-20,1993) dərgisində çıxan «Azərbaycan Aşiq sənəti və Dirili Qurbani» adlı məqalə ilə bağlıdır. Müəllifi Öcal Oğuzdur. Məqalədən aydın olur ki, o, folklorumuza, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımıza dərinədən bələd olan bir tədqiqatçıdır. Dörd səhifəlik bu yazıda orijinal münasibət, obyektiv təhlil, faktları güclü saf-çürük etmək qabiliyyəti nəzərə çarpır.

Məqalə bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə xarakterikdir. Ən birincisi, dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinə münasibətlə bağlıdır. Başlanğıcda ümumi fonda XX əsrin xarakterizəsini verir. Osmanlı dövlətinin zəifləməsindən sonra Azərbaycanda rus və İranın nüfuzunun artmasını qeyd edir. Müəllif çox haqlı olaraq belə olan şəraitdə ədəbiyyata, elmə, mədəniyyətə olan diqqəti xüsusi vurğulayır. Eyni zamanda, bu təsirin özünü aşiq yaradıcılığında da əks etdirdiyini göstərir.

Digər bir cəhət isə aşiq yaradıcılığına real şəraitdə olan münasibətlə bağlıdır. Bu sənət özünün qədim tarixi kökləri ilə xüsusi maraq doğuraraq, ciddi araşdırmalar tələb edir. Hal-hazırda əlaqələrin yarandığı və möhkəmləndiyi vaxtda bütün sahələrə, eləcə də aşiq yaradıcılığına bütövlükdə baxmağın vaxtı gəlib çatmışdır. Türkiyədə, Güney və Quzey Azərbaycanda bu sahədə görülən işlərə (istər toplama, istərsə də tədqiqat sahəsində) yenidən qayıtmağın zəruriliyini vurğulayan müəllif aşiq ədəbiyyatı tarixini yazmağın gərəклиyini göstərir.

Əski türk dilinə və mədəniyyətinə bağlı olan ozanlıqdan sonra aşıqlıq başlayır. Bu başlamanın tarixi kökləri də mahiyyət etibarilə araşdırılmalı problemdir. Ozan-aşiq keçidləri müəllifin qənaətinə görə, həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda təxminən eyni vaxta təsadüf edir.

Onun ən qüdrətli nümayəndəsi isə XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış Dirili Qurbanidir. Bu dədə sənətkarın yaradıcılığı poetik siqləti, yüksək keyfiyyətləri, dövrün müxtəlif hadisələrini əks etdirmək baxımından diqqətə cəlb edir. Kitabda ustadın şeirlərinin müxtəlif variantlarının toplanması, ciddi elmi araşdırmalar sayəsində mülahizələrin inandırıcılığı əhəmiyyətlidir. Müəllif burada toplayıcının gərgin əməyini haqlı olaraq yüksək qiymətləndirir.

Qurbani ilə bağlı araşdırmalar 20-ci illərdən başlayır. Həmin vaxtdan bəri onun şeirlərindən ayrı-ayrı nümunələr çap olunmuş, həyatı ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Lakin ustad ardıcıl elmi dəyərləri ilə seçilən prinsipial tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu, ilk dəfə olaraq Q.Kazımovun kitabının əvvəlində öz əksini tapır. Bütün tədqiqatlar müqayisələr əsasında elmi qənaətlərin dəqiqləşməsinə kömək göstərir.

Məqalə müəllifi kitabın səciyyəvi xüsusiyyətlərini yüksək elmi dəyərləri ilə göstərməyə çalışır. Qurbani irsinin tədqiqində uğurlu bir mərhələnin başlanğıcı olduğunu qeyd edir.

21.09.1994

ELXAN MƏMMƏDOV Filologiya elmləri namizədi

Biz sevinirik ki, Qurbaninin yaradıcılığı artıq geniş tədqiqata cəlb edilib. Professor Qəzənfər Kazımov Qurbaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı dəyərli tədqiqat işləri aparıb, Qurbaninin şeirlərini çox geniş izahlarla, şərhlərlə birlikdə çap etdirib.

«Kredo», 04.03.2006.

ƏZİZXAN TANRIVERDİYEV
Filologiya elmləri namizədi, dosent
QURBANİ VƏ POETİKASI

Xudafərin körpüsündən qolubağlı keçirilərək Təbrizə – Şah divanına aparılan, on il Qarsda yaşamağa məcbur edilən Qurbaninin bu gün ruhu da rahat uyumur, sümükləri quduz erməni əsarətində inləyir. Şuşada Vaqif, Ağdamda Zakir, Göycədə Ələsgər inlədiyi kimi.

Ədəbiyyat tariximizdə layiq olduğu qiymətini almayan, çox az öyrənilən də Qurbanidir. Bu mənada professor Qəzənfər Kazımovun «Qurbani və poetikası» (Bakı, 1996) kitabı həmin boşluğu doldura bilən, aktuallığı və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən, ritorikadan uzaq, ciddi bir tədqiqat əsəridir.

Ömrünün neçə ilini Qurbaninin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr edən, həmişəyaşar sənətkarla bağlı onlarla məqalə və bir neçə kitab çap etdirən Q.Kazımov Qurbaninin ədəbiyyatımızdakı mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirmiş, onun adının Xətai və Füzuli kimi klassiklərlə yanaşı çəkilməyə layiq olduğunu əsaslandırılmışdır.

Q.Kazımov «Qurbani və poetikası» kitabında XV-XVI əsr Azərbaycan tarixi, iqtisadiyyatı, etnoqrafiyası, ədəbi dili və ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərini şərh edir və Qurbanini bu fonda təqdim edir. Qurbaninin ata-babasının kimliyi, təvəllüd və ölüm tarixi, doğulduğu yer və s. barədə tutarlı bir mənbə olmadığından ki, şairin həyatı ilə bağlı indiyədək bir-birinə zidd fikirlər söylənməmişdir. Qəzənfər Kazımov Qurbaninin şeirlərinə və «Qurbani» dastanlarına söykənərək əsaslandırılmış arqumentlərlə şairin həyatı ilə bağlı qeyri-dəqiqlikləri aydınlaşdırmaqla bilir. Şairin atasının adının Mirzalı (Mirzəli), təvəllüd və ölüm tarixinin təqribən 1477-1548-ci illər olması, anadan olduğu Dəri kəndinin Cənubda deyil, Şimali Azərbaycanda yerləşməsi məhz onun gərgin əməyi nəticəsində dəqiqləşdirilmişdir.

«500 illik yolun aşınmalarına baxmayaraq, Qurbani sənəti qüsuruzdur, ona görə də birdən-birə yarana bilməzdi», – deyən Q.Kazımovun Qurbani kimi söz dühasının yetişməsində şairə qədərki Yunus Əmrə, Molla Qasım, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Cahən şah Həqiqi kimi klassiklərin təsirini konkret faktlarla işıqlandırır. Göstərir ki, Yunus Əmrədəki ilahi eşq, sufizm, məcazlar sistemi, Qazi Bürhanəddindəki sözlərin emosional təkrarı və rəddül-əcüzdən ustalıqla istifadə, Nəsimidəki hürufilik və poetik ifadə tərzini, Cahən şahda real eşqin dini-ilahi eşqi üstələməsi, insan qüdrətinin real təsviri Qurbani sənətində inkişaf etdirilmiş və daha da cilalanmışdır.

«Qurbani və poetikası» kitabının mərkəzində Qurbani ilə yanaşı Şah İsmayıl Xətai dayanır. Müəllif onların eyni ideoloji mənbədən – sufi ideyalarından mənəvi qida aldığı, eyni ədəbi-elmi mənbələri öyrəndiyini, dilin leksik və üslubi yaruslarından istifadə meyillərində yaxınlığını faktlarla müəyyənləşdirir və Qurbanini Xətaisiz təsəvvür etməyin mümkünsüzlüyü qənaətinə gəlir. Bununla da müəllif yazılı və şifahi ədəbiyyatımızın əlaqəli öyrənilməsinin, bir-birinə qarşılıqlı təsirinin araşdırılmasının dolğun nümunəsini yaradır. Qurbaninin Ş.İ.Xətai ilə şəxsi tanışlığı, onu özünə ustad bilməsi, Xətai

ilə tanışlığa qədər Dirili Qurban kimi tanınması, sonra ədəbi ənənələrin təsiri ilə Qurbani təxəllüsünü qəbul etməsi kimi incə detallar əsərdə elmi izahını tapmışdır.

Kitabda Qurbaninin «Mənim», «Dönübdü», «Göndər», «Ellərə doğru», «Görməsin» və s. kimi ictimai motivli şeirləri ideya-bədii və estetik baxımdan araşdırılır. Əsərin «Məhəbbət və gözəllik duyğuları» adlı hissəsində isə Qurbani poeziyasının incilərindən hesab olunan «Bənövşə», «Dilbər», «Sevinsin», «Ləblərin», «Qızların» və s. şeirlər təhlil süzgəcindən keçirilir, real, bəzən də ilahi eşq, təbiət və sevgili (məşuqə) gözəlliyinin vəhdəti, emosionallıq və ekspressivlik aşkarlanır.

«Qurbani və poetikas» kitabının əsas dəyərlərindən biri də problemə geniş filoloji planda yanaşılması, ustad şair-aşığın yaradıcılığının həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik məsələləri mövqeyindən ətraflı tədqiq olunmasıdır. Tək-tək istinadları nəzərə almasaq, bizim filologiya elmimizdə bu cür araşdırma üsuluna, yəni bir monoqrafiya daxilində poetikanın ədəbi və linqvistik problemlərinin əlaqəli öyrənilməsinə, demək olar ki, rast gəlinmir. Məhz belə bir analiz – Qurbani poeziyasının ədəbi məzmununa və dilinə geniş prizmadan yanaşma, həmçinin Qurbaninin əsərlərinin toplanıb öyrənilməsi və XVI əsrin hər sahədə milli keyfiyyətlərin meydana çıxmağa başladığı dövr kimi qiymətləndirilməsi arqumentləri Q.Kazımovu «milli ədəbi dilin başlanğıc mərhələsini XVIII əsrdən – M.P.Vaqifdən yox, XVI əsrdən – Qurbanidən götürmək lazımdır» qənaətinə gətirir.

Professor Q.Kazımovun «Qurbani və poetikas» kitabı araşdırılan dövrə dair fəlsəfi, tarixi, etnoqrafik, coğrafi biliklərə söykənərək, onların filoloji tədqiqat axarında ümumiləşdirilməsi yolu ilə meydana gəlmişdir. Bu əsər ədəbiyyat və folklor tariximizin öyrənilməsində ciddi uğur kimi qiymətləndirilməlidir.

18.01.1997

YAQUB BABAYEV

Filologiya elmləri namizədi, dosent

Qurbani Azərbaycan el ədəbiyyatının klassiklərindəndir. Qəzənfər Kazımovun iki kitabı ulu ustadın həm əsərlərini üzə çıxarıb tarixin yazılı salnaməsində əbədiləşdirmək, həm də həyatını və ədəbi irsinin əsas

məziyyətlərini öyrənib üzə çıxarmaq baxımından dəyərli. Bu kitablar əslində Qurbaninin mənəvi diriliyinin maraqlı nümunələri, sənədləşmiş bədii və elmi faktlarıdır.

«Ədəbiyyat qəzeti»,
28.02.1997

YAQUB BABAYEV

Filologiya elmləri namizədi, dosent

DİRİLİ QURBANININ DİRİLİYİ

Q.Kazımov. «Qurbani və poetikası», Bakı, ADPU, 1996

Tarix insan zəkasının yaratdıqlarına o qədər də istiqanlı münasibət göstərmir. Bəzən ən nadir kəşfi, ən dəyərli əsəri, ən qiymətli sözü itirib-batırır, unutturur. Elə hallar da olur ki, nəinki zəkanın yaratdıqları, hətta, zəka sahiblərinin özləri də unudulur, onların şəxsiyyəti sonrakı nəsillər üçün müəmmalı bir əfsanəyə, sirli bir hikmətə çevrilir. Sonrakı nəslin övladları üçün belə şəxsiyyətləri və onların zəkası ilə yaranan sərvətləri arayıb axtarmaq, tapıb üzə çıxarmaq, anlaşılmaq müəmmaları aradan qaldırmaq üçün böyük cəfaya qatlaşmaq lazım gəlir. Qarşımızdakı kitabın müəllifinə də belə bir tədqiqatçı cəfakəşliyi nəsib olmuşdur.

Haqqında danışdığımız əsər professor Qəzənfər Kazımovun on dörd illik əməyinin bəhrəsi olan «Qurbani və poetikas» kitabıdır.

Qurbani el ədəbiyyatımızın ən şərəfli ünvan sahiblərindən və bizə bəlli olan ilk nümayəndələrindən biridir. XV əsrin sonu və XVI əsrin birinci yarısında yaşamış bu sənətkarı bizdən beş əsrlik tarixi bir dövr ayırır. Bu çoxəsrlik zaman öz axarında şairin həyatı və şəxsiyyəti ilə bağlı çox şeyi, həmçinin, əsərlərindən çoxunu itirib-batırmışdır. Qurbaninin əsərlərini yaşadan yeganə mənbə yaddaşlar olmuşdur. Q.Kazımovun da öz təşəbbüsündə ilkin olaraq üz tutduğu obyekt və mənbə yaddaşdır. Məhz bu yaddaşların köməyi ilə o, indiyə qədər seçirlərinin çox az qismi toplanmış Qurbani irsinin böyük bir hissəsini hələ 1990-cı ildə toplayıb çap etdirməklə xeyirxah iş görmüşdür. («Qurbani», Bakı, 1990). Həm də alim toplama və tərtibat zamanı son dövr folklorşünaslığımızda müşahidə olunan qondarmacılıqdan, özündəntoxuma və redaktətmə əməliyyatlarından uzaq olmuş, bədii materialın qaynaq təbiiliyinə və variantlığına xüsusi diqqət yetirmiş, nəticədə, bizim fikrimizcə, uğurlu bir iş alınmışdır.

Məhz bunun nəticəsidir ki, «Qurbani və poetikası» kitabının müəllifi bədii material üzərində nəzəri tədqiqat apararkən düzgün nəticələr çıxarmağa, məntiqi elmi qənaətlərə gəlməyə, inandırıcı mülahizələr yürütməyə nail ola bilmişdir.

Kitabda axtarışçı cəhdi ilə filoloq fəhminin uğurlu sintezi bir sıra qaranlıq mətləbləri aydınlaşdırmağa, tarixin gizli saxladığı bir sıra məsələlərin izinə düşməyə imkan vermiş və tədqiqatçını düzgün istiqamətə yönəlmişdir. Ulu sənətkarın həyatı və şəxsiyyətinin üzə çıxarılması üçün araşdırıcının əsas istinad nöqtələri «Qurbani» dastanı və sənətkarın öz əsərləridir, yəni folklor materialıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu zaman tədqiqatçı ağır, əzablı, məsuliyyətli və xüsusi səriştə tələb edən bir problemlə üzləşmişdir. Çünki folklor materialı tarixi həqiqətləri diktə etməkdə sürüşkən və çoxmeylidir. Tarixi gerçəkliyin daşıyıcısı rolunu aşkar dəlillərlə öz üzərinə götürür. Məhz bunun üçün də Q.Kazımov bədii materialdan tarixi həqiqəti süzüb çıxarmaq üçün «iyne ilə gor qazmalı» olmuşdur. O, bədii materialda həqiqətləri özündə az-çox hidf edə bilən zərrələri bir yerə yığmış, onları tarixi hadisələrin uyarı ilə uzlaşdırmış və inandırıcı elmi nəticələr əldə etmişdir.

XVI əsr ədəbi-mədəni və ictimai-tarixi mühitində yetişən Qurbani, təbii ki, sağlam və uzunömürlü bir ənənənin davamçısı idi. Qurbaniyə qədər bizə az-çox bəlli olan Həsənoğlu, «Dastani-Əhməd Hərəmi», Yunis İmrə, Molla Qasım, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və s. var idisə, bəlli olmayan başqa bir sıra sənətkarlar və bədii əsərlər də mövcud idi. «Qurbani və poetikası» kitabında Qurbaninin sələflərinə xüsusi diqqət yetirilməsi, habelə, şam, qam, ozan, varsaq, aşıq keçidlərinin konkret şəkildə izlənməsi də qanunauyğun görünür.

Kitabın ayrıca bir fəslə Qurbani poeziyasının poetik xüsusiyyətlərinin şərhinə həsr edilmişdir. Burada tədqiqatçı təmkinli təhlil yolu ilə Qurbani yaradıcılığının həm ideya-məzmun, həm də dil-üslub xüsusiyyətlərinin əsas çalarlarını üzə çıxarmağa çalışır və buna nail olur. Təhlil prosesində faktdan çıxış edərək tədqiqatçının milli ədəbi dilimizin yaranmağa başladığı tarixi dövrə münasibəti daha çox maraq doğurur.

Sənətkarın dil və üslub xüsusiyyətlərini əhatəli şəkildə nəzərdən keçirən alimin belə bir qənaəti doğrudur ki, Qurbani poeziyası hələ XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin sırf milli zəmində geniş və hərtərəfli imkanlara malik olduğunu aşkar şəkildə göstərir.

Qurbani öz sələflərindən faydalandığı kimi, özündən sonrakı ədəbiyyatımızın inkişafı və bir sıra müəlliflər üçün də örnək, nümunə məktəbi olmuşdur. Bu mənada kitabda Qurbani poeziyası ilə onun

xələflərinin yaradıcılıqları arasında maraqlı müqayisələr aparılması, münasib paralellər tapılması diqqəti cəlb edir.

Alim araşdırmalar apararkən mövcud tədqiqat predmeti, onun ayrı-ayrı problemləri ilə bağlı fikir söyləyən müəlliflərə ehtiramla yanaşdığı kimi, yeri gəldikcə bir sıra ədalətli və obyektiv iradlar da tutur. Bu isə işin ümumi səviyyəsinə müsbət təsir göstərir.

Qurbani Azərbaycan el ədəbiyyatının klassiklərindəndir. Qəzənfər Kazımovun yuxarıda adını çəkdiyimiz iki kitabı ulu ustadın həm əsərlərini üzə çıxarıb tarixin yazılı salnaməsində əbədiləşdirmək, həm də həyatını və ədəbi irsinin əsas məziyyətlərini öyrənib üzə çıxarmaq baxımından dəyərlidir. Bu kitablar əslində Qurbaninin mənəvi diriliyinin maraqlı nümunələri, sənədləşmiş bədii və elmi faktlardır.

28.02.1997

AKİF MƏMMƏDOV
Pedaqoji elmlər namizədi
ÜRƏKDƏN SU İÇƏN ƏSƏR

İnsan qəlbi, insan ürəyi Ana torpaq kimidir. Ona toxum düşər, cücərar, boy atar, köklü-köməcli ağaca çevrilə bilər. Bu ağacın kökləri vətəndaşlıq qeyrətindən, milli təəssübkeşlikdən, doğma elə, obaya bağlılıqdan su içər, qidalanar, budaqları müqəddəs Vətən məmləkətinin havası ilə nəfəs alar, yarpaqları tarixi keçmişimizdən, ulu babalarımızdan bizə həzin-həzin nəğmələr oxuyar. Bu ağac torpağı becərməkdən cadar-cadar olmuş əl də olar, ana dediyimiz Vətənin müdafiəsinə gərilən sinə də olar və «ürək qanı ilə» yazılmış əsər də...

...Qarşımda bir monoqrafiya var: Qəzənfər Kazımov. «Qurbani və poetikası», Bakı, 1996. Əsər elə belə də başlanır: «Bu toxum 1983-cü ildə könlümə düşdü. Qəflətən düşdü və illərlə gündüz düşüncələrimi qarışdırdı, gecələr yuxumu». Bəli, Qurbani kimi adından tutmuş ayrı-ayrı misralarına qədər, təvəllüd tarixindən tutmuş ölüm gününə qədər bütün həyat və yaradıcılığı zamanın dolanbac yollarında qatı dumana bürünmüş bir şəxsiyyət haqqında yazmaq, onu tədqiq etmək üçün ürəyə məhz «gündüz düşüncələri, gecələr yuxuları qarışdıran bir toxum» düşməli idi. Əsəri oxuya-oxuya bir daha yəqin edirsən ki, əks halda, belə bir monoqrafiya qətiyyənlə araya-ərsəyə gələ bilməzdi. İndiyə qədər tədqiqatçılar aşılıq sənətinin başlanğıcını XVI əsrdən – Qurbanidən başlayırdılar. Ancaq «nadir memar əlinin məhsulu olan heykəllər kimi qüsursuz» (səh.144). Qurbani şeirləri göydən-

düşmə ola bilməz. İnsan istedadı nə qədər dərin, nə qədər ecazkar olsa da, bünövrəsiz, köksüz olmaz. Və elə buna görə də müəllif əvvəlcə Qurbani yaradıcılığının köklərini, qaynaqlarını araşdırır. Köklər çox dərinədir, bir ucu Adəm ataya gedib çıxır, Dədəm Qorqudla bağlanır. Ancaq onlar uzaq köklərdir. «Qurbaninin doğma babaları Molla Qasım, Yunus Əmrə kimilər ola bilər» (səh.8). Və bu köklərdən gövdəyə süzülən mənəvi qida o qədər inandırıcı, o qədər sərrast faktlarla izah edilir ki, bunu ancaq zərgər dəqiqliyi ilə müqayisə etmək olar. Yunus Əmrə – Şirvanlı Molla Qasım – «Dastani-Əhməd Hərəmi» – Qazi Bürhanəddin – Nəsimi – Qaraqoyunlu Cahan şah Həqiqi xəttinin son ucunda Qurbani durur. Oxucunun diqqətini bir-cə fakta yönəltmək istəyirəm. İlk baxışda klassik-fəlsəfi poeziyanın Allahı sayılan Nəsimi hara, el aşığı Qurbani hara. Ancaq, sən demə, bu, məsələnin zahiri, özü də qaranlığa bürünmüş zahiri tərəfidir. Tədqiqatçılıq səriştəsi bu qaranlığa işıq salır və oxucunun gözü qarşısında bir-biri ilə sıx bağlı olan xətlər canlanır. Fikir verin:

Nəsimidə:

Ey özündən bixəbər, qafil, oyan!
Həqdən olma yadü həm batil, oyan!
Olma fani aləmə mail, oyan!
Səndən oldu hər nə kim, oldu əyan!

Qurbanidə:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Səfil, nə yatmışan, oyan, dedilər.
Oyandım, qəflətdən açdım gözümü,
Al, abi-kövsərdən iç, qan, dedilər.

Belə qoşalaşdırmalarda ayrı-ayrı bəndlər, misralar arasındakı «gizli» əlaqələri görmək asanlaşır. O birilər də beləcə.

Qurbaninin həyatı və eləcə də poeziyası çilik-çilik olub, əsrlərin künc-bucağına, dünyanın gizli guşələrinə, yaddaşların unutqanlılığına səpələnmiş mirvaridir, ləldir. Bu çiliklənmiş zərrələri toplamaq, üstlərindəki zaman tozunu silmək, bir-bir yerinə qoymaq və mirvarini, ləli bütöv şəkllə salmaq ancaq və ancaq usta zərgərlərə müyəssər olan xoşbəxtlikdir, qabiliyyətdir. Professor Qəzənfər Kazımov da beləcə usta zərgər məharəti ilə bu işin öhdəsindən uğurla gəlib. Əsərdə oxucu önündə kəşf edilən həqiqətlər, üstü açılan müəmmalar saysız-hesabsızdır: sən demə, bizə indiyə qədər Qurbani haqqında məlum olanlar, hətta, tədqiqatçıların özləri tərəfindən dolaşığa salınan «məlum»lar imiş: Şairin əsl adı Qurbani yox, Qurban imiş. O bu

gün bizim başa düşdüyümüz mənada aşiq da deyilmiş, mükəmməl təhsil görən, dövrünün dini-dünyəvi elmlərinə dərinlən bələd olan və bunları poeziyasına hopduran el şairi imiş. Anadan olduğu yer əksər tədqiqatçıların indiyə kimi hesab etdiyi İran Azərbaycanı yox, elə burada – bizim doğma Cəbrayıl da – Diri dağının ətəyində, Mazan-nənə piri-nin yaxınlığında yerləşən, axar-baxarı ilə ilahi gözəlliklərə meydan oxumuş Diri kəndi imiş. Qurbani nə vaxt anadan olub? Xudafərindən qolubağlı keçirilərək hara aparılıb – Təbrizə – şah divanına, ya əksinə, Cənubdan Şimala və ya bəzi tədqiqatçıların iddia etdikləri kimi Türkiyəyə? Hüzuruna cəza almaq üçün gətirilmiş şairi Şah Xətai niyə bağışlayır? Taleyin XVI əsrdə Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi bu nəhəng simalar – qılinc və qələm dahiləri arasında hansı həyatı, mənəvi bağlılıq olmuşdur? Böyük şair «on bir il zimistan qəhrin» nə vaxt, harada çəkib? Əsərdə Qurbaninin təkə həyatı ilə bağlı yüklərlə belə suallara cavab verilir. Fərziyyələr, mülahizə və mühakimələr son dərəcə dəqiqlik və səliqə ilə əsaslandırılır, gətirilən saysız-hesabsız dolaşiq fikirlər ələ-nir-ələ-nir və cəmi səhifə yarıma sığan «durulmuş» «Qısa tərcümeyi-hal» araya-ərsəyə gəlir.

Bəzi hallarda faktlardan çox tədqiqatçı duyumu kara gəlir. Çünki həyatı, şeirləri haqqında yazılı mənbələrdə bir elə ciddi istinadgah bulunmayan sənətkar haqqında söz demək üçün məntiqə, həm də güclü məntiqə əsaslanan duyum gərəkdir. Bəzən bircə misranın işığına düşüb getmək lazım gəlir. Bəzən elə bu işıq da səni azdırır. Ehtiyatlı olmaq lazımdır; çünki bu misra sonralar yaddaşlarda dəyişdirilə, təhrif oluna bilər və s. Güclü hissetmə, duyum tədqiqatçının yol yoldaşına çevrilir. Bu şərtlə ki, duyduqlarının həqiqət olduğunu sübut edə bilsən. Bu cəhətlər, bir növ Allah vergisi, müəyyən hallarda professor Q.Kazımovun əlindən tutur, onu dolanbac yollardan məharətlə keçirib mənzil başına çatdırır. «Aşınmalarla yaşayan poeziya»nı (səh.117) ancaq bu yolla öyrənmək, tədqiq etmək mümkündür. Yaddaşlardakı və yazılı mənbələrdəki mövcud variantları tutuşdurmaq, əslinə daha yaxın olanı, Qurbani qüdrətinə layiq söyləmələri tapmaq, seçib götürmək olduqca çətindir. Ancaq professor oxucusunu öz ardınca apara, onu öz fikirlərinə, mülahizələrinə inandırma bilər. «Deyibdir», «Pərim», «Gedim», «Deyərsən», «Ləblərin» kimi şeirlərin ayrı-ayrı misraları bu müqayisədə cilalanır və özəli şəklinə düşür.

Kitabda Qurbani poeziyasındakı əsas cəhətlər – məhəbbət və gözəllik duyğuları, «öz əsrinin oğlu» kimi təriqət ədəbiyyatından gələn təsirlər, zülm və zorakılıq əleyhinə çağırış, baharın və xoş günlə-

rin gələcəyinə sonsuz inam və s. şirin, oxunaqlı dillə, həm də təmkinlə təhlil edilir.

Mənə görə, monoqrafiyanın dəyərini, sanbalını artıran təkcə Qurbaninin həyatı və poeziyasının tədqiqi, şərhı deyil (bunlar öz yerində), həm də aşağıdakılardır:

Milli ədəbi dilin başlanğıcını XIX əsrdən, yaxud XVIII əsrdən yox, ən gecı XVI əsrdən götürmək lazımdır – bu, Q.Kazımovun gəldiyi qənaətdir. Qənaəti əsaslandırmaq üçün gətirilən faktlar:

a)XVIII əsrdə ədəbi dil birdən-birə M.P.Vaqif və M.V.Vidadi-nin sayəsində bu qədər xəlqiləşə, sadələşə bilməzdi. Bu, Qurbani – Tufarqanlı Abbas xəttinin davamıdır; b) Qurbaninin şeir dilindəki arxaik sözlər 500 ilin müddətində tədricən köhnəlmiş, lakin bu gün də mənası asanlıqla dərk edilən sözlərdir; c) Qurbani cəsarət və ustalılıqla sadə danışığı sözlərini poeziya dilinə daxil etmişdir; ç) Bu poeziyada ictimai-siyasi leksika xüsusi qat təşkil edir; d) Şairin dilində alınma sözlər müxtəlif vasitələrlə azərbaycancalaşdırılır; e) Qurbani dilin xəlqiləşməsinə xidmət edən bütün vasitələrdən (qoşa sözlərin bolluğu, tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərin adlarından əsas müqayisə vasitəsi kimi istifadə, antroponimlərdən ustalılıqla bəhrələnmə, XVI əsrin və daha əvvəlki dövrlərin təfəkkür məhsulu olan dini əhvalat və hadisələrə toxunmaq...) yerli-yerində, bol-bol istifadə etmişdir və s. İctimai-siyasi şərait, mərkəzi dövlətin yaranması, dil və mədəniyyət birliyi, iqtisadi həyat birliyi Azərbaycan ədəbi dilinin milli yola qədəm qoyması üçün əsas şərtləri təmin edirdi.

Bəzi dilçilərin «Azərbaycan və türk (osmanlı) dilləri XVI əsrdə qədər ortaqlıq bir dil kimi inkişaf edib və milli təfəkkür (eləcə də milli ədəbi dil) XVI əsrdən müstəqilləşməyə başlayıb» fikrinə qəti etiraz edilir. Bu fikri tutarlı faktlarla yanaşı, sitat gətirdiyimiz ritorik suallar da təkzib edir: «Onda biz nə üçün ədəbiyyatımızı (ana dilli ədəbiyyatı) Həsənoğludan başlayırıq? Onda nə üçün Yunus Əmrəni həm də Azərbaycan şairi kimi öyrənmirik? Onda Nəsimi, Füzuli necə milli Azərbaycan şairi ola bilər? Nə üçün biz milli el ədəbiyyatının inkişafından danışırıq?» (səh. 155).

«Qurbani və poetikas» kitabı, sözsüz ki, ilk növbədə folklorşünaslığa, ədəbiyyat tarixinə əvəzsiz töhfədir. Lakin Qurbani poeziyasının işığında onlarla sözün tarixi, etimologiyası da böyük ustalılıqla açılır ki, bu da nisbətən az işlənən bir sahənin – Azərbaycan dili tarixinin inkişafına böyük xidmətdir.

Qurbani sənətinin dərinliyi gedib «Adəm ata»ya çatan köklər üstündə bittə də, özündən sonrakılar üçün də böyük bir məktəb olan abidədir. Şairin yaratdığı adi qoşmalar gələcəkdə əliflam, əvvəl-axır,

zəncirləmə, dodaqdəyməz, diltərpənməz, nəfəsdərmə və s. qoşma formaları üçün örnək olmuş, təcnişləri, deyişmələri, qıfıləndləri sonralar aşıq sənətində dürlü-dürlü janrların yaradılması üçün dayaq, istinadgah rolunu oynamışdır. Kitabda Qurbaniyə gətirib çıxaran sənət yolları bütün dəqiqliyi, incəliyi ilə necə açılıb göstərilirsə, Qurbani sənətinin gövdəsindən haçalanan budaqlar da (el ədəbiyyatında Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Qaracaoğlan, Valeh, Diltqəm, Alı, Ələsgər; yazılı ədəbiyyatda M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, H.Arif) eləcə şərh edilir, mənəvi bağlılıq telləri ilmə-ilmə toxunur.

Kitabın şəxsən məni özünə çəkən, cəzb edən cəhətlərindən biri də odur ki, professor Qəzənfər Kazımov 500 il bundan əvvəl yaşamış böyük el şairinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı nədən yazırsa-yazsın, az qala hər sətirdə tədqiqatçının ürək döyüntülərini açıq-aşkar eşitmək olur. Bu ürək milli təəssübkeşlik, kökü doğma kənd-kəsəkdən su içən, yüksək Azərbaycan vətəndaşlığından doğan qürur və bir də xalqın hazırkı vəziyyətinin yangısı ilə döyünür: «Qurbani öz dövründə vətən xainlərinin – «bədəsillər»in ucbatından vətəndən didərgin düşmüşdü. İndi Qurbaninin nəvə-nəticələri də didərgindir və üstəlik, həmin bədəsillər onun vətən torpağını da düşmən tapdağına çevirmişlər» (səh.192.). Bəlkə, bu yangılı hisslərdir ki, tədqiqatçı Qurbani – Şah İsmayıl paralelliyinə, onlar arasındakı ideya və üslub yaxınlığının şərhinə daha çox yer ayırır. Və bir də ona görə ki: «Bu gün İsmayıl kimi şəxsiyyətlərə daha böyük ehtiyacımız var. İsmayıl bizim müasirimiz olmalı idi, bizi bir əqidə yolunda birləşdirməli idi, öz qılıncının gücü ilə pis niyyətləri kəsib-doğramalı, bizi saflıq, təmizlik yoluna salmalı idi, bizdə ictimai iş məsuliyyət hissi yaratmalı idi, sözü bir, əməli bir insanları qorumalı, tərbiyə etməli idi. Yüz illər, min illər keçsə də, İsmayılın mənəvi saflığı nəsillərə nümunə olacaqdır».

1997

SEYFƏDDİN RZASOY
Filologiya elmləri namizədi
İLƏHİ ZƏRRƏNİN İŞİĞİNDA

Qəzənfər müəllimin Qurbani Sözüünə eşqi onu İlahi Eşqə tuş edib. O, təsəvvüf ümmanına düşüb, oradan çıxı

bilməyib; mümkün deyil, çünki orada İlahiyə aşılıq var. O, azərbaycançılığın kükrədiyi XVI əsrə düşüb, oradan da çıxmaq mümkün deyil, çünki orada İlahi eşqdən doğrulmuş Xətai var.

Söhbət professor Qəzənfər Kazımovun «Qurbani və poetikası» kitabından gedir.

Başına döndüyüm ay gözəl Pəri,
Adətdir dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə bir dəstə bağla,
Tər buxaq altına düz bənövşəni.

Bu gözəllik parçasının müəllifi XVI əsrin böyük ozanı Qurbanidir. Və Qurbaninin azman yaradıcılığından heç nə yox, elə bircə bu bənd gəlib bizə çatsaydı, bəs edərdi. Ona görə ki Söz yaratmaq çətin işdir; dünyaya öncə Sözü yollayıblar. Sözün yaradıcısı iddiasında olmaq İlahi məqama yaxın olmaq deməkdir. Bu yaxınlıq xoşbəxtlikdir, İlahi feyzdür. Qurbani belə bəxtəvərlərdən idi. Müəllimimin yazdığı kimi, Qurbani «Allah zərrəsi kimi milyon illər təbiətdə dolaşmış, 500 il əvvəl insan bədəni alıb bir ömür yaşamış, böyük bir sənət yaratmış, bədəni tərk edərək yenə kainatda dolanmağa başlamışdır». Bu başqa cür ola da bilməzdi. Ona görə ki, söz dünyasında «ağ nazik əl», «tər buxaq altına düzülən bənövşə» obrazlarını yarada bilmək «Allahın zərrəsi» olmadan başa gələn iş deyil. Başqalarını bilmirəm, mənim üçün Qurbani İlahi ilhamdan yaranmış elə bu obrazların yaradıcısı deməkdir. Bu yaradıcılıq İlahi qaynaqlı bir möcüzədir; bu möcüzəni ötəri sezənlər belə, onun sehr və tilsimi qarşısında duruş gətirə bilmir. Bu möcüzədən dadanlar isə onun aşığı, məcnunları olur. Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov da 17 il öncə Qurbani eşqinin oduna düşənlərdən, öz cismini İlahi zərrənin eşq və feyzi ilə əridənlərdənir.

Qurbani eşqindən dadmaq əbədi oda düşməkdir, Füzuli Məcnunluğunu anlamaqdır, əzablı yolçuluqdur. Bu Eşq yolu insanı işıqdakı qaranlıqdan qaranlıqdakı işığa, gözlə görə bilmədiklərimizdən gözsüz görə biləcəklərimizə, varlıq deyib qavradığımız dünyanın yoxluq mahiyyətini anlamağa, İlahi rümuzata dünyamızın rəmz ol-

duğuna, özümüzün də bu rəmzdən içəri bir rəməz olduğumuzu görməyə, bu rəmzləri rəmzləndirənə – Yaradana doğru aparır.

Bu əsərdə Qurbani elmi araşdırma obyektı olaraq bir neçə yöndən qabarıq görünür – şeiriyyəti, İlahi eşqi (təsəvvüfçülüğü), dövrü və ədəbi mühiti, bir də poetikası ilə. Araşdırmada bütün hallarda söykənəcək Qurbani şeiridir. Ona görə «bütün hallarda» ki, müəllif Qurbani ilə bağlı, demək olar ki, hər şeyi onun öz şeirindən çıxarır. Bu onunla bağlıdır ki, yazılı qaynaqlarda, çünglərdə qorunub qalmış bəzi şeir parçalarını çıxsaq, onun haqqında susurlar. Müəllif bunun səbəblərinə gedir, «rəsmi ədəbiyyatşünaslığın» el şairlərinin yaradıcılığına münasibətlərinin hansı poetik prinsiplərdən gəldiyini açıqlayır və Qurbaninin ömür yolunun, həyatının ictimai-siyasi dolanbaclarının mənzərəsini məhz onun öz şeirlərini əsas götürərək bərpa edir. Bu «bərpa» prosesində Q.Kazımov özünü professional dilçi olmaqla yanaşı, professional ədəbiyyatşünas kimi də təsdiq edə bilir. Bu xüsusda onun Qurbani şeirindən keçən «der» – «deyir» variasiyası əsasında Qurbaninin gerçək adının «Qurban» olmasının sübut məntiqini sadəcə olaraq qəbul etməmək olmur. Və bəlli olur ki, Qurban -Qurbani kompleksi adın təxəllüsə çevrilməsidir. Q.Kazımov bunun inkişaf mənzərəsini izləyir və gözümüzün qabağında Qurbaninin söz qoşan Dirili Qurbandan İlahi eşqin oduna düşən Qurbaniyə (qurban olana) çevrilməsinin canlı elmi-poetik mənzərəsi alınır.

Q.Kazımov Qurbaninin ömür yolunun nağıllaşmış, epik təhkiyənin içərisində əriyib itmiş yönələrini, xüsusilə, şairin Xətai və Səfəvi dövlətinin həyatı ilə bağlılıq məqamlarını şairin öz şeirləri əsasında üzə çıxarır və cəsarətlə demək olar ki, ədəbiyyat tariximiz üçün onun həyatını ictimai-siyasi və məişət bioqrafiyası baxımından yenidən kəşf edir. Müəllif bəzən şairin şeirlərindəki bir sözün, bir adın işığında yaşanmış bir ömrün, gerçək bir tarixin artıq unudulmuş vacib bir anını üzə çıxarır. Məsələn, Kabil şəhər adı ilə bağlı müəllif Qurbaninin Şah İsmayıl Xətəinin yürüşlərində iştirak etdiyini ortaya qoyur. Yaxud Qurbaninin «Bu divan ki, divan deyil, ədalət divanı görək» misralı şeirinin tarixini məhz bu yolla – divanının sətirlərinə səpələnmiş tarixi işarələri XVI əsrin siyasi hadisələrinin inkişaf çevrəsi boyunca düzərək müəyyən edir. Yaxud «Dönübdü» rədifli şeirin eyni məntiqlə təhlili əsasında biz Qurbaninin Türkiyədə sürgündə yaşadığını öyrənirik. Müəllif Qurbani şeirlərində poetikləşmiş, bədii işarəyə dönmüş gerçək tarixi anları XVI əsr Azərbaycanının çox mürəkkəb tarixi-siyasi həyatı çərçivəsində araşdırır və Qurbaninin həyatının Azərbaycan Səfəvilər dövləti ilə milli-mənəvi bağlaşmada oldu-

ğu çağlarını məharətlə üzə çıxarır. Bunların hamısı yenidir və müəllifin Qurbani ruhu və Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında xidmətləridir.

Qurbani yaradıcılığı bu araşdırmada eləcə də səfəviyyə təriqəti ilə bağlılıqları boyunca açıqlanır. Bu gərəkli bir məsələdir. Ona görə də çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını onsuz da «təkyə-təsəvvüf ədəbiyyatı» çevrəsində araşdırmaq məcburiyyətindədir. Bəllidir ki, sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının təhlili, metod və prinsiplərinin nəticəsi olaraq Azərbaycan klassik ədəbiyyatı öz İlahi qaynaqlarından kənarında analiz edilib. Başqa sözlə, klassika sovet ədəbiyyatşünaslığı üçün yalnız sovet ideologiyasına sərf edəcək məqamların axtarılması baxımından əhəmiyyətli olub. Bu gün təsəvvüf haqqında dünən yazılanları oxuyanda adamı xəcalət bürüyür. Beləliklə, klassik ədəbiyyat, üzərində dayandığı köklərdən qoparılıb və sovet ədəbiyyatşünaslığı onu öz təhlilində, əslində, vulqarlaşdırılmış ideoloji hadisəyə çevirib. Təbii, buna etiraz var idi, ancaq rəsmi ədəbiyyatşünaslığın çərçivəsində bu etirazın məhsulu dəyərinə ola bilməzdi. Q.Kazımovun araşdırmasında Qurbani irsi şairin öz çağının ədəbi, milli, ideoloji kontekstində götürülüb və bircə, alimin Qurbaninin ədəbiyyatşünaslıq «portretini» belə bütöv yarada bilməsinin səbəbləri elə buradan gəlir.

Q.Kazımov Qurbani şeirinin irfani ruhunu görə və açə bilib. Ancaq bircə, araşdırmanın əhəmiyyəti bu açımın başqa tərəfindədir. Belə ki, Qurbani el şairi olub və Q.Kazımovun özünün də yazdığı kimi, təriqətə Xətai qədər bağlı olmayıb. Düzdür, şeirləri («mürşüdü», «pirim» xitabları) onun səfəviyyə müridlərindən olduğunu göstərməkdədir. Ancaq onun bu «müridliyinə» bir qədər başqa bucaqdan baxmaq gərəkdir. Bu məsələyə aydınlıq gətirən müəllif yazır ki, XV – XVI əsrlərdə yaşayıb-yaradan bir çox şairlərin əsərlərində də təriqət meylləri müşahidə olunur. «Lakin bu şairlər bir küll halında təriqətçi şairlər hesab olunmur. Bu dövr müxtəlif təriqətlərin siəliklə birləşdiyi, qovuşduğu dövr olduğundan istər-istəməz ədəbiyyatda təriqətçilik meylləri özünə yer tuturdu. Bu dövrün hər hansı bir şairində sufi, hürufi və qızılbaş ideyalarını müşahidə etmək mümkündür».

Beləliklə, Q.Kazımov Qurbanini «təriqət və ədəbiyyat» çevrəsinə salır və bu çevrədə onun bir şair kimi «statusunu» müəyyənləşdirə bilir. Qurbani söz qoşan aşıqla klassik yazılı ədəbiyyat şairinin ortasında dayanan el şairidir. Kitabın bu məqamı, bircə, çox mühümdür və bunun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yeni konsepsiya ilə

yanaşmanın praktik məqamlarından olduğunun inancındayıq. Nəyə görə? Etnosun ədəbiyyat tarixi onun ədəbi düşüncəsinin tarixidir.

Etnos tarix səhnəsinə çıxan gündən, əslində, necəliyindən asılı olmayaraq, tarix yaradır, nəticəsi baxımından fərq etmir ki, bu tarix qılıncla, ya qələmlə yaradılır. Ona görə ki qılıncla yaradılan da, qələmlə yaradılan da vahidin – etnosun gerçək tarixinin müxtəlif təsvir kodları (qılınclı, qələm, poetik söz) ilə ifadəsidir. Bu anlamda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı haqqında son dövrlərdə çox cüzi söhbət getmiş, ancaq konseptual istiqamət kimi ortaya atılmamış «Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi» elmi problemini həll etməlidir. Q.Kazımovun Qurbaninin anadilli irfan kontekstində götürməsinin bu problemlə bağlılığı var. Belə ki, adı ilk baxışdan omoqrafik söz fiqurunu andıran bu problem çevrələdiyi məzmunun ölçüləri Azərbaycan milli-etnik tarixinin təkamül ölçüləri ilə birbaşa bağlaşmadadır. Hələ də rəsmi ədəbiyyatşünaslıq bir məsələyə toxunmaq istəmir ki, sövət dövründə yazılmış ədəbiyyat tarixi (qədim və erkən orta əsrlər çağları) Azərbaycan etnosunun ədəbiyyat tarixindən daha çox, Azərbaycan ərazisindəki çeşidli mənşəli proseslərin tarixidir. Başqa sözlə, ədəbiyyat tariximiz müxtəlif dillərdə yazılmış və müxtəlif dillərdə bizə gəlib çatmış ədəbiyyat nümunələrindən ibarət antologiya, müntəxabatdır. Diqqət edək, ədəbiyyat tariximiz ilkin variantının türkcə olduğu haqqında ortada diletant cəhdlərdən başqa, ağıllı heç nə olmayan və əldə olan variantları bizə protoiran dilində çatan «Avesta» ilə başlanır, sonra bu sıraya etnik mahiyyətini yenə də sübut edə bilmədiyimiz alban dilində yazılmış və bizə qədim erməni dilində gəlib çatmış Davdağın (Dəvdəkin) «Mərsiyə»si qoşulur, sonra ərəbdilli, daha sonra farsdilli klassika başlanır və nəhayət, anadilli ədəbiyyata növbə çatır. Beləliklə, bizim ədəbiyyat tarixində, əslində, qədim İran, alban, erməni, ərəb, fars dilləri bir-birini əvəz edir və biz bunu məhz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi adlandırırıq. Və «Kitabi-Dədə Qorqud» bu dillər «qatarına» heç uyuşmur. Bu, sovet tarixşünaslığının ümumi konsepsiyasından irəli gəlirdi. Azərbaycan tarixi etnosun tarixi kimi yox, Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş insan kütlələrinin tarixi kimi götürülmüş və güdülən strategiyanın məhsulu olaraq bu ərazinin aparıcı substratı olan Azərbaycan – türk etnosunun təbii inkişaf tarixi saxtalaşdırılmışdır. Rəsmi ədəbiyyatşünaslıqda, təbii ki, bu, tarixi konsepsiyanın ədəbiyyatşünaslıq variantı kimi meydana çıxma bilərdi. Beləliklə, Azərbaycan etnosu ilə Azərbaycandakı etnosların qarşılıqlı münasibətləri günümüzün mühüm problemlərindəndir. Q.Kazımovun Qurbani və irfan məsələsini qoymasının bu problemin həlli baxımından bir addım kimi əhəmiyyəti var. (Bax-

mayaraq ki, müəllif məsələni birbaşa bu problemlə bağlı qoymamışdır, ancaq tədqiqatın məntiqi istiqaməti buna doğrudur). Beləliklə, Q.Kazımovun Qurbani şeirini türkdilli irfan şeiri çərçivəsində araşdırması Azərbaycanda irfanın şifahi poetik ənənələr (şeir janrları) çərçivəsində inkişafı məsələsini ortaya atır ki, bu məsələ də öyrənilməsi baxımından bizim ədəbiyyatşünaslığımız üçün yeni olan təkkə (təkyə) ədəbiyyatı məsələsi ilə birbaşa bağlıdır. Təkyə ədəbiyyatı, türk mütəsəvviflərinin irfanı xalq içərisində yaymaq üçün xalqın öz dilində türkcə irfan ruhlu ədəbiyyat yaratmaları Azərbaycan ərazisində türkdilli ədəbi prosesin fasiləsiz axımının ədəbiyyatşünaslıq mənzərəsini bərpa etmək üçün (konkret tarixi zaman kəsikləri içərisində) tutarlı yönlərdəndir. Bu anlamda Q.Kazımovun Qurbani şeirlərini türk irfançılığı (özəlliklə Qurbani – Yunus tutuşdurmaları) və türk dövlətçilik ənənələrinin passionarlıq (fərdi və total etnik ruhun kükrəyişi) dalğası boyunca götürməsinə ədəbiyyat tariximizin yeni konsepsiya ilə öyrənilməsinin praktik ifadəsi kimi baxılır.

Q.Kazımovun araşdırmasında Qurbani öz ədəbi mühiti ilə də qabarıq görünür. Bu çağ Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi-ictimai, milli-ideoloji konturlarının təşəkkülünü daha dərinlərə bünövrələşdirən Şah İsmayıl Xətai ilə əlamətdardır.

Müəllifin yazdığı kimi, «XVI əsr Şah İsmayıl Xətəinin şəxsi istedad və qüdrəti sayəsində mədəni, ictimai-siyasi cəhətdən bənzərsiz bir əsrdir. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, Şah İsmayıl Peyğəmbər duyğusu, İlahi saflığı və təmizliyi, yenilməz mənəvi və cismani qüvvəsi ilə həmin sahəyə öz əlini uzatmamış olsun». Q.Kazımov əsərdə Xətai və Qurbani münasibətlərinə dönə-dönə qayıdır və hər iki şairin milli şair kimi obraz cizgilərindən heyranlıq və məhəbbətlə söz açır.

Kitabın ikinci bölümü Qurbani şeirinin poetikasına həsr olunub. Müəllif burada Qurbani şeirlərinin cüng və şifahi nümunələrini, eləcə də şifahi nümunələrin variasiyalarını tutuşdurma çərçivəsinə salır, Qurbani yaradıcılığını milli ədəbi dilin başlanğıcı kontekstində dəyərləndirir, onun obrazlarının milli-təbii cizgilərinin mozaikasını cızır, Qurbaninin ona qədər minillik tarixi olan qoşma janrını mək-təb səviyyəsinə qaldırmasını əsaslandırır. Qurbani və Xətai şeirini ideya-üslub yaxınlığı müstəvisində araşdırır, Qurbani sənətinin davamçıları olan nəhəng söz zirvələrinin: Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın, Valehin, Alının, Ələsgərin, Vaqifin və başqalarının yaradıcılığından söhbət açır.

Q.Kazımovun «Qurbani və poetikası» əsərindən çox danışmaq olar. İndiki halda deyilənlərlə yetərlənərək bir yönü təkrar demək is-

təyirəm ki, Q.Kazımov bu kitabı ilə özünü ədəbiyyatşünas kimi də təsdiq etdi. Buna o, Qurbani şeirinin İlahi işığında çatdı. Qoy bu İlahi işıq onun yolunu bundan sonra da işıqlandırsın.

25.05.2000

MAHMUD ALLAHMANLI
filologiya elmləri doktoru
**AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TƏBLİĞİ VƏ TƏDQIQI
MƏSƏLƏLƏRİ**

...Müqayisəli folklorşünaslıq anlamında Q.Kazımovun, X.Xəlillinin, M.Allahmanlının məqalələri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu gün artıq tədqiqatların mühüm bir hissəsini müqayisəli istiqamətdə aparılan araşdırmalar təşkil edir. Artıq son dövrlərdə bu cür araşdırmaların aparılmasına meyil güclənməkdədir. Məhz “Kredo” qəzetində həmin hal özünü göstərir. Bu baxımdan professor Q.Kazımovun “Homerin poemaları və “Kitabi-Dədə Qorqud”(20, 28 yanvar, 4, 11, 18, 25 fevral 2006-cı il nömrələr) adlı məqaləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk öncə onu qeyd edim ki, Q.Kazımov qəzetin səhifələrində bir sıra aktual məqalələrlə çıxış edir. Bunu adını çəkdiyimiz məqalə də aydın şəkildə göstərir. Müəllif bu məqaləsi ilə alman şərqsünası F.F.Ditsdən, B.Çobanzadədən, Ə.Sultanlıdan gələn ənənəni davam etdirir. Bir məsələni də qeyd edim ki, Q.Kazımov dilçi alim olsa da, öz fəaliyyətilə folklorşünaslığa töhfələrini vermiş tədqiqatçılardandır. Onun Dirili Qurbani ilə bağlı gördükləri, Qurbani şeirlərini toplayıb kitab kimi çap etdirməsi, “Qurbani və poetikası” kitabı və neçə-neçə məqaləsi buna nümunədir. “Homerin poemaları və “Kitabi-Dədə Qorqud” da bu sıradadır. Aparılan müqayisələr nəticəsində tədqiqatçı alim öz sələfləri ilə eyni xətdə görünür və maraqlı olacaq bir sualla çıxış edir: “Necə ola bilər ki, Homerin əsərlərinin 3300 il, Dədə Qorqudun 1300 yaşı var? ” Buna yaxın sualla hələ XIX əsrin əvvəllərində alman alimi F.F.Dits də müraciət etmişdi. Bu, sözün həqiqi mənasında maraqlı faktdır. Hətta Avropada Homerin əsərlərinə “Kitabi-Dədə Qorqud”un təsiri vurğulandığı halda, bizim araşdırmaların bu istiqamətdə aparılmasına üstünlük verməməyimiz təəssüf doğurur. Tədqiqatçı bu müqayisələrdə süjet yaxınlıklarını, “Basatın təpəgözü öldürdüğü boy”la, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”la “Odiseya” arasındakı yaxınlıqları dəqiq faktlarla göstərir. Eləcə də Beyrəyin on altı il əsirlikdə olması və oradan qayıdışı, köhnə paltarda məclisə gəlişi, yay dartması ilə Odiseyin iyirmi illik əsirlikdən qayıdışı və s. arasında apardığı

paralellər təsir və oxşarlıq faktlarıdır. Bu isə özlüyündə türkün çox əski çağlardan gələn tarixi və bəşər sivilizasiyasına təsir faktıdır. Ona görə də bu gün ədəbiyyatımızda, eləcə də folklorşünaslığımızda belə araşdırmalara daha çox ehtiyac var. Yeni tədqiqatçılar nəsli bu istiqamətdə araşdırmalara kökləməyin zamanı artıq yetişib.

«Кредо», 7 iyul 2007

MƏHƏBBƏT MİRZƏLİYEVƏ
Filologiya elmləri doktoru

Mən Qəzənfər Kazımovun müəllimliyinə dərin rəğbət və ehtiram bəsləyən böyük bir nəsil tanıyıram. Bu gün onun müəllim ömrünün zərrələri – minlərlə tələbəsi respublikamızın ali və orta məktəblərində müəllim kimi çalışır və onu minnətdarlıqla yad edirlər. Əlbəttə, bu, təmənnəsiz, minnətsiz qazanılmış, çoxlarının həsəd apara biləcəyi ən böyük mükafatdır.

«Tədqiqələr», № 3, 2007, s.3

METODİKA: MƏKTƏB VƏ DƏRSLİK MƏSƏLƏLƏRİ

ƏNVƏR ABBASOV
Pedaqoji elmlər namizədi
RUS MƏKTƏBLƏRİ ÜÇÜN

SSRİ-nin yeni Konstitusiyasında qeyd edilir ki, müxtəlif millətlərdən və irqlərdən olanlar «Vətəndaşların sovet vətənpərvərliyi və sosialist beynəlmiləçiliyi ruhunda tərbiyə olunması ilə, ana dilindən və SSRİ-nin başqa xalqlarının dillərindən istifadə etmək imkanı ilə təmin edilir».

Rus məktəblərində Azərbaycan dili fənninin tədrisi ilə bağlı yeniliklər də milli dil kimi ona göstərilən qayğının təcəssümüdür. Son vaxtlar rus məktəblərində Azərbaycan dilindən proqram və dərsliklərin məzmunu təkmilləşdirilmiş, mövcud olan bir sıra nöqsanların aradan

qaldırılması üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu il «Maarif» nəşriyyatının rus məktəblərinin II sinifləri üçün «Azərbaycan dili» (müəllifləri Q.Kazımov, M.Səfərovdur) dərsliyinin yenidən işlənib nəşr olunması da həmin tədbirlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Dərsliyin tərtibində şagirdlərin ilkin dil vərdişlərinə nail olmaq, müstəqil oxumaq, yazmaq və ünsiyyət saxlamaq, fikrini sadə formada izah etmək bir məqsəd kimi diqqət mərkəzində dayanmışdır.

Hiss olunur ki, müəlliflər ikinci sinfin dərslikləri ilə tanış olmuş, müəyyən mənada mövcud təcrübəyə əsaslanmış, tələb olunan prinsiplərin, əsasən, yerinə yetirilməsinə çalışmışlar. Onlar müxtəlif materialların: mətn, çalışma, şəkil və s. tərtibində ümumi məqsədə xidmət edən müvafiq sistemi gözləmişlər.

Dərsliyin üçüncü səhifəsində iki xarakterdə şəkil materialı verilmişdir: birinci sinif təsvir edilir, şagirdlər öyləşib müəllimə qulaq asırlar, lövhədə isə «Azərbaycan dili» ifadəsi yazılmışdır: ikincidə sait səslər və tərkibində həmin səslər iştirak edən sözlərin ifadə etdiyi əşyalar təsvir edilmişdir. Şagirdlər səhifəyə baxan kimi dərsin xarakterini müəyyənləşdirirlər. Hansı materialı öyrənəcəklərini anlaşırlar.

Digər materiallarda Azərbaycan dili üçün orijinal sayılan fərqli hərfilər proqram üzrə müəyyən ardıcılıqla verilir. Bu sistem doqquz saat davam edir. Sonra isə şagirdlərin praktik dil vərdişlərini formalaşdıran, nitqin inkişafına xidmət edən materiallar sistemləşdirilir.

Dərsliyin maraqlı cəhətlərindən biri mətnlərlə əlaqədardır. Müəlliflərin seçdikləri və ya tərtib etdikləri mətnlər nəzm, yaxud nəsr parçalarından ibarət olub şagirdlərin maraq səviyyəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn: «Aydın oktyabryatdır». «Elxan əmi», «Cücə və cücü», «Sağ ol, Nağı», «Dörd qız», «Bufet» və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mətnlər öz ideya səviyyəsinə görə əvvəl buraxılmış dərsliklərdən xeyli fərqlənir. Haqqında danışdığımız dərslikdəki mətnlərdə kollektivçilik, əməyə məhəbbət, beynəlmilçilik, xalqlar dostluğu kimi sağlam, məfkurə etibarlı ilə təmiz, dövr üçün lazımi ideyalar təbliğ edilir. Hadisələrin şərhli, qaydası isə müxtəlifdir. Belə ki dərsliyin mətnlərində gah dialoqlardan, gah da təhkiyədən istifadə edilmişdir.

Verilmiş mətnlər yığcam, cümlələr aydın və konkretidir. Bu hal şagirdləri öz fikirlərini başa salmaq üçün cümlə qurmağa, öyrənmiş olduqları söz və ifadələri məqsədli şəkildə əlaqələndirməyə istiqamətləndirir.

Şagirdlərin fəal lüğət ehtiyatına daxil olan sözlər xüsusi olaraq sərlövhədən sonra, diqqəti cəlb edən bir tərzdə, hecalarla verilmişdir. Şagirdlər lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirməklə yanaşı, sözləri hecalara

ayırmaq vərdişlərinə də yiyələnirlər. İlk mərhələdə sözləri hecalarla oxuyan şagirdlər Azərbaycan dilinə məxsus ayrı-ayrı kiçik nitq vahidlərinin asanlıqla hissələrə bölünməsi anlayışına yiyələnirlər.

Dərsləkdə çalışmaların tərtibi və sistemi də diqqət mərkəzində dayanır. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar verilmiş mətnlərlə bağlı olub, şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri təkrar etməyə, vərdişləri möhkəmləndirməyə xidmət edir.

N.M.Şanskinin qeyd etdiyi kimi, ikinci dil dərsləkləri şagirdləri «ikinci dillə yanaşı, öz dili ilə məşğul olmağa» yönəldir. Dərsləyin bu funksiyası daha çox çalışmalar yolu ilə həyata keçirilir.

Məlum məsələdir ki, ikinci sinif şagirdləri oxumaq, danışmaqla yanaşı, yazmağı da öyrənməlidirlər. Bunun üçün dərsləkdə xeyli material vardır. Şagirdlər Azərbaycan dilinə aid danışmalarını yazılı ifadə etmək üçün verilmiş nümunələrlə əsaslandırılmalıdırlar. Qeyd etmək ki, dərsləyin bu cəhəti xüsusi orijinallıq kəsb edir və onu əvvəlki dərsləklərdən fərqləndirir.

Proqramın tələbinə uyğun olaraq, bəzi linqvistik təlim materialları dərsləkdə funksional qaydada səpələnmişdir. Şagirdlər dilə aid didaktik işləri: söz düzəltmək, sözlərdən cümlələr tərtib etmək, buraxılmış sözləri yerinə qoyaraq cümlələri tamamlamağı öyrənməklə yanaşı, cümlə tərtibi işində əhəmiyyətli rol oynayan bir sıra qrammatik qaydaları da mənimsəyirlər. Dərsləyin müsbət cəhətlərindən biri də onun illüstrativ materiallarla daha çox zəngin olmasıdır.

Bütün bu cəhətlərlə yanaşı, dərsləyin bəzi nöqsanları da vardır. Bunlardan bir hissəsi çalışmalarla əlaqədardır. Əvvəla, çalışma kimi verilmiş əlavə mətnlərin köməkçi lüğətləri olmadığından onların öyrədilməsi işi çətinləşir, çünki bu mətnlərin («Mişar», «Oktyabr» və s.) tərkibində olan sözlərin əksəriyyəti, bəzən də hamısı şagirdlər üçün aydın olmayan sözlərdir.

Dərsləyin on altıncı paragrafında verilmiş «Saat neçədir?» mətni şagirdlərin ifadəli oxu və rəbitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, onun lüğət ehtiyatlarını da genişləndirməyə xidmət edir. Ancaq burada qarşıya qoyulan tələb şagirdlərin imkanları xaricindədir. Onlar sayları keçmədiklərinə görə mətni tərcümə etməkdə də çətinlik çəkirler.

Bunlarla yanaşı, rus məktəblərinin ikinci sinifləri üçün «Azərbaycan dili» dərsləyinin yenidən işlənməsi təlimin məzmununun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müvəffəqiyyətli addım kimi qeyd olunmalıdır.

25.11.1977

ALLAHVERDİ HACIYEV
Fmlologiya elmləri namizədi, dosent
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİ

Böyük Oktyabr sosialist inqilabı SSRİ xalqlarının milli dillərinə münasibəti əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Sovet məktəblərində milli dillər qarşılıqlı şəkildə tədris olunur. Bu cəhətdən respublikamızın rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi qanunauyğun bir haldır və həmin dərslərin elmi-metodik keyfiyyəti ildən-ilə yaxşılaşır.

1977-78-ci dərslər ilində rus məktəblərinin 2-ci sinfi üçün çap edilmiş «Azərbaycan dili» dərsləri (müəllifləri filologiya elmləri namizədi, dosent Q.Kazımov və M.Səfərovdur) bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Rus məktəblərində Azərbaycan dili 2-ci sinifdən öyrədilməyə başlanır. Bunu nəzərə alan müəlliflər dərslərin əvvəlində Azərbaycan dili əlifbasındakı hərflərlə şagirdləri tanış edirlər. Həmin hissədə şagirdlərin Azərbaycan əlifbasını evdə müstəqil şəkildə öyrənmələri nəzərdə tutulmuşdur.

Dərslərin I-IX paraqrafları Azərbaycan dilinin səciyyəvi səs və hərflərinin (ə, y, e, c, ü, h, ğ, g, ö) tədrisinə həsr edilir.

İkinci dilin öyrədilməsi prosesi ana dilinin əsasında aparılır. Haqqında danışdığımız dərsləkdə həmin prinsip müntəzəm şəkildə tətbiq edilir. Belə ki, ə, y, e, c, ü, h, ğ, g, ö hərflərinin rus dilindəki qarşılığına aid maraqlı misallar verilir və qarşılaşdırılır.

Dərsləkdə hər paraqrafın tədrisi prosesində qarşıda şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı, bir başlıca məqsəd durur. Məsələn, 10-cu paraqrafda «k» hərfinin iki səsi ifadə etməsini öyrətmək, 11-ci paraqrafda şagirdlərin azərbaycanca nitqini leksik vasitələrlə zənginləşdirmək, 12-ci paraqrafda dilimizin ahəng qanununu öyrətmək əsas məqsəddir. Müəllimlər tədris prosesində hər paraqrafın qarşısında duran başlıca məqsədi izləməli, nəzərə almalı və dərsləri bu istiqamətdə qurmağa çalışmalıdırlar.

Dərslərin lüğətinə müəlliflər ən çox 2-ci sinif şagirdləri üçün zəruri olan, onların yaş səviyyəsinə uyğun gələn, nitqlərində asanlıqla işləməyə bilən Azərbaycan dili söz və ifadələrini daxil etmişlər. Belə olduqda, təbiidir ki, həmin sözlər vasitəsilə şagirdlər Azərbaycan dilinin səs və hərflərini tez-tez nitqlərində işlədirlər. Dərslər təlim prosesi üçün bu cəhətdən də əlverişlidir.

Dərslərin müəllifləri hər paraqrafda şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı, onların Azərbaycan dilinə dair fonetik və qrammatik biliklərini sadəcə mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipi əsasında artırmağı nəzərdə tutmuşlar. Məsələn, nitqdə felləri III şəxsə iş-

lötmək şagirdlər üçün daha asandır. Çünki fel bu şəxsdə heç bir qrammatik forma tələb etmir. Ona görə də dərsləyin əvvəlində fellər əsasən III şəxsdə işlənir. Şagirdlər nitqlərində felləri III şəxsdə işlətməyi bacardıqdan sonra onlardan tədricən I və II şəxslərdə işlətmək tələb edilir.

7-ci paraqrafta ahəng qanununa uyğun olaraq şəkilçilərin iki cür yazılışına aid belə bir çalışma verilir: sözlərə *-da, -də, -lar, -lər* şəkilçiləri artırın. Məsələn, *ev-də, bağı-da, ev-lər, bağı-lar* və s. Sonrakı paraqraflarda şəkilçilərin dörd cür yazılışına aid nümunələr verilir. Yaxud nitqdə felin indiki zaman forması asan işləndiyindən dərsləyin əvvəlində fellər indiki zamanda verilir. Hətta indiki zaman şəkilçisi söz kökündən ayrılmır. Dərsləyin sonrakı paraqraflarında indiki zamanı keçmiş zamanla əvəz etmək nəzərdə tutulur.

Felin təsdiq və inkar formaları da sadədən mürəkkəbə prinsipinə uyğun olaraq əvvəlcə təsdiq formada, axıra yaxın isə inkar formada işlənməmişdir.

Şəxsə görə uzlaşarkən fellərin qəbul etdikləri şəkilçilərin işlənməsinə aid dərsləkdə çoxlu nümunələr verilmişdir. Məsələn, 12-ci, 13-cü paraqraflarda I şəxsdə, 19, 28-ci paraqraflarda II şəxsdə işlənir. Dərsləyin paraqraflarında fellərin müxtəlif şəxs və zamanlarda işlənməsinə, isim, sifət, say, əvəzliliklərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsinə, təyini söz birləşmələrinə aid müxtəlif elementar nümunələr verilir.

Dərsləkdə əsaslı yeri şagirdlərin Azərbaycan dilində lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək tutur. Məsələn, məişətdə işlənən əşya adları, geyim, paltar adları, heyvan adları, yer adları, məktəb ləvazimatı adları, kənd təsərrüfatına aid məşin və alət adları, ilin fəsilləri, vaxtı saatla ifadə etmək, təbiət bitkilərinin adları, meyvə-tərəvəz adları, say adları, qohumluq bildirən adlar və s. aid dərsləyin ayrı-ayrı paraqraflarında nümunələrə rast gəlmək olur. Bir sözlə, bu dərsləkdə şagirdlər Azərbaycan dilinə məxsus II sinif şagirdləri üçün zəruri olan, onların yaş səviyyəsinə uyğun gələn ümumişlək sözlərlə tanış olurlar.

Dərsləyin hər paraqrafında əsas məntədən sonra lüğət verilir. Bu lüğətlər də şagirdlərin Azərbaycan dilində lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə xidmət edir. Lüğət iki şəkildə: əsasən ayrı-ayrı sözlərin lüğəti, bəzən də şagirdlərin danışığı üçün zəruri olan ifadə və cümlələrin lüğəti verilir.

Hər paraqrafın sonunda sinfin ümumi səviyyəsinə nisbətən mürəkkəb mətnlər verilmişdir. Müəlliflər bu mətnləri sinifdə Azərbaycan dilini yaxşı bilən şagirdlər üçün nəzərdə tutmuşlar.

Dərsləkdə bəzi qüsurlar da nəzərə çarpır. Dərsləyin əvvəlində Azərbaycan əlifbasındakı hərflər verilir və hər hərfin yanında həmin hərflə başlayan əşya şəkli təsvir edilir. Lakin şəkillərin bəzisi əşyaları

düzgün əks etdirmədiyindən şagirdlər onu müstəqil şəkildə müəyyən-ləşdirə bilmirlər. Məsələn, nar, radio, heyva, corab, şar, tar şəkilləri hə-min əşyaların adlarını rusca düşünməyə imkan vermir. Dərslikdə şəkil-lərə əsasən cümlə qurmaq tələb olunur. Lakin şəkillərdən birinin olma-ması cümlə qurmağa imkan vermir.

Səkkizinci səhifədə şəklın rəngsiz təsviri də, bircə, şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun deyildir.

Bu cür nöqsanlara baxmayaraq, dərslik istər didaktik məzmunu, istərsə də quruluşu və tərtibatı etibarı ilə müasir məktəbin tələblərinə cavab verir.

01.04.1978

İLİN ƏN YAXŞI DƏRSLİYİ

Bu nominasiyadan diploma layiq görülmüş «Azər-baycan dili» dərsliyi ümumtəhsil məktəblərinin 8-9-cu sinifləri üçün nəzərdə tutulmuş və yeni «Azərbaycan di-li» proqramı əsasında yazılmışdır. Dərslik yeni təfəkkür-lə yazılmış, müəlliflərin uzunmüddətli elmi-metodik təc-rübəsinin bəhrəsi kimi meydana çıxmışdır.

Mükafatın təqdimat mərasimi 26 may 2004-cü ildə M.F.Axundov adına kitabxanada keçirilmişdir. Kitabın müəllifləri Qəzənfər Kazımov və Faiq Şahbazlı bu mü-kafata yeni təlim texnologiyasından istifadədə optimal və əlverişli şərait yaratdıqlarına, kitabın bədii tərtibatına, izah və şərhlərin, çalışma və tapşırıqların dolğunluğuna, alternativ dərsliklə müqayisədə yeniliklərinə və mübahis-əli, ziddiyyətli məsələlərə aydınlıq gətirdiklərinə görə, həmçinin respublikada fəaliyyət göstərən Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin arzu, istək və tələblərini nəzərə aldıqlarına görə layiq görülmüşlər.

«Respublika» qəzeti,

ƏLİSA ŞÜKÜROV
Filologiya elmləri namizədi, dosent
UZUNÖMÜRLÜ DƏRSLİK

Hər hansı bir fənn üzrə sabit dərslük əldə etmək tədris işinin ən müvəffəqiyyətli cəhətlərindən hesab olunur. Bu baxımdan, orta məktəblərimizin VII-VIII sinifləri üçün nəzərdə tutulan «Azərbaycan dili» (sintaksis) dərslüyinə respublikamızda bərabər ola biləcək ikinci bir dərs kitabı tapmaq, bircə, çətindir. Akademik M.Şirəliyevin və professor M.Hüseynzadənin az qala yarım əsr bundan əvvəl tərtib etdikləri bu dərslük gənc nəslin təlimində çox mühüm rol oynamışdır.

M.Şirəliyev və M.Hüseynzadənin Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında bütün başqa xidmətlərini kənara qoymaqla, cəsarətlə demək olar ki, onlar orta məktəb şagirdləri üçün yazdıqları «Azərbaycan dili» dərsliyi ilə milli mədəniyyətimizin tarixində silinməz iz qoymuşlar.

«Azərbaycan dili» dərsliyi indiyədək müxtəlif adlar altında ən azı 30 dəfə çapdan buraxılmışdır.

1983-cü ildə dərslüyün yenidən çapdan çıxmış nəşrini «Azərbaycan dili» kitabının yenidən doğuluşu adlandırmaq olar.

Məlumdur ki, orta məktəb dərslüklərinin məzmunu, mövzusu akademik tədqiqat işləri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Hər hansı bir elmin inkişafı az və ya çox dərəcədə orta məktəb dərslüklərində də öz əksini tapır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dilçilik elmi müntəzəm olaraq inkişaf edir. İndiki Azərbaycan dilçiliyi özünün ən yüksək inkişafı mərhələsinə qalxmışdır. Ona görə də orta məktəblərimizdə istifadə olunan Azərbaycan dilinə aid dərslüklərdə də bir sıra dəyişikliklər aparmağa ehtiyac yaranmışdır.

İndiki dövrdə elmin inkişafında, məlumdur ki, dərinlik, mükəmməllik, onun izahında isə yığcamlıq, sadəlik tələb olunur. «Azərbaycan dili» dərslüyünün yeni nəşrində də bu prinsip əsas götürülmüşdür.

Qırx ildən artıqdır ki, «Azərbaycan dili» dərsliyi iki müəllifin, daha doğrusu, M.Şirəliyevin və M.Hüseynzadənin birgə müəllifliyi ilə çapdan buraxılır. Qocaman alimlərin dərslüyün yeni nəşrinə V.İ.Lenin adına APİ-nin dosenti gənc alim Qəzənfər Kazımovu üçüncü bir müəllif kimi daxil etmələri təqdirəlayiqdir. Kitabın yeni tərtibatında yeni müəllifin iştirakı öz müsbət nəticəsini verib. Cəsarətlə demək olar ki, gənc müəllifin böyük təcrübə və dərin biliyə malik olan qocaman müəlliflər sırasına cəlb olunması «Azərbaycan dili» dərslüyünə yeni həyat, ona daha uzun ömür bəxş etmişdir.

Kitabın 1981-ci ildə çapdan çıxmış nəşrindən fərqli olaraq, yeni nəşrdə proqrama və indiki dövrdə elmin tələblərinə uyğun olaraq, nəzərə çarpacaq dərəcədə böyük dəyişikliklər aparılmış, ilk növbədə, kitabın quruluşu yenilənmiş, hər bir mövzuya uyğun olaraq verilmiş çalışmaların sayı artırılmış, dilimizin fonetikasi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşuna aid izahat və təriflər xeyli sadələşdirilmişdir.

Kitabın yeni nəşrində aparılan yeniləşdirmə əməliyyatının səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı bəzi müqayisələrə diqqət yetirmək, bizcə, yerinə düşərdi.

Dərslinin 1981-ci il nəşri «Keçilmişlərin təkrarı» mövzusu ilə başlayır. Həmin bölmədə müəlliflər şagirdlərin çətin qavraya biləcəkləri «Feldən düzələn sifətlər və feli sifətlər», «Feli bağlamalar», «Zərf» və «Köməkçi nitq hissələri» üzərində dayanmağı lazım bilmişlər. Kitabın 1983-cü il nəşri isə çox təqdirəlayiq bir mövzu – «Ana dili» mövzusu ilə başlayır. Bu bölmədə görkəmli yazıçı və ictimai xadim Mirzə İbrahimovun ana dili haqqında böyük vətənpərvərlik ruhunda dediyi məşhur sözlərini vermək, bizcə, çox yerinə düşmüşdür. Bunun ardınca IV-VI siniflərdə keçilmişləri təkrar etmək məqsədi ilə fonetikaya, leksikologiyaya, frazeologiyaya, morfologiyaya aid çalışmalar vermək, fonetikanın, morfologiyanın təriflərini dəqiqləşdirmək, sadələşdirmək, fonetik, leksik və morfoloji təhlilin əsl mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu göstərmək «Azərbaycan dili» dərslisinin müvəffəqiyyətlərindən biridir.

Dilimizin sintaktik quruluşunu çox oxunaqlı, aydın bir dillə təsvir edən «Azərbaycan dili» dərslisinin sonuncu nəşrinin hər bir mövzusunda, hər bir bölməsində bir çox ciddi dəyişikliklər aparılmış, hər bir mövzunu şagirdlərə asan və tez mənimsətmək məqsədi ilə çox uyarlı çalışmalar və tapşırıqlar verilmiş, təriflər xeyli sadələşdirilmiş, izahatlar daha anlaşılıqlı hala salınmışdır.

Kitabın yeni nəşrində, demək olar ki, bütün qrammatik təriflərdə dəyişmə, sadələşdirmə və dəqiqləşdirmə əməliyyatı aparılmışdır.

«Azərbaycan dili» dərslisinin əvvəlki nəşrlərində təyini söz birləşmələrinə, feli birləşmələrə verilən qrammatik təriflər, onların izahı natamam idi. Kitabın yeni nəşrində müəlliflər tədrisi asanlaşdırmaq məqsədi ilə təyini söz birləşmələrini doğru olaraq «ismi birləşmə» adı altında vermiş, onların tərfi isə dəqiqləşdirilmişdir.

Bu cür yeniləşdirmə, sadələşdirmə əməliyyatını tamamlığın, təyinin, zərfliyin və başqa cümlə üzvlərinin izahında, həmin mövzulara aid olan çalışma və tapşırıqlarda da müşahidə etmək mümkündür.

«Azərbaycan dili» dərslisi üzərində aparılmış dəyişmə və dəqiqləşdirmə hadisəsi cümlə bəhsində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Mürəkkəb cümləyə, onun növlərinə aid verilmiş qrammatik təriflərdə, izahatlarda, bu mövzulara aid çalışmalarda yenidənqurma əməliyyatları müəlliflərin nəzərindən qaçmamışdır.

İlk baxışdan dilimizə aid belə bir ciddi dərslikdə bu və ya digər mövzu ilə ilgili olaraq bəzi şəkillərin verilməsi oxucuda təəccüb doğurur. Lakin kitabla tanışlıqdan sonra istər-istəməz müəlliflərə haqq qazandırmaq lazım gəlir. Məsələn, dərsliyin 13-cü səhifəsində inşa yazı işi aparmaq məqsədi ilə 26 Bakı Komissarının Qaraqum səhrasında güllələnmələri hadisəsini əks etdirən şəkil, 16-cı səhifədə omonim sözlünün nə olduğunu əyani surətdə şagirdlərə başa salmaq üçün əşya bildirən kökün və kök adamın şəkilləri, 46-cı səhifədə karikatura və şarjın nə olduğunu, onların fərqi başa salmaq üçün şarj və karikaturadan ibarət şəkil verilmiş, XIX yüz ildə yaşamış məşhur azərbaycanlı professor, dilimizin ilk dəfə çapdan çıxmış qrammatikasının müəllifi M.Kazımbəylin şəklini və s. vermək və müxtəlif mövzularla ilgili çalışmaları bu şəkillərlə bağlamaq, bizcə, tədris işinin xeyrinədir. Bu şəkillər dilçilik ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin mühakimə qabiliyyətinin artmasına, mövzuları daha tez mənimsətməyə kömək edə bilər.

Müasir elmin tələblərinə uyğun olaraq «Azərbaycan dili» dərsliyinin yeni nəşrində ilk dəfə dilçiliyin şöblərinə aid çalışmalar verilmiş, dilin ictimai həyatda rolu və inkişafı, onun xüsusiyyətləri, dünya dilləri, SSRİ xalqlarının ümumi anlaşma dili, Azərbaycan ədəbi dili, onun dialektləri, ədəbi dilin üslub görümləri haqqında da qısa məlumatlar verilmişdir. Bu ilk təşəbbüs, şübhəsiz ki, gələcəkdə ali məktəblərdə tədris olunan ümumi dilçiliyin əsaslarını başa düşmək üçün hazırlıq vəzifəsi daşıyacaq.

«Azərbaycan dili» dərsliyinin, bizcə, müvəffəqiyyətləri ilə yanaşı, bəzi nöqsanları da vardır. Bu nöqsanlardan bir qismi əvvəlki nəşrlərdən miras qalmışdırsa, başqa bir qismi bəlkə də yeni nəşrdə yeniləşdirmə cəhdlərinə daha çox meyil etməkdən irəli gəlmişdir.

Kitabın giriş hissəsində müəlliflər çox doğru olaraq fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik təhlilin mahiyyətini izah edirlər. Lakin leksik təhlildə sözün hansı dildən (ərəb, fars, rus və ya Avropa dillərindən) alındığını göstərməyi də əsas şərtlərdən biri hesab edirlər. Halbuki sözün hansı dildən alındığını müəyyənləşdirmək, leksikologiyanın deyil, etimologiya şöbəsinin tədqiqat obyektidir.

Uzun müddət təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, bütün türk dillərində sifətlə zərf arasında sərhəd qoymaqda çətinliklər ortaya çıxmış, 50-60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, rus alimləri diaxronik və sinxronik planda apardıqları dərin elmi araşdırmaları ilə sübut etdilər ki, sifətləri cümlədə işlənmə yerindən asılı olaraq

həm də «zərf» adı altında öyrənmək düz deyil. Buna baxmayaraq, orta məktəb dərslərlərində əvvəlki kimi, feldən əvvəl gələn sifətlər yenə də səhv olaraq zərf kimi öyrənilir. Məhz ona görə də dilimizin sintaktik quruluşunu öyrədən «Azərbaycan dili» kitabının morfolojiya bəhsinin təkrarı üçün ayrılan səhifələrində *xeyli, çox, o qədər* sayları, *cəld, iti* sifətləri səhv olaraq zərf kimi izah olunur.

Bəzi dərslər və elmi tədqiqat əsərlərində çox vaxt şəxs şəkilçiləri ilə ism məxsus olan xəbərlər kateqoriyası şəkilçiləri qarışdırılır. Bunu «Azərbaycan dili» kitabında müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, kitabın 107 nömrəli çalışmasında oxuyuruq:

«Otaq» sözünü aşağıdakı sözlərlə əlaqələndirib cümlələr düzəldin. Bunun üçün həmin sözlərə müvafiq şəxs şəkilçiləri artırın: təmiz, hündür, geniş, işıqlı, isti, soyuq, qaranlıq, balaca» (səh.29). Xəbərlər və mənsubiyyət kateqoriyaları da, əlbəttə, şəxslərə görə dəyişir və bunlar müvafiq şəkilçilər qəbul edir. Şəxs şəkilçiləri isə bilavasitə şəxs kateqoriyası ilə bağlıdır və adətən, felin sonuna artırılır.

Haqqında bəhs olunan nöqsanlar heç də orta məktəblərimiz üçün yazılan və illərin sınağından çıxmış olan bu gözəl dərslərin əhəmiyyətini azaltmır.

«Azərbaycan dili» (sintaksis) dərslərinin əsaslı surətdə işlənilməsi çapdan buraxılan yeni nəşri orta məktəb şagirdləri üçün gözəl hədiyyədir.

12.11.1983

FAZİL ƏHMƏDOV

Filologiya elmləri namizədi, dosent

«AZƏRBAYCAN DİLİ»NİN TƏZƏ NƏŞRİ

Müasir elmi-texniki və mədəni səviyyənin durmadan inkişafı dövründə məktəblilərin ümumi dünyagörüşünün getdikcə daha çox genişlənməsi, dilçilik və onun tədrisi metodikasını elmlərinin hazırkı vəziyyəti qarşıya bir sıra yeni və yüksək tələblər qoymuşdur. Onları nəzərə almadan şagirdlərə Azərbaycan dilinin əsaslarını mənimsətmək, dil hadisələrini düzgün qiymətləndirmək, nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnmək, beləliklə də, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsinə yaxından kömək etmək müasir dövrdə, sadəcə olaraq, mümkün deyildir. Orta məktəblərin VII-VIII siniflərində əsas fənlərdən biri kimi tədris olunan «Azərbaycan dili» dərslərinin yeni nəşri (M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Q.Kazımov. Azərbaycan dili. Sintaksis. Elmi redaktoru Ə.Əfəndizadə.

«Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1983) məhz belə bir zərurətin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Yeni dərslik VII-VIII siniflərdə Azərbaycan dili proqramının tələblərinə müvafiq olaraq tərtib olunmuşdur. Bu proqramda yaş dövrü nəzərə alınmaqla dilimizin qrammatikasının əsas şöbələrindən biri olan sintaksis haqqında şagirdlərə mümkün qədər geniş və tam məlumat verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Müəlliflər əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq, dərslikdə dilçiliyin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə onun elmi səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa nail olmuşlar. Belə ki söz birləşmələri uzun müddət orta məktəbdə «təyini», yaxud «müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən söz birləşmələri» kimi izah olunurdu. Bunların yeni dərslikdə ismi birləşmələr adı altında izah olunması, eləcə də feli birləşmələrin onlara əlavə edilməsi həm tədris prosesinin optimallaşdırılmasını, həm də şagirdlərə sintaksisin bu mühüm bölməsi haqqında daha geniş və elmi cəhətdən dəqiq məlumat verilməsini təmin etməyə imkan yaratmışdır. Təktərkipli cümlələrin iki şəkildə – xəbər əsasında formalaşan təktərkipli cümlələr və mübtəda əsasında formalaşan təktərkipli cümlələr kimi verilməsi də yenidir, praktik baxımdan məqsədəuyğundur. Bu bölmədə türkologiyada bir müddət özünün tam elmi həllini tapmamış və təbiidir ki, əvvəllər orta məktəbdə tədris olunmayan söz-cümlə və ümumi şəxsi cümlələr haqqında konkret və düzgün elmi məlumat verilməsi də müəlliflərin dilçilik elminin son nailiyyətlərini cəsarətlə tədris materialına daxil etmələrinə nümunə ola bilər. Eyni sözləri sitatlar, baş cümlədə müəyyənləşən sözlər haqqında da demək olar. Əvvəlki dərsliklərdəki təriflərin yenidən işlənilib dəqiqləşdirilməsi, bir sıra hallarda əvvəlki nəşrlərdə tərifsiz getmiş qrammatik anlayışlara tərif verilməsi də yeni nəşrin müsbət cəhətlərindəndir.

Müəlliflər, haqlı olaraq, dərsliyə dünya dilləri, SSRİ xalqlarının ümumi anlaşma və qardaşlıq dili – rus dili, onun ictimai əhəmiyyəti haqqında yığcam məlumat əlavə etmiş, Azərbaycan dilinin başqa türk dilləri arasında mövqeyini, onun dövlət dili kimi əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişlər.

Dərslikdə dilçiliyin şöbələrinə uyğun olaraq fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik təhlil qaydalarının verilməsi də təzədir. Hər bölmənin sonunda belə qaydaların 3-4 bənddə verilməsi şagirdləri müvafiq təhlil bacarıqlarına yiyələndirməyi asanlaşdırır. Kitabda keçilən bölmələrə uyğun çalışma və tapşırıqların seçilməsində də yeniliklər tez-tez nəzərə çarpır. Dil hadisələri ilə zəngin olan çalışmalarda yığcamlıq nəzərə çarpır. Şagirdləri müstəqil işləməyə təhrik edən eyni mətndə kompleks təhlil üçün verilmiş tapşırıqlar rəngarəngdir. Müəlliflər təlim işində ge-

niş tətbiq olunan induktiv və deduktiv metoddan bacarıqla istifadə etmişlər. Belə ki ismi və feli birləşmələr, cümlədə sözlərin əlaqəsi, cümlə üzvləri, sitatlar, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən və s. danışılarkən əsasən deduktiv üsuldən istifadə olunmuşdur: əvvəl həmin sintaktik vahidlər haqqında nəzəri məlumat verilmiş, sonra müvafiq çalışma və tapşırıqlardan istifadə olunmuşdur. Sintaksisin nisbətən sadə və şagirdlərin aşağı siniflərdən müəyyən məlumatı olan bölmələrində isə (məsələn, sadə cümlə, cümlə və onun qrammatik xüsusiyyətləri, söz birləşməsi və cümlə və s.) çalışma və tapşırıqlar ön plana çəkilmiş, əvvəlki siniflərdə keçilmişlərin təkrar olunması ilə yeni dərəcə bir növ hazırlıq aparılmasına əlverişli imkan yaradılmışdır.

Hətta müəyyən yerlərdə müvafiq sxem, cədvəl və sualların köməyi ilə qrammatik tərifləri şagirdlərin müstəqil olaraq özlərinin tapa bilmələrinə imkan verilir. Mütərəqqi üsul olan bu cür induksiya metodu həm öyrənilən materialın yaxşı qavranılmasına, möhkəm yadda saxlanmasına, həm də dərslərin canlı keçməsinə, yeknəsəkiyə yol verilməsinə kömək edir.

«Azərbaycan dili»nin yeni nəşrində VII-VIII sinif şagirdlərinin maraq və bilik dairəsində Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyəti, tarixi haqqında müvafiq məlumatlar verilməsi də təqdirəlayiqdir. Şagirdlər belə mətnlər üzərində qrammatik təhlil apararkən, həm də dolayısı ilə mədəniyyət tariximizin keçmişini vərəqləyir. «Dədə Qorqud» dastanları, milli qəhrəmanımız Babək, kökləri minilliklərlə bağlanan Qobustan qayaları, məşhur türkoloq Mirzə Kazım bəy, eləcə də XI əsrin böyük dilçi-alimi M.Kaşgari haqqında əlavə məlumat almış olurlar.

Dərslərdə Mirzə Kazım bəyin türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin ilkin elmi tədqiqinə həsr olunmuş «Türk-tatar dilinin qrammatikası» əsərinin üz qabığının fotosəklinin çap olunmasını, onun haqqında və müəllifi barədə ətraflı məlumat verilməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şübhəsiz, bu yolla başqa görkəmli dilçi alimlərimizin əsərləri haqqında yığcam məlumatlardan da həmin dərslərdə istifadə edilsəydi, şagirdlərin dilimizə, onun tarixinə, ümumiyyətlə, dilçilik elminə maraqlarının daha da artmasına səbəb olardı.

Uzun illərin gərgin elmi və metodiki axtarışlarının məhsulu olan «Azərbaycan dili» dərsləyi elmi, sadə və anlaşılıqlı dildə yazılmışdır. Tamamilə yenidən işlənmiş dərsləyin nəzəri müddəaları marksist dilşünaslıq mövqeyindən əsaslandırılmışdır. Onun metodik sistemi də müasir tələblərə uyğundur. Bu cəhətdən dərsləyin məhz dilçi metodist və müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Şübhəsiz, yalnız belə hərtərəfli təhlil yolu ilə kitabda hazırda mövcud olan müəy-

yən nöqsanların gələcək nəşrlərdə aradan qaldırılmasında müəlliflərə kömək edilə bilər.

24.09.1984

BƏŞİR ƏHMƏDOV
Pedaqoji elmlər doktoru, professor
DEYƏK Kİ, MƏN RAZI* ...
(Professor Qəzənfər Kazımova açıq məktub)

Əziz qardaşım! Mənim «Ədəbiyyat» (19.VIII.1994) və Akif Məmmədovun «Azadlıq» (22 aprel 1995) qəzetlərində dərc etdirdiyimiz məqalələrə cavab olaraq «Maarifçi»dəki (24.05.95) yazını oxudum və sevindim. Ona görə sevindim ki, sənin məqalən böyük elmi diskussiyaya başlanğıcı ola bilər.

«Elmi-nəzəri şərh prosesində müəllif müəyyən bir konsepsiyaya əsaslanma bilər – şübhəsiz, həmin konsepsiya daha geniş yayılmış olmalıdır...» fikrinlə razı deyiləm. Elmdə fikrin geniş yayılması yox, həqiqət ön plana çəkilməlidir. «Elmi-ictimaiyyətin qəbul etmədiyini dərsliyə daxil etmək düzgün deyil» hökmünlə də razılaşa bilmirəm. Bu hökm pedaqogika üzrə dərs vəsaitlərində çox təkrar olunub, amma yanlış fikirdir. Birincisi, ona görə ki, mübahisə olmadan şagirdin şəxsiyyətini inkişaf etdirmək mümkün deyil; ikincisi isə, aksiomları çıxmaq şərti ilə (buna da şübhəm var) bütün elmlər başdan-başa mübahisə ilə doludur. Onda gərək dərslik yazmaqdan birdəfəlik əl çəkək!

Tarix çoxdan sübuta yetirib ki, elmi ictimaiyyətin qəbul etdiyi «həqiqətlər»in çoxu reallıqdan uzaq olub. Bir vaxt dünya elmi qəbul edirdi ki, Yer dünyanın mərkəzində durur və Günəş onun ətrafında fırlanır (geosentrik nəzəriyyə). Bu ideyanı inkar etdiyinə görə C.Bruno yandırıldı, Qaliley canını qurtarmaq üçün həqiqəti danmalı oldu. 1543-cü ildə Kopernik Heliosentrik nəzəriyyəni əsaslandıraraq sübut etdi ki, Yer Günəşin ətrafında fırlanır. Belə faktlar istənilən qədərdir. Deməli, tərəfdarların çoxluğu yox, fikrin reallığı əks etdirməsi ön plana çəkilməlidir.

Məqaləni oxuyuruq: «Birləşmələr II və III növə ayrılarkən, onların şəkilçi qəbul edib-etməməsi yox, mövcud formaları əsas götürülüb». Deyək ki, mən bu mülahizə ilə razılaşıram, bəs «Kitab oxuyuram» cümləsində kitab sözünün mövcud formasına əsaslanaraq onu ismin adlıq

* Məktubun cavabı əvvəlcə «Ana sözü» jurnalında (№3, 1996, s.24-31), sonra «Sənət düşüncələri» (Bakı, 1997) kitabımda çap olunmuşdur (s.393-404).

halındamı götürməliyik? Özün dərsliyin 71-ci səhifəsində yazırısan ki, «Nazim məktub yazırdı» cümləsindəki məktub sözü (şəkilçi qəbul etməməsinə baxmayaraq) təsirlik haldadır, hansına inanaq?

«Xəzər dənizi» tipli birləşmələr ona görə III növə çevrilmir ki, varlığı tək olan əşyanın terminoloji xüsusi adını bildirir» hökmün də oxucunu inandırmır. Çünki *dağ çayı, yaz səhəri, bayram xonçası, yay tətili, rəsm dəftəri, yol qeydləri* kimi yüzlərlə birləşmələr var ki, onların heç biri varlığı tək olan əşyanın terminoloji xüsusi adını bildirmir və III növə çevrilmir.

Bir tərəfdən iqrar edirsən ki, «qrammatika forma, quruluş ilə məşğul olur, məna ilə yox», digər tərəfdən isə «Xəzər dənizi» tipli birləşmələrin xüsusi ad bildirməsini (bunun qrammatikaya, formaya nə dəxli var?) birinci tərəfin ziyəlik hal şəkilçisi qəbul etməməsi üçün elmi əsas kimi qəbul edirsən. Bu ziddiyyəti necə başa düşək?

Mən və Akif Məmmədov yazmışıq ki, II və III növ birləşmələrin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsinin mövcudluğunu qəbul etmək elmi baxımdan səhvdir. Sən yazırısan: «Mənim dostum» birləşməsində uzlaşma göz önündədir. Xəbərin mübtəda ilə uzlaşması necədirsə, III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında da elədir».

Birinci səhvin odur ki, şəxs və mənsubiyyət şəkilçiləri arasında fərqi silirsən (şəxs şəkilçiləri uzlaşmaya xidmət edir, mənsubiyyət isə bu vəzifə üçün yaranmayıb). İkinci səhvin odur ki, uzlaşmanın mahiyyətinə varmırsan... Deyək ki, mən sənə bu fikirlə də razıyam, onda aşağıdakı faktları şərh et: Bizim anamız gəldi. -Bizim hamımız gəldik. Bizim dostumuz bilir. -Bizim çoxumuz bilirik... Fərq var, ya yox? Niyə anamız (Sən bunu I şəxs hesab edirsən) sözü ilə gəldi müxtəlif şəxslərdədir, amma hamımız ilə gəldik eyni şəxsdə? Belə birləşmələrin ikisinə uzlaşma baxımından eyni möhür vura bilərsənmi?

Akif Məmmədov yazır ki, «Dostum bizə gəlmişdi», sən deyirsən ki, mənim dostum nəzərdə tutulur. Niyə dediyin kimi mövcud formadan yox, nəzərdə tutulandan yapışıq və əvvəlki hökmünə zidd çıxırısan? Əslində, *dostum* tipli sözlər təktərkibli birləşmələrdir, burada birinci tərəfin işlədilməsinə ehtiyac qalmır, onu işlətmək nitq üçün artıq yükə çevrilir. Bu fikir təktərkibli cümlələrə də şamil edilməlidir.

III növ ismi birləşmələrdə xəbəri özünə tabe edən əsas tərəfdir (anamız gəldi, çoxumuz gəldik), birinci tərəf asılı olduğundan burada mühüm əhəmiyyət kəsb etmir.

«Feli sifət felin adyektiv formasıdır» hökmün də inandırıcı deyil. Sən əvvəl «fel forması nədir?» sualına cavab ver, sonra fikrini əsaslandırmağa çalış. Birləşmənin qəlibinə nəzər salaq: Feli xəbər birləşməsinə də xəbər sözü əsas tərəfdir, cinsdir, feli sözü onun növ fərqi bildirir.

Məntiq baxımından nəticə çıxaraq: feli xəbər xəbər olduğu kimi, feli sifət də sifətdir. Deməli, onu sifət adlandırmağa daha çox əsasımız var, nəinki fel. Sən onu zorla fel adlandırmağa çalışır, yəni ənənədən yaxa qurtara bilmirsən.

Yazırsan: «feli sifət ona görə ismi xəbər olur ki, ad bildirmə xüsusiyyəti güclənir». Bu əlamət niyə başqa hallarda yox, məhz xəbər məqamında meydana çıxır? Dünya elmi sübut edir ki, iki elementin reaksiyasından hökmən üçüncü (yeni) bir şey yaranır. Feli sifətin «reaksiyası» da belədir. Feli sifət elə feli sifətdir, nə feldir, nə də sifət! Şair M.İsmayıl demişkən, bir az felə bənzəyir, bir az da sifətə, amma onların heç biri deyil. «Yarımçıq təyin», «müstəqil təyin» ifadələrini işlədirsən. Bu nə deməkdir? Cümlə üzvünün də yarımçığı və ya tamamı olarmı?

Mən yazmışam ki, həmcins üzvlərin eyni suala cavab verməsi mühüm əlamət ola bilməz. Mühüm əlamət bunlardır: həmcins üzvlər öz aralarında tabesizlik, aid olduğu sözlə tabelilik əlaqəsinin eyni növü ilə bağlanır. Bizcə, bu iki tələbdən biri pozularsa, cümləni həmcins üzvlü hesab etmək olmaz. Məsələn, «Əhməd yazır, oxuyur, ancaq müstəqil düşünə bilmir» misalında «düşünə bilmir» xəbəri o biriləri ilə həmcins deyil. O (cümlə), bütövlüklə qarşılaşdırma əlaqəsi ilə bağlanmış tabesiz mürəkkəb cümlədir. «Gəldim ki, səni görüm» misalının hazırda mürəkkəb cümlə hesab edilməsi də yuxarıdakı fikri təsdiq edir, çünki burada da hər iki xəbərin iş görəni eynidir. Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələrə də yenidən nəzər salmaq lazımdır.

«Dəvədabanı» tipli mürəkkəb sözlərin hamısı məhz mənim 2-ci növ adlandırdığım birləşmələrdən əmələ gəlib.

Sənin 2-ci növ adlandırdığın «məktəb direktoru» tipli birləşmələrdən heç vaxt mürəkkəb söz yaranmır. Təkcə bu fərq sənin nə qədər böyük səhvə yol verdiyini sübut edir. Deyirsən: «2-ci növ birləşmələrin bəziləri mürəkkəb sözə çevrilir». «Bəziləri» nə deməkdir?

Elmdə istisna hallar ola bilməz, varsa, bu alimlərin günahıdır!

Dərslikdə yazırsan ki, «Cümlədə məna və intonasiya cəhətdən fərqləndirilən üzvlərə xüsusiləşmiş üzvlər deyilir». Fərz edək ki, mən bununla razılaşıram, onda aşağıdakı iki cümləyə nəzər salaq: «Biz, Azərbaycan dilçiləri, zəif işləyirik». «Onlar, özbək dilçiləri, yaxşı işləyirlər». Tərif bu cümlələrə tətbiq etsək, görürük ki, cümlələr fərqləndirmə baxımından eynidir, amma birinci cümlədə əlavə xüsusiləşib, ikincidə yox. Niyə? Xahiş edirəm ki, bunu verdiyin tərif zəminində izah edəsən. Yazırsan ki, xüsusiləşmədə əlaqə zəifləyir. Xahiş edirəm, həmin zəifləyən əlaqənin adını deyəsən.

Deyirsən ki, təktərkiibli müəyyən şəxslə cümlələrdən 50 il (bir az azalt, kitab 1959-cu ildə nəşr edilib) bundan əvvəl danışılıb, lakin müəl-

liflər sonra ondan imtina ediblər. Hazırda professor Y.Seyidovun ali məktəblərin rus bölmələri üçün yazdığı dərsliyə (1987) əsaslanaraq biz tələbələrə öyrədirik ki, mübtədasız müəyyən şəxslə cümlələrə təktərkibli müəyyən şəxslə cümlə deyilir. Bu necə imtina etməkdir? Kitab 50 il yox, 9 il əvvəl nəşr olunub.

Təktərkibli cümlə odur ki, baş üzvlərdən biri əsasında formalaşır və ikinci baş üzvə ehtiyac qalmır. Əgər mən sağlamamsa, ayağım şikəst deyilsə, qoltuq ağacına ehtiyac duyulmur, ondan istifadə etmirəm. Şikəstəmsə, belə ağacsız keçinə bilmərəm. Təktərkibli cümlə də belədir: mübtədasız və ya xəbərsiz keçinmək mümkündürsə, təktərkibli cümlədən istifadə edirik. Elmimizin baş məbədi olan Akademiyanın 1959-cu ildə buraxdığı baş dilçilik kitabında oxuyuruq: «Təktərkibli müəyyən şəxslə cümlələr mübtədaları I və II şəxs formalarında ifadə edilən xəbərlər vasitəsilə konkret şəkildə təsvir olunan cümlələrə deyilir. Belə cümlələrin xəbəri III şəxslə ifadə oluna bilmir, çünki III şəxsdə qeyri-müəyyənlik göz önündə olur, şəxsin müəyyənliyi bilinmir». «Ədatlar, modal sözlər cümlə olur» hökmün səhvdir. Sən əvvəlcə sübut elə ki, bəli, *yox*, *xeyr* sözləri, doğrudan da, ədatdır. Sonra dediyinin üstündə dur. Prof.Ə.Abdullayev belə sözləri «predikativ sözlər» hesab edir, mən isə xəbəri əvəzlik (niyə təyin əvəzliyi qəbul edirsən, bunu yox?) adlandırmışam.

«Elmi redaktor buna göz yumub» cümləsini geri götürməlisən, çünki dərsliyin əvvəlki nəşrində elmi redaktor məhz sən olubsan!

Həmcins təyinlər haqqında belə yazırsan: sadalama intonasiyası ilə tələffüz edildikdə və hər biri birbaşa təyinlənməyə aid olduqda təyinlər həmcins olur. Sən intonasiya sözündən sui-istifadə edir, onu çox tez-tez işlədirən. Unudursan ki, intonasiya mahiyyət deyil, vasitədir. Şagird haradan bilsin ki, mətni oxuyarkən hansı hallarda sadalama intonasiyasından istifadə edilməlidir, hansı hallarda yox? O, əvvəlcə tabesizlik əlaqəsini tapmalı, bu zəmində intonasiyanı müəyyən etməlidir. «Azərbaycanda iki böyük çay var» cümləsindəki iki və böyük təyinləri ona görə həmcins deyil və sadalama ilə deyilmir ki, öz aralarında tabesizlik əlaqəsinə girməyiblər. «Bu gözəl həyatda yaşamaq maraqlıdır» cümləsindəki təyinlər də belədir. Əgər həmcins təyinlərin öz aralarında tabesizlik əlaqəsinin eyni növü (bitişdirmə, bölüşdürmə, qarşılaşdırma və s.) ilə bağlanmasını qəbul etsən, özünü dağa-daşa salmağa ehtiyac qalmaz.

Həmcins üzvlər, xüsusiləşmələr, feli sifət..., birləşmələrdə uzlaşma məsələsi, tabesizlik əlaqəsinin növləri mənim orijinal mülahizələrimdir. Bircəciyini də sən desən lap əla olardı.

P.S. Sən bir böyük fakültəyə rəhbərlik edirsən, mütəxəssisləri bir yerə yığ, çay stolu düzəlt, elmi fikir mübadiləsi keçirək.

ƏFQAN ABDULLAYEV
Filologiya elmləri doktoru, professor
DƏRSLİYİN YENİ NƏŞRİ

İnformasiya mənbələrinin geniş spektrinin mövcud olduğu indiki dövr orta məktəb dərsləkləri qarşısında yeni tələblər irəli sürür, pedaqoji baxışların dəyişməsinə labüd edir.

Müasir dərsləyin vəzifəsi şagirdə qaydaları, anlayışları, tərifləri və şeirləri sadəcə əzbərlətməkdən ibarət deyil. Dərsləklər şagirdləri düşünməyə sövq etməli, onlarda müstəqil tədqiqatçılıq, yaradıcılıq vərdisləri aşılmalı, tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməlidir. Unutmaq olmaz ki, sadaladığımız məhz bu keyfiyyətlər şəxsiyyətin inkişafına yol açan əsas amillərdir. Elmin müxtəlif sahələrindəki kəşflər, texniki, texnoloji nailiyyətlər məhz geniş diapazonlu təfəkkürün nəticəsidir. Ona görə də bu dərsləklər tətbiqi xarakter daşmalı, inteqrativ xüsusiyyətə malik olmalıdır.

Bütün bunlar nəzərə alınmaqla dərsləklər elmi, pedaqoji, psixoloji və texnoloji meyarlar əsasında tərtib olunmalıdır. Bu gün təhsil, maarif sistemi, bütövlükdə isə cəmiyyətimizin qarşısında duran əsas vəzifə məktəbliyə belə bir dərslək verməkdir.

Bu yaxınlarda ilin dərsləyi adına layiq görülmüş 8-9-cu siniflər üçün «Azərbaycan dili» dərsləyi məhz bu meyarlar əsasında tərtib olunmuş bir dərslək kimi diqqətimizi cəlb etdi. Dərsləyin müəllifləri tanınmış dilçi-əlim, Azərbaycan dili üzrə bir çox dərsləklərin müəllifi professor Qəzənfər Kazımov və Faiq Şahbazlıdır. Dərslək Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 21.08.2003-cü il tarixli 762 sayılı əmri ilə təsdiq edilib.

Sintaksisin tədrisi ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin ən mühüm həlqəsini təşkil edir. Fonetika, leksika və morfolojiya ilə birlikdə bu sahənin öyrənilməsi dilin quruluşu haqqında tam təsəvvür yaradır. Həm də məlumdur ki, bu sahə çətinliyi və mürəkkəbliyi ilə də fərqlənir. Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə və onun quruluş modelləri burada öyrənilir. Ona görə də dilimizin sintaktik quruluşu daim diqqət mərkəzində olub. Akademik M.Ş.Şirəliyev və professor M.H.Hüseynzadə 1938-ci ildən 1994-cü ilə kimi bu dərsləyin müəllifləri olublar. Bu müddət ərzində dərslək dəfələrlə yeniləşdirilib. Lakin həmin yeni-

ləşdirmə bu və ya digər mövzunun ixtisarı, yaxud sadələşdirilməsi istiqamətində deyil, ciddi elmi əsaslara söykənib. Məsələn, 50-ci illərə qədər tərkiblər də budaq cümlə hesab olunurdu. Amma həmin dövrdən başlayaraq onların budaq cümlə kimi tədrisi dayandırıldı, feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri o vaxtdan cümlənin mürəkkəb üzvü kimi təhlil edilir. Dilçiliyimizdə yaranan yeniliklər ilk növbədə bu dərsliklərdə öz ifadəsini tapıb.

1983-cü ildən dərsliyə müəllif kimi daxil olan professor Qəzənfər Kazimov onu, demək olar ki, hər cəhətdən yeniləşdirməli olub. Bu cür yeniləşmə bir də 1994-cü ildə baş verdi. Vəfat etdikləri üçün onun uzunmüddətli müəllifləri olan M.Şirəliyev və M.Hüseynzadənin adları müəlliflər sırasından çıxarıldı. Dərslük həmin il «Türk dili» adı ilə çap olundu. Sonrakı çaplarda bir sıra mövzuları professor Y.Seyidov işləyib.

Keçən tədris ilində Təhsil Nazirliyinin yaratdığı komissiya yeni «Azərbaycan dili» proqramı hazırlayıb, proqram müzakirə və çap edilib. Proqramda ən mühüm yeniliklərdən biri Azərbaycan dili sistemli kursunun tədrisinə verilən vaxtın artırılmasıdır. Əvvəlki illərdə fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya və sintaksis məsələləri V-VIII siniflərdə tədris edildiyi halda, indiki IX sinif də bu sistemə daxil olur. Bir daha qeyd edirik ki, bu, çox faydalı bir yenilik sayılmalıdır.

İkinci bir mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, bu il 8-9-cu siniflər üçün iki «Azərbaycan dili» dərsliyi çap olunub. Birinin müəllifi professor Y.Seyidov və T.Əsədovadır. Bu dərslük ilk dəfədir çap olunur. O biri dərslük haqqında söhbət gedən dərslükdir. Dərslük Təhsil Nazirliyinin qrifi ilə çap olunub və eynihüquqludur.

Bu sonuncu dərslük 65 ildir ki, təkmilləşə-təkmilləşə cəmiyyətə xidmət edir. Təriflər, qaydalar dəfələrlə – on illərlə sınaqdan çıxıb və cilalanıb. Nəzəri məlumat şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun qurulub. Müəlliflər daim diqqət mərkəzində saxlayıblar ki, müəllim və şagirdlər üçün zəruri nəzəri məlumatı yığcam və asan çatdırmaq mümkün olsun. Müəllim məlumat qıtlığından çətinlik çəkməsin. Dərslük qayda üzrə ən qabaqcıl müəllim və şagirdlər üçün planlaşdırılıb. Müəlliflər həmçinin çalışmışlar ki, nəzəri məlumatın hər bir elementi praktik olaraq, xüsusi çalışmalarla möhkəmləndirilsin. Ayrı-ayrı mövzulara aid son çalışmalarda ümumiləşdirmələr aparılmış, mövzu ilə bağlı biliklər sintez edilmişdir. Çalışmalar əksərən seçmə nümunələr üzərində qurulmuş, mövzu ilə bağlı bilikləri yoxlamaq və ümumiləşdirmək, yekunlaşdırmaq üçün bütöv mətnlər verilmişdir.

Müəllimlər üçün mühüm və faydalı bir cəhət də budur ki, ilk dəfə olaraq, dərsliyin sonunda 8-9-cu siniflərin Azərbaycan dili proqramı ve-

rilib. Müəllimin proqram axtarışına ehtiyac qalmayıb. Proqramda mövzular üzrə saatların bölgüsü də var.

İllərlə sınaqdan çıxdığı üçün nəzəri məlumat və çalışmalar sistemli və təminedicidir. Nümunələr daha çox yeni nəsil nümayəndələrinin – 60-cı illər nəslinin əsərlərindən seçilib. Ona görə də əbədi dilimizin müasir sintaktik strukturunu yaxşı əks etdirir.

Proqram yenidən işləndiyi və bir sıra dəyişikliklər edildiyi üçün dərslik də, demək olar ki, yenidən işlənib və proqramın tələbləri baxımından tam təzələnilib.

Təlimin asanlaşdırılması məqsədilə yeni proqramda cümlə bənzərlikli və təktərkibli cümlələr, cümlə üzvlərinin xüsusişməsi, yarımçıq cümlələr, mürəkkəb quruluşlu (qarışıq tipli) tabeli mürəkkəb cümlələr mövzularının verilməsi məsləhət görülməyib. Ona görə də bu mövzular dərslikdən çıxarılıb. Sadə cümlənin növləri şəxsə görə təsnif edilib – müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə və şəxssiz cümlələr şəklində. Proqramda qoyulan və dərslikdə zəruri şəkildə həyata keçirilən bu dəyişikliklərin nəticələri barədə, heç şübhəsiz, müəllimlər gələcəkdə öz sözlərini deməlidirlər.

Azərbaycan dilinin məktəblərdə həm də seçmə fənn kimi tədris olunduğu nəzərə alınaraq, proqramın «b» variantı ilə əlaqədar nəzəri məlumat və çalışmalar zənginləşdirilib.

Bir sıra mövzuların yeri dəyişdirilib. Məsələn, vasitəsiz və vasitəli nitq mövzusu mürəkkəb cümlə sintaksisi və üslubiyyat məsələləri ilə daha sıx bağlı olduğu üçün mürəkkəb cümlədən sonra verilib.

Dərslikdə rabitəli nitqin inkişafı məsələləri geniş yer tutur. Şagirdlərin imla, ifadə və inşa yazmağı öyrənmələri üçün maraqlı mətnlər və çalışmalar verilib. Bunların əksəriyyəti yenidir.

Üslubiyyat məsələləri ilə yanaşı şagirdlərin üslublar haqqında lazımı məlumat almaları üçün xüsusi çalışmalar tərtib edilib.

Şagirdlərə əməli yazıları öyrətmək diqqət mərkəzində olduğundan dərslikdə ərizə, protokol, etibarnamə və s. əməli yazı nümunələri, ərizə, tərcümeyi-hal və s. yazmaq üçün çalışmalar verilib. Hər sinfin əvvəlində və sonunda təkrar üçün nəzərdə tutulan çalışmalar, suallar və tapşırıqlar yenidən işlənib zənginləşdirilib.

Təbii ki, dərslikdə nəzəri və praktik mətnlərin sadə, aydın və anlaşılqılı olmasına xüsusi diqqət yetirilib.

Dərsliyin yeni nəşrinin tərtibi, poliqrafik keyfiyyətləri barədə xüsusi danışmaq lazım gəlir. Dərsliyin bu yeni buraxılışı onun heç bir əvvəlki çapı ilə və ümumən heç bir başqa dərsliklə müqayisə edilə bilməz. Başlıqlar, çalışmaların nömrəsi, təriflər, çalışmalara dair əlavə tapşırıq və çalışmalar nəfis şəkildə xüsusi fərqləndirilib. Rənglər son dərəcə eh-

tiyatla, o qədər səliqə ilə vurulub ki, artıq rəng fonu ilə şagird gözlərini zərbə altında qoymayacaq. Rəssam işi yüksək səviyyədədir. Dərslərdə onun ilkin yaradıcıları olmuş akademik M.Şirəliyev, prof.M.Hüseynzadə ilə yanaşı, professor Ə.Abdullayevin, Kazım bəy, M.Kaşğari kimi nəhəng alimlərin şəkilləri verilib. Cavanşir, Babək, Dədə Qorqud və başqalarının şəkilləri rəbitəli nitqin inkişafı, vətənpərvərlik hisslərinin gücləndirilməsi məqsədi daşıyır. Dərslərin bu nəşrində nəzəri məlumat və rəy hissə ilə çalışmalar sistemi ustalıqla fərqləndirilib.

Şübhəsiz, dərslər nə qədər kamil olsa da, qüsursuz da deyil. Lakin indiki halda bu dərslər müəllim və şagirdlərin zövqünü tam təmin edəcək şəkildədir. Respublikamızın qabaqcıl dil və ədəbiyyat müəllimləri ömür boyu bu dərsləklə işləyiblər. Yenə də işləyəcəklər. Şübhə etmirik ki, müəllimlər hər bir yeni tədris ili, yeni çap ərəfəsində dərsləri elmin müvafiq yenilikləri ilə zənginləşdirməyə çalışacaqlar.

18.08.2004

ƏNVƏR ABBASOV

Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor
müavini, pedaqoji elmlər namizədi

PEDAQOJİ DÜŞÜNCƏNİN İŞİĞİNDƏ

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov 1937-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində anadan olub. V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin) tarix-filologiya fakültəsini bitirib. Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor.

Azərbaycan dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq problemləri ilə bağlı 350-yə qədər əsərin müəllifidir. Xüsusən Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri vardır. Elmi ictimaiyyət onu Azərbaycan dilinin sintaksisi, tarixi, bədii dil və üslub məsələləri sahəsində ardıcıl və sistemli tədqiqatlar aparan, eyni zamanda, təhsilin müxtəlif problemlərinin həll olunmasında yaxından iştirak edən alim kimi tanıyır.

İlk tanışlıq. Mən Qəzənfər müəllimi tələbəlik illərimdən tanıyıram. O vaxtlar onun 30 yaşı olardı. Bəstəboy, cavan olsa da, təkmini və səbirliliyi, auditoriyadakı ustalığı ilə hamının diqqətini cəlb etmişdi. Çoxları onu mükəmməl ədəbiyyatşünas alim kimi dəyərləndirir, fikirlərini əsaslandırmaq üçün gətirdiyi müxtəlif bədii ədəbiyyat nümunələrindən böyük maraq hissi ilə danışırdı.

Onunla daha yaxından tanışlığım 1981-ci ilə təsadüf edir. O vaxt artıq Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda işləyirdim və mərhum professor Ə.R.Əfəndizadənin elmi rəhbərliyi ilə «Təlim rus dilində olan məktəblərin II-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı» hazırlamışdım. Həmin proqramın elmi redaktoru Qəzənfər Kazımov idi. Proqramın müzakirəsi zamanı Qəzənfər müəllim bir elmi redaktor kimi söz alaraq çıxış etdi. Bu, sözün əsl mənasında, müəlliminin tələbəsi, onun zəhməti barədə etdiyi çıxış idi. Çox ciddi və prinsipial xarakter daşıyan nöqsanlar həlim, yüksək qayğıkeşliklə deyilirdi. Nəhayət, o, sonunda əlini mənim çiynimə qoyaraq böyük səmimiyyətlə bu sözləri təkrarladı: «Kim kimi istəyirsə, onun yazısını oxuyub fikir söyləyir». Bu sözlər hələ də mənim yaddaşımdadır və həmin sözlərdən yeri gəldikcə özüm də istifadə edirəm.

Pedaqoji prosesin mərkəzində. Professor Qəzənfər Kazımovun ömrünün çox hissəsi pedaqoji fəaliyyətdə keçib. O həm orta, həm də ali məktəb müəllimi, eləcə də fakültə dekanı kimi pedaqoji prosesin mərkəzində olub. Uzun illər ali məktəb auditoriyalarında mühazirə və seminarlar aparıb. Bütün elmi yaradıcılığını məhz pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı davam etdirib. Maraqlı cəhət orasındadır ki, onun filoloji araşdırmalarının sifariş təkcə elmin özündə olan ziddiyyətlərdən deyil, həm də pedaqoji prosesin ehtiyaclarından irəli gəlib. Ona görə də alimin araşdırmalarının nəticəsi kimi meydana çıxan əsərlər bilavasitə təhsil sahəsindəki boşluqlara yönəldilməklə didaktik əhəmiyyət daşıyır.

Qəzənfər müəllim, ilk növbədə, bir pedaqoq kimi nüfuz qazanıb. Bu nüfuz onu həm tələbələrə, həm müəllim kollektivi, həm də respublikanın pedaqoji ictimaiyyəti arasında tanıtır. Burada onun istifadə etdiyi özünəməxsus pedaqoji texnologiyalar həlledici rola malik olub.

Bir mühazirəçi, seminar müəllimi kimi, professor Q.Kazımovun özünəməxsus üslubunu xarakterizə edən mühüm cəhətlərdən biri onun pedaqoji ünsiyyətə xüsusi diqqət yetirməsi və auditoriyada müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulmasına üstün yer verməsindən ibarətdir. Belə bir münasibətin qurulduğu şəraitdə tələbələrin sərbəst düşünməsinə, axtarışlar aparmasına imkan yaranır. Bütün bunlar isə tələbə marağını stimullaşdırır, onların daha səmərəli təlim nəticələrinə doğru irəliləməsinə təsir göstərir.

Qəzənfər müəllim təlim prosesində, xüsusən onun əsas təşkilat forması olan dərsin qurulmasında müəllimin mühüm rolunu nəzərə alaraq qeyd edir ki, «dərs və onun keyfiyyəti müəllimin vicdan işidir». O, özünün pedaqoji fəaliyyətində təhsil alanın düşünmə imkanlarını genişləndirməli, bununla effektiv təlimə nail olmalıdır. Bu sahədə geniş təcrübə toplayan professor Q.Kazımov məqalələrinin birində onu belə

ümumiləşdirir: «Seminarlar, praktik və fərdi məşğələlər tələbənin sərbəst mühakimə yürütməsi, nitq inkişafının təkmilləşdirilməsi istiqamətinə yönəldikdə daha çox effekt verir».

Professor Q.Kazımovun mühazirələrində aydın və inandırıcı nitq üstünlük təşkil edir. Hər hansı linqvistik anlayışın mahiyyətinin şərh olunmasında onun xarakterik cəhətlərindən istifadə etməyə mühüm metodik yol kimi yanaşılır. Bundan əlavə, tələbələrin maraq dairəsinə uyğun şeir və nəsr nümunələrinə istinad olunur. Bu nümunələr yüksək emosionallıqla ifadə edilir. Linqvistik xüsusiyyətləri əhatə etməklə yanaşı, bu nümunələr həm də emfatik xarakter daşımaqla bədii-estetik hissələrin formalaşması məqsədinə xidmət göstərir.

50 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını öyrədən professor Q.Kazımov bu sahədə zəngin təcrübə toplayaraq özünün elmi yaradıcılığını pedaqoji fəaliyyəti ilə sintez edir. Dilçilik sahəsində əldə etdiyi nəticələrin təhsilin müxtəlif sahələrinə gətirilməsi istiqamətində ardıcıl və sistemli fəaliyyət göstərir.

Proqram və dərslərin müəllifi. Ötən əsrin 60-cı illərindən elmi yaradıcılıq nümunələri ilə mətbuatda çıxış edən professor Q.Kazımov Azərbaycan dilçiliyinin çox az tədqiq olunmuş bədii dil və üslub məsələlərini araşdırır. Sırf filoloji aspektdə tədqiqatlar aparmaqla elmi yaradıcılıq təcrübəsi toplayır. Bir müəllim kimi fəaliyyət göstərdikcə dil təlimi sahəsindəki boşluqları aydınlığı ilə görür və onların aradan qaldırılması istiqamətində təşəbbüslər edir. Həm ali, həm də orta məktəblər üçün proqram və dərslərin hazırlanması prosesinin iştirakçısı olur. İlk dəfə 1973-cü ildə «Azərbaycan dilindən praktik məşğələlər» (pedaqoji institutun filologiya fakültələri üçün) proqramını hazırlayır. Sonrakı illərdə bir neçə dəfə işlənərək çap olunan bu sənəd orta məktəbdə tədris edilən Azərbaycan dili fənninə əsasən formalaşdırılır. Daha sonralar müəllifin yaradıcılığında proqramların hazırlanması xüsusi bir istiqamət kimi diqqət mərkəzində saxlanılır. 1983-cü ildə «Komizmin dil vasitələri və komizm üsulları» xüsusi kurs proqramı, 1988-ci ildə «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» proqramı hazırlanaraq nəşr olunur.

Ali məktəblər üçün olan bu proqramlar müxtəlif kurslara aid olsa da, yaradıcılıq üslubu, yanaşma tərzindən müəllifindən bir metodist alim kimi araşdırmalar aparmağı, əldə olunmuş fikirləri ümumiləşdirərək normativləşdirməyi tələb edir. Hər şeydən əvvəl, müvafiq kurs üzrə minimum məzmunu müəyyənləşdirmək bir vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Artıq 1990-cı illərdə Təhsil İslahatından irəli gələn bir vəzifə kimi digər fənlərlə yanaşı, Azərbaycan dilinin də yeni məzmunu hazırlanır. Professor Q.Kazımov bu proqramın işlənməsində müəllif kimi iştii-

rak edir. Bu heç də təsadüfi deyildi. Hələ 70-ci illərdə ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təlimi məzmununun təkmilləşdirilməsi problemi üzrə araşdırmalara başlanılarkən professor Q.Kazımov da bu prosesə cəlb edilmiş, 1977-ci ildə təlim rus dilində olan məktəblərin 2-ci sinfi üçün yeni məzmununda Azərbaycan dili dərsləri hazırlamışdır. Kursun bünövrəsini təşkil edən bu dərslərin məzmunu və strukturu şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış, hər şeydən əvvəl, onların dil öyrənmə imkanları və maraqları səviyyəsində yazılmışdır.

1983-cü ildə ümumtəhsil məktəblərində böyük önəməsi olan VII-VIII siniflər üçün «Azərbaycan dili» dərslərini (müəlliflər M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə) yeniləşdirmək professor Q.Kazımova tapşırılır. Dərslər yeniləşdirilərkən cümləquruluşu və tərkibli cümlələr, cümlə üzvlərinin quruluşu, zərflərin mənə növləri, söz-cümlələr, xüsusiləşmiş üzvlər, təbii və tabeli mürəkkəb cümlələr, durğu işarələri və sairənin verilməsində bir sıra yeniliklər edilir, bütün mövzular və çalışmalar sistemi yenidən qurulur. Dərslərdə ilk dəfə sintaktik təhlil qaydaları verilir ki, bu da Azərbaycan dilindən bilik və bacarıqları möhkəmləndirməyə, bu baxımdan müəllimin işini səmərəlişdirməyə imkan yaradır. Bundan başqa, M.Kaşğari və Mirzə Kazım bəy kimi görkəmli tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatların verilməsi yolu ilə şagirdlərin elmi dünyagörüşünün inkişaf etməsi üçün şərait genişləndirilir.

Ötən əsrin 90-cı illərində ümumtəhsil məktəbləri üçün yeni proqramın tələblərinə uyğun yeni dərslər hazırlanır. Professor Q.Kazımov da professor Y.Seyidovla birgə 7-8-ci siniflər üçün «Azərbaycan dili» dərslərini yenidən işləyir. Bu zaman onlar proqramdakı nitq inkişafı üzrə mühüm tələbi diqqət mərkəzində saxlayırlar. Ən başlıcası, Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə hamı tərəfindən qəbul olunan yeniliklərdən dərslərin nəzəri anlayışlarının hazırlanmasında istifadə edirlər.

Sonralar bu dərslər F.Şahbazlı ilə birgə yeniləşdirilərək 2003-cü ildə 7-8-ci siniflər üçün, 2004-cü ildə isə 8-9-cu siniflər üçün çap olunur.

Artıq 2005-ci ildə Q.Kazımovun VIII sinif üçün F.Şahbazlı ilə, IX sinif üçün ayrıca «Azərbaycan dili» dərsləri hazırlanır. Bu zaman, ilk növbədə, dərslərdəki həm lingvistik, həm də ekstralingvistik mətnlərin şagirdlərin təlim fəaliyyətinə şərait yaratması, onların nitq inkişafını, yaradıcı təfəkkür fəallığını təmin etməsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Göründüyü kimi, professor Q.Kazımovun elmi fəaliyyət dairəsinə daxil olan dərslər yaradıcılığı, ilk növbədə, onun bu problemin mahiyyətinə vaxt ayırdığını, onu aydın dərk etdiyini göstərir. Elə ona görə də müəllif şagirdin təlim marağına cavab verən, onun fəaliyyət sahələrini əhatə

edən dərslik nümunələrini yarada bilir. Bundan əlavə, həmin dərslikdə fənnin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn cəhət kimi şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, yazı və tələffüz vərdişlərini, qrammatik bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün materiallar verir.

Məlum olduğu kimi, dərslik pedaqoji xarakter daşıyır. Onun yaradılması zamanı şagirdlərin əldə edəcəkləri bilik, bacarıq və vərdişlərin reallaşdırılması əsas götürülür, linqvistik, didaktik, psixoloji, fizioloji, gigiyenik tələblər əsasında hazırlanması diqqət mərkəzində saxlanılır. Hər bir dərslik müəllifindən həmin xüsusiyyətləri əhatə etmək tələb olunur. Dərsliklərin keyfiyyət səviyyəsi qiymətləndiriləndə də onlar mühüm keyfiyyət kimi ön planda dayanır. Odur ki dərsliyin hazırlanmasına pedaqoji problem kimi yanaşılmalıdır. Bu mənada professor Q.Kazımovun Azərbaycan dili dərsliklərinin yaradılması sahəsindəki fəaliyyəti onun yalnız bir dilçi kimi deyil, eyni zamanda bir pedaqoq, dil metodu kimi xüsusi bacarıqlara malik olduğunu göstərir.

Pedaqoji, metodik ələmə fəal münasibət. Professor Qəzənfər Kazımovun elmi yaradıcılığında filoloji məsələlərlə yanaşı, pedaqoji, metodik problemlərə, demək olar ki, uyğun səviyyələrdə münasibət göstərilir. Fikrimizcə, metodik məsələlər müəllifə daha yaxın olmaqla maraq doğurur. Onun yaradıcılığının ilkin nümunələrinin məhz metodik problemlərə aid olması bunu göstərir. Məsələn, alimin 1965-ci ildə çap olunmuş ilk məqalələrindən biri «Müxtəlif qeydlər dəftəri» adlanır. Burada dramaturq Ə.Haqverdiyevin arxivindən tapılmış «Türk dili proqramı»ndan danışılır, onun məzmunu və strukturu barədə məlumat verilir.

Göründüyü kimi, müəllif bu əsərində araşdırmasını bilavasitə Azərbaycan dili tədrisi metodikasının ümumi problemlərindən biri kimi onun tarixinə yönəldir.

Qəzənfər müəllimi bütün yaradıcılığı boyu təhsilin müxtəlif problemləri, xüsusən də Azərbaycan dili tədrisi məsələləri düşündürmüşdür. O, ayrı-ayrı dövrlərdə baş verən dəyişikliklərə, yeni yaranan proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinə, yaxud hər hansı problemə biganə qala bilməmiş, ona münasibət bildirmişdir. Ən mübahisəli məsələlərdə belə mövqeyini bildirməkdən çəkinməmişdir.

Təhsil islahatlarının aparıldığı hazırkı dövrdə fənlərin məqsəd və vəzifələrini, buna əsasən məzmun, eləcə də digər məsələlərin həll edilməsi vacib hesab edilir.

Fənlərin məqsəd və məzmununun konkretləşdirilməsi, onun yeni şəraitə uyğunlaşdırılması müxtəlif dövrlərdə öz aktuallığını saxlamışdır. Xüsusən Azərbaycan dili tədrisinin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif dövrlərdə fikir ayrılıqları olmuş, onun daha çox dilçilik anlayışlarının öyrədilməsinə xidmət göstərdiyi vurğulanmış-

dir. Təbii ki, bu, Azərbaycan dilçiliyinin bir elm kimi öyrədilməsinin zəruri olması məntiqindən irəli gəlmişdir. Hələ ötən əsrin 80-ci illərində belə bir vacib məsələ ətrafında araşdırmalar aparan professor Q.Kazımov belə qənaətə gəlmişdir: «Azərbaycan dilinin tədrisi şagirdlər üçün başqa elmlərin mənimsənilməsi üsullarını müəyyənləşdirməkdə onlara kömək edən bir açardır. Azərbaycan dili dərsləri xalqımızın mədəniyyət tarixinə dair şagirdlərin biliyini zənginləşdirməklə yanaşı, onlara fikri sərbəst, dəqiq və emosional ifadə etməyin yollarını öyrətməli, düzgün yazı, rəhbərlik şifahi və yazılı nitq aşılamalıdır».

Tədqiqatçının fikrinə görə, bütün bunların həyata keçirilməsi üçün «təkamülün hazırkı səviyyəsinə uyğun olaraq hər bir yeni nəsilə gözəl və səlis nitq qabiliyyəti tərbiyə etmək, hər bir yeni nəslin səlis və düzgün yazı vərdişlərini formalaşdırmaq, yazılı və şifahi nitqdə ana dilinin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə bacarığı yaratmaq» vacib hesab edilməlidir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, «...ana dilinin tədrisinin məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi... axtarışlar, yeni baxış, dərin düşüncə tələb edən daha vacib problemdir».

Qəzənfər müəllimin elmi-pedaqoji yaradıcılığında təlimin məzmunu xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanıldığından, həmişə proqram və dərslərə, onların hazırlığı səviyyəsinə münasibət bildirilmişdir. «Dilçilik proqramları» (1970), «IV-VIII siniflərin Azərbaycan dili proqramları» (1979), «Ədəbiyyat tariximizə yeni baxış» (1996), «Yeni proqramın sintaksis bölməsi» (2002) adlı məqalələrdə yeni çapdan çıxan proqramlar dəyərləndirilmiş, dövrün tələbinə uyğun onların təhlilləri aparılmışdır. Həmin məqalələrdə dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmlərinin yeni nailiyyətlərinə qayğı ilə yanaşmaq, onlardan məqsəduyğun qaydada daha ustalıqla istifadə etmək tövsiyə olunmuşdur.

Qəzənfər müəllim dərslər problemini daim diqqət mərkəzində saxlayır. Dərslərin hazırlanmasında fəal iştirak etməklə yanaşı, yeni nəşr olunanlara ardıcıl olaraq öz münasibətini bildirir. «Məktəb islahatı və dil dərslərimiz» (1985), «Dilimiz və «Müasir Azərbaycan dili» dərslərimiz» (1989), «Azərbaycan dili dərslərimiz: qayğılar, suallar» (1995), «Dərslər: özgə mülahizələri, müəllif münasibəti» (1995) kimi yazılarda dərslərin linqvistik, didaktik, psixoloji əsaslarından bəhs edir, təlim prosesində nailiyyətlərin əldə olunması baxımından onun rolunu açıqlayır. Mümkün nəticələrə gəlmək üçün geniş polemikalar aparır, fikirlərini tənqidlə bağlı olan dilin məntiqinə istinad edərək əsaslandırır.

Professor Q.Kazımov Azərbaycan dili təliminin vasitə və üsulları, təşkil formaları barədə də münasibətini bildirir. Hələ 1970-ci ildə çap olunan Ə.Fərəcovun «İzahlı dilçilik lüğəti»ni məktəbin proqramına

uyğun hazırlanmış vəsait kimi qiymətləndirir. Sonralar N.Abdullayevin «Məktəb və tələffüz» əsərini nitq inkişafı baxımından mühüm problemlərin həllinə təkan verəcək bir əsər kimi təhlil edir. Müəllimlərin peşəkarlıq baxımından inkişafında onun əhəmiyyətindən danışır. Eləcə də Ə.Əhmədovun «VII-VIII siniflərdə Azərbaycan dili dərsləri» adlı vəsaitini məzmun və struktur cəhətdən dəyərləndirir.

Qəzənfər müəllim öz yanaşmalarında mahiyyət və məzmun, rol və əhəmiyyəti açıqlamaqla yanaşı, hər hansı vəsaitdən necə istifadə olunmasına yer ayırmağa, bu baxımdan müəllimlərə yaxından kömək göstərməyə də xüsusi diqqət yetirir. Ona görə də haqqında məqalələr yazdığı əsərlərin müsbət cəhətlərini əsaslandırmaqla yanaşı, həm də onun çatışmazlıqlarını qeyd edir, fəaliyyətlərində bunları nəzərə almaqda müəllimlərə tövsiyələr verir.

Professor Q.Kazımov yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadr hazırlığında iştirakı ilə də seçilir. Onun xeyir-duası ilə yalnız Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ixtisası üzrə beş nəfər elmi dərəcə almışdır. O, bu xeyirxahlıq fəaliyyətini bu gün də davam etdirir. Neçə-neçə aspirant, dissertant, magistr onun rəhbərliyi ilə dilçilik sahəsində, xüsusən də, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası üzrə tədqiqatlar aparır.

70 illik ömrünün yarıməsrlik bir dövrünü elmi yaradıcılığa həsr edən filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov bütün nailiyyətləri pedaqoji düşüncənin işığında qazanmış və indi də bu ənənəni özünəməxsusluqla davam etdirməkdədir. Ona bu yolda can sağlığı, uğurlar arzulayırıq.

21.01.2007

Mehparə Abdulxalıqova «HÖRMƏTLİ MƏKTUB»DAN

«O adam ki, bilir və biliyi ilə başqalarını heyran edir, o, alimdir, ona ehtiram edin». Bu müdrik kəlam Sizin üçün deyilib. Siz bu ehtirama layiqsiniz. Böyük, qalib qüvvə olan sadəlik, səmimilik və təvazökarlıq həyat yollarınızı nura boyayır. Bu vaxtadək sevdiyim, tanıdığım müəllimlərimdən heç biri mənim qəlbimdə bu cür böyüməmişdi, ucalmamışdı. Siz heç kimi heç nədə tək-

rarlamırsınız. Təzədən şagird, tələbə olsaydım, şübhəsiz ki, istəkli müəllimim, Sizə ehtiyac duyardım.

12.01.87

MƏKTUBLAR...

Baku, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, 34
QƏZƏNFƏR KAZIMOVA
14 mart 1967

Hörmətli Qəzənfər müəllim!

Əbdürrəhim Haqverdov dramaturgiyasının dili haqqında elmi əsərinizin avtoreferatını aldım. Məni xatırladığınız üçün çox minnətdaram. Dilçilik elmində heç bir ixtisasım olmadığı üçün rəsmi rəy yazmağa cəsarət etmədim. Lakin əsərinizin qiymətli olduğuna heç şübhə etmirəm. Əlbəttə, yazıcılarımızın əsərlərini öyrənərkən dilçi alimlərimiz onların dilinə də diqqət etməlidirlər. Bu sahədə Sizin əsərinizin də müəyyən əhəmiyyəti vardır; şübhəsiz, elmi şura arzu etdiyiniz elmi dərəcəni Sizin üçün əsirgəməz.

Sizə yüksək elmi müvəffəqiyyətlər arzu edirəm.

Hörmətlə: Əz.ŞƏRİF
Moskva.

Ул.Уз.Гаджибекова, 34, АПИ им. В.И.Ленина
кафедра азербайджанского языкознания
проф. Г.Ш.КЯЗИМОВУ. Ленинград: **12.IV.70.**

Глубокоуважаемый Газанфар Ширин оглы, примите мою сердечную благодарность за Ваше внимание ко мне.

Вчера получил "Ученые записки": посвященные 60-летию А.М.Демирчизаде. Большое спасибо!

Желаю Вам здоровья и успехов.

С дружеским приветом:

А.Н.КОНОНОВ
Ленинград: Д-65, ул. Гоголя, 4/1, кв.46.

* * *

г.Баку: 12-я Хребтовая, дом №59:
Г.Ш.КЯЗИМОВУ

Глубокоуважаемый коллега!

Сердечно благодарю Вас за присланные мне "Ученые записки" (№ 6, 1969) АПИ им. В.И.Ленина. Я прочитал некоторые статьи и нашел много полезного для себя.

С приветом::

А.М.ЩЕРБАК

Г. Ленинград, М-66, Московский
проспект, д. 206, кв.7.

12.05.70

* * *

Hörmətli QƏZƏNFƏR müəllim!

Sizi 23 fevral Qızıl Ordunun yaranması günü münasibəti ilə səmimi qəlbdən təbrik edirəm. Sizə uzun ömür və işlərinizdə yeni-yeni müvəffəqiyyətlər arzulayıram.

SƏADƏT

22.02.72

Baku, 12-ci Xrebtovı, ev.59.
Qəzənfər Kazımova

Hörmətli QƏZƏNFƏR müəllim!

Mehriban məktubunuzu və qiymətli hədiyyənizi* aldım. Sizə çox minnətdaram. Öz xatirələrimi çapa verərkən, mən heç güman etməzdim ki, oxuculara bu qədər dərin təsir bağışlayacaqdır.

Əlinizi sıxır, Sizə can sağlığı və nəcib işlərinizdə müvəffəqiyyətlər arzu edirəm.

Hörmətlə: Əz.ŞƏRİF

24.XI.1977 Moskva

* Əziz Şərifin "Atam və mən" əsərinin jurnal variantı haqqında yazımı nəzərdə tutur.

Qardaşım QƏZƏNFƏR!

Mən bir həftəyə rayonlara gedəsi oldum. Afayət bala bizim ailəyə yaxın bir ailənin övladıdır. Çox xahiş edirəm, onun işinə kömək et. O yoldaşlara mənim də xahişimi çatdır, lazım gəlsə.

HÜSEYN ARİF
18.03.83

* * *

Hörmətli QƏZƏNFƏR müəllim!

Salam!

Biz VII sinifdə oxuyuruq. Sizin tərtib etdiyiniz dərslik bizim çox xoşumuza gəldi. Kitabın tərtibatı, çalışmaları çox gözəldir.

Əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq, nəzəri məlumat və çalışmaları maraqlı olması bizi daha çox sevindirir. Biz belə dərsliyi çoxdan arzulayırdıq.

Amma bir çətinliyimiz var. Sinifdə 34 şagird olduğu halda, cəmi 4 kitabımız var. Xahiş edirik bizə kitab göndərin*. Bizə Sizin keçmiş tələbəsiniz Zərifə Fərzəliyeva dərs deyir (70-ci qrup tələbəsi). 1975-ci il məzunu.

İMZA: Ağstafa şəhər 2 №-li orta məktəbinin VIIa sinif şagirdləri.
24.10.84.

Hörmətli QƏZƏNFƏR müəllim!

Salamlar!

Məktubunuzu aldım. Mart ayında məzuniyyətə çıxıb başqa yerə gedəcəyimə görə Sizə 24 fevralda məktub yazdım. Məktubu göndərmək istədiyim vaxt məlum oldu ki, heç yerə getməyəcəyəm. Buna görə də yazdığım məktubu göndərməyib xahişinizlə məşğul olmağı qərara aldım. Lakin lazım olan aşığı tapa bilmədim. Arana gedib, apreldə gələsindir. Buna görə də əvvəl yazdığım məktub yenə də vaxt nöqtəyi-nəzərinə qüvvədə qaldı. Bu səbəbdən həmin məktubu gündəliyimdən köçürüb Sizə göndərirəm:

Aldım namənizi, əziz QƏZƏNFƏR.
Həyatda həmişə qazanın zəfər!
Sizə Kəlbəcərdən dağ salamları!
Həmişə vətənin olun vüqarı,

* Cəmi bir neçə kitab göndərə bildim

Axtarıb-arayın, yazın, yaradın,
Tarixi ələyin, tel-tel daradın.
Seçin ahıları, qurbaniləri,
Seçin dəryalardan ləli, kövhəri.
Uğur diləyirəm bu yolda sizə,
Gecəni döndərin nurlu gündüzə.
Təqribən mart ayı müşküldür işim,
Bir uzaq yerə var mənim gedişim.
Apreldə verərəm ətraflı cavab*,
Gərək ona qədər eyləyəsən tab.
Yazıb göndərəm məlumatları,
Sizin işinizə yetişər kəri.
Qurbani qarışmaz qurbanilərə,
Mümkün olan qədər bilinər hərə.
Aşıqlar deyəcək sözlün düzünü,
Aşkar edəcəklər astar-üzünü.
Mənə qaranlıqdır bu işlər hələ,
Yəqin aydınlaşar, hövsələ eylə.
Bütün dost-tanışa, ailənizə
Salamlar yetirin, xoş olsun bizə.
İyirmi dörd – fevral, səksən altı – il,
Dərin ehtiramla: Əsgərov ŞAMİL.

**ŞAMİL ƏSGƏROV, Kəlbəcər, Lenin,9
14.03.86**

* * *

Aziz dustim Q.Ş.KAZIMOV!

Sizin yanqi – 1987 yil bayrami bilan kutlayman. Soğlik sixatlik sizqa er bulsin. İlmin işlərinqizqa rivoj bulsin.

TURA NAFASOV
Узбекский ССР, г. Карши – 730003
ул. 20. лет победы, 41.

* * *

HÖRMƏTLİ MƏKTUB!

* Məşhur bir aşıqdan «Qurbani» dastanını yazıb göndərməsini xahiş etmişdim

İnsanlığın, sadəliyin, müəllimlik sənətinin ən uca, ən kamil zirvəsidə kəşf elədiyim istəklili, qayğıkeş Qəzənfər müəllim, salam, xoş gördük Sizi! Necəsiniz?

Əziz və mehriban müəllimim, ailəmizin, tanıdığım ən sadə və səmimi insanların salamını, ən xoş arzularını göndərirəm! Mənim üçün ən qiymətli hədiyyəni – kitabı aldım. Çox sağ olun, həyatım boyu Sizə minnətdaram! Mən Sizin böyük qəlbinizə inanırdım, parlaq sabahınıza ümid bəsləyirdim. Həyatım boyu da ən uğurlu anlarınızın sorağında olacaq, sevincinizə doğma övlad məhəbbəti ilə şərik olacağam. Siz bu uğurlara və məhəbbətə layiqsiniz!

Kitabı alan günü mənim üçün bayram oldu. Ailəmiz də ürəkdən sevindi.

İstəklili müəllimim, Sizə xoşbəxtliyin elə bir zirvəsini arzulayıram ki, oradan həyatınız, elm və bilik yollarınız ancaq bir rəngdə – xoşbəxtlik rəngində görünsün. Nəsibiniz xoş günlər, möhkəm cansağlığı, ailə səadəti, bir-birindən uğurlu yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri olsun!

Qəzənfər müəllimim, əsl hörmət insanın mənəvi məziyyətlərinə edilən hörmətdir. Böyük hörmət, təmənnəsiz, hər cür hiylədən, riyadan uzaq məhəbbət isə Sizin öz qazancınızdır. Müəllimin isə bundan böyük dövləti ola bilməz. Mən Sizi yaddaşıma bütöv köçürmüşəm. Həmişə gülməyim isə bu bütövlükdə olan bir damlaya – incə, şirin yumora idi. Mən yumorlarınıza gülürdüm, ancaq sonra fikirləşirdim ki, müəllim məni necə başa düşə bilər. Mühazirələrinizin vurğunu idim. Kaş bir anlığa özünüzlə tələbə kimi qulaq asa biləydiniz. Bir il müddətində dərslərinizdə yerinə düşməyən bir sözə belə rast gəlmədim. Dolğun və bitkin cümlələr niqtinizin bəzəyi idi.

«O adam ki, bilir və biliyi ilə başqalarını heyran edir, o, alimdir, ona ehtiram edin». Bu müdrik kəlam Sizin üçün deyilib. Siz bu ehtirama layiqsiniz. Böyük, qalib qüvvə olan sadəlik, səmimilik və təvazökarlıq həyat yollarınızı nura boyayır. Bu vaxtadək sevdiyim, tanıdığım müəllimlərimdən heç biri mənim qəlbimdə bu cür böyüməmişdi, ucalmamışdı. Siz heç kimi heç nədə təkrarlamırsınız. Təzədən şagird, tələbə olsaydım, şübhəsiz ki, istəklili müəllimim, Sizə ehtiyac duyardım. Çünki gec tanışsaq da, Siz bizim üçün elə bir ucalıq oldunuz ki, müəllim, kamil insan olmaq üçün həyata bu ucalıqdan baxacağam.

Şair demişkən:

Mənəvi dağlardan biz də kam alaq,

Deyirəm həyatda alçalمامaqçün

Həmişə dağlara baxaq, ucalaq.

Sevimli müəllimim, Sizi bir daha təbrik edir, cansağlığı, yaradıcılıq uğurları arzulayıram. Yeni-yeni müvəffəqiyyətlərinizi sorayacağam

və həmişə də ürəkdən sevincəyəm. Doğrudur, bəzən xatirələr insanı əvəz edə bilir. Sizi tanıdığımız iki ilin hər günü yaddaşımın «qızıl fondu»ndadır. Qönçə ilə birlikdə. Biz bu yaddaşı hər cür zərərdən qorumuşuq və qoruyacağıq. Sizin hər sevinciniz bizim də sevincimizdir...

Xahiş edirəm, məni bağışlayın. Sevincimdən məktubu necə yazdığımı bilmirəm. Ancaq hər bir sözü açıq ürəklə, səmimiyyətlə yazmışam.

Sağ olun, salamat qalın!

Sadiq tələbəniz **MEHPARƏ ABDULXALIQOVA**

Həmişə kitablarınızı gözləyəcəyəm, əlbəttə, avtoqrafla.

Vartaşen rayonu – 374509

Ərmənət kəndi.

12.01.87

Срочная. Baku-138, Musabəyov
qəsəbəsi, 12 Xrebtovaya küçəsi, ev. 59

KAZIMOV QƏZƏNFƏR

Soltanlı Djeb. Azerb.

201 30 31/1 1120

Anadan olmağının 50 illiyi münasibəti ilə səni təbrik etməklə bərabər, sənə uzun ömür və can sağlığı arzu edirəm.

Anan XEYRANSA

Mart 1987

Hörmətli QƏZƏNFƏR müəllim!

Salam! Necəsiniz!

Əvvəla, bir az gec də olsa, Sizi yeni – 1987-ci il münasibətilə təbrik edirik. İkincisi isə Sizi narahat etməkdə məqsədimiz Sizdən bəzi məsləhətlər almaqdır. Belə ki, biz muzeydə rayonumuzun tarixi ilə əlaqədar oçerklər üzərində işləyirik. Bununla bağlı qarşımıza bəzi məsələlər çıxır:

1. 1984-cü ildə «Yazıçı» nəşriyyatında çap olunmuş «Qurbani» (rus dilində) kitabının ön sözündə (s.10) Siz yazırsınız ki, tarixçilər Mazannənə abidəsini matriarxat dövrünün abidəsi hesab edirlər. Xahiş edirik, əgər mümkünsə, həmin mənbəni bizə dəqiq yazasınız (kitab, müəllifi, çap tarixi və s.).

2. «Cəbrayıl» sözü ilə bağlı, bu adın etimologiyası ilə əlaqədar Sizin özünüz nə bilirsiniz? Eşitdiklərinizi və şəxsi mülahizələrinizi bizə yazın.

Qabaqcadan muzeyimizin kollektivi adından Sizə öz minnətdarlığımızı bildiririk.

Hörmətlə:
Sabiq tələbəniz TARIYEL ABBASOV
Cəbrayıl. 09.01.87

Çox hörmətli QƏZƏNFƏR KAZIMOV!

Çox mübarək deyək səksən səkkizə!
Səadət gətirsin hər anı Sizə.
Qəlbləri yetirsin xoş arzulara,
Uğur bəxş eyləsin ailənizə!

ŞAMİL ƏSGƏROV
Kəlbəcər, 1988

Hörmətli QƏZƏNFƏR müəllim!

Sizin cavab məktubunuzu aldım. Oxuyub çox sevindim. Siz bizi yanvarın birinci ionicünlüyündə görüşə çağırırsınız. Biz Sizin məktubunuzu yanvarın 14-də aldım. Ona görə də gələ bilmədiyimizə görə bizi gərək bağışlayasınız. Qəzənfər müəllim, bizə məsləhət verdiyinizə, yol göstərdiyinizə görə Sizə öz minnətdarlığımızı bildiririk. Sizin məktubunuzu alan günü məktəbimizdə pedaqoji şuranın iclası keçirilirdi. Məktubunuzu pedaqoji şurada oxuduq, bütün müəllimlərin xoşuna gəldi, ürəyincə oldu və qərara alındı ki, biz Sizin görüşünüzdə gələk.

Məlumat üçün bildiririk ki, kabinet düzəltmək üçün otağımız vardır. Otaqda ilkin işləri görmüşük. Rayon Xalq Maarif Şöbəsi ilə razılaşmışıq. Onlar da bizə kömək göstərəcək, lazımı texniki vasitələri verəcəkdir. Biz qərara aldım ki, Siz bizim üçün həm dərslük müəlliflərinin – Əziz Əfəndizadənin, Bəşir Əhmədovun, Ağamusa Axundovun, Məmmədəğa Şirəliyevin, Muxtar Hüseynzadənin və Qəzənfər Kazımovun şəkillərini (kiçik ölçüdə, biz onları özümüz böyütdürəcəyik) göndərəsiniz. Onları ayrıca lövhədə kabinetdə asacağıq. Daha sonra görkəmli Azərbaycan dilçilərindən sevimli müəllimimiz olan mərhum Ə.Dəmirçizadənin, Ə.Abdullayevin, S.Cəfərovun və başqalarının – Siz məsləhət

bildiyiniz dilçilərin şəkilləri lazımdır. Həmin alimlərin kitablarının əldə edilməsində də öz köməyinizi göstərsəniz pis olmaz.

Qəzənfər müəllim! Biz yaxın günlərdə Sizinlə hökmən görüşəcəyik. Sizi narahat etdiyimiz üçün bir daha üzr istəyirik. Sizə öz kollektivimiz adından, şəxsən öz adımdan minnətdarlığımızı bildirirəm. Sağ olun.

Hörmətlə:

HÜSEYNAĞA BƏDİROV
Puşkin r-nu, Əsgərabad kənd orta
məktəbinin tədris üzrə direktor müavini.
17.01.88.

Срочная. Баку 138 ул. 12 Хребтовая,
дом 59, **KAZIMOV QƏZƏNFƏR**
27.01.88

Sizi doktorluq müdafiəsi münasibətilə təbrik edir, Sizə daha böyük müvəffəqiyyətlər arzulayırıq.

SOLTANLI ORTA MƏKTƏBİNİN
MÜƏLLİMLƏRİ

Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi
370016, Bakı, Hökumət evi
46/04 **06.05.88**-ci il
V.İ.Lenin adına APİ-nin dosenti **Q.KAZIMOV** yoldaşa

"Azərbaycan dili" dərsliklərinin yaradılması üzrə müsabiqəyə təqdim etdiyiniz "Azərbaycan dili" (VII-VIII siniflər üçün, devizsiz) dərsliyinin əlyazması müsabiqə komissiyasının qərarı ilə II mükafata layiq bilinmişdir.

Müsabiqə komissiyasının qərarı 22 aprel 1988-ci il 31 №-li kolleqiya qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Program-metodika idarəsinin rəisi
ARİF MURADOV

* * *

Əzizim QƏZƏNFƏR müəllim!

Qurbani gecənizə uğurlu nəticə diləyirəm. Şeri sizə göndərirəm. Arzum belədir ki, Məhluqə xanım mənə bağlı belə bir fikir desin: – Əziz yoldaşlar, şairimiz Zəlimxan xəstə olduğu üçün məclisimizdə iştirak edə bilmədi. Dədə Qurbaniyə həsr olunmuş şerini ərməğan göndərib. Şirin ürək sözlərini qulluğunuza yetirirəm.*

ZƏLİMXAN
30.09.88

* * *

ƏZİZİM QƏZƏNFƏR KAZIMOV!

Təbrik eyləyirəm səksən doqquzu,
Gün kimi nur saçsın tale ulduzu!
Vətəndən dərd, bəla tamam sovuşsun*,
Şirin arzulara qəlblər qovuşsun.

ŞAMİL – KƏLBƏCƏR

Hörmətli professor,
hörmətli **QƏZƏNFƏR** müəllim!

Vəziyyətlə əlaqədar xeyli vaxtdır ki, Sizinlə görüşə bilmirəm, amma qəlbim həmişə Sizi görmək arzusu ilə döyünür. Mən Sizi görmədiyim vaxt ərzində qazandığınız müvəffəqiyyət, aldığınız elmi dərəcə münasibətilə sevindiymi bildirməyi özümə borc bilirəm. Arzu edirəm ki, adınızı xalqımızın övladları, görkəmli Azərbaycan dilçiləri arasında alim, ustad kimi iftixarla çəksinlər. Məlumunuzdur ki, şəklinizi Şəki ümumtəhsil məktəblərindəki Azərbaycan dili kabinetini üçün rəssama böyütdürürük. Bu iş işlədiyim məktəbdə iki dərs ili bundan əvvəl başlayıbdır. Şəklinizin altında «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» və VII-VIII siniflər üçün dərsləyiniz, rəssam əli ilə yazılmış «Obraz sənətkarın qüdrətindən, dilin bədiilik vasitə və üsullarına münasibətdən asılı olaraq iki cür yaradıla bilər: ciddi, müstəqim şəkildə və dolaylı – satirik yolla» söz-

* 1 oktyabr 1988-ci ildə Filarmoniyada keçirdiyim "Aşıq Qurbani" gecəsi nəzərdə tutulur. Gecəni mən idarə edirdim. Zəlimxanın o zaman xəstə olduğunu dinləyicilərə Polad Bülbüloğlu ilə mən çatdırdım. Şerini isə saz ustası Zülfiyyəyə oxutdum.

* Qarabağ hadisələrinin başladığı dövr. Bu «dərd, bəla» tədrisən məktubların da arasının kəsilməsinə səbəb oldu.

ləriniz var, amma avtobioqrafik oçerk dəftəri yazılmayıb, kitab isə azlıq təşkil edir.

Onu da qeyd edim ki, kitab çoxluğuna, məsləhət məktublarına görə prof. Ə.Z.Abdullayev, Ə.R.Əfəndizadə, B.A.Əhmədov birinci yer tutur. Doğrudur, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Z.Budaqova, Y.Seyidov və başqalarının da kitabları çoxdur, hər birinin həyatına aid oçerklər var, ancaq onların əli ilə yazılmış məktublar yoxdur. Mən istəyirəm ki, Siz də mənim işimə Əlövsət müəllim, Bəşir müəllim, Əziz müəllim kimi kömək edəsiniz. Qismət olsun, özünüz gəlin görün ki, xalqımızın dilçi alimlərini tanımaq, sevdirmək üçün nə qədər səy göstərirəm. İndi Sizdən xahişim budur ki, tərcümeyi-halınızı məktəbə göndərsiniz.

Hörmətlə:

KAMİL ALXASOV
Kiçik Dəhnə kəndi
27.01.89

Əzizim QƏZƏNFƏR müəllim!

Axşamdan Sənə təşəkkür dolu sevinc içərisindəyəm. "V.İ.Lenin adına APİ-də xalq şairi Hüseyn Ariflə görüş" verilişi – Sənin təşkil etdiyin və rəhbərlik etdiyin veriliş sevincimi birə-beş artırıb. Mənim üçün Qəzənfərin "elmlər doktoru, professor" kimi tamaşaçılara təqdim olunması xüsusilə təsirləndirici səsləndi. Bir daha təbrik edirəm, əzizim, gün o gün olsun ki, biz Sənin adının qarşısında müxbir üzv, akademik fəxri adlarını görək!

Qəzənfər! Veriliş çox əladır, obyekt də gözəl seçilib – Hüseyn Arif bizim əsl xəlqi şairimizdir, sözün həqiqi mənasında "şair" sözünü, ifadəsini bütün varlığı ilə öz şəxsiyyətində, davranış və hərəkətlərində, başlıcası isə, yaradıcılığında real qaydada ehtiva edən sənətkardır, nadir istedaddır. Bəlkə də belə narahat təbiətli sənətkar digər xalqların nümayəndəsi olsa idi, çox güman "dünya şöhrətli" sənətkarlar cərgəsində dayanıb bilərdi. Yəni də "verdiyinə şükür".

Sən bu qəbildən ümumən şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı mövzularda verilişlərini davam etdir. Auditoriya da lazımdır, verilişləri rəvnəqləndirir, marağı artırır...

Daha nə deyim sənə? Çoxdan əlaqə saxlaya bilmədiyim üçün (təxminən bir il) üzr istəyirəm. Sən də zəng vurmursan (Yaz götür: 95-60-25 – ev, 43-34-64). Uşaqlar yadıma düşür, özün daha çox. Sağlıq olsun, bu yaxınlarda vaxt taparam.

İşlərim babatdır. Rəhbərlik dəyişdirilib. Çox çalışmaq, qaçıb-çabalamaq lazım gəlir...

Salamlarla: Səni həmişə gümrah və yumorlu görmək arzusunda olan ƏSGƏR
Uşaqları öpürəm.

ƏSGƏR ƏSGƏROV
Bakı. 15.06.89

* * *

RƏSMİYYƏ

Filologiya fakültəsinin 90-cı il buraxılışı,

MÜƏLLİMİM

Şəxsiyyətinə, yüksək elmi və mədəni keyfiyyətlərinə güvəndiyim, böyük hörmət bəslədiyim Qəzənfər müəllimə

Laylamızı yada salan,
Qidasın elmdən alan,
Hər kəlməsi işıq olan
Sözü sahman müəllimim!

Səhrmi var nəfəsində?
Lal da dinər, bil, dərsində.
Dilin hər bölmə – fəslində
Dərdə dərman müəllimim!

İnsanlığa yox bərabər,
Əhsən, müəllim, Qəzənfər!
Alqışlayır tələbələr:
«Var ol hər an, müəllimim!»

1990

TARİEL QƏRİBLİ

OLUB

Hörmətli müəllimim Qəzənfər Kazımova

Tələbə vaxtında «dara» düşəndə
Tanrı qəzəbinə min ahım olub.
Yaxşı ki, vaxtında dadıma çatan
Neçə yaxşı adam pənahım olub.

Sınağa düşmüşəm mən dönə-dönə,
Neçə çətinliyə görmüşəm sinə.

Müəllim, verdiyin biliklər mənə
Həyatda ən gözəl silahım olub!

Həzinlik yaşayır yenə səsində,
Lətafət duyuram xoş nəfəsində,
Saçına vədəsiz dən düşməsində
Olmaya, mənim də günahım olub!?

11.07.1990

Сумгаит Азерб. 14/9601 **31.12.94.** 12.48 ч.
Серия Е-52 Баку, ул. У.Гаджибекова 34
АПИ ЛЕНИНА, Кафедра Азерб. языка
ГАЗАНФАР КЯЗИМОВИЧУ

ПОЗДРАВЛЯЮ С НОВЫМ ГОДОМ! ТИКАНСЫЗ ГЮЛЬ

27 may 1995-ci ildə N.Tusi ad.ADPU-nun tələbə yeməxanasında filologiya fakültəsinin V kurs tələbələrini təntənəli buraxılış gecəsini keçirdim. Gecədə tələbələrin mənə yazdıqları zarafat məktublardan (Necə məsud günlər vardı!):

- Qəzənfər müəllim, barışırırsınızmı bizimlə? (36, Rya, sairə)

- Qəzənfər müəllim, məni kövrəltməyin öz çıxışınızla. Sizə bu bahar ürəyim çoxlu ömür arzular.

- 5 ildir koridorda sizə salam verirəm. Bir dəfə də almamısınız. Niyə? Nöşün? İmza: P.

- Qəzənfər müəllim, mənə söz verdiniz ki, sənəmlə oynayarıq. Allah qoysa, hələ vaxta çox qalıb. Sözümlə sözdü. 73.

- Qəzənfər müəllim, 2-ci dəfə evlənmək istiyərsiz? 55

- Qəzənfər müəllim, siz xoşbəxt insansınız ki, tələbələriniz sizi bu qədər sonsuz məhəbbətlə sevir.

- Bəlkə də hər şeyi unudacağam,
Yuxudan oyanmış bir uşaq kimi.
Lakin hər dəm sizi xatırlayacam,
Gec gəlib, tez gedən bir qonaq kimi.

Professor dekan müəllimə ən xoş arzularla... Məktubunun cavabını gözləyəm.....

- Qəzənfər müəllim, Sovet hökuməti 2-lik buraxmayıb (Dövlət imtahanları nəzərdə tutulur). 502a.

- Qəzənfər müəllim, tortu tək yeyərlər? 73

- Qəzənfər müəllim, xahiş edirəm, mənə dövlət imtahanlarında kömək edin. 43.

MƏKTUB

Çox sevdiyim və unutmadığım hörmətli Qəzənfər müəllimə Türkiyədən salamlar və hörmətlər! Necəsiniz? İşləriniz və sağlığınız, inşallah, yaxşıdır. Qəzənfər müəllim, vaxtilə bir tələbənin gizlicə gəlib qapının arxasından Sizi dinlədiyini söyləmişdiniz. O zaman təəccüblənmişdim. Amma indi, inanmı ki, bəzən o fürsəti əldə etdiyi üçün o tələbəni qibtə edirəm.

Mən yenə də Kayseridə yaşayıram. Oğlum Barış artıq üç yaş yarımındadır. Yoldaşım da yaxşıdır. Mən Erciyes Universitetində işə başladım (1995-ci ilin oktyabr ayından). Rus dili və ədəbiyyatı bölümündə öncə saathesabı dərslərə girdim, sonra kadroya keçdim. Bu dərslər ilində də Ankara Universitetinin aspiranturasına qəbul oldum. Rus dili və ədəbiyyatı bölümünə. Türkiyədə aspirantura əyani şəkildə bir ildir. Qismət olursa, may ayının sonunda bitirəcəyəm. Sonra bir il sürə verirlər. Mövzu üzərində işləmək üçün. Hər halda, sevindirici və xoş xəbərlərdir bu. Bir də xeyirlisi ilə qurtarsam! Universitet həyatı, tələbələr, dərslər sıx-sıx məni bizim tələbəlik illərinə ötürür. Və bunu etiraf etməkdən zövq alıram ki, Sizlər yaxşı ki, varsınız və bizlərin də Sizin kimi müəllimləri vardır. Həm bilgi, həm sevgi, həm insanlıq hər şeyin olduğunu Sizli dünyada daha çox hiss edirəm. Və zaman-zaman dəlicəsinə axtarıram,

istəyirəm, dərdləşmək üçün, bölüşmək üçün. Çətinliklərə sinə gərmək üçün. Eh!

Artıq öz dilimizdə hisslərimi ifadə etmək üçün çətinlik çəkirəm və utanıram bunun üçün. Azərbaycanlı elm və sənət adamlarından bizim Universitetimizdə Cavanşir Zeynalov, Qorxmaz (heykəltəraş), Zaur (kinorejissor), Rəhim bəy (incəsənət işçisi), Rafiq bəy (O.Sarıvəllinin oğlu), Faiq bəy (fizik) dərs deyirlər. Ankara Universitetində Samir işləyir – türk dili bölümündə. Çox yaxşı insandır. Yoldaşı da Leyla adlı rus dili müəllimidir. Yəni işlədiyim üçün bəlli bir çevrəni tanıdım və ilk illərdə ki qədər çətin deyil.

Mənim Sizinlə məsləhətləşmək istədiyim bir məsələ var: mövzu. Əslində, maldovalı bir qadın müəlliməmlə (Kişinyovda rus dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri imiş) birlikdə rus və türk dillərinin frazeoloji birləşmələrindəki yaxınlıq və fərqlər üzərində bir ildir işləyirik və iki hissədən ibarət (1.Deyimlər; 2.Ata sözləri) bir kitab hazırladıq, inşallah, 1997-ci ilin yayında nəşr olunur hər halda.

Yəni dil üzərinə çalışmaq istəyirdim. Amma Ankara Universitetində rəhbər olacaq professor sadəcə ədəbiyyat üzrədir. Yəni dildən qəbul etməyirlər. Bu, 15-20 ildir belədir. İndi mən nə çox çətin, nə də asan, amma maraqlı və öhdəsindən gələ biləcəyim bir mövzu götürmək istəyirəm və Sizdən bu mənada kömək diləyirəm.

Türkiyədə rus ədəbiyyatı çox aşağı səviyyədədir (elm sahəsi olaraq). Onun üçün bizdəki səviyyə ilə əsla müqayisə edilməz. Özümdən bu qədər. Məktubuma mütləq cavab yazmanızı istəyirəm. Çünki səbirsizliklə gözləyəcəm Faiqin dönüşünü. Faiq tibb fakültəsində oxuyur. Çox yaxşı uşaqdır. Sizin oğlanlar necədir? Cavanşir bitirdimi Universiteti? Coşqun nə edir? Ailənizə də salam söyləyin. Özünü də yaxşı baxın. İnstitutda nə kimi yeniliklər var? Bizim müəllimlər necədir? Nuridə xanımın universitetində işlər necədir? Hər halda, yaxşı olar işləri.

Bu qədər. Mən ev adresimi yazıram. Bəlkə lazım olur.

Telefon: 2403419 (kod 0 352). Uqurovlar mahallesi, 277 sokak 18
Kayseri / Türkiye. P.k. 38151

Svetlana Üçgül

Xudahafizləşib, Sizə Allahdan sağlıq və sihhat dolu günlər arzulayıram. Önümüzdəki Ramazan bayramının Sizlər və Vətənimiz, torpağımız üçün xeyirli olmasını diləyirəm.

Eski öğrenciniz olaraq ellerinizden özledigim için gözlerinizden öpüyorum.

Saygılarla: «**Dikensiz gül**». Hatalarım için üzür dilerim.

1996

SÖHRAB TAHİR AZƏRAZƏR
YARALI DİL
Alim dostum Qəzənfər Kazımova

Getdim dekanlığa, girdim dərsinə,
Dilin elmi səndə, yarası məndə.
Bir dildə dindirdin iki sahili,
Dilin elmi səndə, yarası məndə.

Qəlbimi qanadan yaralı dildir,
Haray çək, sən bunu dünyaya bildir,
Bu yara qan verir yüz yetmiş ildir,
Dilin elmi səndə, yarası məndə.

Dilinin altında çox sözlər yatır,
Yenə aramızda gileylər artıb,
Ayrılıq gör bizi haraya dartır,
Dilin elmi səndə, yarası məndə.

Mənə öz dilində dil ver, dil öyrət,
Sənin dilindədir ucalıq, qeyrət,
Onla qırx min ildir danışır millət,
Dilin elmi səndə, yarası məndə.

Dildir varlığımın böyük sərvəti,
Onunla əkizdir Təbriz qeyrətim,
Bunlardır yaşadan böyük milləti,
Dilin elmi səndə, yarası məndə

Gəzdim ölkəmizi, gördüm hər yanı,
Hər küçə başında heykəl dayanır,
Bəs dilin yaralı heykəli hanı?
Dilin elmi səndə, yarası məndə.

Mən Azərazərəm, ürəyi sınıq,
Mənəm dil carçısı dilçidən artıq,
Oturdum dərsində qaşları çatıq,
Dilin elmi səndə, yarası məndə.

10 yanvar 1998

BİBİMDƏN MƏKTUBLAR

Həmişə demişəm ki, bu dünyanı idarə edən bir qüvvə var. Bu yazıları yekunlaşdırmaq üzrə idim ki, bir vaxtlar bibim Şabanın mə-nə yazdığı iki məktub əlimə keçdi. Qəflətən ortaya çıxdı və bir vaxtlar deyib-gülən, amma indi şam kimi əbədi sönmüş olan yaxın adamları gözlərimin önünə gətirdi. Sanki deyirdi: «Ay dadi-bidad! Məni necə unuda bilirsən?» Deməli, təbiət qorumalı olanı özü qoruyur. Elə bibim də o məktubları yazmaq istəmiş, amma yazdırmaq istəyən «Yaz!» deyib yazdırıb. Deməli, bu sözlərin mahiyyəti hər nədirsə, o, bir sənəd kimi qalmalı imiş.

Bütün bunları fikirləşə-fikirləşə insan yenə bu həyatın mənasını anlamağa çalışır, amma heç bir yana çıxara bilməyib məyus olur. Kim qaldı və ya kim qalır bu dünyada? Anamdan az sonra bir gün deyə-gülə, bibim də getdi – cəmi 10 dəqiqənin içərisində bu dünya ilə əbədi vidalaşdı...

Q.Kazımov, 2007

BİRİNCİ MƏKTUB

Mən bu kiçik qeydlərimi baharın ən gözəl günlərinin birində – 19 mart 99-cu ildə sənə yazıram. Bu gün mənim üçün daha əzizdir.

Əziz qardaşım oğlu! Bilmirəm ki, səni necə inandırım ki, «Dilimiz – tariximiz» adlı bu dəyərli povestin şəxsən mənə nə cür təsir etdiyini yalnız göydəki o müqəddəs olan bir Allah bilir. Ona görə ki, hər gün o kitabı oxuyarkən göz yaşlarımla qurtarmışam. Səbəbini isə bir neçə kəlmə ilə qeyd etmək istəyirəm.

Əsas məsələ sənə çox araşdırmaların, narahat, yuxusuz gecələrin, bir də kitabdakı barıt qoxulu məktublara olubdur. Bundan sonra deyirəm: Ey böyük Yaradan! Qəzənfərə həmişə dayaq ol. Övladlarını onlara doyunca ver. Səadət xanımın isti nəfəsini evindən heç vaxt əskik elmə. Oğul toyu, nəvə toyu qismətiniz olsun. Səadət kimi mübarək qədəmli gəlinləriniz olsun. Balaca nəticəniz olsun.

Qəzənfər! Öz-özümə deyirəm ki, bu tarixi kitabında altmış illik ömür yolundan başqa, kəndimizin tarixinə və nəslimizə aid nə qədər böyük zəhmət çəkib araşdırmalar aparmısan! Soltanlı kəndinə aid apardığın bu araşdırmaların, vallahi, kəndin ensiklopediyasıdır. Doğrudan da, sən çoxşaxəli professorsan.

Ey nəslimizin Günəşi! Peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmməd (ə.s.) elmi ibadətdən üstün saymış və demişdir: «Bir saat elm öyrənmək altmış illik ibadətdən xeyirlidir».

Bu dəyərli kitabında neçə yerdə mənim şəkillərimi verdiyinə görə çox sağ ol! Adımı, şəkillərimi tarixə saldığına görə deyirəm ki, Allah həmişə sənə kömək etsin, kitabının qalan hissəsini də özün yazasan.

Xoşbəxt günləriniz çox olsun. Eviniz toylu-bayramlı olsun. Qəmədən uzaq olasınız.

Novruz bayramınız mübarək olsun.

Bu cizmaqaralarda etdiyim səhvlərə görə keçməlisən, ona görə ki yetmiş səkkizin içindəyəm.

Bibin ŞABAN KAZIM qızı
19 mart 1999-cu il.

İKİNCİ MƏKTUB

Açıq səma qədər geniş, həm də təmiz bahar Günəşi kimi isti və ətirli, pərdəli Ay kimi təmkinli və şəffaf olan əziz qardaşımın əziz oğlu professor Qəzənfər müəllimə!

Ey böyük Tanrı! Sənə çox şükürlər olsun ki, ata üzü görməyən kimsəsiz bir övlada dayaq olmusan!

Qardaşoğlu! Mən Sənin bu dəyərli kitablarını hər gün, hər dəqiqə doymadan oxuyuram. Sonra öz-özümə deyirəm ki, elə bil ki, sən böyük sıldırım qayalıqlar içərisindən çox çətinliklərlə çıxan təmiz, saf, axarı heç bir zaman kəsilməyən büllur bir çeşməsən. Bu çeşmənin suyu gur axan şlaləyə qarışarkən də, yenə həmin sülardan seçilir və öz axarı ilə sakit-sakit axır.

Görəsən, nə vaxt müalicəvi əhəmiyyəti olan bu çeşmənin suyuna ağılı başında olan imkanlı insanlar qiymət verəcəklər?

Qardaşoğlu! Respublika Yazıçılar birliyində «Sənət düşüncələri» kitabının müzakirəsi zamanı 13 nəfər böyük alim, professor və yazıçılardan gözəl, hərtərəfli nitqləri, çıxışları məni də düşündürdü. Deyirəm ki, sən nə qədər şəxsiyyətli adamlar əhatəsində olmusan. Əhsən həmin şəxslərə ki, işıqlı olan bir Günəşin şüasını olduğu kimi gördülər və öz ürək sözlərini deyərək qiymətlərini verdilər!

Mənim də arzum budur ki, bu büllur çeşmənin suyu heç vaxt bulanmasın, kəsilməsin. Qara buludların arxasından çıxan şəffaf Ay kimi həmişə təmiz, təmkinli və gözəl olsun.

Qardaşoğlu! 574 səhifəlik bu dəyərli kitabı yazmaq üçün gecə saat 5-ə kimi işləmişən. Heç gəncliyinə yazığın gəlməyibmi? Vallahi ki, böyük filosofsan. Bu dəyərli kitabın ensiklopediyadır. Bütövlükdə Azərbaycan xalqının tərəqqi və inkişafı yolunda istedad və əməyini əsirgə-

məmişən. Elə buradaca az ömürlü, mərhum Şıxəli Qurbanovun qiymətli sözü məni də düşündürür: «İcazə verin, tariximizi özümüz yazaq!» Doğrudan da, gələcək nəslə tariximizi yazmaq lazım idi. Bunu da sən etdin. Gənc nəslə belə bir dəyərli əsər lazım idi. Qoy həyatı gözəl dərk edən gənclər bu kitabı stolüstü kitab etsinlər. Və bir gözəl dərslik kimi həmişə ondan misallar çəksinlər.

Qardaşoğlu! Arzu edirəm ki, heç vaxt nə ürək tellərin, nə də qələmin titrəməsin. Bu büllur çeşmənin suyu heç vaxt bulanmasın və kəsilməsin!

Qardaşoğlu! Bu cızmaqaraları çox gec də olsa, yazarkən, bilirəm, qiymətli vaxtınızı alıram. Bunları yazmasam da olardı. Ancaq ürəyimin səsi mənə dedi ki, yaz!

Hələlik bura qədər. Sağ olun. Övladlarına həmişə xoş günlər və xoşbəxtlik arzulayıram.

Səadət xanımın gülər üzü, gəlinlərinizin, nəvələrinizin şirin qəh-qəhələri evinizdən əskik olmasın.

Bibin ŞABAN
19.06.2001.

Bu sözləri yazarkən bibim artıq 80 yaşında idi. Lakin dünyanın vəfasızlığına öz yumorunu qatmağı da unutmayıb. Məni güldürmək üçün məktubun sonunda əlavə edib:

«Öz-özümə düşünürəm ki, qabaqlarda zəhmət adamlarına zəhmətlərinə görə qiymət verirdilər. Yəni 4-5 dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, yaxud dəfələrlə Lenin ordeni verirdilər. Bu zəhmətinə görə, sənə də, heç olmasa, iki dəfə professor adı verəydilər.

Bu da bir yumor deyilmi?»

Möhtərem (hörmətli) Hocam
GEZENFER KAZIMOV Beyefəndiyə

Görkemli Azərbaycan Türkçesini yaklaşık altı senedir Türk dili ve Edebiyatı bölümü öğrencilerine sevdirmek ve öğretmek kayretini içindeyim. Bu işi bir vazife olarak **telakkü** ediyor ve büyük bir zevkle işliyorum.

Ustadım, kıymetli eserlerinizi öğrencilerime tez olarak çalıştırmaktan ne kadar bahtiyar olduğumu kelimeler anlatmaya kafi değildir. Eserlerinizi, iki öğrencime paylaşmıştım. Bunlardan biri henüz tamamlaya-

madı. Onu, daha sonra size takdim edebileceğim. Bu elimizdeki tez çalışmasının bazı kusurları oldu. Mesela çok ehemmiyyət verdığım «dizin (indeks)» bölümünü ögrencimiz ihmäl etmiş. Şu sabep ilə affınıza sığınmıyoz. Eserinizin ilk bölümünü incələrkən inşaallah daha **titiz** davranacağım.

Size sıhhat və afiyyət, haneniza saadet, ömrünüze və kazancınıza bəreket, işlərinizdə muvaffakiyyət təmənni ediyorum, efəndim.

BİLAL YÜCEL, Türkiye – Sivas
17.08.1999

SİNƏ TUMASLI (NƏCİM İSMAYILOĞLU)

DƏRMANI YOXDUR

*Qəzənfər və Tahir Kazımov qardaşlarının anası
Xeyransa xanımın vəfatı ilə əlaqədar başsağlığı*

Ay məni dinləyib qulaq asanlar,
Bu fani dünyanın vəfası yoxdur.
Ürək, göz ağlayır, sel olur yaşlar,
Daha ürəyimin havası yoxdur.

İndi ya yaşamaq, ya ölmək birdi,
Millətin dərdləri ürəkdə mindi.
Qəzənfərlə Tahir ana itirdi,
Ürəyi dayandı, nəfəsi yoxdur.

Fələk qəsd eləyir həmişə mərdə,
Heç kimsə düşməsin bir belə dərdə.
Görünmür gözümə var da, dövlət də,
Bu dünya malının səfası yoxdur.

Yaradan! Sən bizə cülədin zülüm,
Parçalanır sinəm, quruyur qolum,
Vətənə getməyə bağlıdı yolum,
Hələ bir sorağı, sədası yoxdur.

İnamsız olanlar düşünməz bunu,
Yaradan məsləhət bilib «Qanunu».

Kiminsə «növbədə» çatıbsa sonu,
Yaşamaq dərmanı, davası yoxdur.

Dərdlə yüklənmişəm, qalmışam naçar,
Qəzanın əlindən kim hara qaçar?!
Bir yandan bağlayan bir yandan açar,
Sınənin kimsəyə cəfası yoxdur.

Yanvar 2003

QƏLƏMŞAH İDRİSOV
filologiya elmləri namizədi
MİRVARİ PARLAYIR KİTAB RƏFİMDƏ

İnan haq sözümə, inanın siz də,
Deməyin gecələr yanır ulduzlar.
Bir ulduz görmüşəm, nurlu gündüz də
Günəş tək parlayan şəfəqləri var.

Bu ulduz ən uca zirvədə durub,
Elmin şöləsini salıb hər yana,
Bu yolda naşını, «kor»u susdurub,
Uymayıb şöhrətə, vara, ad-sana.

Şöhrəti göylərdə, izi torpaqda,
Xəyalı sirlə bir dünyanı gəzib.
Bəzən sübhə kimi kiçik otaqda
Ağ kağız üstünə mirvari düzüb.

Bax bu mirvarilər bir xəzinədir,
«Qəzənfər» imzalı ləldi, qızıldı,
Keçib ürəyinin odundan bir-bir
Tarixə əbədi ünvan yazıldı.

Bu gün mən də şadam, dağ vüqarlıyam,
Bir «Cəngi» dinləyir sanki kefim də.
Gör necə zənginəm, necə varlıyam,
Mirvari parlayır kitab rəfimdə.

30.09.2004

VALEH SOLTANLI
NAMƏLUM ŞƏHİDLƏR

*Şirin müəllimin – Allahverdiyev Şirin Kazım oğlunun simasında
müharibədə həlak olmuş bütün Soltanlı şəhidlərinə həsr olunur.*

Kırım-tatar türkləri torpağında,
Sevastopol-Akyarın ətrafında,
Müqəddəs bir dağ göylərə ucalır,
Qışı, yazı göy meşəsi canlanır.
«Sanun-qora» dağı adı alıbdı,
Təpəsində bir heykəl ucalıbdı.
Hər qarış yer şəhidlər məzarıdı,
Bu torpaqda çox igidlər yatıbdı.
Keçən əsrin qırx üçüncü ilində,
«Sanun-qora» dağı üstə döyüşlər,
Neçə-neçə Azərbaycan alayı,
Başı üstə qaldırıb al bayrağı,
Sinə görəb göydən yağan gülləyə,
Cavab verib düşmən edən həmləyə.
Çox azərim bu torpaqda qoyub baş,
Al qanına boyanıbdı torpaq, daş.
Həlak olub vətəmindən uzaqda,
Kırım adlı bu müqəddəs torpaqda.
Ey! Dünyadan nakam gedən igidlər,
Qərib eldə canın verən şəhidlər!
Vətəmində evi sahipsiz qalan,
Ac-suzumuş balası yetim olan!
Sevimli xanımın sənin dul qaldı,
Gənc yaşında başında saç ağardı.
Ömrü boyu gözü yollarda qaldı,
Gecələri o yatmadı, ağladı,
Körpə-yetim balaları saxladı,
Həyətdəki ağaclara qara bir lent bağladı.
Körpələrin «ata» deyib ağladı,
Atan-anan «oğul» dedi sənə, yasın saxladı.
...Günlər keçdi, aylar ötdü, il oldu,
Balaların boy atıb, yaşa doldu.
Şəhid olmuş atasını görmədi,
Hansı yerdə dəfn olduğunu bilmədi.
Məzarının səcdəsinə gəlmədi,
Bahar vaxtı burda güllər əkmədi.

Atan bir gün «oğul» dedi, can verdi,
Çox keçmədi anan da köçüb getdi.
Sənin ilə görüşə tələsdilər,
Ömürlərin həsrətlə keçirdilər.
Çox əminəm ruhları behiştədir,
Bu dünyada olmasa da, cənnətdə səninlədir.
Sənsiz qalıb dul yaşayan xanımın,
Xatirənə sadıq qaldı, qorudu o, abırın.
Yetim qalan balaların saxladı,
Qartal kimi cəngəşində saxladı.
Oğlun-qızın artıq yaşa dolublar,
Özlərinə ev qurublar, ata-ana olublar.
Sənin cəbhə məktubların hardasa itib-batdı,
Təkcə divardakı rəsmi yadigar qaldı.
Yəqin indi nəvələrin artıq səni unudub,
Sandıqdakı sənədlərin üstünü də toz tutub.
Çünki çoxdan xanımın da,
Öz dünyasını dəyişib,
Ruhun ilə görüşə
Can atıbdır, tələsib.
İgid yerlim, həmvətənlim,
Ey qəhrəman azərim!
Sən daima yadımızda
Yaşayırsan, qalırsan.
Odlar yurdu şəhidisən,
Torpağının varısan!
...Budur, yenə sənə səcdə gətirib,
Məzarına baş çəkməyə
Oğul-qızların gəlib.
Nə qədər ki bu dünyada
Azərbaycan olacaq,
Şəhid olduğun torpaqda
Gül-çiçəklər açacaq!
Qoy bu heykəl, bu abidə,
Dünyalar tək yaşasın.
Tanrım sənin cənnətində
Ruhunu xoş saxlasın.
Sən rahat yat bu torpaqda,
Azərbaycan şəhidi!
Səninlə fəxr edirik
Yurdumuzun igidi!

09.05.2006

OQTAY ZƏNGİLƏNLI

Şair

AZƏRBAYCAN DİLİM, ÖZ ANA DİLİM

Professor Qəzənfər KAZIMOVA həsr edirəm.

Beşiyim başında keşik çəkənim,
Könlümdə yurd salıb yuva tikənim,
Anamın laylayı, xəyal yelkənim,
Dünənim, bu günüm, gələcək ilim,
Azərbaycan dilim, öz ana dilim.

Parlayan Günəşim, pak niyyətimsən,
Türk soylu dünyamsan, ünsiyyətimsən,
Müqəddəs duyğumsan, ülvyyətimsən,
Döyünən ürəyim, yaradan əlim,
Azərbaycan dilim, öz ana dilim.

Tarixlər yazıldı, ötdü fəsillər,
Yadlardan qorudu səni əsillər,
Ruhunu yaşadır ölməz nəsillər,
Nəsimim, Füzulim, Mirzə Cəlilim,
Azərbaycan dilim, öz ana dilim.

Qorqudum, ozanım, səsım-sorağım,
Püskürən vulkanım, odum-ocağım,
Cəsarət qılıncım, sönməz çırağım,
Sən milli mənlıyım, polad təməlim,
Azərbaycan dilim, öz ana dilim.

Min illər yol keçdin, hopdun yaddaşa,
Silinməz tarixsən torpağa, daşa.
Yaşamaq haqqın var, əbədi yaşa,
Azadlıq bayrağım, zəfər təbilim,
Azərbaycan dilim, öz ana dilim.

23 fevral 2007

GÜLSƏFA MƏHƏRRƏMOVA

**Bakı Qızlar Universiteti tarix-filologiya fakültəsinin IV kurs
tələbəsi**

MÜBARƏK OLSUN!

Zaman ötüb keçir qəddarcasına,
Baxmır yarı yolda qalan arzuya.
Xoşbəxtdir o insan, xoşbəxtdir o kəs,
Zamanı özündən arxada qoya.

Ömür var, yüzillik pas atan dəmir,
Ömür var, yelkəni uçurumadır.
Ancan ömür də var, hər addımında
Bir qaya kəşf edir, bir dağ yaradır.

Yetmiş yaş, yetmiş il desələr sənə,
Heç razı olmaram, QƏZƏNFƏR müəllim!
Elmə həsr olunan bir gün min ildir
Desəm, yanılmaram, QƏZƏNFƏR müəllim!

Ey əziz müəllim, gün o gün olsun,
Ürəyin vətəndən yüz il güc alsın!
Yetmiş bir yaşında bu gün göynəyən
Cəbrayıl adında yaran sağalsın!

Bir daha ürəkdən alqışlar Sizə!
Hələ gələcəkdən səs var, soraq var.
Vaxt vardı küləklər yıxar sanırdım,
İndi bir kök üstə yetmiş budaq var!

16.03.07

VALEH SOLTANLI
Texnika elmləri namizədi
SALAM, QƏZƏNFƏR!

Salam, həmsoltanlığım, salam, Qəzənfər!
Gətirdi Novruzda Həbib xoş xəbər.
Şadlığım, sevincim ikiqat oldu,
Gözlərim qəhərdən yaş ilə doldu.
Məktəbli vaxtımız, gənclik çağımız,
Soltanlı kəndimiz, doğma obamız,
Muradasıl arxı, bostan-bağımız,

Aşıq Qurbanili Diri dağımız.
Bir lövhə, kadr tək gözümdən keçdi,
Ötən bu əlli il ömürdən getdi.
Yada et, əlli beşin aprel ayını,
Kəndin Yanarxaca gedən yolunu,
O günü ikimiz çıxdıq səfərə,
Çatdıq «saritorpaq» qazılan yerə.
O vaxt arzu etdik rəssam olmağa,
İnsan rəsmi çəkib, lövhə yazmağa.
Mənlə də sənin tək söhbət etdilər,
«Başqa instituta get, gir» – dedilər.
Taleyin apardı səni APİ-yə,
Mən də sənəd verdim çətin AZİ-yə.
İndi də deyirəm: O vaxt, o dəmi -
Əzimzadə adlı rəssam məktəbi
Əql edib yolladı bizi düz yola,
Çəkdiyimiz əmək bəhərli ola.
Çox tikanlı, daşlı uzun yol keçdik,
Həyatı öyrəndik, dostları seçdik.
Heç də aldanmadıq qızıla, pula,
Çevrilmədik bir an baş əyən qula.
Məşhur alim olduq, ad-san qazandıq.
Nə qədər elmdən kitablar yazdıq.
İndi sən dilşünas məşhur bir alim,
Texnika elmidir mənim aləmin.
Sən tədqiq elədin dil tarixini,
Mən də neft elmindən aldım dərsimi.
Sən şöhrət qazandıq doğma Vətəndə,
Mən də ad çıxartdım uzaq qürbətdə.
Sənin yazdıqların ana dilində,
Məcburən mən yazdım yadelli dildə.
Sənin kitabların çıxdı Bakıda,
Mən də çap olundum Daşkənd, Uxtada,
Aşqabad, Kiyevdə və Moskvada,
Lvovda, Bakıda, Tümen, Ufada.
Səni tərif edir kitab, qəzetlər,
Tələbən, şagirdlər, məşhur alimlər.
Mənə hörmət etdi sadə neftçilər,
Qazaxlar, qırğızlar, türkmən, özbəklər.
Xaxollar, tatarlar, başqırd, çeçenlər.
Harada olsaq da, bir şeyi andıq,

Azəri oğluyuq, göy oğuzdanıq!
Bildik ki, damarda axan qanımız,
Doğma, əziz Vətən, Odlar yurdumuz,
Şirin ana dilim – bu pak dilimiz,
Namuslu, vicdanlı, oba-elimiz
Ən böyük varlıqdı bizə dünyada,
Çəkdiyimiz zəhmət gətirdi fayda.
Eloğlu! Qardaşım! Canım-ciyərim,
Vətənin alimi, millət hünərim!
Uzun illər yaşa, sevindir bizi,
Lətifənlə güldür sən qəlbimizi.
Çoxlu salam deyir sənə ailəm,
Oğlum da, qızım da, nəvəm, Dilarəm.
İnşallah, əminəm biz görüşərik,
Şirin söhbət edib, deyib-gülərik.
Belə fərman yazıb bizi Yaradan,
Xoş günlər görəcək yurd Azərbaycan!
Unutmaz xalqımı o ulu Tanrı!
Düşəcək yolumuz Soltanlı sarı.
Bizləri gözləyir sökülmüş evlər,
Sahibsiz, duasız qalan qəbirlər.
Topcag üzümlüyü, meyvə bağları,
Möhtəşəm Diri dağ, sünbül tarlası.
Kəndimin klubu, xəstəxanası,
Sevimli məktəbim, gənclik çağları,
Övladın geriyə çağırır Vətən!
Yesir günə qalıb düşmən əlindən.
Qoy «Qılınc-Qələm»dən gəlsin Fəxrəddin!
Düşmənin qanını qılıncı töksün.
Harayına gəlsək həm sən, həm də mən,
O vaxt azad olar Soltanlı – Vətən!*

* Məktubu alandan bir neçə gün sonra «Kredo» qəzeti redaksiyasına qəfil zəng oldu. Təsədüfən orada olduğum üçün telefonu götürdüm. Valeh idi, Krımdan zəng edirdi. Sonrakı məktubunda həmin günü xatırladaraq yazmışdı: «29 mart 2007. Krım vaxtı ilə saat 15, Bakı vaxtı ilə saat 17-dir. İndicə sənənlə və Əli Rza ilə telefonda danışdım. Ürəyim boşaldı və yumşaldı. Valeh». Valeh haqqında bax: Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, «Nurlan», 2007, s.435-443.

«Çox hörmətli QƏZƏNFƏR müəllim!

Təsadüfi görüşdən çox məmnun qaldım. Dilçiliyimiz haqda cildlər mənə ruh verdi. Siz bu mürəkkəb, min bir əndişəli zəmanədə dilimizin keşiyində iradə ilə dayanmışınız! Çox sağ olun!!

Ömürnaməni Sizə töhfə edəndə bu gümanda oldum ki, ötən əsrin bəhrəsi olan bizlər oxşar həyat yolu ilə irəli getmişik: tikanlı çəpərləri ayaqlaya-ayaqlaya, məhrumiyyətlərə dözə-dözə, xalq üçün nə isə bir iş görmək amalı ilə!

Siz dilçilərin yazıçı əhlinə bilvasitə və bilavasitə böyük xidmətiniz odur ki, Ana sözlərimizi almas kimi cılalayıb bərq halında, parıltılı halda bizim istifadəmizə vermişiniz!

Mənim yazı masamın üstündəki dilimizin mənzərəsini təmsil edən kitablardan istifadə etdikcə daim sizlərə borclu olduğumu xatirə gətirirəm!

Əgər kitabı vərəqləyərkən dil xətalalarına rasit gəlsəniz, bunu «həştaddandır» xalq ifadəsi ilə əfv edin»

**Sizin CƏMİL ƏLİBƏYOV.
Yanvar 2008**

Hörmətli sabiq rəisim, professor QƏZƏNFƏR KAZIMOV!

«Kredo» qəzetinin redaksiya heyətinin tərkibində soyadınızı oxudum. Həyat fəlsəfəsindən yaxşı agah olan gərəkli dilçi alim olduğun haqqında doğru təsəvvürüm təzədən canlandı. Lətifəvari atmacaların, təmkinli danışığın və ağayana yerişin yadıma düşdü. Deyirəm, nə yaxşı ki, hafizə var, xatirə var!

Qoca vaxtımda taleyin sərt hökmünə tuş gəldim. 88-ə yaxınlaşırım. Kaş nə tənhalıq, nə də ayrılıq olaydı. Köməkçim iradədir. Dözüərəm bütün sarsıntılı cəfalara. Təki gözümdə qalmış 10-15 faiz nur nəfəs kəsilənə qədər sönməz olaydı.

Qəribədir! Son nəfəsə qədər yaşamaqla əlbəyaxa olursan. Heç bilmirəm nə üçün? Axı məqsəd nədir? Məna nədir? Füsunkar varlıq cazibələrinə məftunluqmu? Yaradıcılıq, eşq-məhəbbət nəşəsimi? Bəs baş verən amansızlıqlara nə deyəsən?

Sözçülüyə nə hacət? Axı ritorika ruhi həyəcanlara əlac edə bilərmi?

Nə deyim? Keşməkeşli dünya! Müsibətli dünya! Yalan dünya!

Görəsən, İsrafilin şeypurunun səmindən Yer kürəsində ölümlər diriləcəkmiki? Dəhşətli qiyamət günü! Müdhiş məhşər ayağı! Bəs sonra?

Əbədiyyətmə? Lap mat qalmışam. Görəsən, kosmos teleskoplarının ax-tarış və kəşflərini ruhaniyyət həzm edə bilirmi?

Dəğdəğəli həyat! Əndişəli əhval! Təfəkkür faciəsi! Məchulluq!

Əsiri olduğum tənhalıq və həyat dolanbacında çıxış yolu axtardım. Bütün ağırlı çətinliklərə üstün gəlib yenə də yazıya üz tüttdüm. İstədim bu zavallı ömür sahibinin varlığından bir iz qalsın. «Həyatı düşünərkən» adlı bir kitab yazdım. Kitabda yazılmayanları yazdım, unutqanlıq qatla-rında dəfn olunmuş deyilən həqiqətləri də dilə gətirdim, haray çəkib in-sanları insan olmağa, bir-birlərinə qəmzar olmağa çağırdım.

Haraylarıma haray verən olacaqmı?

Kitabın bir nüsxəsini sənə göndərdim. İstədim məni bir yad edə-sən.

Deyirlər dərdli deyingən olar, qəmli yatağan. Mənim gözlərimdə yuxu yox, söylənməyə müsahib tapmıram. Xəyal aləmində səni tapdım və sevindim.

Nə yaxşı ki, ümid və təsəlli - belə mənəvi sığınacaq dərgahları var! Müdrik insanla, qiyabi olsa belə, müsahib olmaq – bunun özü də ilahi dərgahın pənahına sığınmaq kimi təsəkinlik verəndir.

Özünə sağlıq, ailənə sevinc, işlərində uğur arzulayıram.

YƏQUBİ Ə.R. (ƏSƏD YƏQUBİ)
20.04.2009.

Hörmətli professor QƏZƏNFƏR müəllim!

Növbəti xəstəliyin gərginliyindən yenidən yaxa qurtara bilməmişəm. Yazdığın «Yadnamə»ni oxudum. Mən özüm özümü belə qənaətli tərzdə yad edə bilməzdim. Belə səmimi yazıya görə dərin minnətdarlığımı bil-dirməyə bilmərəm. Telefon vasitəsilə danışmaq istədim. Soraqlaşsam da, sizin ev telefonunuzun nömrəsini əldə edə bilmədim.

Qəzənfər müəllim! Bu xəstə cəmiyyət haqqında nöqtəyi-nəzərin və təfsirin mənə xeyli təsəkinlik verdi. Sanki daşdığı bir yükün ağırlığı azaldı. Bunu da əlavə edim: mənim kimi sağlamlığımı itirmiş çox yaşlı adamların daşdıqları vətəndaş məsuliyyətinə, onların gördükləri fayda-lı işə verdiyin mənə – bunu şərh edən sözlər, görünməz həqiqəti görə bilən müdrik insanın qələmindən sıza bilər. Bu doğma səmimiyyət duy-ğuları kövrəltdi məni. Belə nadir insani münasibət mənəvi ürək daya-ğıdır. Bu, ən yaxşı mükafatdır. Daha qayğıkeşliyə, utopik istəyə, utopik təxəyyülə ehtiyac qalmır.

Doğrudur, artıq «Yadnamə»nin ayrılmaz hissəsi hesab etdiyim haqqımda yazılmış bircə rəy də var. Bu, M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin nəzdində Asiya-Afrika ölkələri İnstitutunun eks-

pertlərinin 59/134 sayılı 14.06.1991-ci il tarixli müştərək rəyləridir. Burada deyilir: «a)...dərslərlərə əsasən müəllifin pedaqoji ədəbiyyat yaratmaq sahəsində kifayət qədər yüksək ixtisasa malik olduğunu hökm etmək olar...». «b) ...Azərbaycanda maarifin və xalq məktəblərinin tarixi. Burada mənbələrə əsasən müsəlman məktəblərinin təkamülünü izləyən məqalələr silsiləsini qeyd etmək olar. Müəllifin irəli sürdüyü bəzi mülahizələr mübahisəli olsa da, əldə edilməsi mümkün olan bütün materialları son dərəcə dəqiq araşdırdığını, XV-XIX əsrlərə aid çap edilmiş və əlyazmaları şəklində nəşrləri dərindən təhlil etdiyini inkar etmək olmaz. Bizim fikrimizcə, bunlar Azərbaycan mədəniyyətinin tarixinin sənədli şəkildə öyrənilməsi işinə töhfədir...»

«Yadnamə»ni oxuyanda məşhur rus şərqşünası Nikolay Xanikovun öz dostu Fazil xan Şeydaya 1852-ci ildə həsr etdiyi nekroloq – «Həssas bir ürəyin nəğməsi» yadıma düşdü. Nekroloqun bəzi məqamlarını dilimizə çevirib yazanda – bu zamanda kövrəlmişdim. Fazil xan da mənim kimi doğma yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olmuş, qürbətdə dünyasını dəyişmişdir.

Nikolay Xanikov Fazil xanın şəxsiyyətinə, elmi-pedaqoji fəaliyyətinə və satirik yaradıcılığına işıq saçan yeganə şəxsdir. 11 aprel 2009-cu il tarixli «Kredo» qəzetinin 12-ci səhifəsində dərc olunmuş «Nakam şairə həsr edilmiş bir nekroloq haqqında» adlı məqaləni oxumağımı istərdim.

Hörmətli Qəzənfər müəllim! Məni yad etdiyinə görə bir daha minnətdarlığımı bildirirəm.Sənə və aildə üzvlərinə sağlıq, arzuların çin olmasını istəyirəm.

YƏQUBİ Ə.R.
17.06.2009

ELÇİN İSMAYILOV

ÇATMAZ

**Çətinliklərə qayalar tək sinə gərən və həmişə
qalib olan müəllimin professor Qəzənfər Kazımova**

Bir çinarın kölgəsində min qoyun yatar,
Min qoyunun kölgəsi bir kol da bitirməz.
Bir bülbülün nəğməsindən min gül açılar,
Milyon gülün bir nəğməsi bülbülə yetməz.

Adam var ki, gözlərindən işıq tökülər,
Bir dostunu itirəndə beli bükülər.
Məzarına çiçək gələr, güllər əkilər,
Adam var ki, eyibini torpaq da örtməz.

Eləsi var, şeytan kimi ara vurandır,
Arvad kimi söz gəzdirən, üzə durandır.
Zəli kimi qan sorandır, dartışdırandır,
Malı-pulu hey artsa da, hörməti artmaz.

Nə deyəsən düz mizana, düz tərəziyə,
Çox desinlər milyon qeybət, milyon fərziyyə,
Başına yüz bəla gəlsin, gəlsin qəziyyə,
Oğullar var, heç vaxt haqqı nahaqqa verməz.

Dünya elə Məlikməmməd, Əkil-Bəkildi,
Biri padşah, biri vəzir, biri vəkildi,
Səni gördü, çoxu caydı, düşdü, əkildi,
Bildi şərin, zorun gücü alimə çatmaz.

15.02.2010

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

Afina Əlizadə 304, 316
Ağamusa Axundov 191,274, 362
Ağarəhim Rəhimov 283
Aida Feyzullayeva 309
Akif Məmmədov 475
Allahverdi Hacıyev 489
Anar 31, 251
Arif Həsənov 124
Arif Muradov 520
Fikrət Aslanov 79
Aslan Salmanov 235
Aydın Hacıyev 262
Aydın Şirinov 263
Baba Babayev 384
Baba Məhərrəmli 343
Bayram Əhmədov 293, 378
Bəhlul Abdulla 453, 456
Bəkir Nəbiyev 105, 106,176,189
Bəşir Əhmədov 498
Bilal Yücel 530
Budaq Budaqov 100
Buludxan Xəlilov 280
Cahid İsmayıloğlu 215,323
Cəmil Əlibəyov 539
Dəmirçizadə Ə.M.117,173
Elçin İsmayılov 541
Elçin Məmmədov 420
Elxan Məmmədov 470
Esmira Fuad 391
Əbdül Qənbəroğlu 267
Hacı İmamverdi Əbilov 249
Əfqan Abdullayev 291,502
Əhməd bəy Ərcilasun 41,59
Əjdər Fərzəli 334, 347
Əli İldırımoglu 7, 15
Əli Rza Xələfli 203,230,320,337
Əlisa Şükürov 492
Əlizadə Əsgərli 226, 393
Əmir Abbasov 178
Ənvər Abbasov 429,487,506
Əsəd Yəqubi 127, 539,540
Əsgər Əsgərov 522

Əvəz Sadıqov 381
Əzizə Hacıyeva 94
Əzizxan Tanrıverdi 471
Əziz Şərif 513, 514
Famil Mehdi 178
Fazil Çobanoğlu 212
Fazil Əhmədov 269,496
Fikrət Qoca 270
Firuzə Məmmədli 268
Gülərə Abdullayeva 297
Gülsəfa Məhərrəmova 536
Həsən Quliyev 387
Həsən Mirzəyev 193, 287
Həsərət Həsənov 432
Hüseyn Arif 515
Hüseynağa Bədirov 519
Xeyransa Fərhad qızı 518
Xeyrulla Məmmədov 432,439
İlkin Quliyev 32
İslam Qəribli 208
İsmayıl İmanzadə 186,454
İsmayıl Kazımov 198,362
İsmayıl Şıxlı 177
Kamal Abdullayev 350
Kamal Hacıyev 350
Kamil Alxasov 521
Kamil Hüseynov 101
Kamran Məmmədov 126,174
Kononov A.N. 513
Qabil 259
Qara Məşədiyev 424
Qazi Bürhanəddin 32
Qələmşah İdrisov 85,201,532
Qəzənfər Paşayev 244,273
Qulu Xəlilov 175
Qurban Bayramov 7
Mahmud Allahmanlı 469,485
Malik Rəcəb 330
Mehpərə Abdulkalıqova 512,517
Mədəd Çobanov 213
Məhəbbət Mirzəliyeva 486
Məsud Mahmudov 424
Minəxanım Nurulu 380,385,435
Musa Adilov 429
Mustafa Mustafayev 260

Müseyib Məmmədov 265
Nizami Cəfərov 250, 252
Nizami Xudiyev 377
Nuridə Novruzova 295, 356,368
Oqtay Zəngilanlı 87, 535
Öcal Oğuz 464
Pərviz Ağayev 118
Ramin Əhmədov 222
Rəhilə Məhərrəmovə 285
Rəsmiyyə 523
Rəşid Təhməzoğlu 298
Sayalı Sadıqova 291, 299,316
Seyfəddin Rzasoy 480
Seyidəli Səda 330
Sevil İsaqızı 456
Sevil Mehdiyeva 428
Sevinc Məhərrəmovə 297,448
Səadət 514
Sinə Tumaslı 531
Söhrab Tahir 258, 282, 527
Svetlana Üçgül 526
Şaban Kazım qızı 528
Şamxəlil Məmmədov 182
Şamil Əsgərov 515, 519,521
Şamil Süleymanlı 391
Şərbak A.M. 514
Yaşar Qarayev 186
Tariyel Abbasov 518
Tariel Qəribli 523
Tikansız Gül 524
Tofiq Hacıyev 275
Tura Nafasov 516
Tükəzban Əsədova 200
Valeh Soltanlı 533, 536
Yaqub Babayev 473
Yaqub İsmayılov 392
Yasif Nəsirli 289
Yusif Seyidov 259
Zaman Əsgərli 316, 357
Zəlimxan Yaqub 193, 278,521
Zərifə Budaqova 375

QEYDLƏR

BİRİNCİ KİTAB

MƏQALƏLƏR, RƏYLƏR

İstedad və zəhmətin bəhrəsi. Filologiya elmləri namizədi Qurban Bayramovun «Əli İldırımoglundun yaradıcılıq yolu: milli-mənəvi dəyərlərin bədii salnaməsi» monoqrafiyasına (Bakı, «Nurlan»,2009, 560 s.) ön söz kimi çap olunmuşdur (s.3-18)

Mübarizələrdə keçən ömür. Bakı Qızlar Universitetinin «Elmi əsərlər»i, № 3, 2009, s.3-18.

Qazi Bürhanəddin dilinin sintaktik quruluşunun tədqiqi. İlk dəfə çap olunur.

Prof. Dr. Əhməd bəy Ərcilasuna açıq məktub. «Kredo» qəzetində (20-27 iyun 2009), AMEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutunun «Filologiya məsələləri» (№ 5, 2009, s.3-19) və Bakı Qızlar Universitetinin «Elmi xəbərlər»ində (№ 2, 2009,s.3-18) çap olunmuşdur.

Prof.Dr.Ahmet Bican Ercilasuna açıq məktub. Həsənli Şəbnəm Rasim qızı tərəfindən türk dilinə çevrilmiş və İnternet saytına (qkazimov.gen.az) daxil edilmişdir.

Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi. İlk dəfə çap olunur.

Təsviri sənət terminləri. İlk dəfə çap olunur.

Didərgin ömürlü şair. İlk dəfə Oqtay Zəngilanlının «Bir tənha-lıq axtarıram» kitabında ön söz kimi («Ürək dərdi, Vətən yangısı» adı ilə) (Bakı, 1999), bir qədər dəyişikliklə «Kredo» qəzetində (14 noyabr 2009) və Oqtay Zəngilanlının «Çəkir öz dərdini özündə dünya» («Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 2009, s.7-15) çap olunmuşdur.

Müxtəlifsystemli dillərdə somatik frazeoloji vahidlərin tədqiqi. İlk dəfə çap olunur.

Obrazlılıq probleminə dair. İlk dəfə çap olunur.

Ədəbiyyata verilmiş ömür. İlk dəfə çap olunur.

Təktərkibli nominativ cümlələrin sintaktik-semantik strukturu. İlk dəfə çap olunur.

«DOĞMA VƏ YAXIN ADAMLAR» SİLSİLƏSİNDƏN

Mən Ariflə fəxr edirdim. «Kredo», 16 may 2009.

Əsəd müəllim – professor Əsəd Yəqubi. «Kredo», 30 may 2009.

ƏLAVƏLƏR

Bir şivənin fonetik xüsusiyyətləri. Aspiranturaya sənəd verərəkən (1962) referat kimi yazılmışdır. İlk dəfə çap olunur.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçılarının dilinin tədqiqi tarixinə dair. Q.Kazımovun yazdığı ilk tezis olub, «Gənc elmi işçilərin X elmi konfransının materialları»nda (Bakı, V.İ.Lenin ad. APİ, 1963, s.150 -153) çap olunmuşdur.

Роль АПИ им.В.И.Ленина в становлении и развитии азербайджанской илологии. Məqalənin dilçilik tarixi hissəsini dos. Q.Kazımov, dil metodikası hissəsini prof.A.S.Abdullayev, dos. Ə.Fərəcov, ədəbiyyatşünaslıq hissəsini dos.İ.Babayev yazmışdır. Məqalə V.İ.Lenin ad.APİ-nin «Elmi əsərləri»ndə (XI seriya, 1973, № 1, s.58-68) çap olunmuşdur.

Bir sinif üçün üç dərslük. «Ədalət», 14, 15 aprel 2006.

Tədrisin keyfiyyəti məsələsi. İlk dəfə çap olunur

İKİNCİ KİTAB

USTAD SÖZÜ, HƏMKAR VƏ TƏLƏBƏ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Prof.Ə.M.Dəmirçizadə. Q.Kazımovun «Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiya dili» adlı dissertasiyası haqqında. İlk dəfə Q.Kazımovun «Dilimiz – tariximiz» kitabında (Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1998, s.186-187) çap olunmuşdur. Prof.Ə.Dəmirçizadənin namizədlik dissertasiyasına yazdığı rəhbər rəyidir. Professorun yazısının əsli (bir makina səhifəsi) Dövlət arxivindədir.

Kamran Məmmədov. Verilmiş mətn Kamran müəllimin opponent rəyindən bir parçadır. İlk dəfə «Dilimiz – tariximiz» kitabında (s.187-188) çap olunmuşdur.

Qulu Xəlilov. Rəy «Dilimiz – tariximiz» kitabında çap olunmuşdur (s.204-205).

Bəkir Nəbiyev. Rəy «Dilimiz – tariximiz» kitabında çap olunmuşdur (s.205-206).

İsmayıl Şıxlı. Rəy «Dilimiz – tariximiz» kitabında çap olunmuşdur (s.202-203).

Famil Mehdi. Rəy «Dilimiz – tariximiz» kitabında çap olunmuşdur (s.203-204)

Əmir Abbasov. Kamillik. «Kəlxoççu» qəzeti (24 noyabr 1988); «Yaradıcılıq üfüqləri» (Bakı, 2008, s.12-16).

Şamxəlil Məmmədov. Təmkinli tədqiqatçı. «Azərbaycan müəllimi» qəzetində (4 yanvar 1989) və Şamxəlil Məmmədov. «Dünya arzularında yaşayır» («Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1992) kitabında çap olunmuş, «Yaradıcılıq üfüqləri»nə daxil edilmişdir (s.17-21).

Yaşar Qarayev. «Dilimiz – tariximiz» kitabında (s.206) çap olunmuşdur.

İsmayıl İmanzadə. Ürəyim həmişə sizinlədir. «Xudafərin» qəzetində (4 iyun 1991) və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.22-25) çap olunmuşdur.

Bəkir Nəbiyev. Özüm kimi alimlər adından. «Professor Qəzənfər Kazımov» (Bakı, «Nurlan», 2007, s.176-178) və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.26-28) çap olunmuşdur.

Ağamusa Axundov. Gənclik ehtirası ilə. «Professor Qəzənfər Kazımov» (179-180) və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.29-30) çap olunmuşdur.

Həsən Mirzəyev. Müdrilik çağı. «Dilimiz – tariximiz» kitabına ön söz kimi çap olunmuşdur (s.5-10).

İsmayıl Kazımov. Q.Ş.Kazımov – 60. «Türkologiya» jurnalında (№ 1-4, 1999) və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.31-33) çap olunmuşdur.

Tükəzban Əsədova. «Kredo» (17 dekabr 2004) qəzetində çap olunmuşdur.

Qələmşah İdrisov. Şeirleşən görüşlər. «Xudafərin» (30 sentyabr 2004) qəzetində və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.37-39) çap olunmuşdur.

Əli Rza Xələfli. Sağlam mənəvi prinsiplər bütün iddialardan üstündür, yaxud professor Qəzənfər Kazımovla məktub. «Kredo», (6 yanvar 2006) qəzetində və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.40-45) çap olunmuşdur.

İslam Qəribli. Dilimizin və mənəviyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı. «Kredo» (28 yanvar 2006) qəzetində və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.46-50) çap olunmuşdur.

Fariz Çobanoğlu. Dil, Tarix, Poeziya və Qəzənfər Kazımov. «Kredo» (4 mart 2006) qəzetində və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.51-52) çap olunmuşdur.

Mədəd Çobanov. Sizi yüz yaşayın. «Şərqi səsi» (fevral 2007) qəzetində və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.56-58) çap olunmuşdur.

Cahid İsmayıloğlu. Böyük bir məktəb. «Kredo» (10 mart 2007) qəzetində, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Tədqiqat»ində (№3, 2007, s. 36-44) və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (59-67) çap olunmuşdur.

Ramin Əhmədov. Klassiklərin yolu ilə. «Ulduz» (2007, № 3) jurnalında, «Kaspi» qəzetində (15 mart 2007) və «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.59-67) çap olunmuşdur.

Əlizadə Əsgərli. Görkəmli pedaqoq haqqında filoloji düşüncələr kitabı. «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında ön söz kimi çap olunmuşdur (s.3-6).

Əli Rza Xələfli. Söz ölümsüzlük iksiridir. «Kredo», 11 oktyabr 2008.

Aslan Salmanov. Tarixi ömründə yaşadan. «Kredo», 27 dekabr 2008, 5 yanvar 2009; Bakı Qızlar Universitetinin «Elmi əsərlər»i, 2008, № 3, s. 227-232.

Qəzənfər Paşayev. Çoxşaxəli yaradıcılıq istedadı. «Ədəbiyyat qəzeti», 25 dekabr 2009; «Kredo» («İstedadın və zəhmətin gücü»), 31 dekabr 2009.

Hacı İmamverdi Əbilov. «Göy qurşağının cazibəsində». «Kredo», 9 noyabr 2008.

BİR KİTABIN YÜZ YARPAĞI

Respublika Yazıçılar Birliyində «Sənət düşüncələri» kitabının təqdimatı. Yığıncaqda Xalq yazıçısı Anar giriş sözü söyləmiş, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərov məruzə etmiş, xalq şairləri Söhrab Tahir, Qabil, professorlardan Mustafa Mustafayev, Müseyib Məmmədov, Aydın Hacıyev, Yusif Seyidov, Aydın Şirinov, filologiya elmləri namizədləri Firuzə Məmmədli, Fəzail Əhmədov, baş müəllim Əbdül Qənbəroğlu çıxış etmiş, Xalq şairi Fikrət Qoca yığıncağı yekunlaşdırmışdır. Təqdimat 28 yanvar 1998-ci ildə Yazıçılar birliyinin Natəvan klubunda keçirilmiş, stenoqramı «Dilimiz – tariximiz» kitabında (s.210-238) çap olunmuşdur.

YUBİLEY – HESABATDIR

Qəzənfər Kazımov – 70. «Kredo» (10 mart 2007), «Ədəbiyyat qəzeti» (16 mart 2007), M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. «Filologiya məsələləri» (№ 2, 2007, s.5-6) qəzet və jurnallarında, «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabında (s.9-10) çap olunmuşdur.

Prof.Q.Ş.Kazımovun 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley tədbiri 16 mart 2007-ci ildə Natəvan klubunda keçirilmişdir. Yubileyi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu ilə Yazıçılar birliyi birlikdə keçirmişdir. Yubileyin stenoqramı «Professor Qəzənfər Kazımov – 70» kitabına («Nurlan», 2007, s.143-175) daxil edilmişdir.

DİL TARİXİ PROBLEMLƏRİ

Sayalı Sadıqova. Azərbaycan dilinin tarixi problemləri bəşərin inkişaf yolu işığında. «Yeni Azərbaycan», 19 fevral 2004; M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, «Filologiya məsələləri», 2007, № 2, s. 26-29; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.89-96.

Afina Əlizadə. Azərbaycan dilçiliyinin yeni uğuru. «Azərbaycan» qəzeti, 1 iyul 2004; «Kredo», 30 aprel 2005; «Азербайджан и азербайджанцы» журн., № 5-8, 2004 (ingilis dilində); «Yaradıcılıq üfüqləri», s.97-102.

Аида Фейзуллаева. «Языковиденье» азербайджанского ученого. «ЭЛМ», 21 сентября 2004 г.; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.103-111.

Afina Əlizadə, Sayalı Sadıqova. Dil, tarix, poeziya məsələləri. «Kredo», 10 dekabr 2005; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.112-116.

Əli Rza Xələfli. Yeddi rəngin tamamı, yaxud yetmişə bir il qalır. «Kredo», 3 mart 2006; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.117-120.

Cahid İsmayıl oğlu Kazımov. Etnik tarihimize ve dilimize yeni baxış açısı. İzEdebiyat - İnternet edebiyat kultürü dergisi. İzEdebiyat İzlenim Yarım sitesidir. İzlenim Yarım 2006. Türkçeye çeviren: Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.121-128.

Malik Rəcəb, Seyidəli Səda. Dilçi alimin yeni töhfəsi – «Dil, Tarix, Poeziya». «Təhsil problemləri», 11-20 mart 2006, № 15-16; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.129-133.

Əjdər Fərzəli. Biz milli-mənəvi dəyərlərimizi layiqincə qiymətləndirməliyik. «Kredo», 16 dekabr 2006; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.134-137.

Əli Rza Xələfli. Hökmü tarix verir. «Kredo», 9 mart 2007; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.138-144.

Baba Məhərrəmli. Dilçiliyimizdə Qəzənfər Kazımov fenomeni. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. «Tədqiqələr», №3, 2007, s. 24-30; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.145-152.

Əjdər Fərzəli. Bu kitab zəng səsidir. «Qarabağa aparan yol», 5 iyul 2008.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SİNTAKTİK QURULUŞU

Kamal Abdullayev, Kamal Hacıyev. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair yeni dərslik. «İki sahil», 8 dekabr 2000; «Azərbaycan məktəbi», № 3, 2001; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.153-160.

Zaman Əsgərli. «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis». «Azərbaycan müəllimi», 1-7 mart 2001; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.161-167.

A.Axundov, İ.Kazımov. Dilimizin sintaktik quruluşu haqqında. «Elm» qəzeti, 19 may 2001; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.168-174.

Nuridə Novruzova. Dilin sintaktik quruluşuna yeni baxış. («Kaspi» qəzetində çap olunub, 2007); «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.175-184.

BƏDİİ DİL VƏ TƏNQİD

Zərifə Budaqova. Yazıçı və dil. «Ədəbiyyat və incəsənət», 25 sentyabr 1976; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.185-187.

Nizami Xudiyev. «Dildən xüsusi seminar». «Azərbaycan müəllimi»,21 iyul 1976; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.188-189.

Bayram Əhmədov. Faydalı vəsait. «Bakı» qəzeti, 20 yanvar 1977; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.190-192.

Əvəz Sadıqov. Yazıçı və dil. «Azərbaycan məktəbi», 1977, № 10; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.193-196.

Baba Babayev. «Sənət düşüncələri» əsərinin müzakirəsi. «İki sahil», 29 yanvar 1998; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.197.

Minəxanım Nurulu. Ömür kitabı. «Xalq qəzeti», 24 iyul 1998; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.198-200.

Həsən Quliyev. Görkəmli alimin «Sənət düşüncələri» haqqında düşüncələrim. «İki sahil», 11 avqust 1998; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.201-206.

Şamil Süleymanlı. Şair haqqında nasir sözü. «525-ci qəzet», 4 aprel 2000; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s. 206.

Esmira Fuad. Aralanıb gözümdən, könlümdə yaşayırsan. «Respublika» qəzeti, 5 yanvar 2005; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s. 207.

Yaqub İsmayılov. Təbiətə sənətkar baxışı, təbiət və mənəviyyat ekologiyası. «Kredo», 24 iyun 2006; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.206.

Əlizadə Əsgərli. Uzaqlardan, yaxınlardan gələn alim. «Kredo» 3, 10, 17, 24, 31 mart, 7, 14, 21, 28 aprel, 5, 12, 19 may 2007-ci il; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, «Filologiya məsələləri», Bakı, 2007, № 2,s.8-25; «Xudafərin», 11 may, 30 iyun və s. nömrələr; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.208-242.

Elçin Məmmədov. Sənət düşüncələrinə qərq olmuş alim. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. «Tədqiqlər», №3, 2007, s.31-35; «Yaradıcılıq üfüqləri»,s.243-246.

SATİRA DİLİ

Qara Məşədiyev, Məsud Mahmudov. Komizm və dil. Azərb. SSR EA-nın «Xəbərlər»i, Ədəbiyyat, Dil, İncəsənət ser., 1984, № 41; «Ədəbiyyat və incəsənət», 14 oktyabr 1984; Советская тюркология», 1984, № 4; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.249-253.

Sevil Mehdiyeva. Dilimizin satira və yumor vasitələri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. № 4, 1984; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.254-255.

Musa Adilov, Ənvər Abbasov. «Komik-bədii vasitələr». «Azərbaycan müəllimi», 24 iyul 1985; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.256-258.

Həsərət Həsənov, Mədəd Çobanov. Bədii ədəbiyyat və komizm. «Azərbaycan müəllimi», 9 dekabr 1987; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.259-262.

Minəxanım Nurulu. Komizm üsulları. «Ədəbiyyat və incəsənət», 12 fevral 1988; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.263-268.

Xeyrulla Məmmədov. Azərbaycan gülüşü haqqında kitab. «Ulduz», № 2, Bakı, 1989; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.269-280.

Севиндж Магеррамова. Вклад азербайджанского исследователя в искусство комического. «Elm», 29 oktyabr 2004; «Yaradıcılıq üfüqləri», s. 281-286.

FOLKLORŞÜNASLIQ

İsmayıl İmanzadə. Bənövşə butası. «Xudafərin» qəzeti, 20 iyul 1991; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.289-291.

Bəhlul Abdulla. Qələm vasitəsilə döyüş cəsurluğu. «Yeni fikir» qəzeti, 21 avqust 1991; Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, «Filologiya məsələləri», «Nurlan», 2007, № 2; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.320-328.

Dr.M.Öcal Oğuz. Azərbaycan aşıklık gelenegi ve Dirili Kurbanı. Milli folklor, cilt 3, № 20, 1993; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.295-300.

Mahmud Allahmanlı. «Qurbani» haqqında daha bir məqalə. «Təhsil» qəzeti, 21 sentyabr 1994; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.292-293.

Əzixan Tanrıverdiyev. Qurbani və poetikası. «Xalq qəzeti», 18 yanvar 1997; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.301-303.

Yaqub Babayev. Dirili Qurbaninin diriliyi. «Ədəbiyyat qəzeti», 28 fevral 1997; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.304-306.

Akif Məmmədov. Ürəkdən su içən əsər. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. № 1. 1997; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.307-312.

Seyfəddin Rzasoy. İlahi zərrənin işığında. «Kredo», 25 may 2000; 18, 25 may 2000; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.315-318.

Mahmud Allahmanlı. Azərbaycan folklorunun təbliği və tədqiqi məsələləri. «Kredo», 7, 14 iyul 2007; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.319.

METODİKA: MƏKTƏB VƏ DƏRSLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Ənvər Abbasov. Rus məktəbləri üçün. «Azərbaycan müəllimi», 25 noyabr 1977; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.331-333..

Allahverdi Hacıyev. Azərbaycan dili dərsliyi. «Gənc müəllim», 1 aprel 1978; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.334-336.

İlin ən yaxşı dərsliyi. «Respublika» qəzeti, 3 iyun 2004; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.345.

Əlisa Şükürov. Uzunömürlü dərslük. «Azərbaycan müəllimi», 12 oktyabr 1983; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.337-341.

Fazil Əhmədov. «Azərbaycan dili»nin təzə nəşri. «Azərbaycan gəncləri», 24 sentyabr 1984; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.342-345.

Bəşir Əhmədov. Deyək ki, mən razı. «Ana sözü» jurnalı, №1, 1996, s. 39-41; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.346-350.

Əfqan Abdullayev. Dərsliyin yeni nəşri . «525-ci qəzet». 18 avqust 2004; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.359-362.

Ənvər Abbasov. Pedaqoji düşüncənin işığında. «Təhsil problemləri», 21-31 yanvar 2007; «Yaradıcılıq üfüqləri», s.351-358.

MƏKTUBLAR VƏ ŞEİRLƏR

Məktublارın və şeirlərin yazılma tarixi və nəşri hər bir mətnin altında qeyd edilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

BİRİNCİ KİTAB

ƏDƏBİ TƏNQİD VƏ RƏYLƏR

İstedad və zəhmətin bəhrəsi.....	7
Mübarizələrdə keçən ömür	15
Qazi Bürhanəddin dilinin sintaktik quruluşunun tədqiqi.....	32
Prof. Dr. Əhməd bəy Ərcilasuna açıq məktub.....	41
Prof.Dr.Ahmet Bican Ərcilasuna açıq mektup	59
Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi.....	79
Təsviri sənət terminləri.....	85
Didərgin ömürlü şair.....	87
Müxtəlifsystemli dillərdə somatik frazeoloji vahidlərin tədqiqi.....	94
Obrazlılıq probleminə dair.....	101
Ədəbiyyata verilmiş ömür.....	106
Təktərkibli nominativ cümlələrin sintaktik-semantik strukturu.....	118

«DOĞMA VƏ YAXIN ADAMLAR» SİLSİLƏSİNDƏN

Mən Arıflə fəxr edirdim.....	124
Əsəd müəllim – professor Əsəd Yəqubi	127

ƏLAVƏLƏR

Bir şivənin fonetik xüsusiyyətləri.....	133
XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan yazıçılarının dilinin tədqiqi tarixinə dair	143
Роль АПИ им.В.И.Ленина в становлении и развитии азербайджанской филологии	146
Bir sinif üçün üç dərslik	160
Tədrisin keyfiyyəti məsələsi.....	168

İKİNCİ KİTAB

USTAD SÖZÜ, HƏMKAR VƏ TƏLƏBƏ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Prof.Ə.M.Dəmirçizadə. Q.Kazımovun «Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiya dili» adlı dissertasiyası haqqında.....	173
Kamran Məmmədov.....	174
Qulu Xəlilov	175

Bəkir Nəbiyev	176
İsmayıl Şıxlı.....	177
Famil Mehdi.	178
Əmir Abbasov. Kamillik	178
Şamxəlil Məmmədov. Təmkinli tədqiqatçı	182
Yaşar Qarayev	186
İsmayıl İmanzadə. Ürəyim həmişə sizinlədir	186
Bəkir Nəbiyev. Özüm kimi alimlər adından.....	189
Ağamusa Axundov. Gənclik ehtirası ilə.....	191
AZƏRTAC.Azərbaycan aliminin xidmətlərinə yüksək qiymət	192
Zəlimxan Yaqub	193
Həsən Mirzəyev. Müdriklik çağı.....	193
İsmayıl Kazımov. Q.Ş.Kazımov – 60.....	198
Tükəzban Əsədova.....	200
Qələmşah İdrisov. Şeirleşən görüşlər.....	201
Əli Rza Xələfli. Sağlam mənəvi prinsiplər bütün iddialardan üstündür	203
İslam Qəribli. Dilimizin və mənəviyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı	208
Fariz Çobanoğlu. Dil, Tarix, Poeziya və Qəzənfər Kazımov	212
Mədəd Çobanov. Sizi yüz yaşayın	213
Cahid İsmayıloğlu. Böyük bir məktəb	215
Ramin Əhmədov. Klassiklərin yolu ilə.....	222
Əlizadə Əsgərli. Görkəmli pedaqoq haqqında filoloji düşüncələr kitabı	226
Əli Rza Xələfli. Söz ölümsüzlük iksiridir.	230
Aslan Salmanov. Tarixi ömründə yaşadan.	235
Qəzənfər Paşayev. Çoxşaxəli yaradıcılıq istedadı.....	244
Hacı İmamverdi Əbilov. «Göy qurşağının cazibəsində».....	249

BİR KİTABIN YÜZ YARPAĞI

Respublika Yazıçılar birliyində «Sənət düşüncələri»

kitabının təqdimatı

Anar	251
Nizami Cəfərov	252
Söhrab Tahir	258
Qabil	259
Yusif Seyidov	259
Mustafa Mustafayev.....	260

Aydın Hacıyev.....	262
Aydın Şirinov	263
Müseyib Məmmədov	265
Əbdül Qənbəroğlu	267
Firuzə Məmmədli.....	268
Fazil Əhmədov.....	269
Fikrət Qoca	270

YUBİLEY – HESABATDIR

Qəzənfər Kazımov – 70.....	271
Yubiley təbrikləri.....	273
Qəzənfər Paşayev.....	273
Ağamusa Axundov	274
Tofiq Hacıyev.....	275
Zəlimxan Yaqub	278
Buludxan Xəlilov.....	280
Söhrab Tahir.....	282
Ağarəhim Rəhimov.....	283
Rəhilə Məhərrəmovə.....	285
Həsən Mirzəyev	287
Yasif Nəsirli	289
Əfqan Abdullayev.....	291
Sayalı Sadıqova.....	291
Bayram Əhmədov.....	293
Nuridə Novruzova	295
Sevinc Məhərrəmovə. Təbrik	297
Rəşid Təhməzoğlu. İllər qanadında hara uçursan	298

DİL TARİXİ PROBLEMLƏRİ

Sayalı Sadıqova. Azərbaycan dilinin tarixi problemləri bəşərin inkişaf yolu işığında.....	299
Afina Əlizadə. Azərbaycan dilçiliyinin yeni uğuru.....	304
Аида Фейзуллаева. «Языковиденье» азербайджанского ученого.....	309
Afina Əlizadə, Sayalı Sadıqova. Dil, tarix, poeziya məsələləri	316
Əli Rza Xələfli. Yeddi rəngin tamamı, yaxud yetmiş bir il qalır	320
Cahid İsmayıl oğlu Kazımov. Etnik tarihimize ve dilimize yeni baxış açısı.....	323
Malik Rəcəb, Seyidəli Səda. Dilçi alimin yeni	

töhfəsi – «Dil, Tarix, Poeziya»	330
Əjdər Fərzəli. Biz milli-mənəvi dəyərlərimizi	
layiqincə qiymətləndirməliyik	334
Əli Rza Xələfli. Hökmü tarix verir	337
Baba Məhərrəmli. Dilçiliyimizdə Qəzənfər Kazımov	
fenomeni.....	343
Əjdər Fərzəli. Bu kitab zəng səsidir.....	347

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SİNTAKTİK QURULUŞU

Kamal Abdullayev, Kamal Hacıyev. Azərbaycan	
dilinin sintaksisinə dair yeni dərslik.....	350
Zaman Əsgərli. «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis».....	357
A.Axundov, İ.Kazımov. Dilimizin sintaktik	
quruluşu haqqında	361
Nuridə Novruzova. Dilin sintaktik quruluşuna yeni baxış.....	368

BƏDİİ DİL VƏ TƏNQİD

Zərifə Budaqova. Yazıçı və dil	375
Nizami Xudiyev. «Dildən xüsusi seminar».....	377
Bayram Əhmədov. Faydalı vəsait	378
Əvəz Sadıqov. Yazıçı və dil.....	381
Baba Babayev. «Sənət düşüncələri» əsərinin müzakirəsi.....	384
Minəxanım Nurulu. Ömür kitabı	385
Həsən Quliyev. Görkəmli alimin «Sənət düşüncələri»	
haqqında düşüncələrim	387
Şamil Süleymanlı.....	391
Esmira Fuad. Aralanıb gözümdən, könlümdə yaşayırsan	391
Yaqub İsmayılov	392
Əlizadə Əsgərli. Uzaqlardan, yaxınlardan gələn alim.....	393
Elçin Məmmədov. Sənət düşüncələrinə qərq olmuş alim....	420

SATİRA DİLİ

Qara Məşədiyev, Məsud Mahmudov. Komizm və dil.....	424
Sevil Mehdiyeva. Dilimizin satira və yumor vasitələri.....	428
Musa Adilov, Ənvər Abbasov. «Komik-bədii vasitələr».....	429
Həsərət Həsənov, Mədəd Çobanov. Bədii ədəbiyyat	
və komizm	432
Minəxanım Nurulu. Komizm üsulları	435
Xeyrulla Məmmədov. Azərbaycan gülüşü	
haqqında kitab	339
Севиндж Магеррамова. Вклад азербайджанского	

исследователя в искусство комического	448
FOLKLORŞÜNASLIQ	
İsmayıl İmanzadə. Bənövşə butası.....	454
Sevil İsaqızı	456
Bəhlul Abdulla. Qələm vasitəsilə döyüş cəsurluğu.....	456
Dr.M.Öcal Oğuz. Azərbaycan aşıklık geleneği	
ve Dirili Kurbani	464
Mahmud Allahmanlı. «Qurbani» haqqında	
daha bir məqalə	469
Elxan Məmmədov.....	470
Əzizxan Tanrıverdiyev. Qurbani və poetikası	471
Yaqub Babayev. Dirili Qurbaninin diriliyi	473
Akif Məmmədov. Ürəkdən su içən əsər	475
Seyfəddin Rzasoy. İlahi zərrənin işığında	480
Mahmud Allahmanlı. Azərbaycan folklorunun	
təbliği və tədqiqi məsələləri	485
Məhəbbət Mirzəliyeva	486
METODİKA: MƏKTƏB VƏ DƏRSLİK MƏSƏLƏLƏRİ	
Ənvər Abbasov. Rus məktəbləri üçün.....	487
Allahverdi Hacıyev. Azərbaycan dili dərsliyi	489
İlin ən yaxşı dərsliyi	492
Əlisa Şükürov. Uzunömürlü dərslik	492
Fazil Əhmədov. «Azərbaycan dili»nin təzə nəşri	496
Bəşir Əhmədov. Deyək ki, mən razı	498
Əfqan Abdullayev. Dərsliyin yeni nəşri.....	502
Ənvər Abbasov. Pedaqoji düşüncənin işığında	506
MƏKTUBLAR VƏ ŞEİRLƏR	
Əziz Şərif	513
A.N.Kononov	513
A.M.Şerbak	513
Səadət	514
Əziz Şərif	514
Hüseyn Arif	515
Ağstafa şəhər 2 №-li məktəbindən	515
Şamil Əsgərov	515
Tura Nəfasov	516
Mehpərə Abdulkalıqova. Hörmətli məktub	517
Anan Xeyransa	518
Tariyel Abbasov	518

Şamil Əsgərov	519
Hüseynağa Bədirov.....	519
Soltanlı orta məktəbindən	520
Arif Muradov	520
Zəlimxan	521
Şamil Əsgərov	521
Kamil Alxasov	521
Əsgər Əsgərov.....	522
Rəsmiyyə. Müəllim	523
Tariel Qəribli. Olub	523
ТИКАНСЫЗ ГЮЛЬ	524
Tələbə yeməxanasında buraxılış gecəsi	524
Svetlana Üçgül. Məktub	525
Söhrab Tahir Azərazər. Yaralı dil	527
Bibimdən məktublar	528
<i>Birinci məktub</i>	528
<i>İkinci məktub</i>	529
Bilal Yücel	530
Sinə Tumaslı. Dərmanı yoxdur	531
Qələmşah İdrisov. Mirvari parlayır kitab rəfimdə	532
Valeh Soltanlı. Naməlum şəhidlər	533
Oqtay Zəngilanlı. Azərbaycan dilim, öz ana dilim.....	535
Gülsəfa Məhərrəmovə. Mübarək olsun	536
Valeh Soltanlı. Salam, Qəzənfər!	536
Cəmil Əlibəyov.	539
Əsəd Yəqubi	539
Əsəd Yəqubi.....	540
Elçin İsmayılov. Çatmaz	541

